ספר יזכור רוזוואדוב

והסביבה

יד־ושם

ירושלים / תשכ"ח / 1968

ספר יזכור רוזוואדוב

והסביבה

העורך: נחמן בלומנטל

יד-ושם

ארגון יוצאי רוזוואדוב בישראל

חברת בני משה הורוביץ באמריקה

ויוצאי רוזוואדוב בבלגיה

ירושלים / תשכ"ח / 1968

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

Printed in Israel, 1968

נדפס בדפוס אלפא, ירושלים

ספר יזכור רוזוואדוב

ספר יזכור ראזוואדאוו

און אומגעגנט

רעדאקטאר: נחמן בלומענטאל

יד־ושם

ארגון יוצאי רוזוואדוב אין ישראל

חברת בני משה האראוויץ אין אמעריקע

און ראזוואדאוועד לאנדסלייט אין בעלגיע

ירושלים / תשכ"ח / 1968

ועד הספר באמריקה

משה זילבר נשיא

פיבל בירנבוים מזכיר

חברי הועד

בעני אויסאיבל	צבי ויזן
חיה אנהיזיגר	נתן זילבר
דוד אנהיזיגר	ד"ר יוסף נובר
י. מ. בורגר	הארי ענדע
שמואל גלנץ	אליעזר פרלמן
אירווינג גרייזמן	מאיר פרלמן
נתן ויזן	טשארלי קרטגנר
דב־בריש רייך	רייך אפרים

משה שכטר

ועד הספר והמערכת בישראל

אבנון יצחק ז״ל — **מאיר מוהר ז״ל**

יעקב גולדמן, מזכיר — ירוחם ברינסקי, גזבר

חברי הועד

מרדכי ברגשטיין — אסתר־צשה פינגרהוט

אריה גרינבוים — אסתר (אשטשה) פורשירם־האפערט

דוד ונג — שמעון פלוס

שרגא לומפ — נתן קליינמן

שמואל נעמן — יצחק שר

יוכבד (יאדזיה) סנס־לב — משה שר־מהלר

יקותיאל גולדמן ז״ל

המערכת

אליעזר חסיד־־שטארך — משה בן־מנחם, (שלאנגער)

אליעזר רייך (בן אבא ז״ל)

תוכן העניינים

י. ברינסקי: הקדמה 11

צוריק מיט יארן

משה בן־מנחם: הימים הרחוקים 17
נ. ב.: אביסל סטאטיסטיק 17
אליעזר בן אבא רייך: רוזוואדוב על נהר סאן 19
יחיאל שפרגל: נצח לעיירה שהיתה ואיננה 28
" " צום אנדענק פון א שטעטל וואס איז געווען און איז מער נישטא 35
שמואל י. פלדל־בק: על תקופת הרבנות לפני שושלת ההורוביצים ברוזוואדוב 44
אנשל כ"ץ: ילדות 44
" " : ראש השנה 49
" " : חנוכית הזהב 50
אדלה אנפלינג דה צוקר: ראָזוואָדאָוו מיין שטעטעלע 54
מנחם איזק: עיירתי רוזוואדוב, זכרונות נעורים 59
" " מיין שטעטל ראָזוואָדאָוו, יוגנט־ערינערונגען 62
דב בער רייך: מיין געזעלשאפטלעכע טעטיגקייט 66
אליעזר חסיד: בחירות נוסח גאליציה 70
א. ח־ד: לא התנצלות — הסברה 72
אברהם אויסאיבל: ערינערונגען 73
בעזשע רייך: ראָזוואָדאָוו אין אַנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט 74
חיים פינגערהוט: רעמינעסצענצען 78
יחיאל שפרגל: ה„כלי קודש" בעיירתנו 80
אליעזר חסיד: משהו על החנוך ב„חדרים" 84
דוד פלוס: די אנשטייאונג פון דער באָראָן הירש שולע 86
נ. ב.: ביה"ס ע"ש בארון הירש 86
נ. ב.: די באָראָן־הירש שולע אין ראָזוואָדאָוו 90
יוסף בורגר: היונק בארץ ציה (שיר) 92
משה בן־מנחם: תולדות שיר אחד 93
אליעזר רייך: אחוזת הקבר חוזרת לבעליה — מעשה שהיה 96
יוסף ויזן: ב„חדר" של המלמד הפולני 99
אליעזר רייך: הקהילה ברוזוואדוב, ארגונה ותפקידיה 100
" " „מן הצרור" — על פרנסים ועדתם 103
ניסן כ"ץ: השו"בים 107
ניסן כ"ץ: די שו"בים 109
משה בן־מנחם: חרש נופל השלג (שיר) 110

מלחמת העולם הראשונה

משה בן מנחם: הם באים 113
יעקב רייך: הגירוש בשנת 1915 118
אליעזר חסיד: החורבן הראשון 119
" " דער ערשטער חורבן 122
כרוניקה של המנזר הרוזוואדובי (תמצית) 125

בפולין העצמאית

ח. ס.: ההתחלה 129
אביגדור בירנבוים: בין שתי מלחמות עולם 129
" " זכרונות און איינדרוקן 131
וואלף ווײנשטאָק: אונדזער שטעטל 133
דב האוזער: די געשיכטע פון שטעטל 136
אריה גרינבוים, יוכבד סנס: התקופה 1929—1939 144
נ.ב.: אידישע אינדוסטריי־אונטערנעמונגען 148
יעקב גולדמן: פנים אל פנים מיט דעם ראָבינאָט און ראָשי הקהילה 150
ידידיה גרינבוים: די ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל 153
משה שר־מהלר: „יד חרוצים" 154
אריה גרינבוים: מנהלי ביה״ס העברי 155
א. בן אבא רייך: קן השומר הצעיר ברוזוואדוב 155
יוכבד רייך (לבית הירש): תנועת הנוער „עקיבא" ברוזוואדוב 163
אריה גרינבוים: השומר הדתי ברוזוואדוב 165
יעקב גאָלדמאַן: דער אמאטארן קלוב 166
צבי ריין: מועדון לספורט ע״ש יוסף טרומפלדור 170
משה שעכטער: דער ספאָרט־קלוב 172
צבי האָראָוויץ: די לעצטע חתונה אין ראָזוואָדאָוו 174
אליעזר צווייג: ראדאמישל מיין געבורט־שטעטל 180
י. ג.: קהילת כפר פישני־צה 182
" " " יאסקעוויץ־יאסטקאוויצע 182
דבורה שרעטער: הכנסת אורחים 183
" " איינם פון אַ סך ווינקלען 184

אישים—געשטאלטן

בעזשע רייך: יצחק אבן 187
אברהם אויסאיבל: אני מאמין, אלה אזכרה, קום שוין שלום (3 שירים) 189
משה בן־מנחם: חלומו של ר׳ איצ׳ מאיר׳ל (דאס קליינע שמש׳ל) 191
" " ר׳ איציע מאר׳לס חלום 194
אביגדור בירנבוים: הירש און יהושע בירנבוים 197
פייבל בירענבוים: דוד לייב בליהמאן 199
מ. גולדמן: יעקב גולדמן ז״ל 199
בעזשע רייך: דוד׳ל בורגער („דוד׳ל הויקער") „קום לעבודת הבורא" 201
מ. ה.: ר׳ הרש׳ל נחמיה׳ס (דומב) 202
אסתר ווינמאן: די משפחה ווינמאן 203
אדאלף אויסאיבל: מאקס זאלץ 203
אדאלף אויסאיבל: מלך יהודה זאלץ 204
צבי כ״ץ: משפחת כ״ץ (מאיר סטאלער) 205
אריה גרינבוים: מוניק אברהם (קראפף) ז״ל 206
מגר. אוה טוו״ינסקא: דמויות מן העבר 207
מרים עדער־גרינשטיין: די משפחה עדער 208
בעזשע רייך: פייוול עדער 209
שמעון: אריה פלוס 209
ד. ש.: בן־ציון צנגן 210
י. גאלדמן: משפחת ירחמיאל קאנארעק 211
י. ג.: חיה־קלרה סנדרוביץ׳ — פריד 212
י. ג.: הרש סנדרוביץ׳ 212

א. אויסאיבל: חנוך קורן 213
אריה גרינבוים: עזור רוזן 213
חנה רייז־רייך: משפחת רייז 214
יוכבד לב־סנס: משפחת שפילמן 215
" " יצציה שפילמן 216
י. ג.: משה לאסט ז"ל 216
י. גולדמן: צבי הרמן זילבר ז"ל 217
י. ג.: מגר' אברהם־רומאן עלענבוגן 218
י. ג.: אברהם אויסאיבל ז"ל 219
יעקב גולדמן: יצחק שכטר ז"ל 219
משה בן־מנחם: עיירתי בגויים (שיר) 220

השואה

יחיאל מוהר: ראַזוואַדאַוו מיין שטעטעלע 223
א. כ"ץ: נשמת... 224
מניה עמר־ברלינר: רוזוואדוב 224
זיגמונט ויזן: ראַזוואַדאַוו אונטער די דייטשען 225
יוסף ויזן: די ערשטע טעג מיט די דייטשען 230
נפתלי ליפשיץ: הגירוש 231
משה אשר: דער גירוש 233
משה בן־מנחם: עיר אבותי 235
דב האוזר: דרך חיי משפחה בשנת 1939 236
עטאלע זילבער: זאָג מיר קינד... 242
יוליאן פליישער: תולדות מחנה ריכוז ליהודים ברוזוואדוב 243
אידה סנדרוביץ־ויזן: בצד הארי 246
" " אויף דער אריש׳ער זייט 248
י. ג.: אברהם בירנבוים ז"ל 250
י. ג.: „ליבלה גיבן" (לייבעלע הויקער) 251
מגר' אוה טוזינסקא: עלים מיומני 252
שלמה גערסאן: אין אוישוויץ (שיר) 257
שמואל לייב גלאַנץ: איבערלעבנישען 258
האב גראדד ריש: כרוניקה של המגזר ברוזוואדוב 263
ד"ר יוסף נובר: הייתי רוצה להאמין באדם (שיר) 266
Tak chciałbym wierzyć w człowieka : Dr. Jóef Nower 267
ד"ר יוסף נובר: איך וואָלט געזן געוואָלט גלויבן אין מענטש 268
מאיר מוהר: צער ישראל 269
" " רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה (שיר) 270
משה שר־מהלר: סטאניסלאוו גרושקה 272
שפרה דמסקי: זכרונות 273
דניאל פרייברג: גירוש יהודי ראדומישל 273

אחרי החורבן

מ. זילבר־כספי: ביים געזאַלצענעם ים פון טרערען גיסט זיך אַריין נאָך א טרער 277
צבי האַראַוויץ: טרערן 277
משה בן־מנחם: הציוני האלמוני 280
" " דער אנאַנימער ציוניסט 284
הערש וויזען־גארטן: גליקלעך איז דער... 290
יצחק שעכטער: אלמלא זכו ישראל... 291

י. ג.: ייסוד ארגון יוצאי רוזוואדוב בישראל 296
" וועג מיר האָבן אָנגעהויבן חלומן וועגן ספר ראָזוואַדאָוו 299
אברהם אויסאיבל: ד"וח חברת רוזוואדוב „בני משה הורוביץ" בניו־יורק 300
אריה גרינבוים: דער גורל פון מוניק אברהם־קראפף 302
י. ג.: יעקב שרייבער ז"ל 303
נפתלי ויזן: צהרים ביער 304
י. ג.: הרוזוואדובאים בארץ (לפני קום המדינה) 305
צ. פ.: עיירתי רוזוואדוב שהייתה ואיננה כבר 305
דב רפל: אב ומלך 308
רשימת השמות של קדושי רוזוואדוב 315
רשימת יוצאי רוזוואדוב בישראל 345

Adolph Ausubel: Foreword v
Eliezer Reich: Rozwadow VII
אנשי רוזוואדוב בעולם XVIII

הקדמה

י. ברינסקי

כעת כשבאים לברך על המוגמר, עלינו לציין שהוצאת הספר לאור נתאפשרה רק הודות לעקשנותם של מספר יחידים, אשר ראו בכך, משימה וחובה נעלה, להם ולבני עירם ולאלה אשר פעם ירצו לדעת את המעיין ממנו שאבו הורינו ויקיריהם את הכוח לקדש את החיים במותם.

זה למעלה מעשר שנים שהרינו והגינו את הרעיון להנציח את עירנו ותושביה אשר ניספו ומקום קבורתם לא נודע. רצינו להציב להם כעין מצבה שמקומה בכל בית שכול ואשר תשמש זכרון וקדיש יתום לדור האבלים שלנו ותעודה מחרידה לדורות הבאים.

רבות היו התקלות בדרך להגשמת מפעל זה.

לפני חמש שנים בליל הזכרון השנתי קמו ונחלצו מספר קטן של בני עירנו ועשו את הצעד הראשון לביצוע המשימה. ביום 21.11.61 נקראו לפגישה בביתה של בת עירנו תרצה בירנסקי (לבית אנהיזיגר) החברים: 1. יצחק אבנון; 2. יעקב גולדמן; 3. עוזר אנהיזיגר; 4. צשה פינגרהוט; 5. אסתר פורשירם; 6. נתן קליינמן; 7. תרצה וירוחם ברינסקי. באותו ערב הטילו על עצמם את עול הוצאת ספר רוזוואדוב. באותו מעמד הורכבו 2 ועדות: א. ועדה כספית ואירגונית אשר מתפקידה היה לטפל בענייני דפוס ולמצוא מקורות כספיים למימון המפעל. לוועדה זו נבחרו החברים: צשה פינגרהוט, אסתר פורשירם, פייבל לומפ, מרדכי ברגשטין, דוד ונג, יצחק שר, נתן קליינמן ומשה שר. ב. מערכת הספר, אשר עליה הוטל איסוף החומר. לוועדה זו נבחרו הח' יצחק אבנון, אליעזר רייך, לייזר חסיד, אריה גרינבוים, מנחם שלנגר יוכבד סנש (לב) ויקותיאל גולדמן ז"ל, שמואל נעמן. לשתי הוועדות קראנו „ועדת הספר".

כמוכיר ורכז נבחר הח' יעקב גולדמן והגזבר הח' ירוחם ברנסקי.

התקשרנו עם בני עירנו אשר בתפוצות ועודדנו אותם למפעל זה וכתוצאה מכך נוסדו ועדות עזרות לספר. אחת באמריקה עם הח' משה זילבר (יו"ר), פייבל בירנבוים (מזכיר), אברהם אויסאיבל ז"ל, חיה אנהיזיגר, דוד אנהיזיגר, שמואל לייב גלאנץ, הרש־השל ויזן, דר. יוסף נאור, מאיר פרלמן, אפרים רייך, באז"י רייך, משה שכטר.

בבלגיה פעלה והפעילה בת עירנו הגב' שרייבר־הולנדר, אשר לא חסכה מעצמה עמל וטרדה בכדי לעזור לנו במשימה.

ספר רוזוואדוב מנסה במעט שלו, לתאר את העיר ועברה עד למלחמת הכליון. לא לרוממה ולשבחה או סתם להעלותה לגדולה, אלא פשוטו כמשמעו לספר על אורותיה וצלליה, על עושרה המועט ועוניה המרובה, על יגונותיה ושמחותיה, על עסקניה הצבוריים ועל יחידים שבה שכל אחד מהם היה מוסד בפני עצמו; על מפלגות וארגונים, על כל חייה התוססים הערים עד הסוף המר שבא עליה כחתף.

החומר שנאסף כתוב עברית ויידיש וחלק קטן בלועזית. מצאנו לנכון להשאיר כל כתב־יד בשפת הכותב חוץ מהלוועזית שתורגם. בתוך הספר הבאנו לזכר עולם, רשימת שמות הנפשות אשר מתו ונכחדו וקדושת ישראל בנשימתם האחרונה. אין ספק שהרשימה איננה שלימה וחסרים בה שמות, לא אשמתנו בזה. פעמים ספורות שיגרנו חוזרים ותזכורות לאנשי רוזוואדוב באשר הם שם ובקשנו ודרשנו להשלים את החסר, אבל לא הצלחנו במאמצינו אלה ועל כך אנו מצטערים. אין מקורות רשמיים ונאמנים אשר בהם היינו יכולים להסתייע בספר ואלה אשר נשארו בחיים, נבצר מהם לזכור את כולם. בספר כלולים תצלומים של חברי מפלגות וקבוצות של אנשי ציבור ידועים או אישים אשר לקחו חלק פעיל בחיים המדיניים תרבותיים וחברותיים של העיר.

במשך 5 שנות פעולה של ועד הספר, בלטו מספר חברים ברצונם הכן ומרצם הרב בהגשמת מפעל זה והם: בעריכה: אליעזר רייך, אריה גרינבוים ויוכבד סנס (לב). בכספים וארגון: צשה פינגרהוט, אסתר פורשירם, נתן קליינמן וירוחם ברנסקי כגזבר, ועל כולם מזכיר הוועדה ומרכזה הח' יעקב גולדמן. ועל כול זה יבורכו.

רחשי תודה כנים ומלאי רגש מובעים בזה לבני עירנו, אשר כתבו בדם לבם וספרו על חוויותיהם ומראה עיניהם על דרכה האחרונה של העיר. יבואו על הברכה חברינו, אשר נתנו לנו מתמונותיהם לתפארת הספר והמחשתו. יישר־כוח לבני עירנו באמריקה ובבלגיה אשר עזרו לנו בכול ולא רפו ידיהם לעשות במלאכה.

תודתנו העמוקה נתונה בזה ל„יד ושם" על חלקה בעריכת החומר ובהוצאת הספר.

בצער וביגון עלינו לסיים את ההקדמה בהעלת זכרם של שנים מחברי המערכת אשר לא זכו לראות במו עיניהם את הספר מודפס והם: יקותיאל גולדמן ז"ל, ואברהם אויסאיבל ז"ל. יהי זכרם שמור בדפי הספר.

ספר רוזוואדוב הוא חוליה בשרשרת הספרים על קהילות ישראל שנחרבו ואינן.

אבדה רוזוואדוב ואיננה נשמור את זכרה יחד עם כל הקהילות הקדושות החרבות של פזורת ישראל.

[illegible]

[illegible]

[illegible] 11

* * *

השתדלנו לפרסם את החומר, כפי שהוא נמסר על ידי הכותבים, להוציא אי אלה תיקונים שעשינו בפרטים (תאריכים, מספרים, שמות וכו') על סמך ספרים, עיתונים ומסמכים שעמדו לרשותנו.

רוב העובדות המובאות בספר מקורן בזכרונותיהם האישיים של יוצאי העיירה ועל כותביהם האחריות למהימנותם. אך אין ספק שהרצון העז לתת תמונה מלאה ומדויקת של עיירתם החרבה, השאיפה להנצחת העבר והקשר הנפשי העמוק המאחד את יוצאי רוזוואדוב עם קהילתם, כל אלה הם ערובה שהדברים הכלולים בספר משקפים נאמנה את העבר, בלי הפרזה, בלי שיפורים וללא מגמות כלשהן.

בעריכה הלשונית סייעה עובדת יד ושם עדה פאגיס.

מערכת יד־ושם

צוריק מיט יארן

הימים הרחוקים———

משה בן מנחם

בְּעֵרָה בְּפוֹלִין, עַל גְּדוֹת הַסָּן,
יַלְדוּתִי מְחַכָּה לִי עִם כֹּקֶר נִיסָן.

כְּלָה שַׁבַּת־קֹדֶשׁ, אָבִיב עַל אֲדָמוֹת,
וְנִגּוּן אַבָּא – חַיֵּי נְשָׁמוֹת...

נָאָה כְּשַׁדֵּה־דָגָן עִם פְּרִחֵי הַכְּחֹל,
וְיֶלֶד מְשַׂחֵק בְּזָהֳב הַחוֹל.

״יַלְדִי״ פִּי אִמִּי לִי חֶרֶשׁ יְלָאַט,
הַיָּמִים הָרְחוֹקִים עוֹמְדִים לָעַד!

וַאֲנִי הוֹלֵךְ אֲלֵיהֶם... כָּל הַשָּׁבִילִים
לְרֵאשִׁית הַיָּמִים אוֹתִי מוֹבִילִים.

א ביסל סטאטיסטיק

נ.ב.

עס פעלן אונדז מקורות, צי אפילו גענויערע ידיעות וועגן דעם, וועו יידן האבן זיך באזעצט אין דער שטאט; וועו אין אנטשטאנען די יידישע קהילה א.אז.וו.

און אויב ס׳זיינען נאך ערגעץ ווו — פארשטייט זיך, קודם כל אין פוילן — פאראן עפעס מקורות, וואס וואלטן אונדז געקאנט אויפקלערן די פראגן, זיינען זיי פאר אונדז אין דעם מאמענט אומצוטריטלעך.

בלייבט אונדז דעריבער בלית ברירה צו באנוצן זיך בלויז מיט דעם מאטעריאל, וואס איז יא אין אונדזער רשות און בויען אויף זיין סמך השערות וועגן ענינים און פראגן, צו וועלכע עס פעלן אונדז די נויטיקע מקורות. וועגן דער צאל יידן אין שטאט האבן מיר פאלגנדיקע געגעבענע:

	צאל אלגעמיינע באפעלקערונג	דערפון יידן	% פון יידן
1727 [1]	30 הייזער	בערך 126 נפשות [2]	
1765 [3]	368	440	
1880 [4]	2,153	1,628	75.6
1890	2,614	1,930	73.8
1900	3,004	2,058	68.5
1910	3,378	2,373	70.3
1921 [5]	2,700	1,790	66.3
1931 [6]	3,311		
1939 [7]		3,000	

פון די אויבן געבראכטע ציפערן לאָזט זיך אָפּלערנען, מיינען מיר:

(א) אז יידן אין ראָזוואָדאָוו זיינען געווען אין אַ קענ־טיקער צאָל שוין אין 17־טן י.ה. אָדער לפּחות ביים סוף פון דעם יאָרהונדערט.

(ב) אז אין דער צייט פון דער ערשטער פּאָלקסציילונג (יידנציילונג 1765) זיינען שוין דאָ געווען יסודות צו אן אָרגאַניזירטער קהילה. דאָס לאָזט זיך אַרויסדרינגען פון די באַרופן, מיט וועלכע די יידן האָבן זיך צו דער צייט פּאַר־נומען, וואָס ס'ווערט אָנגענעבן בייַ דער ציילונג (די אָנגאבן זיינען נישט קיין פּולשטענדיקע: אויף בערך 80 ראשי מש־פּחות גיט מען אן בלויז די בארופן פון 13). מיר גיבן אן די בארופן[8]:

ארענדע און שענקעריי ("ווייַנער", קאָן אויך באַטייטן א בראַנפן־קאכער צי ביר בריייער)	3
שניידער	2
היטלמאכער	2
באלבירער (פריזער, פעלדשער?)	2
מלמד	1
שמש	2
א „מיערניק" צי „ווייַערניק" (א בעל נאמן,	
א קאסירער, שרייבער אָדער דאָס גלייכן)	1

1 Stoletnia Rocznica w Rozwadowie nad Sanem, ז. 6. פאטאסטאט פון דער בראשעור אין אונדזער רשות. די צאל א לפי ערכדיקע.

2 רעכענענדיק, אז אין יעדן הויז האָט זיך געפונען בלויז איין יידישע "באלעבאטישקייט" מיט בערך 4,2 נפשות אויף א באלעבאטישקייט. זע וועגן דעם רפאל מאהלער: יידן אין אַמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן, וואַרשע 1958 ז. 35 און די "טאבעלן — ביילאגע צום בוך . . ." טאבעלע 2 און 11.

פונדעסטוועגן ווייזט אונדז אויס די צאָל צו זיין צו קליין.

3 לויט דער לוסטראציע, פּאָלקסציילונג פון די יידן, וואָס איז פּאַרגעקומען אין די יאָרן 1764/5 אין פוילן, אויף פעסטצושטעלן די צאָל יידן, וואָס זיינען פארפליכטעט צו צאָלן דעם קאפּ־שטייער (עלטער פון אַ 1 יאָר א.א.ו.) די צאָל דאָרף מען פארגרעסערן, לויט די אויספירן פון ד"ר מאהלער אין ציטירטן ווערק מיט א 20%, אויב מ'וויל דערגיין די פאקטישע צאָל יידישע נפשות. דערפון די צווייטע צאָל.

4 די צאָל פּאַר די יאָרן 1880—1910 לויט Dr. Stanisław Gnuñski: Materjały do kwestji żydowskiej w Galicji, Lwów 1910; Dr. Ignacy Weinfeld: Wiadomości statystyczne, Ludność miejska w Galicji i jej skład wyznaniowy 1881—1910, Lwów 1912

5 Bohdan Wosiutynski: Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX, Warszawa

6 Statistisches Gemeindeverzeichnis des bisherigen polnischen Staates. Berlin 1939

7 E. Podhorzer—Sandel: O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce 1959 r. 30, 87

8 די צאל אין אַ לפי ערכדיקע. ראָזוואָדאָוו איז געלעגן אין נייגעשאפענעם צענטראלן אינדוסטריע־קאנט, וואָס האָט צוגעצויגן פּאַר דער מלחמה נייע איינוווינער, דערוונטער אויך יידן. פונדעסטוועגן וויייזט אויס די צאָל צו זיין אַביסל פּאַרגרעסערט. געברַאכט לויט מאהלערס ציטירט ווערק, ז. 112, 140, 147/8 און טאבעלע 43.

רוזוואדוב ע"נ סאן

אליעזר בן אבא רייך

מצבה הגיאוגרפי

העיירה שוכנת על הגדה השמאלית של נהר סאן. מאז חלו־קתה הראשונה של פולין בשנת 1772 ועד תקומתה בשנת 1918, הייתה רוזוואדוב העיירה הצפונית ביותר שבגאליציה, עיירת הגבול בין גאליציה לבין פולין הקונגרסאית. הנהר כאן הוא רחב ביותר, זרמו שקט ומימיו הגואים בשלהי החורף מציפים את הגדה השמאלית הנמוכה. חגורה של ביצות מקפת את העיר ממזרח ומצפון. שדות המזרע כאן דלים ולא פעם הושחת עמלם של האיכרים הדלים כשהנהר גאה והציף את שדותיהם בעונת הפשרת השלגים או כאשר בחודשי הקיץ ירדו במפתיע גשמים במעלה הנהר. ב־1911 נחלצו השלטו־נות האוסטריים להגנת העיירה מפני פורענות הנהר: בנו סוללות בקטעים הנמוכים ביותר שבגדה השמאלית, וכדי למנוע הריסתן של גדות הנהר היו מחזקים אותן ע"י שתילת ערבי נחל. מכאן צמחה תעשיית הסלים המפורסמת שמרכזה בעיר רודניק הסמוכה. אך בדרך כלל הייתה כאן הקרקע זיבורית. בדרום ובדרום מערב, לצד הביצות והיערות הש־תרעו שטחי חול יבשים שנתהוו מסחף הנהר. אלה שימשו גישה יחידה לנהר. הכפר פלאוו (Plawo) שבו היו משיטים דוברות עמוסות עצים, שנכרתו ביערות הסמוכים והיו מע־בירים אותם בשיט בין כמה שבועות לנמל דאנציג.

בסוף המאה הקודמת היו בידי יהודי המחוז כ־68,000 דונם קרקע, על 700 אלף של כל המחוז טארנובז'ג 14 אחו־זות, 114 בתי מרזח, 12 משרפות יי"ש, 3 בתי שיכר, 14 טחנות קמח ו־3 מנסרות. ליד בעלי האחוזות נתלקטו בעלי מלאכה וסוחרים והם אשר נתנו את היסוד להתהוות העיירות שקמו לאורך גדות הנהר, החל מן המאה ה־18.

הכרוניקות המוקדמות ביותר המזכירות את השם רוזווא־דוב הן משנות ה־30 של המאה ה־18.

מתולדותיה

בגלל חוסר מקורות קשה לעקוב אחר פרטי התפתחותה של העיירה אך תולדותיה נעוצות בכפר הסמוך האז'ויצה (Charzewice) כשם שטארנובז'ג היא המשכו של הכפר דוי־קוב. שטח זה היה שייך הרבה שנים למשפחת אצילים בשם רוז'בסקי ורק במאות 16—17 עברו השטחים שבין הוויסלה והסאן לבעלותם של הנסיכים לובומירסקי וטארנובסקי.

משפחת לובומירסקי בנתה את ארמונה בכפר האז'ויצה. כאן מצויה כנסייה פאראפיאלית עתיקה וקטנה. לפי כרוניקה מקומית פנו אנשי הכנסייה בשנת 1727, בבקשה לנסיך גיאורג לובומירסקי „שלא יתן כי בית אלהים ישאר בחורבנו, אלא יתכבד לעשות לטובת עצמו ויתקן את הבניין העומד להמוט". בהקשר זה מוזכרת רוזוואדוב הסמוכה המונה 30 בתי אב יהודיים. בשנת 1897 (היא שנת הנחת אבן הפינה לכנסייה החדשה ברוזוואדוב) הפיץ ראש מנזר הקאפוצינים חוברת שקראה לתושבי הפאראפיה להרים תרומות להקמת כנסייה חדשה ברוזוואדוב, במקום הכנסייה העתיקה בחאז־וויצה שנחרבה כליל אחרי חלוקתה האחרונה של פולין ב־1795. אולם נראה שהנסיך גיאורג לובומירסקי דאג יותר לפיתוח המלאכה והמסחר מאשר לכנסיית הפאראפיה ובחו־ברת מובעת האשמה שהנסיך חותר תחת הכנסייה ועושה יד אחת עם יהודים.

היהודים ברוזוואדוב

אין בידינו מקורות העשויים להעיד על קיום קהילה יהודית מאורגנת לפני סוף המאה ה־18 וראשית המאה ה־19. בפנקסי הקהילות של ועד ד' ארצות שקיים היה עד שנת 1764 אין רוזוואדוב נזכרת וכן אין זכר לקהילות יהודיות אחרות בשטח שבין סאנדומיר, ליזנסק פשבורסק, כגון: טארנובז'ג, ניסקו רודניק. אין ללמוד מכאן שלא היו יהודים, או אף קהילה יהודית ברוזוואדוב וסביבתה. נהפוך הוא, ב־20 הישובים הכפריים המהווים את הפאראפיה החאז'ויצאית היו יהודים. ומעידים על קיומם דבריו של הבישוף האורח שניא־ווסקי. בבואו בשנת 1727 לעורר את קהל המאמינים לתרום לשיקומה של הכנסייה בחאז'ויצה הוא מצביע על מסירותו של הישוב היהודי ברוזוואדוב לצרכי הדת. הוא אומר: „קחו דוגמה מיהודי רוזוואדוב, הלא רק 30 בתים יהודיים נמצאים ברוזוואדוב, ובכל זאת לקחו בית אחד והפכוהו ל'סינגוגה', טרחו ליפותה, ולתפילות באו לא רק יהודי המקום, כי אם יהודים מהסביבה כולה באים לכאן".

זוהי עדות שברוזוואדוב גרו יותר יהודים מאשר בכפרים הסמוכים — אך על קיומה של קהילה יהודית אין ללמוד מכאן. רוזוואדוב תשמש גרעין לקהילה יהודית ומרכז לייי־שובים היהודים שבפאראפיה החאז'ויצאית. משבא לכאן הנסיך ג. לובומירסקי ברבע הראשון למאה ה־18 החל דואג שרוזוואדוב, הסמוכה לארמונו, תיהפך מרכז מלאכה ומסחר

ליישובים הכפריים שבתחום בעלותו. זאת עשה בעזרת הי"
הודים המפוזרים בכפרים והמצויים ברוזוואדוב גופא.

אנו קוראים בספרם של ההיסטוריונים באלוצקי־ליפינסקי „פולין משכבר" (כרך ג' עמ' 482) : „העיירה רוזוואדוב עם מנזר הקאפוצינים וכנסייתה הפארפיאלית שייכת למשפחת הנסיך לובומירסקי. אבי אבותיו, ג. לובומירסקי, ממפקדי חילות המלך, שאף להטיב לעירונים — נתיניו העניים, השי־תדל והשיג בשנת 1714 פריבילגיה מידי המלך אבגוסט ה־3, הקובעת 2 ימי שוק בשבוע, ביום א' וביום ה'". יש להניח שירידים אלה משכו יותר ויותר את היהודים בעלי המלאכה והסוחרים. אך התפתחות זו הייתה איטית מחמת מצוקות, גזירות ורדיפות שירדו על היהודים במחצית השנייה של המאה ה־18. הכנסייה חשה כי כוחה אתה לעומת השלטון המלכותי המתפורר. ה„ליברום ויטו" והתקוממות ההידאמא־קים הביאו את פולין עד לעברי פי פחת. אפס עד גמירה כוחה הכלכלי של פולין השסועה בפנים ע"י השליאכטה. ועד ד' ארצות, המרכז האוטונומי של יהודי פולין, נהרס (1764). הכנסייה הרימה ראש בסיוע העירוניים ועל הארץ עבר נחשול של עלילות דם והסתות נגד היהודים. מאוקראינה בואכה פוזנה ועד פשמישל שבגאליציה שומעים אנו על רדיפות היהודים. בראש המסיתים עומדת הכנסייה ואין דעתה נוחה מן החסות הניתנת ליהודים ע"י האציל. האציל לעומת זאת ידו חפשית לסחוט מהיהודי והאיכר את מלוא המסים. בשנת 1772 נקרעה גאליציה מגופה של פולין. רוז־וואדוב והסביבה נעצרו בהתפתחות המסחר והמלאכה, והע־יירה הפכה מעתה לאזור־גבול בין גאליציה לבין פולין הגו־ססת לפני החלוקות בשנים 1793 ו־1795. לירידתה הכלכלית של יהדות גאליציה בשנים 1772—1790 הוסיפה לא מעט מדיניותו הנסיונית והאנטי יהודית של יוזף השני. אצל דוב־נוב אנו קוראים: „המצב הכלכלי של היהודים בגאליציה ירד פלאים על ידי פקודות רבות, שבתחלה הגבילו ואחר־כך אסרו עליהם לגמרי את העסק במשקאות בכפרים וחכירת מקצועות שונים של המשק הכפרי — ענפי מחיה שהתפרנסו מהם לא פחות משליש יהודי גאליציה. עשרות אלפי איש נשארו בלי מחיה והיו לעניים מרודים והממשלה האוסטרית נהגה לגרש לפולין את העניים והאבירונים שלא שלמו את מכסם 3 שנים רצופות... באותה שנה עסקה הממשלה של יוזף השני גם בהריסת המשטר העתיק של הקהילה. במסה של תיקוני ממשלה נאורה קרא יוזף השני ליהודים לעסוק בחקלאות, אך אדמה לא ניתנה ליהודים. לעומת זאת גזר על הבחורים היהודים את השרות בצבא. גרוע מזה היה מצבם של יהודי גאליציה בימיו של ליאופולד השני (1790/92), בימיו של הקיסר פרנץ הונה אמנם מעט ליהודי גאליציה בהשפעת המלחמות הנפוליאוניות, אך עם שוב הרסטוורציה אחרי קונגרס וינה מתגבשת באיטיות פרצופה הארגוני, הכלכלי והתרבותי של יהדות גאליציה, עד 1914".

הרבה זמן היו בתוקף גזרותיו של יוזף השני (גזרה על הנשואין) גזרת הפרוויזציות (מכירת משקאות חריפים), מסים, גרות ובשר). אוסטריה הקאתולית והריאקציונית העל־תה את שעור המסים על גרות ועל בשר כשר ויחד עם זה השתמשה בארגון הקהילתי כדי לכפות על היהודים את שמי־רת המצוות. שהרי מתוכן באו חוכרי מס הגרות והבשר הכשר. השחיטות אכלה את הקהילה היהודית מבפנים. פרופ' מאהלר בספרו „החסידות וההשכלה" כותב: „האוכלוסיה היהודית בגאליציה לא גדלה אלא במעט מאד במחציתה הראשונה של המאה ה־19, בזמן שהאוכלוסיה הנוצרית הוכפלה בערך במשך אותו הזמן" (עמ' 16). על העוני שירד על הישובים היהודיים בסביבת רוזוואדוב מעידה העובדה שמייסד השו־שלת הרופצ'יצאית (ר' נפתלי מרופצ'יץ — מת 1831), הד־גיש בהטפותיו בעיקר את מתן הצדקה. מדיניות המסים הכב־דים והצרת מקורות המחיה של יהדי גאליציה נמשכה גם בעשור הרביעי למאה ה־19. מדיניותו של הממשל האבסו־לוטי המכוון להטיל שלטון צנטראליסטי על חיי היהודים, אילץ את היהודים לדצנטראליזציה ע"י עקיפת החוק: „שטיבל" במקום בית כנסת, אי רישום שמות ותאריכי לידה מדויקים, נישואין דתיים בלבד ועקיפת אישורם הרשמי. לעומת הנגישות וההוקים האנטי יהודיים העמידו יהודי גא־ליציה העניים את כוח הסולידאריות המחתרתית. בית היוצר של אווירת הסולידאריות הייתה אישיותו של הרבי החסיד. מסורת מקומית מספרת כי תלמידו וחברו של ר' דב בר ממזריץ', החוזה מלובלין, אחרי שעזב את מזריץ' והתעכב זמן רב אצל ר' אלימלך מליז'נסק, עבר את רוזוואדוב, שם שהה זמן קצר, בדרכו ללובלין.

דומני שסיפור זה על החוזה מלובלין הוא העדות היחידה מצד היהודים על מציאות יהודים ברוזוואדוב בשליש הרא־שון למאה ה־19. תאריך זה מתאים למסורתן של המשפחות היהודיות הוותיקות ביותר ברוזוואדוב (משפחת צנגן, בורגר פלומין).

ברוזוואדוב לא נמצאו בניינים עתיקים, או מצבות ולא קשורות בה מסורות על שריפות בתי כנסת ישנים. כנראה שרוב רובה של האוכלוסיה היהודית במקום באה מהכפרים הסמוכים והיו קיימים קשרים משפחתיים הדוקים עם קרובים שנשארו בכפרים. מצב זה נמשך עד למאה ה־19, ועד בכלל. לא פעם כשנזקקה רוזוואדוב לכלי קודש, הייתה מביאה אותם מאחד הישובים הסמוכים. לפני שנקרא נכדו של ר' נפתלי מרופצ'יץ, ר' משה'לה, לכס הרבנות, פנו נכבדי הק־

הילה אל סבו של ר' שמעון כץ (שמעון שוחט) איש מיידאן קולבושובסקי שיבוא וינחה את צאן מרעיתו וישרה על קהילת רוזוואדוב מידות לימוד התורה, ענוה ותום אמונתו. אולם הוא העדיף להישאר באלמוניותו ובדלותו ולא נעתר לבקשת שליחי רוזוואדוב. ועד שלא באו הרופצ'יצאים לכהן בסביבה (ר' אליעזרל בדזיקוב ובניו ר' מאירל בדזיקוב ור' משה'לה הורוביץ ברוזוואדוב) בשנות ה־70, הסתפק הישוב במורי צדק ובמלמדים שרובם אף הם באו ממקומות אחרים.

יחד עם זה הייתה רוזוואדוב מרכז למסחר ולמלאכה לי־שוביה הסמוכים הכפריים והעירוניים. בעלי המלאכה (כובע־נים, חייטים, סנדלרים וחנוונים) היו נוסעים לימי הירידים למקומות הסמוכים. כנראה שגרם לכך גידול מספר החנויות ובעלי המלאכה היהודיים בעיירה.

בשליש האחרון של המאה ה־19 מוצאים ברוזוואדוב ישוב המונה 2,150 נפשות, מזה למעלה מ־1,600 יהודים (77%). על אף הגידול בריבוי הטבעי בתקופה שבין השנים 1880—1921 האוכלוסיה כאן לא גדלה בהרבה. אחרי מלחמת העולם הראשונה מנתה העיירה 2,700 נפשות (אחוז היהודים ירד בגלל ההגירה). בשנת 1880 היו בעיירה 234 בתים. רובם בתי עץ בני קומה אחת. נראה כי במצבם הכלכלי של התו־שבים חל שיפור ניכר בסוף שנות ה־80, עם הנחת קו הר־כבת פשבורסק־רוזוואדוב דמביצה, קו המחבר את רוזוואדוב עם דרך המלך למברג־קראקוב־וינה. התפתחותה הכלכלית של העיירה קיבלה אז תנופה. סימן לכך הם בתי האבן שהוקמו במקום בתי העץ, בארבעה טורים הסוגרים על רי־בוע רחב ידיים, הנקרא כיכר השוק. במרכזו של אותו שוק הוקם בניין העירייה, בניין בן שתי קומות, מעין כל־בו למשרדים, לדירות פקידים, לחנויות ולסתם דירות עוני. קמה המשרפה ללבנים, המספקת חמרי בנייה לבתי אבן העוטרים את השוק. לרוזוואדוב היה יתרון על כל עיירות הסביבה. שלא כעיירות הסביבה, עמדה כאן תחנת הרכבת בלב לבה של העיירה ולא עוד אלא שהייתה צומת, האחרונה שעל גבולה הצפוני של גאליציה ושימשה גורם מעורר ומדרבן את תושביה לפעילות כלכלית ותרבותית. הקשר הישיר עם הרכבת ובעקבותיו הקמת הדואר, הטלגרף, והטלפון החיו את המסחר, וקרבו את הנוער היהודי לווינה להליכותיה ולתר־בותה. בשנות ה־80 נתעורר הצורך לגיבוש יתר של המסגרת המוניציפאלית, האדמיניסטראטיווית, הכלכלית והקהילתית. בתום המאה כבר עמד השוק על מכונו ומסביב לו ריבוע של בתי אבן מהם בני קומה אחת, מהם בני קומתיים. בין הבתים לא מצאת בית השייך לגוי, בהתאם להסכם חשאי, מעין חרם; אף בית אחד בשוק לא נמכר לשאינו מבני ברית. (נוהג זה הופר רק אחרי מלחמת העולם הראשונה). כאן גרו בעלי בתים בני עלייה, כל בית וחנויותיו. „בית שוק" היה בו כדי לציין את מעמדו של בעליו. כאן גרו הסוחרים, בעלי הייחוס ואילו הסנדלרים, החייטים, המלמדים וכן עניים מרו־דים וקשי יום למיניהם — ישבו ברחובות הצדדיים, צפופים ודחוקים.

בקצוות העיירה ובשלוחותיה המוליכות אל הכפרים גרו שאינם מבני ברית. הללו עסקו בחקלאות או במלאכה המש־רתת את תושבי העיר והכפרים כגון: נפחות, פרווּל. פתוחים לשדות היו גם בתיהם הקטנים של הפקידים הממשלתיים, המורים, של הרופא, המגן בעוגב, הבנאי המדופלם, ה„שקא־לע", בית המשפט ומשרדי שומת המסים. כאן החל ה„חוץ לתחום" היהודי הנושא שנאת ישראל.

הפרנסות

רוב רובם של יהודי העיירה היו שרויים בעוני ובדחקות. פרנסתם הייתה על המסחר הזעיר, והמלאכה, ויתרם הועסקו ככלי קודש, סופרים סת"ם, מלמדים, שוחטים ובודקים נא־מנים. מעט האמידים, היו בעלי הזיכיון למכירת טאבאק יי"ש, כמה „סוחרי דאנציג" ושניים שלושה מלווים בריבית. מספר בעלי המלאכה היה רב ומגוונות היו המלאכות: נגרים, חייטים, סנדלרים, מתקני משאבות, ספרים וגלבים, אופים, קצבים, סיידים, שענים, כובענים, עושי שקיקי ניר, כורכי ספרים, אופי מצות לפסח (עיסוק זמני) טוחני גריסין, מבשלי שכר בהסתר, עושי סבון, תופרות כותנות לאיכרים. המלאכה נעשתה בדירת האומן. הוא וילדיו ושוליותיו עמלו קשה להו־צאת מחייתם, וציפו ליום השוק שיפרנסם למשך שבוע. לקראת יום השוק היו נערכים גם החנוונים עם דברי מכולתם וסחורתם האחרת שהייתה מגוונת.

לא היה בהם, לא במלאכה ולא במסחר הזעיר, כדי לפרנס את העוסקים בהם. גם איכרי הסביבה הבאים ליריד, עניים מרודים היו, פדיונם היה זעיר והם היו באים לבקש סחורה בהקפה, ללוות כסף מהיהודי, או להיטיב גרונם בכוס משקה במסבאה היהודית הדלה.

בסוף המאה ה־19, עקב עלייתה הכלכלית המהירה, הת־חילה גרמניה לקנות עצים לצרכי תעשייתה. יוזמים גרמניים היו יורדים לסביבת רוזוואדוב, קונים כאן יערות, ומוסרים את חיבור העצים לדוברות והשטתן לידי יהודים סוכני הפירמה Francke-Söhne. מתפתח המסחר בעצים, עולה ה־טיפוס של הסוחר הדאנציגאי, החולש על המוני איכרים העסוקים בימות החורף בכריתת העצים ובהובלתם אל גדות הנהר סאן. כאן נקשרים העצים לדוברות ומושטים על הסאן והוויסלה עד לים הבאלטי. בעקבות מסחר העצים התעוררו יהודים רבים למסחר עצמאי או לשותפות עם סוחרים גר־

מגיים. משפחות יהודיות שהתחילו מתמחות בענף זה, גדולה הייתה תלותן בחסדי שמיים וצפויות היו להתדלדלות אם הנהרות גאו לפתע והרסו את הדוברות.

דער דאַרפס־גייער, לייזר "שוש" מיאסטקוביץ

במקביל למסחר העצים יזמו יהודי רוזוואדוב וסביבתה ארגון הגירה של האיכרים חסרי הפרנסה, לפרוסיה. כאן ניתן למצוא יהודים, סוכנים של פירמות גרמניות המחפשות כוח עבודה זול. הסוכנים היהודיים דאגו להסעתם של מבקשי עבודה, והיו מלווים אותם עד מקום היעד מקום שם היו נש־כרים עפ"י גולגולת. אך, כאמור, היה זה עיסוקן של משפ־חות בודדות. רוב מניינה של העיירה נשארה בדלות מנוונת. בשולי העיסוקים שהזכרנום נמצא עוד סוג של יהודים, ספק עירוניים ספק כפריים, ה„דורפסלייפר", שהיו מביאים „תו־צרת חלב כשרה" מהכפר, או בעלי מלאכה היוצאים מן הע־יירה אל הכפרים הסמוכים, להטליא טלאי על בגדי האיכרים, לתקן סוליותיהם, לתקן את הקדרה, למכור סדקית וכיו"ב. במרוצת השנים נעלמה דמות ה„דורפסלייפר" שהשתקע בע־יירה הסמוכה ועם גבור תהליך ההגירה הגר למרחקים.

ראשי הקהילה

דודי, ר' דב רייך שכיהן למעלה מ־40 שנה כראש הקהילה, סיפר לי שלפי הזכור לו היו ברוזוואדוב כ־10 ראשי קהל. הראשון היה ר' **מושקה הרשפלד** ראש הקהילה וראש הוועד העירוני. הוא עלה לכהונה זו בשנת 1868 לערך והתמיד בה כ־15 שנים. מעשירי העיירה היה, סוחר ומלווה בריבית, מלמדניה ומיחסניה. ביתו היה בית ועד לאניני הדעת, ללמ־דנים ולבעלי המזג המתון. הוא לא התערב במריבות שבין החסידים, גידל את בניו על תורה והיתנם עם גבירי הסביבה. ב־1882 קיבל אחריו את ראשות הקהילה נחום ליכט וכיהן בה כ־4 שנים. יהודי ירא שמים היה, מתון בהליכותיו, אך חסר יזמה. בתפקידו ראה אך מטרד לעצמו ולבני קהילתו על כן קיבל בברכה את ר' ברוך בארגער שב־1886 קיבל את המשרה במקומו. זה היה יהודי בעל נפש, אוהב ספר, אך רוב ימיו היה טרוד בדאגות פרנסה, ולא ראה נחת בחייו ולא בתפקידו ועל כן לא התמיד בו. בשנת 1888 נמסרה הכ־הונה לידי ר' שלמה רייך פארלָגר אשר כיהן כראש העיר וראש הקהילה גם יחד. תלמיד חכם היה, משכיל ומתון בה־ליכותיו. את בניו היה מחנך על תורה ועל דרך ארץ. הוא היה בעל זיכיון למסחר סיטונאי בטאבאק, מקור לפרנסה בכבוד ולאמידות. את אחת מבנותיו השיא למשכיל החריף, אשר רובין, שבאחד הימים נעלם מן העיירה ולא נודעו עק־בותיו. שמועות הילכו שנקלע לברלין, התפקר, והיה לאחד מגדולי המלומדים אי שם בעולם.

ר' שלמה רייך כיהן כראש העיר וראש הקהילה כמעט עשר שנים, עד שבשנת 1896 הוחלף במועצה של ראשות הקהילה המורכבת משלושה: ר' אנשל צאנגן, ר' מאיר ליכטמן ור' חיים כרמל. כיוון שר' חיים היה טרוד בעסקיו ור' מאיר ליכטמן בענייני משפחתו, נתונים היו למעשה ענ־ייני הקהילה בידי ר' אנשל צאנגן. 10 שנים עסק ר' אנשל צאנגן (סבי מצד אמי) בעסקי הקהילה, לידּ עסקיו הפרטיים: עסקי קרקעות, סוכנות להעברת איכרים לפרוסיה ועסקי רבית. הוא היה צאצא למשפחה ותיקה במקום ובזכות קרבתו למשפחת ר' לייביש רייך, סבי מצד אבי, שהיה גדול סוחרי העצים בסביבה, הועלה למעמד מכובד בעיר ובסביבה.

בשנת 1906 פשט את הרגל אחד מחברי מועצת הקהילה, ר' חיים כרמל וברח. ראש הנפה הרוזן לסוצקי פסל את הוועד כולו. ר' אנשל לא חזר עוד לכהונתו מחמת שתי סיבות אח־

רות: מחלתו הממארת והחתירה שחתר תחתיו גדול הנדב־נים ובעל האחוזות הרבות שבסביבה ר' ירחמיאל קאנארק.

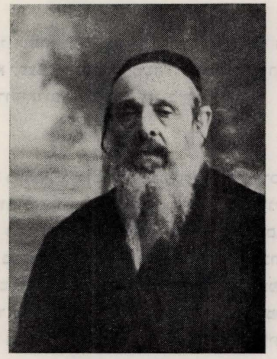
ר' ירחמיאל קאנארק שהיה יוצא כמלך במרכבותיו ומפזר נדבות לקרוב ולרחוק, נתקנא בכהונת סבי ורצה לראות את בנו, משהלי, במקומו. ואמנם בעזרת מושל המחוז עלה בידו להבטיח, את משרת הכבוד לבנו.

ר' משה'לה קאנארק עתיר הנכסים ובעל העסקים הגדולים לא מצא עניין בכהונה והשאירה פנויה לחסדו של מושל המחוז. הלה מסרה ב־1907 לידי ר' שמחה פלוימן. בשנה זו, בפעם הראשונה, נקראו היהודים יחד עם כל תושבי גא־ליציה לבחור נציגיהם ללאנדסטאג הלמברגי ולפרלמנט הווי־נאי. ההתעוררות הלאומית הכללית באימפריה האוסטרו־הונגארית נגעה גם ברחוב היהודים. הצעירים שנלחמו בהת־בוללות העלו מועמדים יהודים והחליטו לקחת את גורל ה־יהודים בידיהם וסיסמת הציונים „לכבוש את הקהילות" מצאה הד בלבות הדור הצעיר. הציבור היהודי נמצא בסבך של לחץ הממשל האוסטרי ומשרתי אנשי הקהל מזה והרצון לבחור בנציגות הקרובה ללב ההמונים מזה.

מול המועמד הממלכתי ההיסטוריון הפולני פרופ' מיכאל בובז'ינסקי, הועמד הרב גדליה שמלקס. סדרי הבחירות היו נתונים בידי ראש העיר ובידי ה„סטארוסטא" (מושל המחוז). בשנת 1907 התחיל מאבק בין ראשי הקהילה, המתבוללים והאדוקים גם יחד מצד אחד, והציונים מצד שכנגד. מאבק זה נמשך עד שנות השואה. הראשונים נהנו מחסותם של השלטונות ומתמיכתם אולם הציונים, הם הם שנשאו את מאוויי הדור הצעיר החותר לחידוש החיים היהודיים. דווקא בשנה גורלית זו הייתה ראשות הקהילה בידי יהודי תמים־הליכות ירא שמים וישר נפש, ר' שמחה פלוימן. תמימותו נוצלה ע"י מושל המחוז שעשה בתוך ענייני הקהילה כבתוך שלו והכין את ציבור היהודים לבחירות 1907. אולם כבר אז התבלט הפעלתן הצעיר ברל רייך, בנו של ר' לייביש רייך ואחיו של ראש הקהילה לשעבר, ר' אנשל צאנגן. ברל רייך זה, שקנה ניסיון בבית דודו (סבי) עתיד היה לכהן עשרות שנים בכהונה זו, מספר שנים העולה על שנות הכהונה של כל קודמיו גם יחד, מ־1907 ועד 1940, גם כראש הקהל וגם כראש העיר, גם כממונה וגם כנבחר (מאז 1931). בזכות זריזותו, פקחותו, ומרצו עמד בכל סערות מלחמת העולם הראשונה, בתקומתה של פולין ובתקופה שבין שתי מלחמות העולם. ב־1940 הוגלה לערבות רוסיה ובחזרו עם שארית הפליטה התייצב בראש המארגנים את שרידי השואה השבים לפולין, שנקבצו ב־1946 בוואלבז'יך. הוא שימש בתפקידו עד עלותו לא"י. ידידיו ומתנגדיו גם יחד ידעו להעריך את חושו הציבורי, את מרצו הרב ואת פקחותו. הוא עלה לא"י, התיישב ברמת גן והגיע לשיבה טובה. הוא היה המוהיקני האחרון המגלם ומקפל בחייו את תולדותיה של העיירה.

שושלת הרבנות

כאמור לא היו ברוזוואדוב לא רבנים ולא רביים ולא „רבנים מטעם", עד שנות השמונים למאה שעברה. מורי צדק ודיי־נים שהיו באים מן החוץ הנהיגו את הקהילה במעגלי יושר, עד אשר הוזמן לכס הרבנות ר' משה'לה, נכדו של ר' נפתלי מרופצ'יץ, הוא לרוזוואדוב ואחיו ר' מאירל (בעל ה„אמרי נועם") לכס הרבנות אשר בדזיקוב. היה זה בתקופת כהונתו כראש הקהילה של ר' מושקה הרשפלד. עם בואו של הרבי, ר' משה'לה הורוביץ, קמה החצר הרבנית על כל אביזריה ומנהגיה, מנהגי החסידות הגאליציאית. רוזוואדוב, דזיקוב ורימנוב קיימו „קשרי שולחן" הדוקים. בגלל עממיותם ופש־טותם התחבבו בני השושלת הרופצ'יצאית על כל תושבי העיירה להוציא כמה נרגנים, ומעט יהירים, לא היו להם לבני הורוביץ מתנגדים או יריבים. ב־1891 משנסתלק ר'

הרבי ר' הרשלה

משה'לה ירש את כסאו ר' הרשלי (צבי הירש) בנו. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה הוא נדד לווינה, ועם שובו ב־1916, כאשר עיר כהונתו רוזוואדוב היתה הרוסה וריקה מאדם, בחר לו למושב את ריישא העיר, שם נפטר והובא לקבורה בבית העלמין הרוזוואדובאי. משני בניו אפרים ומנשה, ירש את כס הרבנות ר' אפרים. הוא נאבק מרות על פרנסתו והתדיין עם אלהיו וקהל חסידיו בעולם שנתפקר מהמסורת בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. דאגות פרנסה אילצוהו לנדוד על פני קהילות יהודיות בארצות אירופה השונות. בשנת 1930 הוא חזר לרוזוואדוב ונאסף אל אבותיו לא בשיבה ולא בטובה.

בשנים הסוערות שלאחר מכן ישב על כסא הרבנות, בנו ר' נפתלי. היה לו לב פתוח להוויות הזמן, היה אהוב על כולם ונספה עם כולם בעלות הקוצר. ככה תמה שושלת הרבנות הרופצ'יצאית שברוזוואדוב. ס"ה 4 דורות ולא יספו . . . אר־

חוה'לע, רעייתו של ר' הרשלה

גון יוצאי רוזוואדוב שבניו־יורק הנציח את שם השושלת. הוא קורא לעצמו „חברת בני משה הורוביץ" לזכר רבה הרא־שון של רוזוואדוב ר' משה'לה הורוביץ.

החינוך

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה סלולים היו דרכי החינוך ברוזוואדוב מזה דורות. האידיאל שריחף נגד עיני ההורים היה הבן הלמדן, ה„עילוי", הבקי בש"ס ובפוסקים, שמבלה את יומו בבית־המדרש ובהגיע זמנו לחופה ישא בת גבירים.

בגיל שלוש היו מוסרים אותו למלמד דרדקי. במשך הזמן היה הילד מחליף את מלמדיו עד אשר הגיע ל„לימוד עצמי, „לשיעור בפני עצמו". לתלמיד שנעשה עצמאי בלימוד ושי־נון היו מעמידים מלמד מיוחד. בני עניים היו נמסרים כשו־ליות לבעלי מלאכה, בהגיעם לגיל 13—14. העיירה הייתה ברוכה במלמדים שהיו באים לכאן מקרוב ומרחוק ויש שה־מלמדות הייתה מקצועם היחיד. אך על פי רוב לא הייתה מלאכה זו מפרנסת את בעליה, על כן נאלצו המלמדים לעסוק בעיסוקים צדדיים כגון תיקון מטריות בזמן השעורים, קשירת ציציות לארבע כנפות, איסוף „הושענות", רוכלות בימי השוק, שדכנות וכד'. המלמד היה מכין את התלמיד לקראת החיים והיה מלמדו קרוא וכתוב באידיש על פי „אגרונות", (נוסחי מכתבים) שתוכנם יפה לכל עניין ולכל אירוע: ענייני מסחר, שידוכים, מכתבים משפחתיים וכד'. מורים מיוחדים שהיו נכנסים לבתים היו מלמדים את הבנים כתיבה בשפת המדינה, לפחות כדי יכולת לכתוב כתובת. מלמדים ביתיים אלה היו מלמדים את הבנות אלף בית, תפילות, ומקצת מן הכתב הלאטיני. ריבה בת טובים שהגיעה לפרקה ידעה לדקלם ביום כלולותיה קטעים משירי שילר או גיטה, בשפה הגרמנית.

היה בעיירה בית ספר עממי ממשלתי בן 4 כיתות, אך יהודי נמנע מלשלוח אליו את בניו, מחשש התפקרות. נשתנה המצב עם פתיחת בית הספר של הבארון הירש בשנת 1900.

בית ספר זה היה לברכה לתושבי העיר היהודיים. ילדי עניים היו לומדים כאן קרוא וכתוב בשפת המדינה, ואת יסו־דות החשבון. ספרי הלימוד היו ניתנים חינם אין כסף. המורים היהודיים היו בעלי לב שעשו את מלאכתם מתוך הרגשת יעוד. זכורים לטוב המנהל שפינראד והעוזרים לידו המורים זינרייך וקומיטו. אנשים משכילים אלה היו חפשיים ממגב־לות ומהרגלים להם הייתה כפותה אוכלוסיית העיירה. מכיוון שפרנסתם לא מבני העיירה באה, יכלו להישאר נאמנים לקו החינוכי המתקדם שהביאו אתם מרחבי האימפריה האוסטרו־הונגארית. מעטות היו שנות חייו של בית הספר מיסודו של הבארון הירש. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה פסקה פעולתו ומשנתפוררה הממלכה ההאבסבורגית, נעלמו עקבותיו של מפעל הבארון.

עד מלחמת העולם הראשונה לא שלח אף יהודי אחד את בנו לבית־ספר תיכון. ולא רק מפני שלא היה בית ספר תיכון במקום, אלא גם ובעיקר מפני שטרם נמצא יהודי שיעלה על דעתו לשלוח את בנו לבית ספר שהכתיבה בשבת חובה בו.

בהשכלה המקצועית החילונית ראו יהודי רוזוואדוב קרדום לחפור בו ותו לא. עורך דין יהודי, רופא, רוקח או מהנדס שנקלעו למקום, פרנסתם הייתה מצויה בשפע אך השפעתם על האוכלוסיה היתה אפסית והם חיו בשולי החברה היהודית והלא־יהודית כאחת. לא משכילים אלה נתנו את הדחיפה להתעוררות התרבותית, אלא גורמים פנימיים. קשרי המסחר התרחבו וגל ההתחדשות הלאומית פעל באינטנסיוויות גוברת בשנים 1904—1914 בכיוון הרחבת האופקים, והפיכת העיירה לתוססת ביותר בין עיירות הסביבה.

סוחרי דאנציג החוזרים לבתיהם היו מביאים אתם לא רק חפצי יקר „מפלאי הטכניקה החדשה" (מנורת לוקס, פעמון סוללות וכיו"ב), אלא גם את העיתונות הגרמנית, את הספר העברי והאידי הנדפס בווארשא, את „הצפירה" ואת „הש־לוח". ונמצאו גם יהודים, כאבי, שהיה סוחר דאנציג, והביא ממרחקים מחנכת שתלמד את בנותיו צרפתית וגם מורה לעברית הביא. הוא לא חסך בהוצאות כדי לקיימם בביתנו וציידם בספרים, במילונים, ובעיתונים. ביתנו הפך מרכז לבני הנוער שוחרי הספר, אוהבי השיר העממי ודורשי הטעם

הטוב, לפי מושגי הימים ההם. בבתים כאלה התחנכו הבנים על ברכי המסורת, תרבות המערב, ורומנטיקה של תחייה לאומית, עוד בטרם רקמה התנועה הציונית עור וגידים וב־טרם הקימה ארגוניים פעלתניים.

ב־1905 עבר על העיירה גל של פליטים מרוסיה שהיו בדרכם למערב אירופה. שהותם כאן קצרה הייתה, אך נמצאו ביניהם יחידים בעלי אישיות מבריקה, בעלי עבר מהפכני שמבלי משים האצילו מרוחם ומעולמם על חובשי בית המדרש. בהשפעתם התחילו ללמוד כאן תנ״ך, דקדוק, מתמטיקה, לשונות והיסטוריה. מבין בני הנעורים בלטו שלושה בעלי כשרונות, כל אחד בתחומו: ה. ג. ויזן, הבלשן והמדקדק הנודע, אייזיק מאנדל החריף והבקי במכ־מני התלמוד ויבדלו לחיים ארוכים, העילוי המזהיר בעל הזיכרון הפנומנאלי ר׳ משה רייך המשמש עתה עורכו של מוסד הרב קוק בירושלים והמשורר מאיר מוהר שכבש לעצמו מקום נכבד בספרות העברית החדשה, כמשורר עדין נפש, וכמתרגם. חוג זה השפיע על בני העיירה רעיונות ציוניים, חיבה לשפה העברית, זקיפות קומה אישית ולאומית והש־פעתו פעלה גם לאחר שה„עילויים״ עזבו את העיירה ופנו איש איש לעברו ולתפקידיו.

ההגירה

גדולה הייתה מצוקת הפרנסה אף בין הסוחרים ובעלי הבתים. אנחה יוצאת מן הלב הייתה נשמעת בעת ברכת המזון מש־הגיע המברך למלים „ואל תצריכנו ה׳ אלוקינו לא לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלוואתם״. וכאן היו מוסיפים: „די

אלטער עזרה וויטמאן מיאסטקוביץ, געבוירן 1854 — געשטאָרבן 1935, פון די ערשטע עמיגראנטן פון ראָזוואַדאָוו אין אַמעריקע.

וועקסעלעך, די וועקסעלעך״ (השטרות הללו, אוי השטרות הללו). יהודי סוחר משנעלם לפתע מן האופק ונתגלה בגר־מניה או באמריקה ידוע היה שהשטרות הבריחוהו ועתיד הוא ביום מן הימים להעביר את משפחתו אל מדינות הים. אך גדולה מזו הייתה הגירתם של בעלי המלאכה ובניהם. בניהם של הסנדלרים החייטים ו„הדורפסלייפרים״ היו הרא־שונים שהגיחו את היסוד לארגון יוצאי רוזוואדוב בארה״ב. בעקבותיהם הלכו הסוחרים המרושעים ובניהם. ההגירה לא־מריקה הייתה כתם על כבוד יתר בני המשפחה שנשארו במקום. תהליך ההתדלדלות מהיר היה. משפחות שעוד לפני דור היו „פני הישוב״ נצרכו תוך שנים מעטות ל„מתן בסתר״ ל„קמחא דפסחא״ והפכו ל„מהלכים במדינה״ (מחזרים על הפתחים במקומות מרוחקים). בא קיץ 1914 ושם קץ לתקופה ארוכה בה התגבש פרצופה של העיירה. תושביה נעקרו ונפוצו, נעקרו יסודותיה ומשנבנתה מחדש בפולין העצמאית, בשנים 1920—1939, הייתה זאת כבר רוזוואדוב אחרת, שאך מעט מרבדיה הקודמים נשמרו.

רוזוואדוב בשנות מלחמת העולם הראשונה

ביום השלישי להכרזת המלחמה על רוסיה הופיעו בעיר גדודי צבא אוסטריים, כי רוזוואדוב הייתה עיירת הגבול השוכנת על הסאן וכאן עתידה הייתה להתחולל המערכה. אלפי חיילים מעמי אוסטריה־הונגאריה מילאו את העיר. הדירות הוחרמו בשביל הקצונה האוסטרית, חצרות הבתים רחשו פלוגות חיילים. לכאן הובא מלאי של מזון לחילות ה־רגלים ופלוגות ההוזארים. בקשת רחבה ממזרח ומצפון לעיי־רה נחפרו חפירות הגנה, הועמדו תותחים והוצבו גדרות תייל לאורך קילומטרים מרובים. „פונטונים״ הובאו כדי להעביר את האוסטרים על פני הסאן ולהחדירם לתחום פוליניה הקונ־גרסאית, לעבר איבנגרוד (דמבלין), המבצר הרוסי הקיצוני שבמערב. שהותם של רבבות חיילים בעיירה נתנה פרנסה בשפע לאוכלוסיה הענייה. הכל עסקו במכירת עוגות, שוקו־לד, סיגריות. בטלו הלימודים בבית הספר ובחדרים. בשבו־עיים הראשונים היה הצבא האוסטרי מנצח והתקדם בשטח הרוסי, אך כבר בתחילת ספטמבר החלה נסיגתם של האוסט־רים, והרוסים החלו להתקרב אל הסאן, לאורך כל הגדה הי־מנית. נשמעו רעמי התותחים הבאים מצפון וממזרח. את היהודים הגרים בעיירות שעל הסאן תקף פחד מפני הרוסים. הילכו שמועות שהרוסים יערכו טבח ביהודי גאליציה בגלל נאמנותם לממלכת פרנץ יוזף בגלל היותם יהודים. בהלת מנוסה תקפה את תושבי העיירה. בעגלות וברגל החלו (ימים ספורים לפני ראש השנה) בורחים דרומה בהשאירם אחריהם את הבתים והחנויות ואת כל רכושם. מטף ועד זקן, נעו

בשיירות דרך כפרים ועיירות, לעבר הקארפאטים וסלובא־קיה או בכיוון מערבה, לעבר קראקוב. בעירום ובחוסר כל הגיעו רבבות פליטים לווינה, לערי בוהמיה ולמהרן. ממשלת ווינה סעדה את הפליטים בקצבה כספית מועטת ומוסדות צדקה יהודיים פתחו עבורם מטבחים זולים. הקהילה היהודית בווינה ארגנה מפעלי התרמה לכסות החורף. בעיקר בלטו בפעולה זו אניטה מילר ורוברט שטריקר. ברובע ליאופול־דשטאט הצטופפו הפליטים וחיכו לרגע בו תשוחרר גאליציה מידי הרוסים, כדי שיוכלו לחזור לבתיהם הישנים. כשנתיים עברו עד אשר פונתה גאליציה מהצבא הרוסי. הסעד הממ־לכתי לפליטים הופסק, והחלה השיבה לעיירות, שעה שבמ־ערב ובמרחבי האימפריה הרוסית עדיין התנהלה מלחמה.

מה עלתה לרוזוואדוב בזמן הכיבוש הרוסי

ב־15 בספטמבר 1914 הופצצה העיירה, ע״י חיל התותחנים הרוסי. אחרון האוסטרים נסוג והרוסים נכנסו העירה. מחצי־תה של העיירה, בקשת ממזרח וצפון, עלתה באש. היהודים שנשארו בעיירה, אחוזי פחד מפני הרוסים, חיפשו מקלט במנזר הקאפוצ׳־נים והתחבאו במרתפים. חיילים רוסיים שדדו מכל הבא ביד ורק אחרי אשר המפקדה הוציאה פקודה חריפה נפסק השוד. בחול המועד סוכות חזר הצבא האוסטרי וגורש שנית אחרי כמה שבועות.

ערב שבועות 1915 יצאה פקודת גירוש נגד היהודים, בתור אלמנט העוין את הרוסים.

חיל הקווזאקים אסף יהודים מכל המזדמן להם, ריכז אותם מעבר לסאן והיגלה אותם לערבות סיביר. גלות סיביר נמ־שכה עד שנת 1917, שנת המהפכה הבולשוויסטית.

השיבה לרוזוואדוב (1916)

טיפין טיפין החלו חוזרים הפליטים היהודים מווינה ומבו־המיה — לאחר שהעיר נכבשה ע״י הצבא האוסטרי — ומצאו עיר הרוסה ושרופה, שדודה וללא מקורות פרנסה. חזרו אבות המשפחה וילדיהם הקטנים והנוער בגיל העבודה נשאר בווינה ובבוהמיה או נמצא מגוייס בצבא. הפעם נפתחו מהר מקורות פרנסה. רוזוואדוב לא הייתה עוד עיירת גבול. היא הפכה עיר בצומת המחברת את פולין הקונגרסאית הכבושה עם מדינת אוסטריה־הונגאריה. בזמן המלחמה הוארך קו הרכבת מרוזוואדוב עד ללובלין. גדל מרחב המחיה המסחרי עם צירופן של ערי פולין הקונגרסאית. רוזוואדוב הפכה בסיס צבאי ועורק תחבורה לצבאות שזרמו אל החזית המז־רחית. אט אט החלו מתלקטים הפליטים בביתם הישן, חזרו בעלי המלאכה, המלמדים. שוב החלו להתרקם תאי החיים בפיקוחו של המושל הצבאי הקפיטאן האוסטרי הרצוג. בסתיו 1918 התמוטטו חזיתות אוסטריה־הונגאריה, מעצמות המרכז נכנעו. ביום נובמבר סגריר ברחו המושלים הצבאיים מהעיר והשתרר תוהו ובוהו. אוסטריה חדלה להתקיים כאימפריה

זיסל זילבער (במדים של הצבא האוסטרי), זיסל שמיד

ומדינת פולין טרם קמה. בכל עיר ועיר הוקמו „מועצות לאומיות״ ו„מיליציות לאומיות״ זמניות, אך בינתיים ניתנה יד חפשית לאיכרי הסביבה לפרוע ביהודי העיירה. המונים המונם נהרו איכרי פלאוו וטוראביה, שדדו את החנויות וה־בתים היהודיים, היכו ורצחו. המיליציה הפולנית שזה עתה נוסדה לא עצרה כוח לעצור בעד המתפרעים ואף לא הוכיחה את הרצון לכך. איכרי הסביבה קיבלו את עצמאותם הלאו־מית בקריאות „תחי פולין המשוחררת! הכו ביהודים!״. ב־5 בנובמבר 1918, במשך כל היום, השתוללו המתפרעים, השקו את סוסיהם יין מבתי מזיגה יהודיים ואת הנותר שפכו אל הביבים, „שתה סוסי מיין יהודים, כי פולין היא שלנו״, נישא בפי רבים. נשי האיכרים באו עם שקים וסדינים ואספו כל דבר ערך שבבתי היהודים, ואין עונש. 8 ימים, מ־5 בנובמבר עד ה־12 בו, שרר תוהו ובוהו. הנוער היהודי התארגן להגנה עצמית ובראש הקבוצה עמד וולף גריזמן, מי שהיה קצין בצבא האוסטרי ועתה חזר מההזית. הקבוצה התקשרה עם הנוער היהודי בעיירות הסמוכות, הצטיידה בנשק קל והייתה מוכנה להתנגד למתפרעים אם אלה יעיזו לחזור על מעשיהם. אין ספק כי ארגון ההגנה שעליה ידעו בני האיכרים הרתיע את הפורעים המועדים.

רק במחצית החודש שככו הרוחות. החלו להופיע ניצני

הסדר החדש בצורת מועצות נבחרות, במקום המועצות שנקבעו באופן שרירותי.

הפוטש בקהילה היהודית

המעבר משלטון אוסטרי לשלטון פולני לא עבר על הקהילה היהודית בלי הד. עם שוב הפליטים היהודים מווינה חזר גם לנהוג את עדתו ראש הקהל, ר׳ דב רייך. אך התמוטטותה של אוסטריה והאווירה המהפכנית שהשתלטה בקרב האוכלוסיה הפולנית, הניעו גם את הצעירים היהודיים לפרוק את שרידי עול המשטר הישן ולהחליף את הנהגת הקהילה במועצה קהילתית נבחרת. הם החליטו להפקיע בכוח מידי השלטונות האוסטריים שלא היו קיימים עוד, את הסכמות שניתנה לראש הקהילה, ר׳ דב רייך. ביזמתו ובפעילותו של הצעיר משה שטורך (עתה משה חסיד גר בתל־אביב) הופיעה משלחת תקיפה בביתו של ראש הקהל ודרשה את החותמת (את ה־„צ׳וואק״), הוכרז על מועצה לאומית יהודית ובראשה הועמד ר׳ יעקב שרייבר, סוחר ברזל ישר הליכות, רציני ומקובל על הבריות. המועצה הלאומית והגופים המינהליים האחרים שנשאו אופי זמני לא האריכו ימים. כשקם השלטון הפולני היציב שוב חזרה כהונת ראשות הקהילה לידי ר׳ דב רייך. אך נשתנו הזמנים, הרוח המהפכנית וביטחון הדור הצעיר בכוחותיו הצעידו בשנים הבאות את העיירה קדימה. בינתיים תכפו מאורעות שליכדו את האוכלוסייה היהודית תחת דגל הציונים והפכו את רוזוואדוב למוקד הקורן על סביבתה הקרובה. שנת 1919 זכורה כשנת המסע של חיילי הגנרל האללר הידועים לשמצה. גדודים אלה באו מצרפת להילחם בנטיות ההתבדלות של האוקראינים בגאליציה המזרחית. הם עברו ברחבי פולין, כשהם משליכים יהודים מקרונות הרכבות, מקצצים זקניהם ופיאותיהם, בוזזים ושודדים בכל מקום חנייתם. נתברר לעיני כל כי שחרורה של פולין אין פירושה חירות ליהודים. אחת ולתמיד ירדה לטמיון האשליה שהשלו את עצמם ואת האחרים המתבוללים היהודים כי הפולנים נלחמים גם בעד חרותנו.

יהודים נלחמו בכל החזיתות ואת חג השחרור חגגו העמים על גופותיהם. בקרב המוני היהודים התעוררו רגשות לאומיים לשמע הטבח באוקראינה, למראה פרעות האללר ולמשמע הבשורה על הצהרת בלפור. לאסיפת המונים בבית מדרשו של הרב באו זקנים וצעירים, נשים וטף. ר׳ חיים וולף בירנבוים, הציוני הותיק, פתח את האסיפה וכותב הטורים האלה, שהיה אז ילד, דקלם את חזון העצמות היבשות כשדמעות גיל זולגות מעיני הנאספים. התוצאות לא איחרו לבוא. קם הסניף של ההסתדרות הציונית „בית יהודה״ וכל נער ונערה ראו כבוד לעצמם להסתפח אליו. הוקמה ספרייה עברית, רבתה הפעולה התרבותית ופעולת הקרן קיימת לישראל. תכפו חגיגות ונשפים לאומיים. הובאו מורים לעברית ונפתחה בית ספר עברי שעשרות רבות של תלמידים ותלמידות למדו בו. ייזכרו לטוב המורים המסורים, יעקב אייזן, קמחי, שמוליוויץ, שחינכו דורות על ברכי ספר התנ״ך והשירה העברית. לא עבר זמן רב והשפה העברית הפכה למדוברת. בית הספר, הספרייה והעיתונות העבריים היו לבית היוצר לתנועות החוליות המגשימות. הרומאנטיקה הציונית שלפני מלחמת העולם, נכנסה לשלבה השני, שלב הפעילות וההגשמה. לזרם העלייה השלישית (דרך ברטיסלאווה־וינה־טרייסט) התלווה המנון „החלוץ״ שחובר ע״י יחיאל מוהר, בנו של השוחט הרוזוואדובאי ר׳ מנדל שוחט (חי עתה בצרפת). השיר „בין איך מיר אַ חלוצ׳, אַ חלוצ׳ פון פוילן״ הדהד שנים רבות ברכבות שהוליכו חלוצים לארץ ישראל.

לעתים קרובות היו מתאספים בני בעלי בתים בחצר רחבת ידיים כדי לנקוטה מעשבים, לעדרה ולשחלה. היו מפשילים את השרוולים ומתאמנים בעבודות חקלאות־הכשרה לקראת העלייה ארצה. העיירה נתבשמה כולה מריחה של א״ר. נוסח החיים שלפני מלחמת העולם נעלם, בית המדרש, חצר הרבי ולימוד התורה פינו מקומם להסתדרויות, ללימודים חילוניים, לחשיבה מעשית, לקשר עם העולם המודרני ולדאגות פרנסה.

המצב הכלכלי של יהודי רוזוואדוב בשנים 1920—1930

רבים מפליטי 1914 לא חזרו לעיירתם, ונשתקעו במקומות שנשתקעו או היגרו בתום המלחמה לגרמניה להולאנד ולארה״ב. עם התפוררות הממלכה ההאבסבורגית נתפוררה מערכת היחסים המסחריים בה השתלבה יהדות גאליציה במשך 150 שנים. אירופה פוצלה למשבצות של מדינות לאומיות שחומות של מכס מגן חוצצות ביניהן והן חדורות רוח של קנאות לאומית.

בשנות השיקום הראשונות עדיין היו סיכויים לפרנסה, אך לאט לאט נסתתמו מקורותיה. בחוסר כל חזרו הפליטים לביתם, כשהם נעזרים פה ושם ע״י הג׳וינט. הכל ציפו למכתב מקרוב מאמריקה ובתוכו דולאר ושוב נישאו העינים להגירה. הפעם הוגבלה ההגירה לארה״ב ע״י ה„קווטה״ (מכסה) המפורסמת. העולם סגר את עצמו על מנעולים בעזרת חוקי הדרכונים והויזות. רוסיה נגעלה על מנעול ובריח, אין יוצא ואין בא.

על יהודי פולין נגזר להאבק על קיומם בד׳ אמותיהם. עתה ניצבו מול אנטישמיות מכוונת ומתוכננת שבאה לנשלם מעמדותיהם הכלכליות.

מדיניות המסים של הממשלה הפולנית נתנה אותותיה בכל

יהודי. לא נשאר לו ליהודי, אלא לעוט על המקצועות החפשיים, אך עוד מעט וה„נומרוס קלאווזס" עמד לסגור בפניהם את מכוני הרפואה, האגרונומיה, הכימיה ועוד. בינתיים זרמו ילדי היהודים אל הגמנסיות מתוך תקווה להמשיך לימודיהם בחוץ לארץ. נוסף על הלימודים בחדר ובבית הספר העברי הוטל על הילד היהודי הלימוד בגמנסיה. ואמנם בשנות העשרים החלה הנהירה אל הגמנסיה שבעיירה הקרובה ניסקו, כאן נתגבש גרעין נוער שעתיד היה להוסיף נדבך חשוב ואולי מכריע בתולדות הישוב בעיירה, ב־15 השנים האחרונות לקיומו.

אך אם המדובר הוא במצב הכלכלי בשנים 1920—1930 יש לציין כי היו אלה השנים הקשות ביותר מבחינה זו, לא קמה תעשייה, המלאכה נצטמצמה, האנטישמיות גברה, עול המסים נתעצם, שערי ההגירה נסגרו, העלייה לא"י נסתיימה במשבר כלכלי בא"י (1927), אך דווקא שנים אלה היו שנות הפריחה הרוחנית והפעילות התרבותית הערה ביותר.

נצח לעיירה שהייתה ואיננה

יחיאל שפרגל

התקופה שאני מטפל בה, היא תקופת סוף המאה הקודמת והתחלת המאה העשרים, כלומר תקופה שמלפני ששים שנה ומעלה. מובן מאליו, שאין זה מן הדברים הקלים לשחזר היום, מתוך הזכרון בלבד, חוויות ואירועים שקרו אז, מבלי שיהיו בהם ליקויים בחסר ויתיר, או הקדמת המאוחר ואיחור המוקדם. ברור, שאשתדל לאמץ את זכרוני ולדייק עד כמה שאפשר. אך, אם בכל זאת יצאו שגיאה, או אי דיוק, מתחת ידי הריני מבקש בזה סליחה מראש.

אנו חוזרים בכן, לתקופת ממשלתו של הקיסר פראנץ יוסף הראשון, „קיסר אוסטריה" הישיש, שממשלתו נמשכה כמעט 70 שנה בלי הפסק. עיירתנו הקטנה, עיירת ספר, מנתה אז בערך 500—550 משפחות, ויהודים היו בה קרוב ל־80% של האוכלוסיה הכללית, בערך 380—400 משפחה. העיירה שקטה על שמריה, ולא קרו בה מקרים יוצאים מגדר הרגיל. היהודים התפרנסו ברובם מן המסחר הזעיר, אחוז בעלי המלאכה היה בערך 10%—15 ו־2%—3 בעלי מקצועות חפשיים. תעשייה כל שהיא לא הייתה בסביבתנו. לעומת זאת היו אי־אלה בעלי אחוזות גדולות בסביבת רוזוואדוב, כמו ר' מאיר מנדל, בעל אחוזות קוטובה וולה; הגב' לפציה מפשנדזל ע"י ניסקא, אשת חייל שניהלה את משקה בתבונה רבה. נוסף לזה הייתה צדקנית ופיזורה הרבה מהונה לעניים ונצרכים בסביבה. היה בעל אחוזות ר' ישעיה רייז ממוטיצה, והגדול והנכבד שבכולם ר' ירחמיאל קאנארק, שהיה מבעלי האחוזות הגדולים ביותר שבגאליציה. ה. קאנארק היה יהודי

דינסטיק דער מארק־טאג

חורבות בית הכנסת, משה לסט ז"ל עם הספר ביד

פשוט ואדוק. לובש היה בגדים ארוכים כרוב יהודי העיירה והתנהג כיהודי דתי בכל דבר. לבניו נתן חינוך מסורתי מובהק, ור׳ אהרן קאנר מרוזוואדוב היה במשך שנים רבות מלמד החצר שלו. ה. קאנארק היה תורם ביד נדיבה לכל

תחנת הרכבת ההרוסה

נצרך. לפני בוא החורף וביחוד לפני חג הפסח היה שולח העירה כמה עגלות טעונות עצים להסקה ומיבולי השדה, על מנת לחלקם חינם לעניים. היה עוזר הרבה בענייני הכנסת כלה, במה שהצטיינה גם אשתו. הוא האריך ימים ונפטר בגיל למעלה מתשעים. עליו אפשר לומר כי לא נס ליחו וכמעט עד סוף ימיו היה בריא ורענן; כשנתאלמן בגיל קרוב לשמונים מאשתו השנייה, התחתן בשלישית עם בחורה צעירה

הרבי מסטוצ׳ין בא ליארצייט של רבי ר׳ משה׳לה, בצאתו מתחנת הרכבת

והוליד עוד תאומים. היה עסקן פעיל בפוליטיקה הארצית. שיתף פעולה עם השלטונות הפולניים בממשל המחוז, בסיים הארצי בלבוב ועוד. הפוליטיקה שלו הייתה זו של המתבוללים, והיה מתנגד חריף לציונות. הוא ידע לדבר פולנית צחה, אם כי לא ידע קרוא וכתוב.

החיים בעיירה שקטים היו וחד־גוניים. היהודים הרגישו עצמם שלווים בממשלת קיר״ה, כשגם דרישותיהם לא היו רבות. אמנם, גם בעיירתנו לא היה הכל ורוד. מקרים של סגירת חדרי־דרדקי בשל טעמים ונימוקים היגיניים, כביכול, או סגירת בית המרחץ המקומי והתימתו על ידי משרד הבריאות בשל אותם הנימוקים היו מקרים שכיחים, ורק אחרי מתן שוחד ושלמונים ביד נדיבה בוטלו הגזירות. גם לחץ המסים לא היה בלתי מבוטל. עם הופעת בעל הסרט הצהוב — השם הזה ניתן לו לגובה המסים על שם הסרט הצהוב שהיה על שרוול חולצתו השחורה בשל צבעי המונארכיה האוסטר־הונגארית: שחור־צהוב — עם מלווהו היהודי שמעון פיאר ועם השוטר הפולני מוסקל, או צירבינסקי — נהייתה העיירה כמרקחה, וקמה פאניקה כללית. ואמנם, מיד אפשר היה לראות בידי השוטר ונושא כליו פמוטים של שבת, או כלי בית אחרים שעוקלו על ידיהם.

יהודי העיירה המשיכו את השרשרת של חייה המסורתיים מדור לדור בלי שינוי. כל יהודי היה משכים לקום בשעה 5—6 בבקר, בקיץ ובחורף, אומר את פרקו בשערי ציון וב־

הרבי מסטוצ׳ין הורוביץ, בנו של הרבי ר׳ משה׳לה. משמאל ר׳ נח כץ, ר׳ אברהם, גבאי של ר׳ הרשלה

ספר התהלים; ומי שהיה יודע ספר למד במשנה, בגמרא, ובעין יעקב או בחוק יומי. הצעירים למדו בבית המדרש. בעלי מלאכה וסוחרים התפללו מוקדם, ואילו החסידים התפללו יותר מאוחר וככה נמשכה התפילה בבית הכנסת לסרוגין כמעט עד לשעת הצהריים. כך כל ימות השבוע. אך משהגיע היום הששי נשתנה צביון העיירה לגמרי. הכל עסקו בהכנות לשבת. לפני שקיעת החמה הופיע השמש הקטן, או טוביהו השמש, בדפיקות על שערי הבתים. החנוונים ובעלי הסדנא הזדרזו לסגור את עסקיהם, זירזו את נשותיהם להדלקת הנרות והלכו לבתי כנסת. מנוחת השבת הייתה שלמה בכל העיר, ביחוד בשוק במקום שגרו רק 5—6 נוצרים. קרו מקרים שאיכרי הסביבה הביאו את יבולם העירה למכירה בשבת או באחד מימי החג מתוך אי ידיעה שביום זה הל חג יהודי ושבו לכפריהם עם כל תוצרתם מבלי למכור מאומה.

המושל ברחוב היהודי היה הצדיק והרב דמתא. הזמן שאני עוסק בו הוא הזמן שלאחרי פטירתו של הצדיק ר' משה הורוביץ ז"ל נכד להצ' ר' נפתלי מרופצ'יץ. הרב ר' משה נפטר ב-ו' סיון תרנ"ד 1894, ואני לא זכיתי להכירו. על כס הרבנות ברוזוואדוב עלה בנו הבכור ר' צבי הורוביץ ז"ל, שהחזיק במשרה זו 24 שנים בערך, ונפטר בחודש חשוון תרע"ה — 1918, בשלהי המלחמה העולמית הראשונה. הרב צבי הורוביץ היה בן דוד לר' יהושע הורוביץ ז"ל רבה של דזיקוב. האבות של שניהם אחים היו — והיחסים בין שניהם היו מתוחים תמיד. מסופקני, אם מישהו מהם ראה את חברו אי־פעם בחיים, ואעפ"כ הייתה השנאה ההדדית מפעפעת בקרבם במידה בלתי רגילה. ואם עלה על דעתו של יהודי מרוזוואדוב לנסוע לרב מדזיקוב לאיזה חג או יומא דפגרא אחר, או להיפך — כשליהודי מדזיקוב התחשק לנסוע להצדיק מרוזוואדוב בהזדמנות דומה — היה הדבר גורם לשנאה, וכמעט להחרמה מצדם של הצדיקים, והעמדתם כבוגדים וכ־ממרים שבעדתם.

זכורני מקרה, שהכה גלים ברוזוואדוב ובסביבה במשך הרבה שנים ושחצה את עדת בני ישראל לשני מחנות. השוחט ר' יצחק כץ, שהיה כבר שוחט ותיק בעירנו — אני זוכרו כשהיה כבר כבן 60 שנה ומעלה — נסע פעם לשבת או לחג, לאדמו"ר מדזיקוב, דבר זה היה גורם מספיק להעקרתו מן השחיטה. הלחץ והרדיפות נגד ר' יצחק כץ לא פסקו במשך שנים, כי גם לאחרון היה הרבה אוהדים, ואלו דוקא היו מפני העיר ומסלתה. למרות איסורו של הרב, ואולי דוקא היו בשל כך, תמכו בר' יצחק כץ ומסרו לו עופות לשחיטה בביתו. אבל בקר לא ניתן לו, כי בית המטבחיים היה סגור ומסוגר בעדו. הדבר נמשך זמן רב ועורר גלי שטנה והשמצה הדדית, וחורזי חרוזים חברו כמה פזמונים שהיו לשלאגרים.

ברוזוואדוב היה שנים רבות „קלויז" שבזמני היה כבר לא קיים. קלויז זה שימש קן למתנגדיו של הרבי, כי רוב מתפלליו היו חסידי קוצק וגור. מתפללי הקלויז היה מחשובי בעה"ב של העיר, כגון: ר' מאיר צנגן, ר' שלמה רוטנברג, ר' שכנא צנגן, ר' מושקה הירשפלד ודומיהם — אנשים תל־מידי חכמים, בני עלייה ובעלי צורה ונוסף לכך, מבוססים היו במובן החמרי, ובלתי תלויים באחרים. אנשים אלה היו מטרה לחיצי הרבי וחסידיו, וסופם היה רע ומר, כי כולם באו על ענשם. בנו של ר' שלמה רוטנברג, מאירל — נטרפה עליו דעתו ל"ע, ובמשך כמה שנים, עד למותו, היה כלוא בבית. בתו של ר' מאיר צנגן נישאה למאיר"ל עוד בהיותו שפוי בדעתו, ורוב שנותיה נשארה עגונה, עד שבקושי רב הצליחו לסדר לה גט, אך נשארה גלמודה ואומללה כל ימי

הרבי ר' אפרים'ל

חייה. אשתו של ר' מאיר ליכטמן, מאלי, בת ר' שכנא הירש־פלד גביר העיירה, אשה אינטיליגנטית ובעלת טעם, יצאה גם היא מדעתה ל"ע. ביתם נהרס עד היסוד, כי הבנות — שתים היו — לא התחתנו ונשארו עריריות. נשי העיר אמרו, כי זה בא למאלי, מפני שהייתה גנדרנית ולא שמה פאה נכרית לראשה, והעיקר על שר' מאיר"ל ליכטמן השכיר כמה חדרים בביתו למשרד הדואר, דבר שהרבי התנגד לו. אנשי העיר ראו בזה אות ומופת לכוחו של הרבי והפחד היה גדול. על ר' מאיר צנגן בא העונש על שהשכיר קומה אחת בבניין הקומותיים שלו בשביל ביה"ס על שם הברון הירש, חרף התנגדותו החריפה של הרבי. על אותו עניין נענש גם משה'לי שפירא. בימי זקנותו ירד מנכסיו, נהיה לחייט נודד, שתה לשכרה ונתבלבל עליו עולמו.

רבים היו הצללים, ומרובות היו התופעות השליליות והאינטריגות מצד הרבי וחסידיו, שגרמו לפירוד ומחלוקת בציבור. „דמים בדמים נגעו", כמעט ולא הייתה משפחה בעיר שלא הייתה חצויה בעטים של הריב והמחלוקת. מוכרח אני להגיד שהיו גם תופעות חיוביות, יפות ונעימות מאד. התפילה והסעודות בחצר הרב היו חוויות שובות לב, ומי שהשתתף בהן לא ישכח אותן. הריני מלא נוסטאלגיה וכמיהה עד היום הזה, ממה שראו עיני ושמעו אזני בבית הרבי. התפילה הייתה שירה סוערה וים גועש. מי שלא שמע את תפילת „כגוונא" בליל שבת, או תפילת „נשמת כל חי" בשבת, לא טעם טעם תפילה מימיו. הסליחות של המתפללים מורדות היו בתפילת שבת עד לצוואר, וכל הקהל מתנודד וסוער כהמיית גלי ים. בניגוד לבית הכנסת ולבית המדרש, שבהם ניהלו המתפללים כל מיני שיחות חילוניות בשעת הקריאה, לא נשמעה בבית הרבי בשעת הקריאה אף מלה או שיחה בטלה. הכל היו דרוכים לשמוע את פרשת השבוע מפי הבעל־קורא ר׳ אלימלך זילבר עד סיומה.

אלעזר ליפא בלסבלג

השירה והזמרה היו חלק גדול ונכבד מאד בחסידות הרופ־צ׳יצאית. ניגונים ולחנים למאות מיוחדים לשבתות, לחגים, לימים נוראים ולכל ימי דפגרא.

הסעודות בבית הרבי בשבתות ובחגים היו חגיגיות מאוד. הרבי, בהדרת פניו, היה מופיע תמיד לסעודה בחלוק של אטלאס סגוני ומבריק. עובר בשורה כשהקהל מימינו ומש־מאלו, ומברך מימין ומשמאל בברכת „גוט שבת" או „גוט יום טוב". אח״כ היה פונה לכורסתו וישב עליה. מימינו ומשמאלו יושבים בניו, אחריהם הנכדים, ולבסוף המכובדים ויתר קהל חסידיו. באולם שררה אווירה של שבת וחג ושל ריכוז רוחני. נרות השבת דולקים היו בפמוטי שבת גדולים וקטנים העומדים על השולחן לכל ארכו, ובנברשות של נחו־שת עגולות התלויות בתקרה. שקט מוחלט שורר באולם בשעת הסעודה והזמירות, החל בשירת „אומר בשבחין" בליל שבת, ובזמר „דרור יקרא" בסעודה שלישית, המושרים בלחנים המיוחדים להן, פזמון ולחנו המיוחד.

באמצע הסעודה היה הרבי אומר „תורה", הקהל היה קם על רגליו וזוקף אזניו לשמוע ולקלוט משהו. ה„תורה" מת־בססת לרוב על פסוק או עניין שבפרשת השבוע, או מענייני דפגרא והיא מלאה חידושים בגימטראות ונוטריקון. הרבי מביא גם דברים בשם אומרם בתוספת קטע מהזוהר או מה־חתם סופר, או מפי הרבי ר׳ אלימלך מלז׳ינסק בספרו „נועם אלימלך". אך רוב תורותיו הם מפי אביו ר׳ משה ז״ל מתוך ספר אשר בו היו מרוכזים רוב תורותיו.

הרבניות מלובשות בצניעות ובבגדי שבת, מקומן בירכתי החצר, על יד שולחן מיוחד. שביסים לראשיהן ומחרוזות פנינים על צווארייהן וסיכות פנינים או יהלומים בחולצותיהן. לפעמים הגיע מספר הרבניות המשתתפות בסעודה עד עשר, בעיקר בשבתות מיוחסות. היו אז: הרבנית הזקנה, אם הרבי, אשתו של הרבי, בנותיו מאשתו הראשונה, גנגדל הרבנית מאוז׳רוב, בינה׳לה, אשת הרבי ר׳ אלימלך ממיליץ, הרבנית מברנוב, בתו, אחותו של הרבי — רוזלה, שהייתה נשואה להרב ר׳ אהרן טברסקי, כלותיו, אשתו של ר׳ אפריים׳ל ואשתו של ר׳ מנשה׳לי וכו׳. בשעת אמירת „התורה" עמדו כולן ופניהן לקיר. זה עשה רושם בל ימחה על הנוכחים. רבים מאנשי העיר באו אחרי סעודת ליל שבת לבית הרבי כדי להשתתף וליהנות מאווירה זו. אחרי הסעודה הרשמית היה שולחן שני, הוגשו מעדנים, פשטידות, בירה, שעועית, אפונה וכו׳. ושוב זמירות וניגונים. הרבי היה שר אז „לאל אשר שבת מכל המעשים" בלחן חודר ללב, והקהל החזיק אחריו. בניגוד לאורח החיים בשושלות אחרות היו החיים בחצר הרבי פשוטים עד מאד. צנע שרר בכל, בהלבשה וב־ריהוט, באוכל וכיו״ב. הסכו״ם היה של בדיל ולא של כסף, וגם הצלחות והכלים היו פשוטים, ושום דבר של מותרות לא היה בבית. פעם או פעמיים בשנה, נאלץ היה הרבי לצאת לסיוריו בכדי לבקר את קהל חסידיו ומעריציו בעיירות הספר ובפולין הקונגרסאית, על מנת למלאות את החסר לכיסוי התקציב של החזקת החצר. כרגיל היו מסעותיו בקיץ, כי בחורף היו הדרכים משובשות בשלג ובכפור.

פורים בבית הרבי. עליזות, שובבות ומצב רוח מרומם שררו בפורים בבית הרבי. שעתיים לערך, לאחר גמר צום תענית אסתר, ואחרי שהתאוששו האנשים מהתענית,

זרמו רבים מאנשי העיר לבית הרבי לבילוי של כמה שעות. מובן מאליו שלא היה זו מחסור במעדנים ובמטעמים שונים. אבל „מסמר" הערב הייתה הצגת פורים. הציגו את משחק אחשורוש, יעקב ועשו, מכירת יוסף וכו'. הנוער המתבגר וכן אנשים בגיל העמידה, כמו אליעזר שורץ (רַחֲלִיס) וא־חרים, תרמו כמיטב יכלתם לבדח ולשמח את הקהל עד שעה מאוחרת בלילה. במיוחד הצטיין הבדחן המפואר ר' טוביה'לה גרינבוים (דאדק) שדי היה להסתכל בפניו ובהעוויותיו בכדי להתפקע מצחוק. ר' טוביה'לע היה ירא שמים ובן תורה, ובידוחו היה בחרוזים ובמליצות ותכנו מן ההלכה, מהמדרש והאגדה, משולב בטעם רב ובכשרון. בדחן זה עבר אחר כך לגור בטארנוב, ונתפרסם כבדחן המפואר ביותר בגאליציה המערבית.

בפורים אחה"צ התחיל עניין משלוח המנות. לא היו בית או משפחה, שלא שלחו מנות בצלחות מכוסות ובקבוקי משקה לקרובים ולמכרים, ובמיוחד לרבי, לבניו ולדייני ה־עיר. הילדים התחרו ביניהם בקבלת שירות זה בכדי לזכות במתנה מידי מקבלי המנות: עוגיה, תפוז או סוכריות. ביום זה לא בקרו בבית הרבי כי הוא היה מוקדש למשפחה. כל אחד ישב בביתו והיסב בסעודת פורים וחלק מנות ותרומות ביד נדיבה לעשרות הזוגות הסובבים על בתי העיר, ואוספים למטרות צדקה וחסד. כמה וזגות צעירים וצעירות אספו תרו־מות לקרן הקיימת.

ערב פסח בבית הרבי. כמה שעות לפני כניסת החג התאספו בבית הרבי עשרות אנשים מבוגרים וגם ילדים, לאפיית מצה שמורה. היה זה מחזה נהדר. אחרי שכל אחד לבש כבר את בגדי החג, לרבות השטריימל, הלך לבית הרבי כדי לעזור באפיית המצות. בחדר גדול הסיקו את התנור הפתוח, קרשים מהוקצעים היו ערוכים על דוכנים לאורך החדר משני צדדיו. אשה אחת ויחידה עסקה בלישת הבצק, והגברים היו מגלגלים ומרדדים את חתיכות הבצק (שנקרא ביידיש מערל) למצה עגולה. העניין לא היה קל לגמרי, בכל אופן בשבילי. אני זוכר שתמיד נתהוו חורים באמצע, במקום שהבצק היה מרודד ביותר, ואילו מסביב היה הבצק די עבה. זה גרם לי מפח נפש, כי מטעמי כשרות היו צריכים לפסול בצק זה. חיפשתי לי, איפוא, עבודה אחרת — לעבור בגלגל פלדה על המצות או לעזור באריזת המצות שהוצאו מהתנור. הרבי, בחלוק הססגוני, הסתובב כל הזמן. טייל לארכו ול־רחבו של החדר ופיזם את ההלל בקול רם.

ליל ב' של פסח הוא הלילה בו מתחילים בספירת העומר. אחרי שגמרו את הסדר בביתם, הלכו רבים מבעלי הבתים אצל הרבי. ע"י השולחן הגדול לארכו של האולם ישב הרבי מצד מערב, שלא כבכל ימות השבוע והשבתות, בהם עמד השולחן ממזרח למערב (טעם השינוי הזה אינני יודע עד היום). הרבי ישב בראש כל המסובים, בניו ונכדיו של הרבי ועשרות אוכלי שולחנו וקהל מעריציו. לפניו מפית עם 3 מצות, בקבוק יין וקערת פסח כחוק. חגיגיות מיוחדת ומצב רוח מרומם שרר גם בזמן ההגדה וגם בסעודה. ספירת העומר הייתה בשעה מאוחרת אחרי חצות הליל, וכשהלכנו הביתה רדומים ועייפים, נצנצו כבר דמדומי שחר.

מצב הפרנסה של היהודים. מעטים היו האמי־דים. רוב רובו של הציבור התפרנס בקושי ונלחם קשות על קיומו. מי שנתברך במשפחה גדולה — וכאלה היו רובן של המשפחות — לחם בחרוף נפש לקיומו. ממש קריעת ים סוף היה עניין נשואי בנות שהגיעו לפרקן, ובמיוחד אם לא היו יפות מראה. היות שהדוחק והמחסור היו נחלת הרבים, לא היה גורם של קנאה ושנאה נפוץ ביותר. כל אחד הסתגל למצבו בדלית ברירה והשלים אתו. החיים המשפחתיים היו שלווים ושקטים. השבתות והחגים הצטיינו בשלווה ושקט, ומזיוום והשפעת אורם התפרנס היהודי, במובן הרוחני, כל ימות השבוע.

השנים 1904—1905 המלחמה הרוסית־יפנית בש־נת 1904 והפוגרומים, ביחוד הפוגרום הידוע של קישינוב, שפרצו ברוסיה בשנת 1905, הביאו זרם של מהגרים יהודים מרוסיה לעירנו, עיר הספר. בחורף, בזמן שהסאן קפא, נהרו המונים דרך נקודת גבול זו. היו מהם שנשארו בעירנו ובס־ביבתה, אך רובם שאפו להגר לארצות שמעבר לים. אז הכרנו מקרוב את צרת ישראל. באו משפחות עם ילדים שחבילות דלות בידיהם, שארית זעומה מכל רכושם שהשאירו אחריהם ברוסיה. בבית המדרש המחומם מצאו מקלט לכמה ימים עד שהתאוששו קצת ויכלו להמשיך בנדודיהם. אורח חייהם של יהודים אלה לא מצא חן בעיני יהודי העיירה. רובם של המהגרים לא הקפידו ביותר על אורח חיים מסורתי, על ענ־ייני כשרות, צניעות וקדושת השבת, דבר שלא גרם להתקר־בות יתר בינם ובין יהודי העיירה. בכל זאת תמכו בהם במידת האפשר.

בתקופה ההיא התחילו ניצני התחייה להתגלות ברווזוא־דוב, והופיעו ראשוני הציונים. לא פתאום קם הדבר, כי קדמה לו הכשרת הלבבות של בעלי שאר רוח שהיו בעיירה. היו כמה בעלי בתים חשובים, כמו ר' אשר רובין, ר' אליעזר רייך, ר' יוסף תאומים, ר' יעקב רוטנברג, ר' יוסף בורגר, ר' ישראל איזק, אנשים בעלי שיעור־קומה, מצויידים בהשכלה תורנית וחילונית כאחת, והם השפיעו והקרינו על סביבתם. בעלי בתים אלה קראו עתונים לועזיים, ביחוד גרמניים, כגון „נויאה פרייע פרעסע", או „די צייט", שהופיעו בווינה. גם לעתונים העבריים „המצפה" ו„מחזיקי הדת" היו כמה חות־

מים בעירנו. היו הרבה בחורים מבין חובשי בית המדרש שהיו בעלי השכלה רחבה, למרות שלא בקרו בבתי אולפנא גבוהים, ולרוב לא למדו גם בית ספר יסודי. היו אלה טיפוסים של אוטודידאקטים, שעל ידי שקידה ועמל בלתי פוסקים רכשו להם כמה שפות, במיוחד גרמנית ופולנית, והיו בקיאים גם בענפי מדע שונים. אזכיר בזה כמה מהם: משה'לע רייך, העילוי שבעיירה; אייזיק מגדל, עניו וצנוע; אפרים רייך; משה אליעזר אופן; עוזר נדל; עוזר רוזן, בנו של הדיין ר' משה לייב; האחים יצחק ומנדל שכטר, בני אנשל; האחים יעקב ואנשל טננבוים; מאיר מוהר; אנשל כץ; פיבל עדר — יחידי סגולה שהצטיינו מאד וכל אחד מהם בתחום מיוחד.

תנועה תרבותית. בזמן הזה בערך התחילה התנועה התרבותית, על ידי הפצת הספר והעתון העבריים והאידיים. הסוכנים יעקב שטורך ולייבוש בלומנקאנץ התחילו בהפצת העתון „טאגבלאט", שיצא בלבוב ושעורכו אז היה משה קליינמן, והמשיכו אחר כך בהפצת ספרים עבריים, כי הצמאון לדעת ולקריאה היה גדול מאד. בזמן ההוא נוסדה חברה ציונית ברוזוואדוב בשם „בית יהודה" (בפירוש בני יהודא — באלף). למטרה זו שימש, אם אין זכרוני מטעני, חדר בדירתו של ר' שמואל השען, שגר לא רחוק מהכנסייה הקאתולית. בהקמת האגודה היו פעילים: חיים וולף בירנבוים, זיסל שמיט, הרמן זילבר השען, אליעזר אימר, האחים זלמן וחיים רוזנבוים, אביש בורגר, חיים גרטן ואחרים. מתפקידי האגודה היו הפצת העתונות הציונית המצומצמת ואיסוף כספים לקרן הקיימת לישראל. חדר האגודה שימש גם חדר קריאה לעתונות. קריאת הספרים לא הותרה על ידי רוב ההורים, ולכן הייתה נפוצה ביותר הקריאה בסתר, וכמעט עד שלא היה בית בעיירה שלא הייתה בה ספריית סתר. לשמעון צנגן, בנו של גביר העיירה, הייתה ספרייה עשירה באין מפריע, וממנה ניזונו כמה וכמה קוראים צעירים. גם אחיותיו חנה'צי ומירקי ידעו וקראו עברית. תופעה שהייתה מיוחדת בזמנה.

המשמרת הצעירה. כבר אז התגבשה משמרת צעירה. כלומר, נערים ונערות בגיל 12—14 שלמדו, קראו ועיינו בספרות ובמחקר העברי. אזכיר כמה מהם: אלימלך קרפ, מרדכי ויזן, נפתלי ויזן, שמעון פלום, אליעזר שטורך ואחרון אחרון חביב, מרדכי סופר. על האחרון בנו של ר' מנדלי סופר סת"ם, אני מוכרח להתעכב קצת כדי להציב ציון לזכר חבר וידיד נעורי שנספה באבו, בפרוץ המלחמה הראשונה בשנת 1914 בזמן הכיבוש הרוסי בשל מחלה או נכון יותר במיתת רעב. הוא היה בחור שקט וצנוע, אך מלא וגדוש ידיעות עבריות באופן יסודי. הוא ידע את כל התנ"ך ומפרשיו, היה בקי בדקדוק העברי, במחקר העברי ובספרות ההשכלה. עליו אפשר לומר, בלי הגזמה „לא פסק פומיה מגרסא" ו„הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה". הייתי יוצא ונכנס בבית הוריו, וראיתי דלות ומחסור לאין תיאור. לא פעם סבל רעב, אך את סיפוקו בחיים מצא בתורה ובלימודים.

אח"כ הגיע תורו של ייסוד ספרייה עברית ואידית. פעיל ביותר היה בכך מרדכי סופר וסייעו בידו עוד אי אלו צעירים. התחילו באיסוף כסף בקרב הנוער, וכשהיה כבר בידם סכום ניכר, הזמינו ספרים. אני זוכר כמעט את כל הספרים שהיו ברשותנו. „ביבליותיקה עברית", הוצאת „תושיה" — 200 ספר. ביבליותיקה גדולה מאותה הוצאה ועוד. מחוסר מקום מתאים אוחסנו הספרים בתחילה בבתי המדרש. מאוחר יותר סידרו אותם באגודת „בית יהודה". הצמאון לקריאה היה רב, ומרבית הספרים נחטפו מיד ליד. התשלום עבור שאילת ספר היה אגורה אחת. הספרייה התפתחה יפה, ולפני פרוץ המלחמה בשנת 1914, הכילה כבר כ־1,200 ספר, רובם בעברית, אך היו גם באידיש, בפולנית ובגרמנית. כספרנים שימשו ישראל גרוס, דוד לייב בלימן, רחל גרטן, שמואל י. נוסבוים ואחרים.

בית ספר עברי. השלב הבא בפעילות הציונית היה פתיחת בית ספר עברי. כאן היה הכרח להתגבר על קשיים ומכשולים חזקים מצדו של הרבי ומעריציו. אין תימה בדבר, כי הרי היה זה עניין של פומביות מרובה ונגע גם בחינוך הילדים, וביהוד הילדות, אשר ביקרו בבית־ספר יסודי ממשלתי וקשה היה להם להתפנות לכמה שעות ביום ללימודים עבריים. בכל זאת התגברו גם על כך, ובית הספר התפתח במשך הזמן, ואפילו ילדיהם של הורים אדוקים למדו בו.

המורה הראשון היה מקראקוב, שמו היה יצחק צולמן, בעל תלתלים שחורים שדיבר עברית יפה בהברה ספרדית. המורה שבא אחריו היה משה רוזמן, יליד רוזניאטוב. הוא כיהן כמורה במשך כמה שנים. אחריו היה מורה צבי הורליניק, יליד אומן שבאוקראינה. מורה מצויין, שעבר אחר כך לטארנוב כמנהל בית הספר „שפה ברורה". שלושת המורים האלה היו רווקים. נראה שההוראה העברית לא הייתה בידה לפרנס מורה בעל משפחה. המורה האחרון שהיכרתי היה יעקב איזן, יליד הרוביישוב. הוא היה נשוי ואב לילדים והחזיק מעמד ברוזוואדוב שנים אחדות.

שנת 1907. בשנה הזאת חל מפנה ניכר בחיי היהודים בגאליציה בכלל, ובחיי יהודי עירתנו בפרט. עד אז היו הציונים בודדים בעיירות ואפילו בערים הגדולות לא היה רישומם ניכר. פעולותיהם התרכזו בעיקר בשטחי התרבות והחינוך ובאיסוף כספים לקרן־הקיימת. שנת 1907 הביאה אתה רוחות חדשות ופעולות מדיניות כבירות. הממשלה

האוסטרית הכריזה על בחירות בכל רחבי המונארכיה לפרל־מנט שבווינא. הבחירות האלה היו, כביכול, בחירות דמוקראטיות. אני אומר „כביכול", כי אליבא דאמת, היו אלה בחירות מזויפות, מאחר שהשתמשו בהן בכל דרכי טרור ושוחד. הריאקציה, ידה הייתה על העליונה. אף על פי כן נתנו בחירות אלו חריפה להתעוררות התנועה הלאומית, ובמיוחד להתפתחות ציונית מדינית.

מחוז הבחירות שלנו היה מורכב שמונה עיירות והן: טארנובזג, ליזנסק, מיליץ, קולבישוב, ניסקו, סוקולוב, רוזוואדוב ורודניק. במחוז בחירה זו היוו היהודים כששים עד ששים וחמישה אחוזים של האוכלוסיה, הכפרים היוו מחוז בחירה נפרד.

המועמד הפולני שזכה לתמיכה גלויה מצד השלטונות היה מיכאל בובז׳ינסקי, פרופ׳ להיסטוריה במכללת קראקוב. המועמד היהודי היה הרב גדליהו שמלקס, רבה של פשמישל, ממיסדי „המזרחי", בן אח לגאון ר׳ יצחק שמלקס, רבה הראשי של לבוב. אין לתאר במלים את ההתלהבות שהקיפה את היהודים וביחוד את הנוער, לקראת הבחירות. הבחירות התקיימו ביום 23 למאי 1907, וכמה שבועות לפני התאריך הזה הופיעו נואמים משני הצדדים באסיפות בחירות פומביות, והתעמולה הייתה רבה. עם בואו של פרופ׳ מיכאל בובז׳ינסקי לרוזוואדוב, ביקר אצל הרבי, בלוויית ראש העיר, הנוטריון מיונשיק ופקידים גבוהים מממשל המחוז, בכדי לבקשו שישפיע על צאן מרעיתו להצביע בעדו, אך בכל זאת, השתתפו רק יהודים בודדים, מאנשי „מה יפית" באסיפה שהוא נאם בה באולם הספורט „סוקול".

לפני בואו של הרב שמלקס לעיירה לנאום על הפרוגרמה שלו, הופיעו נואמים ידועי שם וציוניים נלהבים אחרים, כגון: ד״ר שמואל רפפורט וש.ד. טיגר מלבוב. האסיפות התקיימו בבית המדרש, ומשכו קהל רב. ביהמ״ד כמו עזרת נשים, היה מלא עד אפס מקום. הנאומים חדרו ללבות השומעים וההתלהבות הייתה יוצאת מן הכלל.

הרב שמלקס בא לרוזוואדוב אחרי פסח, ביום א׳, ברכבת של אחר הצהרים. כל אנשי העיר, אנשים נשים וטף, נהרו לתחנת הרכבת לקבל את פניו. ההתלהבות לא ידעה גבול. את הרב שמלקס הסיעו אנשים בעגלה, אחרי שהתירו את הסוסים והקריאות לכבודו היו כלליות. הרב שמלקס היה בעל צורה יוצאת מן הכלל, היה לבוש קפוטה של משי שחור וחבוש קולפק והרושם שעשה על אנשי העיר היה עצום. האספה התקיימה בביתו של ר׳ השיל פרידמן בעל הטרפיק הראשי, (זיכיון למכירת טאבאק בסיטונאות), כי השלטונות ומלוכחי פינכא היהודיים לא רצו למסור את מפתחות בית המדרש למטרה זו. כמעט כל יהודי העיירה השתתפו באסיפה המונית זו, שמילאה את כל האולמים של ר׳ השיל פרידמן. הרב שמלקס לא נבחר כי יהודי יתר העיירות לא הוכיחו את בגרותם הלאומית, ורק ברוזוואדוב זכה לששים ושלשה אחוזים של כל הקולות.

לא נצא ידי חובתנו אם לא נציין את פעילותם של עשרות מבני עיירתנו בערי המחוז, אם כנואמים באספות, ואם כתומכים.

שנה אחרי כן שוב היו בחירות, בעקבות התפטרותו של פרופ׳ בובז׳ינסקי מהפרלמנט, אחרי שנתמנה לנציב גאליציה.

בבחירות המשלימות של שנת 1908 היה מועמד פולני גורסקי, פרופסור בטכניון שבקראקוב. מתנגדו היהודי היה ד״ר רפאל לנדוי, רופא ילדים וראש קהלת קראקוב. הוא היה עסקן מפורסם שאמנם לא היה ציוני, אבל בעל לב יהודי חם ועסק בצרכי ציבור באמונה. בבחירות אלה כבר לא הייתה התכונה כל כך גדולה כמו בשנת 1907. בבחירות אלה היה ברוזוואדוב רוב מכריע לד״ר לאנדוי.

אזכיר לטובה את בעלי הבתים הנכבדים כמו ר׳ יוסף איימער ובניו ר׳ בצלאל שטורך ואחרים, אנשים שידעו למשוך בעט סופר ושלטו בשפות גרמנית ופולנית. גילו מסירות יוצאת מן הכלל, שלא על מנת לקבל פרס, כשעל ידיהם עוזרים עשרות חברים ואוהדים. אזכיר בזה כמה מהם: המורה של בית הספר ע״ש בארון הירש קומיטו, מרדכי ברגשטין, זאב גרייזמן, זיסל זילבר, הרוקח סיגל ועוד.

בשנת 1910 נערך מפקד האוכלוסיה באוסטרייה. בקשר למפקד התנהלה תעמולה לרשום כשפת אם יידיש או עברית. זה היה כרוך בקנסות ובמשפטים, כי שפות אלו לא היו מוכרות ע״י השלטונות. בכל זאת הצהירו הרבה יהודים על שפות אלו כעל שפת אמם, וקיבלו על עצמם את הקנסות והחומרות.

החיים התרבותיים היו תוססים במלוא המרץ. מפעם לפעם נערכו חגיגות־גן בהשתתפות תזמורת. העלו הצגות של חובבים, הרצאות של אורחי חוץ, ביניהם ד״ר מאיר גיאר מלבוב, בן ציון פט ואחרים. מספר יודעי העברית גדל בקצב מהיר ורב היה מספר המדברים בשפה זו בפומבי, בייחוד ילדים ונוער יוצאי בית הספר העברי. בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה, קמה תנועה בקרב הנוער לעלות לארץ ישראל, והיו כאלה שהתחילו ללמוד מקצועות מסויימים בכדי להכשיר עצמם לחיי עבודה. אחדים מאלה היו גם מראשוני העלייה השלישית, שהתחילה בסוף 1919.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, נתבלבל העולם. יהודי העיירה עזבו ברובם מפחד המלחמה ומאימת הרוסים, את העיירה, ונהרו מערבה, ועד לווינא וצ׳כיה הגיעו. רובם חזרו הביתה אחרי גירוש הרוסים מגאליציה או אחרי

סיום המלחמה, אך היו גם שנשארו והתאקלמו במערב. המ־עטים שנשארו ברוזוואדוב אחרי פלישת הרוסים, נלקחו כבני ערובה כביכול, לרוסיה, וגורשו לפלך אופא. היו שגוועו שם ברעב ובמחסור, וייתרם חזרו אחרי סיום המלחמה, לאחר הרפתקאות וגלגולים רבים.

במשך הזמן הזה הייתי פליט. שרתי בצבא האוסטרי והייתי נעדר לסרוגין מגאליציה, עד אשר בשנת 1925 עקרתי לגמרי לצ׳כיה ולעיירת מולדתי חזרתי רק לביקורים קצרים. אחרי פלישת הנאצים לצ׳כוסלובקיה בקיץ 1930, חזרתי כפליט. נהניתי עוד מזיו אורם של הורי ז״ל ומפגישה עם קרובים וידידים. אחר כך גורשתי דרך הסאן יחד עם כל יהודי המחוז לרוסיה והודות לכך ניצלתי.

הערה של המערכת:

לפי גרויסקין [1] לא היה ברוזוואדוב בשנים 1894—1906 אף בית ספר עברי אחד, אף מורה עברי אחד וגם לא תלמידים.

זה לא נכון, ראשית כל אין סטאטיסטיקה זו כוללת את החדרים אשר לא היו קיימים „רשמית", שנית אין סטאטיס־טיקה זו סותרת את העובדה כי למדו עברית באורח פרטי אצל מורי־בית (בשכר או חינם) וגם אצל מורים מקצועיים שהובאו לשם כך מערים אחרות (בשכר). עברית למדו גם בבית הספר ע״ש „בארון הירש".

בית הספר העברי הראשון ברוזוואדוב הוקם בשנת תרע״א (1910) על ידי ועד הורים עם מורה אחד ו־31 תלמידים [2] אגב, בית הספר הראשון בגאליציה ללימוד השפה העברית נוסד באפריל 1893 בבוריסלאוו ע״י הסופר מרוזוואדוב, יצחק אבן [3].

1 הספר שצוטט לעיל: Materjały do kwestji żydowskiej.
2 ד״ר נ. גלבר / תולדות התנועה הציונית בגאליציה, ירושלים 1959, ע׳ 726.
3 שם, ע׳ 701/2.

צום אנדענק פון א שטעטל וואס איז געווען און איז מער נישטא

יחיאל שפרגל

די תקופה מיט וועלכער איך באשעפטיק מיך, איז סוף פארגאנגענער יארהונדערט און אנפאנג צוואנציקסטער יאר־הונדערט, דאס הייסט א תקופה פון צוריק מיט 60 יאר. פארשטייט זיך, אז עס איז נישט פון די לייכטע זאכן, צו רעקאנסטרואירן היינט, בלויז פון זיכרון, איבערלעבונגען און פאסירונגען וואס זיינען דאן פארגעקומען, און נישט אריינפאלן אין פעלערן פון צו וויניק אדער צופיל, אדער מקדים זיין דאס שפעטערדיקע און בריינגען שפעטער דאס פרידערידקע. נאטירלעך, אז איך וועל מיך באמיען אנש־טרענגען מיין זיכרון און זיין פינקטלעך ווי וויייט מעגלעך. אבער אויב עס וועט דאך אריינפאלן א פעלער, אדער א אומפינקטלעכקייט, בעט איך אנטשולדיקונג פאריוס.

מיר קערן זיך אלזא אום צו דער תקופה פון דער ממשלה פון קיסר פראנץ יאזעף דעם ערשטן, דער אלטער „קיסר פון עסטרייך", וועמענס רעגירונג האט זיך געצויגן כמעט 70 יאר אן איבערייס. אונדזער שטעטל, א קליינע גרענץ שטעטל, האט דאן געציילט צווישן 500—550 משפחות, און די יידן האבן דארט אויסגעמאכט כמעט 80% פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג. פאוואליע איז אנגעגאנגען דאס לעבן אין שטעטל און עס האבן נישט פאסירט קיין אומגע־וויינלעכע פאלן. די יידן האבן געצויגן זייער חיונה דאס רוב פון קליינהאנדל און דער פראצענט פון די בעלי מלא־כה׳ס איז געווען בערך 10%—15 און פון פראפעסיאנאלן פון 2%—3%. קיין שום אינדוסטריע איז נישט געווען אין אונדזער סביבה. דאגענען זיינען געווען אייניקע גרויסע גוטבאזיצערס אין דער אומגעגנט פון ראזוואדאוו, וויי ר׳ מאיר מענדל, אייגנטימער פון די ג׳יטער קאסטוא וואלא, פרוי לעפצא׳ס משפנדול, וואס האט געהאט א גוט נעבן ניסקא. דאס איז געווען א אשת חיל, וואס האט געפירט איר וויירטשאפט מיט פיל פארשטענדעניש. זי איז חוץ דעם געווען א צדקנית און האט פארטיילט א סך געלט פאר ארעמע און באדארפטיקע פון דער געגנט. געווען א גוט־באזיצער ר׳ ישעיהו ריין פון מאטיץ, און דער אגענעזנסטער צווישן זיי — ר׳ ירחמיאל קאנארעק, דער גרעסטער גוט־באזיצער אין גאליציע. קאנארעק איז געווען א פשוטער פרומער ייד. ער האט געטראגן לאנגע בגדים, ווי דאס רוב יידן פון שטעטל, און האט זיך נוהג געווען ווי א פרומער ייד אין אלע הינזיכטן. זיינע זין האט ער געגעבן א

העכסט טראדיציאנעלע דערציאונג; ר׳ אהרן קאנער פון ראָזוואדאָוו איז במשך פיל יאָרן געווען זיין הויף מלמד. ה׳ קאנארעק פלעגט מנדב זיין יעדן נויטבאָדערפטיקן מיט אַ בריייטער האַנט. איידער ס׳פלעגט אָנקומען דער ווינטער און באָזונדערס פאַר פסח פלעגט ער שיקן אין שטאָט אַריין עטלעכע פורן אָנגעלאָדן מיט ברען האָלץ און תבואה, כדי עס צו פאַרטיילן אומזיסט צווישן די אַרעמעלייט. ער פלעגט אַ סך העלפן אין ענייניס פון הכנסת כלה. באָזונדערט איז געווען טעטיק אויף דעם געביט זיין פרוי. ער האָט דער־גרייכט אַ טיפן עלטער און איז נפטר געוואָרן וועז ער איז אַלט געווען אַריבער נייניציק. אויף אים קאָן מען זאָגן „לא נס ליחו״ און ביז זיינע לעצטע טעג איז ער פאַרבליבן פריש און געזונט; וועז ער איז פאַרבליבן אַ אַלמן נאָכן טויט פון זיין צווייטער פרוי, האָט ער חתונה געהאַט אַ דריטן מאָל, מיט אַ ייִנגער מיידל, וואָס האָט אים געבוירן אַ צווילינג. ער איז געווען אַן אַקטיוואָר טוער אין דער לאָנדפאַליטיק. ער האָט צוזאַמענגעאַרבעט מיט די פּוילישע באַערדן אין דעם ראיאָן־פאַרוואַלטונג, אין דעם לאַנד־סיים אין עמבערג און א.א.ו.ו. זיין פאָליטיק איז געווען די פאָליטיק פון די אסימילאַטארן, און ער איז געווען אַ שאָר־פער קעגנער פון ציוניזם.

דאָס לעבן אין שטעטל איז אָנגעפאָנגען שטיל און מאָנאָ־טאָן. די יידן האָבן זיך געפּילט זיכער אונטער דער ממשלה פון קיסר ירום הודו, און נישט געהאָט קיין גרויסע פאדע־רונגען. אמת, אויך אין אונדזער שטעטל איז נישט אלץ גע־וועז פּויגלדיק. פאָלן פון פאַרמאָכן חדרים פאַר דרדקי תלמידים, צוליב מכלומרשט היגיענישע טעמים, אָדער פון שליסן די אַרטיקע באד און פארחת׳מענען זי דורך דעם געזונטהייטס מיניסטעריום צוליב די זעלבע טעמים, זיינען געווען געווייַנלעכע פאָלן און בלויז נאָכן געבן שוחד מיט אַ בריייטער האַנד פלעגן די גזירות בטל ווערן. אויך דער דרוק פון די שטייערן איז נישט גווען קיין לייכטער. וועז עס איז דערשיינען דער מענטש מיט דער געלער לענטע — אַזוי האָט מען גערופן דעם שטייער אייגנאָסירער צוליב דער געלער לענטע אויפן ארבל פון זיין שוואַרצער העמד, די קאָלירן פון דער עסטרייך־הונגאַרישער מאָנארכיע — מיט זיין יידישן באָגליטער פיאר און מיט דער פּויליש־פאָליציאנט מוסקאל אָדער צירבינסקי — פלעגט די שטעט גיין אויף רעדלעך און עס איז אָנטשטאָנען אַ אָלגעמיינע פאניק. און באמת, פלעגט מען באָלד קאָנען זען אין די הענט פון דעם פאָליציאָנט און זיין נושא כלים, שבת לייכ־טער אָדער אָנדערע שטוביקע חפצים, וועלכע זיי האָבן קאָנפיסקירט.

די יידן פון שטעטל האָבן געצויגן די קייט פון זייער טראדיצינאל לעבן פון דור צו דור, אָן ענדערונג. יעדער יד פלעגט אויפשטיין 5—6 אזייגער פרי, זומער און ווינ־טער, פלעגט זיך זאָגן זיין פרק אין שערי ציון און אין תהילים; וועד עס איז געווען אַ יודע ספר האָט געלערנט משנה, גמרא, עין יעקב אָדער דעם חוק יומי. די ייִנגע האָבן אויך געלערנט אין בית מדרש. בעלי־מלאכה׳ס און סוחרים פלעגן דאָוונען פרי, חסידים פלעגן דאָוונען שפּעטער, און אַזוי אַרום פלעגט זיך דאָס דאָוונען אין שול צייַן ביז מיטאָג. אַזוי במשך אַ גאַנצע וואָך. אָבער וועז עס איז אָנגעקומען פרייטאָג האָט דאָס שטעטל באַ־קומען אַ פולשטענדיק אָנדער פנים. אַלע זיינען געווען פאַרנומען מיט הכנות צו שבת. פאַר שקיעת החמה פלעגט זיך באָווייזן דער קליינער שמש, טוביה, וועלכער פלעגט קלאָפן אין די טירן פון די שטיבער. די קרעמער און די וואַרשטאַטן אייגנטימער פלעגן זיך איילן צו פאַרמאַכן זייערע לאקאלן, פלעגן אונטערויילן זייערע וויבער צו ליכט בענטשן און פלעגן אַוועקגיין אין שול אַריין. דער שבת־רוה איז געווען אַ פולשטענדיקער, איבערהויפט אין מאַרק, וווּ עס האָבן געווויינט בלויז 5—6 קריסטן. עס פלעגט פאַסירן, אַז פויערן פון אומגעגנט פלעגן בריינגען זייער סחורה אין שטאָט אום שבת אָדער אין איינעם פון די יום־טוב טעג, נישט וויסנדיק אַז עס איז אַ יידישער יום־טוב און פלעגן זיך אומקערן אין זייערע דערפער מיט זייער גאַנצער סחורה, אָן צו האָבן פאַרקויפט עפּעס.

דער הערשער אויף דער יידישער גאָס איז געווען דער צדיק און דער הרב דמתא. די צייט מיט וועלכער איך באַשעפטיק זיך איז געווען די צייט נאָך דער פטירה פונם צדיק משה הורביץ ז״ל, דאָס אייניקל פונם צדיק ר׳ נפתלי פון רופּשטיץ. דער רבי ר׳ משה איז נפטר געווארן ״ סיון תרנ״ד (1894), און איך האָב נישט זוכה געווען אים צו קאָ־נען. דעם כסא הרבנות אין ראָזוואָדאָוו האָט פאַרנומען זיין עלטערער זון ר׳ צבי הורוויץ ז״ל, וועלכער האָט פאַר־נומען די שטעלע 24 יאָר בערך. ער איז נפטר געווארן אין חודש חשבון תרע״ה—1918, ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. הרב צבי האַראָוויץ איז געווען אַ פילמעניק פון ר׳ יהושע האַראָוויץ ז״ל דער רב פון דזשיקאָוו. די פאַטערס פון ביידע זיינען געווען ברידער, און די באַצי־אונגען צווישן ביידע זיינען געווען זייער אָנגעצויגענע. איך בין אין ספק, אויב זיי האָבן אין זייער לעבן געווען אייגער דעם צווייטן; פונדעסטוועגן האָט געגליט אין זיי אַ אויסערגעווויינלעכע געגנזייטיקע שנאה. אויב אַ יידן פון ראָזוואָדאָוו איז איינגעפאַלן צו פאַרן צום רב פון דזשיקאָוו

אין א יומא דפגרא, אדער פארקערט, וועלן א יידן פון דזשי־קאוו האט זיך פארגלוסט צו פארן צום צדיק פון ראזוואדאוו צו אן ענלעכער געלעגנהייט — פלעגט דאס ברייגען צו א שנאה און כמעט צו א חרם מצד די צדיקים, און זיי פלעגן געשטעמפלט ווערן אלס פארעטער און ווידערשפעניקער פון דער עדה.

איך געדענק א פאל, וואס האט ארויסגערופן א אויפברויז אין ראזוואדאוו און אומגעגנט במשך פיל יארן און וואס האט צעשאלטן די יידישע עדה אין צוויי מחנות. דער שוחט ר׳ יצחק כ״ץ, וועלכער איז שוין געווען א אלטער שוחט אין אונדזער שטאט — איך געדענק אים ווען ער איז שוין געווען איבער 60 יאר — איז א מאל געפארן אויף שבת צי אויף יום־טוב, צום אדמו״ר פון דזשיקאוו. דאס איז געווען א ענוגנדיקע סיבה צו ארויסנעמען פון זיינע הענט די שחיטה. דער דרוק און די רדיפות געגן ר׳ יצחק כ״ץ האבן נישט אויפגעהערט במשך יארן. אויך ער האט געהאט א סך סימפאטיזירער, און דווקא פון דער שמנה וסלתא פון שטאט. נישט געקוקט אויף דעם איסור פון רב, און אפשר טאקע דווקא דערפאר, האבן זיי געשטיצט ר׳ יצחק כ״ץ און אים געגעבן עופות צו שחטן אין זיין הויז. אבער רינדער האט מען אים נישט געגעבן, ווייל דאס שחט־הויז איז געווען פאר אים געשלאסן און ער האט דארט נישט געהאט קיין דריסת רגל. ער האט זיך אזוי געצויגן א לאנגע צייט, און האט אויפגעווען כוואליעס פון שנאה און געגנזייטיקער פארלוימדונג. עס זיינען אפילו פאר־פאסט געווארן גראמען און פזמונים וועלכע זיינען פאר־וואנדלט געווארן אין שלאגערן.

אין ראזוואדאוו איז געווען א „קלויז״ במשך לאנגע יארן, וועלכער האט שוין פאר מיין צייט נישט עקזיסטירט. דער דאזיקער קלויז איז געווען נעמט פון געגנער פונעם רבין, ווייל דאס רוב מתפללים זיינע זיינען געווען קאצקער און גורער חסידים. די מתפללים פון קלויז זיינען געווען פון די חשובסטע בעלי בתים פון שטאט, ווי: ר׳ מאיר צנגן, ר׳ שלמה ראטענבערג, ר׳ שכנא צנגן, ר׳ מושקה הירשפלד און אנדערע. דאס זיינען געווען תלמידי חכמים, בני עלייה און בעלי צורה און דערצו פארמעגלעכע און אומאפהענגיקע. די דאזיקע מענטשן זיינען געווען דער צילבערנס פון דעם רבינ׳ס פיילן און פון זיינע חסידים. זיי האבן געהאט א שלעכטן און ביטערן סוף און זיי זיינען אלע געשטראפט געווארן. ר׳ שלמה ראטענבערג׳ס זון, מאירל איז משוגע געווארן ל״ע און איז במשך אייניקע יארן, ביז זיין טויט, געווען פארשפארט אין שטוב. די טאכטער פון ר׳ מאיר צנגן האט חתונה געהאט מיט מאירקען וועלן ער איז נאך געווען ביים קלאערן געדאנק, און איז במשך דעם גרעסטן טייל פון אירע יארן פארבליבן א עגונה, ביז מען האט מיט פיל שווערקייטן באווירן צו באקומען פאר איר א גט, אבער זי איז פאבליבן אן איינזאמע און א אומגליקלעכע אלע אירע יארן. די פרוי פון מאיר ליכטמאן, מאלי, די טאכטער פון ר׳ שכנא הירשפלד, דער גביר פון שטעטל, א אינטעליגענטע און געשמאקפולע פרוי, איז אויך משוגע געווארן ל״ע. זייער שטוב איז צעשטערט געווארן ביזן גרונט, ווייל די טעכטער — זיי זיינען געווען צוויי — האבן נישט חתונה געהאט און זיינען פארבליבן פארזעסענע מיידלעך. די ווי־בער אין שטאט האבן געזאגט, אז דאס האט מאלין געט־ראפן, ווייל זי איז געווען א קאקעטקע און האט נישט געטראגן קיין פארוק אויפן קאפ, און איבערהויפט דערפאר וויל ר׳ מאיר׳ל ליכטמאן האט פארדונגען אייניקע צימערן איז זיין שטוב, דער פאסט, צו וואס דער רבי האט זיך געגנגעשטעלט. די יידן פון דער שטאט האבן אים דעם געזונ א אות און א מופת פון דעם רבינ׳ס כוח, און גרויס איז געווען דער פחד.

דעם רבינ׳ס הויז און זיין שטוב

פיל זיינען געווען די שאטנס, און פיל זיינען געווען די נעגאטיוון דערשיינונגען און די אינטריגעס מצד דעם רבין און זיינע חסידים, וואס האבן געבראכט צו א פירוד און א קריגערייי אינם ציבור. „דמים בדמים נגעו״. נישט געווען כמעט קיין משפחה אין שטאט וואס איז נישט געווען צע־טיילט צוליב קריג און מחלוקת. איך מוז זאגן, אז עס זיינען אויך געווען פאזיטיוע און זייער שיינע און אנגע־נעמע דערשיינונגען. דאס דאוונען און די סעודות אין רבינ׳ס הויף זיינען געווען איבערלעבונגען וואס האבן גע־פאנגען דאס הארץ, און וויר עס האט זיך אין זיי באטייליקט וועט זיי קיינמאל נישט פארגעסן. איך בין פול מיט בענק־שאפט און נאסטאלגיע ביז היינט צו טאג צו דעם וואס מיינע אויגן האבן געזען און מיינע אויערן האבן גהעהערט אין דעם רבינ׳ס הויז. די תפילה איז געווען ווי א שטורעם־דיק ליד און ברויזנדיקער ים. וויר עס האט נישט געהערט די תפילה „כגוונא״ פרייטאג צונאכט, אדער „נשמת כל חי״ שבת, האט נישט פארזוכט דעם טעם פון דאוונענען אין זיין לעבן. בעת דעם שבת׳דיקן דאוונענען האבן די מתפללים געהאט די טליתים אראפגעלאזט ביז איבער דעם האלדז, און דער גאנצער קהל האט זיך געשאקלט און געשטורעמט ווי דאס ברויזן פון די ים־כוואליעס. אין געגנזאץ צו דער שול און דעם בית המדרש, האט מען אין רבינ׳ס הויז בעתן דאוונענען נישט געהערט קיין ווארט, קיין שיחה בטלה.

אלע זיינען געווען געשפאַנט צו הערן די פּרשת השבוע פון מויל פון בעל קורא ר׳ אלימלך זילבר ביזן סוף.

שירה און זמרה האָבן מיט זיך פארגעשטעלט אַ זייער גרויסן און בכבודיקן טייל אין ראָפּטשיצישן חסידות. עס זיינען געווען הונדערטער ניגונים און מעלאדיעס ספּעציע־לע פאַר שבתים, ימים־טובים, ימים נוראים און פאַר אַלע ימים דפגרא.

די סעודות אין רבינ׳ס הויז אין די שבתים און אין ימים טובים זיינען געווען זייער פּייערלעך. דער רבי, מיטן הדרת פּנים, פלעגט דערשיינען צו דער סעודה אין אַן אטלאסענעם, פילפּארביקן און גלאַנציקן כאַלאַט. ער פלעגט דורכגיין אינמיטן דער ריי וואָס קהל פלעגט שאָפן פון רעכט און פון לינקס און זאָגן „גוט שבת״ און „גוט יום טוב״ די יידן פון ביידע זייטן. נאָכדעם פלעגט ער צוגיין צו זיין פאַ־טערשטול און פלעגט זיך זעצן אויף איר. פון רעכטס און פון לינקס פלעגן זיצן זיינע זין, נאָך זיי די אייניקלעך און צום סוף די מכובדים און קהל חסידים. אין זאָל האָט גע־הערשט אַ שטימונג פון שבת׳דיקייט, יום־טוב׳דיקייט און פון גייסטיקער קאנצענטרירונג. די שבת׳דיקע ליכט האָבן געברענט אין גרויסע און קליינע שבת׳דיקע לייכטער, וואָס זיינען געשטאַנען לענגאויס דעם טיש, און אין קיילעכדיקע קופּערנע הענגלייכטער, וואָס זיינען אַראָפּגעהאָנגען פון סופּיט. אַ פּולשטענדיקע שטילקייט הערשט אין זאָל בעת דער סעודה און די זמירות, אַנהויבנדיק מיט זינגען פון „אומר בשבחין״ פרייטאָג צו נאַכט און מיטן זמר „דרור יקרא״ ביי דער דריטער סעודה, געזונגען מיט ספּעציעלע ניגונים, יעדער פּזמון און זיין באַזונדערער ניגון.

אינמיטן דער סעודה פלעגט דער רבי זאָגן „תורה״, דער קהל פלעגט אויפשטיין אויף די פּיס און אַנשטעלן די אויערן צו הערן און אויפכאָפן עפּעס. די „תורה״ באַזירט זיך מיינסטנס אויף אַ פּסוק אָדער אויף אַן עניין פון דער פּרשת השבוע, אָדער ענייני דפגרא, און איז פול מיט חידושים אין גימטריות און נוטריקון. דער רבי ברייננט זאָכן בשם אומרם מיט אַ צוגאב פון אַ שטיקל זוהר אָדער פון התם סופר, אָדער פון דעם בוך „בני יששכר״, פון רבין ר׳ צבי אלימלך לזיאנסק. אָבער די מערסטע דברי תורה זיינען פון זיין שאָטן ר׳ משה ז״ל, וואָס זיינען קאנצענטרירט אין אבוך.

די רביצינס זיינען אַנגעטאָן צניעותדיק, אין יום טוב׳דיקע קליידער. זייער אָרט איז אין די ווינקלען פונם הויף, ביי אַ באַזונדערן טיש. אויף די קעפ שטערנטיכלעך און קרענץ פערל אויף זייערע העלזער און שפּילקעס מיט דימענטן אָדער בריליאַנטן אין זייערע בלוזקעס. אַ מאָל פלעגט די צאָל רביצינס וואָס פלעגן זיך באַטיילקן אין די סעודות גרייכן ביז צען, איבערהויפט אין די מיוחסדיקע שבתים. עס זיינען דעמאָלט געווען: די אָלטע רביצן, דעם רבינ׳ס מוטער, דעם רבינ׳ס פרוי, זיינע טעכטער פון זיין ערשטער פרוי, געניענדל די רביצן פון אזשעראָוו, בינעלע, די פרוי פון רבי אלימלך פון מילין, די רביצן פון באראנאוו, זיין טאָכטער, דעם רבינ׳ס שוועסטער ראזעלע, וואָס איז געווען פאַרהייראַט מיטן רב ר׳ אהרן טוורסקי, זיינע שניר, ר׳ אפרים׳לס פרוי, ר׳ מנשה׳לעס פרוי א.א.ו.ו. בעתן זאָגן „תורה״ זיינען אָלע געשטאַנען מיטן פנים צו דער וואַנט. דאָס האָט געמאַכט אַן אומפאַרגעסלעכן רושם אויף די אַנ־וועזנדיקע. פיל יידן פון דער שטאָט פלעגן נאָך דער סעודה פון פרייטאָג צו נאַכט קומען אין רבינ׳ס הויז, כדי צו באַטיילקן זיך אין דערדאָזיקער אַטמאָספער און גענישן פון איר. נאָך דער אפיציעלער סעודה פלעגט מען פראָווען אַ צוויטן טיש. מען פלעגט דערלאַנגען פאטאוועס, קוגל, ביר, בעבלעך, אַרבעס א.א.ו.ו. און ווידערמאל זמירות און ניגונים א.א.ו.ו. דער רבי פלעגט דאָן זינגען „לאל אשר שבת מכל המעשים״ און פאַרציען אַ ניגון וואָס פלעגט אַריינד־רינגען אין הארץ, און מיטרייסן דעם עולם מיט צו זינגען. אין געגנוואָרט צום שטייגער לעבן אין אנדערע דינאסטיעס איז דאָס לעבן אין רבינ׳ס הויף געווען זייער אַ פּשוט. באַ־שיידנקייט האָט געהערשט איבעראַל, אין אנטן, אין מעבל, אין עסן א.א.ו.ו. די מעסער, לעפל און גאָפל זיינען געווען פון צינק און נישט פון זילבער. אויך די טעלער און די כלים זיינען געווען איינפאַכע און קיין שום לוקסוס איז נישט אַנווענדן אין שטוב. איינמאָל אָדער צוויי מאָל אין יאָר פלעגט דער רבי מוזן זיך אַרויסלאָזן אויף אַ רייזע, צו באַזוכן די מאַסע חסידים און פאַרעהער זיינע אין די ערגעניץ שטעטלער פון קאנגרעס פּוילן, כדי צו דערגענגן וואָס עס האָט געפעלט צו דעקן דעם בודזשעט אויף אויסצואַלטן דעם הויף. בדרך כלל פלעגן זיינע ריי־זעס אייגנאַרדנט ווערן אין זומער, ווייל אין ווינטער פלעגן די ווענן קאליע ווערן צוליבן שניי און פראָסט.

פּזירים אין רבינ׳ס הויז

פריילעכקייט, שטיפערישקייט און אַ דערואיבענער מצב רוח פלעגן הערשן אין רבינס הויז. צוויי שעה בערך נאָכן פאַרנעמיקן דעם תענית אסתר, נאָכדעם ווי מען איז געקומען צו זיך נאָכן תענית, האָבן פיל יידן פון דער שטאָט גע־שטראָמט צום רבינס הויז כדי צו פאַרבריינגען דאָרט עט־לעכע שעה. פאַרשטענדלעך, אַז עס איז דעמאָלט נישט געווען קיין מאַנגל אין גוטע מאַכלים און אין פאַרשידענע

פאטראוועס. אָבער דער „טשוואק" פונם אָונט איז געווען די פּורים פאַרשטעלונג. מען האָט פאַרגעשטעלט דאָס אַחשוֿרוש ווַאקסנדיק יוגנט און אויך מיטליעריקע יידן, ווי אליעזר שורץ (רחליס) און אַנדערע, האָבן געטאָן דאָס בעסטע, כדי פריילאַך מאַכן דעם עולם און אונטערהאַלטן אים ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. עס האָט זיך באַוונדערט אויסגעשייכט דער גלענצנדער בדחן ר׳ טוביה׳לע גרינבוים (דאדק). עס איז געווען געגנוקון אָנקוקן זיין פּנים און זען זיינע עויות, כדי צו פֿלאַטן פון געלעכטער. ר׳ טוביה׳לע איז געווען א ירא שמים און א בן תורה. זיין אונטערהאַלט איז געווען אין פערזון און אין מליצות און זיין אינהאַלט פון דער הלכה, מדרש און אגדה, וואָס האָט זיך אויסגעשייכט מיט גוטן געשמאַק און מיט טאַלאַנט. דערדאַזיקער בדחן איז שפּעטער אַריבער ווּוינען אין טארנאָוו, און ער האָט זיך באַרימט געמאַכט ווי אַן ערשט־ראַנגיקער בדחן אין מערב גאַליציע.

פורים נאַכמיטאָג האָט זיך אָנגעהויבן דאָס שיקן שלח־מנות. נישט געווען קיין שטוב אַדער משפּחה, וואָס האָט נישט געשיקט שלח־מנות אין באַדעקטע טעלער און פלעשער משקה צו קרובים, באַקאַנטע, און באַזונדערס צום רבין, זייַנע זין און די שטאָט דיינים. די קינדער פלעגן קאַנקורירן צווישן זיך, כדי צו באַקומען דעם דאַזיקן דושאב און זוכה זיין אין א מתנה מצד דעם אפּנעמער פון שלח־מנות: קיכל, אַן עפּל אַדער צוקערלעך. אין דעם טאָג פלעגט מען נישט מאַכן קיין באַזוכן בייַם רבין, ווייל ער איז געווען געווידמעט דער משפּחה. ייִדער אייַנער פלעגט זיצן ביי זיך אין שטוב, עסן סעודת פורים און פאַרטיילן שלח־מנות און תרומות מיט א בריי׳טער האָנט צו די צענדליגער פאַרלעך, וואָס פלעגן אַרומגיין די שטאָט און זאַמלען פאַר צדקה און וואויל־טעטיקייט צוועקן. אייניקע פאַרלעך, יונגע בחורים און מיידלעך, פלעגן זאַמלען תרומות פאַרן קרן קיימת.

ערב פּסח אין רבינ׳ס הויז

אייניקע שעה פאַר יום טוב האָבן זיך פאַרזאַמלט אין רבינס הויז צענדליגער דערוואַקסענע מענטשן און אויך קינדער, כדי צו באַקן שמורה מצה. דאָס איז געווען א פרעכטיקער ספּעקטאַקל. נאָכדעם ווי ייִדער אייַנער האָט שוין אָנגעטאָן די יום־טובדיקע מלבושים, ווי אויך דעם שטריימל, פלעגט מען גיין צום רבין העלפן באַקן מצות. אין א גרויסן צימער פלעגט מען אייַנהייצן דעם אפּענעם אויוון, געהעבלעוועטע ברעטער זיינען געווען אויסגעלייגט אויף טישן לענג אויס דם צימער פון ביידע זייטן. איין און איינציקע פרוי פלעגט זיך פאַרנעמען מיט קנייטן דעם טייג, און די מענער פלעגן וועלגערן און רעדלען דעם טייג, אַדער ווי מען פלעגט עס רופן דעם מערל, אין קיילעכדיגער מצה. דער עניין איז כלל נישט געווען קיין לייכטער, יעדנפאַלס פאַר מיר. איך געדענק, אַז תמיד פלעגן זיך שאַפן לעכער אין מיטן, דאַרט ווו דער טייג איז געווען מער אויסגעוועלגערט דאַן ווען אַרום איז דאָס טייג געווען גאַנץ דיק. דאָס האָט מיר פאַרשאַפט עגמת נפש, ווייל צוליב כשרות טעמים פלעגט מען דעם דאַזיקן טייג באַדאַרפן פסלען. איך האָב מיך דעריבער געזוכט אַן אַנדער אַרבעט, אויבערגיין מיטן שטאַלענעם רעדל אויבער די מצות אַדער העלפן פאַרפאַקן די מצות, וועלכע זיינען אַרויסגענומען געווארן פון אויוון. דער רבי, אַנגעטון אין פילפאַרביקן קאַפטן פלעגט זיך אַרומדריייַן די גאַנצע צייט. ער פלעגט שפּאַצירן אין דער לענג און אין דער ברייט פונם צימער און פלעגט זיך אונטערזינגען הלל מיט א הויכן קול.

די צווייטע נאַכט פסח, דאָס איז די נאַכט וועז מען הויבט אַן זאָגן ספירה. נאָכן פאַרענדיקן דעם סדר פון זייער היימען, פלעגן פיל בעלי בתים אַוועקגיין צום רבין. בייַם גרויסן טיש לענגאויס דעם הויף, פלעגט דער רבי זיצן אין דער מערב זייט, נישט ווי אַלע טעג פון דער וואָך און די שבתים, וועז דער טיש איז געשטאַנען פון מזרח צו מערב (וואָס איז געווען דער טעם פון דערדאַזיקער ענדערונג איז מיר נישט באַקאַנט ביז היינט צו טאָג). דער רבי פלעגט זיצן בראש פון די מסובים — די זין און די אייניקלעך פונם רבין, צענדליגער יידן וואָס פלעגן עסן ביי זיין טיש און דער קהל פון זייַנע פארעהרער. פאַר אים א סערוועטקע מיט דריי מצות, א פלאַש וויין און א פסח׳דיקער טעלער לויטן דין. א באַזונדערע יום־טוב׳דיקייט און דעראויבענע שטימונג האָבן געהערשט אַזוי בעתן זאָגן די הגדה ווי בעת דער סעודה. ספּירת העומר פלעגט געזאָגט ווערן אין א שפּעטער שעה נאָך חצות, און ווען מיר פלעגן גיין א היים פאַרשלאָפענע און מאַטע, פלעגט שוין אויפגיין דער פרימאַרגן.

דער מצב פון פרנסה ביי די יידן

ווייניק זיינען געווען די פאַרמעגלעכע. דער גרעסטע טייל פונם ציבור האָט זיך מפרנס געווען מיט שווערייקייט און האָט שווער געקעמפט פאַר זיין עקזיסטענץ. ווער עס איז געבענטש געווען מיט א גרויסער משפּחה — און אַזעלכע זיינען געווען די מערהייט משפּחות — האָט ביטער געקעמפט פאַר זיין עקזיסטענץ. ממש ווי קריעת ים־סוף איז געווען דעם עניין פון אויסגעבן טעכטער, וועלכע זיינען שוין גע־

וועך ראוי לחופה, איבערהויפט וועך זיי זיינען נישט געווען קיין שיינקייטן. היות ווי דוחק און אַרעמקייט איז געווען אַ נחלת רבים, איז שנאה און קנאה נישט געווען שטאַרק פאַרשפרייט. יעדער איינער האָט זיך צוגעפאַסט צו זיין מצב בלית ברירה און מיט אים שלום געמאַכט. דאָס פאַמיליע־לעבן איז געווען רוהיק און באזאכט. די שבתים און ימים־טובים האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט שלווה און רוהיקייט, און פון דער שיין און ליכט וואָס זיי האָבן אַרויסגעשטראָלט פון זיך, האָט זיך דער ייִד געשפּייזט גייסטיק במשך אַלע טעג פון דער וואָך.

די יאָרן 1904—1905, יאָרן פון דעם רוסיש־יאַפּאַנישן קריג און די פאַראַמען, באַזונדערס דער טרויעריק באַ־רימטער פאַראַם פון קישינייעוו וואָס איז אויסגעבראַכן אין רוסלאַנד אין יאָר 1905, האָט געבראַכט אַ שטראַם פון יידישע אימיגראַנטן פון רוסלאַנד אין אונדזער שטאָט — אַ גרעסערע שטאָט. ווינטער, וועך דער סאן פלעגט פארפרוירן ווערן, פלעגן שטראָמען מאַסן דורך דעם דאָזיקן גרענעץ־פונקט. געווען צוגרייט זיי אַזאלכע וואָס פלעגן בלייבן אין אונדזער שטאָט און אין איר אומגעגנט, אָבער די מערהייט האָבן געשטרעבט אויסצוואַנדערן מעבר לים. מיר האָבן דאָן דערקענט פון דער נאָענט יידישע צרות. עס פלעגן קומען משפחות מיט קינדער מיט אַרעמע פעקלעך אין זייער ערע הענט, אַ געבעדיק רעשט פון זייער האָב און גוטס וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט הינטער זיך אין רוסלאַנד. אינם אָנגעווארעמטן בית המדרש האָבן זיי געפונען אַ מקום מקלט אויף אייניקע טעג, ביז זיי זיינען אָביסל געקומען צו זיך און האָבן געקאָנט פאָרזעצן זייערע וואַנדערונגען. דער שטייגער לעבן פון דידאָזיקע יידן איז נישט געפעלן געווארן די יידן פונעם שטעטל. די מערהייט עמיגראַנטן האָבן נישט געגנט מקפיד געווען איבער אַ טראַדיציאָנעלן שטייגער לעבן, איבער ענייַנים פון כשרות, צניעות און קדושת השבת, און דאָס האָט נישט געבראַכט צו אַ ענ־גערער דערענטערונג צווישן זיי און צווישן די יידן פון שטעטל. טראָץ דעם האָבן זיי געשטיצט מיט אַלץ וואָס זיי האָבן געקענט.

אין יענער צייט האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן די ערשטע שפּראָצן פון אויפלעבונג אין ראָזוואַדאָוו. נישט פלוצים איז דאָס געקומען, נאָר עס איז פּרייַער דורכגעפירט געווארן אַ הכשרת לבבות דורך גייסטריכע פּערזענלעכן וואָס האָבן געלעבט אין שטעטל. עס זיינען געווען אייניקע אָנגעזעענע בעלי בתים, ווי ר׳ אשר רובן, ר׳ אליעזר רייך, ר׳ יוסף תאומים, ר׳ יעקב ראָטענבערג, ר׳ יוסף בורגר, ר׳ ישראל איזק, פאַרנונפטיקע פערזענלעכקייטן, באלאדן מיט יידישן און אַלגעמיינעם וויסן, וועלכע האָבן באַווירקט און אויס־געשטראָלט אויף זייער סביבה. דידאָזיקע בעלי בתים האָבן געלייענט פרעמד־שפּראָכיקע צייטונגען, איבערהויפט דייט־שע, ווי די „נייַע פרייַע פרעסע״ אָדער „די צייט״, וועלכע זיינען דערשינען אין ווין. אויך די העברעאישע צייטונגען „המצפה״ און „מחזיקי הדת״ האָבן געהאָט אייניקע אבא־נאמענטן אין אונדזער שטאָט. צווישן די יינגעלייט וואָס האָבן געלערנט אין בית המדרש זיינען געווען פיל, וואָס האָבן פאַרמאָגט אַ בריייטע ביִלדונג, טראָץ דעם וואָס זיי זיינען נישט געגאַנגען אין קיין הויכשולן, און מיינסטנס האָבן זיי אויך נישט געלערנט אין קיין אָנפאַנגס־שולע. דאָס זיינען געווען טיפּן פון אויטאָדידאַקטן, וועלכע האָבן דורך אומאָביעקטיווע פּרייסענעס פלייס און אָרבעט, דערארבעט אייניקע שפּראָכן, איבערהויפט דייטש און פויליש, און זיי זיי־נען אויך געווען באַהאָוועט אין פאַרשידענע וויסנשאפטס־צווייגן. איך וועל דאָ דערמאָנען אייניקע פון זיי: משה׳לע רייך, דער עילוי פון שטעטל; אייזיק מנדל, אַן עניו און אַ באַשיידענער; אפרים רייך, משה אליעזר אופן; עזור נדל; עזור רוזן, דער זון פון דיין משה לייב; די ברידער יצחק און מענדל שעכטער, אנשלס זין; די ברידער יעקב און אנשל טענענבוים; מאיר מוהר; אנשל כ״ץ. פייוול עדר — דאָס זיינען אַלע געווען יחידי סגולה, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט יעדער אייַנער אויף זיין ספּעציפישן געביט.

קולטורעלע באַוועגונג

צו יענער צייט בערך האָט זיך אָנגעהויבן די קולטורעלע באַוועגונג דורך פאַרשפרייטן דעם בוך און די צייטונג, אין יידיש און אין העברעאיש. די אגענטן יעקב שטורך און לייבוש בלומענקראַנץ האָבן אָנגעהויבן פאַרשפרייטן די צייטונג „טאָגבלאַט״, וואָס איז דערשינען אין לעמבערג און וועמענס רעדאַקטאָר איז געווען משה קליינמאַן. זיי האָבן שפּעטער פאַרגעוועט צו פאַרשפרייטן העברעאישע ביכער, וויייל דער דורשט נאָך וויסן און לייענען איז געווען זייער גרויס. צו יענר צייט איז געגרינדעט געווארן דער ציוניס־טישער צענטער אין ראָזוואַדאָוו אונטערן נאָמען „בית יהו־דא״ (בפירוש יהודא מיט אַן „אלף״). אַלס לאקאל פאַר דעם צוועק האָט געדינט, אויב דער זיכרון פאַרפירט מיך נישט, אַ צימער אין דער ווילינונג פון ר׳ שמואל השען, וואָס האָט געווינגט נישט וויייט פון דער קאטוילישער קירכע. אין גרינדן דעם צענטער זיינען געווען טעטיק: חיים וואַלף ביר־נבוים, זיסל שמיט, הרמאַן זילבער השען, אליעזר אימר, די ברידער זלמן און חיים רוזנבוים, אַביש בורגר, חיים

גרטן און אַנדערע. צווישן די פונקציעס פון דער צענטער זייַנען געווען פֿאַרשפּרייטן די באַגרענעצטע ציוניסטישע פֿרעסע און זאַמלען געלט פֿאַר קרן קיימת לישׂראל. דער צימער פון דער אַגודה האָט אויך געדינט אַלס לייענזאל פֿאַר צייטונגען. די מערהייט עלטערן האָט נישט דערלויבט לייענען ביכער. דערפֿאַר איז זייער פֿארשפּרייט געווען דאָס לייענען אין געהיים, און ס׳איז כמעט נישט געווען קיין שטוב אין שטעטל, וואָס האָט נישט פֿאַרמאָגט קיין עהיימע ביבליאָטעק. שמעון צנגן, דער זון פונם שטאָט גביר, האָט געהאט אומגעשטערט אַ רייכע ביבליאָטעק, און פון איר האָבן גענאָסן אַ רייע יינגע לעזער. אויך זיינע שוועסטערן חנצ׳ה און מירקי האָבן געקאָנט און גלייַנען העברעאיש, אַ דערשיינונג וואָס איז געווען אייגן פֿאַר יענער צייט.

די יינגע גווארדיע

שוין דאָן האָט זיך אויסגעפֿורעמט אַ יינגע גווארדיע, דאָס הייסט יינגלעך און מיידלעך אין עלטער פון 12—14 יאָר, וואָס האָבן גלעלערנט, גלעלייענט און מעיין געווען אין העברעאישער ליטעראַטור און שטודיר־ביכער. איך וועל דער־מאָנען אייניקע פון זיי: אלימלך קרפּ, מרדכי ויזן, נפתלי ויזן, שמעון פלוס, אליעזר שטורק און אהרון אהרון חביב, מרדכי סופר. אויף דעם לעצטן, דעם זון פון מנדלי סופר סת״ם, מוז איך מיר אָפּשטעלן אָביסל, כדי אַוועקשטעלן אַ גדענק־צייכן צום אַנדענק פון אַ חבר אַ פרייַנט פון יוגנט־יאָרן, וועלכער איז אומגעקומען אין פּריַן עלטער, וועז עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה אין 1914 בעת דער רוסישער אקופּאַציע, צוליב אַ קרענק, אַדער ריכטיקער גזאָגט, איז געשטאָרבן פון הונגער. דאָס איז געווען אַ שטילער, באַשיידענער בחור, אָבער פול און אַנגעשטאָפּט מיט גרינטלעכן העברעאישן וויסן. ער האָט געקאָנט דעם גאַנצן תנ״ך מיט די מפרשים, איז געווען בקי אין העברעאישן דקדוק און אין דער השכלה ליטעראַטור. אויף אים קאָן מען זאָגן אַן גוזמא „לא פסק פומיה מגרסא״ און „הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה״. איך בין געווען אַ יוצא ונכנס אין שטוב פון זיינע עלטערן, און איך האָב דאָרט געזען אַן אומבאַשרייבלעכן דלות און מאַנגל. ער האָט נישט איינמאָל געליטן הונגער, אָבער זיין באַפרידיקונג אין לעבן האָט ער געפונען אין תורה און אין לערנען.

שפּעטער איז געקומען די ריי פון גרינדן אַ העברעאישע און יידישע ביבליאָטעק. מרדכי סופר איז דא געווען דער אַקטיווסטער און עס האָבן אים געהאָלפן אין דעם נאָך אייניקע יינגעלייט. זיי האָבן אָנגעהויבן מיט זאַמלען געלט צווישן דער יוגנט, און ווען זיי האָבן שוין פֿאַרמאָגט אַ באַדייטנדיקע סומע, האָבן זיי באַשטעלט ביכער. איך געדענק כמעט אַלע ביכער, וועלכע זיינען געווען אין אונדזער רשות. „ביבליותיקה עברית״, פֿאַרלאַג „תושיה״ — 200 ביכער. אַ גרויסע ביבליאָטעק פון דעם דאָזיקן פֿלאַץ זיינען די ביכער פון אַנהויב געהאָלטן געווארן אין בית המדרש. שפּעטער האָט מען די ביכער איינגעאָרדנט אין „בית יהודה״. דער דורשט נאָך לייענען איז געווען גרויס, און אממיינסטן ביכער זיינען אויסגעכאַפּט געווארן פון האָבט צו האָבט. דער אפּצאל פון ליין אַ בוך איז געווען איין קאָפּיקע. די ביבליאָטעק האָט זיך שיין אָנטוויקלט, און פֿאַרן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1914, האָט זי שוין פֿאַרמאָגט אָרום 1,200 ביכער, מיינסטנס אין העברעאיש, אָבער אויך אין יידיש, פּויליש און דייטש. די פונקציע פון ביבליאָטעקארן האָבן דערפילט ישראל גרוס, דוד לייב בלימן, רחל גרטן, שמואל י. נוס־בוים און אַנדערע.

העברעאישע שולע

דער ווייטערדיקע עטאַפּ אין דער ציוניסטישער אקטיוויטעט איז געווען די דערעפענונג פון אַ העברעאישער שולע. דאָ האָט מען געמוזט באַזיגן גרויסע שווערקיַיטן און שטערונ־גען מצד דעם רבין און זיינע פֿארעהערער. נישט געווען קיין ווונדער, ווייל עס איז דאָך געווען אַן ענין פון עפּן־טלעכקייט און האָט אויך אָנגערירט דעם חינוך פון יינגלעך און בעיקר מיידלעך, וואָס האָבן באַזוכט אַ עפּנטלעכע אָנפּאָנגס־שול פון דער רעגירונג און עס איז זיי שווער געווען צו באַפרייַען זיך אויף עטלעכע שעה פֿאַר העברע־אישע לימודים. אָבער מען האָט אויך די שווערקייט באַ־זיגט, די שולע האָט זיך אין פֿאַרלויף פון דער צייט אָנטוויקלט, און אפֿילו די קינדער פון פרומע עלטערן האָבן גלעלערנט אין דער שולע.

דער ערשטער לערער איז געווען פון קראָקע. ער האָט געהייסן יצחק צולמאן. ער האָט פֿאַרמאָגט שוואַרצע געק־רייזלטע האָר און האָט געראַדט אַ שיינעם העברעאיש מיט דער ספּרדישער הברה. דער לערער וואָס איז געקומען נאָך אים איז געווען משה רוזמן, אַ געבוירענער אין ראָזניאָטאָוו. ער איז געווען אַ לערער במשך עטלעכע יאָר. נאָך אים איז געווען לערער צבי הורלניק, אַ געבוירענער אין הומאַן, אוקראינע. אַ גלענצנדער לערער, וואָס איז שפּעטער אַרי־בער קיין טאַרנאָוו, אַלס דירעקטאָר פון דער שולע „שפה ברורה״. דידאָזיקע דריי לערער זיינען געווען נישט פֿאַר־הייראָטע. ווייזט אויז, אַז העברעאישע לערעריי איז נישט געווען געווען, כדי מפּרנס צו זיין אַ לערער אַ בעל משפּחה. דער לעצטער לערער, וועלכן איך האָב געקענט איז געווען

יעקב איזן פון הרוביישוב. ער איז געווען א פאַרהייראָטער, א פאָטער פון עטלעכע קינדער און איז פאַרבליבן אין ראָז־וואַדאָוו במשך אייניקע יאָרן.

יאָר 1907

אין דעם יאָר איז פאַרגעקומען א באַדייטנדיקע ענדערונג אין יידישן לעבן אין גאַליציע בכלל, און אין לעבן פון די יידן פון אונדזער שטעטל בפרט. ביז דאָן זיינען די ציו־ניסטן געווען אייניזאם אין די שטעטלעך און אפילו אין די גרויסע שטעט איז זייער אַנוועזנהייט נישט געווען מערק־באָר. זייער אקטיוויטעט האָט זיך קאָנצענטרירט הויפט־זעכלעך אויף די געביטן פון קולטור, חינוך און זאַמלונגען פון פאָנדן פאַרן קרן קיימת. דאָס יאָר 1907 האָט מיט זיך געבראַכט נייע ווינטן און גרויסע פאליטישע אקציעס. די עסטרייכישע רעגירונג האָט פראקלאַמירט וואלן צום פאר־לאַמענט אין ווין אין אַלע טיילן פון דער מאנארכיע. דידאַ־זיקע וואָלן זיינען, אַזוי צו זאָגן, געווען דעמאקראַטישע, אַבער אליבא דאמת, זיינען דאָס געווען פאַלשע וואָלן, ווייל מען האָט זיך אין זיי באַנוצט מיט אַלע וועגן פון טעראָר און שוחד. די רעאקציע האָט געהאָט די אויבער־האַנט. טראָץ דעם האָבן דידאַזיקע וואָלן געגעבן א שטויס צו דער דערוואוסנג פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, און באַזונדערס צו דער אנטוויקלונג פון פאָליטישן ציוניזם.

אונדזער וואַל ראיאן האָט אַרומגענומען אכט שטעטלעך: טארנאבזשעג, ליונסק, מיליץ, קאָלבישוואָו, ניסקו, סאקא־לאוו, ראָזוואַדאָוו און רודניק. אין דעם דאָזיקן וואָל ראיאן האָבן די יידן געבילדעט פון 60 ביז פינף און זעכציק פרא־צענט פון דער באַפעלקערונג. די דערפער האָבן געבילדעט א באַזונדערן וואָל ראיאן.

דער פוילישער קאָנדידאַט וואָס האָט גענאָסן פון אָפענער שטיצע מצד דער רעגירונג איז געווען מיכאל באבושינסקי, פראָפעסאָר פון היסטאָריע אין דער קראָקאָווער אוניווער־זיטעט. דער יידישער קאַנדידאַט איז געווען הרב גדליהו שמעלקעס, דער רב פון פשמישל, פון די גרינדער פון „מז־רחי", א פלימענ־ק פון גאון ר' יצחק שמעלקעס, דער הויפט רב פון לעמבערג. שווער צו שילדערן דעם ענטוזיאזם וואָס האָט ארומגעכאפט די יידן און באַזונדערס די יוגנט, אין אַנבליק פון די וואלן. די וואָלן זיינען פראָגעקומען דעם 23־טן מאי 1907 און עטלעכע וואָכן פאר דעם דאָטום זיי־נען אויפגעטראָטן רעדנער פון ביידע צדדים אויף עפנט־לעכע וואַלמיטינגען, און די פראָפאָגאַנדע איז געווען אַן אינטענסיווע. וועג פראָפעסאָר מיכאל באבושינסקי איז אַנ־געקומען קיין ראָזוואַדאָוו, האָט ער אָפגעשטאָט א באַזונ־דערס רבי'ן, אין באַגלייטונג פון שטאָט אינטעגדענט, דעם נאטאריוש מיונשיק און הויכע בעאמטע פון דער ראיאן־רעגירונג, כדי אים צו בעטן, אַז ער זאָל משפּיע זיין אויף זיין שאַף, אַז זיי זאָלן שטימען פאַר אים. נישט געקוקט אויף דעם האָבן בלויז געציילטע יידן פון די „מה יפית" זיך באַטייליקט אין דער פארזאמלונג אויף וועלכער ער האָט געערעדט אין ספּאַרט זאל „סאקאל".

פאַרן אָנקומען פון הרב שמעלקעס אין שטעטל, כדי צו רעדן וועגן זיין פראָגראַם, זיינען אויפגעטראָטן אַנדערע באַקאַנטע רעדנער און הייסע ציוניסטן, ווי: ד"ר שמואל ראָפאָפּאָרט און ש. ד. טיגר פון לעמבערג. די פאַרזאַמלונגען זיינען פאַרגעקומען אין בית מדרש, און האָבן צוגעצויגן א גרויסן קהל. דער בית המדרש און דאָס עזרת נשים זיינען געווען איבערפולט. די רעדעס זיינען אַריינגעדרונגען אין די הערצער פון די צוהערער און דער ענטוזיאזם איז גע־ווען א אויסערגעווייגלעכער.

הרב שמעלקעס איז געקומען קיין ראָזוואַדאָוו נאָך פסח, זונטיק, מיטן צוג פון נאַכמיטיק. אַלע איינוווינער פון שטאָט, מענער, פרויען און קינדער, האָבן געשטראמט צו דער סטאציע, כדי אים מקבל פנים זיין. דער ענטוזיאזם האָט נישט געהאָט קיין גרענ־יץ. דעם הרב שמעלקעס האָבן די מענטשן געפירט מיטן וואגן, נאָכדעם ווי זיי האָבן אויס־געשפּאַנט די פערד. די אויסרופן לכבוד אים זיינען געווען אַלגעמיינע. הרב שמעלקעס איז געווען א אויסערגעווייג־לעכער הדרת פנים. ער איז געווען אַנגענומען אין א זיידענער שווארצער קאַפּאָטע, האָט גענראָגן א קולפאק און דער איינדרוק וואָס ער האָט געמאַכט אויף די איינווויינער פון דער שטאָט איז געווען א מעכטיקער. די פאַרזאַמלונג איז פאַרגעקומען אין הויז פון ר' השיל פרידמאַן, דער איגג־טימער פון הויפט טרפיק (קאנצעסיע פאר פארקויף פון טאַבאַק אין הורט), ווייל די באערדן און די יידישע טעלער־לעקער האָבן נישט געוואָלט איבערגעבן די שליסלען פון בית מדרש פאר דעם צוועק. כמעט אַלע יידן פון שטעטל האָבן זיך באַטייליקט אין דער דאָזיקער מאסן פארזאַמ־לונג, וועלכע האָט אויסגעפילט אַלע זאָלן פון ר' השיל פרידמאַן. הרב שמעלקעס איז נישט אויסגעקליבן געווארן, וויל די יידן פון די אַנדערע שטעטלעך האָבן נישט באַווי־זיין זייער נאַציאָנאַלע ריייפקייט, און בלויז אין ראָזוואַדאָוו האָט ער באַקומען 63 פראָצענט פון אַלע קולות.

מיר וועלן נישט דערפילן אונדזער חוב אויב מיר וועלן נישט דערמאָנען די אקטיוויטעט פון צענדליקער יידן פון אונדזער שטעטל אין די ראיאן שטעט, צי אַלס רעדנער אויף מיטינגען, צי אַלס פראָפאַגאַנדיסטן.

א יאָר שפּעטער זיינען ווידער פאַרגעקומען וואַלן, צוליב דער רעזונסיע פון פראָס. באַזשינסקי פון פארלאמענט, נאָכדעם ווי ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס פּראָטעסטער פון גאַליציע.

אין דערגענצונגס וואלן פון יאָר 1908 איז געווען א פּוי־לישער קאַנדידאַט, גורסקי, פּראָפעסאָר פון טעכניקום אין קראָקע. זיין יידישער געגנער איז געווען ד״ר רפּאל לאַנ־דוי, א קינדער דאָקטאָר און דער ראש הקהילה פון קראָקע. ער איז געווען א באַרימטער עסקן. ער איז טאָקע נישט געווען קיין ציוניסט, אָבער ער האָט געהאַט א וואָרעם, יידיש האָרץ און האָט זיך מתעסק געווען בצרכי ציבור באמונה. אין די דאָזיקע וואלן איז שוין נישט געווען אזא גרויסע וואַל־אַקציע ווי אין יאָר 1907. אין דידאָזיקע וואלן האָט ד״ר לאנדוי באַקומען א איבערוועגדיקע מערהייט.

איך וויל דערמאָנען צום גוטן די חשובע בעלי בתים וווי ר׳ יוסף אייזמאַן און זיינע זין, ר׳ בצלאל שטורך און אַנדע־רע, מענטשן וואָס האָבן געקאָנט שרייבן און האָבן באַ־הערשט די דייטשע און פוילישע שפּראַכן. זיי האָבן אָנט־פּלעקט א אויסערגעווויינלעכע איבערגעגעבנקייט, שלא על מנת לקבל פרס, האָבנדיק צו זייער הילף צענדליקער חב־רים און סימפאטיזירער. איך וועל דערמאָנען בלויז אייניקע פון זיי: דער לערער פון דער שולע אויפן נאָמען פון באַ־ראָן הירש קומיטו, מרדכי ברגשטיין, זאב גרויזמן, זיסל זילבר, דער אפּטייקער סיגל און אַנדערע.

אין יאָר 1910 איז דורכגעפירט געוואָרן א צענז פון דער באַפעלקערונג אין עסטרייך. אין צוזאַמענהאנג מיט דעם צענז האָט זיך געפירט א פּראָפּאַגאַנדע צו פאַרשרייבן ווי א מוטער שפּראַך יידיש אַדער העברעאיש. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט שטראפן און געריכטן, ווייל דידאָזיקע שפּראָכן זיינען נישט געווען אַנערקענט דורך דער רעגי־רונג. טראָצדעם האָבן פיל יידן דערקלערט דידאָזיקע שפּרא־כן ווי זייער מוטער שפּראַך און האָבן גענומען אויף זיך די קנסן און די חומרות.

דאָס קולטור לעבן האָט געשפרודלט מיט א שטאַרקן ריטם. פון צייט צו צייט זיינען איינגעאַרדנט געוואָרן אונטער־נעמונגען מיט דער באַטיילילקונג פון ארקעסטערס. עס זיינען איינגעאַרדנט געוואָרן פאַרשטעלונגען פון אמאטארן, קאָנפערענצן מיט בעסט פון אויסלאַנד, צווישן זיי ד״ר מאיר גיאר פון לעמבערג, בן ציון פאט און אנדערע. די צאָל פון העברעאיש קענער איז געוואָקסן אין א שנעלן ריטם און גרויס איז געווען די צאָל פון די וואָס האָבן געריעדט העב־רעאיש עפּנטלעך, איבערהויפּט קינדער און יוגנט וואָס האָט פארעגדיגט די העברעאישע שולע. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה, איז אויפגעקומען א באַוועג־גונג צווישן דער יוגנט עולה צו זיין קיין ישראל, און געווען אזעלכע וואָס האָבן אַנגעהויבן לערנען זיך געוויסע פאַכן, כדי זיך צוגרייטן צו א לעבן פון אַרבעט. אייניקע פון זיי זיינען אויך געווען פון די ערשטע פון דער דריטער עלייה וואָס האָט זיך אַנגעהויבן סוף 1919.

וועז עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט מלחמה אין יאָר 1914 האָט די מערהייט יידן פאַרלאָזט דאָס שטעטל צוליב פּחד פאַר דער מלחמה און צוליב שרעק פאַר די רוסן און האָבן זיך גערויקטעט קיין מערב; ביז וויטן טשעכיע זיינען זיי דערגאַנגען. די מערהייט פון זיי האָט זיך אומגע־קערט א היים נאָכן פאַרטרייבן די רוסן פון גאַליציע אַדער נאָכדעם ווי די מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט, אָבער געווען אויך אַזעלכע, וואָס זיינען פאַרבליבן און האָבן זיך אקלי־מאַטיזירט אין מערב. די וויניקע וואָס זיינען פאַרבליבן אין ראַזוואַדאָוו נאָך דער רוסישער אינוואַזיע, זיינען פאַרנומען געוואָרן ווי מכלומרשט ערוב־ניקעס און זיינען פאַרטריבן געוואָרן קיין אופּא. געווען אַזעלכע וואָס זיינען דאָרט געשטאַרבן פון הונגער און דוחק, אַנדערע האָבן זיך אומ־געקערט נאָכדעם ווי די מלחמה איז פאַרענדיקט געוואָרן, נאָר ריזיקאַלישע וואַנדערונגען און גלגולים.

במשך דער צייט בין איך געווען א פּליט. איך האָב געדינט אין דער עסטרייכישער אַרמיי און האָב פון צייט צו צייט פאַרלאָזט גאַליציע, ביז איך האָב אין יאָר 1925 אַריבער דעפּיניטיוו קיין טשעכיע, און אין מיין געבורטס־שטעטל פלעג איך קומען בלויז אויף קורצע באַזוכן. נאָכדעם ווי די נאַציס האָבן אירגראָפּאַלן טשעכאָסלאָוואקיע אין 1930 האָב איך מיר צוריקגעקערט ווי א פּליט. איך האָב זיך נאָר געקוויקט מיטן שיין פון מיינע עלטערן ז״ל און מיט דער באַגעגענישׂ מיט קרובים און ידידים. דאָן בין איך פאַרטריבן געוואָרן דורך דעם סאָן, צוזאַמען מיט אַלע יידן פון דעם ראיאָן, קיין רוסלאַנד, און אַדאַנק דעם בין איך ניצול געוואָרן.

באַמערקונג פון דער רעדאַקציע:

לויט גרויסקין[1] איז אין ראַזוואַדאָוו אין די יאָרן 1894—1906 נישט געווען אפילו קיין איין העברעאישע שולע, אפילו קיין איין העבראישער לערער און אויך נישט קיין תלמידים. דאָס איז נישט ריכטיק. ראשית כל נעמט דידאָ־זיקע סטאַטיסטיקע נישט אַרום די חדרים, וועלכע האָבן „אפּיציעל״ נישט עקזיסטירט; צווייטנס איז די דאָזיקע

1 דאָס אויבן ציטירטע בוך: Materjały do kwestji żydowskiej.

סטאַטיסטיקע נישט אין ווידערשפרוך מיטן פאַקט, אַז מען האָט געלערנט העברעאיש אויף אַ פּריוואַטן אופן ביי הויז לערער (מיט געהאַלט אָדער אומזיסט), ווי אויך דורך פּראָפעסיאָנעלע לערער, וועלכע זיינען פאַר דעם געבראַכט געוואָרן פון אַנדערע שטעט (געצאלט). העברעאיש האָט מען אויך געלערנט אין דער שולע א.נ. פון „באַראָן הירש".

די ערשטע העברעאישע שולע אין ראָזוואָדאָוו איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרע"א (1910), דורך א קאָמיסיע פון עלטערן מיט איין לערער און 31 תלמידים[2]. אגב, די ערשטע שולע אין גאַליציע צו לערנען די העברעאישע שפראַך איז געגרינדעט געוואָרן אין אַפּריל 1893 אין באָריסלאָוו דורך דעם שרייבער פון ראָזוואָדאָוו יצחק אבן[3].

2 ד. נ. גלבר: תולדות התנועה הציונית בגאַליציה, ירושלים 1959, ע' 726.

3 דראַפט, זייט 701/2.

על תקופת הרבנות ברוזוואדוב לפני שושלת ההורביצים

שמואל יהושע פלדל־בק

כידוע ישבו דורות מספר לפני שושלת ההורוביצים על כסא הרבנות ברוזוואדוב רבנים ממשפחת רבני פרלמן. האחרון ממשפחה זו, הרב ר' איסר פרלמן, הוזכר בספר „שואל ומשיב" להרב ר' שאול נטנזון מלבוב.

הרבי ר' איסר פרלמן ישב על כסא הרבנות ברוזוואדוב במחצית הראשונה של המאה ה־19. הרבי ר' איסר נפטר ברוזוואדוב במחצית השנייה של המאה ה־19 והשאיר ילדים קטנים.

מכל הילדים האלה ידוע לנו הגורל של נכדתו של ר' איסר והיא מרת חיה גיטל פרלמן. שם משפחת בעלה לא ידוע לנו. ידוע לנו רק שהגורל רצה שהיא תהיה חמותו של יליד רוזוואדוב, של ר' שמואל יהושע בן דוד הלוי בק (פלדל).

הגב' חיה גיטל, ההורים של ר' שמואל יהושע פלדל בק, ילדים שלו ונכדים — כולם נרצחו ע"י הנאצים.

אחרי פטירתו הובא לרוזוואדוב בנו של הרבי ר' מאיר מדזיקוב, הרבי ר' משה הורוביץ, כדי לשבת על כסא הרבנות הריק. והוא הוא שיסד ברוזוואדוב את שושלת ההורוביצים.

ילדות

אנשיל כ"ץ

[א]

שלשה זמנים שלמדתי ב„חדר" של רבי מנחם מחייכים לי מרחוק כיום־טוב ארוך אחד. זוהר קיצו וטוהר ששונו משוב־צים כיהלומים במסגרת נעורי.

קרוב ונראה היה ביתו של רבנו לחצר הצדיק. כניסה צרה צרה כמלוא עגלה וסוסיה הבדילה בין שני הבתים, ששניהם בשורה אחת וחזיתם לרחוב הרב הארוך. ולא עוד אלא שה־כותל המערבי שלסוכת הצדיק הבנויה בסוף חצרו — אף הוא שימש גדר לקצה גנו של רבנו. בכל זאת, רבנו עצמו לא היה בין ה„מקורבים". לא „רוכב בערבות" ולא „חוצב להבות" ומעולם לא נמנה בין יחידי הסגולה של אנשי ה„שטיבל".

בלילי שבתות מבהיקים פני הצדיק מברק קדושת דורות. מהורהר הוא יושב על כסאו. מוסר רז ומנעים זמר וירא העם וינועו ויזועו — עומד מרחוק רבי מנחם. לא רתת ולא נע. אימת שבת עליו ויראת הוד הלילה על פניו.

פנה זיוו של הצדיק לחדרו המיוחד. שלחן „רבנו תם" שם ערוך כדת. חסידים מברכים על פירות, רוקדים „ישמחו במל־כותך" ונדחקים מסביב לחבית הבירה, שהשתלט עליה ר' אהרן קליינקוף ופותח ברזה למי שזכה להידחק וכוס בידו —

לא בין אלה חלקו של רבי מנחם. באולם הגדול שנתרוקן מחסידיו ומחומם, דועכים הגרות בפמוטי הכסף מרובי הקנים. מטילים צללים רבי רמז על סגל החבורה שליד ארון הקודש, אוכלי שום בטהרה ממה שהביא ר' וולף מחנותו, ועל ר' יהושע'לי שו"ב המתהלך בגבה לבו בדרכי השם, כשקצה מטפחתו משורבבת מכיס קפוטתו, ומכה באצבע צרדה: אשרי לי ואשרי חלקי... עבדנו על חסידות!...— כאן אתה מוצא את רבי מנחם מתיחד עם נפשו. מתקרב אליו תלמיד שהציץ בבדידותו, שומע הוא כעין אנחה:

„אשרי איש שומר אשו;

אוי לו למי שאשו כבתה בלבבו"...

בנות הרוח על ר' הירש'לי ר' ניסן'ס בליל שביעי של פסח, נעמד באמצע בית מדרשו של הצדיק, מתחת למנורת־הברק הענקית, ידו מתחת לאזנו ומתחיל לשיר את נגון הרקוד ל„ויושע", ולשמע צליליו הראשונים יתקוששו ויתלקטו אליו כל מי שנשמתו התפרצה בלהבה — רבי מנחם לא בין עשרה הראשונים הוא. אחר כך בהתרקד הרקוד ובהתעגל העגול, עגול בתוך עגול, נסחב ונכנס גם הוא. כי מי יראה המון בית ישראל מרים רגל מן הרצפה ועין למרום ונפשו לא תתאווה להתעלות גם היא ולרקוד לעולם־לא־כאן: „תביאמו ותטעמו בהר נחלתך"?... הלא כשכבר הגיעו לפסוק זה קם גם הצדיק מכסאו ונכנס רוקד לעגול ובהסתמכו על כתפיו של מי שזכה לכך — רקד גם הוא כשסביביו נסער מאד, בבחינת: ורקדו ברעדה... הלא אז כבר יקד יקוד כיקוד אש...

*

אבא ז"ל, שחסיד נלהב היה וכמה זכויות של קירבות יתירה נפלו בחלקו, מה ראה למסור את בר־זקוניו לרבי מנחם?

זכה בעיניו במה שהתפלל בימות החול ב„מנין" הצדיק, המתחיל בכל יום בעשר ומתנהל לאטו ובמתינות יתירה, מחכה לחותם „אמת" של הצדיק בסופה של קריאת שמע ול־רדתו מ„מדרגותיו" בסוף תפילת שמונה־עשרה; ולא הלך לגוע על מניני בוקר, מניני־חטף, או למנין ה„בעל־בית'ני־קים" שבבית המדרש. גם תמימותו של רבי מנחם עמדה לו וגם מה שהבטיחהו, לאבא, למלאות רצונו ולהתחיל ש"ך (שולחן־ערוך חושן־משפט עם פירוש „שפתי־כהן" לר' שבתי הכהן) עם בנו. הרי כך פקד האדמו"ר מצאנז לצדיק הזקן ר' משה'לי זצ"ל, אחרי בחנו את ר' אברהם חיימ'ל שלו (לימים — הצדיק מפלאנטש). „אסאך ש"ך. אסאך ש"ך. ש"ך מחדד את השכל". גרם גם הגיל. הייתי צעיר יותר מדי שרבי אהרן, מלמד ה„חצר", יספחני אל אחת הכתות ב„חדר" שלו — כל אלה הכריעו את הכף.

[ב]

הרבה דברים יפים מצאתי בביתו של רבנו. חנצ'י הנחתומת, שכעכיה מהוללים בפי כל, חמותו של רבנו היא. עובר אתה בבוקרו של יום דרך הפתח הפתוח וחטמך נתקל בריח כעכים חומים טריים, רדויים כרגע מן התנור. גם חנות קטנה בבית זה. עובר כפרי נכנס וקונה בקבוק נפט וחתיכת סבון לצרכי ביתו. כי על קצה גבול פרבר הגויים, על בתיו וגנותיו, עומד הבית. שתי בנותיו המבוגרות של רבנו משמשות בחנות, בה תוכל להוציא את פרוטתך, שקבלת מידי אמא צדה לדרך, לממתקים ככל אשר תשאלך נפשך. ועל כולם צהל הלב למראה ה„חדר" המיוחד לתלמידים.

ארבע על ארבע, רבוע היה ה„חדר". צורת פתח לכניסה, שדלתו — דפוס של ארבעה קרשים דקים ושק, שעל שלימות טלאיו שמר הרבי שמירה מעולה, מסומר עליו במסמרים. ממול הכניסה חלון בן שתים עשרה שמשות במסגרות מרובעות, הפונה לחצר ונשקף על פני הגן הגדול עד סופו ועד הנהר שבאחו מאחורי הגדר. „חדר קטן צר וחמים", אבל חינו על יושביו. כי ידענו שרשות זו ממלכתנו היא. לא אשתו של הרבי משלה בו, לא חמותו ולא בנותיו, אלא כולו שלנו הוא. רק בלילה אחרי שעובנוהו שימש מלון לזליג העוור, שהיה מורדף ככלב על ידי פרחחי העיר כל הימים. לילה, לילה מצא דרכו — או חוש שמיעתו המחודד עמד לו, או קצה מקלו הגיד לו — למלונו החם. בשל יציאות וכניסות אלו התידד כל־כך עם חברי חיימ'לה בן שאול, עד שלא היה יכול ליהנות כל צרכו מחייו העוורים כשחברי זה הניחו מלהתגרות בו. עבר יום־יומים שלא הרגיש בו חיפש אחריו, כשאזניו מחודדות ומקלו משולח לפניו:

„קדישו של שאול איפה הוא? שאול'ס קדיש להיכן נתעלם?".

[ג]

בדבר הש"ך קיים הרבי מה שקיבל עליו. עם עלות השחר קם אבא ובקומו מעורר גם אותי. בקצה הסימטא פורש אבא לטבילה ולעבודת הבורא ואני — לתורתו.

מצונן האויר וקוי שמש־אביב מיבשים טללים ומחממים את העורף. אוצלים מזיו זהבם לעשן הקטר של הרכבת בתחנה הסמוכה ומערימים חזון לנשמת הילד. פונה ה„חדר" מאורחו. ושוקט ובודד עומד הוא על שולחנו, ספסליו ועל צלליו שבפינותיו. מדומדמת החצר ושנת ראשית אביב יישן לו עדיין הגן העזוב. ערוגותיו מטושטשות ושביליו שוממים.

עד שמונה, עד אשר יאסף העדר, מתאמץ הרבי להניק וה־עגל יונק... קונה שמועה מפי הרב ומרבה בינה מדעת עצמו. במה זכה דוקא סימן פ"ב, שבחר בו הרבי ללמדני — עד

היום לא ברור לי. או שרצה הרבי לנסות אם תעמוד לי סגולת הזכרון בדיני מיגו וסעיפיו המרובים, לרבות אלה של הר״ש מקינון שבסופו, אם מפני המים המרודדים שבו וסערת המח־לוקת אינה מתלקחת כאן כבשאר הסימנים הקודמים — מכל מקום עולם חדש נתגלה לעיני. כאן קנה לו ,,המחבר״ מקום באמצע. קנה שביתה על ידו גם הרמ״א, מצליף פעמים באו־תיותיו־הגהותיו הקטנות. מתריז נגדו: לא כך נוהגים אצל־נו; לפי ,,פוסק ראשון״ זה אין הדין כך — אבל, בכבוד וב־התאפקות בלי תוקפנות ,,המחבר״, אינו מאבד חינו ונשאר מושל בכיפה ותקיף לעד.

לא כן שני נושאי כליו: הסמ״ע (ס׳פר מ׳אירת ע׳ינים) והש״ך, שרי מעלה אלה אין שלום ביניהם לעולם. לכאורה, צדיק הראשון בריבו. דיבורו בנחת ובשלווה ודרכו ישרה לפניו, ובא השני וחוקר ומבקר. על סברא אחת — שבע ראיות נגדה ושבעה דרכים לסתור את דבריו. זכרונו — פלא ואין נסתר מנגד עיניו. המצאותיו משעשעות, חריפותו משמחת לב וצדקו צף ועולה כשמן על פני מים.

*

ששון נעורים מכניסים אתם התלמידים. עם כניסתם מוסר כל אחד לחברו מחוויותיו של תמול: עם צעדי אביב הראשונים צעד ונכנס לעיירה גדוד רגלים לשם תמרונים. אילו פלוגות שבגדוד עטופים וכובעיהם פסים לבנים, להכיר בין ,,אוהב״ ל,,שונא״. התפזרו בעיבורה של עיר. התבדרו בסביבת הסאן, ששימש גבול בין מלכות לחברתה. התחבאו בין שיחי אגמים ואחורי בית משרפות לבנים נתקעו. התנגחו איש ברעהו. ניצח מי שניצח ולקול החצוצרה התאספו כאיש אחד בשוק הגדול. כפתוריה ווזיה של כל פלוגה נוצצים בשורה ישרה כבסרגל. קני רוביהן מוסמכים מחומשים לפניהן ומפקד הג־דוד ממצע את קציניהן בינו לבין הגדוד. שריקה ופקודות מקוטעות אחרונות מזיזות רגלי הפלוגה הראשונה. אחריה — אחותה. עוד מעט וקול הגדוד בזמרו מתהדהד בחורשה הק־רובה. מרחוק נראו רגליהן על הגבעה. רגל ישרה אחת מת־רוממת ומתכופפת לטקט של שיר־לכת צוהל.

ברל׳ה אבא׳ס שלווה אותם עד סוף החורשה מפזם לו את שיר הלכת. כעין שיר ה,,לכה דודי״ של אביו בבית המדרש. בשובו הזדמנה לו הרכבת בהגיחה מן המנהרה שמאחורי החורשה. מה נהדר! לא בכל יום אסרו חג של פסח ולא בכל יום מתרחש הנס...

ישעיה, התלמיד מניסקו הסמוכה, עיר חנייתו של הגדוד, אינו מתפעל כלל. לגביה דידיה גדוד ותמרוניו חולי חולין הם. כל יום הוא רואה אותו ואת קסרקטיניו הגדולים. אין שמחה לחיילים יהודים שבהם. אוכלים טריפות וכל עבודות פסולות מטילים הממונים עליהם דוקא בשבת: לשפשף רצפות ולנחר חזירים; לצחצח נעלים ולתפור כפתורים.

„אוי לו ליהודי הנופל בידי גויים! או לו ליהודי חילי!״

*

גמר הרבי מלשתות את הקפה, נעשה רציני ומלא רצון ללי־מוד הגמרא. הלכה ומשאה־ומתנה צריכים צלילות דעת. בקול של תחנונים יתחיל: אוי, זאגט די גמרא... כאילו מן האמ־צע הוא מתחיל: כאילו עוד מ,,סיני״ הוא חורז ומשחיל. כדבר המובן מאיליו, שכל פטפוטיכם, נערי, הבל וריק הם, וכאן — אש־דת, אש דורות... רק במיעוט שחוק, בעריכת שפתים ובבינת הלב נקניק תורה זו, וארור עושה מלאכת ה׳ רמיה... אוי, זאגט די גמרא...

לא הרי הגמרא כהרי ה,,חומש״ או ה,,פסוק״ (נ״ך), שנד־חה לשעות שלאחרי הצהרים. לא אותו אדם. לא אותה רצי־נות. בדיחות הדעת זורחת אז על מצחו של הרבי והותרה הרצועה. בשבע עינים ישגיח שלא יתעה, שלא יסור מדרכו הסלולה לפניו, בכל זאת מקבל תלמיד שואל — תשובה כהלכה:

„רבי, למה כאן אות קטנה?״

„חסר דיו היה הסופר״.

„ולמה אות גדולה כאן?״

„משופע בדיו היה הסופר״.

„רבי, פה חסרה אל״ף?״

„שכחה הסופר״.

גילתה לנו בת צחוקו של הרבי שדוחה אותנו בקש, אבל אץ לנו דרכנו. קסם על שפתי הספר וספוריו דובבים לנפש. פרש אלהי ישראל את כנפיו על בניו. תוכן רוחם ויודע דר־כם. אין מעצור לרצונו לרשתם את ארצם. טבע ישימון וג־בורת אנוש במאמר פיו ימוגו... אשרי עם שמלך עולם מלכו! אשרי ילד שבתורה הוא עמל!...

הרבי אינו מקמץ בתיאורים וביאורים. אדרבא ל„שונאי ישראל״ מוסיף הוא משלו:

„אוי לך מואב״, וי לך מואב, מחלה לך מואב, שבר לך מואב, ולבסוף גם „גישכנישט״ (שעדיין איני יודע פירושו) לא יגרע מראש עם כמוש.

[ד]

עד כמה שלא היה רבי מנחם קמצן בביאורים ומפזר אמרות טהורות מבעלי טהורי עינים שהציצו בתורה תמימה זו וידעו לפארה ולבארה — כך היה מקמץ בהוצאות. צירף שכר לימוד של תלמיד זה לשכר לימוד של חברו ושלשל מדי חודש בחדשו סכומים עגולים לתוך ידה של חותנתו. היא המושלת בכיפה ועל פיה יקום דבר.

מזמן התלחשו הנשים בבית על דירה כסגולה בדוקה לנ־

שואי בוגרת. עמדה חנצ׳ הנחתומת והחליטה להקים דירה על המגרש הריק שבין הבית לבין גדרו של ה„שכן רע״. עגלות כפריות הסיעו קורות וקרשים מן המנשורת הקרובה. מן הכפר הסמוך בא יאן הבנאי ועוזרו על ידו המסכים לכל דבריו. הרבה עמד כפרי זה על המקח ועל שכרו המגיע לו לו כמומחה. גמרו בתקיעת כף. שתו „לחיים״ ונפטרו לשלום.

למחרת החלה הבניה. ריח העץ וצלילי המשור קוסמים. מתלקטים הילדים מדעת ושלא מדעת. בזמן הלימוד ובריוח שבין שיעור לשיעור. כל קורה מבוררת וכל קרש מתקשר לחברו. יאן בידו מאזני מים ופיו מלא ניבול. לכבודם של ילדי ישראל צנועים הוא מפריח „פנינים״ מסמיקי לחי ומוּרידי עין. מתווכחים ילדים ומנבאים על צורת הבית: כאן תנור וכאן מקום כירה; כאן חלון וכאן פתח. יש גם עוזרים לעוזר. מעבירים קרש ומזיזים קורה. מוטקי צולע כבר. נקעה רגלו בנפול עליו קורה. ברל׳ה נקף אצבעו ותחבושת חבוּשה עליה. תפילה רק אחת על שפתי רבנו: „בורא עולם בקנין, השלם זה הבנין!״

ריח אזוב מרודד בין סדקי הקורות מכריז על גמר מלאכה. טיחו וסידו מבית ומחוץ בסיד. ועד שיבא זה שהכריזו עליו מן השמים — נכנס ר׳ מוטיל לדירה חדשה זו.

*

מלבד בבנין, שהוא אב מלאכה, מומחה היה רבנו לכל המלאכות הביתיות. בקי בחומר שלפניו וידיו מוכשרות לכל. תנור כי יתפורר — יטפלו בטיט וילבנו בסיד והריהו כאלו חיברו היוצר מתחילה. שמשה כי תשבר, שק כי ינקב, דלת כי תתמרד ולא תסוב על צירה — חזקה על ידיו הברוכות של רבנו שיטפלו בהם ויתקנו אותם תקון מלא.

שמחו התלמידים למצוא את רבם בקי בכל מקצוע. לא היופי שבאמנותו הפליא, אלא אופן עבודתו, שבא ולימד על הקלות בכל משלח יד ועל המוצא שמצא בכל מצב.

הציצו התלמידים בבוקרו של יום ראשון אחד ונפגעו בחור עגול שבתותרת המגבעת שעל ראש רבנו. דחפו זה את זה בצלעותיהם ונרמזו בבת צחוק שעל שפתים. הולך וגובר הצחוק עד שנכווה בו רבנו. מוריד הוא את המגבעת מעל ראשו ומספר כלאחר יד:

„חבשתי אמש מגבעת ישנה זו כדי „להבדיל״ על הכוס. קפצה שלהבת הנר והבעירה בה חור עגול כמו פרוטה״.

מוטי וויזן מתפקע מצחוק:

„רבי, הלא בשטריימל מבדילים?״

„כן, עונה הרב, מי שרוצה לאבד מעותיו מבדיל כשהוא חבוש בשטריימל. כפף פעם אבא ז״ל על הנרות לברכת „בורא מאורי־האש״, סכסך נר בשערות השטריימל שלו, עד שהתבייש עוד לצאת בו״.

ברא הקב״ה רפואה למכה. מצא רבנו מגבעת ישנה־נושנה שלו מתגלגלת בעלייה (חיימ׳לה אומר: זו היא מ„בר מצוה״ שלו!). חג בתותרתה וחק בה כעין מטבע גדולה, גזזה ותיקן, עם החזרת השיעור, את הבערה...

למחרת מצויר היה בסיקרא על קיר ה„חדר״ שממול החלון: תרנגול קורא ועל ידו מבדיל רבנו על הכוס כשמגבעתו חבושה על ראשו...

ודאי מעשי ידי מוטי וויזן, שתפס את הענין כהלכה, לאמר: מקרים כגון אלה כדאים שהתרנגול יכריז עליהם...

*

הגן הוא ראש דאגותיו של בית רבנו. אפשר להבריח נזיר מסתובב סביב כרם, אבל לא ינוס מגערתך יצרם הרע של צעירים לגן ירק זה. משעות צהרים שימשה החצר בית ספרנו. והיתה חצר זו לגן — כפרוזדור לטרקלין. רק גדר נמוכה מפסיקה ביניהם. ואף זו לא שמה גדר. פשפש קבוע בה והוא נפתח כמעט מאליו. זקן וצעיר שמרו על הגן. סגרו ושמרו והפקירו רק את הפטל שזלזליו הדקים התפתלו סביב הגדר וקצותיהם עלו על חודה. מצא תלמיד פטל אדום מתחבא בין העלים הירוקים הכריז על מציאתו ברבים. אבל מי ראה פטל כי יתאדם? גם ירקרק או אדמדם כשר לקטיפה וטוב למאכל. העזים שבחברים לא הסתפקו במה שהורשו. רמזה הנוצה האדומה של הפול. באין רואים התגנבו מאחורי ערוגות ארוכות אלה אל העדשים המתוקים שתרמלו כבר. מנגד מזדקף התירס. מעלה יתירה לו. אין כל גופו צריך בדיקה. השחיר זקן־משיו, סימן לגרעיניו שנתבשלו בתוכו. אף הלפת הקטן — חוזמים את עליו והוא יפה לקנוח סעודה. עסיסו מתוק ומרווה חיך.

סימן יפה מסרו מפה לאוזן: קטוף ואכול, קטוף והסתר, ובלבד שלא יראוך בקלקלתך.

חזר רבנו בצהרים מתפילתו. הציץ ומצא אותי ואת חברי חיימ׳לה משחקים בגן. בקצה אצבעות ידו הוא מתופף על השמשה הקטנה הנשקפת מה„חדר״ ומפזם לו בנגון:

„זאגט די גמרא אַנייע סברא, לאַמיר גיין לערנען פשוט־גמרא...״ (אומרת הגמרא סברה חדשה, נלמד פשוט־גמרא).

בראשי אצבעותיו כעל תוף יתופף. רומז ומכריז. ועד שאנו מחליטים להיכנס — והנה... נשברה השמשה! עינ׳ם גדולות לפחד. ודאי יגמלנו רבנו בעד נזק הבא לו באשמתנו. נשאנו רגלינו, פרצנו את הגדר הדחויה שבפינה ונמלטנו לכר.

אך יצאנו למרחב, העירנו קול צעדי רבינו מאחורינו. בצר לנו נפקחו עינינו וראינו סירה בקצה הבריכה, נחה לה שקטה במסגרתה הירוקה. קפץ חברי לתוכה ומשכני אחריו. כתרגולת שנפשה יוצאת לילדיה־ברווזיה בסכנם את נפשם במים

רבים — כה על גדות הבריכה יעמוד רבנו. בתחנונים ידבר. מחילה וסליחה יבטיח — וחיימ׳לה המשוט בידו. קל יחתור בו במים והסירה תפליג, תרחיק נדוד . . .

[ה]

להתחדד בפלפולי הש״ך הכניסני אבא ויצאתי בקריאה רהוטה בשפה הגרמנית.

ידיעות „הטומאה״ אלה מקורן ב„אב הטומאה״ של בית הספר מיסודו של הבארון הירש.

בחיי הצדיק ר׳ משה׳לי, זצ״ל, יצא קול־הברה בעיר: צירו של הבארון הירש תר לו דירה לבית־ספר בקומה השניה בביתו של משה׳לי החייט, הבית היחיד בעיר אשר לו קומה.

בנות ישראל בעיירה למדו בבית ספר של גויים. בקרו אילו כתות נמוכות עד שהתאמנו ידיהן לכתוב כתובת יפה, הוציאו אותן והשיאו אותן לבחורים הגונים וכשרים והן נעשו נשים כשרות ואמהות נאמנות. הבנים שהוקדשו לתורה ולתעודה — מי יהין להוציאם מקודש לחול? וכי יתערבו בגויים וישבו מחצית היום בגילוי ראש? וכאן באה הצרה הזאת בצורת בית ספר של בארון הירש. הרי זה גזר דין קשה שיש לבטלו! הרי זה „שמדיות״!

נודע לו לצדיק על הסכנה המרחפת על ידי ישראל — עמד ושלח את אברהם גבאי אל משה׳לי חייט:

„הרב שלח להזהירך, לאמר: אל תחטא בילד!״

„אדרבה״, השיב החייט במשכו בחוט שבמחטו, „אשרי כל חוטא בו, בילד; מכניס את העולם בלבבו ומונעו על ידי כך מלהיות חסיד בטלן, מוציא עביטי השופכין מביתו של הרב . . .״

לימים נתגברה שמועה על חוזה־שכירות שעומד להחתם למחרת. שלח הצדיק את הגבאי שלו שנית:

„הרב שלח להזהירך מלהשכיר את ביתך ל„שמדיות״. והיה אם לא תשמע — הוסיף לך „ברכה״: לא תזכה למות בביתך זה, אלא בבית־המדרש מאחורי התנור. שם תהא מיתתך״.

לא שמע משה׳לי חייט בקול הצדיק. קיבל מנה יפה בשכר דירה וצחק לגמול כי יבוא.

לאט־לאט ירדה ובאה עליו קללת הצדיק. את הבית קנה ר׳ מאיר צאנגן, וכשעברת לידי החלון הפונה לשוק — מצאת אותו יושב תדיר מעוטר בטלית ותפילין ומעמיק בגמרא פתוחה לפניו.

נטש משה׳לי חייט נחלתו — עזבהו מזלו. יצא במחטו לכפרים. תפר בבתי אכרים. מפתם אכל, על רצפתם ישן. נדד נדד עד שהתעייף. הלך וקבע לו מקום בבית המדרש מאחורי התנור. סבבוהו פרחי תלמידים בתמיהה: מה לחייט בבית המדרש? פטרם הוא כלאחר יד:

„ילדים הכל תקל במקל . . .״.

לאמר: הכל תלוי במזל.

ותו לא.

ברבות הימים הכל נשכח. עד שבאחד מערבי שבתות החורף עמד טוביה הבלן, ששימש גם קברן, על סף חדר הזיעה שבמרחץ וזירז את הכהנים לעזוב את המרחץ, הגובל עם בית המדרש. משה׳לי חייט מת בבית המדרש אחורי התנור.

והיה המות למופת . . .

*

לא בראשית המעשה, שעליה סיפר לי אבא, אנו עומדים עכשיו, ולא בקיום העונש, שהייתי עד־ראיה לו כשגדלתי, אלא בביתו של רבי מנחם, ששלח את אלימלך בן־יחידו לבית־ספר של בארון הירש.

שמועות פרחו עדיין. חסידים ממקורבי הצדיק התלוצצו על המנהל שפינראד, גלוח זקן ובעל שפם גויי, שהוא גם מורה לדת. על הנסים שנתרחשו לישראל, כגון: קריעת ים סוף, ירידת המן וכדומה, הוא מסיים כסוף פסוק: כי כתוב כאן, אבל איני אחראי לאמתת דברים אלה. כאלו הקדוש־ברוך־הוא לערבותו הוא צריך!

שמועות ומימרות פורחות כאלה לא הועילו להבעית את המון העם. מנהל זה ידיו רב לו. מגרש גדול קנה לו בפרבר העיר ובית ספר גדול הקים עליו. הכתות מלאות תלמידים. בני עניים שבהם מקבלים לחורף מעילים ומגפים. בסוף שנת הלימודים נבחנים כמו בבית ספר של גויים. המצטיינים מביאים הביתה מתנות: ספר מצויר, דיוקן נוצצת ועט, מלבד תעודה יפה המעידה על כשרו ויושרו של התלמיד. גומר תלמיד חוק לימודיו תומך בו המנהל בעצה טובה, במכתב ובמלה טובה במקום שצריכים. מצוינים שבתלמידיו יכוונם לגימנסיה הקראקאית. אלה באים לחופש הביתה כשמדי שנה מתווסף פס זהב נוצץ על צווארונם. סופם של אלה להיות עורכי דין בישראל ורופאי חולים בעלי־שם.

כך מביא אדם מישראל את בנו ל„תכלית״ וכך הכניסה חנצ׳י הנחתומת, עקרת הבית, בחשאי את נכדה לבית הספר של הבארון הירש.

*

בצהרי יום קיץ אחד רבתה השמחה בבית רבנו. ולא יכול חברי אלימלך להתאפק והראה גם לי ספרו שקיבל כמתנה בגמר שנת הלמודים.

נהדר הוא הספר. צח ואדום הוא ואותיות מוזהבות על לוחו מבחוץ. אלא למעשה אני מביט בדפיו כתרגגול ב„בני אדם״. אותיות גוטיות. ה„ס״ ראשו בשמים ורגלו מתחת לשורה. כך גם ה„ה״ וכך גם ה„פ״, ועוד. איזה מין אותיות משונות! לא כאותן שלנו, יפות, סגלגלות ומלאות חן. ואף שאין השעה

כשירה לפני חברי, שהשמחה במעונו, רוצה הוא לרווות צמאוני ומסביר לי כל אות ושימושה. לא זזתי משם עד שהתחלתי לצרף אות לתיבה, תיבה לחברתה וקושרן לענין. נקודות ניתנו לשם כך, לדעת קץ כל משפט. אין מפרש למטה ואינך צריך לעזרתו. הכל ברור. הכל חי. הנה זמר קל:

א... א... א...

הקיץ הנה בא!...

עולם ומלואו בספר. כל מה שברא אלהים תחת השמש —

ילדים ומשחקים, כר ואחו, שדה ובית, גיא וגבע, צפרדעים וציידים, ארנבות ויערות — כולם קובצו ובאו בספר זה.

*

הלכתי לקרוא בסתר. פרשתי לבין ערוגת הפול. עליהו המטפס על המוטות ונצתו פורשים צלם עלי. אור העולם מפוז רשתות על דפי הספר ונפשי הכמהה סופגת אורות וזוהר.

וכאן — הולכים וקרבים ימי הדין. ר' משה ווחוצקר, מלמד לנערים גדולים, כבר לוטש עיניו עלי.

ראש השנה

א. כ"ץ

בבית אבא...

הנני ילד כבן חמש־שש. הולך וקרב יום הדין ומאימתו נפשי תרטט. אינני אוכל ואיני נהנה בשמחתם של האחים והדודים, שנקבצו־באו לבית אבא לחסות, לכבוד יום הדין, בצל כנפי הצדיק השוכן כבוד בעירנו.

יום לפני ערב החג התאספו מאות חסידים לשמוע סליחות של „זכור ברית" מפיו הקדוש. הרצפה בחדרינו התחלקה לשבטי־משפחה: השבט הגרמבובי עם יוצאי חלציו — על יד החלונות הדרומיים; הבויאנובי, על יד החלון המזרחי. הדוד מיילך רק את בנו השאיר ללון. הוא בעצמו ער כל הלילה בבית המדרש. יש חסידים המקשיבים מאחורי החלונות לנעימת התהילים שלו.

בשתים אחר חצות הלילה מתחיל הרבי „אשרי". מיד מתחילה המתיחות. אין קץ לגניחות ובכיות. עמך ישראל צריכים ישועה כללית, וכל אחד — ישועה פרטית בביתו: יראת שמים לעצמו, התמדה בלימוד בניו, בת בוגרת וכד'. בוקעות הילולות מבית המדרש, והרבי — שאגת ארי שאגתו:

„וראה כי כל הגויים שלוים ושקטים

ועמך ישראל מדולדלים מאד!...

פנינו לימין — ואין עוזר,

לשמאל — ואין סוד"...

אריה שאג — מי לא ייירא?... נדמה, שיללות אלה לעולם לא תפסקנה. יללות על העבר ומפרעה על להבא... החזר צרות בית ישראל?

הרבי סיים „יתגדל". כופל ל„סליחה" ומוחה עין. דמדומי בוקר וטל־משכים מכסים ארץ. במסדרון של בית־המדרש עומדים יהודים נהנים, אחרי החום הרב שמבפנים, מאדו הקריר של הבוקר. בפינה שע"י השער עומד ר' מוטיל מפילאוו, משיירי חסידי קוצק, שקיבל עליו חסידות רוזוואדובאית. קל להגיד: קיבל. היהפוך כושי עורו? עובר על ידו הרבי, והוא עומד, ידו על לבו, וגונח: אוי, אוי... נפשו יוצאת בגניחותיו. ר' מוטיל, — שואל אותו הרבי — מה לו? והוא: אוי, אוי, כל הלילה הם צועקים, כל הלילה. אינם מניחים לישון. אולי יודע הרבי בשל מה הצעקה הזאת? הרבי מחייך. עונג לראות פני הרבי מרוצות ומפוייסות אחר עוצם הבכיות. סימן טוב ליום הדין הבא.

ממחרת. השכימו קום, גמרו שחרית. קראו ותקעו. בשעת התקיעות עמדה העדה ורעדה. קשה הייתה המלחמה. נסתם השופר. אפילו, ויהי נועם' שלחשו לתוכו לא נעם לו. ריחם אל־מלא־רחמים על צאנו וחיזק את כוחו של אברהם חיים סופר. מיד בהתחלה, עם הרעדה, ניבא טובות הלב. בקי ברגיל התוקע ומנוסה בתכסיסיו. עוד בימי הזקן זצ"ל מצא עצה להפר תחבולותיו של המקטרג. הרבה ה„מקוה". לפני התקיעות, עושה; כוונות טובות מצטרפות, ועיקר — הרחמים שבלב על כלל ישראל גוברים וידם על העליונה.

הרבי גמר את ה„קדיש" שלפני „מוסף". מקומו של אבא בספסל שעל־יד הבימה. עליו אני עומד, שקוע ב„מחזור". לחש־רז מילא את חלל בית המדרש, מחלחל בלב וצורב פסק־הדין של שחרית:

לבוחן לבבות ביום דין, לגולה עמוקות בדין.

אין נסתר מנגד עיניו. ספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו. אלה כאלה נידונים היום. דרך חלונות הדרום נשקפים לי אילני בית־החיים. מתכופפים האילנות ועליהם ברעד מתעלעים. מיד יודע איזה רז סתום נמסר כרגע, מאחורי הפר-

גוד, לשומרי סוד אלה... על גלי ים של טליתות אני מתנדנד בתפלתי. עולים ויורדים הגלים. מתכופפים ראשי האנשים ברחשם ומתיישרים בהיצות שביב תוחלת בלבבם. פתאום מיישר נטע־בר, הגבוה משכמו ומעלה מכל העם, את קומתו, מפשיל ראשו לאחוריו ומצעק: ה—מ—ל—ך! קול־לא־קול. כקול מכתשת חלודה־צרודה. נבהלתי ונפלתי מעל הספסל. עיני אבא הנפחדות זעזועני עוד יותר. ברם, זכור אותו צדיק לטוב. הוא ידע עת בכות ועת רקוד. הוא התחיל לרקוד „אין קצבה" בקצב ריטמי כזה — מלאכים ושרפים רקדו אתו, וכתלי בית המדרש גם הם אמרו שירה. חסידים על מנורות תלויות ניתלו. על שלחנות עלו. ואני — מה טוב חלקי. מה שמח אני במעמדי, לראות את הכל כל־כך טוב, כל כך טוב:

שמך נאה לך ואתה נאה לשמך!...

חנוכית הזהב

א. כ"ץ

[א]

באחד מלילות שלהי חורף מצאו אבא לרבו ר' משה'לי פוסע בחדרו הלוך ושוב מזוית מזרחית־צפונית, פינת התנור, עד הזוית שממולה באלכסון, עד המראה בעלת המסגרת הרחבה, המוזהבת. מושך בידו קצה־זקנו הימני. משמגיע למראה — מסתכל הוא בצורתו, הופך פניו ופונה לזוית מזרחית־צפונית. אבא נשאר נפחד על־יד הדלת. טיול זה, מרעיד תמיד ומרטיט את אבא בהמצאו לבדו עם הרבי בחדרו. יראת־הכבוד מפני הצדיק, ורעדה מאימת העולמות העליונים, שהוא מטייל בהם עכשו.

[ב]

אברך סגולה היה אבא ז"ל בבית הרבי ר' משה'לי מרוזבדוב. כשהגיע אבא לגיל ארבע־עשרה והיה „חתן תמים למעלות", השיאו הרבי את בתו היחידה של ר' הירשלי הפונדקאי מוואהלינא (זו, שעמדו לה אחר כך מעשיה הטובים להיקרא מפי הרבי ב ש מ ה: חנה־סימה שלי). שמלאו לה אז שלש־עשרה והגיעה „לפרק בתולה נשאת".

דאגה רבה דאג הרבי למצבו של אבא וחיבה יתירה הראה לו. שנים מועטות אחר חתונתו יעץ לו הרבי: אברהם, למד שו"בות. אבא — נתכרכמו פניו. מלאכה — שכמעט נדר בלבו להתרחק ממנה, רוצים להטילה עליו. אילו היה הרבי מצוה עליו לקפוץ מעל הגג, ודאי שהיה שומע בקולו; וכאן — הלא בעיקר צריכים להיות „אֶהרליכר יוד", וכמה יודע הוא בנפשו שאין בו ממדה זו. מה יעשה? כשגגה יצאה מפיו: כל זמן שתהא לי פרוטה אחת משלי — לא אהיה שו"ב.

הצדיק גוזר והגוי, שנדונית אבא, מאתים שיי"ן, הושלשה בידו ברבית קטנה — מת ולא השאיר אחריו בשביל נושיו כלום. וכך נשאר אבא בלי פרוטה. עבר זמן קצר והנה קורא לו הרבי שנית: אברהם, תלמד שו"בות. המצודה פרושה. חם לב אבא בקרבו. ושגגה נפלטה מפיו: כל עוד כתונת אחת לעורי — לא אתפוס אומנות זו. בחצות לילה אחד ירדה אש מן השמים וחלה „השריפה הראשונה" ברוזבדוב. פתע־פתאום נפלה הדליקה. מיד היו רוב גגות העיר למאכולת אש, וקצרה היד להציל מביתו של הסבא כלום, מלבד החלפים שעליהם פרנסתו. וכה נשאר אבא ערום ויחף.

קראו הרבי לאבא בשלישית: אם אינך רוצה לסכן את נפשך לך ולמד שו"בות. עמד אבא ונסע לפרמיסלא, שהה שם כמה ששהה עד שלמד את המלאכה על בוריה. כשחזר נכנס באותו בוקר להתפלל בבית־מדרשו של הרבי. נתקבל ע"י חבר החסידים בפנים שוחקות והרבי כבדו לעבור לפני התיבה. כשהגיע ל„עקידה" שומע הוא קולו של הרבי: „והאלהים נסה את אברהם"... אבא קבל את המקרא כפשוטו: „נסה", בעבר. אחרת חשב לו הרבי. בליל ששי קראו הרבי: עוד נסיון אחד הנני לנסותך אברהם. רצוני שגם בזה האחרון יצוך אלהים ויכולת עמוד בו, שותק אבא ומחכה: מה עוד? הרבי מעשן את מקטרתו ולאט־לאט, כמונה מרגליות, הוא מוציא מפיו: — בשבת זו תלך להתפלל לקלויז־קוצק... יש לאל ידי למנותך שו"ב בכח עצמי בלבד, אבל מוטב שתתמנה בהסכם כולם.

רק מי שנתחנך וחי כל ימיו בין חסידי בני רופשיץ ידע מה קשה היה נסיון זה על אבא... התעסק אבא הרבה בבוקרה של שבת זו לסדר „סידורו של שבת" בשיעוריו הקבועים והלך בלי חמדה, עד שאיחר ובא באמצע קריאת־שמע. אחרי התפלה הסביר לו ר' שכנא, ראש חסידי קוצק: נגדך הלא אין לנו כלום, אלא מה — אביך, מרוב קרבתו לרבי

ומעוצם התנגדותו לקוצק, פסול הוא בעיניהו, ואתה מה כי נתנגד לך? בין כך וכך אנו מסכימים.

אחרי ה„מופת" השלישי הזה נדבק אבא ברבו והאמין „בה' ובמשה עבדו".

[ג]

אחרי רוב טיול אילך ואילך, הוציא הרבי את מקטרתו הארוכה מן הארון. מילא אותה טבק. ישב על כסאו. הניח את מקטרתו על השלחן. הצית אבא גפרור והסמיכו לטבק. התאבך העשן והתעגל. מהורהר יושב לו הרבי ואבא עומד.

— התדע אברהם — מתהיל הרבי — כמה דינרי זהב יש לי? — חמש־שש מאות — עונה אבא.

ידע אבא דינרים אלה מאין. כשם שלא אהב הרבי חסידים אלה שבאו לדרוש ממנו פרנסה והצלחות הומריות (מלבד „בריאות הגוף" על־יד יראת־שמים והתמדה בלמוד), כך מעולם לא התנה תנאי־כסף מידי הבאים להועשע מברכות פיו. אדרבא, רגיל היה בפיו: אני מתנה שתוועשע, ולא עוד. אלא שידע קהל חסידיו. שהוא מקבץ על־יד דינרי זהב ואוספם לאיזו תכלית. הנכנס להוועשע — הגיש לו דינר־זהב; אחרי הישועה — הודה לו בעוד אחד. מכאן הדינרים הללו.

עמד הרבי והוריד את נטלת הנחושת בעלת שתי האזנים מכנה והעמידה על השלחן. פתח את הארון. חפן כמה פעמים מלוא חפניו דינרי זהב מקופסאות שבתוך הארון ושמם לתוך הנטלה. בשעת־מעשה הוא מדבר אל אבא:

— ראה. נטלה מלאה דינרים יש לי. מוכן אני לתת את כל דינרי זהב אלה למי שיתן לי לראות את צורתו של הצדיק מצאנז, כשהוא יחידי, בלי בניו...

[ד]

הרבי ר' משה'לי העריץ מאד את הצדיק ר' חיימ'ל הלברשטם מצאנז. על אף סבלו צרות צרורות מבניו ובעיקר מבנו ר' ברוכ'ל רודניקר, התגעגע כל ימיו לאורו של אותו צדיק והיה רגיל לנסוע אליו לשבות אצלו באחת משבתות השנה.

ר' ברוכ'ל רודניקר ביטל את כל צדיקי עולם כעפרא דארעא וגם באביו התלוצץ. היה מעשה וביקר הצדיק מצאנז את הרבי ר' משה'לי ברוזובדוב, ישב וקיבל פתקאות ופדיונות בחדר־הקהל שליד בית הכנסת. נדחק, בין הקהל שהגיש לפניו את צרותיו ומצוקותיו, ר' יודיל, איש רדומישל הסמוכה, המציא פדיון־נפשו גם הוא, לאמר: אבד מאה ריינ"ש בדרכו' לסחור באחד הכפרים. כאב הדבר לכל הנוכחים בפלוש של בית כנסת, שהכירו את בעל האבידה, כי עני הוא והכסף מלוה. כשיצא האיש מאת פני אביו, אחרי קבלו את ברכתו, עצרהו ר' ברוכ'ל:

— ר' יהודי כמה אבדת?

— מאה ריינ"ש — עונה לו ר' יודי'ל בחלחול.

— לא מאה אבדת — מתעקש ר' ברוכ'ל — אלא מאה ואחד.

— הרי לא אבדתי אלא מאה? — מתמה ר' יודיל.

— גם ה„פדיון" שקיבל אבא אבוד הוא — מתלוצץ בנו של הצדיק.

[ה]

כך התלוצץ כל ימיו וכך ציער את הרבי ר' משה'לי כשבא לבקר את אביו בצאנז. חסידי צאנז הצדיקו את בן־הצדיק: אי־אפשר לו לראות בשויון־נפש את מעשה הרבי ר' משה'לי במשכו ברשתו את אנשי שלומנו ומקבל „פתקאות" בפונדק שמחוץ לצאנז, בשובו הביתה.

בביקור האחרון עבר העלבון כל גבול. ברגיל הושיב הצדיק מצאנז את הרבי ר' משה'לי על־ידו בראש השלחן. ראשית, נכדו של רבו הקדוש, הרבי מרופשיץ זצ"ל; שנית, כבר היה בימיו אדמו"ר לאלפי חסידים. כשנכנס הצדיק מצאנז בליל שבת ל„שלום עליכם", ישב ופנה כלפי העומדים: תנו כסא לרב מרוזובדוב! תפס ר' ברוכ'ל בשרוולו של הגבאי, שאף הוא בין העומדים קרוב לשלחן, לאמר: אין סכנה כשאין שומעים בפעם הראשונה. נשאר הרבי ר' משה'לי עומד על מקומו בקצה השולחן עד שגמר הצדיק מצאנז „שלום עליכם". מזגו לו את הכוס ל„קידוש". פנה הצדיק מצאנז עוד פעם לעומדים על ידו: לא אקדש עד שימציאו כסא לרב מרוזובדוב. כלו כל הקצין. רמז ר' ברוכ'ל למי שנרמז והמציא כסא ישן שמושבו מרופט ותחלת ישיבה בו — נפילה. עכשיו קרוב כשלונו ובטוח קלונו.

בעל קומה היה הרבי ר' משה'לי. סבל וקיבל וישב על־יד הצדיק מצאנז נמוך־הקומה והשתחף אתו בשורה כאילו על כסא־כבוד מושבו. אבא ז"ל אף הוא בתוך אנשי רווואדוב הבאים עם רבם — ידע מיד שזוהי השבת האחרונה של הרבי ר' משה'לי בצאנז. מאז התגברו הגעגועים הלוך וגבור להציץ בצורתו הקדושה של הצדיק פנים אל פנים בלא ה„בנים".

[ו]

תכלית טובה ביקר להם הרבי לדינרי־זהביו. חנפית־זהב יצק מהם. לשם תכלית זו עמד והזמין צורף אמן מקראקא. ישב הצורף בחצר הרבי ואכל על שלחנו הרבה חדשים, עד שגמר כלי נאה זה. כי לא העיק עליו הרבי ולא האיץ בו לאמר: כלה מלאכתך וצא! אדרבא, חפץ העומד לקדושת דורות, צריך מחשבה לצרפה למעשה. כי לא בחפזון יקודש דבר ולא בבהלה יבורך על גמרו. דרגש בזעיר אנפין וסמוכות לו

מכאן ומכאן יצקה יוצרה. ולא שורת בזיכים סידר עליו, אלא קנקנים. שמונה קנקנים לכל אורך הדרגש. אחר כך יצק את הדופן. קישטו בעשר דיברות זהב, עיטרו באריות משני צדדיות והידרו בראשי גבעולים לעבר רעמותיהם וצירף נר השמש בימינו.

בימות היצירה והיציקה נשכח עולם ומלואו. רק חנוכית־זהב שימשה נושא לשיחות בסעודות הצהרים, שהרבי עם בניו מסובים בהן, ולאחריהן היום יצק קנקן ומחר הדופן; אחר יצרף את הרגלים־הכרעים מתחת לדרגש. חדשות הש־מיעו מפה לאוזן. חדשות, שהרבי אף הוא השתמש בהן לעבו־דת יוצרו: הזהב — לא בלבדו יוצק עד שמצרפים לו איזה סיג, וככה יותר באש... איזה פלא! גם בחיים וגם בטבע...

בחנוכה חינכו את החנוכית. נוצצים כוכבים ושלגים בחוץ, ונוצץ זהב וגר יהל בפנים. ממרחק באו חסידים. המה ראו כן תמהו:

וּמַ־גּוֹ־תַר קַ־נְ־קַ־נִּים

נַעֲשָׂה נֵס לַשִּׁשַּׁנִּים...

[ז]

עצוב היה חג השבועות של שנת תרנ"ד ברוזוואדוב. הושבת החג. הרבי מוטל במטתו. בשורות לא־טובות יוצאות מחדרו. לכאורה הכל כמנהגו: בין תפילה לסעודה מסתובבים אלפיים החסידים בחצר. ירק מצע הדשא, פרחי חסידים ואברכי־משי מתגוללים עליו כשטריימ"ליהם הגדולים בידיהם. נדברו יראי ה' איש אל רעהו על הפשטיל שחידש ר' שמעון מקאל־וואריה בביתו של הרב הצעיר; על ה"קרוץ מחומר" של ר' חיים יצחק מקלימנטוב שנבלע באברים; על החסידים הוותי־קים שהרבו לבוא השתא. יש מטיילים מאחורי הגדר. הקדימו ימות החמה והאגמים הסמוכים לחצר הפכו ליבשה, ברגל יעברו בם. עוד ירחשו תולעי המים בבצות המתיבשות — תזרח עוד יום־יומים השמש, יאספון, מעבר לאגמים עולם אחר. דשא־עשב לרוב ואופק אין קץ. כבת־חורין מתפתלת לה הדרך בראנדנביצית בין האחו. מרחוק מכחיל הנהר וצ־פרדעיו דו־זמר מזמרים: הון־הון; הון־הון. תומכי הגדרות — הנחל לא גרפם. ואחרי ההצפות הרבות נשארו איתנים על משמרתם: מחזיקי גבול ושומרי יבול. שלום בעולם ושקט בכפר הנראה בקצה האופק המערבי. אך נוקב דבר מה בלב: הרבי, הרבי. טבול ביראת הדר־האוכל הענקי. גם פתוחי הנייר ("רייזאלאך" לע"ז) על הזגוגיות, כנהוג: "חד בחד כי סביך", מלכות "פוניה" על סוסו בחלון מזה והקיר"ה ופרשיו המצוח־צחים — מזה. הכל כמימים ימימה; ובכל זאת: אין מנהיג. "השלחנות" בחפזון יתנהגו. התחילו — גמרו. ללא "תורה" וללא שירה.

בשורה יצאה בשבת שלאחרי החג: הוטב המצב. כדאי לסדר "מלוה מלכה" בתור סעודת הודאה. יכנסו גדולי החסי־דים לשתף את הרבי בשמחתם ולקבל מידו "תיקון". יצאו מאת פניו ורייני"ש של נייר בידיהם. התכוהו לכ"ה התיכות ועמדו והכריזו על מכירתן. רייני"ש אחד כסף לחלק העשרים וחמשה של רייני"ש נייר. זכו הזוכים, ערכו סעודה כדת. לא חסר המזג והזמר.

למחרת "נצחו אראלים את המצוקים" ונשמת הצדיק עלתה לאור באור החיים הנצחיים. אגיד כמו שהגיד הרבי הזה, בדברו על סבו הגדול, הרבי ר' נפתלי מרופשיץ: "בן שנה וחצי הייתי כאשר ראו עיני צורה קדושה זו". כבר שנה וחצי הייתי גם אני, בל"ג בעומר אותה שנה. כשנאני אבא על זרועותיו והביאני לפני הרבי שיברכני. איני זוכר כלום מיום המר והנמהר הזה. יודע אני רק, כמו בשנים הבאות ביום ההוא נצטערו השמים ובכו המזלות, עד שחשבו: ה' למבול ישב... ירד הגשם וירד עד שחדל. מבול לא בא "וישב ה' מלך לעולם"...

[ח]

חזרו הבנים לחדר שנתרוקן מקדושתו. חלצו נעל לאבל "שבעה". נשארו כמה מן החסידים הזקנים ימים אחדים עד שפנו איש לעירו.

לא אליכם טוענני טעם מר זה. פיק ברכים ושבר מתנים מעייפים בישיבה־לא־ישיבה זו. עומדים ומטיילים בחדר. בא כאב הרגלים ומזכיר לו לאדם את חדלונו... יושבים עוד הפעם. סוף־סוף יפה עמידה מישיבה.

הגיע יום הששי הארוך. בצהרי־יום נכנסו יחידי־הסגולה: ר' יוסף־מאיר, ר' אברהם־חיים סופר ור' הירש'לי ר' ניסנ'ס. עמדו וכעכעו, עד שלבש עוז ר' אברהם־חיים סופר, משמש בקודש, והתחיל לסנן דרך שפתיו:

— כה אמר אביכם, זכרונו לחיי העולם הבא, בשם הסבא מרופשיץ זצ"ל: מה שכתוב (ישעי' נא, ד): כי תורה מאתי תצא, הלא אנו מאמינים ש"זאת התורה לא תהא מוחלפת"? ובכלל מה יהיה כתוב בתורה חדשה זו? אלא כך יכתב בה: כשהלך הרבי ר' איציק'ל מלאנצוט ללובלין — אירע לו בדרכו כך וכך: ויהי בנסוע הרבי ר' מנדלי מפריסטיק לרי־מנוב — נסים אלה ואלה נתרחשו לו... מובטחני שגם חייו ודרכיו של אבא ז"ל, "לכל האותות והמופתים אשר שלחו ה' לעשות בארץ", הכל יירשם בספר התורה הזה לנצח נצחים.

שקט השתרר. רק מצוצן של המקטורות שבפי הבנים נשמע בחדר. רגעים אלה כולם בחינת "מוחין עילאין": מה יהיה בדור יתום זה? מי יעמוד בפרץ? מי יוריד ישועות משמים לבני אדם?

ר׳ יוסף־מאיר, חסיד ותיק, מ„בני היכלא״ של הרבי ר׳ אליעזר׳ל מדזיקוב, בעל ה„מוספים״ בימים־נורים בבית מדרשו של הרבי — מיישר זקנו, היורד על־פי מדותיו כזקן אהרן, ומתחיל שיחת תנחומיו:

— כשנפטר הסבא, הרבי ר׳ אליעזר זצ״ל, ישבו ארבעת בניו „שבעה״ בדזיקוב. כולם כבר רבנים, גדולי־תורה ובעלי־„מדרגות״: הרבי ר׳ מאיר׳ל הבכור, בעל שאלות־ותשובות וחידושי „אמרי נועם״ — כממלא מקום הסבא; אביכם — הרב ברוזבדוב: הרב ר׳ ישראל מבארנוב והרב ר׳ ראובן מדמביצה. זוכרני דבר זה כאילו קרה היום. יום החמישי, יום האחרון לאבל היה. גמרו להתפלל. ישבו על כסאות מסביב לשלחן ושתו „לחיים״. לחיי הנשמה בגנזי מרומים. אביכם ז״ל, שהצטער ביותר על פטירתו של אביו, פתח הראשון:

— ומה הלאה, אחים? למה נרמה את עצמנו, וכי אנו „רבנים״? מי יסע אלינו לישועה, ובמה נושיע את ישראל? הלא אחרי אבא ז״ל אין צדיק בארץ...

מתאושש הרבי ר׳ מאיר׳ל ועונה:

— ועל מי נטוש את מעט הצאן? התרגלו אנשים מישראל לדפוק על דלתות בית אבא. לאן יפנו מעכשו אנשי שלומנו אלה בצר להם? מי ילמדם דרך ה׳?...

— על משכבי בלילות, הרבה הרהרתי בזה — עונה אביכם ז״ל — וכך היא דעתי: נשאר כולנו לשבת בדזיקוב, מקום־כבודו של אבא: והחסידים, כאשר התרגלו, ימשיכו לבוא להושע במקום שנושעו כל הימים...

שתקו כולם. ומכיון ששתיקה כהודאה דומה, קבלו כל החסידים הסובבים אותם, את הצעתו של אביכם כאילו הוסכמה מפי כולם.

בסעודת ליל שבת פותח הרבי ר׳ מאיר׳ל בפרשת השבוע:

— היפלא מה׳ דבר? וכי חסר לו לקב״ה מנהיג הדור? כל זמן שאבא ז״ל היה חי — היה הוא צדיק הדור, אבל „לא אלמן ישראל״. כל דור ודור מקים לו הקב״ה את צדיקו ומנהיגו, המוכשר להשפיע לדורו, לפי ערכו, ישועות ונחמות עד ביאת הגואל במהרה בימינו, אמן!...

ביום ראשון בבוקר מיד נתפרדה החבילה. שלשה הבנים נסעו כל אחד לעירו, לנהל את עדתו ואת חסידיו אשר יבואו אליו לשמוע בתורת אלהים ולהתושע מברכות פיו.

הרגיש ר׳ הירש׳לי ר׳ ניסנ׳ס שטרם תרם חלקו. אף הוא התחיל כמזכיר נשכחות:

— אין לך אהבה בעולם כאהבתו של הרבי ר׳ מאיר׳ל לאביכם ז״ל, מאוד התגעגע לראותו. רגיל היה הרבה פעמים לגלות את געגועיו לפני מקורביו: מי יתנני לראות את „הארוך־השחור״ שלי כשהוא מטייל בחדרו הלוך ושוב. עד שפעם החליט ובא עם קהל גדול של חסידיו, לשבות כאן בבית אביכם. ודאי מכירים אתם בחסידי דזיקוב. כמו ששרר השקט בשעת סעודות השבת אצל אביכם ז״ל — כך, להיפך, גבר הרעש והשאון בסעודות השבת בדזיקוב. יהמו החסידים, ירעשו, יפרשו פירושים ו„תורות״ תמסרנה בקול, והכל בריש גלי ובראש הומיות. וכך מתנהל „השלחן״ בשאון ורעש הממלא את חדר־האוכל.

בסעודת ליל שבת, אך ישבו האחים יחד בראש השלחן, מיד התחילו חסידי דזיקוב, הבאים עם רבם, מספרים זה עם זה. הרגיש דורכם בצערו של אביכם, שהשלוה והשקט היוו אצלו תנאים ראשונים להשראה עילאה — עמד ודפק על השלחן:

— שא!... התחשבו שבביתי הנכם? אני — נפח הנני ואחי הוא שען!...

[ט]

ביום ראשון נכנס ר׳ אלעזר מו״ץ. כשנכנס — רוח של עליזות ובדיחות הכניס אתו. בחיוך קל הסביר לבנים ש„ירושה של תורה״ נוהגת גם ברבנים... כמו כמה מצוות (רגיל בפיו: „ויראת מאלהיך״ נוהג אפילו ברבנים...) הנאמרות לישראל ורבנים אינם פטורים מהן... פתחו את ארון הכסף והביאו לפניהם כל כלי יקר־ערך. גם בגדיו של הרבי יקרים היו בעיני יורשיו. „כאלאט׳ל״ זה לבש אבא לאפות מצת־מצוה, וזה להסיבת הסדר בלילי פסח; זה לתפלות שבת וזה לסעודות שבת. נשארו גם בגדי־עליון לבנים של הימים הנוראים, „שעבודת היום בבגדי לבן״. מה שלא העלו על השפתים והיקר מכל יקר, הוא: ה„כאלאט׳ל״ של המגיד מקוז׳ניץ, שקיבלו הרבי ר׳ משה בירושה מאביו ורגיל היה ללבשו בראש השנה בשעת התקיעות.

סח לי פעם אבא ז״ל כשקירבני לפני העמוד, שנשאר תמיד על עמדו בחדרו המיוחד של הרבי: „מגבהו של העמוד אתה למד את מדתו של רבנו הקדוש זצ״ל: וכשנכנס אל התקיעות אין לתאר לפניך את הפחד והאימה שנפלו בבית־המדרש בשעה זו. בכל זאת משונה היה „כאלאט׳ל״ הזה על רבנו אשר „כגובה ארזים גבהו״. עד למתניו היה מגיע ונראה כלבוש חזיה עליונה מעל לבגדו העליון״.

עכשיו עלה זכרו של חפץ עתיק־יומין זה על הלבבות, וכל אחד הבנים התפלל בלבבו: הבה תמים והעלהו בחלקי!

הושיבו את ר׳ אלעזר מו״ץ בראש. על־פי עתיקותו וקדושתו יעריך כל דבר. שם זה מול זה והפיל גורלות: כתר התורה מול טס הקערה של פסח; כתר תורה שני מול קופסת האתרוג; כוס ה„קידוש״ מול קופסת בשמים קלועה עתיקה, ירושת הסבא מרופשיץ; כף אחת כסף, שרגיל היה הרבי

להשתמש בה ביותר — נגד שורה של כוסות קטנות, וחנוכית הזהב — מול ה„כאלאט׳ל״ של המגיד מקוז׳ניץ...

אחרי הגורל עלה ה„כאלאט׳ל״ בחלקו של הבכור, ממלא מקום אביו, והחנוכיה בחלקו של האח השני, הרב מפלאנטש. חסידי רוזוואדוב ראו בזה אות לטובה והחנוכיה המיוחסת, שבכל לילות החנוכה השתקף ברק זהבה בפניני דמעותיו של הרבי ז״ל — נדדה לפלאנטש.

[י]

פרצה מלחמת תרע״ד, ותרעד הארץ. אנדרלמוסיה באה לעולם. מפחד הכובש כלם נדדו הלכו לעיר הבירה. חזרו הפליטים אחרי שגורש האויב ומצאו עריהם חרבות, נתכנסו לערי המחוז, כי שמעו כי שם צוה ה׳ את הברכה ושפע של משא ומתן. רבים מאדמו״רי החסידים אף הם שינו את מקומם ובאו לגור בתוך אנשי שלומם בערי המחוז. בחשכת הימים האלה גברו געגועי לימים ראשונים, לשירם ולזמרם... נכספתי להווי חיים זה, למען דובב את הנפש בנגוניו של הרבי כבשנים קדמוניות.

עזבתי את ביתי, נטשתי את קני באחד מימי חנוכה ונסעתי להרב מפלאנטש, שעבר גם הוא לרישא. לא לפי גילו הזדקן האיש. צרות ישראל שברוהו ומצוקותיו צימקו את גוו. מתפללים מעריב. חדרים רחבים ומרווחים — וצר המקום לנאספים בם. רבים הם הבאים לתנות צרותיהם ולקבל במקומן ישועה ופדות. אין קץ לתלאות. הרבי שומע הכל, סובל הכל ומזיל דמעה על כל צרה. משתתף ברחמים ומבטיח ישועה.

גמרו תפילת ערבית. על יד הדלת של החדר האמצעי מוכנה ועומדת חנוכית־הזהב. הרבי נר שעוה בידו, מברך עליה על הנסים. מדליק ויושב ומזמר „למנצח בנגינות״ ו„מעון צור״ ב„ניגוני החצר״ המקובלים.

כוכבים נוצצים מבחוץ, ומבפנים נוצץ זהב וגר בהלו. והרבי לבו ובשרו ירננו:

חשוף זרוע קדשך,
וקרב קץ הישועה.
עשה נא למען שמך,
להיות לנו תשועה...

במישור, גליון רע״ט—רפ, תש״ו (1945).

ראזוואדאוו מיין שטעטעלע

אדעלא האנפלינג דע צוקער

כאטש איך בין נאך געווען א קינד, וועז מיין טאטע האט פארלאזט זיינע „קעסט״ ביי באבע־זיידע אין ראזוואדאוו און איז מיט אונדז געפארן קיין קראקע, וואו ער האט געזאלט ווערן דיין, האלט איך ראזוואדאוו פאר מיין שטעטל, וויל דארט בין איך געבוירן און אהין בין איך פון קראקע יעדעם יאר געפארן פארברענגען די זומער־חדשים ביי באבע־זיידע אויף פרישע לופט און אלע זכרונות פון מיינע איבערלעבענישן אין ראזוואדאוו, זיינען מיר איינגעבאקן אין הארצן מיט ליבע.

מיין זיידע, ר׳ שמחה פלוים, איז א שטיקל צייט געווען ראש־הקהל אין ראזוואדאוו און דאס גאנצע אידישע לעבן מיט אלע געשעענישן האבן זיך אפגעשפיגלט אדער קאמענטירט געווארן ביים זיידן אין שטוב.

הגם עלעגאנט געקליידעט, אבער חסידישע קליידער, מיט בארד און פאות, איז מיין זיידע פונדעסטוועגן געווען א „קרוב־למלכות״; ער איז געווען א „צעסארסקיע קרולעווסקי דאסטאווצא שוטרו דא דרוג קראיאוויד״ (קייזער קעניגלע־

כער ליפעראנט פון שוטער־שטיינער פארן בוי פון לאנדעס־שאסייען) און איז געווען דער אייגנטימער פון אזעלכע

מיין שטעטעלע ראזוואדאוו

שטיין־גרובנס אין סטאַנאָוו און אין כוזשעווויץ און אומגע־
גנט, ער האָט געהאַלטן הונדערטער ארבעטער און אויפזער
און פֿאַרמאַגט אייגענע טראַנספֿאָרט־מיטל פֿאַר שוטער,
וועלכן ער האָט געליפֿערט אַפֿילו פֿאַרן עסטרייכישן וועג־
בוי און מיין פֿרומער זיידע איז געווען אַזוי אַנגעזעהן אין די
אַפּיציעלע קרייזן, אַז אַפֿילו דער דעמאָלט באַקאַנטער אַנטי־
סעמיטישער אינזשענירער סטראַנסקי, האָט זיך געמוזט בא־
ציען צום זיידן מיט גרעסטן רעספּעקט און דער פֿירסט
לובאַמירסקי איז געקומען אַלס גאַסט צו די פֿאַמיליאַרע
שמחות אין מיין זיידנס הויז, פֿונקט ווי מיין זיידע איז אויפ־
געקומען געוואָרן אַלס חשובער גאַסט אויף די פֿאַמיליאַרע
שמחות אין פֿירסט לובאַמירסקיס פֿאַלאַץ.

די דריי קדושים פון ראַזוואַדאָוו

איך געדענק, אַזוי ווי עס וואָלט געווען ערשט נעכטן, ווי איך
בין אין די שבת־פֿאַרנאַכטן געזעסן אויף דער באַבעס שויס
אין דער שטוב נעבן דער סאָלע, ווו דער זיידע מיט זיינע
פֿינף זין און עטלעכע אַנגעזעענע באַלעבאַטים און אַ צענד־
ליק אורחים, האָבן געפֿראָווען שלוש־סעודות.

איך בין געזעסן אויף דער באַבעס שויס און מיט שרעק
געקוקט אויף די טונקעלע שאַטנס וואָס שפּרייטן זיך כסדר
מער אויף די וועגט און איך האָב זיך צוגעהערט צו די זמי־
רות־געזאַנגען, וואָס האָבן זיך אַזוי ציטעריק אַריינגעגעבעט
צו אונדז פון דער סאָלע און ווען עס איז שוין געווען גוט
פֿינצטער, האָב איך זיך פעסטער צוגעטוליעט צו מיין באַבען
און בעת דער זיידע אין סאָלע האָט אַנגעהויבן זיך מפלפל
זיין מיט די יידן אין לערנען, האָט די באַבע דערווייל אַנגע־
הויבן דערציילן מעשות פון אַמאָל און נישט איינמאָל איז
אינמיטן דערציילן אַראָפּגעפֿאַלן אַ טרער פון אירע אויגן.

— דאָס תורה־לערנען בעת די שלוש־סעודות, ציט זיך
שוין אַזוי אין אונדזער משפּחה פון לאַנגע צייטן, ביז צו
מיין זיידנס עלטער־זיידנס טאַטן, ר׳ פּנחס „הפּלאה״.

אַ סך פֿינצטערע צייטן האָבן יידן שוין איבערגעלעבט
זייט דעמאָלט, אָבער ליכטיקייט פון דער הייליקער תורה
און דערהויבנקייט פון טיפן גלויבן אין גאָט ברוך־הוא, האָט
געהויזט אין יידישע שטיבער אין די שבתים און ימים־
טובים.

און די באַבע האָט אַנגעהויבן דערציילן וועגן איר גרויסן
יחוס ביז צום „חוזה פון לובלין״ און ווי אַזוי איר פֿאָטער,
מיין עלטער־זיידע האָט זיך געפּרייט, וואָס ער האָט פֿאַר
איר באַקומען שמחהלען, וואָס שטאַמט פון גרויסן בעל „הפּ־
לאה״, וועמענס אייניקל האָט זיך מקריב געווען על קדוש־
השם...

מיינע פּינף מומעס, די ווייבער פון מיינע פּינף פּעטערס
וואָס זיינען געזעסן אין דער סאָלע מיטן זיידן, האָבן באַלד
אַנגעהויבן בעטן, אַז די באבע זאָל דערציילן און איך האָב
זיך נאָך שטאָקער צוגעדריקט צו דער באבעס ברוסט און
מיט אַ פֿאַרכאַפּטן אָטעם זיך צוגעהערט:

— דער „הפּלאה״ זכרונו לברכה, האָט שוין לאַנג געוווּסט
אין גן־עדן, וועו די פֿריצים האָבן זיך געלאָזט אַנריידן פון
די יעזואיטן ימח־שמם, אַז די יידן דאַרפן האָבן בלוט פון
קריסטלעכע קינדער צו די מצות.

פֿונקט דעמאָלט, איז פֿאַרשווונדן געווען אַ קריסטלעכע
מאָמע צוזאַמען מיט איר קינד און די פֿריצים מיט זייערע
לייב־אייגענע זיינען אויבערגעפֿאָלן די יידישע היימען און
מען האָט אַרויסגעריסן אַלע טאַטעס און מאַמעס פון זיערע
היימען און זיי אַלעמען פֿאַרשפּאַרט אין תפיסה און אויף
די יידישע קינדער, האָבן די יעזואיטן כלומרשט רחמנות גע־
האָט און זיי דערווייל געגעבן עסן, מיט דער אַפּעטונג, אַז
זיי וועלן זיך לאָזן אָפּשמדן.

אָבער אונדזערע יידישע קינדער האָבן שוין געווּסט די
אַלע מעשות וועגן אונדזערע קדושים וואָס האָבן פון זיך
געלאָזן רייסן פֿאָסן און זיי זיינען נישט אָפּגעטראָטן פון יי־
דישן גאָט, האָבן זיי נישט געוואָלט אָנעמען דאָס עסן פון
די יעזואיטן ימח־שמם, האָבן זיי בעסער געוואָלט אויסגיין
פֿאַר הונגער, אָבי נישט עסן קיין טרפות...

זיינען טאָקע אַ סך יידישע קינדער קראַנק געוואָרן און
אַ סך זיינען אויסגעאָנגען פון הונגער. האָט זיך דאָס געוויין
פון יידישע קינדער געטראָגן צו די הימלען און דורכגעש־
לאָגן די שערי־רחמים און דעמאָלט איז קראַנק געוואָרן דעם
פּירסט לובאַמירסקיס אייניציקע קינד און דער גראַף האָט גע־
זען אין חלום אַן אָלטן יידן און דער יידּ האָט אים געזאָגט,
אַז אויב ער וועט נישט רחמנות האָבן אויף די הונגערריקע
יידישע קינדער און זיי צוריקגעבן זייערע אומשולדיקע טא־
טעס, וועט גאָט נישט האָבן קיין רחמנות אויף זיין אייניציק
קינד...

צומאָרגנס נאָך דעם חלום, האָט זיך דער פּירסט אָנגעהויבן
אינטערעסירן מיט דעם משפּט קעגן די אַרעסטירטע יידן
און כאָטש ער האָט זיך שנעל דערוווסט, אַז די גויִע מיט
איר ממזר איז צוזאַמען מיט אַ יעזואיטישן גלח אַוועקגעפֿאָרן
קיין קראָקע און דער גלח האָלט זיי דאָרט פֿאַרשפּאַרט אין
אַ קלויסטער און דער גראַף לובאַמירסקי האָט באַלד גע־
וואָלט באַפֿרייען אַלע יידן, האָבן דאָס אָבער די יעזואיטן
מיט די אַנדערע פּריצים בשום אופן נישט דערלאָזן, זיי האָבן
נישט דערלאָזן אַז עס זאָל אויפֿגעדעקט ווערן דער אמת,
ווייל די פּריצים וואָלטן דערפון געהאַט צו ליידן, האָבן זיי

זיך געאיניקט, אז מען קאָן באַפרייען אַלע יידן מיט זייערע ווייבער, אויב די שטאָט וועט אַרויסגעבן די שענסטע דריי באַלעבאָטים, מען זאָל איבער זיי אויספירן דעם פסק־דין פֿאַרן פֿאַרגאַסענעם בלוט פון מוטער און קינד...

האָט עס טאַקע נישט לאַנג געדויערט, דער צער פון די הונגעריקע אידישע קינדער איז געווען זייער גרויס, האָבן זיך דער רב און דער ראש־הקהל באַלד צוזאַרגנט אַליין געמאַלדן און צו זיי איז באַלד צוגעשטאַנען אַלס דריטער — ר׳ שמחה דער גביר, מיין שמחהלעס גרויסער זיידע, דעם „הפלאה״ס אייניקל און די פריצים האָבן אַרויסגעטראָגן אַן אורטייל, אַז מען זאָל די דריי „שולדיקע״ אַריינשפּאַרן אין דריי פעסער און זיי גוט פאַרשפּונטעווען און מען זאָל די פעסער קאַטשען זיבן מאָל אַרומנאַוואַרום דער שטאָט און דערביי זאָלן אַלע יידן, גרויס און קליין שטיין אין דרויסן און זען ווי אַזוי מען פירט אויס דעם אורטייל קעגן די „קריסטן־מערדער״...

דער פּירסט לובאָמירסקי האָט דעמאָלט גאָרנישט מער געקאָנט אויפטאָן אין שוואי־ישראל האָבן דעם פינצטערן אורטייל אויסגעפירט.

אינמיטן מאָרק האָט מען די דריי קדושים אַריינגעשטופט אין פעסער, די תלינים האָבן צוערשט אויסגעבויערט לעכער אין די פעסער, כדי די קדושים זאָלן אויסהאַלטן לענגער און דערנאָך האָבן זיי די פעסער פעסט פאַרמאַכט און גוט אַרומגאַרייפט און אַ כאַפּטע פויערים, לייב־אייגענע, האָבן באַקומען דעם באַפעל צו קאַלערן די פעסער אַרום דער שטאָט. גרויס איז געווען די יללה פון דער גאַנצער שטאָט ווו נאָר די פעסער האָבן זיך פאַרביי געקאַלערט און מען האָט אַזוי לאַנג געהערט פון די פעסער אַרויסשרייען: — שמע ישראל ד׳ אלוקינו ד׳ א־ח־ד!... ביז די קדושים האָבן מיטן לאַנגאויסגעצויגענעם „אחד״ אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות...

פּוריס־שפּילן ביים זיידן אין הויז

דאָס איז געווען אין דער צייט, וועז אַ סך פּוילישע און רוסישע יידן זיינען אַנטלאָפן פון זייערע היימען צוליב דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה. דעמאָלט איז קראָקע געווען פול מיט אַזעלכע היימלאָזע יידן און עס האָבן זיך פאַרשפּרייט פאַרשידענע קראַנקהייטן. איך האָב דאַן פאַרבראַכט עטלעכע חדשים אין מיין זיידנס הויז אין ראַווואַדאָוו און איך האָב מיטגעמאַכט אַ פּורים אין מיין זיידנס הויז.

אויך אין קראָקע האָב איך פּורים געווען „פאַרשטעלטע״ וואָס זיינען געגאַנגען פון איין יידישער שטוב צו דער אַנדערער, אָבער אין קראָקע זיינען זיי געגאַנגען צו צווייען און העכסטנס צו דריי און זיי האָבן בלויז געזונגען לידער; אַנדערש איז עס געווען אין ראַזאַדאָוו:

אַ גאַנצע כאַפּטע איז פלוצלינג אַריינגעפאַלן מיטאַמאָל. מענער און וויבער, אָבער באַלד האָט מען געזען, אַז די וויבער זיינען אויך מענער, נאָר אַנגעטאָן אין וויבערשע קליידער...

אַזוי ווי זיי זיינען נאָר אַריינגעקומען, האָבן זיי פאַרנומען אַ גרויסן פלאַץ אַנטקעגן איין זייט טיש און איינער פון זיי האָט אַנגעהויבן שפּילן אויף אַ פידל און אַן אַלטער יידענע מיט אַ לאַנגער גרויער בארד; האָט אַנגעהויבן זינגען מיט אַ קינדיש שטימעלע: — „לא אמות כי אחיה, ואספר מעשה יה״... און באַלד האָט ער דאָס זעלבע איבערגעזונגען אויף יידיש און דערנאָך אויך אויף פויליש:

איך ווייל נישט שטאַרבן, נאָר לעבן, איך זאָל קענען
גאָט לויבן...

נעכטצע אומזשיטש, טילקא זשיטש, פּאַנא באַגא
פּאַכוואָליטש!...

איך בין געשטאַנען און מיט פאַרכאַפּטן אָטעם געקוקט ווי דער שפּילער כשופט אַרויס מיט זיינע ציטערדיקע פינגער אַזעלכע האַרציקע טענער פון זיין פידעלע און איך האָב געקוקט אויף דעם קינד מיט דער גרויער בארד און האָט אַזוי שיין געזונגען און פלוצלינג האָט זיך דערהערט א רוף:

מאָטל א ווארע, מאָכט א ווארע,
אָט קומט יוסף הצדיק און דער קעניג פּרעה
און אָט קומט דער פעטער מרדכי מיט דער מלכה אסתר,
גרין ווי א גראָז, די שענסטע פון אַלע שוועסטער...
און אָט פירט אברהם יצחקלען צו דער עקידה,
און אָט וואָלקט זיך נח, אונדזער שכורער זיידע...

— און עס האָט זיך אַנגעהויבן דאָס פורים שפּיל וואָס האָט געדויערט ביז שפּעט אין דער נאַכט און כסדר האָט דער „אויסרופער״ וואָס איז געשטאַנען מיט א גאַלדענעם שטעקן, אַרויסגערוקט נייע פערסאַנאַזשן פון דער יידישער געשיכטע, ביז עס איז געקומען צו המנען און ער האָט געכאפט די אמתע מפלה...

א שטעטל ווי א קאַרוזעלע

ביי זיידע־באָבע אין הויז, האָב איך א גאַנצע וואָך געזען א לעבעדיקע באַוועגונג פון סוחרים, גוים און יידן און משוגחים, ארץ ישראל־יידן און „אורחי־פורחי״ וואָס אַלע זיינען כמעט געווען אַזעלכע מענטשן און אין דער זעלבער קלייַדונג ווי אין קראָקע און אין די שבת־טעג האָב איך פון מיין באַבען געהערט אַזויפיל מעשות, אָבער די מעשות זיינען געווען פון אַמאָל און אַזעלכע טרויעריקע מעשות.

דערפאר האָב איך אַבער אין די שבתים־נאָכמיטיק געהאַט גרויס הנאה, ווען חברטעס האָבן מיר געווײזן מײַן געבורט־שטעטל פון אַלע זײַטן און געפירט מיך אַפילו שפּאַצירן ביז צו די וועלדלעך הינטערן שטעטל, ווו מען האָט שוין נישט געטאָרט גיין, ווײַל עס איז געווען אויסערן „תחום־שבת“...

ווען איך בין אַנגעקומען קיין ראָזוואַדאָוו, האָבן זיך די קינדער פון מײַן געבורט־שטעטל וואָס זײַנען געווען אין מײַנע יאָרן און אַפילו אַ סך עלטערע פון מיר — געהאַלטן פאַר אַ כבוד זיך מיט מיר צו חברן און זיי האָבן מיך מיט גרויס נייגעריקייט אויסגעפרעגט וועגן קראַקע, און איך האָב זיי געבעטן, זיי זאָלן מיר ווײַזן און דערציילן אַלעס וועגן ראָזוואַדאָוו.

און זיי האָבן מיר געווײזן און דערציילט.

זיי האָבן מיך געפירט אַרום דער שטאָט און געווײזן מיר, אַז ראָזוואַדאָוו איז פונקט אַזוי קיילעכיק ווי אַ קראָזעלע און אין מײַן פאַנטאַזיע האָב איך שוין געזען גאַנץ ראָזוואַדאָוו ווי אַ דרייעוודיקע קראָזעלע, נאָר אַנשטאָט פערדלעך אויף דער קראָזעלע, זע איך פעסער וואָס קאַטשען זיך אַרומאונאַרום דער שטאָט און פון די פעסער הערט זיך אַ־רויסשרייען דער „שמע ישראל“ פון די קדושים...

מיינע חברטעס האָבן מיר אויך סודות־פול אָנגעוויזן אויף אַ ווייס געקאַלכטער שטוב און געזאָגט אויפן אויער, אַז דאָס האַלטן זיך אויף די אָפּיקורסים פון שטעטל...

די נייגעריקייט האָט מיך באַווײַגן איך זאָל דווקא עטלעכע מאָל פאַרבייגיין פאַר דעם געווייסטן הויז און איך האָב געהערט ווי מען זינגט דאָרט אַנשטאָט זמירות — אידישע לידער און שפּעטער האָב איך שוין געוווּסט, אַז די גרויס־שטאָטישע קליפּה האָט זיך שוין אַרײַנגעכאַפּט אויך קיין ראָזוואַדאָוו, עס זײַנען שוין פאַראַן צינסיסטן און ציצילסטן און איין גאָט וויַיס וואָס דערפון וועט ווערן...

בעת די שפּאַצירן מיט מיינע חברטעס, האָב איך זיך אויך באַגעגנט מיט זרה דעם שטאָט־משוגענעם.

ווען ער האָט זיך באַווײַזן, זײַנען זיך אַלע מיינע חברטעס צעלאָפן און איינע האָט מיך מיטגעשלעפט און דערנאָך גע־זאָגט, אַז איך וואָלט געמעגט גומל־בענטשן, ווײַל זרה זוכט אַזעלכע קינדער וואָס קענען אים נאָך נישט. ער וואָלט מיך געווען געכאַפט און זיכער וואָלט ער מיר אויסגעריסן אַ פּוס, ווײַל דאָס איז זיין משוגעת; ער כאַפט אַ קינד און ווײַל אַרויסרייסן אַ פּיסל זאָגדיק דערביי: — איצט איז שוין גוט! איצט וועל איך שוין האָבן אַ פּיסל צו פאַרוקן אין טשאָלנט אַריין...

מאָשקע הירשפעלדס פאַרשאָלטענע הויז

באַרואיקט נאָך דער איבערגעלעבטער שרעק, ווען זרה דער משוגענער האָט זיך געיאָגט נאָך מיר, האָב איך אַגגעהויבן אויספרעגן מיינע חברטעס ווער ער איז און ווי אַזוי ער איז משוגע געווארן און די חברטעס האָבן מיך אויפן צוויי־טן שבת געפירט אפן סאמע רינג־פּלאַץ און געוויזן מיר אַ גרויס הויז צום פראָנט פון שטעטל.

דאָס איז געווען אַ גרויסע שטאָקיקע שיינע געביידע, וואָס די פענצטער אינדערהויך זיינען געווען פאַרהאָנגען מיט שיינע פאַרהאָנגען און אונטן איז געווען אַ גרויס אָפּטייק־געשעפט.

די חברטעס האָבן מיר דערציילט, אַז דער געשמדטער אָפּטייקער און די עטלעכע גויאישע שכנים, ווויגען אין דעם פאַרשאָלטענעם הויז קוים עטלעכע יאָר און פריער איז דאָס געשטאַנען פּוסט און קיינדער האָבן מורא געהאַט דאָ פאָר־בייצוגיין אָפּילו באַטאָג.

די חברטעס האָבן מיר דערציילט, אַז דאָס הויז רופט מען נאָך עד־היום — מאָשקע הירשפעלדס פאַרשאָלטענע הויז.

וואָר איז געווען מאָשקע הירשפעלד?

מיט אַ סך יאָרן צוריק, איז מאָשקע הירשפעלד געווען דער רייכסטער ייד אין ראָזוואַדאָוו און צוליב זיינע באַ־קאַנטשאַפטן מיט פריצים, האָט ער מיט כוח פאַרגומען דאָס אמת אלס ראש־הקהל און ער האָט געשאָלטען און געוואָל־טעט ווי ער האָט געוואָלט.

מאָשקע האָט אָפילו געטיילט אַ סך צדקה, נאָר ער איז געווען אַ גרויסער עקשן און נאָך אַ גרעסערער תקיף, איז אים אייגעפאַלן, אַז די שול איז צו אַלט און מען דארף בויען אַ מאָדערנע שול, ווי ער האָט געזען אין פּשעמישל.

האָבן די יידן געטענהט, אַז די שול איז אַ הייליקע, זי איז שוין אַזוי אַלט און אויב ער וויל, זאָל ער בויען אַ נייע, נאָר די אַלטע זאָל ער נישט צעווארפן; האָט אָבער מאָשקע נישט געוואָלט הערן קיינעמס עצות, האָט ער געלאָזן צע־ווארפן די אַלטע שטיינערנע שול, די גרויסע שטיינער פון דער אַלטער שול האָט ער גענומען פאַר זיך, צום בויען אַ ניי הויז אויפן רינג־פּלאַץ און די שול האָט ער אויף שנעל אויסגעבויט פון ציגל.

דערציילן די קינדער פון ראָזוואַדאָוו, אַז אַרבעטער האָבן אַ לאַנגע צייט נישט געקענט רירן די שול־שטיינער פון ארט, אָבער מאָשקע הירשפעלד איז געווען אַן אייגעשפּאַרטער און ער האָט געבראָכט אַזעלכע מאַשינען וואָס האָבן די שטיינער אויפגעהויבן פון די פּלעצער און מען האָט זיי אַ־ריבערגעפירט צום דעם פּלאַץ אויפן רינג, ווו ער האָט גע־וואָלט בויען פאַר זיך דאָס נייע הויז.

נישט אזוי שנעל און נישט אזוי לייכט האָבן זיך די שטיי־
נער געלאָזט איינבויען אין די וועגט פון מאַשקעס הויז; עס
האָט געדויערט עטלעכע יאָר און מענטשן וואָס זיינען אין
די אוונטן פֿאַרבייגעגאַנגען אויפֿן רינג, האָבן געהערט ווי
די שוּל־שטייגער קרעכצן ארויס פון די וועגט און מען האָט
שוין געווּסט, אַז קיין גוטס וועט דערפון נישט ארויסקומען;
אָבער מאַשקע האָט פון גאַרנישט געוואָלט וויסן, ער האָט
געבויט און געבויט, ביז דאָס הויז איז געווען פֿאַרטיק און
ער האָט זיך דערין אַרײַנגעקליבן מיט זײַן גאַנצן בני־בית,
זײַן וויַיב, דרײַ טעכטער מיט די דריי איידעמס אויף קעסט
און צוויי יונגע זין.

שוין די ערשטע נאַכט, האָט גיטל, מאַשקעס וויַיב, אויפֿ־
געוועקט די קינדער און זיי מיט שרעק אין די אויגן געוויזן
אויף די וועגט און געפֿרעגט צי זיי הערן נישט וויינען...

די קינדער האָבן צוגעלייגט די אויערן צו דער וואַנט, זיי
האָבן גאַרנישט געהערט. גיטל האָט אָבער פֿאַרזיכערט, אַז
זי הערט ווי עפּעס וויינט אין די וועגט, אַזוי ווי אַ קינד וואָלט
דאָרט געוועמוירערט און עס וויינט...

מאַשקע האָט זיך אויסגעלאַכט דערפון, אָבער אין שטעטל
האָט מען שוין זייער פֿיל גערעדט וועגן דעם געווײַן וואָס
רייסט זיך ארויס פון די שוּל־שטייגער וואָס זיינען איינגע־
מוירערט אין מאַשקעס רייכן הויז און מען האָט געזען ווי
גיטל מאַשקעס גייט ממש איין פון טאָג צו טאָג, ביז אין
אַ שיינעם פרימאָרגן, האָט מען געהערט אַז גיטל איז נישט
זיין זאָל עס, משוגע געוואָרן...

מאַשקע איז אָבער אַלץ געווען איינגעשפֿאַרט, ער האָט
גיטלען אַוועקגעשיקט צו דאָקטוירים קיין קראָקע און ער
איז געבליבן זיצן אין דעם גרויסן שיינעם הויז, גלייך ווי
גאַרנישט וואָלט געשען.

זיינען קוים פֿאַרבײַ עטלעכע וואָכן, און מאַלי, דאָס יונג־
סטע טעכטערל וואָס האָט ערשט מיט אַ יאָר צוריק חתונה
געהאַט, האָט פֿלוצלינג אַנגעהויבן „ריידן פון וועג", זאָגן־
דיק, אַז זי האָט געזען אַ גרויסן שוואַרצן הונט אויפֿן פּענצ־
טער פון איר סאָלע... און ער באַווייזט זיך פֿאַר איר יעדע
נאַכט.

אַ קורצע צייט שפּעטער, איז אויך דבורהלע, די מיטעלע
טאָכטער אַראָפּ פון זיינען און עס האָט נישט געדויערט קיין
גאַנץ יאָר, זיינען אָלע קינדער אַ חוץ איין איידעם וואָס איז
באַצייטנס אַנטלאָפֿן — אַראָפּ פון זיינען.

די גרעסטע צרה איז געווען מיט דעם יונגסטן זונדל, זרח
מאַשקעס.

ער איז קוים אָלט געווען זעקס יאָר און מען האָט נישט
אַזוי שנעל געקענט דערקענען אַז ער איז געירט, אָבער

אייגנטלאַ איז ער געקומען אין חדר מיט אַ מעסער און ער
האָט געוואָלט ביים מלמדס קינד אין וויגל, אָפּשניידן אַ פּי־
סל, כדי עס צו פֿאַרוקן אין טשאָלנט אַריין...

מיט נסים האָט מען דעמאָלט דאָס קינד אָפּגעראַטעוועט
פון זרחלס הענט און אַזוי איז זרחל געבליבן ביז צום הייב־
טיקן טאָג, ער איז שוין אפשר אַכציק יאָר אַלט, און ער
לויפט נאָך אָלץ נאָך קינדער און וויל זיי אַרויסדריייגן אַ
פּיסל צום פֿאַרוקן אין טשאָלנט אַריין...

וועגן איך בין, נאָך די מעשות וואָס די חברטעס האָבן מיר
דערצײַלט, אַהיימגעקומען, האָב איך ערשט די באָבען גע־
בעטן זי זאָל מיר דערצײַלן וועגן מאַשקעס פֿאַרשאָלטענע
הויז און איך האָב געזען, אַז די חברטעס האָבן מיר דער־
צײַלט דעם אמת.

וועגן אָלע אין הויז זיינען שוין געווען משוגע, האָט מאַש־
קע נאָך אָלץ נישט געוואָלט נאַכגעבן, ער זאָל זיך אַרויס־
זיצן פון דאָרט, ערשט וועגן אָלע מענטשן האָבן אָנגעהויבן
וויַיכן פון דעם הויז, וועגן קיינער האָט נישט געוואָלט אַריַיי־
טראָגן אין דעם הויז קיין שפּייז, האָט שוין מאַשקע געמוזט
נאַכגעבן און ער האָט זיך אַרויסגעקליבן פון דאָרט, אָבער
נישט דעם וויַיב און נישט די קינדער איז שוין בעסער גע־
וואָרן דערפון.

מאַשקע האָט נאָך נישט געוואָלט נאַכגעבן. ער האָט די
שטיבן פֿאַרדונגען פֿאַר אַ גאָר בילליקן פּרייז צו יונגע פֿאַר־
פעלקער וואָס זיינען געקומען פון אַנדערע שטעטלעך,
טראָכטנדיק, אַז ער וועט באַווייזן, אַז מיט די שטייגער איז
גאַרנישט דערמער, נאָר זיין וויַיב איז שולדיק געווען אין
דעם גאַנצן אומגליק.

אָבער נאָך אַ קורצער צייט, האָבן אויך די נייע שכנים
אָנגעהויבן ארויסווייזן סימנים פון משוגעת און גאַנץ ראַז־
וואָזאוו האָט זיי אָנגעהויבן וואַרענען און זיי זיינען ארויס
פון דעם הויז איבערלאָזנדיק דאָרט זייערע מעבל מיטן
גאַנצן ביסל באַלעבאָטישקייט, אָבי ראַטעווען דאָס חיות.

און אָזוי איז דאָס הויז געבליבן שטיין אַ סך יאָרן ווי אַ
פֿאַרשאָלטענע חורבה, און ערשט נאָך צוואַנציק יאָר, האָט
מאַשקע געוואָלט איבערבויען, און ארויסנעמען פון דאָרט
די שוּל־שטיינער, נאָר וועגן מעט האָט אָנגעהויבן צעוואַרפן
דעם קוימען, האָט מען פֿלוצלינג דערזען אין קוימען אַ
שוואַרצן הונט.

די ארבעטער האָבן זיך איבערגעצלמט און נישט געוואָלט
וויַיטער אַרבעטן; זיי האָב בלויז אויף שנעל צוריק פֿאַר־
מוירט דעם קוימען לאָזנדיק דאָרט דעם הונט און דאָס הויז
איז געבליבן שטיין ווי געווען.

ערשט נאָך אַ סך יאָרן, וועגן די גאַנצע משפּחה פון מאַשקע

הירשפעלד דעם תקיפשן ראש־הקהל איז שוין געווען אויס־געשטאַרבן, נאָר בלויז זרחל איז נאָך אַרום־געלאָפן משוגע־נערווייז, האָט דער מאָגיסטראַט פארקויפט דאָס הויז אויף אַ ליציטאַציע פאַר די שטייערן און דער אַפּטייקער האָט עס אַפּגעקויפט און ער מיט נאָך עטלעכע גויאישע שכנים האָבן זיך אַרײַנגעקליבן דערין.

דערווײַל איז נאָך דעם אַפּטייקער אַדער די אַנדערע שכנים גאָרנישט געשען, אַבער זיכער וועט עס זיי אויך נישט אַנגיין גלאַטיק, ווײַל יידן היטן זיך נאָך עד־היום פאַרביי־צוגיין נאָט פון דער פאַרשאַלטענער געבוידע, פון וועלכע מען הערט נאָך היינט דאָס קרעכצן פון די אַלטע שול־שטיי־נער, וועלכע מאַשקע האָט אַריינגעבויט אין די וועגט...

לויט „פנקס גאליציע". אַרויסגעגעבן צום 20־טן אניווערסאַר זייט דער גרינדונג פון גאליציאַנער פאַרבאַנד. רעדאקטאָר: נחמיה צוקער. בוענאס איירעס 1945.
דעם נאָמען מאַשקע הירשפעלד דאַרף מען פאַרריכטן אויף "הערשפעלד".

עיירתי רוזוואדוב — זכרונות נעורים

מנחם איזק

נולדתי ברוזוואדוב בשנת 1904 ובילתי בה את תקופת ילדותי עד שנת 1919, בהפסקה קצרה של כשנה אחת בהתחלת מלחמת העולם הראשונה, שבה התגוררה משפחתי כפליטי מלחמה בבוהמיה. על אף הזמן הרב שחלף מאז, עומדת העיר — ערש ילדותי — כמו חיה לנגד עיני רוחי, כאילו רק אתמול עזבתיה. רוזוואדוב לא הייתה כרך ואף לא עיר ממש. לא היו בה מפעלי תעשייה (פרט למנסרה — „טארטאק" בלע"ז) לא בתי מדות, לא היכלי תרבות ואתרים היסטוריים, גם לא פארקים וגנים, פרט לחורשה של עצי מחט בקצווי ה־עיר ששמשה לתושבי העיר כמקום טיול ובילוי בעיקרל בני הנוער. היא הייתה עיירה שקטה ורדומה שתושביה נאבקו קשה על פת לחם. רוב בנייניה היו בתי עץ פשוטים עם גגות נסרים. רק בכיכר השוק ובעוד 2—3 רחובות סמוכים עמדו בתי אבן ופה ושם גם בית קומותיים.

אבל על עיירה קטנה ורדומה זאת ועל יושביה היה שפוך חן יהודי מיוחד. מרכז העצבים של העיירה היה כיכר־השוק המרובעת ורחבת הידיים שבאמצעה עמד בית המועצה (ראט־הויז). הכיכר הייתה מוקפת מכל עבריה בארבע שורות של בתים וחנויות ובו התרכזו כל חיי המסחר והכלכלה. מקור הפרנסה העיקרי היה יום ג׳ בכל שבוע, הוא יום השוק או היריד. אז התעוררה העיר מתרדמתה והכיכר המתה מאנשים. האיכרים מכפרי הסביבה: חוז׳ויץ, בראנדוויצה, פלאב, פשי־סב, טורביה, יאַסטקאוויץ, פישניצה ועוד הביאו לירייד מפרי אדמתם ומתוצרת משקיהם והצטיידו בחנויות ובדוכנים היהו־דיים בכל צרכיהם ובבתי המרזח היהודיים בלגימה כהלכה. ההמולה הייתה רבה מן הבוקר עד הערב ואחזו 10 יהודים בידי איכר אחד על מנת לשדלו לבוא אתם לידי גמר עסק. יהודיות מקיפות את האיכרות על להקות התרנגולות, האוו־זים והברווזים, ממשיות בהן עד שבוחרות בבעל כנף הראוי לסעודת השבת. אחת חוטפת מן השנייה, קולות הנשים וה־„גויות" מתערבות בזעקות וצריחות בעלי החי והשמחה רבה. ילדי החדר מטפסים על העגלות ומנסים לחטוף תפוח, אגס או כמה שזיפים. האיכרים מצליפים בשוטיהם באויר והילדים נמלטים בבהלה. בחנויות רב הדוחק וגם בעלי הדו־

משה שמואל שלנגר, שמחה וינמאן, חיים משה ווייסל

כנים הארעיים מושכים לקוחות מהגויים ונהנים מפדיון. הירידּ היה המוסד הכלכלי החשוב ביותר בשביל יהודי העיר והשפיע לרבים פרנסה לכל ימות השבוע. מעניין שבכל ההמולה הזאת לא הייתה שום הפרת סדרים רצינית וז׳נדארם אחד ויחיד שהיה מופקד על שמירת הסדר היה ע״פ רוב מחוסר עבודה, פרט למקרה נדיר של איכר שיכור שהיה זקוק ל״הרגעה״.

העיר הייתה מיושבת יהודים כמעט ב־100% והנוצרים המעטים, שעיקר עיסוקם היה מכירת „דבר־אחר״ לאיכרים ביום הירידּ, רשומם לא היה ניכר בכלל. נוצרים היו גם פקידי הדואר ובית המשפט, השוטר היחידי שהיה משגיח שלא ישפכו מי־שופכין לרחוב, ו־3 גויי־שבת, יאשעק, פאב־על ואיסקרא שהיו חיוניים ליהודי העיר, כי הם מילאו עוד תפקידים נוספים כגון: הסקת בית המרחץ, נקוי המרחצאות וכו׳.

הייתה זאת עיר יהודית במלוא מובן המלה עם חיים יהודיים מלאים ותוססים. רוב תושבי העיר היו תלמידי־חכמים וקובעים עתים לתורה. מרכז לימוד התורה היה בית המדרש הגדול, בנין עץ שעמד על יד בית הכנסת הגדול. בבית המדרש לא פסק לימוד התורה אפילו לשעה אחת וקול התורה ונגון הגמרא המלבב בקע ממנו יומם ולילה. קשישים, אברכים ובחורים היו מתנצחים שם בהתלהבות בסוגיות הש״ס. מדי פעם בפעם היו מרעננים את גרונם בכוס מי־תפוחים (יבציק) מידי ר׳ עקיבא יבציק שעמד עם כדו הגדול בקצה

יוצאים מבית המדרש

שולחן אחד, וחוזרים להוויות אביי ורבא. אף בין בעלי המלאכה נמצאו יודעי ספר ולומדי דף גמרא. אלה שידיעותיהם לא הספיקו ללמוד גפ״ת הסתפקו בפרק משניות ועין־יעקב. גם כמקום תפילה שמש בית המדרש לחלק גדול מתושבי המקום. בימי חול נמשכה תפילת שחרית (מניין אחרי מניין) עד שעת הצהריים. נועם ומתיקות מיוחדת במינה הייתה בתפילות שבת וחג בבית המדרש. שמעתי בימי חיי הרבה חזנים — בהם מפורסמים — אבל תפילה מלבבת כזו של ר׳ אבל׳ה רייך, שכה יצאה מן הלב ונכנסה ללב לא שמעתי מאז עוד. נעימותיו עדיין מהדהדות באזני כשאני נזכר בהן.

ראוי גם לזכור את קריאתו בתורה של ר׳ סנאל׳ה־„פטום״ (הוא נקרא בכינוי זה בגלל התלהבותו באמירת פרשת „פטום הקטרת״ שבה חזר פעמים מספר בכוונה גדולה על כל מילה, כאילו הוא משתתף בפועל בהקרבת הקטורת בבית המקדש — בבחינת ונשלמה פרים שפתנו). הייתי אוהב לעמוד על הספסל הסמוך לשולחן הקריאה על יד אבי זקני ר׳ איצ׳ה שוחט ע״ה ולהקשיב לקריאתו הנפלאה, הנקיה, המוטעמת ומלאת כוונה של ר׳ סנאל׳ה.

לפעמים היה עובר לפני התיבה בבית המדרש בעל־התפילה של הרבי ר׳ מנדל שוחט. בקול הבאריטון העמוק, בנעימותיו ה„סקרבוביות״ ובדביקותו הרעיד את לבות המתפללים.

נוסף על כך שימש בית המדרש גם מעין מועדון חברתי. בין מנחה למערב, בין מניין למניין ובין לימוד ללמוד היו מתנהלות שיחות רעים במילי דעלמא ווכוחים בפוליטיקה הגבוהה. בזמן המלחמה היו ויכוחים אלה לפעמים סוערים מאד. הרוב היה בעד נצחון אוסטריה וגרמניה — כיאות לנתיניו הנאמנים של הקיסר פראנץ יוסף שהיה נחשב אוהב ישראל, ואילו מיעוט ובראשו ר׳ חיים איימר צידד בנצחון של בנות הברית אנגליה וצרפת.

בית המדרש, מרכז זה של תרבות יהודית, נשרף כליל יחד עם בית הכנסת הגדול בזמן הכיבוש הרוסי בראשית מלחמת העולם הראשונה, בה נשרפו כמעט מחצית בתי העיר ובתוכם גם ביתנו. מאז ועד עזבנו את רוזוואדוב התגוררנו ב„שכנות״ בביתם של פישל ושפרינצה שטינבוק במרכז כיכר השוק.

את מקומו של בית המדרש אחרי שרפתו לקח בית מדרשו הפרטי של ר׳ זיסל׳ה (הירשפלד) אשר בקצה כיכר השוק. זה היה אמנם מקום קטן יותר אבל האווירה של בית המדרש הישן הורגשה גם כאן, כי רוב המתפללים ולומדי התורה קבעו כאן את מקומם.

זכור לטובה גם בית התפילה הפרטי של ר׳ שלמה יושה׳ס (רוטנברג). ר׳ שלמה נחשב כגביר העיירה. ביתו הגדול

והנאה עמד בטבור כיכר השוק. הוא ניהל בית עשירים גדול ויחד עם זה היה גם למדן ומוקיר תלמידי חכמים. לבנותיו לקח חתנים עלויים מופלגים מגדולי היחש כגון ר' יוסל'ה תאומים ור' אלתר שטיגליץ. זה האחרון אף פרסם בדפוס ספר של חידושי הלכות. ר' שלמה היה משכמו ומעלה, ביצל הדרת פנים וחזות אומרת כבוד. כיוון שהיה ממתנגדיו של הרבי ברוזוואדוב הקצה בביתו מקום לתורה ולתפילה. הוא בעצמו היה עובר שם לפני התיבה לסרוגין עם ר' יעקב געלוואקס. בכל שבת אהה"צ הוא ניהל שולחן למקורביו כמו רבי של חסידים. עונג שבת אמיתי שרר במסיבות אלה, שאליהן נלוותי לפעמים עם סבי ז"ל. כיבוד עשיר מתובל בדברי תורה וזמירות ערבות לאוזן הנעימו את הזמן עד לתפילת מנחה והשאירו עלי, הילד, רושם בל ימחה.

על בית הכנסת הגדול אין לי לומר הרבה, כי לא הייתי ממבקריו הקבועים. זה היה בניין אבנים גדול שכל קירותיו ותקרתו היו מצוירים בכל מיני צורות בשלל צבעים. אני הייתי מתפעל מהציור של הלויתן המחזיק את זנבו בפיו, שהיה מצויר באמצע התקרה מעל הבימה. דומני ששם הת־פללו בנוסח אשכנז בניגוד לשאר בתי התפילה שבעיר שבהם התפללו בנוסח ספרד. כל החופות בעיר נערכו ברחבה שלפני בית הכנסת ברוב המון חוגג. בכל חג שמחת־תורה בזמן ההקפות הייתה פורצת שם מחלוקת בעת שצעירים ציונים פצחו בשירת „התקוה", דבר שהיה למורת רוחם של הזקנים.

המרכז הדתי והחברתי הראשון במעלה היה חצר הרבי מרוזוואדוב ר' הירש הורביץ ז"ל משושלת רופשיץ שישמש גם כרב העיר. החצר כללה גוש שלם של בתים שכלל את דירת הרבי ומשפחתו ושל משמשיו ואוכלי שולחנו. בית כנסת גדול ובית תפילה, סוכה קבועה ועוד.

אע"פ שאבי וסבי ז"ל נחשבו ל„מתנגדים" הייתי מבקר לעתים עם אחי בבית הרבי ובמסיבות ה„שולחן" שלו.

התפילה מלאת ההתלהבות, הנגונים הערבים של רופשיץ המלהיבים ומרוממים את הנפש (כל זמר, והניגון המיוחד שלו) הן מן החוויות הבלתי נשכחות לכל הנוכחים. מסיבות השולחן אצל הרבי, אמירת התורה, חלוקת וחטיפת השיריים וכל ההוי הקשור בזה, נסכו ממש נשמה יתרה במסובים וגרמו להתעלות נפשית ורוחנית עד כדי ביטול היש.

חינוך הילדים והנוער היה רוב רובו תורני. את ההשכלה הכללית סיפק בית הספר מיסודו של הבארון הירש עד סוף שנת 1914. אחרי כן כשנשרף בית ספר זה במלחמה והפסיק את פעולתו—בית הספר הכללי בהנהלתו של הדירקטור ה־ פולני יחימובסקי בעל רגל העץ. חבר המורים בביה"ס הירש: שפינראד, זינרייך וקומיטו היו מן המתבוללים והחינוך היה שם אסימילטורי מובהק. הילדים רכשו שם את הלימודים הכלליים, כתב ולשון פולנית וגרמנית, חשבון וכו' ולא הוש־ פעו בכלל מהרוח של בית הספר, בבחינת „ר' מאיר, רמון מצא, תוכו אכל קליפתו זרק". ההשפעה הרוחנית הוחדרה בהם ע"י אווירת החדר המסורתי שבו בילו ולמדו ברוב שעות היום ובעונת החורף גם בשעות הלילה. כבר בגיל 3 שנים הובאו הילדים הקטנים לחדר למלמד דרדקי ואילו לבית הספר נכנסו רק בגיל 6, וכמובן גם אז המשיכו ללמוד בחדר עד גיל הבגרות. הם ספגו את החינוך התורני כבר 3 שנים לפני שבאו במגע עם אווירת בית הספר וזה חיסן אותם מכל השפעה זרה. כדאי להזכיר כאן כמה מן המלמדים שהר־ ביצו תורה לילדי ישראל בעירנו: ר' מרדכי מלמד (בירנ־ בוים), המלמד האדום (זכור לי רק בכנוי זה), ר' נפתלי „מלאך", ר' יוסף אבישׂ"ס (בורגר) המשכיל ובעל התנ"ך בין המלמדים, ר' בנימין אדער, ר' משה אלעזר המכונה ע"י תלמידיו „בוביק". הוא היה כל כך נאמן במלאכתו שהחזיק את תלמידיו ביום ששי כמעט עד השקיעה עד שהיה בטוח שהם יודעים את פרקם „ישר והפוך". הוא היה ידוע כמתנגד חריף לחסידות ומרגלא הייתה בפומה: „מה זה חסיד? דאס איז אמין וואס פרעסט אליס" (זה סוג חיה שזוללת הכל).

בין המלמדים שלימדו בחורים יותר מבוגרים (כגיל הבר־ מצוה ומעלה) ידועים ר' משה ביחוצקר, ר' אהרן בייקא, ואחרון אחרון חביב ר' אהרון קנר, מורי ורבי זצ"ל. הוא היה למדן מעמיק, איסטניס ואנין הטעם. כתלמיד חכם מופלג היה תמיד נקי ומסודר, זקנו ופיאותיו סדורים ולא נמצא רבב בבגדיו. כל דבריו היו בנחת וברוך ומצאו מיד נתיב ללבות תלמידיו שאהבוהו והעריצוהו מאד. את תלמידיו בחר לו בקפדנות. מספרם תמיד היה מצומצם והגיע ללא יותר מעשרה בכל מחזור. הוא לימד גפ"ת ביסודיות והמגמה שלו הייתה להביא את תלמידיו ללימוד עצמי. יחסו אליהם היה חברי ומעולם לא שמענו גערה מפיו. בימי הקיץ היה נוהג לצאת עם תלמידיו לשוח בשדה מחוץ לעיר ולפעמים היה לוקח אותנו לרחיצה בסאן או ב„בעליק". הטיולים הא־ לה היו מתובלים בשיחות שונות בהויות העולם ובדברי תורה שהושמעו ע"י הרבי. כזה היה האיש ואנחנו שזכינו להיות תלמידיו נזכור אותו תמיד בהערצה.

ברצוני עוד להתעכב על המלמד והמורה ר' יוסף אבישׂ"ס (בורגר). אמנם אני לא למדתי אצלו, אבל היכרתי אותו היטב, כי ביתו היה סמוך לביתנו והייתי לעתים קרובות נכנס לביתו. יהודי גוץ וקצת צולע על ירכו, היה מורה ומ־ חנך כמעט משכיל — דבר נדיר ברוזוואדוב. כמובן גם הוא לימד גמרא, רש"י ותוספות, אבל את עיקר הדגש שם על לימוד תנ"ך, דקדוק, כתב ולשון עברי. זה היה מעין חידוש בזמן ההוא ועורר התנגדות מסוימת בחוגי החסידים. אע"פ

שהיה משלומי אמוני ישראל לא נטש את הקו הזה שלו על אף העוררין שקמו נגדו ונשאר נאמן לשיטתו. בחג הסוכות היה סועד אתנו בסוכתנו והיינו נהנים לשמוע מפיו דברי תורה וחכמה. עודני זוכר את הציורים הנפלאים שהוא ושני בניו הכינו וקשטו בהם את הסוכה לגודל התפעלותנו.

גימנסיה לא הייתה קיימת ברוזוואדוב. אלה שרצו לתת לבניהם השכלה תיכונית — והיו כבר כאלה גם בזמן ההוא — שלחו אותם לגימנסיה לעיר הסמוכה ניסקו או לסמינר המיורים בדזיקוב (טארנובו/ג).

כשהיו סטודנטים אלה באים הביתה בזמן החפש, היו מתגדרים במדיהם הכחולים המגוהצים, בפסי הכסף והזהב על על דשי מעיליהם וסמלי הגימנסיה על כובעיהם. אנו, ילדי החדר, הסתכלנו בהם בקנאה גלויה ובתוך לבנו הצטערנו שאין חלקנו עמהם. אבל דבר כזה בכלל לא בא בחשבון אז, כי אבותינו וגם רוב האבות בעירנו ראו בסטודנטים אלה כעין פורצי גדר ר"ל.

מקומות בידור לא היו ברוזוואדוב עד הקמת הראינוע בסוף מלחמת העולם הראשונה. הבידור היחידי (מלבד שיחות החולין והוויכוחים בבית המדרש) בשביל האברכים הצעירים היה בסוכנות הממשלתית לטבק (טרפיק) שבה היה נפגשים לפעמים לשיחת רעים ולמשחק השחמט. בערבי חנוכה ו„ניטל" היו מתכנסות גם כמה חבורות בבתים פרטיים למשחק הקלפים ע"פ רוב ב„קוויטלך" ז. א. קלפים בלי תמונות.

הייתה קיימת כבר פעילות ציונית מסוימת. חבורה מצומצמת של צעירים עסקה בתעמולה ציונית ואף ארגנו פעם כעין מסיבת „גן" בחורשה אשר בקצה העיר עם ריקודים, נאומים, הגרלות, פוסטה מעופפת וכו'. כמה בחורים השתעשעו בדיבור עברי בינם לבין עצמם ואף עשו זאת באופן הפגנתי ב"פאליש" של בית המדרש. הייתה קיימת גם ספרייה עברית, שגם אנו ילדי החדר שאלנו ממנה ספרים לקריאה. ראשית הכרתי את הספרות העברית החדשה — ספרי מאפו, סמולנסקין, קלמן שולמן, ליליינבלום, י"ל ג שמספרייה זאת באה.

בשנה האחרונה לשהותי ברוזוואדוב אף התארגנה קבוצה של „פועלי ציון" ואף גרמה למהפכת חצר ולסילוקו הזמני של ראש הקהל הנצחי ר' בער רייך.

על האינטליגנציה ברוזוואדוב של אז אין בידי לומר דבר חיובי כלשהו. כולם, מורי ביה"ס הירש, הרופא ד"ר הוכשטים, העורך דין איינברג וכו' היו מתבוללים גמורים ולא היה להם כל קשר לחיי הקהילה ואנשיה מלבד הקשר המקצועי. לפעמים היו אחד או שניים מהם מבקרים בבית הכנסת ביום הכיפורים וע"פ רוב גם זה לא.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה כשהוכרזה הרפובליקה הפולנית העצמאית החלו הפולנים מהסביבה לחוג בימי הירד את עצמאות פולין ע"י פרעות ביהודי העיר, ניפוץ שמשות, שדידת חנויות ובתים והטלת אימה ופחד על רוזוואדוב היהודית. ימי הירידים הפכו לסיוט. התארגנה מיליציה יהודית מקרב החיילים היהודים המשוחררים אבל היא פורקה כעבור זמן קצר ע"י השלטונות. זאת הייתה הענגה הכבדה הראשונה שהופיעה מעל שמי רוזוואדוב היהודית וטמנה כבר בחובה את החורבן האכזרי שבא עליה ועל כל יהדות פולין כ־25 שנה לאחר זה.

הייתה הקהילה הקדושה רוזוואדוב, הייתה ואיננה עוד. אנחנו, בניה החיים כיום נזכור אותה ברטט של קדושה, את כל אישיה המופלאים, תלמידי החכמים, החסידים, כלי הקדש שלה, בעלי המלאכה, העגלונים, המלמדים והמורים, הציונים והמשכילים. ונשות החייל שבמסירות נפלאה עמדו לימין בעליהן ויגדלו את בניהן בהקרבה לתורה ולתעודה. זכרונם לנצח לא ימוש מקרבנו ומבנינו אחרינו.

מיין שטעטל ראזוואדאוו

(יוגנט־דערינערונגען 1907—1919)

מנחם איזאק

איך בין געבוירן אין יאר 1904 און פאַרבראַכט דאָ מיינע קינדער־יאָרן ביז צום יאָר 1919 — מיט אין אונטערברעכונג פון אייַן יאָר, וועו מיין פאַמיליע האָט זיך אופגעהאַלטן אין בעהמען אלס קריגספליכטלינגע (1915—1914). כאָטש עס זיינען שוין פאַרפלאָסן אַזוי פיל יאָרן, זיינען מיינע דערינערונגען נאָך פריש און דאָס שטעטל שטייט נאָך ווי לעבעדיק פאָר מיינע אויגן. ראַזוואַדאָוו איז נישט געווען קיין כרך און אפילו נישט קיין שטאָט. א קליין, שטיל, פאַרשלאָפן שטע־

טל; די איינוווינער (צום גרעסטן טייל יידן; די ווייניקע גוישע פאמיליעס האבן זיך גאר נישט אנגעזוען און זיינען געווען בטל בשישים) האבן געפירט א שטענדיקן קאמף פאר פרנסה בדוחק. דער גרעסטער טייל פון די הייזער איז געווען פון האלץ מיט שינדל־דעכער. נאר אויפן מארק־פלאץ און אויף 2—3 גאסן זיינען געווען געמויערטע הייזער און אפילו איינצעלנע 2 שטאקיקע געביידעס.

אבער אויף דעם פארשלאפענעם שטעטל איז געווען אויס־געמאסן א באזונדערער יידישער חן און עס האט פולסירט אין אים א ריי־גייסטיק יידיש לעבן. דער קוואדראטישער מארק־פלאץ, וואס אין זיין מיט איז געשטאנען דער גרויס־סער בנין פון ראטהויז, איז געווען דאס צענטרום פון שטע־טל. יעדן דינסטיק — דעם יריד־טאג — האט זיך דאס שטע־טל דערוועקט פון זיין פארשלאפנהייט, און דער מארק־פלאץ איז געוואקן פול פון מענטשן, יידן און גויים, וועגע־נער און טישלעך פון כל מיני סחורות. די פויערן פון די ארומיקע דערפער האבן געבראכט זייערע פראדוקטן און האבן אייגנגעקויפט אין די יידישע געשעפטן זייער באדארף. אויך די יידישע קרעטשמעס האבן דאן געהאט א שיינעם פדיון. דער יריד איז געווען דער הויפט־מקור פון פרנסה פאר די יידן פון שטעטל. און פאר פילע איז דאס געווען דער איינציקער מקור. אינטערעסאנט איז, אז אין דעם גאנ־צען טומל און גערודער זיינען נישט פארגעקומען קיין שום שטערונגען פון דער ארדנונג. אן איינציקער זשאנדאר איז געווען געווג צו היטן דעם סדר, אויך ער איז מייסטנס גע־ווען ארבייטלאז.

כמעט אלע בעלי־בתים זיינען געווען לומדים און אפילו ביי די בעלי־מלאכה'ס האבן זיך געפונען נישט ווייניק תל־מידי־חכמים. תורה, חסידות, ציוניזם און השכלה זענען גע־ווען אין דעם שטעטל איינס נעבן אנדערן. אין דעם גרויסן בית המדרש (אויך א האלץ־בנין), וואס איז געשטאנען אויף דעם שול־פלאץ, האט נישט געווט דער קול פון תורה ביי טאג און ביי נאכט. אלטע יידן, יונגע־לייט און בחורים האבן דארט באגיסטערט דיסקוטירט די „הוויות דאביי ור־בא" און זיך פון צייט צו צייט דערפרישט מיט א גלעזל „יאבטשיק" פון גרויסן קרוג, ר' עקיבא „יאבטשיק'ס".

געדאוונט האט מען אין דעם בית־המדרש יעדן טאג ביז איינס אזייגער מיטאג (איין מנין נאך דעם צווייטן). א בא־זונדערן ריייז האט געהאט דארט די תפלה שבת און יום־טוב. איך האב שוין געהערט פיל חזנים און אויך באריימט, אבער אזא הארציקע תפילה און בעטשמעט נגונים ווי פון אבאלע ריייך ז"ל, סאנעלע (נתנאל) האנפלינג ז"ל און יבדל לחיים ר' בער ריייך, — וואס האבן אזוי געערדט צו הארצן! זייערע מעלאדיעס און „זאגעכטס" קלינגען נאך יעצט אין מיינע אויערן — האב איך אין ערגעץ נישט געהערט.

איך וויל דא אויך דערמאנען דעם בעל־תפילה פונם ראז־ווא־דאוורע רבין, ר' מענדל שוחט ז"ל (שלאנגער) וואס האט מאנכעס מאל אויך געדאוונט פארן עמוד אין בית־המדרש. מיט זיין שטארקן טיפן באריטאן און זיינע סקארבאוע ניגו־נים האט ער מיטגעריסן און געמאכט דערציטערן די הערצער פון זיינע צוהערער אין דער תחינה „וגילו ברעדה".

דער בעל־קורא אין בית המדרש איז געווען אן אינטע־

חתונה אצל הרב

רעסאנטער טיפ. מען האָט אים גערופן סאָנעלע „פּיטום" (נתנאל בלומאנקראנץ). מען האָט אים געגעבן דעם צונא־מען, ווייל ער האָט געדאָווענט מיט אַזאַ כוונה און באַגייס־טערונג, באַזונדערס די פּרשה פון קטורת. ער האָט אַ סך מאָל מיט גרויס התלהבות איבערגעחזרט דאָס וואָרט „פּטום הקטורת כיצד", אַזוי ווי ער וואָלט אַליין געשטאָנען אין בית המקדש און מקריב געווען דאָס קטורת. איך האָב תמיד ליב געהאַט הערן זיין לייענען די תורה, ווען איך בין געשטאָנען מיט מיין זיידן ע"ה אויף דער באַנק נעבן דער בימה.

דער בית המדרש איז נישט בלויז געווען אַן ארט פון תורה און תפילה. ער איז געווען אויך אַ סארט געזעלשאַפט־לעכער קלוב. צווישן מנחה און מעריב און ביי הפסקות פון לערנען האָבן זיך דאָ געפירט אינטערעסאַנטע שמועסן, און עס האָבן זיך געבילדעט פאַרשיידענע „רעדלעך". מען האָט דיסקוטירט די לעצטע נייעס פון שטאָט און פון וועלט־פּאָליטיק. איך געדענק, בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה זייענען דאָרט געווען צוויי פאַרטייען. איינע איז געווען זי־כער אַז עסטרייך מיט דייטשלאַנד וועלן געווינען די מלחמה,

יום ג' — יום השוק

די צווייטע — בראש מיט חיים איימער, האָבן מיט עקשנות געטענעט, אַז נאָר די אַנטאַנט קען זיגן.

דאָס בית המדרש, דער גייסטיקער צענטער פון שטעטל, איז פאַרבונדן געווען בעת דער רוסישער אקופּאַציע צו־זאַמען מיט דער שול און דעם מרחץ, אַזוי ווי עס איז דאָן פאַרבונדן געווען אַ גרויסער טייל פון די הייזער פון שטאָט. דעם פלאַץ פונעם אַלטן בית מדרש האָט נאָכהער פאַרנומען דאָס פריוואַטע בית מדרש פון ר' זיסעלע (הירש־פלד), וואָס איז געשטאָנען אין עק פון מאַרק. דאָס איז גע־ווען אַ קלענערער פּלאַץ, אָבער דער גייסט און די אַטמאָס־פערע פונעם אַלטן בית המדרש האָט זיך אויך דאָ געשפּירט.

געדענקען דאַרף מען אויך דעם פריוואַטן מנין ביים גביר פון שטעטל ר' שלמה יאָשע'ס (ראָטנבערג). לויט די באַג־ריפן פון ראַזוואַדאָוו האָט ער געגילטן אַלס אַ גביר אָדיר. זיין גרויס און שיין הויז איז געשטאַנען אין צענטער פון מאַרק. ער איז געווען אַ „שיינער יידּ" מיט אַ הדרת־פּנים, אַ מכניס אורח און האָט געפירט אַ ברייט גביריש הויז. ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם און האָט מכבד געווען תלמידי־חכמים. זיינע טעכטער האָט ער משדך געווען מיט עלויים און מיוחסים, ר' יאָסעלע תאומים און ר' אלתר שטיג־ליץ (וואָס האָט מחבר געווען אַ ספר פון חדושי הלכות). אָזוי ווי ער איז געווען אַ מתנגד, האָט ער איינגעריכטעט אַ גרויס צימער אין זיין הויז פאַר אַ שטענדיקן בית־תפלה. ער אַליין האָט דאָרט געדאָווענט פאַרן עמוד און אויך ר' יעקב געלוואָקס. יעדן שבת און יום־טוב האָט ער געפירט אַ „טיש" פאַר זיינע אַנהענגער, אָזוי ווי דער רבי. אַן אמתער עונג שבת איז געווען דאָרט. איך האָב זוכה געווען אַלס קינד צוזאַמען מיט מיין זיידן ע"ה, ר' איטשע שוחט, זיך משתתף צו זיין ביי דעם „טיש". אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס בית־תפילה בטל געווארן און ר' שלמה איז אַריבער דאָווענען אין זיסעלעס בית מדרש, ווי ער איז גע־ווען דער בעל־מוסף אין די ימים נוראים.

אין דעם גרויסער בנין פון דער גרויסער שול, זיינע אַלע וועגט און דער דעק, געווען באַמאָלן מיט פאַרשיידענע בילדער, וואָס האָבן אָנגערעגט די פאַנטאַזיע פון די קינדער. אַממייסטן האָבן די קינדער זיך באַגייסטערט פון דעם בילד אויף דעם דעק איבער דער בימה וואָס האָט פאַר־געשטעלט דעם לויתן ווי ער האָלט זיין עק אין מויל. דאָכט זיך אַז דאָרט האָט מען געדאָווענט נוסח אשכנז, אַן אויסנאַם, ווייל איבעראַל אין שטאָט האָט מען געדאָווענט נוסח ספרד. אָבער חופות אין שטעטל האָט מען אָפּגעריכט אויף דעם פלאַץ נעבן דער שול. שמחת תורה איז דאָרט רעג־למעסיק אויסגעבראָכן אַ גרויסע מחלוקת, ווען די ציוניס־

טיש יוגנט האָט אין מיטן די הקפות אַנגעהויבן זינגען די „התקווה".

דער צענטער פון חסידות איז געווען דער חצר פון ראַז־וואַדאַוואָר רבי'ן, ר' הירש הורביץ, דער זון פונעם מפורסם־דיקן ר' משה'לע, אן אייניקל פון ר' נפתלי ראַפשיצער זצ"ל. אינם רבינס חצר זענען געווען אייניקע געמויערטע הייזער, וואָס האָבן געדינט אלס דירות פאַרן רבינס גרויסער משפחה, א גרויס בית מדרש, א סוכה א.א.וו. די התלהבותדיקע תפילה, די זיסע ראַפשיצער נגונים, וואָס דערווארמען דאָס הארץ, דעם רבינס „טיש" שבת און יום־טוב, דעם רבינס תורה־זאָגן און דאָס שיריים־כאפן איז געווען איינע פון די גרעס־טע דערלעבענישן. וואָר עס האָט נישט מיטערלעבט די געוואלטיקע שמחה און התלהבות ביים רבינס הקפות אין שמחת־תורה — האָט קיין מאָל נישט דערלעבט קיין ריכ־טיקע שמחה.

דער חנוך פון די קינדער איז געווען אין רוח פון תורה אינעם חדר און בית המדרש. די וועלטלעכע בילדונג האָבן די יינגלעך דערהאַלטן אין דער בארען־הירש שול ביז צום יאָר 1914. נאָכדעם ווי די שול איז פאַרברענט געוואָרן אין דער מלחמה 1914, האָט איר פלאַץ פאַרנומען די אלגעמיינע שול אונטער דער לייטונג פון דעם פוילישן דירעקטאָר יא־כימאָווסקי (דער האַלץ־פוס). די לערער אין דער בארען־הירש שול שפינראַד, זינרייך און קאַמיטא זענען געווען אויסגעשפראַכענע פוילישע אסימילאטארן און ווייט פון יע־דער יידישער קולטור און לעבן. די קינדער האָבן דאָרט באַקומען אלגעמיינע בילדונג; לעזן, שרייבן אין דייטשער און פוילישער שפראַך, חשבון א.א.ו. אָבער זיי זיינען גאָר־נישט באיינפלוסט געוואָרן פון דעם אסימילאטארישן גייסט, וואָס האָט דאָרט עהערשט. דעם גייסטיקן און קולטורעלן איינפלוס האָבן די קינדער באַקומען אינם חדר, ווו זיי האָבן פאַרבראַכט דעם גאַנצן טאָג, אין ווינטער אויך א טייל פון דער נאַכט. א באַזונדער דערלעבעניש איז געווען פאַר די קינדער דאָס יאָרלעכע „ביי נאַכט" אין חדר מיט די לייכטענדע לאָמטערלעך, זינגענדיק דעם באַווסטן ניגון פון רבין פון שמחת־תורה.

דאָס קינד האָט אַנגעהויבן גיין אין חדר אין עלטער פון דריי יאָר און האָט אין געלערנט ביי די פאַרשיידענע מלמדים ביז נאָך בר־מצוה, און שפעטער אלס בחור אין בית־המדרש. איך געדענק נאָך אייניקע טיפישע מלמדים, וואָס יעדער פון זיי האָט געהאט א באזונדערן צונאָמען: ר' מרדכי מלמד (בעלפאלעך), דער רויטער מלמד (ער איז געווען באַקאַנט נאָר מיט דעם צונאָמען), רב נפתלי „מלאך", ר' משה־לאָזער, וואָס איז געווען א באַגייסטערטער שאָך־שפילער און א פאַרברענטער מתנגד (ער פלעגט זאָגן: א חסיד דאָס איז א מין וואָס פרעסט אלס). ער האָט אזוי גרינדלעך מיט זיינע תלמידים געלערנט, אז פרייטיק נאָכמיטאָג האָט ער יעדן פון זיי פאַרהערט און זיי נישט פריער אהיימגעלאָזט ביז זיי האָבן די גמרא מיט תוספות פון דער וואָך געקענט „פון פאַרנט און פון הינטן". ר' בנימין עדער, אהרון בייקער, ר' משה ביהאצקער, ר' ניסן „בעל דרשן" (וואָס האָט יעדן שבת נאָכמיטאָג געהאלטן פאָפולערע דרשות פאַר די פשוטע יידן), ר' יוסף אבישיס (בורגר) און ר' אהרון קאנצר. זיי אלע זיינען דערמאָנט צום גוטן. זיי האָבן זייער הייליקע מלאכה דערפילט מיט אמונה און אויפגעשטעלט דורות פון תלמידים, וואָס געדענקן זיי מיט פאַרערונג.

ר' יוסף אבישיס, א קליין הינקעניק יידל, איז געווען אן אויסנאַם אין ראָזוואָדאָוו. ער האָט נישט נאָר, ווי די אַנדערע מלמדים געלערנט מיט זיינע תלמידים חומש מיט רש"י, גמרא און תוספות, נאָר ער האָט זיי געלערנט בעיקר — תנ"ך, דקדוק און העברעיש אין וואַרט און שריפט. דאָס איז געווען א גאַווייסער חדוש אין יענע צייטן. די חסידים האָבן דערפאַר אויף אים געקוקט קרום.

ר' אהרן קאָנער איז געווען א יידישער מיט א הדרת פנים, א גרויסער למדן און מיט גרויסע מענטשלעכע און פעדאַגא־גישע מעלות. זיינע מלבושים זענען תמיד געווען ריין, זיין בארד שיין געקעמט און קיין פלעק האָט זיך נישט געפונען אויף זיינע קליידער. זיינע תלמידים האָט ער זיך אליין אויסגעקליבן און זייער צאָל איז געווען באַגרענעצט. ער האָט געלערנט מיט זיי גמרא מיט תוספות און אויך פוסקים מיט א גרויסער גרינדלעכקייט, מיט דעם ציל זיי צו ברענ־גען אזוי ווייט, אז זיי זאָלן קענען ש"ס און פוסקים לערנען אליין. זיין באַציאונג צו זיינע תלמידים איז געווען חבריש. קיינמאָל האָט ער נישט געשריגן אויף א תלמיד און צו זיי געראַדט תמיד אין אן איידעלן טאָן. זיינע תלמידים האָבן אים שטאַרק פאַרעהרט, און זיך באַצויגן צו אים מיט גרויס כבוד און ליבע. אין די הייסע זומער־טעג פלעגט ער אַרויס־גיין מיט אונדז שפאַצירן אויף דער פרייער נאַטור, שמועסנ־דיק אויפן וועג דבריי־תורה. א סך מאָל איז ער מיט אונדז געגאַנגען צום סאן אַדער צום בעליק זיך באַדן צוזאַמען.

זיין אַנדענק אלס לערער, דערציער און איש־המעלה וועט תמיד אין אונדזער דעריינערונג לעבן.

א מיטל־שול איז אין ראָזוואָדאָוו נישט געווען צו מיין צייט. די וואָס האָבן געוואָלט געבן זייערע קינדער א מיטל־שול־בילדונג, האָבן זיי געשיקט אין דער גימנאַסיע קיין ניסקא, אַדער אין סעמינאַר אין דושיקאָוו (טאַראַבושעג). וועג די סטודענטן זיינען אַהיים געקומען אויף די וואַקא־

ציעס, שטאָלצירנדיק אין זייערע בלוי געפֿרעסטע אוני־
פֿארמען און אין די שטייפּע היטלעך מיט די גלאנצענדיקע
אפּצייכנונגען פון דער גימנאַזיע און אין די זילבערנע און
גאָלדענע פּאָסעקלעך אויף זייערע אוניפֿארמען, האָבן מיר
חדר־ייִנגלעך זיי שטאַרק מקנא געווען און געהאָט גרויס
צער, וואָס מיר זיינען נישט זוכה געווען צו דער פֿראָכט.

עס האָט עקזיסטירט אַ קרייז פון יונגע־לייט, משכילים,
וואָס האָבן דעמאָנסטראַטיוו און דווקא אין פֿאָליש פּונם בית־
מדרש געהאַלטן נאָר העברעיש. עס איז געווען אַ העברעי־
שער לערער, וואָס האָט פֿאַרשפּרייט צווישן בחורים און
מיידלעך די העברעישע שפּראַך און ליטעראַטור. אויך איז
געווען אַ העברעישע און ייִדישע ביבליאָטעק, וואָס איז בא־
נוצט געווואָרן אין גרויסן טייל פון דער יוגנט. די ביבליטע־
קארין איז געווען ליפּטשע ראָזענצוויִיג. מיין ערשטע באַ־
רירונג מיט דער העברעישער השכלה־ליטעראַטור און די
ווערק פון מאפו, סמאָלנסקין, מענדעלע, קלמן שולמן או.ז.ו.
איז געווען אין אָט דער ביבליאָטעק. פון צייט צו צייט זיי־
נען אָפּגעהאַלטן געוואָרן טעאַטער־פֿארשטעלונגען, פֿאַרט־
רַאָגן פון ציוניסטישע פירער, און אַמאָל אָפּילו אַ ציוניסטיש
פּעסט אין וועלדל, מיט מוזיק, פֿליענדע פּאָסט, טענץ א.א.וו.

נאָך דער באָלפֿור־דעקלאַראַציע איז אין ראָזוואַדאָוו די
ציוניסטישע באָוועגונג שטאַרק געוואָקסן. עס האָט זיך געג־
רינדעט אַ גרופּע פון פּועלי ציון, וואָס האָט אָנגעהויבן
שטאַרק טעטיק ווערן אין קהלה־לעבן. און אַ סך יונגעלייט
און מיידלעך האָבן אָנגעהויבן מאַכן פֿלענער עולה צו זיין
קיין ארץ ישראל.

מיין געזעלשאפטלעכע טעטיקייט

דב בער ריין

ווי דער געוועזענער לאָנג־יעריקער ראש הקהל ווראָש העיר
אין ראָזוואַדאָוו דערלויב איך מיר דאָ אויף אייניקע נאָטיצן.

ביים שרייבן די שורות בין איך ב״ה אַ זקן בעזרת השם
עמ״י עשו [עזרי מעם ה׳ עושה שמים וארץ] — איך בין גע־
בוירן דעם 3.7.1877 בעיר ראָזוואַדאָוו.

ביים אָלט ווערן 8 יאָר האָב איך געגרינדעט אַ חברה תיקון
ספרים אין אַ קלויז בעיר ראָזוואַדאָוו, ווו עס האָבן מתפלל
געווען בערך 15 מניינים און בתוכם די אמתע פּני העיר. איך
בין געוואָרן יושב־ראש פון דער חברה תיקון ספרים. איך
האָב א סך אויפֿגעטאָן. געלאָזט איינבינדן די אָלטע צערי־
סענע ספרים און געקויפט אין די מעגלעכע ראַמען נייע.

ביים אָלט ווערן 12 יאָר האָב איך מיסד געווען א מסעדה
פֿאר אורחי פורתי. ייִדער אַרעמער ייִד, וואָס איז געקומען
זאָמלען נדבות ל״ע [לא עלינו] אין שטאָט אַריין, האָט איין
מאָל באַקומען בחינם אַ מיטאָג פון מילכיקע שפּייזן. אמת
קיין גרויסן דאָנק האָב איך פֿאַר דער מצווה נישט געהאַט;
— קאָרגע בעלי־בתים פֿלעגן מיך אטאקירן און זאָגן, אַז
דורך די מיטאָגן קומען מער אורחי פורתי קיין ראָזוואַדאָוו
ווי אין אַנדערע שטעט.

ביי 21 יאָר באָלד נאָך מיין חתונה בין איך געוואָרן גבאי
אין בהמ״ד הגדול. איך האָב שטאַרק נושא חן געווען ביי די
מתפּללים.

ביי 24 יאָר בין איך געוואָרן געמיינדע־ראט. איך האָב
מיך שטאַרק אינטערעסירט, וואָס עס טוט זיך אין דער גע־
מיינדע. גזאָרגט, אַז קיין ייִד זאָל נישט סעקירט ווערן.

ב־ 26 יאָר בין איך געוואָרן געמיינדע־אסעסאר.

ביי 29 יאָר וויצע־בירגער־מייסטער. און וויצע־בירגער־
מייסטער בין איך געווען אַ סך יאָרן ביז איך בין געוואָרן
ראש העיר. ראש העיר בין איך בלויז געווען איין קאדענץ.
ווייל דער אַנטיסעמיטיזם האָט שטאַרק געוואָקסן און איך
האָב נישט געקענט בלייבן זיצן אלס ראש העיר. האָט מען
געוואָלט אויף מיין שטעלע אַ קריסטלעכן ראש העיר אַ טוי־
געניכטס און איך בין צוריק געוואָרן סגן ראש העיר און איך
האָב ווייטער געפֿירט דעם אמט אלס ראש העיר אונטער
דעם קריסטלעכן דעק־מאַנטל.

דעם 7־טן יולי 1907 האָב איך געהאַט דעם כבוד ערנאַנט
צו ווערן פון דער בעצירקס־הויפּטמאַנשאַפֿט אלס רעגי־
רונגס־קאָמיסאר פון דער יידישער קולטור־געמיינדע אין
ראָזוואַדאָוו. תיכף נאָכן אינבערגעמען דעם אמט פון מיין
פֿאָרגענגער האָב איך צוקאָפּטירט צו מיר 8 בייערטער פון
אלע שיכטן און זיי געבעטן מיר באַהילפיק זיין אום צו קע־
נען ברענגען אויף א ריכטיקן ניוואָ, די יידישע קהילה, וועל־
כע איז געווען שטאַרק פארנאכלעסיקט. פון מיין פֿאָרגענגער
האָב איך איבערגענומען 4 ביכער, א סטאמפּיליע, א וועלט

מיט אָקטן געשיקט פון פֿאַרשיידענע באַהערדן, נישט סאַר־טירטע, אויסגעמישטע, ווי מען זאָגט קאַשע מיט גרויפן און אַ געלט־סומע פון 9 קראָנען מיט 45 העלער . . .

אין ראָזוואַדאָוו האָט עקזיסטירט א שול, אַ בהמ״ד, אַ קהל־שטיבל, וואָס מען פלעגט אַ יעדן טאָג דאָוועגען אינ־דערפרי און אויף דערנאָכט און בפרט אין וויגטער, וועו עס איז געווען קאַלט אין שול, [אין דער שול פלעגט מען נישט הייצן. דאָס איז געווען אַגגענומען אויך אין אַנדערע ישו־בים,] און אויך צוויי פּריוואָטע מנינים.

די אַגגעשטעלטע, וועלכע די קהילה האָט געדאַרפט מפרנס־זיין, זיינען פאלגענדע: א רב, א מו״ץ, צוויי שוח־טים, א דרדקי מלמד, וואָס האָט געלערנט מיט אַרעמע קינ־דער בחינם (דער מקום פון לערנען איז געווען אין דעם קהל־שטיבל), א יידן וואָס האָט געקלאַפּט יעדן פֿאַרטאָג און גע־וועקט אויפצושטיין לעבודת הבורא. די אַלע מפרנס זיין איז געווען אַביסל שווער, און מער מאַל איז געקומען צו אויפ־רעגונגען פון די באַאַמטע מיט דער קהילה. די הויפּט־הכנסה איז געווען פון דער שחיטה. קיין קולטוס־שטייער האָבן מיינע פֿאַרעגנגער נישט אינגקאַסירט. ערשט נאָך א פּאָר יאָר וואָס איך האָב אַמטירט אַלס ראָש הקהל איז מיר מיט שווערע מי געלונגען מיט קלייניע בייטראָגן די בעלי־בתים צו באַלאַסטן.

כידוע איז אין יעדער שטאָט פֿאַראַנען א בית־החיים און

ראש הקהלה בכיכר השוק, דוב רייך מימין, מרדכי הופרט משמאל

דאָס בית־החיים האָט יאָ איינגאַמע געהאַט פון אַפּאָר 1000 קראָנען א יאָר. און ווו עס איז דאָ א בית־החיים, מוז זיין א חברה קדישא. אויסגאַמסווייזע אין ראָזוואַדאָוו האָט די חברה קדישא געהאַט אן עקסטרא פֿאַרוואַלטונג; א פּרע־זעס, א וויצע־פּרעזעס, דריי גבאים, א גזבר. אַזוי, אַז די הכנסה פון דער חברה קדישא איז נישט אַרייַנגעקומען אין דער קהל־קאַסע. אויך האָבן מיר געהאַט א מרחץ, וואָס קהל האָט פֿאַרדונגען און געגומען 100 קראָנען א יאָר. אַבער דאָס מרחץ איז געווען אַזוי פֿאַרנאַכלעסיקט, אַז די הכנסה האָט נישט געדעקט די הוצאות, וואָס מען האָט געמוזט אַריַיי־לייגן.

ראָזוואַדאָוו איז געווען א צימלעך גרויסע קהילה, וואָס בערך 50 דערפער האָט זי געדאַרפט צו באַזאָרגן מיט א שו־חט, מיט מצות אויף יום״ט פּסח. א.א.וו. צוויישן די דערפער איז געווען איין דאָרף כמעט ווי א קליין שטעטל גרעמביוו, מיט בערך 100 יידישע פֿאַמיליעס. און דאָרט האָב איך א־רייַנגעזעצט א סטאבילן שוחט, געבויט א מקוה, עס זאָל הערשן טהרת משפּחה, א בית־המדרש, באַזאָרגט מיט מצות. אַזוי ווי ס׳רוב איז געווען אַרעם, האָט די קהילה געמוזט ביישטייערן צו די הוצאות, עס זאָל זיין אַלעס בסדר.

א פּוירים אין שטעטל

פורים איז א יעדער בעל־הבית, ווי ער זאָל נישט זיין באַ־שעפטיקט, אויב עס איז אים נאָר מעגלעך, קומט צו זיך אַהיים „להיות כל איש שורר בביתו״. אַבי היקר ר׳ לייביש רייך ז״ל, וואָס האָט געהאַט שטאַרקע באַשעפטיקונג, איז געקומען לביתו פורים אינדערפרי און איז מיט אונדז קינ־דער גענאַנגען צו דער מגילה. אין דער קלויז, ווו מיר האָבן געדאַוונט איז געלעגן אַן אַלטער ייד קראַנק פאַר דעם אוי־ון, א ייד א זקן מיט א שניי ווייסער באָרד, וואָס האָט קוים געאַטעמט. — גלייך ווי מיין ג.[אָט] ז.[עליגער] טאָטע האָט געזען דאָס בילד און דערפאַרן, אַז דער ייד ליגט שוין אַזוי א 14 טעג, איז ער אַרויפגעגאַנגען אויף דעם באלעמער און געגעבן א קלאַפּ און געזאָגט: מען וועט נישט לייענען די מגילה, ביז מ׳וועט נישט דא אין קלויז צוזאַמען שטעלן א גרעסערע סומע פאַר דעם ייד, מען זאָל אים קענען דינגען עפּעס א דירה. אין דער דאָמאַלסדיקער צייט צו באַקומען אַזא האַלב צימער איז נישט געווען קיין פֿראַבלעם. — דער טאָטע האָט נאָך צובאַמערקט: וויפל דער גרעסטער עושר וועט געבן צו דעם צוועק, וועל איך געבן דאָפּילט. א 70% פון די מתפּללים האָבן שטאַרק אונטערשטיצט דעם אנטראג פון אַבי היקר ז״ל ובפרט „עמך״, און ריכטיק פאַר קריאַת המגילה איז אַבי היקר ז״ל אַרויפגעגאַנגען אויף דעם באלע־

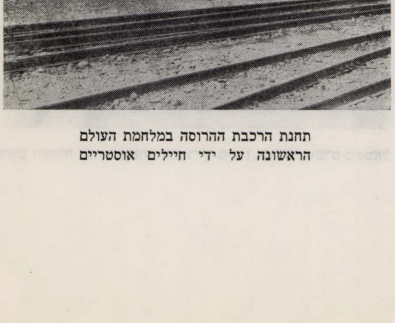
מער — אַ טעלער איז שוין געווען פֿאַרבאַרייטעט — און אַבי ז״ל האָט געבעטן די מתפּללים זאָלן זיך באַטייליקן מיט נתינות. — יעדר האָט אַריינגעלייגט אין דעם טעלער כפּי יכלתו — און עס איז געפֿאַלן אַ סומע צירקא 80 גילדן. בשעתו איז דאָס געווען אַ גרויסער בייטראָג. גבאי אין דער קלויז איז געווען דאָמאַלסט אַן איש מכובד מיטן נאָמען שמחה אראטן ז״ל; אים האָט מען איבערגעגעבן דאָס געזאַמלטע געלט און די מיסיאָן צו שאַפֿן אַ דירה א.א.וו. באַלד האָט זיך גענאַלדן אַ ייִד, אַז ביי אים איז דאָ אזא האַלב צימער פֿאַר דעם יידן. אויך וועט מען דעם קראָנקן באַדינען. ער איז מיט דעם גבאי פֿאַרטיק געוואָרן, אַז תיכף נאָך דער סעודה ד.ה. אקעגן 1 אַזייגער ווען מען דעם קראָנקן ייד אַריבערפירן אין זיין דירה. דער גבאי ז״ל מיט דעם משמש און דעם בעל אַכסניא זיינען געגאַנגען אין קלויז אַריין אי׳בערצופֿירן דעם קראָנקן. דער קראָנקער ייד האָט געשטעלט אַ שטאַרקן וויידערשטאַנד, נישט געלאָזט זיך נעמען פון זיין געלעגער מיט די ווערטער: „מיר איז דאָ גוט, ווארעם״ א.אז.וו. די יידן האָבן אים גענומען מיט כוח און אריבערגעפֿירט. דער גבאי ז״ל איז נאָכער געגאַנגען דאָס געלעגער צו באַזייטיקן — האָט ער צו זיי גרעסטער שטוי־נונג געפונגן אונטער דעם ליינטוך אַ סומע פון 650 גילדן. דאָס געלט איז געווען שוין האַלב צעריבן, נאָר פון אורין פון קראָנקן ייִד. אַנטקעגן 2 אַזייגער, ווי מיר זיינען געזעסן ביי זיך אין דער היים ביי דער סעודה, קומט אריין דער גבאי ז״ל צום טאַטן ז״ל מיט אַ שמייכל און מיט אַ רוף „אַ גוטן פֿורים, אַ גוטן פֿורים, ר׳ לייבישׁ״. דער טאַטע ז״ל האָט אים מכבד געווען מיט כיבוד, ווי פֿורים מיט כ״ט [כל טוב]. דער גבאי ר׳ שמחה ז״ל האָט אַרויסגענומען פון זיין טאַש די סומע וואָס ער האָט געפונען אין בעט פון קראָנקן ייִד; אויך איז געווען צווישן דעם געלט זיין נאָמען און אַן אַדרעס פון זיין היים. — מען האָט באַלד פֿאַרשטענדיקט זיין פֿא־מיליע. געקומען איז קיין ראָזוואָדאָוו זיינס אַ זון. דער קראָנ־קער האָט נישט מער לאַנג געלעבט. אַלס יורש האָט דער זון איבערגענומען המותר, וואָס איז געבליבן פון די 650 גילדן, געלאָזט צוריק ביים גבאי אַ סומע אויף צו שטעלן אַ מצבה. וזה הוא. יתן ד׳ עס זאָל זיין בלע המות לנצח. אמן.

חברה קדישא

די שוועסטע אויפגאָבע האָב איך געהאַט אַלס יו״ר פון דער חברה קדישא אין די יאָרן 1908—1909, וועו דער משמש פון דער חברה האָט מיר געמאַלדן, אַז אויף דעם בית־עלמין איז נישטאָ מער קיין פּלאַץ און מען מוז זאָרגן צו קויפן אַ פּעלד און אויסצובריי־טערן דאָס בית־החיים. פּעלדער צו קויפן האָט נישט געמאַנגלט. עס איז אַבער נישט געווען ניחא צו עפענען אַ פּריסון בית־החיים. נעבן דעם עקזיסטירנדיקן בית־החיים איז געווען בערך ¾ יאָר פעלד, וואָס עס איז גע־ווען זייער פאסנד און איך האָב פֿאַרשיידענס אַנגעוועגט פֿאַר אַ מעגלעכן פרייז דאָס שטיקל פעלד צו קויפן. דער אייגנטימער איז אַבער געווען אַ גרויסער אנטיסעמיט און האָט נישט געוואָלט צו דעם צוועק דאָס שטיקל פעלד פֿאַר־קויפן. מיט שוועכער מי און מיט פֿאַרשיידענע פראָטעקציעס איז מיר געלונגען, אַז דער באַצירקס־הויפט מאַן האָט דאָס שטיקל פעלד ענטאייגנט און מען פון דעם צוגעקויפטן שטיקל פעלד צוזאַמען מיט דעם אַלטן בית־החיים געמאַכט איין בית־החיים. ריכטיק זייענען די ¾ יאָר פעלד וועכט גע־ווען פון 6—800 קראָנען און לויט שאצונג אום צו ענטאיי־גענען האָבן מיר געמוזט באַצאָלן 2.600 קראָנען. ליידער, ליידער זיינען היינט די ביידע בית־החיים׳ס נישט צו דער־קענען. עס געפינט זיך נישט קיין איין מצבה און דאָס פעלד איז באַלייגט מיט באַן־שינעס.

די באַהן אין ראָזוואָדאָוו

היינט אין ראָזוואָדאָוו אַ קנאַטען־פונקט. ביז צום יאָר 1882 איז בכלל דאָ קיין באַן נישט געווען. איך געדענק גאָנץ גענוי, איך בין דאָמאָלס אַלט געווען 4 יאָר, ווי מען האָט אַנגעהויבן מאַכן אַ באַן־ליניע פון דעמביע ביז ראָז־וואָדאָוו. מיר קינדער פון שטעטל האָבן פֿאַרברענגט אונ־דזערע פריַיע צייט נאָר אויף דער שטעלע, ווו מען האָט געאַרבייט די באַן־ליניע, דאָמיט מיר זאָלן קענען זען, ווי

תחנת הרכבת ההרוסה במלחמת העולם הראשונה על ידי חיילים אוסטריים

די ארבייט געהט צו. די ארבייטער האבן אונדז נישט געש־
טערט דארט זיין און מיר קינדער פון דער גאנצער סביבה
האבן מיט אלע כוחות צוגעהאלפן בייַ דער ארבייט. די שי־
נען זיינען שוין געלעגט געווארן פראויזאריש און עס זיי־
נען געווען אזעלכע באן־וועגלעך, וואס זיינען געווען צו־
געפאסט, זיי זאלען קענען פארען אויף די שינעס. האבן מיר
ארויפגעלייגט פארשידענע טיילן אויף די וועגעלעך און צו־
געפירט אויף שטעלן, וווּ מען האט אונדז באאויפטראגט.
איינמאל פרייטיק, אין א הייסן זומער טאג, ווי מיר האבן
זיך געבאדן אין סאן, האט זיך געהערט א שטארקע סירענע,
א פייף פון א לאקאמאטיוו. — עלטערע מענטשן וואס זיי־
נען שוין געפארן מיט דער באן פון דעמבינ אין דער ריכ־
טונג קראקאוו אדער לעמבערג, האבן געוווסט, וואס די סי־
רענע באדייט און האבן צווישן זיך געשמועסט: אט איז
שוין א באן אגגרעגאטן. מיר, קינדער, זיינען ארויס פון וא־
סער און געמאפט אויף זיך דאס העמדל; בארפוס, נאקעט
געלאפן מקבל פנים זיין די באן. איך בין בלאפן מיט אלע
כוחות און אויף דעם וועג האב איך מיך אגגעטון. אבער
בלויז ביז צו די שיך. מיט די שיך אין דער האנט בין איך
גליקלעך אגגרעגאטן צו דער שטעלע, ווו די לאקאמאטיוו
איז געשטאנען. אונדזער שמחה האט נישט געהאט קיין גרע־
נעץ. בערך מיט 30 יאר שפעטער האט מען ווידער אגגע־
הויבן בויען א באן פון ראזוואדאוו קיין פושעווארסק, ביי
דעם בויען האבן די קינדער שוין דאמאלס נישט געהאט
אזא שטארקן אינטערעס, ווייל די באן איז שוין נישט געווען
קיין חידוש. לעצטנס איז דא געווען א קנאטן־פונק. שנעל־
ציגער האבן דא קורסירט;לעמבערג—וואַרשע, לעמבערג—
לאדוש א.א.ו.ו. און בכלל איז ראזוואדאוו געווארן מפורסם
דורך דער באן. עס האבן זיך געשאפן האטעלן, יידישע און
קריסטלעכע נעבן דער באן. מערערע יידישע משפחות האבן
דערפון געהאט פרנסה.

די וואלן צום עסטרייכישן פארלאמענט

אין יאר 1907 זיינען פארגעקומען אלגעמיינע רייכראטס־
וואלן צום עסטרייכישן פארלאמענט אין עסטרייך־אונגארן,
בוקאווינע און גאליציע. לויט דעם נייעם געזעץ, וואס קיסר
פראנץ יוסף האט אריסגעגעבן, איז יעדער בירגער, וועלכער
איז נישט באשטראפט געווארן, שטימבארעכטיקט, אגגע־
הויבן פון 24 יאר; און יעדער בירגער פון 30 יאר ולמעלה,
וועלכער איז נישט געשטראפט, קען קאנדידורן און געווען
ווערן אלס רייכסראט־אפגעארדנטער. קאנדידאטן צום רייכ־
סראט אין אונדזער וואל־קרייז זיינען געווען בלויז 2, א
יידישער מיטן נאמען ר' גדאלטשע שמעלקעס ז"ל אב בי"ד
אין דער שטאט פשעמישל והסביבה, א זון פון באקאנטן
גאון וגדול הדור, דעם בעל מחבר פון „בית יצחק", ר' יצחק
שמעלקעס ז"ל אב בי"ד לעמבערג והסביבה — און דער
צווייטער קאנדידאט איז געווען א קריסט אזוי ערופענער
רעגירונגס־קאנדידאט, מיטן נאמען ד"ר מיכל באזשינ־
סקי־עקספעלענס, געהיימס־ראט לאנדעס־שול־ראט א.א.ו.ו. עס
האט געהייסן, אז קיסר פראנץ יוסף האט זיך געאייסערט,
אז ער ווינטשט זיך, אז ד"ר באזשינסקי זאל געוויילט ווערן.
יעדער קאנדידאט איז ארומגעפארן אין דעם וואל־קרייז,
וועלכער איז באשטאנען פון 8 שטעט אום צו האלטן זיין
קאנדידאטן רעדע. — דער ערשטער איז געקומען קיין רא־
וואדאוו דער רעגירונגס־קאנדידאט ד"ר באזשינסקי. גע־
קומען איז ער אין באלייטונג פון באציירקס־הויפטמאן, זיין
פארטרעטער, דעם שטייער־אינספעקטאר, דעם באציירקס־
ארצט „פיזיק", באציירקס־וועטערענער, דעם שול־אינספעק־
טאר, דעם באציירקס פאליציי קאמענדאנט א.אז.ו.ו. די חשו־
בע גאסט זיינען מיטגעקומען אנציווארפן א פחד אויף די יי־
דישע ווייַלער, אז זיי זאלן אפגעבן זייערע שטימען אויף
דעם רעגירונגס־קאנדידאט ד"ר באזשינסקי. צו האלטן זיין
קאנדידאטן־רעדע האט מען פארבאריטעט דעם „סאקאל".
פיין דעקארירט. אבער אין „סאקאל" איז געקומען א קליינע
צאל יידן, די זא געגאנטע „מאשקעס".

מיט א קליינע פאר טעג שפעטער איז אגגעקומען דער
יידישער קאנדידאט הרב שמעלקיס ז"ל, געקליידעט אין זיין
נאציאנאלער טראכט: א זיידענע בעקישי מיט א זיידענעם
כאלאט, מיט א בריטן גארטל און א סאבל־קאלפאק, אין
באגלייטונג פון א קליינער צאל ידידים זייַנע, אגגעזעענע
אינטעליגענטע יידן. דאקעגן בייַ דער באן האבן אים ער־
וואַרטעט, דעם חשובן הרב שמעלקעס ז"ל, כמעט 90% פון
די יידישע וויילער, אויך מערערע קריסטן אויס נייגיריקייט
צו זען דעם יידישן קאנדידאט. וועגן דער צוג איז נאך נישט
געווען אויף דעם ריכטיקן ארט, האבן זיך שוין געהערט
קולות: „האך שמעלקעס", „זאל לעבן דער יידישער קאנ־
דידאט". — אויס פחד פאר דער בהערדע האט דער ראש
הקהל נישט ערלויבט, אז הרב שמעלקעס ז"ל זאל האלטן
זיין קאנדידאטן־רעדע אין בית המדרש. — אזא גרויס לאקאל
אין א פריוואט־וווינונג אפילו פאר 50% פון די, וואס האבן
געווארלט הערן די קאנדידאטן־רעדע, איז נישט געווען... —
הרב האט קורץ גערעדט אין א פריוואט־וווינונג, דאקעגן
האט ער פארשפראכן אויף פארלאנגען, וועט ער קומן נאך
אמאל. — מיט דעם גרעסטן כבוד אין באגלייטונג פון הונ־
דערטער יידן מיט רופן „האך שמעלקעס" האט מען אים צו־
געפירט צום באנהויף און ער האט אפגערייזט, — די פני העיר

האבן זיך געוועגדט צום ראש הקהל אויך צום באצירקס־הויפטמאן, אז מען זאל ערלויבן דעם הרב שמעלקעס ז״ל דאס בית־המדרש, ער זאל קענען האלטן זיין קאנדידאטן־רעדע, שווער אבער דאך האט מען ערווירקט ביים באצירקס־הויפטמאן, אז דער ראש הקהל זאל דערלויבן דאס בית־הכנסת צו דעם צוועק. דער יידישער וואל־קאמיטעט, וואס האט עקזיסטירט, האט תיכף איינגעלאדן הרב שמעלקעס ז״ל. זיין אנקונפט איז אויף דעם זעלבן אופן פארגעקומען ווי ביים ערשטן מאל: מיט קולות ״יחי — זאל לעבן דער יידישער קאנדידאט״ די קולות האט מען געהערט אויף א מרחק גדול — און גלייך פון דער באן איז מען געקומען אין בית־הכנסת, ווי עס איז געווען א יושב ראש צו פירן די פארזאמלונג. ראש הקהל אין שטעטל ראזוואדאוו איז דאמאלסט געווען דער באאמטער איש מכובד דער גרויסער נדבן ז.[עליקער] ירחמיאל קאנארעק ז״ל. אום צו שטערן די ארדנונג זיינען אויך געקומען די זא גענאנטע ״מאשקעס״, וועלכע איינער האט געשטעלט דעם אנטראג, אז יו״ר פון דער פארזאמלונג זאל זיין אדון קאנערעק, האבן זיך געהערט 100־ערטער שטימען: ניין, ניין, ״פרעטש קא־נארעק״, און אנשטאט דעם נדבן איז געווען געוואלט געווארן א קריסט, א ריכטער, מיטן נאמען ״צעלנער״ — דער ג. ז. ירחמיאל קאנארעק ז״ל האט זיך געפילט שטארק געטראפן. — ער האט רעזיגנירט אלס ראש הקהל פון דער שטאט ראזוואדאוו און א פאר יאר האט קיין ראזוואדאווער ייד פון דער שמעלקעס־פארטיי נישט געוואגט צו קומען צום אדון קאנארעק, נאר יארן און מיט פארשיידענע פראטעקציעס האט מען געווירט ביים ג. ז. קאנארעק ע״ה, ער זאל פאר־געסן, וואס עס איז פארגעקומען. וכך הוה: אין ראזוואדאוו האט הרב שמעלקעס ז״ל געהאט אן ערך 80% יידישע שטי־מען; אין די אנדערע שטעט גאר קליינע פראצענטער, און געווייליל איז געווארן מיט א מערהייט ד״ר באזוסינסקי, — ראזוואדאווער יידן האבן שטאלצירט מיט זייער יידישן און ציוניסטישן גייסט; און טראץ דעם וואס הרב שמעלקעס ז״ל איז נישט געווייליל געווארן, האבן זיי נישט באדויערט, וואס זיי האבן זיינערע שטימען אפגעגעבן דעם חשובן יידי־שן קאנדידאט להרב ר׳ גדאלטשע שמעלקעס ז״ל.

בחירות נוסח גאליציה

אליעזר חסיד

בעשור שלפני המלחמה העולמית הראשונה שונו דברים רבים בעיירתנו, הוכנסו שיפורים ניכרים ששיוו לה מראה נעים יותר. ודאי יש עוד מי שזוכר בשנים הראשונות של המאה הזאת את הביצות שכיסו חלק גדול של השוק, ולא רק בסביבת המשאבה הגדולה וברוב הרחובות, או את התע־לות העמוקות שהיו בצדי כמה מהרחובות. כל אלה הרי נעלמו. כיכר השוק רוצפה כולה, וגם רוב הרחובות ומד־רכות תוקנו. הערב בו הודלקו הלוקסים הראשונים בככר השוק היה מאורע בעיירה, והוא נשאר בזכרון כל הילדים כשם שנחרת בזכרונם מכוניתו הראשונה של הנסיך לובומירסקי אשר בעברו ביעף את העיירה, השאיר חומר לדמיונם ולשיחותיהם של יושבי הקרנות. אחר כך תוקנו לוקסים גם ברחובות והוקפד מאוד על הניקיון בעיירה.

היו לא מעטים שזקפו את ההתפתחות בעיירה לזכותו של הקומיסאר הממשלתי לניהול העיירה. הלה היה לפעמים לא מתושבי העיירה ומתוך שהיה ממונה לתפקידו על ידי השל־טונות, לא חשש מפני מה יאמרו האזרחים, לא היה לו כל פחד פן לא יבחרו בו שנית, ויכול היה להרשות לעצמו להג־דיל את התקציב לכיסוי השפורים וגם לקבוע קנסות על עברות על הנקיון.

וקומיסאר ממונה על ידי השלטונות היה מקרה לא נדיר ביותר, לא בעיריה ולא בוועד הקהילה היהודית. כזה מונה תמיד אחרי שנפסלו הבחירות והיה עליו לשאת במשרה עד עריכת הבחירות החדשות. כי החוקה האוסטרית קבעה עתים לבחירות, ואלה נתקיימו אמנם במועדן, אלא שלרוב נתגלו בהן זיופים וסילופים שבעקבותיהן נאלצו השלטונות לבטלן. כי לכן יצאו מוניטין לבחירות הגאליציאיות והיו ל„שם דבר״.

הרקע לסילופי הבחירות היה מדיני ומקורו בהרכבה הדמוגראפי והלאומי של אוכלוסיית גאליציה. ההפרש בין האוכלוסיה הפולנית והרוטנית (האוקראינית) היה כשלש מאות וחמשים אלף (3,700,000 פולנים לעומת 3,350,000 רוטנים) והאוכלוסיה היהודית של קרוב לתשע מאות אלף נפש, יכלה להכריע את כף המאזניים. לגאליציה כמו ליתר ארצות המונרכיה האוסטרו־הונגארית הייתה אוטונומיה

מסויימת. הסיעה הפולנית בפרלמנט האוסטרי (רייכסראט) שהייתה תמיד בקואליציה עם מפלגות השלטון הגרמניות, קיבלה כתמורה לכך את מנגנון השלטון הארצי בגאליציה. כל פקידי הארץ, החל מהנציב העליון בלבוב דרך מושלי המחוזות וכל יתר מוסדות הממשלה היו פולנים. כך הייתה השפה הפולנית השפה הרשמית בכל המוסדות ובכל בתי הספר הנמוכים כגבוהים. בכדי להצדיק את שלטון הפולנים היה הכרח להוכיח כי יהודי גאליציה תומכים במדיניותם וקשורים בתרבותם. אילו היו יהודי גאליציה מתאחדים עם הרוטנים והיו משתמשים בשפתם היה נשמט הקרקע עליו התבססה האוטונומיה הפולנית. לכן השתמשו הפולנים בכל האמצעים בכדי להוכיח כי האוכלוסיה היהודית מרגישה את עצמה כשייכת לאומה הפולנית ושפתם היא פולנית. מטעם זה לא יכלו להכיר באידיש כשפה, ואסור היה להצ־היר עליה כעל שפת אם בספירת האוכלוסין, וכל מי שעבר על האיסור הזה והעיז להכריז על אידיש כשפתו — וכך עשו יהודים לא מעטים — נקנס על ידי השלטונות.

בכדי להשפיע על היהודים, אם על ידי תעמולה ואם על ידי אמצעי שכנוע לא כשרים ביותר, שיצהירו תמיד על פול־גיותם, היה עליהם למצוא שליחים ברחוב היהודי. תמורת טובות הנאה גלויות ומוסוות בכל הצורות, מצאו להם הפול־גים בכל קהלה „מושקה" כזה. „מושקה" נקרא על ידי היהו־דים הלאומיים כל יהודי „מה־יפית", רודפי שררה אלה שעשו שרות זה לפולנים. לרוב הם גם לא היו מתבוללים ולא פעם אף לא ידעו פולנית כהלכה, אך חלף מילוי השלי־חות הפולנית הזאת, קבלו את כל השליטה ברחוב היהודי. מאליו מובן כי בידי היהודים האלה נמסר השלטון בכל מוס־דות הקהילה היהודית והם, ורק הם, יכלו להבחר לשליחיה ולנציגיה של האוכלוסה היהודית במוסדות הכלליים.

אך הרי החוקה האוסטרית הייתה דמוקראטית ואת הבחי־רות חייבים היו לקיים במועדן, חיפשו וגם מצאו יהודים אלה תחבולות מתחבולות שונות בכדי לעקוף את חוקת הבחירות ולעשותה פלסתר. בזכרוני נשארה אחת מהתחבולות האלה: כרגיל חייב החוק לפרסם את רשימת בעלי זכות הבחירה זמן מסויים לפני הבחירות, והזכות ניתנה לערער על זכות בחירה שניטלה מאת מישהו או שניתנה למישהו שלא כחוק. הרשימה הייתה מוטלת לעיון במשרדו של ועד הקהלה. ומתוך שמשרד זה היה בביתו של ראש הקהלה דאג הלה שבשעה שנפתח המשרד ישבו שם כמה מאנשי שלומו והם החזיקו בידיהם את הרשימות עד עבור שעות העבודה של המשרד ואנשי האופוזיציה שבו כלעומת שבאו, מבלי שניתנה להם האפשרות להעיף עיניהם ברשימת הבוחרים.

פעם אחת נתייאשו מנהיגי האופוזיציה מלהגיע באופן לגאלי לעיון ברשימת הבוחרים והחליטו להגיע לכך בדרך לא רשמית. היות והעתק אחד של רשימת הבוחרים נשלח גם למינהל המחוז שהיה בטארנובז'ג, הכשירו את הקרקע לקבל שם העתק מהרשימה ההיא. ביום הראשון בשבוע, ביום שמשרדי מינהל המחוז היו סגורים, נסעו מנהיגי האופוזיציה זיסלי הרשפלד ובצלאל שטורך (ידוע היה יותר בעיירה בשם בצלאל קערבערס) לטארנובז'ג, וברכבת שלאחר הצהרים חזרו כשבידם ההעתק המבוקש. לא עברה שעה ארוכה עד שבאו ז'נדרמים לערוך חיפוש בביתו של צלאל קערבערס. למזלו נמסר לו בהקדם, שראו את ראש הקהילה הולך בדרך לז'נדרמריה. הרשימה הוצאה מן הבית בעוד מועד קטעים קטעים שנמסרו לידי בניו של שמחה פלומין שכניו, על מנת להעתיקם ולשרוף את המקור שהובא מטארנובז'ג. נקל לשער את הגורל שהיה צפוי לבצלאל אילמלא דאגו מראש להעל־מת הרשימה, וההעתק היה נמצא על ידי הז'נדרמים בחיפושם המדוקדק שארך שעות.

ברור שהרשימה הייתה מאוד לקויה בחסר ויתיר. האפש־רות לכך ניתנה על ידי שרוב היהודים היה להם יותר משם פרטי אחד ולא קשה היה לעשות מבוחר אחד שניים, או ע"י שינוי השם הראשון בשני. אפשרות שנייה ניתנה על ידי שמות המשפחה המרובים בתוספת רָקְטָה, פָּלְוָה או פל, שנגרמו על ידי כך שרוב היהודים נמנעו אז מלהינשא בי־שואים אזרחיים והסתפקו בחופה וקידושין על ידי הרב; ככה נמשכו שיבושי שמות המשפחה כמה דורות כי ברשי־מות האזרחיות שמות אבותיהם ולעתים גם שמות אבות אבותיהם היו אחרים מהשמות שבהם היו ידועים לצבור. „טעויות" למכביר היו בשמות תושבי הכפרים שהיו שייכים לקהילתנו.

קל להבין כי גם אחרי שהוגשו ערעים לא באו הדברים על תקונם. גם בוועדת הערעים ישבו רק אנשי שלומו של ראש הקהלה ותמיד מצאו נימוקים פורמליים או אחרים לדחות את הערעים של אלה שידעום כמתנגדיהם ולטהר רק את אלה שבטחו בנאמנותם או בפחדם מפני פרנסי הקהילה. אין צורך לומר כי בבחירות כאלה נבחרו רק מאנשיהם. וכאן החלה פרשת עררים בשלטונות. הפרשה הזאת ממושכת הייתה ב־יותר. לא מפני שחסרו נימוקים שקולים לפסילת הבחירות, לא היו בחירות שאי אפשר היה להוכיח כי השתתפו בהן בפועל אנשים שמתו לפני כמה שנים או אנשים זהים בש־מות כפולים. העררים שהוגשו על ידי האופוזיציה היו מנומ־קים היטב וחוברו לרוב על ידי יוסף או חיים אימר בנו ובצלאל שטורך שהיה נציג מוכר על ידי הצעירים כי ביתו וחנותו שבשוק שימשו להם בית ועד (גם מפני שבנו יענקל היה סוכנם של כל העתונים העבריים ושל העתונות הציונית

בכל השפות ותמיד אפשר היה למצוא משהו מיוחד לקרוא ולהתווכח עליו). הסחיבות נעשו במכוון על ידי השלטונות, כי כל הסילופים האלה נעשו בידיעתם ובעידודם. והרי לא היה אמצעי שלא היה כשר בעיניהם בכדי להילחם בתנועה הלאומית היהודית (דוגמא אחת שנעשתה קלאסית: משלא הייתה להם כל אפשרות חוקית לסרב לתת רשיון להרצאה או לאספה ציונית, הם אמנם נתנוהו אלא שרגילים היו „לטעות" במספר הבית שבו מותר היה לקיים את האספה על ידי שהפכו אחת מהספרות שבמספר. הורשה למשל להת־אסף בבית מספר 248 במקום 284, והרשיון נתקבל ברגע הא־חרון כשלא הייתה כבר כל שהות לקבל את התקון). ולכן השהו כל האינסטנציות הארציות את הערים עד כמה שרק יכלו ולרוב מצאו גם תואנה לדחותה ואז היה הכרח להגייש ערר למיניסטריון הפנים בווינה, שלא פעם עמד בראשו פו־לני. ערר כזה הצריך עבודה מרובה כי היה הכרח לסתור את כל נמוקי הדחיות. לעתים הכיל ערר כזה עשרות עמודים כתובים גרמנית, כי נאלצו להסתמך על הסעיפים השונים בחוקת הבחירות שעליהם ביססוהו.

הטיפול באינסטנציות השונות נמשך זמן רב מאוד ואם לבסוף בוטלו הבחירות ע"י משרד הפנים, הרי ראש הקהלה מונה לקומיסאר על ידי השלטונות ועליו הוטל לערוך את הבחירות החדשות. הנה כי כן התחילה כל הפרשה מראש, וככה לא עלה בידי האופוזיציה, חרף ערנותה ופעילותה הר־בה, לכבוש את הקהילה עד סוף מלחמת העולם הראשונה.

לא התנצלות — הסברה

א. ח־ד

בבואנו להציב ציון לעיירתנו בספר, עלינו להשיב על שאלה שבודאי תישאל על ידי רבים מקוראיו: איך זה ייתכן שב־עיירה תוססת חיים ציוניים כעיירתנו, לא עלה בידי הלאו־מיים לכבוש את הנהלת הקהילה היהודית, וזו נשארה נחלתם הבלעדית של ה„מושקים" עד מלחמת העולם הראשונה. הרי בבחירות לרייכסראט האוסטרי בשנת 1907 קיבל המועמד הציוני, הרב שמלקס, כ־63% של כלל הבוחרים, לעומת 37% שקיבל המועמד הפולני פרופ' בובז'ינסקי. גם אם צוד־קים המניחים שהיו כמה פולנים מתקדמים שהעדיפו להצ־ביע בעד המועמד היהודי, שגם אם הוא רב הוא מתקדם יותר מהמועמד הפולני שהיה שייך למפלגה שמרנית, מספ־רם בודאי לא עלה על מספר אצבעות יד אחת. אפשר בכן להגיד ללא כל חשש של הפרזה שלמעלה מתשעים אחוזים של יהודי רוזוואדוב הצביעו בעד המועמד הלאומי, וזה למ־רות התעמולה הרעשנית של ראשי הקהילה ושל השידולים של הרביי. הפליאה תגדל עוד יותר אם נזכור שבכל גאליציה המערבית לא הקיפה אז תנועת התחייה את שכבות הנוער כמו ברוזוואדוב. בעיירות היו אמנם פה ושם ציונים, אבל תנועה לא הייתה באף עיירה. כזאת הייתה אמנם בערים הגדולות כמו טארנוב וז'שוב, אך גם שם היא לא הייתה נחלת כל השכבות. בית הספר העברי היה לו שם טוב ותל־מידיו וביחוד תלמידותיו הלכו ורבו; הספרייה שרתה בספ־רות עברית ויידיש רבים מהנוער המקומי, נוסף על אלה שיכלו וגם רכשו ספרים בכספם; העתונות הלאומית הייתה נקראת על ידי רוב הנוער החל מ„טאָגבלאַט", „ווסחוד" הפו־לני ו„יידישה צייטונג" הגרמני שהיו כלי מבטאם של המרכז הציוני במדינה, „די וועלט" וכמעט כל העתונות העברית שבכל הארצות; הרבה עשרות חברים היו בסניף המקומי של ההסתדרות העולמית של דוברי עברית „עזרא" ואת צל־צול השפה אפשר היה לשמוע מפי עשרות לא מעטות בחוצות העיירה; אספות, מסיבות והצגות נערכו על ידי האגודה „בני יהודה" ומסיבת־יער שנערכה משכה מבקרים מעיירות וערים בגאליציה, פעילות ציונית ומגביות לקרן הקיימת ל־ישראל נערכו בכל הזדמנות. אי אפשר בכן להגיד שהנוער שקט על שמריו ולא החשיב את ערכם של המוסדות.

ואין לשכוח שבין הצעירים היו כוחות תרבותיים פעילים שלא היו מהססים ולא היו מתעצלים להרתם לכל פעולה צבורית. אך לא רק בדור הצעיר היו ששאפו לכיבוש המוס־דות, רבים מבעלי הבתים בעיירה השתייכו לתנועה הלאו־מית והיוו אופוזיציה פעילה להנהגה ה„מושקית" של הקהי־לה וגם לא התביישו להידברות עם הצעירים. די אם נזכיר את שמות הפעילים ביניהם: יוסלי הרשפלד, יוסלי תאומים, חיים יעקב רוטנברג, הרמן זילבר, בצלאל שטורך, יוסף איימר, אברהמלי בירנבוים, חיים וולף בירנבוים. היו גם אחרים שעודדו אותם בפעולתם האופוזיציונית, ביניהם כל בני משפחת שמחה פלומין הענפה.

ואם בכל זאת לא הצליחו מאמצי השנים של האופוזיציה להחליף את ראשי הקהילה בנציגיה האמתיים של האוכלוסייה היהודית, הרי זה בעטיים של שלשה גורמים:

(1) היקפה הגיאוגרפי של הקהילה ברוזוואדוב;

(2) חוקת הבחירות הנחשלת של הקהלה;

(3) גיבוי השלטונות הפולניים לסילופי הבחירות של ה„מושקים".

1. הקהלה היהודית כללה מלבד יהודי העיירה גם יהודים שישבו בעשרות כפרים שבסביבה ומוסדות הקהילה שרתו גם אותם, ומובן שהם שילמו מסים לקהילה והיו שותפים בבחירות לוועד הקהילה. היו כפרים שישבו בהם כמה עשרות משפחות יהודיות, אך היו ביניהם גם כאלה אשר בהם ישבו משפחות יהודיות מועטות. הצד השווה שביניהן שענייני הקהילה ואופן הנהלתה רחוקים היו משטח התעניינותם. לעיירה היו באים לעתים רחוקות, בעיקר לפני החגים בכדי להתפלל בציבור, לשלם את מסיהם או להביא דורונות לכלי הקודש (לכן קראו להם „לעזשילקעס", כנראה על שם הפרי שהיה מאוחסן טרם גמר בישולו והיה מוטל שם הרבה זמן עד שהובא העירה, ובדומה לו היו היהודים הכפריים שרויים בכפר זמן רב עד שהגיעה נסיעתם העירה). היו אמנם מעירי הכפר שלמדו בעיר והיו מעורים בתנועה הלאומית יחד עם בני העיר וגם לקחו חלק לא מבוטל בפעולה התרבותית של העיירה, אך יוצאים מן הכלל אלה יצאו ללמד על כלל צעירי הכפרים שאת תנועת התחיה לא ידעו. מגעיהם של יהודי הכפרים עם מוסדות הקהילה היו בעיקר בארועי שמחה או תוגה כגון לידה, ברית מילה, נשואין או קבורה, וטבעי הוא הדבר שהיו נתונים להשפעה מסויימת לנושאי המשרות במוסדות האלה: הרבי, השוחטים ומוהלים, ועד הקהילה, חברה קדישא וכדומה.

2. זכות הבחירה לועד הקהילה לא הייתה דוגמת הזכות לבחירות לפרלמנט שהיו כלליות, חשאיות וישירות ונתונה לכל בוגר שהיה נתין המונרכיה האוסטרית; היא הייתה מותנית בתשלום מס בגובה מסויים לוועד הקהילה. חוקה זאת פתחה פתח לראש הקהל להעדיף את אלה שחפצו ביקרו ולקפח את אלה שהכירם כמתנגדיו. עד כמה שגדולה הייתה דאגתו להכנסות הקהילה, הייתה דאגתו לכסאו גדולה יותר, ומצפונו לא נקפו כשראה אפשרות לוותר על מסיהם של אלה שידעום כאופוזיציונרים, כשההפסד לא היה מרובה ביותר. כך אפשר גם לשער שידע לפצות את אנשי שלומו כשהיקנה להם זכות בחירה על ידי התשלום המינימלי.

3. אך היות וגם ביצוע הבחירות היה בידיו, ובידעו שאנשי השלטון הפולנים עניין לאומי ממדרגה ראשונה היה להם שבראש הקהל יעמוד יהודי המתכחש ללאומיות היהודית, ועל ידי כך הוא מצרף את כל יהודי הקהלה שהוא מייצגם ללאום הפולני — לא היה גבול לתככים ולתחבולות על מנת לסלף את הבחירות ולזייף את הצביון הלאומי של רוב רובם של יהודי העיירה. מול ברית לא קדושה זו של הלאומיים הפולנים עם ה„מושקים" היהודים, התנפצו כל מאמציהם של בעלי ההכרה היהודית הלאומית להגיע לשלטון בקהילת רוזוואדוב.

עירינערונגען

אברהם אויסאיבל (אמעריקע)

איך וועל נישט רעדן וועגן די צייטן פון קריגערייען צווישן די קלויזנער און דעם רבס (אדער רבינס) אנהענגער; אויך ניט וועגן די קריגעריין צווישן די צוויי רבנישע דינאסטיעס פון דויקאוו (טארנאבושעג) און ראזוואדאוו; אפילו נישט וועגן דער שטראף וואס דער ראזוואדאווער רב האט ארויפגעלייגט אויף ר' איטשע שחט, מיט דעם, וואס ער האט געאסרט זיין שחיטה, וויייל ער האט געבראכט זיינע חלפים צו דורכקוקן צו א רב, וואס איז נישט געווען פון ראזוואדאוו; דאוו, און אזוי ארום באצווועקט אוועקצונעמען זיין פרנסה. ער וואלט דאס געווען דערגרייכט, ווען נישט די בעלי-בתים, וואס זיינען וויליק געווען צו עסן „צוצו" און האבן זיין שחיטה יא געצוצט. איך וועל אפילו נישט רעדן וועגן קהל און געמיינדע-וואלן-קאמפיינס, וואס זיינען אנגעגאנגען צווישן אנשל צאנגען ע"ה אדער שפעטער בערל רייך און די קאאליציע פון זיסעלע הערשפעלד ע"ה און אברהמע-לע בירנבוים ע"ה, צווישן וועלכע איך האב מיטגעארבעט ווי א סארט „פארטיזאנער" אדער „אונטערגרונט", כאטש איך האב דאמאלסט געארבעט פאר ד"ר אייזנבערג, א פאר-בינדעטער (פאליטיש) פון בערל רייך. (דאס וועט זיכער זיין נייעס פאר ר' בערל רייך.)

איך וויל דאָ בעסער דערציילן וועגן שפּעס אַזוינס, וואָס וועט מעגלעך פֿאר אייך זיין פון קליינער באַדייטונג, אָבער וואָס איך קאָן קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן.

וויפל פון אייך געדענקען דאָס קליינע שמשל ? (טיילמאָל פֿלעגט ער נבואה זאָגן וויי צ. ב. וועג א קריג וועט אויסברע־כן, אָדער וועג משיח וועט קומען). אָבער זיין אַרבעט, זיין הויפּט־אויפגאָבע איז געווען, אַרומצוגיין אין׳בער דער שטאָט, נאָך האַלבער נאַכט און קלאָפּן מיט זיין קורצן שטעקן (איך האָב עס גערופֿן „פאפערעפוי") אין אַלע ייִדישע טויערן אָדער טירן און וועקן זיי צו עבודת הבורא.

אין די וואַרעמע זומער־נעכט, אַזוי ווי אין די זייער פֿראָס־טיקע ווינטער־נעכט, פֿלעגט ער אַרומגיין אין דער טיפֿער נאַכט און קלאָפּן אין די טירן און וועקן.

אַזוי פֿלעג איך אים הערן, ספּעציעל אין די פֿראסטיקע ווינטער־נעכט, וועג איך האָב נישט געקענט גוט שלאָפן צוליב די קעלטן; צוערשט — וועג נאָך פונדער ווייטנס — זייער שטיל האָב איך געהערט דאָס קלאָפּן און קוים גע־הערט זיין אויסרופן „שטייט אויף לעבודת הבורא", דאָס איז געווארן וואָס אמאָל שטאַרקער און שטאַרקער, ביז ענד־לעך ער איז שוין צוגעקומען צו אונדזער טיר; דאָן האָב איך שוין געהערט דאָס שטאַרקע קלאָפּן און די אויסרופן מיט זיין יאָמערלעכער שטימע „**שטייט אויף לעבודת הבורא**".

איך האָב נאָך אַלץ ווייטער און ווייטער געהערט דאָס קלאָפּן און ווידער און ווידער דאָס אויסרופן פון קליינעם שמשל, אָבער דאָס קלאָפּן און אויסרופן איז געווארן וואָס אמאָל שוואָכער און שוואָכער ביז׳ן די שטימע האָט זיך פאר־לוירן אין דער טיפער נאַכט אריין.

אָבער דאָן — אפילו וועג מען האָט שוין דאָס קלאָפּן און אויסרופן נישט געהערט — וויר האָט שוין געקאָנט אייניש־לאָפן ?

צוליב דעם איז מיר אַזוי שווער צו שלאָפן, ווען איך ליג אין מיין בעט, ווי אַ שטיין, אָן אַ קלאָפּ, אָן אַ רוף, אָן אַ קול, אָן אַ שום זאַך, וואָס זאָל מיך אויפוועקן.

ראַזוואַדאַוו אין אַנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט

בעזשע ריין

אין אַנפֿאַנג פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, וועג די השכלה־באַוועגונג האָט געמוסן זיך אויסשפּרייטן אויף די מערב גאַליצישע שטעטלעך, האָט אויך אַ קליינער פּונק זיך אריין־געכאפּט אין ראַזוואַדאַווער בית המדרש. פון אַ יידישער אָדער העברעאישער צייטונג האָבן אפֿשר יחידים געהערט, נעמלעך וועגן דעם „מחזקת הדעת", וואָס בעלזער חסידים האָבן אַרויסגעגעבן. וועלטלעכע נייעס זיינען געקומען פון דער וויינער פּרעסע, וואָס עטלעכע רייכע כלה־מיידלעך, גערעכנט זיך פֿאר אינטעליגענטע, האָבן בשותפות געלייענט צוליב די ראַמאַנען וואָס האָבן זיך דאָרט געדרוקט אין פֿארטזעצונגען. זיי האָבן שוין געווויסט פון שילערס „רויבער", „קאַבאָלע און ליבע", ראַמאַנטיש פֿאַרליבט געווען אין „וועריטערס ליידן" פון גיטע. אין ייִנע צייטן איז דאָס געווען א סגולה צו א רייכן יחוסדיק שדוך, וואָס האָט אין איינעוועג געמיינט צו שטאַרקן דעם פֿאטערס קרעדיט, וואָס האָט שטאַרק געהינקט נאָך א צווייטן באַנקראָט. פון יהודה לייב פֿרץ אָדער דוד פרישמאַן האָבן זיי גאַרנישט געווויסט. אויך די בעל־בתישע בחורים האָבן וויניק געלייענט, זעלטן געלייענט פון „קהל החסידים מעשה פון ג׳ אחים" אָדער גלאָט א מעשה־ביכל געקויפט אין בית המדרש פון א מוכר־ספרים׳ניק, וואָס ער האָט פֿאַרקויפט אויף די טישן אינאיי־נעם מיט סליחות און ציצית. די בחורים זיינען מייסטנס גע־וועג סתם ליידיקגייער, וואָס זיינען געשלאָפן אין גרויסן טאָג־אַריין, שפּעט געגאַנגען צום דאָווענען אין קהל־שטיבל, אַנגעטאָן די תפלין און געשמועסט ברבים שטעטישע נייס־לעך מיט נישט וויניק רכילות. זיי זיינען געווען בקי, ווער עס האָלט ביי באַנקראָט, ווער עס עסט „צוצו", ווער עס עסט „מיצו". ראַזוואַדאַוו האָט אין ייִנע יאָרן געהאָט די באַקאַנטע חלול־מחלוקת, וועג דער רבי ר׳ הערשעלע ז״ל האָט גע־סרט ר׳ איטשע שוחטס שחיטה, און א סך בעלי בתים, דאָס רוב דזיקיוואר חסידים, האָבן דווקא געגעסן פון ר׳ איטשע שוחטס שחיטה, זיינען זיי געווען געווארן „צוצו"־עסער (אַזא חזירישער טיטל). זיי האָבן אפֿילו געווויסט אין וועלכע טעפֿלעך פון „מוצו" האָט א צוציסט בגנבה אריינגעווארפן צוצו פלייש רחמנא לצלן; דערציילט פון אַלע שפּיצלעך וואָס איין צד פלאָנט קעגן צד השני, זיי פלעגן רעדן פון אַלע סטראטעגישע פלענער פון דער רוסיש־יאַפאַנישער מל־חמה, געווויזן אויף דער האָנט מאנזשוריע, פֿאַרט ארטור, וואָס די יאַפּאַנער האָבן צוגענומען פון פאַני (רוסלאַנד) און דערביי האָבן זיי געשמאַק געגעסן פרישע קעז־קיכלעך אָדער

יאָגדע־קיכלעך, וואָס מיר חדר־ייִנגלעך האָבן געמוסט גיין קויפן פֿאָר זיי ביי דער לאָמער לאה (זאלץ), כדי מיר זאָלן מען הערן די אינטערעסאַנטע מעשיות, וואָס שמעון ראָזענ־צווייג ע״ה, יענקל ראָזענבוים און אַנדערע האָבן דאָס דער־ציילט. דעם צווייטן האָלבן טאָג זומער האָבן זיי פֿאַרברענגט ביים סאָן אַדער ביים בעליק געוויזן קונצן ביים שווימען אַדער גאָר געשפּילט אין קרענגעל אויפן בּאָרג אַדער אין קאָרטן. ווינטער האָט דער עולם טאָג און נאָכט געשפּילט אין פערבעל אָפילו אין וווייבערישן בית המדרש להבדיל אין מרחץ, און בין מנחה ומעריב געטשעפעט מיט זלקה. אויך איז ביי זיי נעווען אַ נייעס גיין ערוואַרטן די באָגעז, וואָס זיינען אַדורכגעגאַנגען, זיי האָבן געקענט אָלע קאָנדוקטאָרן, וואָס נעמען אין דער יד אַריין, מיט דער לאָזונג „בגפו יצא״ (נישט נעמען קיין בילעט), זיי האָבן ליב געהאָט צו וואַרטן ביי דער פֿאָסט אויף דעם בריוווטרעגער; אַ פּנים געהאפט צו קריגן ביי אים די ערוואַרטעטע ישועה.

אין דער זעלבער צייט האָט ראָזוואַדאָוו פֿאַרמאָגט אַ גייס־טיקן צענטער פון תורה, חכמה און נגינה, וואָס קיין שום שכנותדיק שטעטל האָט זיך נישט געקאָנט גלייכן צו אונ־דזער בית המדרש, וואָס דווקא דאָרט האָבן די יונגעלעכע פֿאַרנומען דעם גייסטיקן אויבן־אָן, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ סך גייסטיקע ריזן, ווי משהלע לוזשרס (רייד), אייזיק מאַנדל ע״ה, העשל קאָנער ע״ה און שפּעטער לוי צאָנגגען און נאָך און נאָך. זיי זיינען געווען פון די ערשטע אין ב״ת המדרש, וואָס האָבן אויפגעאָפּט די שיינע דערהויבענע טענער וואָס דער נייער יאָרהונדערט האָט מבשר געווען. אונטער זייער השפּעה האָבן מיר, דער יונגערער דור, שפּע־טער זיך צוגעגרייט צו דער נייער עפּאָכע מיט דעם גלויבן אין אַ שיינעם יידישן קולטורעלן מאָרגן.

געווען אין ראָזוואַדאָוו נאָך אַזאַ סאָרט יוגנט, וואָס זעלטן עס איז צו טרעפן אין יידישע שטעטלעך. דאָס זיינען געווען זין פון די עקסטרעמע חסידישע היימען, וואָס זיי האָבן זיי־ערע יוגנט־יאָרן געלעבט אין דער סביבה פון רב׳ס הויף. זיי האָבן געהאָט די מעגלעכקייט צו זען אַ סך נישט שיינע זאָכן, אָפילו אַליין געווען אריי־נגעשלעפט אין טיילי אינט־ריגס, וואָס מען האָט דאָרט געשפּינען קענן דעם רב׳ס געג־נער, אָליין מיטגעהאָלפן אונטערשטעלן אַ פּיסל די דושיקי־ווער, פֿלאַנאַשער חסידים, אַנטיילגענומען אין דער צוצו מוצו פּרשה, געווונגען סערנאַדאס אונטער איטשע שוחטס פענסטער דאָס באָקאַנטע לידל: „נאָר געלעבט מיט צוצו״, זיי זיינען געווען כל ולך מיט די יונגע רבצינס, געווויסט פון אָלע קיצלדיקע הויף־סודות און אויך באָלאַנגט צו דער הויף־קאָפּעלע מיט דוד נטע פערלמאַן ע״ה בראָש, וואָס האָבן אונטערגעהאָלטן דעם רב די סקארבאָווע נגונים על פי נוסח ראָזוואַדאָוו, ראָפּשיץ און מחוץ לתחום האָבן זיי גע־מאַכט לצנות פון גאַנצן הויף־התנהגות. זיי זיינען פשוט געווען פֿאַרפלאַנטערט אין ספקות והתרוצצות פון קדושה מיט עזות, התלהבות מיט הלצה און אפשר טאָקע דערפֿאַר זיינען זיי אַרויס שפּעטער אַמביציש קאָליר־פול און האָבן סוף כל סוף געפונען די אמתדיקע קוואַל פון אַ גייסטיקן שעפּערישן אויפשטייג ווי ס׳האָט געפונען מאיר מוהר, אנשל כץ, יצחק שעכטער, שלמה קלינקופף ע״ה און מלך יהודה זאָלץ ע״ה וואָס האָט זיין קינסטלערישן טאָלאַנט ענטוויקלט ביי מאַכן די פּיגל און אושפּיזן פֿאָר דעם רב׳ס סוכה.

פון אַ יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין מערב־אייראָפּע, וואָס האָט שוין געקעמפט און געחלומט די גרויסע סאָציאַלע חלומות, האָט דער ראָזוואַדאָווער אַרבעטער וויניק געווווסט, די בעלי־מלאכות מיט זייערע אַרבעטער געזעלן האָבן נאָך געאַרבעט צו 16 שעה אַ טאָג ביי די מאַשינען אין וואַרש־טאָטן. די געזעלן נישט גאָנץ זאָטע האָבן געשטילט דעם אַ־פּעטיט זייערן מיט זינגען ימים־נוראים׳דיקע תפילות, אַ לידּ פון דרייפוס, אַדער פון מאָריס ראָזענפעלד אַרבעטער־לידער, וואָס סאָנג האָקל ע״ה האָט פון ערגעץ געגאָסט. ער האָט שוין בכלל געהאָט אַ נייגונג צו סאָציאַלע ליטעראָטור. דער יידישער אַרבעטער האָט געלעבט מיט חלומות פון אַ שיפּס־קאָרטע קיין אַמעריקע אַדער צו געווינען די גרויסע טערנע אויף זיין לאָטעריע צעטל, וואָס ער האָט נעהאָלטן אין איין קויפן אולי ירחם. דער אַרבעטער מיט בעסערע מעגלעכ־קייטן האָט צוביסלעך אויסגעוואַנדערט אין פֿאַרשיידענע מקומות, ווו מיר האָבן נאָך אַ טייל פון די אַמאָליקע עמיג־ראַנטן געטראָפֿן אין אַמעריקע צופרידענע, וואָס דער גורל זייערער האָט פֿאַרשוינט זייערע קינדער פון דייטשע גאַז־קאַמערן.

באָלד האָט אויך אין ראָזוואַדאָוו גופא אַ בלאָז געטאָן אַ פריש ווינטל מיט סמנים פון אַ שענערן מאָרגן. אין יאָר 1907 האָט דער קייסער פראַנץ־יוסף פראקלאמירט פרייע וואָלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין ווין, האָט דער יי־דיש־נאַציאָנאָלער צענטראָל־קאָמיטעט באָשטימט אין אונ־דזרע וואָל־קרייז אינאיינעם מיט די 7 שטעטלעך (נישט קיין דערפער): מעליץ, דזשיקוו, רודניק, ניסקא, לעזשענסק, קאָלבושאָוו אין סאָקאָלאָוו, אָלס קאַנדידאט דעם באָקאַנטן מזרחי־פּירער, דעם פּשעמישלער רב גדליהו שמעלקעס ז״ל. פּלוצלונג איז געקומען אַ סוף צו אָלע אימבלדיקע פריוויל־גירטע הערשנדע קלאָסן אין ראָזוואַדאָוו. פריער האָט אַ סתם שוּל־ייד אַדער אַן אַרבעטער נישט געהאָט קיין שום דעה אין שטעטישע ענינים. איצט איז ער אויך אויסגעווייטלט געוואָרן

פאר א וואל־קאמיטעט־מיטגליד, וואס דארף אויך געבן סמכות די קאנדידאטן. די קהל־מענטשן מיט דעם ראש הקהל אנשל צאנגען ע״ה בראש, מיט בער ריידן, וואס האט שוין דאמאלסט געקוואקעט צו ווערן זיין ממלא־מקום, זיי האבן געוואלט האבן דעם ארבעטער צו כשרן זייערן קאנדידאט, וואס די ראדע פאלסקע האט אויפגעשטעלט, מיכאל באבד־שינסקי, דעם שפעטערן לעמבערגער וואיעוואדע שטאטהאל־טער, מיט אלע מיטלען, מיט געבן פריי צו טרינקען, ווי אין די אלטע צייטן. עס האט אבער זיי נישט געהאלפן, ווייל אלע בעלי בתים פון אלע קריזיז זיינען געווען פאריניקט צו שטיצן נאר דעם הרב שמעלקעס קאנדידאטור, אונטער דער פירערשאפט פון הרב יוסף תאומים ע״ה, ר׳ בעריש ווייגמאן ע״ה, אשר רובין ע״ה, ברוך שמידט ע״ה, אברהמעלע בירנ־בוים ע״ה און איסר גאלדפארב ע״ה, וואס האבן מיט מסירות נפש און מיט די שטארקע כוחות פון דער יוגנט בכלל גע־קעמפט פאר זייער קאנדידאט. די יוגנט האט דערפילט, אז דער קאמף איז נאר דער אנפאנג פון א נייער ערע. עס וועט נויטיק זיין נאך א סך צו קעמפן מיט די עסקנים, וואס האלטן זיך ביי אלטע מעטאדן און ווילן נישט זען, דאס זייער צייט גייט אוועק אין די אייביקייטן, און עס איז כדאי צו פרווון די יוגנטלעכע כוחות איצט. בפרט האבן זיי געהאט די שטי־צע פון די מאמעס, וואס זיינען געווען די גרעסטע אנהענ־גערס פון שמעלקעס, במילא האבן שוין די טאטעס אליין נישט געקענט א סך שטארן זייערע גאר נייע דרכים. ווידער האט לעמבערג אריינגעשיקט כסדר מאסן וואל־פראפאגא־דע, ציוניסטישע ליטעראטור מיט בראשורן, דער עולם האט געשמאק געלייענט דאס ציוניסטישע „לעמבערגער טאג־בלאט״ דעם ליבעראלן, „מאניטאר פאלסקי״ ארויסגעגעבן פון אן אוהב ישראל מיטן נאמען בריימער, וואס האט אין פארלאמענט פארטיידיקט יידישן אינטערעסן. יעדן מאנטיק און דאנערשטיק זיינען געקומען פארשיידענע רעדנער מיט געשליפענע צינגעלער. די יוגנט האט אויפגעכאפט נייע ווערטער, וואס רייצט יוגנט־געפילן, וואס שטרעבן צו א בעסער שיינער יידיש לעבן און ווערן געשטערט פון פא־נאטיקער וואס סטראשען מיטן כח פון סטאראסטע און אמאל אויך מיט זשאנדארן, למשל זשאנדארן זיינען דורך א ווינק פון קהל באפאלן א גרופע יוגנטלעכע, וואס זיינען געגאנגען דעם ערשטן טאג שבועות מעריב דאוונען, און זיך לוסטיק געמאכט שרייענדיק „האך שמעלקעס״, דערפאר האט מען ארעסטירט אזיינעם פון די שענסטע יוגנטפירער, באגלייטער פון הרב שמעלקעס, זיסל שמידט ע״ה, און נאך א יוגנטלעכן (זיין נאמען געדענק איך נישט) און צו מארגנס, דעם 2־טן טאג שבועות אינדערפרי, זיינען זיי געפירט געווארן אונ־טער אויפגעשפיזטע באגענטן קיין טארנאבזשעג. דאס האט אויפגעשטורמעט גאנץ טארנאבזשעג, אזוי דאס דער סטא־ראסטע האט זיי געהייסן באלד באפרייען. אדער נאך א חוצפה, וואס א ביטערער מה־יפית־יידל פון יענע צייטן, ער זאל מיר דארט מוחל זיין, איז אומשטאנד געווען אפצוטון: בעת שמעלקעס האט געהאלטן זיין קאנדי־דאטן־רעדע אין ראוואדאוו און אויך קריסטלעכע שטע־טישע וועלכער זיינען אים געקומען הערן, האט ער געשריגן ציניש אזוי די ערלים זאלן הערן: ג..דא־לע שמעלקעס! מיט אזעלכע נידערטיקע מיטלען האבן זיך באגנוצט אין יענע צייטן די עם־ארצישע עסקנים, אבער זייער כוח איז דאמאלסט געבראכן געווארן אדאנק דער ראזוא־דאוער יוגנט. ראזוואדאוער יידן האבן דעם ערשטן נאצ־יאנאלן חוב דערפילט, כמעט 80 פראצענט האט געוועלט יידיש, חוץ די קהלניקעס און עטלעכע פון רב׳ס נושא כלים און די שומרי הסף זיינע, וואס האבן אלע אויך באקומעי אין יד־ארויין פאר ווען באבושינסקין, וועלכער איז געווען געווארן דורך טעראר און שוחד און וואס די אנדערע שטעט־לער האבן נישט געקענט ביישטיין דעם נסיון. דערפאר איז ראזוואדאו געווארן דאמאלסט א שם דבר אדאנק די אלע בחורים פון יענער צייט, וואס האבן מער קיין חשק געהאט צו גיין צוריק צו די אלטע פאזיציעס, נאר גלייך נאך די וואלן געגרינדעט די „בית יהודה״ מיט הערמאן זילבער ז״ל אלס פרעזידענט. דער אנפאנג איז נישט געווען דערפאלג־רייך, ווייל עס האבן געפעלט שפערישע כוחות. זיי האבן נישט געווסט פון מאדערנער יידישער געשיכטע, פון העב־ראישער ליטעראטור איז קיין שמועס נישט געווען. דאס רוב פון זיי זיינען באשטאנען פון נעכטיקע קרענגל־שפי־לער, וואס האבן געמיינט, דאס מיט בלויז זינגען די התקוה, די שבועה, אדער „שם במקום ארזים״, „דארט ווו די צעדער־בוימען״, איז מען יוצא אז דאס איז דער עיקר צו זיין א ציוני, א משכיל, א מאדערנער בחור. געווען ווידער אזעלכע וואס האבן געהאט אנדערע כוונות, געמיינטאם באקומפען בער רייך אין זיין גרופע, וואס האבן שוין געמאכט יד אחת מיטן רב קעגן די ציוניסטן, וואס האבן אנגעפאנגען קריגן, וואס אמאל מער כוחות און פאליטישע השפעה צווישן די פאלקס־מאסן. ווי די זאך זאל נישט זיין, קענען מיר גאר נישט פארגעסן זייער רצון און קוראזש, דאדורך אליין פאר־דינען זיי אונדזער אנערקענונג, וועו מיר שרייבן די היס־טאריע פון דער יוגנט־באוועגונג אין ראזוואדאו, פון וועלכע די פני הדרך, וואס איך קען געדענקען, זיינען געווען יעקב חיים פערלמאן ע״ה און אלי רייך ע״ה. גראדע דער בית־המדרש־עלעמענט, חוץ געציילטע, האבן זיך אקטיוו נישט

באַטייליקט אין „בית יהודה", הגם זיי האָבן שוין געלייענט דעם „המצפה" שטילערהייט אין די ד' אמות פון הלכה, שוין געלייענט דעם ראָמאַן אין עברית פון מאפו „אַהבת ציון", דער ערשטער נאָוועל פון עץ הדעת אין יענער תקופה פון אַ בית המדרש בחור; אויך הערצלס „יידנשטאַט", וואָס איז געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. און אַזוי צו ביסלעך האָבן זיך פון פאַרשיידענע קרייזן באַלד שפּעטער אַרויסגעפּיקט שיינע פיגורן, וואָס האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקע פאַזיציע און עס איז ווערט זיי זאָלן דערמאָנט ווערן: פייוול עדער ע"ה, וואָס איז געווען כמעט פון די ערשטע, וואָס האָט מיט התמדה גלעזען ביאַליקס שירים און מיט אַ זעלטענער באַגאַבונג וואָס האָט אַ סך מיטגעהאָלפן צו ענטוויקלען די ראָזוואַדאַ־ווער יוגנט, דוד ליב בלימאָן, וואָס איז נישט בלויז געווען פון די ראשונים נאָר אויך פון די אַחרונים, ער איז געווען אחד בדורו. ער האָט יאָרן־לאַנג געדינט די דערהויבענע אידאָאַלן פון דער ראָזוואַדאַוועריש יוגנט בלב ובנפש ביז צום חורבן פון דעם אייראָפּעאישן יידנטום. אָפילו נישט געפילט דעם ווייטאָג און פּיין וואָס זיין גורל האָט אים אַזוי ביטער בעוולט. אומגעקומען איז דער „אלטער", ווי די יוגנט האָט אים גערופן מיט ליבשאַפט, אינאַיינעם מיט די 6 מיליאָן קדושים וטהורים.

עס איז אויך כדאי צו דערמאָנען ישראל גרויס ע"ה. גע־רופען „דער עקשן", „קריטיקער", וואָס האָט כסדר געפירט הייסע שרייענדיקע וויכוחים אין פאַריין מיט דעם מעסיקן שטיל אינטעליגענטן חיים האָס ע"ה. און לייזער איימער האָט מיט זיין ליבלעכן שמייכל קוים געקענט אים איינ־טיליקן. די אַלע האָבן צוגעלייגט אַ פלייצע צו דעם יוגנטלעכן אויפשטייג אין ראָזוואַדאַוו. דער גרעסטער כוח פון שפּע־ריישער אַרבעט איז געקומען אין יאָר 1910/11, וועו דער יונגערער עלעמענט געווענדע תלמידים פון ד' אַהרן קאָנער ע"ה, ר' יוסף אַבישעס ע"ה און ר' אַהרן (בייקע) קליינקופף ע"ה, האָבן איבערגענומען די לייטונג פון „בית־יהודה". קודם כל האָבן זיי אַרויסגעפירט דעם ראָמאַנטישן ציוניזם, וואָס איז געבליבן שטעקן בחדרי חדרים, אויף דער עפנט־לעכער גאַס אַגגרינדעט די ביבליאָטעק, וואָס האָט געגעבן דעם עולם די מעגלעכקייט צו לייענען און זיך באַקענען מיט גרעסטע יידישער געשיכטע, מיט מענדעלע מוכר ספרים און נאָך אַנדערע. די ערשטע יידישע גרינדער, וואָס האָבן אַזוי העלדיש דורכגעטראָגן די חבלי לידה פון די „בית־יהודה" האָבן צוביסלעך חתונה געהאַט, אַ טייל האָבן אויס־געוואַנדערט, איז דאָן געקומען אַ נייע תקופה און אַ נייע פירערשאפט, וואָס האָט פאַרשטאַנען די אַחריות, וואָס ליגט אויף זיי, און צוואַמען געשטעלט אַ בית ספר לעברית, פא־ראַנשטאַלטעט ליטעראַריש אַוונטן מיט פאַרלעזונגען, דיס־קוסיעס, געבערנגט גאַסט־רעדנער. געווען אַ גרויסער גע־ווינס דער נייער עברית־לערער ראָזמאַן, וואָס האָט אַנטייל גענומען אין אַלע אַרבעטן פון „בית יהודה" און געהאָלפן פאַרשפרייטן עברית דורך קורסן. באַלד האָט זיך געהערט אויף די גאַסן „שלום", „בוקר טוב", „לילה טוב", „להת־ראות". אָפילו בעלי־בתים ווי יעקב ראָטנבערג ע"ה און מענדל הערצלעך און די אויבן אויסגערעכנטע האָבן אָנגע־הויבן באַזוכן דעם „בית יהודה" און דאָרט געלייענט דעם „העולם", די „הצפירה" אַווי, אַז אין יאָר 1912 האָט שוין ראָזוואַדאַוו געהאַט אַ סביבה, וואָס האָט נישט בלויז גע־לייענט בעלעטריסטיק ווי „רוים און ירושלים" פון העס, אָדער „דאן קיכאט" פון סערוואַנטעס, נאָר אָפילו דאָס אָפּי־קורסישע „התועה בדרכי החיים" פון סמאלענסקין, „על פרשת דרכים" פון אַחד העם, „די עמאַנציפּאַציע" פון פינס־קער און עזוכט קלאָסישע מאָדערנע משוררים, ווי טשער־ניכאָווסקי. צו באַזאָרגן די אַלע ספרים איז נישט געווען אַזוי לייכט און נאָך אַלע גליקן האָט געפעלט אַ סך מאָל אויף דירה־געלט פאָר צוקראָווסקין, ווו דער פאריין איז געווען, האָב איך מיט דער הסכמה פון פרעזידענט זיסל שמידט ע"ה און לייזער איימער, דער פאַרוואַלטער פון ביבליאָטעק, גע־גרינדעט דעם ערשטן דראַמאַטישן קלוב אין ראָזוואַדאַוו, ווו איך האָב רעזישיסירט און אַליין מיטגעשפּילט אין דער דרא־מע פון גאָרדין „דער ווילדער מענטש", וואָס מען האָט געש־פּילט מיט גרויס דערפאלג דריי מאָל. די הכנסה איז אויס־שליסלעך געגאַנגען אויף דער ביבליאָטעק, וואָס האָט במשך פון 30 יאָר געדינט אַלס גייסטיקער צענטער פון וועלכן עס האָבן געשעפט די יניקה אַלע שפּעטערע ציוניסטישע מנ־היגים.

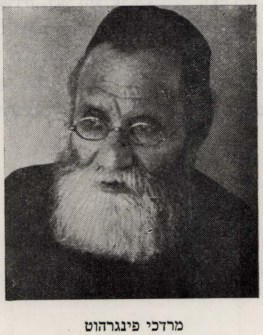
רעמיניסצענצן

חיים פינגערהוט

חסידות

ראַזוואַדאַוואר חסידות, אַדער גאָר ראַפשיצער חסידות, איז געווען פון אַנדערע דרכים. ס׳איז נישט געווען קיין חסידות פון דביקות ווי בעלזו, נישט קיין חסידות פון תורה ווי גער, אַדער נאָר פון מידות ווי דאָס לובאַוויטשער חסידות. עס איז געווען א וועג צום פֿאַרפולקאמען דעם מענטשלעכן קאָנטאַקט, שאָפן א געזעלשאַפטלעכע היימישקייט און כמעט אַן עפיקורעישע אַדער סיבאַריטיש פארהאלטן זיך צום עסן, טרינקען, זינגען, שיין דאַוונען, לאָכן און דערציילן וויצן. אָלע חסידים האָבן זיך געקענט און געפרייט ביים וויידערזען ביים רבין, ווי מ׳האָט זיך פאַרהאַלטן ווי להבדיל ביי א „שטאמטיש", זיך דערציילט נייעס, אויסגעטוישט ניגונים אוו פאַרבערגט.

וואָס מיינט אייגנטלעך חסידות? פאַר מיר איז עס א בוים מיט הונדערטער שרשים, טויזנטער צווייגן און הונדערט טויזנטער בלעטער; פאַר מיר איז, אויך היינט געזונ, חסידות די מעגלעכקייט פאַר אונדז ביהמ״ד־יינגלעך צו ריידן מיט א מיידל. איך בין זיכער: אז דער נס אַרייַנצוקוקן אין די טיפענישן פון די מיידלשע אויגן און ערשט דאָס קאָנטאַקטירן זיך מיט דעם באַזונדערן מין פרויעשקייט וואָס האָבן באַזעסן די טעכטער פון די ראַביישע הייזער, איז אויך חסידות. צוזוהערן זיך צום שמייכלדיקן קול, און אויסלענ־דישן קראַסנער אקצענט, פון אונדזער יונגער רעביצין „מ־רימטשע", און צו זען ווי זי פלעגט צו פֿאַרגליזן אירע בי־זאָנטנישע מאַנדעל־אויגן — איז אויך חסידות. אומבאַוווסט

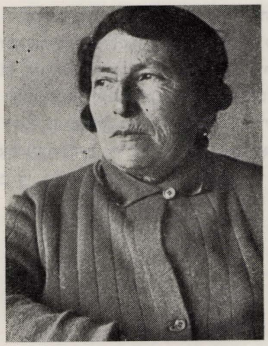

מרדכי פינגערהוט

האָבן מיר אַפּערירט מיט פאַרשידענע ווערטן. און ווי א קאַלעקציאָניסט פון אנטיקוויטעטן באַגייסטערט זיך מיט דעם זשאַוואר אַדער שימעל פאַטינא פון א כלי, און דוקא זיין שמוץ איז מער ווערט ווי א ריינער גלאַנץ, האָבן מיר מוחל געווען און ערוועצט די שוואַכקייט און אומבאַדייטע־דיקייט פון דער „תורה", וואָס דער רב פלעגט צו לעזן פון א ספר, כתב יד, וואָס האָט געהייסן: „ביכל". דורך דעם מאַגישן רוח פון ביכל, זיין שיינע אַנטיקע שריפט, וואָס קיי־נער האָט נישט געווסט, ווער עס האָט געשריבן מען האָט געזוכט דעם ווערט אין דער פאַרם, דער נייגונג אַדער ליניע און נישט בלויז אינם אינהאַלט.

פֿאַרבאַוון ניגונים

אין אזא אַטמאספער פון וואַרימקייט און לוסטיקייט האָבן געשפּילט א גרויסע ראָל די „סאַרבאַווע ניגונים". אַן א־מתער אוצר פון מאַטיוון און מעלאַדיעס, וואָס מ׳פלעגט זינ־גען נאָר אין אַנווענדונגען פון רב. יעדער מוזיקאַליישער מאַטיוו איז געווען פֿאַרבונדן מיט א באַשטימטן טעקסט און אויך לוח. די זעלבע תפילות אַדער זמירות האָט מען געזונ־גען מיט אַן אַנדער ניגון א פֿאַרשידענעם לויט דעם שבת אַדער יו״ט. די טראַדיציע האָט געשאַפן אַן אייגענעם פאל־קלאָר, נאָך דעם סדר פון „אנטיפאנא" ד. ה. דער רב האָט פֿאַרגעזונגען א שורה, און דער עולם האָט געענטפערט אי־

רבקה פינגערהוט

בערחזרנדיק דעם מאַטיוו אַן ווערטער אַדער אויסגעזונגען די אַנדערע העלפט פון ניגון־מאַטיוו, דורך דעם כסדרדיקן ווידערהאַלן פון סאַלאַ און כאר איז אַנשטאַנען אַ באַזונ־דערע פייערלעכקייט און שפאַנונג. די מעלאַדיעס האָט מען געקענט, אַבער נישט אַפּגעגניצט, מען האָט זי נאָר געזונגען איין אַדער צוויי מאָל אין אַ יאָר. מ׳האָט אויף זיי געווארט ווי אויף אַ ליבן קרוב און גוואַל פון אַ ווייטער שטאַט. ווי אַ ליבשטאַפט, וואָס מ׳זעט נאָר זעלטן. מ׳פלעגט נהנה זיין זינגענדיק לאַנגזאַם און פאַמעלעך און מיט גרויס בענק־שאַפט. אַ סך פון די דאָזיקע מעלאַדיעס האָבן געהייסן „וואַ־לאַכלעך״ און האָבן געשטאַמט פון קארפאטישע אוקראַינישע גוראישע לידער, און זייער פרעמד טאנאלע אנלאגע האָט נישט ווייניק בייגעטראָגן צו זייער פייערלעכער שיינקייט.

נישט חסידים

איך רוף זיי אָזוי, און נישט מתנגדים, ווייל זיי זיינען פאַר־שידן פון די איינגנטלעכע ליטווישע אַדער אַשכנאַזישע מת־נגדים. מער ווי „דאקענג״ זיינען זיי געווען „אומאינטערע־סירט״.

פאַרוואָס האָבן פיל פון אונדזערע נאָנטסטע נישט געהאָט קיין בעפיל פאַר חסידות? מיר דאָכט זיך, אַז זיי האָבן נישט געהאָט קיין „געהער״ דערצו ווי פילע מענטשן האָבן נישט קיין געהער פאַר מוזיק. מאָנכע זיינען זיך נתפעל דאָמיט און אַנדערע האָבן גאָר קיין אינטערעס דערצו.

ביי אונדז אין דערהיים זענען געווען פארטרעטן ביידע „פּארטייען״. מיין טאַטע ע״ה, מיין שוועסטער, און דאָכט זיך מיר, אַז אויך מיין יינגערער ברודער האָט עס נישט גע־צויגן צו חסידות. מיין מאַמען ע״ה און מיך — יאָ. עס האָט אַבער געהערשט אין אונדזער משפּחה אַ ליבעראַלע און טאלעראנטע אַטמאָספער וואָס האָט נישט דערלאָזט צו שפאנונגען און דיסקוסיעס.

אונדזער פּאַטער

דער טאַטע ע״ה איז געווען אייגנער פון די מערקווירדיקסטע פערזענלעכקייטן וואָס כ׳האָב געזען אין דער וועלט. איך גלויב אַז אַ דיסטאַנץ פון אָזוי פיל יאָרן דערלויבן מיר צו זיין אַביעקטיוו, כאָטש איך בין זיין ליבגדער זון. ער איז געווען אַ שטילער און אומשולדיקער רעוואָלוציאנער, וואָס האָט פראטעסטירט געגן זיין אומגערובטן לויט אַן אייגענעם נוסח. אָזוי האָט ער שבת נישט געטראָגן בייַ זיך טרעָג דעם „טריק״ פון עירוב. ער האָט נישט געוזכט און אַנגענומען כיבודים, נישט געהאַלטן פון דער „מזרח־וואַנט״, נאָר אַסטענטאַטיוו זיך באַזעצט אויף דער מעריב־וואַנט, און ווייל דאָרט האָבן זיך אָרום אים פאַרזאַמלט פאַרשידענע מענטשן און געבילדעטע משכילים, האָט ער דאָדורך אָזוי צו זאָגן „רעוואָלוציאניזירט״ די אונטערשטע רייע. איך זע אויך אַ פראטעסט קעגן דער דעמאגאגיק און סנאביזם פון דער דאַמאַלסדיקער אומגעבונג אין דעם, וואָס ער פלעגט נישט דאָווענען מיט דעם מנין. ער פלעגט זאָגן תהילים, וועז די אַנדערע האָבן געדאָווענט, און דאָווענען פלעגט ער, וועז מ׳האָט געלייענט. ער האָט נישט געטראָגן קיין גאָרטל, נישט געניצט די מקוה, אַבער אָפּגעהיטן דעם שולחן ערוך מיט אַלע סייגים. ביים עסן פלעגט ער נישט אכטן אויף דעם מאָכל, נאָר אַרייַנקוקן אין אַ ספר אַדער צייטונג. די דאָזיקע געווויינהייט האָט זיך אָזוי פארשפרייט, אַז אונדזע־רע סעודות האָבן מער אויסגעזען ווי אַ ביבליאָטעק אַדער ליין־שטוב. ער האָט ווייניק געריעדט, און נאָך ווייניקער זיך געשפּארט מיט עמעצן. ער האָט געהאָט אַ גרויסן זין פאַר מעכאַניק און טעכניק; מען האָט אים גרופען „בעל מיאד״ (בעל אומן יד), אויך האָט ער געקאָנט גוט צייכענען און מאָלען, און עס איז אַ סברה, אַז כמעט אַלע הייזלעך פון אונדזער שטעטל, זיינען געווען געבויט לויט זיינע פּלאַנען; און זיכער איז דאָס שייך צו אַלע פּרוכת׳ן, תפילין־זעקלעך לוחות, משנכנס אדר״ן און אפילו מצבות. צום רב האָט ער נישט געהאָט קיין יחס, אפילו וועז דער רב האָט פון אים געריעדט מיט כבוד און רעספעקט. אַ סברה, אַז דאָס איז גע־וען אַ רעשט פון די פרעהיסאַרישע שטרייטן ד. ה. די וויכו־חים פון פאַר מיין צייט, די „וועלט מלחמה״. זיין יוגנט איז אויסגעפאַלן אין דער צייט פון השכלה, און טראַגישערווייז האָבן די צוויי בילאַנטעסטע שטערן אויף אונדזער הימל: חסידות און השכלה זיך נישט געשעצט און פארשטאַנען.

אירסקלאַנג

אין אַ יו״ט נאָכן עסן, פלעגן מיר בחורים און פארשידענע ב״ב גיין צום רב צום „טיש״. דאָס „פירן טיש״, ווי דעם רב׳ס סעודה פלעגט הייסן, פלעגט זיך אַנהויבן שפּעט, כדי די חסידישע ב״ב פון שטאָט זאָלן קאָנען קומען צום „טיש״, שטעלן וויין, עסן „שירַיים״, זינגען און גאָר טאַנצן. דער רב אויבנאָן האָט געהאָט צו זיין רעכטער און לינקער האָנט זיינע זין נפתלי און משה׳לע, דערנאָך זענען געזעסן די חשו־בים ווי ר׳ שמואל אַהרן וואַגשאַל, ר׳ שאול האפערט, ר׳ מענטל שוחט און אַנדערע, דערנאָך זיינען געקומען חסידים פון זאקליקאוו, אַדער גאָר אַסטראָוצע וואָס פלעגן קומען אויף יו״ט אין שטאָט מיר בחורים זענען געשטאַנען הינ־טער דער שטול פון רבי׳ן.

צוויישן די גוטע מאכלים, וואס דער גבאי פלעגט ברענגען פון קיך, האט מען געזונגען זמירות, מיט די סקארבאווע ני־גונים, דער רב האט געטיילט שיריים און די פארמעגלעכע ב״ב האבן „געשטעלט״ וויין אדער ביר, ד. ה. מ׳האט אויס־געפונען ר׳ דער און דער „שטעלט א ליטער וויין״, דאנרויף האט דער רב איינגעלאדן ב״ב, וואס זיינען געזעסן ביים „טיש״ אדער אונדזו בחורים אדער אויך אנדערע ב״ב וואס זיינען געזעסן אין ביהמ״ד, ווו מען האט געפירט די סעודה. א סך זענען געקומען עוסק זיין אין א ספר, א טייל סתם אזוי צו קיבעצען און צו הערן זינגען. דער רב פלעגט זיי אויפ־רופן צו א גלעזל וויין אדער ביר, און עס איז געווען אנגענומען אז דער מכובד האט זיך דערנענטערט צום רב, און געטרונקען לחיים צום רב.

מעשה שהיה, אז איינמאל האט דער רב אויפגערופן מיין טאטן, וואס איז געזעסן אין אנדערן עק פון ביהמ״ד און אריינגעקוקט אין א מדרש. אז איך האב דערהערט „ר׳ מר־דכי פינגערהוט״, האט מיר געגעבן א קלאפ אין הארצן. מיין טאטע האט זיך אבער נישט וויסנדיק געמאכט. נאך 3־2 מאל אויסרופן זיין נאמען האט דער רב צו אים געשיקט דעם גבאי. און אז דער גבאי האט געזאגט, אז דער רב איז אים מכבד מיט וויין, האט מיין פאטער געענטפערט: „כ׳ביז נישט דורשטיק״, אז דער רב האט דאס דערהערט, האט ער מיט א זויערן שמייכל זיך אויסגעדרייט צו מיר אין עפעראגט „און דו ביזסט יא דורשטיק?״ דאס לאכן פונעם עולם און אלע בחורים, מיינע חברים, האב איך שוין נישט געהערט.

קוים האב איך נאך געקענט זען דורך די טרערן אין מיינע אויגן די בליצנדיקע בליקן געמישט פון האס און מיטלייד, וואס האבן צו מיר געקוקט פון דער וויבערישער שטוב, וווּ עס זיינען געשטאנען אין דער טיר די רביצין און זייער שיינע טעכטער.

ה„כלי קודש״ בעיירתנו

יחיאל שפרגל

לזכר נשמות הורי ז״ל הקדושים, אבא מורי שמריהו בן ברוך הכהן שפרגל ואמי מורתי פרל לביא זילבר, שמתו בשנות 1940—1943, מרעב וממסור בבודייבו פלך אירקוטסק, בגלות סיביר. ת נ צ ב ״ ה

נתבקשתי לתת סקירה על „כלי הקודש״ של העיירה. אמנם אין ביכולתי לספר על כך הרבה. נולדתי אמנם ברוזוואדוב, בשנת 1894, שם חייתי עד שנת 1914, אך זמן קצר אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה נקלעתי עם הורי ז״ל לווינה. ואם גם חזרנו משם לאחר שהרוח העיר מידי הרוסים בשנת 1915, גוייסתי מיד לצבא האוסטרי. כשהתחתנתי בשנת 1921 עברתי לגור בליז׳נסק למשך שנתיים ואח״כ עזבתי לגמרי את פולין וישבתי בצ׳כוסלובקיה (בחבל הסודטים) עד לפלישת צבאות היטלר. כך שברוזוואדוב שהיתי רק לס־רוגין. בהיותי פליט ברוזוואדוב בקיץ 1939, גורשתי בערב חג הסוכות של אותה השנה, יחד עם כל יהודי העיירה, דרך נהר סאן, לשטח הרוסי, ובעזה״י הגעתי בשלום ארצה בינואר 1941, דרך וילנא, מוסקווא, אודסה, איסטנבול, בירות וכו׳. אך אעשה מאמצים להעלות מתהום הנשייה כל מה שאפשר מהתקופה שהזכרתי.

„כלי קודש״ היוו לפחות 10 אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית, שהם כארבעים משפחות ויותר. על הרבנים ייחדתי כבר את הדיבור ברשימה אחרת, אבל אצלנו היה בעצם רק רב אחד ובזמני שרת בקודש ר׳ צבי (הירש) הורו־בין. הרב ר׳ צבי נולד בערך בשנת 1850 ונפטר בשנת 1918 (תרע״ט) בעיר ריישא (ז׳שוב). גווייתו הובאה ברכבת משא מיוחדת לרוזוואדוב, כאן הובא למנוחת עולם ובהלווייתו השתתפו המונים מבני העיר ומהסביבה. הרב הנ״ל היה דור רביעי לשושלת הרופצ׳יצאית שמייסדה היה ר׳ נפתלי הורו־בין מרופצ׳יץ. ר׳ צבי היה בנו של הצדיק ר׳ משה׳לי (נפטר בשנת תרנ״ד 1894) ששימש לפניו כרבה של עיירתנו. ר׳ משה׳לי היה בנו של הרבי ר׳ אליעזר מדז׳קוב בנו של הרב ר׳ נפתלי. אחרי פטירתו היו עוד 2 רבנים ברוזוואדוב מיוצאי חלציו והם ר׳ אפרימיל בנו הבכור, ואחרי פטירתו של האח־רון באופן פתאומי בגיל צעיר, הוכתר בנו ר׳ נפתלי לרב. הוא שימש ברבנות עד החורבן ונספה יחד עם כל בני ביתו בימי השואה בלבוב. אחיו הצעיר של ר׳ נפתלי, משה׳לי, הגיע לפי השמועה עד לודמיר־וולינסק (זווייהיל) שם נפל לידי קלגסי הנאצים ששרפוהו במדורה. אומרים שהוא ביקש לעצמו מיתה זו וקידש את השם בקפצו לתוך הלהבות כשהוא עטוף בטלית.

הכרתי בזמנו שלשה דיינים, בזה אחר זה. הראשון והבכיר היה ר׳ אלעזר מו״צ (רוזן). כשהכרתיו בילדותי היה ר׳ אלעזר כבר זקן בשנים, למעלה מגיל שבעים. כפי ששמעתי היה הוא יליד פולין הרוסית ובעודו ילד העבירוהו לגאליציה מפחד החטיפה. היה זה בתקופת הצאר ניקולאי הראשון עת חטפו ילדים יהודם לקאנטוניסטים. שמו האמתי היה בעצם רוזנבוים אבל הוא אמר שיסתפק ברוזן ואין לו צורך ב„בוים״ והד גשאר בשמו רוזן. ייתכן שבשינוי השם רצה לטשטש את מוצאו הרוסי. ר׳ אלעזר מו״צ היה יהודי פיקח מאד ולא היה מהמחמירים ביותר. בסתר היה מתנגדו של הרבי אם כי בפומבי היו חיים בכפיפה אחת. ר׳ אלעזר מו״צ אכל בשבתות ובחגים על שולחנו של הרב, שהחשיב אותו מאוד בהעריכו את ידיעותיו ובידעו כי מלבד שהוא גדול בתורה, הוא גם פיקח וממולח. בזקנותו לא בחל ר׳ אלעזר בטיפה המרה; אך זה לא פגע בהחלט בכושר שיקוליו בפסקי הדין וההלכה„ הן בענייני טריפות והן במשפטים, בוררויות וכו׳. בהיותי חובש בית המדרש בנעורי הייתי מצוי בספרי שאלות ותשובות שונים כגון „בית יצחק״ של הרה״ג ר׳ יצחק שמלקיס רבה של לבוב; או „דובר שלום״ מהרה״ג ר׳ שלום מרדכי הכהן שבדרון מבז׳ז׳ני (ברז׳אן). וכן בספרי הגאון ר׳ יוסף אנגל מקראקא מצאתי הרבה תשובות בספרים הנ״ל על שאלותיו של ר׳ אלעזר מו״צ. בקיצור, הוא היה גדול בתורה, סמכות שההתחשבו בה מאד בעולם הלמדנים. הוא האריך ימים ונפטר כשהיה למעלה מגיל תשעים.

הדיין יוסף רוקר

הדיין והמו״צ ר׳ משה לייב רוגנפיש היה חתנו של ר׳ אלעזר הנ״ל (שהיו לו כמדומני רק בנות). הוא היה טיפוס שונה לגמרי מחותנו. היה בעל קומה שמרוב גבהו הלך תמיד שחוח. גם תכונותיו הנפשיות היו אחרות לגמרי משל קודמו. היה מחמיר הרבה בהחלטותיו, ומתנגד קנאי ללימודי השפה העברית וליסוד בית ספר עברי מתוקן בעיר־רנו ויצא חוצץ נגד המורים בכל הזדמנות. זכורני, בערך בשנת 1907, נתקבל ברוזוואדוב מורה עברי בשם צבי הורלינק, יליד הומאן שבאוקראינה. הוא היה מורה מוכשר מאד שנתפרסם אחר כך כמנהל בית ספר „שפה ברורה״ שבטאר־נוב. הורלינק היה בן אדם רזה, חלש וצנוע מאד. באחת השבתות כשהגיע הורלניק לבית המדרש לתפילה, התקיפו ר׳ משה לייב הדיין על לא סיבה והוכיחו על פניו על שהוא מגלח את זקנו (אם כי יתכן שלא התגלח בתער אלא בסם גילוח שהשתמשו בזמנו בחורים אדוקים, דבר המותר לכל הדעות). הפעם יצא הורלניק מגדרו ונזף בר׳ משה לייב בהשתמשו באימרה התלמודית: „טול קורה מבין עיניך״. המקרה הזה היה לשיחה בפי אנשי העיירה במשך זמן רב. ר׳ משה לייב היה עוד דיין משנה בחייו של חמיו, במשך הרבה שנים, כי כאמור האריך ר׳ אלעזר בחייו ולעת זקנתו לא יכול למלא את תפקידיו וחתנו היה לו לעזר. אחרי פטי־רת ר׳ אלעזר שימש ר׳ משה לייב רק שנים ספורות בתפקיד דיין, כי אחרי חמש או שש שנים נתקף מרה שחורה, נתבל־בלו עליו חושיו ולא הייתה תרופה למחלתו. הוא לא האריך ימים ונפטר בגיל חמשים בערך.

אחרי פטירתו בשנת 1909/10 נתמנה בתור דיין ומו״צ ר׳ יוסף רוקר. הוא היה קודם דיין בעיירה הקטנה ריבי־טי שע״י פשמישל. אשתו הייתה מרוואדוב והיו לו כמה גיסים בעיירה שמילאו תפקידי קודש, כמו ר׳ מנדל שלנגר שו״ב, ר׳ מנדל סופר סת״ם ועוד. משנתפנתה משרת דיין בעיירה, נתמנה לתפקיד זה על ידי הרב ויועציו בלי בחירות, שלא כפי שנהגו קודם לגבי שוחטים, דיינים, נאמנים וכו׳. המו״ץ רוקר היה יהודי ירא שמים ומאד מסור לתפקידו, איש שקט ומצניע לכת. הוא לא התערב אף פעם בפוליטיקה ובמחלוקת. היה רזה מאד וחלוש מטבעו, מטופל במשפחה גדולה והמחסור והמצוקה בביתו היו גדולים מאד. שימש

בקודש ברוזוואדוב בערך שלשים שנה, עד השואה ומת מות קדושים בפשמישל, אליה הגיע עם גולת רוזוואדוב, בגירוש הכללי בספטמבר—אוקטובר 1939.

השוחטים ברוזוואדוב

בזמנו עסקו בשחיטה ברוזוואדוב השוחטים דלקמן:

ר׳ אברהם כ״ץ

ר׳ יצחק (איטשע) כץ

ר׳ שמעון כץ

ר׳ יהושעלי שוחט

ר׳ מנדל שלאנגר

לר׳ אברהם כץ עברה השחיטה בירושה מאביו ר׳ אנשיל. גם ר׳ אברהם הוריש את השחיטה לשלשת בניו והם: ר׳ שמעון, ר׳ אליעזר ור׳ נח, אבל רק ר׳ שמעון עסק במקצועו ברוזוואדוב ואילו יתר בניו, גרו בסביבה (בלאז׳וב גרמבוב) ושם עסקו בשחיטה. ר׳ אברהם שוחט היה קטן קומה, בן תורה, מקורב מאד לחצר הרב, ועסק בשחיטה עשרות בשנים. היה לו בית משלו שקיבל בירושה, אך התפרנס בקושי כי מטופל היה בהרבה ילדים. בדרך כלל היה מצבם של כל כלי הקודש רע בהחלט, חוץ ממצבו של הרב שהכנסתו לא הצטמצמה בקצבת הקהל הזעומה אלא נוספו עליה גם מרח״ש ו„פדיונות״ החסידים שהרי היה יותר אדמו״ר מאשר רבה, וחסידים למאות היו לו בסביבה ובייחוד בעיירות השונות אשר בפולין הקונגרסאית.

ר׳ איטשה שו״ב הסתבך עם הרב לעת זקנתו. כתוצאה מכך היה מנודה מרבים מתושבי העיר; בהמות גסות לא שחט בכלל, והכנסתו הצטמקה עד כדי שחיטת עופות מאנשי שלומו, שלא היו מרובים ביותר.

באותו זמן הגיע לרוזוואדוב שוחט מוואדוביצה בשם ר׳

ר׳ מנדל שוחט ובעל תפילה

יהושעלי, חסיד נלהב וקנאי שרדף את הציונים עד הרמה. בעל זקן אדום היה. הוא מילא תפקידו זמן קצר מאוד.

ר׳ שמעון, כאמור לעיל, היה שו״ב אחרי פטירת אביו, אבל עוד בחיי אביו היה עסוק הרבה שנים בשחיטה והיה שו״ב רשמי של הקהילה.

ר׳ מנדל שלאנגר שימש בקודש יותר משלושים שנה. היה בנו של ר׳ הרשלי ניסנ׳ס שהיה בזמנו גבאי של הרב וידימינו. ר׳ מנדל היה מקודם שו״ב בכפר יארוצ׳ין ועבר אח״כ לשמש בעיר מולדתו. היה בעל תפילה בחסד עליון ובעל קול ערב מאוד והיה עובר לפני התיבה בשבתות ובחגים. בימים הנוראים התפלל מוספים ומשך לב שומעיו בתפילתו הנעימה.

נאמני הבשר

ההכנסה מהשחיטה הייתה בעצם עיקר הכנסתה של הקהלה וממנה נזונו בחלקם הדיינים, הגאמנים, השוחטים וכו׳. תופעה זו אומרת דרשני. כידוע היו לקוחות הבשר מהגויים מועטים מאד. ואם כי מחיר הבשר הטרף היה נמוך מאד, מעטים היו הקופצים עליו, ורק שכבה דקה של האינטיליגנציה והאזרחים היו נזקקים לו. כי רוב הנוצרים היו קונים בשר חזיר, נקניק וכדומה. אם נקח בחשבון שרוב יהודי העיירה, פרנסתם היתה מצומצמת ואמצעיהם דלים, הרי שלא יכלו להיות צרכנים גדולים של בשר. ואם עוד נוסיף שהחלקים הפנימיים של הבהמה כגון הטחול, הריאות וכדומה כמעט שלא ניקנו ע״י רוב היהודים, חרף מחירם האפסי, כי אז יש להתפלא מהיכן, יכלו להתפרנס 5—6 קצבים ועוד להפריש מזה בשביל צרכי הקהילה ומשמשיה בקודש! חידה היא ולה׳ פתרונים!

גאמנים הכרתי שלשה. הלא הם: ר׳ יצחק הירש בלימן, שכינויו היה הרעשן (גרעגער); הגאמן הלבן (שמו ושם משפחתו נשכחו ממני); ה׳ ואגנר.

ר׳ יצחק הירש עני מרוד היה וסבל רעב ומחסור כל שנותיו, הוא ומשפחתו, למרות שהיה גם בעל תפילה כמעט קבוע בבית המדרש ומילא בה תפקידים שונים לעת מצוא. היה לו קול רעשני וצורם ולא התבסמנו ביותר מתפילותיו. „הגאמן הלבן״ היה יהודי לבקן בעל זקן ופאות לבנים שירדו לו על פי מידותיו, ולא הכרנו אותו בשם ובכינוי אחר מאשר „הגאמן הלבן״. היה חסיד וירא שמים מאד, ביתו היה מלא ילדים ועניות מנוונת שלטה בו. קשה היה לדעת ממה היה היהודי הזה מתפרנס. כאמור הייתה ההכנסה מהבשר דלה מאד, וקל להבין שמשכורתם של הגאמנים הייתה כמעט אפסית. אמנם בשר לא היה כמעט חסר להם למשרתים בקודש כמו השוחטים והגאמנים, כי כל אלה שהתעסקו בענייני

הבשר לקחו להם את כל החלקים הפנימיים של הבהמות מידי הקצבים כגון הריאות, הכבד, הקיבה, והרגליים וכדומה. אבל חוץ מבשר הרי יש צורך עוד במשהו. ואמנם דלות מנונת שלטה בבתים אלה, גם הנאמן מר ואגנר לא שפר חלקו. גם הוא היה יהודי רוה וצנוע ומסתפק בקב חרובים מערב שבת לערב שבת. היו אלה ממש עלובי עולם, מסכני הגורל.

סופרי סת״ם

מסופרי סת״ם הכרתי שלשה: 1. אברהם חיים סופר, 2. ר׳ מנדל סופר, בנו. 3. ר׳ יצחק (איציק) אויסאיבל.

ר׳ אברהם חיים סופר, הקשיש שבכולם, היה כבר בגיל למעלה משבעים כשהכרתיו. נשוא פנים היה, חסיד ומאוכלי שולחנו של הרבי ויד ימינו. לעת זקנתו כמעט שלא עסק במקצוע, בכל אופן לא היה כותב ספרי תורה, רק מזוזות ופרשיות של תפילין. ר׳ מנדל סופר וגם ר׳ איציק סופר היו הסופרים העיקריים. הם עסקו בבורסקאות של העורות ובשרייהם, שרטטו את הגווילים ועסקו כל ימיהם בעבודת הקודש, בכתיבת מזוזות, תפילין, מגילות והעיקר בכתיבת ספרי תורה. בניהם הצעירים מאיר (גוידה) בנו של ר׳ איציק וכן בניו של ר׳ מנדל, מרדכי ז״ל וייבדל לחיים בנו מאיר מוהר, עזרו על ידם בעבודת הקודש. בביתו של ר׳ מנדל סופר הייתי יוצא ונכנס הרבה שנים, כי הייתי חברו וידידו של בנו מרדכי שהיה מלא וגדוש תורה והשכלה. נזדמן לי להיות עד ראייה לעניות המנוונת בבית הזה. קשה לתאר את גודל המצוקה שראיתי שם במו עיני. בעיקר ניכר שם המחסור בחורף, כשהשמשות היו קפואות ובבית שרר קור, כי התנורים לא הוסקו מחוסר עץ ופחם. הילדים ישבו בפינות הבית מכונסים בתוך עצמם וכמעט שלא יצאו במשך כל החורף, כי לא היו להם בגדים חמים ונעליים שלמות.

חזנים

חזנים רשמיים לא הכרתי בעיירה שלנו חוץ מר׳ יהושע שוארץ. יהודי זקן (רק כזה הכרתיו) וכפוף גב היה, ולא זו בלבד שלא ידע לקרוא בתווים, אלא שגם לשיר לא ידע. לא היה לו קול נעים וכמעט תמיד היה צרוד, ובעברו לפני התיבה היה שר תמיד את הלחנים הישנים ואת הניגונים שהיו ידועים מזה שנים. היות וקופת הקהל הייתה תמיד ריקה אי אפשר היה לפטר את פקידי הקהילה בין אם היו ראויים ומוכשרים לתפקידיהם בין אם לאו ובלית ברירה נסחבו בשרותיהם עד סוף ימיהם. יוצאים מן הכלל בנידון זה היו השוחטים, שמבחינה הלכתית אסור היה להעסיקם בזקנותם, בגלל החשש שמתוך רעידת ידיהם עלולים הם להטריף את הבהמות בשחיטתן ועל ידי כך לגרום נזקים כבדים לבעליהן.

המשמשים בקודש

במשך עשרות בשנים כיהן בבית המדרש ר׳ משה אביגדור אויסאיבל. יהודי קטן קומה היה, בעל זקן צהוב ומנומש פנים. הוא טיפל בכל ענייני בית המדרש: השגיח שבחורף יהיו התנורים מוסקים, היה ממלא את המנורות בנפט, מנקה אותן ומדליקן והיה מכבד את בית המדרש. כמו כן היה עליו לסובב מזמן לזמן על בתי העיר כדי לאסוף תרומות בקופ־סת־העץ, לנרות בשביל בית המדרש. הוא היה המפקח על „הגויים של שבת״ יאשק, פאוול, ברס, פוריאן ויעוד, שכז היו נזקקים להם במיוחד בשבתות ובחגים כדי להסיק את התנורים ולכבות את האורות. מובן מאליו שעיקר תפקידו היה על הבימה, בקריאה לעליה לתורה, במכירת העליות בימים הנוראים ועוד. תפקיד כפוי־טובה היה עליו למלא בהדלקת נרות החנוכה. הדלקה זו הייתה מעין קארנאבאל בשביל הנוער השובב שהשתולל אז והשתמש בהזדמנות זו לזריקת מגבות, כדורי שלג וכד׳ כדי לכבות את הנרות. ר׳ משה אביגדור המסכן עמד כל הזמן על המשמר ליד הנרות והדליק וחזר והדליק את הנרות הכבויים, אבל היה מעלה חרס בידו, ולא הצליח להשתלט על המשתוללים.

השמש השני שהכרתי היה ר׳ טוביה אפטלאן פלאצק) הוא היה במיוחד שמש של בית הכנסת. הרבה שנים שימש גם כ־בלן וגם כקברן, אך עיקר פעולתו היה בבית הכנסת. הוא היה גם השמש הרשמי לחופות ולטכסים. היה מוסר לכלה אחרי טקס הכלולות — שהיה על פי רוב נערך בחוץ כשמוג האויר סייע לכך (על יד בית הכנסת או גם בכיכר העיר) — את הכתובה, בהכריזו בפולנית: Na masz Kontrakt na sto dwadziescia lat; trzymaj go dobrze. (הא לך חוזה למאה ועשרים שנה, שמרי עליו היטב). הכרזה זו גררה אחריה תמיד גל של צחוק מפי הנוער וביחוד מצד הנוער הנוצרי שהשתתף תמיד בהמוניו בטקסים פומביים כאלה. כאמור היו רוב החופות נערכות תחת כיפת השמיים, מלבד במקרים של נישואי בוסר, כגון במקרה שהחתן לא הספיק לשרוף בצבא ומפחד קנסות נערכו החופות בחדרי חדרים.

זמן מסויים היה שמש בבית המדרש ר׳ אלתר שדכן. היה זה יהודי חצוף שמהבל פיו פחד כל אחד. עיקר תפקידו היה בזיווג זיווגים, אך הוא לקח לעצמו בחזקה גם את השמשות. אולם למרות שני התפקידים בודאי לא עשה עושר רב והת־פרנס בדוחק. כדאי להזכיר את השמש הקטן ר׳ איטשי מאיר שכל ימי חייו היה מעורר לסליחות ותפילה בהכותו בפטיש עץ על דלתות בתי ישראל. הוא היה יהודי נחמד ועליז ותמיד ניבא לימות המשיח המתקרבים והולכים. הנוער היה תמיד מתרכז סביבו ומקשיב בחיבה לדבריו.

גם השל בוק שימש תקופה מסויימת כשמש הקהילה.

משהו על החינוך ב„חדרים"

אליעזר חסיד (לייזר צלאלס)

זכרונותי על החינוך היהודי ברווזואדוב מקיפות רק את התקופה מתחילת המאה הנוכחית, עד פרוץ המלחמה העו־למית הראשונה, כלומר: עד אמצע שנת 1914. יש לזכיר שפניה של רווזואדוב היהודית אחרי המלחמה — אחרי פירוק הקיסרות האוסטרו־הונגרית וסיפוחה של גאליציה לפולין המחודשת היו שונות בתכלית השינוי מאלה שלפני המלחמה. השבים מגירושם מטאקטאלצ'וק (רוסיה), פליטי הקרבות שברחו לארצות המערביות של הקיסרות, וביחוד מאות הצעירים ששרתו בצבא וחזרו לרווזואדוב אחרי תום המל־חמה היו דומים רק במעט לאלה שעזבוה בשנת 1914. השהייה בארצות מרכז אירופה והמגע עם תרבויותיה השאירו עליהם אותות ניכרים שלא ניתנו להימחות. אין תימה שזה השפיע בהכרח גם על החינוך היהודי. אך אין אני רואה את עצמי מוסמך לכתוב על כך, מאחר שלא חזרתי לעיירתנו מאז עזבתיה בעצם הקרבות בסתיו של שנת 1914.

על צד האמת ראוי היה לחלק גם את תקופת 14 השנים, מראשית המאה העשרים עד המלחמה, לשתי תקופות שוות. אין להשוות את רווזואדוב שלפני הבחירות לרייכסראט האוסטרי, בשנת 1907, לזו שלאחריהן. רוח הפרצים העזה של התעמולה למועמד היהודי לבית המחוקקים האוסטרי, שינתה את פניה הרוחניים של עיירתנו מן הקצה אל הקצה. הייתה זאת תקופת הפריחה של העתונות היהודית בגאליציה, תקופת שהותם שם של ברנר, שלום־עליכם, שופמן וסופרים אחרים והשתתפותם בעתון היומי הציוני „טאגבלאט", עתון זה הופיע בלבוב בעריכת משה קליינמאן והוא היה אז בעל השפעה עצומה ברחוב היהודי. מעתון זה נתקבלו בעיירתנו למעלה ממאה עותקים. אי־אפשר שלא להזכיר זאת כאן, כי המדובר בעיירה שבמפקד האוכלוסין של שנת 1910 הגיע מספר תושביה היהודים ל־2,400 נפש באוכלוסיה כללית של כ־3,900. ודאי יסופר עוד על הבחירות והתעמולה בעיירתנו ובעיקר על השתתפותם של בני רווזואדוב כתועמלנים ב־8 העיירות שהיוו מחוז בחירה אחד. תקופת הבחירות וריכוזם של כל בני העיירה מסביבן, הייתה מעין חריש עמוק בדמותה התרבותית וההכרה הלאומית של האוכלוסיה היהודית, ועק־בותיה לא ניתנו להימחות יותר. ברור איפוא שהבחירות הטביעו את חותמן על חינוך הילדים ועל הנוער, כי הרי אין להשוות נוער שהתרגל לקריאה רצופה של לא פחות מעתון אחד ליום (לעיתים לא נדירות בהצצה בעתונים של 2 שפות נוספות) לנוער שניזון מקריאה מקרית של עתון יומי לועזי, שהגיע לידו באחור זמן ניכר. דבר זה ניתן לומר לא רק על הנוער המתבגר, אלא גם על זה שהמשיך בלימודים תורניים בבית המדרש. האווירה התרבותית של העיירה התפשטה על „החדר" ולדברי ה„משכילים" הכניסה בו אויר צח ורענן.

כמו בכל העיירות שימשו גם אצלנו ה„חדר" ובית המדרש מעין גן ילדים ובית ספר, אם כי למותר לציין שהשיטות הפדגוגיות של מוסדות החינוך בעיירה לא היו אלה של היום, וספק אם בכלל ניתנו להיקרא בשם שיטות פדגוגיות. אך עובדה היא שאלה היו אז המוסדות היחידים שהיקנו תורה וגם מעט דעת, קריאה וכתיבה לכל בני העיירה. למרות חוק לימוד החובה אשר להלכה חל היה על כל התושבים בשנים האחרונות, הרי רק יחידים מילדי היהודים (המדובר בבנים) למדו בבית הספר העממי הממלכתי; גם בבית הספר על שם בארון הירש שהיה מיועד רק לילדי היהודים למדו מעטים באופן יחסי. (כדאי להזכיר שאלה שבאו לאמן את בנות ישראל ברווזואדוב במלאכת השנצים לתרבושים ורשתות

משה'לער, שלמה'לער

לתסרוקות וגם קנו מהן את תוצרתן היו כנראה שליחי קרנות הבארונית). לעומת זאת למדו כל ילדי ישראל, ללא יוצא מן הכלל ב„חדר". המדובר על דרדקים, כי ככל שגדלו הבנים גדלה הנשירה מסיבות שונות.

חול המועד היה התקופה בה הגיעו האבות לעמק השווה עם המלמדים על שכר הלימוד לבניהם ל„זמן" הבא („זמן" נקראה מחצית השנה מחול המועד לחול המועד). תלמוד תורה צבורי לא היה או בעיירתנו ולכן נאלצו כל היהודים לשלוח את ילדיהם למלמדים ולשלם להם שכר לימוד. ברור ששכר הלימוד לא היה שווה, הייתה מידה מסוימת של פרוג־רסיוויות בתשלום.

המאוכלסים ביותר היו „החדרים" של מלמדי הדרדקים שנעזרו על ידי „ריישי דוכנא" (בעלפער), שגם עזרו להם בהוראה וגם הביאו את הפעוטים שבהם ל„חדר" והחזירום אחר כך הביתה. למדו בהם בני 3 עד 6 בערך, ותכנית הלי־מודים התחילה בהקניית אלף בית ונגמרה בלמוד חומש עם רש"י. מלמד הדרדק הוותיק ביותר היה חיים שמחה (אם אינני טועה היה שם משפחתו אטלאס) שזכה לחנך כמה דורות. לא רק בוותקו נבדל הוא מאחרים, אלא גם בשיטות הפדגוגיות המיוחדות שלו (אחת מהן תיאר מאיר מוהר בהצ־לחה רבה באחד המוספים הספרותיים של „דבר").

כל הכינויים בהם היו ידועים בני רווזואדוב הוא אשר הדביק להם כינויים אלה בילדותם לכל ימי חייהם.

מלבדו כיהנו כמלמדי דרדק, אולי לא במשך כל התקופה הנסקרת, מרדכי בירנבוים (אביה של היה ויסברוד במושבה קדימה), „דער רויטער מלמד" („המלמד האדום" — בוש אני ומודה שעד היום אינני יודע שמו) וישמואל בוק שהורה גם לילדות.

שלב הלימודים השני ב„חדר" היה מיועד לבני שש עד תשע בערך. כבר בשלב זה הסתמנו ההבדלים המעמדיים בין התלמידים, הבדלים אשר הלכו והחריפו בשלבים הבאים וריישומיהם ניכרים היו לאורך כל החיים. חדרי הדרדקי היו כאמור כלליים, כי למדו בהם כל ילדי העיירה ללא הבדל מעמד ודעות, אולם אחרי הנשירה של רבים מבני פשוטי העם או מיעוטי יכולת, שלא היה להם ענין או יכולת תמרית ללמד את בניהם „גמרא", נתחלקו התלמידים גם לפי מעמדם הכלכלי של אבותיהם וגם לפי השקפתם. מעטים היו המלמ־דים שכשרים היו גם לחסידי הרבי וגם למתנגדיו. ככה היו כבר בשלב השני „חדרים" שבהם למדו בעיקר חסידי הרבי, ואחרים שלמדו בהם בעיקר מתנגדיו. לרוב התחילו בחדרים אלה ללמוד כתיבה עברית (אידיש). בנימין עדר (אביה של מרים גרינשטיין בחיפה) הצטיין במיוחד בכתב ידו היפה והנקי, והמלה ב"ה בראשית ה„גריזל" שלו, הייתה מסולסלת להפליא. לשלב הזה השתייכו גם המלמדים פיני צוטו (שטיין), מרדכי יעקליס (בוך), יעקלי שלמה חילס (פלזן), נפתלי מלאך (גרינבוים) וניסן טיטל.

כדאי להזכיר את דרכי הפרסומת בהם השתמשו המלמדים, כדי לרכוש תלמידים מבני האמידים. נוהגים היו לכוון את תלמידיהם, ששעור השבוע היה שגור בפיהם, להיבחן בשב־תות אחה"צ על ידי בעלי בתים מסוימים, בכדי להוכיח את רב כשרונם הפדגוגי. הנבחנים באו על שכרם ב„שבת אויבסט" (פירות של שבת) מאת בוחניהם.

השלב השלישי, שתכנית למודיו כללה גמרא עם תוספות וגם פסוק (כך נקרא אז נ"ך) היה מיועד לבני 9 עד 12 בערך. בשלב זה קבעו לא רק הגיל, החריצות והכשרון של התלמיד, אך גם יכלתו החמרית של האב. מלמדי השלב היו הרשל אבן, משה בחוצקר (פרלמן, אשר כונה כך על שם עיר מוצאו וונחוצק) ויוסף אבישס (בורגר, אביהם של אברהם יעקב ויחיאל מאיר בארה"ב).

האחרון ממשפחת הקלויזניקים היה ממש „טריפה פסול" בעיני החסידים כשם שהיה נערץ על כל הנוער בעיירה. משכיל וידען גדול בעברית ובתנ"ך (באמתחתו היה ספר שירים שחיבר, אשר גילהו לצנועים בלבד), דומני כי הוא היה היחידי בעיירה שלימד את בניו וחבריהם את הספרים „הכוזרי", „מורה נבוכים" והלכות מדע ביד החזקה של הרמב"ם. לשלב זה שייך גם אשר מלמד, שם משפחתו לא ידוע לי, אך נדמה לי שהיה דודו של יוסלי מרגוש.

בשלב האחרון של החדר, שכלל למוד גמרא ופוסקים, שרתו בקודש משה אלעזר אופן, שהטיף לתלמידיו בהתלהבות נגד החסידות, אך גם הציץ ונהנה משירים עבריים, אם כי בצנעה, אהרן קנר אביו של יוסף מאיר בת"א, שלימד רק בני טובים מעטים ואהרן קלינקוף אביו של יוסף בארה"ב, שתלמידיו מחוגי החסידים יצאו.

מכאן ואילך כל שחשקה נפשו בתורה הלך ללמוד בבתי המדרש, רובם לבית המדרש הכללי ומיעוטם, בעיקר בניהם של אלה שפרנסתם תלויה ברבי, לבית המדרש של הרבי. „ישיבה" לא הייתה בעיירתנו והבחורים שידעו יותר נתנו שעורים לצעירים מהם. בבית המדרש הכללי הצטיינו במיו־חד משה'לה לווורס (ר' משה רייך, במוסד הרב קוק ירושלים), אחריו איזיק מנדל, מוטה דאמן, פיבל עדר ואחרים שחלקו מידיעותיהם לצעירים והצעירים לצעירים מהם. בבית המדרש של הרב בלט אנשל אברהם שוחטס (ר' אנשל כץ, במוסד הרב קוק ירושלים).

הזלזול והביטול ההדדי של לומדי שני בתי המדרש שהה־ריף במלחמת הבחירות לרייכסראט, שכן הרב ואנשיו ממת־נגדי המועמד היהודי היו, ליוו את האנשים עד סוף ימיהם.

לומדי ביהמ"ד של הרבי כפרו באדיקותם ובלמדנותם של לומדי ביהמ"ד הכללי, שכולם ציונים ולומדי עברית נלהבים היו וכולם עסקו גם בלימודי חול ובקריאת ספרים ועתונים. האחרונים טענו לעומתם כי בביהמ"ד של הרבי אין לגמרי לימוד רציני ועיקר עיסוקם באימוני קליעה למען ינצחו את ה„שקצים" בשבתות על כיבוש האפר מאת סוכתו של הרבי.

הרשימה של המלמדים לא תהיה שלמה, אם לא נזכיר, שלא מעטים מבני העיירה היו ש„השכירו" עצמם כמלמדי תינוקותיהם של יושבי הכפרים בסביבה וחזרו הביתה רק ל„בין הזמנים".

די אנטשטייונג פון דער בארון־הירש שולע

דוד פלוס

די שולע איז אַנשטאַנען ענדע פון ניינצטן יאָרהונדערט און האָט עקזיסטירט ביז צום ערשטן וועלט־קריג. דאָס האָט אַרויסגערופן אַ רעאקציע אין דער יידישער וועלט מצד די חרדים. למשל אין ראָזוואַדאָוו האָט מען נישט געוואָלט פֿאַרדינגען קיין דירה פֿאַר דער שולע. דאָן אין דער צייט איז דאָס שטעטל געווען באַהערשט פון דער דינאַסטיע פון רבין רב משהלע. ענדליך האָט זיך געפונען אַ יִיד, וואָס האָט פֿאַרדונגען אַ לאָקאל פֿאַר דער שולע — משה שפירא.

עס איז אַנגעקומען דער ערשטער לערער מר פרוכטמאַן, וועלכער האָט אַנגעהויבן אייניריכטן די שולע, וועלכע איז באַזוכט געוואָרן פון בלויז ייִנגלעך, פון דער אַרימער באַפֿעלקערונג, וועלכע האָבן באַקומען עסן און אַנטעכץ. דאָן איז געקומען אַ צווייטער לייטער מאַרקוס שפּיגעראד און די שולע האָט זיך אַנגעהויבן אַנטוויקלען און באשעפטיקט 4 לערער, ביזן אַנטשטיין פון דער שול האָבן צוויי יידן געלערנט די יוגנט שרייבן. די שולע האָט געמאַכט אַן איבערברוך אין קולטורעלן גאַנג פון שטעטל, עס האָט אויפגעהערט דער אנאלפאבעטיזם. נאָך דעם פֿאַרענדיקן 4 קלאַסן האָט דער דירעקטאָר שפּינעראד געוואָרגט פֿאַר ווייטערער בילדונג, אַדער געשיקט די תלמידים קיין טאַרנאָוו אין אַ פאַכשול. די שול־דירעקציע האָט אויך געזוכט אַ וועג אַרייַנצודרינגען אין יידישן לעבן און צו אַנטוויקלען דאָס באַווּסטזיין פון אַ נאַציאָנאַלן ייִד. אין דער צייט צווישן 1908—1907 זיינען פֿאַרגעקומען די וואַלן־אַרדנונג אין וועלכע די לערער האָבן גענומען אַן אקטיוון אנטייל אין אויפקלערן די באַדייטונג פון אַזעלכע וואַלן. די אגיטאַציע איז געווען זייער אַ שטאַרקע, אַזוי אַז די קאַנדידאַטור פון דער יידיש נאַציאָנאַלער באַפעלקערונג, ר' גדליהו שמעלקעס ז"ל האָט צוגעצויגן איבער 300 שטימען. וועג דער קאַנדידאַט ר' שמעלקעס איז געקומען האָבן אַלע קריסטן זיך פֿאַרוונדערט און געזאָגט:

„מעסיאוש פשייעכאל, אלע קאַשצי־אַל נאש ראַוואַלי".

[משיח איז געקומען, אַבער אונדזער קלויסטער וועט ער צעשטערן].

בית הספר על־שם בארון הירש

נ.ב.

ביה"ס ברוזואדוב היה אחד הראשונים אשר נוסדו בגאליציה מהקרן של הבארון הירש. הוא נפתח ב־1 בספטמבר 1890, עם התחלת שנת הלימודים 1890/91.

לכתחילה התייחסו היהודים אל בית ספר זה בחשדנות רבה. הקרן בכלל אשר הנהלתה המרכזית הייתה בווינה והיא מורכבת מיהודים ידועי שם, מתבוללים למחצה, ששפת דיבורם גרמנית ומטרתה: „להרים את הרמה התרבותית של היהודים בגאליציה ובדוכסות הגדולה בוקובינה" — דבר כזה אי אפשר היה שימצא חן בעיני יהודים אשר במושגיהם על החינוך המסורתי היו שקועים עוד בחדר, בישיבה ובבית

מדרש וחוששים היו מפני כל משב רוח שבא מן המערב. ואכן כיצד יכול היה בית ספר כזה שלא לעורר התנגדות מצד היהודים כששפת ההוראה שלו הייתה פולנית והוא השתדל להיות ככל בתי הספר שבמדינה; התלמידים ישבו בגילוי ראש והמורים, אמנם לא כולם, דרשו מהתלמידים שבתוך כתלי בית הספר וגם מחוצה לו ידברו ביניהם פולנית מתוך רצון „ששפת המדינה" (פולנית) תהיה שגורה בפיהם. במשך הזמן, כפי שאפשר להווכח מאחד הדו"חות השנתיים, פחתה בהדרגה התנגדות זו והורים יהודיים החלו לשלוח את ילדיהם לבית הספר. עשו זאת בעיקר השכבות העניות, הואיל ושכר לימוד לא היה קיים בו לגמרי. יתר על כן, התלמידים העניים היו מקבלים חינם ספרי לימוד, מכשירי כתיבה, ארוחות ובגדים. בדו"ח של שנת הלימודים 1899/1900 מהוצאת הקרן — (הקרן הייתה מוציאה עם סיום כל שנת לימודים, דו"ח מודפס בשפה הגרמנית, דו"חות אלו הופיעו משנת 1890 עד שנת 1913[1]. בשנת 1914 עם פרוץ מלחמת העולם הופסקה הופעת הדו"חות ופעולות הקרן) — אנו מוצאים דברים אלה על רוזוואדוב: „בשנים הראשונות היה על בית הספר להתגבר על קשיים מרובים. הזנחת הנוער הייתה גדולה מאד, כפי שלא הייתה בשום מקום אחר בגאליציה ובית הספר נאלץ היה לעשות מאמצים עליונים כדי להשתלט על המצב. לביעור הרע היה צריך להעסיק את הילדים מחוץ לשעות הלימודים, עד שעה מאוחרת בלילה, ללמדם מקצוע ועל ידי כך להרחיקם מההשפעה המזיקה של הבית ושל הרחוב. אם יהיו האמצעים הכספיים, יוקמו בתי־מלאכה לעבודה מעשית. בית ספר עושה הכל כדי ללחום בפראות השוררת".

באותה תקופה היה קיים בגאליציה חוק לימוד חובה בבתי ספר יסודיים ממלכתיים. אך היהודים שלחו את ילדיהם לבית הספר רק במקרים נדירים. וזאת בגלל סיבות שונות: ראשית משום שלבתי ספר אלה הלכו גם ילדים לא יהודים, בכיתה היה תלוי צלב ועל הילדים היהודים היה לשבת בגילוי ראש וגם להאזין לתפילה אשר נאמרה על ידי התלמידים הנוצרים עם התחלת הלימודים וסיומם. בבית הספר הכללי היו לימודים גם בשבת, אמנם הילדים היהודיים היו פטורים מלבוא לבית הספר בשבת, אך זה עלה להם בהפסד יום לימודים וכשהיו באים ביום שני ללימודים היו מפגרים אחרי חבריהם הלא יהודים. גם לא הרגישו בנוח בבית הספר משום שהשפה הפולנית לא הייתה שגורה בפיהם, דבר שעורר לעתים צחוק בתלמידים הפולנים ואף במורים עצמם שביניהם לא חסרו אנטישמים מובהקים.

מסיבות אלו, וגם משום שממילא היו בתי הספר עמוסי תלמידים, לא הקפידו השלטונות על קיום חובת הלימוד על ידי ילדים יהודיים ומה עוד שאלה למדו בבתי הספר שלהם, בחדרים, אשר להחזקתם לא תרמו השלטונות פרוטה. כאשר נוסד בית הספר ע"ש בארון הירש באו אליו תלמידים שלא הלכו לשום בית ספר, פירושו של דבר שלא הוצאו תלמידים מבית הספר הכללי. דבר זה מודגש במיוחד בדו"ח של 1894/1895. ייתכן והדגשה זו באה מטעמים מדיניים ולצרכי פרסומת כדי להבליט שבית הספר מילא תפקיד מועיל בהתאם לחוק האוסטרי (אין המדובר במוסד מתחרה וכו'), מאידך פטר בית הספר היהודי את שלטונות החינוך מהוצאות לבתי ספר מיוחדים בשביל ילדים יהודיים.

המורים

בשנת הלימודים 1894/95 — לזר פרוכטמאן, המורה למעשה והמנהל הזמני, שעבד מ־25 באפריל 1890 (במשך כל הזמן ברוזוואדוב?).

יואכים גראס — מורה זמני לעברית ועוזר למורה למקצועות חילוניים. עובד החל מ־1 ביוני 1886 (ברוזוואדוב?).

1896/97 משה (מאזעס) שפיגראד — מורה זמני, הממלא את התפקיד של מנהל בית הספר; והוא נשאר כמנהל עד יומו האחרון של קיום בית הספר.

שמאי הלל קורנגרין — עוזר למורה, אשר חייב עוד לעמוד בבחינת סמינר.

1897/98 עדמונד שכטל — מורה זמני.

1899/1900 — מצטרף מורה שלישי יעקב שיין, ובמקומו של שכטל בא ברל רייסברג.

בזכרונות של אנשי רוזוואדוב מובאים שמותיהם של מורים נוספים, שאינם נזכרים בדו"חים שברשותנו. [ר' מאמרים של שפרגל יחיאל, רייך בעושע, רייך אליעזר, פלוס שמעון].

בית הספר

בית ספר זה היה שייך לסוג בתי ספר ממדרגה שנייה (פחות מקצועות ופחות שעות לימוד). היו בו ארבע כיתות. בגלל המספר המצומצם של התלמידים למדו בהתחלה בחדר אחד שתי כתות. בתנאים אלה יכלו שני מורים בלבד לטפל בכל עבודת ההוראה. גם אחרי כן, כאשר בית הספר התרחב, לא עלה מספר המורים על 3 ומתפקידו של המנהל היה להכין את תכנית הלימודים, לפי שעות ומקצועות לכל כיתה וכיתה.

החל משנת הלימודים 1904/1905 היה לבית הספר בניין

[1] Bericht des Curatoriums der Baron Hirsch-Stiftung des Volksschulunterrichtes im Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und im Herzogthume Bukowina.

משלו (שנרכש ב־9,841.68 קרון), ובו 8 חדרים: שלושה חדרי לימוד, חדר בשביל ההנהלה, חדר אוכל בו קיבלו ארוחה חלק גדול של התלמידים ושלושה חדרים שנועדו לדירה בשביל מנהל בית הספר.

ליד בית הספר היה גן (160 מ"מ) בו עסקו התלמידים בגננות וקיבלו שעורים מעשיים בלימודי טבע. כ"כ היה מגרש להתעמלות.

בשנה הנ"ל קיבל בית הספר „זכויות ממשלתיות", הווה אומר הוענק לו מעמד שווה לבית ספר ממשלתי.

התלמידים

לפי הדו"חות הנ"ל של הקרן למדו בבית הספר „בארון־הירש" ברוזוואדוב בשנות הלימודים:

1890/91	119	תלמידים
1895/96	75	
1896/97	55	נרשמו תלמידים חדשים
1897/98	106	
1898/99	127	
1899/1900	120	
1900/01	119	
1901/02	135	
1903/04	147	
1904/05	122	
1905/06	126	
1908/09	140	
1909/10	148	
1910/11	162	
1911/12	177	

החלוקה לפי הכיתות (אנו לוקחים כדוגמה את שנת הלימודים 1900/01) הייתה כדלקמן: כיתה 1 — 54 תלמידים; כיתה 2 — 37; כיתה 3 — 15; כיתה 4 — 13. ממספרים אלה למדים אנו כי חלק ניכר של התלמידים נשרו מבית הספר בהגיעם לכיתות הגבוהות יותר. פנו לעבודה, או הפכו חובשי בית מדרש.

יש לציין, כי בין התלמידים היו גם יוצאי הישובים הסמוכים לרוזוואדוב. מספרם הגיע בשנת הלימודים הנ"ל ל־15 (12.6%). יחס כזה היה גם בשנים האחרות.

מעניין ומאלף ביותר באשר לתנאים אשר שררו בגאליציה בראשית קיומו של בית הספר בגאליציה בכלל ורוזוואדוב בפרט הוא גיל התלמידים, אשר למדו ב־1900—1901.

מתוך עיון בסטאטיסטיקה זו מתברר לנו כי בכיתה הראשונה היו רק חמישה תלמידים אשר היו בכיתה זו בהתאם לגילם ואילו היתר היו מבחינת גילם מפגרים. בכיתה זו אנו מוצאים אפילו תלמיד בגיל 13—14 ואחד אפילו בגיל מבוגר יותר. הסיבה לכך הייתה פשוטה — התלמידים אשר נרשמו לבית הספר, אחרי שהוריהם חזרו בהם מהתנגדותם, היו בגיל מעל למקובל, אך לא ידעו קרוא וכתוב פולנית, ולא הייתה ברירה אלא לקבל אותם בכיתה הראשונה.

גם בכיתות האחרות מצויים תלמידים שלא לפי גילם (5 תלמידים בגיל 14 לומדים עוד בכיתה הרביעית). אין לתמוה, איפוא, שהייתה נשירה לפני סיום בית הספר (בגיל 14 נחשב אז נער ראוי כבר לחופה).

זאת ועוד. היו בין התלמידים אשר ישבו שנתיים באותה כיתה כאלה היו:

כיתה א' — 3
כיתה ב' — 3
כיתה ג' — —
כיתה ד' — 5

כעל סיבות לתופעה זו מצביע דו"ח רשמי: מחלות התלמידים, עצלנות, רשלנות (טאטענלאזיקייט) — חינוך לקוי (בבית — כמובן) „ימי העדר מבית הספר הראויים לעונש".

בסיבות אלו משתקף בצורה בולטת היחס של ההורים לבית הספר, אך גורם בלתי מבוטל ביצירת המצב היה המעמד הסוציאלי של ההורים, דבר אשר הדו"ח אינו לוקח בחשבון לחלוטין.

המעמד הסוציאלי של ההורים

מתוך הנתונים הכלולים בדו"ח אנו יכולים ללמוד הרבה על המצב הסוציאלי של היהודים בעיירה. ההורים מחולקים לפי מקצועם (ולפי מעמדם) לשמונה קבוצות.

הגיל של התלמידים

כתה	מספר התלמידים	6—7 שנים	7—8 שנים	8—9 שנים	9—10 ש'	10—11 ש'	11—12 ש'	12—13 ש'	13—14 ש'	מעל 14 ש'
א'	54	5	7	14	13	4	6	3	1	1
ב'	37	—	1	2	8	10	9	6	1	—
ג'	15	—	—	—	—	2	3	3	4	3
ד'	13	—	—	—	—	—	3	2	3	5

	מספר ההורים
(1) פקידים, מורים, עורכי־דין, רופאים וכדומה	7
(2) חרשתנים ובעלי מלאכה עצמאיים	28
(3) סוחרים עצמאיים (האנדלטרייבענדע)	22
(4) פקידים במפעלים פרטיים (כגון פנקסנים)	4
(5) גענזעלען (צ׳לאנדניקס, שוליות) וכו׳	11
(6) שכירי יום	18
(7) מועסקים חלקית (עובדים בלתי קבועים)	7
(8) נהגים מסעד ציבורי או פרטי	22
סך הכל	119

פירושו של דבר, כי 22 ראשי משפחות כלומר 18.5% מקור מחייתם בסעד. אם נצרף לרובד זה את הקבוצות מס׳ 5, 6 ו־7, השייכות לו לכל הדעות, נקבל כי מחצית ההורים לפחות היו מחוסרי פרנסה! הנתונים מתייחסים לשנת לי־מודים אחת, אך לא ראינו שינויים ניכרים בשנים האחרות.

בקשר לכך כדאי להביא את הנתונים הבאים הנוגעים ל־119 תלמידים:

9 — שלא היה להם אבא

15 — שהאב לא דאג להם כלל וכלל

13 — שלא היה להם אם

2 — ללא אב ואם

9 — אבא ואמא לא דאגו להם.

מצב עגום ביותר מבחינה מוסרית אשר השפיע ללא ספק על מהלך הלימודים ועל התוצאות. מספר ניכר של תלמידים נשארו שנה שנייה בכיתה פשוט משום שאיש לא דאג לכך שיכינו את שעוריהם כסדרם ולא ייעדרו ימים שלמים מבית הספר. יש גם לקחת בחשבון את יחס הביטול לבית הספר לעומת ההתפארות בחיל שעשו התלמידים בלימודיהם אצל הרבי או באופן עצמאי בבית המדרש.

בשנה הנ״ל קיבלו 73 תלמידים (מ־119) ממשרד הפיקוח מלבושים ולבנים; 54 תלמידים קיבלו אש״ל במשך 113 יום. נוסף על כך קיבלו התלמידים חינם מכשירי כתיבה וספרים.

במשך שנת הלימודים האחרונה אשר ממנה יש לנו דו״ח (1911/12) הוציאו על הלבשה ואש״ל של התלמידים 864.59 קרון, ז. א. קרון ו־88 הלר לתלמיד; בשנת 1900/01 — 1,093.54 קרון, ז. א. 9.19 קרון לתלמיד.

מה לומדים בבית הספר

קודם כל שפת הארץ: פולנית. בדו״חות הקרן נמסר אפילו חלק של השיטות הפדגוגיות — מתודולוגיות בהן השתמשו מורי בית הספר. על עניינים אלה דנו גם בוועידות המורים, אשר נערכו בימי החופש, וגם בכתב העת לשאלות חינוך „אור״ (Światło) אשר מרכז המורים הוציא בשפה הפולנית בסטאניסלאוו. המורים התאמצו לדבר פולנית עם התלמי־דים מהרגע הראשון שנכנסו לכיתה. אך הואיל והתלמידים לא הבינו את השפה, הורשו המורים בהתחלה לתרגם את דבריהם לשפת „ז׳ארגון״. מאוחר יותר מותר היה להשתמש ב„ז׳ארגון״ רק משהיה צורך לפרש מלה חדשה „קשה״. הופעל גם לחץ, שהתלמידים ידברו ביניהם פולנית בבתיהם; „אך להעניש על דיבור ביידיש — כך נאמר בהוראות — אין צורך״.

מלבד פולנית שהייתה שפת ההוראה של המקצועות הא־חרים, למדו גם עברית, אך לימוד זה לא היה חובה. ואכן רו־אים אנו מהדו״חות, כי לא כל הזמן למדו עברית בבית הספר ברוזוואדוב. ייתכן, כי בכיוון כזה השפיעו החוגים החרדים אשר העדיפו ללמד את בניהם פולנית בגילוי ראש, כדי שיוכלו להבין את הסביבה בה חיו ולהשתמש בה במשרדים אשר אליהם נזדקקו מפקידה לפקידה בעל כרחם, מאשר לל־מוד את שפת הקודש בתנאים אלה. אגב, לשון קודש (ולא עברית) למדו אצל מלמדים אחרים ולא היה צורך במורים של הבארון הירש. נוסף על כך למדו „דת״ ישראל (שתי שעות ליום בכל כיתה), גרמנית, חשבון, ציור, התעמלות, זמרה וכו׳.

לפי אותן השנים, הרי שבתי הספר של „בארון הירש״ היו בתי ספר מתקדמים. תשומת לב הושמה למשל על הצד המע־שי של הלימודים, על התעמלות (80 שעה בשנה), עשו טיו־לים להכרת הארץ; למדו מלאכת יד את הנערים והנערות גם יחד. רבה הייתה החשיבות שבלימודים אלה בשביל ילדי ישראל. כ״כ הייתה הנהלת בית הספר שולחת מספר מסויים של תלמידים שסיימו את לימודיהם, לבית ספר מקצועי שב־עיר אחרת (ריישה), או שנשלחו להתמחות אצל אומן מומחה (בשנת הלימודים — 1900/01 — שני תלמידים).

די בארען הירש־שול אין ראזוואדאוו

נ. ב.

די דאזיקע שול איז געווען איינע פון די ערשטע אין גאליצ־יע, וואס איז געגרינדעט געווארן פון דער פונדאציע פון בארען הירש. געפענט העכסט וואַרשיינלעך דעם 1־טען טעפטעמבער 1890 מיטן אנהויב פונעם שול־יאר 1890/91.

פון אנהויב האבן די יידן באצויגן זיך צו דער שול מיט גרויס חשד. די גאנצע פונדאציע, וואס איר צענטראלע האט זיך געפונען אין ווין און באשטאנען פון פראמינענטע יידן, האלב־אסימילירטע, און איר אמט־שפראך איז געווען דייטש, און אירע צילן „הויבן דעם קולטורעלן ניוואָ פון די יידן אין קעניגרייך גאליציע און גרויספירשטנטום בוקאווינע" — האט נישט געקאנט געפינען קיין לייטזעליקייט פון די יידן, וואס האבן נאך געהאלטן פון דער אלטער טראדיציע פון דערציען די קינדער אין חדר, אין דער ישיבה און בית המדרש, און מורא געהאט פאר יעדן וויכטל וואס איז גע־קומען פון מערב. מכל שכן האט די שול אַרויסגערופן א קעגנערשאפט צוליב דעם, וואס איר פאַרטראג־שפראך איז געווען פויליש, און אין דער שול, וואס האט זיך באמיט צו זיין א מאדערנע איז מען געזעסן אן היטלען אויפן קאפ, און די לערער — נישט אלע איבריגנס — ווילנדיק, אז די שילער זאלן גוט אינגלערנען די שפראך פון לאנד [פויליש], האבן געפאדערט פון די קינדער, זיי זאלן צווישן זיך, בעת די הספקות און אפילו מחוץ דער שול, אויף דער גאס, רעדן בלויז פויליש.

אין באריכט פארן שול־יאר 1899/1900 — די פונדאציע פלעגט אַרויסגעבן יאר־יערלעך נאכן פארענדיקן זיך פון לערניאר א געדרוקטן אין דייטש באריכט, זייטן יאר 1894 ביזן יאר 1913 [אין 1914 איז צוליבן אויסברוך פון דער מלחמה דער באריכט שוין נישט דערשינען] — שרייבט זיך ספעציעל וועגן ראזוואדאוו אט וואס: „אין די ערשטע יארן האט די שול אנהאט צו קעמפן מיט אויסערגעווינטלעכע גרויסע שוועריקייטן. די אפגעלאנקייט פון דער יוגנט איז געווען דא אזא גרויסע, וויי כמעט אין קיין שום אנדער ארט אין גאליציע, אזוי אז די שול האט מיט די גרעסטע אנש־טרענגונגען קוים געקאנט באהערשן די לאגע. כדי צו קאנען בעסער באקעמפן דאס שלעכטע האט מען געמוזט די קינ־דער באשעפטיקן — א חוץ די לערן־שעהן, ביז שפעט אין דער נאכט ביי האנטארבעט, וואס העלפט דערלערנען א פאר און דערמיט האט מען באפרייט די קינדער פון דעם שעד־לעכן איינפלוס פון דער שטוב און דער גאס. אויב ס׳וועלן זיין מיטלען, וועט מען אַרגאַניזירן וועַרקשטעלן פאר פראק־טישער ארבעט. די שול טוט אלץ, כדי צו באקעמפן די הערשנדיקע פארוויולדונג...״

מיט דער צייט — ווי דאס ווערט אויך אונטערגעשטראכן אין איינעם פון די יערלעכע באריכטן — איז די קעגנער־שאפט פון די יידן צו דער שול צעפאלן; מ׳האט אנגעהויבן שיקן די קינדער אין דער שול, בפרט די ארימערע שיכטן, אזוויוי די שול איז געווען אינגאנצן אן אומויסטע, און די אַרימערע שילער פלעגן נאך באקומען אומויסט שול־ביכ־לעך און די נויטיקע שול־רעקווזיטן, ווי אויך אומויסטע מיטאגן און אנגעטוכטס.

מ׳האט אויך געפונען אן אויסוועג צווישן דער שול און דער חדר, די קינדער, וואס האבן געלערנט אין שול אין די מאָרגן־שעהן, פלעגן לערנען אין חדר נאכמיטאג, און וויי־טער־צייט אויך אין די אוונט־שעהן.

צו דער צייט האט אין גאליציע פארפליכטעט א שולצ־וואנג ד. ה. צו לערנען אין דער אלגעמיינער מלוכה־פאלק־שול, אבער אין דער שול האבן יידן געשיקט זיינערע קינדער נאר אין אויסנאם־פאלן. קודם כל האט מען אין די שולן געלערן די יידישע קינדער אינאיינעם מיט די גויישע; צוויישטנס האט אין קלאס געהאנגען א קרייץ און די קינדער האבן נעמוזט זיצן אין הוילן קאפ, און דערצו נאך זיך צו־הערן שטייענדיקערהייט צו דעם פאציעזש, וואס די קריסט־לעכע שילער האבן געזאגט יעדן טאג ביים אנהויבן די לעקציעס און ביים פארנדיקן זיי. די שול האט אויך גע־לערנט אין שבת; פון קומען שבת אין שול פלעגן די יידישע קינדער באפרייט זיין, אבער דערפאר האבן זיי פארלוירן א טאג־לערנען און מאנטיק פרי, ווען זיי זיינען געקומען אין שול, זיינען זיי געווען ריקשטעגדיק כלפי די נישט־יידישע קינדער. זיי האבן זיך אויך געפילט אין דער שול נישט באקומעם צוליבן נישט קענען רעדן פריי פויליש, וואס האט נישט איינמאל ארויסגערופן געלעכטער ביי די פוילישע מיטשילער און נישט איינמאל אויך ביי די לערער, וואס צווישן זיי האבן קיינמאל נישט געפעלט קיין אויסגעשפרא־כענע אנטיסעמיטן.

צוליב די סבות, ווי אויך צוליב דעם, וואס די פאלקס־שול איז סייווי געווען איבערפולט, האט די שול־מאכט נישט

מקפיד געווען אויף דעם שול־צוואַנג פון יידישע קינדער, בפרט אַז זיי האָבן דאָך געלערנט אין זייערע שולן, אין די חדרים, וואָס ס׳האָט גאָרנישט געקאָסט דער מאַכט.

וועג די בארַאַן־הירש שול איז אָנגעשטאָנען, האָט זי אירע שילער געמוסן פון די רעזערוון, וואָס האָבן זיך כלל נישט געלערנט אין קיין שול, און נישט אַרויסגענומען די יידישע קינדער פון דער אַלגעמיינער פאַלקס־שול, מלוכהשער, דאָס ווערט באַזונדערס אונטערגעשטראָכן אין בארִיכט פון 1894/1895, מעגלעך צוליב „פאָליטישע״ טעמים, ד.ה. מ׳האָט געוואָלט דערווייזן, אַז די שול דערפולט אַ וויכטיקע אויפגאָבע, וואָס איז פאָרויסגעזען דורכן עסטרייכישן געזעץ [אוֹן איז נישט קיין קאָנקורענץ — אינסטיטוציע]; פון דער צווייטער זייט באַפרייט זי די שול־מאַכט פון אויסגאָבן אויף צוגאַבשולן אָדער קלאַסן פאַר די יידישע קינדער.

די לערער פון דער שול

אין שול־יאָר 1894/95 לאָזר פרוכטמאַן, ווירקלעכער לערער אוֹן „פראָוויזאָרישער לייטער״, וואָס אַרבעט („דינסטצייט״) זיינטן 21־טן אַפּריל 1890 (צי די גאַנצע צייט אין ראָוואָדאָוו ?).

יאַכים גראָס, פראָוויזאָרישער לערער פאַר העברעיש אוֹן הילפסלערער פאַר וועלטלעכע קעגנשטאַנדן: אַר־בעט זייט 1־טן יוני 1896 (אין ראָוואָדאָוו ?).

זייט יאָר 1896/7 אַרבעטן משה (מאָזעס) שפּיגראָד, פראָוויזאָרישער לערער, וואָס פירט אויך אויס די פונקציע פון שול־לייטער. שפּיגראָד בלייבט ביז צום סאָמען סוף דער לייטער פון דער שול.

שמי הלל קארנגרין — הילפסלערער, וואָס דאַרף ערשט אָפּגעבן די סעמינאַר־מאַטורע.

1897/98 עדמונד שעכטעל, פראָוויזאָרישער לערער (אַ חוץ דעם אַרבעט שפּיגראד אויך ווי אַ לערער).

1899/1900 קומט צו אַ דריטער לערער יעקב שיין אוֹן אויפן אָרט פון שעכטעל קומט צו בערל ריס־בערג.

די שול

די שול האָט געהערט צו דעם נידעריקן טיפ [וויניקער לערן־קעגנשטאַנדן אוֹן וויניקער לערן־שעהן] אוֹן באַשטאַנען פון פיר קלאַסן. אין אַנהויב — צוליב דער קליינער צאָל קינדער אין שול, בפרט אין די העכערע קלאַסן, האָבן געלערנט אין איין קלאַס צוזאַמען צוויי אָפּטיילונגען. צוליב דעם האָבן געקענט צוויי לערער אַנפירן מיט דער גאַנצער אַרבעט. אויך שפּעטער־צו האָבן אין שול געאַרבעט בלויז דריי לערער אין פיר קלאַסן אוֹן ס׳איז שוין געווען די זאָך פון לייטער צוגעפּאַסט געווארן אין לערנפלאַן, הן לויט די שעהן הן לויטן לערן־קעגנשטאַנד, אַזוי אַז אַלע קלאַסן זאָלן גלייכצייטיק זיין באַשעפטיקט.

פון שול־יאָר 1904/1905 פאַרמאָגט די שול אַן אייגענעם בנין (געקויפט פאַר 9,841.68 קראָנען), וואָס באַשטייט פון 8 חדרים (דריי קלאַסן, 1 צימער פאַר דער שול־לייטונג, 1 פאַר די מאַלצייטן, וואָס אַ גרויסער טייל פון די קינדער באַקומט, און דריי צימערן — אַ ווינונג פאַרן שול־לייטער).

ביי דער שול איז אויך געווען אַ גאָרטן (160 קוו. מעטער), וווּ די קינדער האָבן זיך פאַרנומען מיט גערטנעריי און דערבי געלערנט פראַקטיש נאטורוויסנשאַפט; אַ חוץ דעם האָט עגזיסטירט אַ פלאַץ אויף גימנאסטיק א.א.וו.

אין דעם יאָר האָט די שול באַקומען „עפּנטלעכקייט־רעכט״ ד. ה. געוואָרן גלייכגעשטעלט מיט דער מלוכה־שול.

אין דער שול האָבן געלערנט אין די יאָרן 1890/91 — 119 שילער. אין פאַרלעצטן לערניאָר 1911/12 — 177 שילער, וואָס ווייזט אויף אַ קענטיקן וווּקס.

פאַרן לעצטן לערן־יאָר, 1913/14 פעלן אונדז די געגעבענע. מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט מלחמה (יולי 1914) איז די שול פאַרמאַכט געוואָרן און די רייכע בארַאַן־הירש־פּינדאצייא איז אין רעוולטאַט פון דער מלחמה אינגאַנצן הרוב געוואָרן.

כאַצ׳אָלער שטאָנד פון די עלטערן

פון די געגעבענע, וואָס מיר געפּינען אין בארִיכט פאַרן ערשטן לערניאָר קאָן מען אַ סך אָפּלערנען וועגן דער סאָציאָלער לאָגע פון די יידן אין שטעטל. די עלטערן וועלן אייגנטלעיך לויט זייערע בארופן (און ווּילשטאַנד) אויף אַכט גרופן:

	צאָל עלטערן
(1) באַאַמטן, לערער, אַדוואָקאָטן, דאָקטוירים און דעסגלייכן	7
(2) פאַבריקאַנטן און זעלבשטענדיקע בעל־מלאָכות	28
(3) זעלבשטענדיקע סוחרים („האַנדעלטרייבענדע״)	22
(4) פריוואַט אָנגעשטעלטע (צ. א. בוכאַלטער)	4
(5) טשעלאדניקעס (געזעלן) און דעסגלייכן	11
(6) טאָג־אָנגעשטעלטע	18
(7) טיילווייז באַשעפטיקטע (נישט סטאַביל אַרבעטער)	7
(8) אָנגעוויזענע אויף עפּנטלעכער צי פריוואַטער צדקה	22
	119

ד. ה. קודם כל 22 ראשי משפחות לעבן פון אונטערשטי־
צונג, ד. ה. 18.5%. אוב אויב מ׳וועט נאָך צוערעכענען צו
דער קאטעגאריע אָרימע — די גרופּע 5, 6 און 7, וואָס גע־
הערן אַהער לכל הדעות, קומט אויס, אַז אַ העלפט עלטערן
(לכל הפחות) איז געווען מחוסרי פרנסה!

אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן זיינען אין דער פראָגע
קיין גרעסערע שנוויים נישט פאָרגעקומען.

אין שייכות דערמיט איז כדאי צו ברענגען פאָלגנדיקע
געגעבענע: פון די 119 קינדער זיינען:

9 — אָן אַ טאַטן
15 — וואָס זייערע פאָטערס האָבן בכלל נישט גע־
זאָרגט וועגן זיי
13 — אָן אַ מאַמען
2 — קיילעכדיקע יתומים
9 — ביידע עלטערן האָבן נישט געזאָרגט וועגן די
קינדער.

אַ באמת טרויריקער מצב הן פון ווירטשאַפטלעכן פון
מאראלישן שטאַנדפונקט. דאָס אַלץ האָט געמוזט זיך אָפּרופן
אויפן גאַנג פון די לימודים און זייער רעזולטאט. אַ גרעסע־
רע צאָל שילער איז געבליבן אויפן צווייטן יאָר, פּשוט וויל
קיינער האָט נישט געוואָרגט, אַז דאָס קינד זאָל נאָרמאַל
גרייטן לעקציעס צי נישט דורכלאָזן — אַ לערנטאָג.

וועגן דעם עקאָנאמישן מצב פון די עלטערן דערציילן
אונדז נאָך אַנדערע געגעבענע פון באַריכט. אין געגעבענעם
יאָר האָבן 73 שילער (אויף 119!) באַקומען פון דער קורא־
טאריע מלבושים און וועש; 54 שילער האָבן באַקומען קעסט
אין משך פון 113 טעג. חוץ דעם האָבן אַלע שילער בא־
קומען אומזיסט ביכער און שול־רעקוויזיטן!

אין לערן־יאָר (1911/12) האָט מען אויסגעגעבן אויף באָק־
ליידונג און באקעסטיגונג פון די שילער 864.59 קראָנען;
ד. ה. אויף איין שילער 4 קראָנען און 88 העלער. אַ נישט
קליינער סכום.

וואָס וויסן געלערנטע אין דער שול

קודם כל די לאַנדשפּראַך איז פּויליש. די לערער האָבן גע־
דארפט רעדן מיט די שילער בלויז פּויליש פון ערשטן מאָ־
מענט, וואָס זיי זיינען געקומען אין שול. נאָר אַזוי־ווי די שי־
לער האָבן פאָרט נישט פאַרשטאַנען, וואָס מ׳וויל פון זיי;
האָט מען דעם לערער פון אַנהויב דערלויבט צו איבערזעצן
דאָס געזאָגטע אין „זשארגאָן", שפּעטער האָט מען געמעגט
זיך באָנוצן מיט „זשאַרגאָן" בלויז, וועט מ׳האָט געוואָלט
אויסטייטשן אַ ניי פּויליש וואָרט. מ׳האָט אויך זיך באָמיט,
די שילער זאָלן אָפּילו אינדערהיים רעדן פּויליש, נאָר שט־
ראָפן פאַר רעדן יידיש — וועלכע געזאָגט אין די אַוווייזונ־
גען פאַרן לערען — דאַרף מען נישט. חוץ פּויליש, וואָס איז
געווען די פארטראג־שפּראַך פאַר די איבעריקע לימודים
האָט מען אויך געלערנט העברעיש, אָבער דאָס איז נישט
געווען אבליגאטאָריש.

אַ חוץ דעם האָט מען געלערנט יידישע „רעליגיע" [צו
צוויי שעה יעדן טאָג און אין יעדן קלאָס]; דייטש, רעכע־
נען, צייכענען, גימנאסטיק, געזאַנג.

בייַ דער שול האָבן עגזיסטירט אַוונטקורסן פאַר אנאלפא־
בעטן דערוואַקסענע, ווו אויך פאַך־קורסן פאַר יוגנטלעכע;
פון א ספּעציעלן פאָנד פון דער בארגיני פאַן הירש.

אין 1900/01 האָבן זיך אויף אַזא קורס געלערנט 41 שי־
לער. אין יאָר 1899 — 61 א.א.וו.

אויך די קורסאנטן האָט מען פאַרזאָרגט מיט באַקלייד־וגנג,
באקעסטינונג א.א.וו.

די לערער פון דער שול האָבן אויך געמוזט אַן אַנטייל
און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די יידן אין שטאָט און מיט־
געווירקט אויפן וועקן זיך פון נאַציאָנאַלן באַווּסטזיין.

היונק בארץ ציה

יוסף בורגר

רַיַּעַבֵּר הַחַמְסִין, שָׁקַט הַסַּמּוּם, –
זוֹ הַסּוּפָה הָאַיְמָה הַמַּחֲרֶבֶת כֹּל,
הַמַּקְדֶּרֶת שָׁמַיִם, וּמַרְעֶשֶׁת יַמִּים,
וְכָעֵגֶל מַרְקֶדֶת עַמּוּדֵי חוֹל.

וַתָּשָׁב הַדְּמָמָה בַּצִּיָּה הַסּוֹעֶרָה,
וְכָאָז בְּצָיוֹן שָׁם הַחוֹל קוֹדֵחַ;
שָׁם בְּעֲרָבוֹת אַפְרִיקָה, בַּמִּדְבָּר סַהֲרָה,
מָקוֹם אֵין זֶכֶר לְעֹשֶׂב, לְצוֹמֵחַ.

יִרְאֵה זֶה פֶּלֶא: בְּעֶצֶם הַשְּׁמָמָה,
בְּצֵל הָרֶר צָחִיחַ, יְשִׁימוֹן עוֹלָמִים;
הִנֵּה יוֹנֵק רַךְ יָשְׂגְּשׂ רָמָה,
יִיחַ, יַעַל אַךְ מַטַּע כְּרָמִים.

שַׂגְשֵׂג יוֹנֵק, הַגְבֵּהּ צַמֶּרֶת,
עֲשֵׂה פְּארוֹת וְאַךְ בַּצַּל;
בְּטֶרֶם תֶּחֱזַק וְהָיִיתָ לְאֶרֶז
אַל תִּתְרָאֶה, פֶּן יְשִׁימוּךָ תֵּל.

הַסְתֵּר אָמִיר בֵּין עֲבִי עָל,
וְשָׁרָשִׁים הַךְ בְּמַחֲשַׁכֵּי תְהוֹם;
שְׁתֵה בְּמַחֲבֵא פָּנֶיךָ טָל,
וּבְהַצְנֵעַ יָנֵק רַנֵּי אוֹר וָחֹם.

בְּיַד הַנֶּשֶׁר בַּעַל הַכְּנָפַיִם
בְּסֵתֶר מִסְתָּרִים לְךָ אֶשְׁלָחָה
כְּפָעַם בְּפַעַם אֲגֵל מַיִם,
לְהַשְׁקוֹתְךָ לְעִתִּים לְמַעַן תִּפְרָחָה.

הִשָּׁמֵר נָא אַךְ, יוֹנֵק רַךְ,
מִנִּטְפֵי מַיִם בְּרָקֵי צְלוּלִים;
רַק נִטָּף זַךְ קָרֵךְ קוֹח,
וְהָיָה פְּרִיךָ לְקֹדֶשׁ הִלּוּלִים.

תולדות שיר אחד

משה בן־מנחם

[א]

את השיר המובא לעיל כתב יוסף ברנר ב־1907 למאיר מוהר הצעיר, לאחר שנודע לו כי הוא כותב שירים בשפת עבר צחה, והוא משכיל ומעולה, בעל תנ"ך ובעל דקדוק, „ויש תקוה לאחריתו".

הסמלים והדמויים וציורי הטבע בשיר „אפריקני" זה, אינם אלא תבנית נוף עיר מולדתנו — רוזוואדוב מלפני מלחמת העולם הראשונה. בעודה בנויה על תלה, וחן המקום על יוש־ביה. כמו בכל עיירה יהודית בימים ההם בתפוצות הגולה, היו גם בעירנו הקטנה „משכילים נאורים" ו„מורדי־אור חשו־כים...". וברואות „הבערים בעם, ההולכים בחשך", יונק רך משגשג ברמה ומרים ראשו אל על — להשכלה בת השמים — מיד הסתערו עליו כרוח סערה, — רוח זלעפות, שקורין: חמסין, סמום ועלעולת; הלא היא משלחת מלאכים רעים, השפונים־טמונים מתחת להרי־חושך שמאחרי אפריקה, ואלה שורפים את הינוקא בהבל פיהם ושמים אותו תל־עולם.

אך זרע ישרים לא יאבד בציה; בשממה הזאת של ערבות אפריקה, בביצה שבין שתי הסמטאות, המפרידה בין בית המלמד לבין בית הסופר סת"ם, „בחול הקודה שבישימון הנורא", ישגשג ויפרח נטע נעמנים, ותואר לו והדר תאוה לעינים ויפה להשכיל; והוא „ייח, יעל אך מטע כרמים". נס מן השמים! שכן בדרך הטבע הישימון הנורא מצמית רק קוצים וברקנים ושאר גידולי בר. והמשכיל הותיק והמנוסה, שחזה מבשרו את הרדיפות והנגישות של „אנשי הכת..." גוחן ולוחם לו לבן היקיר הגדל „בצל הרר צחיח":

שגשג יונקי, הגבה צמרת,
עשה פארות, ואך בצל;
בטרם תחזק והיית לארז,
אל תתראה, פן ישימוך תל!

— כמובן שהכוונה כאן בצל החכמה ובחסותה. שכן בוודאי ידע המליץ מפי הספרים בתולדות הטבע שקרא, שאין שגשוג לצמח השדה אלא בשמש, שמרפא בכנפיה לחי ולצומח. אלא משל הוא: השמר מעינא בישא; „אל תתראה" — למה יהיו הכל מסתכלים בך ומתמיהים?

בעיירה לא אהבו בני עניים המרימים ראש... והמשורר מזהיר את הצעיר שיהא נזהר מפגיעת הקנאים:

הסתר אמיר בין עבי על,
ושרשים הך במחשכי תהום;
שתה במחבא פניני טל,
ובהצנע ינק קוי אור וחם.

כאשר קרא ח. נ. ביאליק בשהותו בברלין כתב יד זה, הת־פעל ממנו, והביע את צערו שפייטן אלמוני זה לא נתפרסם בשום מקום בספרות העברית, ושמו כוסה במשאון. הוא, ידיד השירה והמשוררים, הרגיש בחושו העז שכותב השיר הזה

פייטן מחונן הוא. משורר אמת היודע לנגן על מיתריו הרגישים של „כנור ישורון" והוא הצליח פה להפיק ממנו צלילים אצילים, אלה המדובבים את השירה העברית הנאמנה, ומהווים את הפסוק המושלם.

וביחוד שיבח ביאליק ז"ל את הבית החמישי: „הסתר אמיר בין עבי צל", וכו'. בו ראה דוגמא של דבר מתוקן הן מבחינת הצורה והסגנון, והן מצד הרעיון והמשל הנאה.

[ב]

בבית הששי מופיע סמל חדש — „הנשר בעל הכנפים", והוא מוסיף על יפי השיר וערכו, בהכניסו לתוכו תמונה חדשה המעלה את הדמיון ומעשירו בעלילה נוספת. עד כאן מדובר היה על מראות ומקרים שונים, כגון: שמים, ארץ, צומח, סערה; ועתה משלב המשורר בתוך הציור הכללי של הנוף המדברי גם נפש חיה, בעל־חיים תנ"כי מובהק ומכובד מאד — הנשר הקל. ואף על פי שאין הפייטן מייחד את הדיבור במיוחד על הנפש הפועלת החדשה, ואינו מייחס לה חשיבות כשהיא לעצמה, הרי עצם תפקידו של הנשר מחייה את היצירה כולה וממלאה תנועה ופעולה. הקורא מתעורר לראייה חדשה, והוא מרגיש שעליו למצוא את חידת המשורר לאמור: להמציא נמשל למשל! הבה נגלה לקורא גם רז זה: הנשר בעל הכנפים אינו אלא הבחור המשכיל והעילוי הגדול הנודע לתהילה בכל האיפרכיה כולה — הוא משה בן אלעזר רייך, שמרוב חיבה והערצה כינוהו הבריות „משהלי" וסתם משהלי בעיירה שלנו הוא משה רייך; ואילו שאר בני אדם בשם זה, ייקראו אך ורק משה, בלי התוספת הנלבבת „לי".

ומשהלי העלוי היה המתווך בין ר' יוסף המליץ ובין המשורר המתחיל מאיר מוהר, תלמיד־חבר וידיד נפש של „הנשר בעל־הכנפים". בידו נשלח השיר לתעודתו והוא מילא את שליחותו באמונה: שכן מגע אישי לא היה בין בן־החסידים ובין המלמד המשכיל, ומחשש רדיפה מצד החסידים הקנאים שפגיעתם רעה, עשה בסתר מעשהו, ואף התרה במשורר הצעיר שנוא הרבי: —

אל תתראה, פן ישימוך תל!

ר' שמואל הנגיד בשעתו, הוזיר הגדול של מלכות רמון ספרד, אחרי הנצחון הגדול שלו על יד העיר לורקה, שלח לבנו יוסף איגרת בשורה, קשורה לכנפי יונת דואר מהירה:

שלח יונה מבשרת — / ואם אינה מספרת —

באגרת קטנה אל / כנפיה מחברת — — —

אבל ר' יוסף בורגר ברוזואדוב שבגאליציה, שלא היה נגיד, ולא היה חלילה, מפריח יונים, הגדיל לעשות — הוא שלח את אגרתו על כנפי נשר:

ביד הנשר בעל הכנפים,
בסתר מסתרים לך אשלחה;
כפעם בפעם אגל מים,
להשקותך לעתים למען תפרחה.

בהשכמת הבוקר, בבית המדרש, לפני התאסף העם לתפילת שחרית בציבור; על יד הגמרא הפתוחה, קראו שני הרעים הנלבבים את השיר הנחמד הזה, המתנגן מאליו על מליצותיו וחרוזיו התמימים; שיר של משורר המדבר בתום ובחום מלב אל לב, כאשר רק הימים הרחוקים והישרים ההם בעיירות ישראל ידעו לדבר שיר ולהאמין במליצה וביפיה! שונים היו החברים איש מרעהו: האחד מוחו חריף, תפיסתו מרובה, ידיעותיו רחבות, ובקיאותו בש"ס ופוסקים מפתיעה. ואילו השני — כולו לב עמוק, מעין צנוע של רגש, שירה, דמיון יוצר וחלומות ללא־פתרונים. אך בדבר אחד השתוו הרב והתלמיד — באהבת הלשון העברית ובהערצת השירה וגם בהוקרת ההשכלה. התעמקו החברים „ברעיון" הפליגו ב„מליצה המדברת", אשר שושני שפתיה תטופנה חמדת הדבר... ירדו לסוף דעתו ולמזימות רוחו ולקושט אמת אמריו של הבעל־מחבר, ותפסו את הסוגיה על בוריה. וגם כאן, כמו בלימוד מסכת סנהדרין או מסכת שבועות, משהלי המקשה, השואל ומשיב, ואילו מאיר שלא היה מקשן ולא איכפת היה לו מאי קשה לרש"י ול„תוספות" וכן לשאר המפרשים, היה שומע ותופס את הענין על פי דרכו. ישבו „היונק בארץ ציה" ו„הנשר בעל הכנפים" באחת הפינות בבית המדרש והשתעשעו בבת־היופי — השירה, המעירה ומעוררה רוח חנינה וחסד בנפשם! זה לא כבר, באחד הטיולים שלהם מחוץ לעיר, אצל „הגן הלבן" של הנסיך ליובומירסקי, קראו יחד בספר מליצת ישורון מאת שלמה לוינסון איש — מוהר, המשורר והחוקר בחסד; „האיש שהקדים את גדולי המשוררים, המשוררים ממש, שקמו לנו בצפון; שגם אד"ם הכהן, ואפילו יל"ג, עדיין שרויים היו באורו", כפי שכותב עליו יעקב פיכמן. היו הולכים וקוראים ומשיחים „בדברים הגדולים והגבוהים מאד, אשר יביאו לרוב ההשתוממות, „של מראיהם תאחזנו עליצות התמהון העז המסתער בקרבנו, בציור ענינים היוצאים מן המורגל". מליצתו הנעלה של אדם תנכ"י זה נזרעה ונקלטה בנפשם הרומנטית של השניים, וראיית עולמם בשעה זו הייתה דרך האספקלריה של „הפואטיקה" התנ"כית, וזו נסכה עליהם רוח שכרון מרגינה; כי „היופי — השיר, חמדת שעשועי אל עלי אדמות ניתן בלבבם".

משהלי, שהייתה לו ידיעה גם במדע ובחכירה, והיה בקי בגרמי השמים, בהסטוריה ובגיאוגרפיה ובלשון רומי ויוון, שלמד מפי אפרים אחיו הבכור, „הסטודנט הנצחי", קרא

לשיר כולו בשם אליגוריה, ולבית האחרון קרא „דידקטיקוס", כלומר: שיר־למד, שעניינו הוראה והקניית ידיעה והשכלה; והביא ראייה משירי התפארת של ויזל ורוב שירי אד"ם הכהן, יל"ג, וכן גטה, שילר, והרדר. הסביר העילוי, בעל הזכרון הנפלא, כי איכות הנשגב אינה נפסדת אם יש בה משלי חכמה ומוסר; כי כוח השופט אשר בנפש האדם יפעל על שני דרכים המתנגדים בענייניים, והמשל הוא תנא דמסייע לאידיאה. מתוך הקריאה החוזרת של הבית השביעי עמדו החברים, ראשית על החריזה המשובחת, המיוחסת, של הבית האחרון, שיש בו חריזה פנימית באמצע השורה, נוסף על החרוזים בסופי הדלת והסוגר. ולבסוף החליטו כי לשיר כזה התכוון בעל מליצת ישורון במאמרו: „נועם שקט, צח, נשקף מבין זוהר מרומים, / אף הוד אור מופיע וחן טוהר שחק, / מקצה שמים ועד קצהם ישקו".

[ג]

מיום שהגיע שיר זה לידו הייתה רוח אחרת על המשורר הצעיר. רווח לו מעט מצערו ומסערו שמלאו את נפשו הרגשנית; ובחזרו בלילות נדודי שינה על החרוזים המשכרים: —

הישמר נא אך, / יונק רך, / מנטפי מים בלתי צלולים; /,
רק נטף זך / קרבך קח, / והיה פרייך קודש הילולים... /

היה לו כמו שמע בת קול מנהמת ומנחמת יוצאת מגרונה של בת השירה ומכרזת: לך בכוחך זה! העלה אבר כנשרים, התרומם למעלה, למעלה; משורר אתה ולכך נוצרת! דברי ר' יוסף עוררוהו גם עודדוהו, מלאו את נפשו אומץ ונתנו גאווה ותקווה בלבו לימים יבואו. אבל בעקב התקווה נאחז היאוש, שכן תקווה ויאוש ירדו כרוכים לעולים שבלב המשוררים; ודוקא האמון שנתן בו המשורר הקשיש ערער את אמונתו בכוחות עצמו; שכן האמון מחייב את הנאמנים לעצמם... ומי כמוהו יודע עד כמה הוא עני ממעש, חדל ודל. „מטע כרמים" קרא לו, ואילו בעיני עצמו אינו אלא גרופית של שיקמה, צמח בלי יעשה קמח... והוא קרא על עצמו את דברי י. ל. גורדון הגדול בשבתו בעיירה נדחת בליטא:

צר לי עליך המשורר בן־אוני!
גם אתה, ידעתי, חלית כמוני,
נרדך יבאש מצחנה ורפש,
ומרחב־יה אין לך להלך־נפש.

וממעמקי הצער, שרק הנעורים הפורחים, העולים למעלה, יודעים אותו ומתעלים עמו, כתב בן השמונה־עשרה הנכאב שיר תשובה לאיש חסדו ומטיבו; שפך לפניו את לבו ההומה, התאונן על גורלו המר, והביע את פקפוקו ביכולתו להיות משורר ביום מן הימים. אדם שנוצר לגדולות... באשר לפי עניות דעתו ומיעוט כוחו, אינו אלא שיח צחיח העומד בצלו של ארז בלבנון, ומה הוא ומי הוא כי יושם אליו לב?!

נואש אמרתי לחיי
ואחדל ללחם ולהאבק.

שתי שורות אלה הן סיום של קינה ארוכה, בה תינה „היונק בארץ ציה" את תלישותו וחלישותו „בישימון הנורא" של העיירה, „הצוללת ביוון מצולה ובשנה"; וכה ישן גם הוא, הזלזל הצונח אין אונים! ואגב הקטנת עצמו, כדרכם של כל ענווי עולם, הגדיל להלל ולפאר את מלמדו להועיל, ר' יוסף אבושיס, ושמהו לגפן אדרת / בשירי תפארת... כמוהו כוויזל, וכלטריס, וכאד"ם הכהן, וכשלום הכהן; וכבוד הלבנון והוד הבשן והדר הכרמל, ניתן אך ורק לו ולא לאחר.

וחבל על דאבדין! כי בתמורות העתים נשכח השיר הזה מלב מחברו, ואין אנו יכולים ללמוד ממנו אלא דבר זה: כי יאוש ורפיון ידים השתלטו על הצעיר; כי „דאגות האדם הנה כשרשרת / ובעקב האחת אוחזת האחרת", כמאמר יל"ג: ומטע הכרמים הרך כמו צנה לארץ באין כוח להאבק על קיומו ושגשוגו.

אבל הגנן הגונן הטוב החיש את עזרתו לפרח השירה המתעלף, ועל כנפי הנשר שלח לו אגלי טל תחיה — שיר חדש — להחייותו. רק הבית הראשון והשלישי של שיר זה נשמרו בזכרון, ואלה הם:

קבל נא בזה את שירתי,
והיתה לך זאת לעדה;
כי בה נתתי לך הסכמתי,
שהנך משורר מבטן ומלדה.
אל תואש נא, אמץ ברך,
לבה בתקותך שלהבת אש;
כבר הנך עומד בחצי הדרך!
לכה הלאה, כי תקוה יש.

ר' יוסף בורגר מלמד להועיל היה, אישיות מחנכת ובעל השפעה בכל דרכיו. את מסירותו לחניכיו ולמקורביו הוכיח תמיד בכתב ובעל־פה. נוגעת ללב אצילות רוחו של המשכיל וכוונתו הטובה להאציל מרוחו על הצעיר המתלבט ואינו מאמין בעצמו. ואשרי התלמיד שהרב מאמין בו וחש עתידות לו: „כבר הנך עומד בחצי הדרך..." אל נא תעמוד מלכת אל עצמך; לך בכוחך, רק משוררים אמיתיים מתיאשים מעצמם, ורק בעלי עצמיות גדולה שואלים: „מי אנכי?!" ובימים ההם ההסכמה של ר' יוסף לאו מילתא זוטרתא היא! לא כל משכיל וכל תלמיד שלו זכה לגדולה זו. „משורר

מבטן ומלידה" קרא רק לאחד ומיוחד בעיירה — — — היש עוד מקום לספק וליאוש אחרי הקדשה כזאת ? !

ומי יודע אם לא דברים תמימים וחמימים אלה הכריעו בחייו של הבחור הנבוך הזה, אם לא בכוחו ולאורו של שיר זה הלך והגיע אל אשר הגיע ! הלא כך יאמר על עצמו :

עלה רך אני באילן־אל
נצן קט וחרד לקראת חמה.
בשקט אשא פגעי יום וליל,
מטרות־עוז וסערת־און מהמה.

דומה, הד קולו של השיר „היונק בארץ ציה", בא אלינו משורות פשוטות אלה, בהן פתח המשורר מאיר מוהר את ספר שיריו „עין בעין", ושם השיר — ראה פלא : „עלה רך" !

אל נא ישר אלי, לפני עת
עלה רך מבדך, נצן־נער . . .

ואמנם כל ימיו ראה את עצמו כיונק בארץ ציה . . . ותמיד הלך לקראת פלאי נוף העבר, ותשוקתו לשוב כקדם אל חיק הילדות, שם בעיירה על שפת הסאן, בחרשה שעל הגבעה, ובסמטא של אבא־אמא, בשכנותו של ר' יוסף אבושיס, בעל „השירים לעת מצוא", אחד מן „היחידים הזורעים את שדות העתיד".

העיירות היו סלביות, היערות היו סלביים, תפוצות ישראל וקהילות הקדש היו בידי עשיו הרשע. אבל הילדות ושירת הנעורים היתה כגן־אלהים, כי שם אלהים. הולך סובב רוח השירה, ואל מקומו הראשון שב רוח השירה :

יום יבוא ולא עוד אתאפק :
עם בקר אשכים לשוב אלי־חיק
ימי הילדות, אליו אשתוקק.

אעוב הוה ושאון־פראים,
לדרך רחוקה פעמי אשים,
אל ראשית־חיי אשר שם אלהים.

עדי אבוא אל נוף־עבר,
מחוז־החסד, הטהר והיקר,
בו טל־הקדש ישק כל ככר.

אלה תולדות שיר אחד שחיבר משורר לכבוד רעהו לפני יובל שנים ומעלה — — —

מה שנראה ממש אינו אלא דמוי,
הכל פשוט, פתלתל, הכל צפוי, סמוי . . .

אחוזת־הקבר חוזרת לבעליה—מעשה שהיה

אליעזר רייך

בעודי ילד ההדהדו הדברים בין כתלי בית אבי, ונשארו תקועים בזכרוני עד עצם היום הזה. את פשר הדברים לא הבינותי אז. רק גרעין הדברים — שהוציאו באישון לילה גופתו של מת בתכריכיו — העסיק את דמיוני, דמיון ילד שנתפטם בסיפורי מעשיות על שדים ומתים בטליתות הבאים עם חצות לערוך תפילתם בבית הכנסת הגדול וכל הבא עמם במגע נגרף על ידם בסערת תפילתם אל עולמם ואינו משאיר אחריו אלא את גווייתו האילמת. רק אחד נכנס ויצא בשלום מבית הכנסת באותה השעה — הלא הוא השמש של הזקן שהיה נוהג לעבור בחוצות העיירה כשמקל מעוקם בידו, גורר את צעדיו הקטנים, דופק על פתחי הבתים דפיקה קלה כאילו באה מעולמות אחרים ומנעים בקול רפה : „עורו נא, התעוררו נא, קומו נא לעבודת הבורא" — לתקון חצות.

ומעשה שהשמש של הזקן שגופו חלוש כגוף תרנגולת נשאר בבית הכנסת אחרי תפילת מעריב. נרדם על ספסל שבפינה. יגע מעמל היום, ולא נתעורר אלא עם המיית תפילתם של המתים, בחצות. „המתפללים" לא הטרידוהו, כי בעודו בחיים היה כאחד מהם, מהלך בין שני עולמות, בין תושבי העיירה ובין ארצות החיים. דומני, לא נמצאו רבים שידעו את שיעו מלבד כינויו ; אנו הילדים ראינו בשמש של הקטן מין יצור טמיר המכסה בשתיקתו הזקנה סודות ידועים לו מעולם המתים, מעולם הלילות הארוכים, כי יש בכל מפגש עם המת מעין הצצה לעולמות הנצח. המת, בדמיונו של ילד, אינו אלא אותו החי שעבר לארץ אחרת, רחוקה וסגולות החי עדיין עמו. הייתכן כי אבי, סבי, ראש הקהל, ר' אנשל צאנגן ויקירי קרתא אחרים נפגשו עם מת, הוציאוהו מקברו, ולא ידעו

לספר אלא על דיני ערכאות פסקי דין, עורכי דין ? ומה הם הסודות שגילה להם המת, האם לא שוחחו עמו, האם לא עבר רטט בהם כשגילו את שפרו. לא יראת המת ולא יראת שמים בחילול כבוד המת ? ומדוע עשו זאת, ומדוע בחצות הליל בגנבה ? כל השאלות הללו נקרו במוחי ולא יכולתי להבין למה נסבו דברי באי בתנו על סעיפי חוק, על עונשין, על שופטים וחמקו מן העיקר — מן הסיפור על עצם הפגישה עם המת. אולי אשם בכך משה צאנגן הקרוי מאזעס, אשר כל ימיו לא היו אלא שרשרת אחת של דיונים והתדיינויות, פסקי־דין וערעורים במשפטים שנגעו לו ושאינם שלו.

קמצן היה מאזעס מטבעו ונהג קמצנות אף בדיבור, כאילו הייתה מלה נשקלת בקרייצר אחד. שפתיו נפתחו רק כש־מדובר היה ב„טרמין" — היינו תאריך להופעה במשפט. אז באים היו אליו — מראים את פתק ההזמנה והוא ידע להבחין מהו הטרמין, קל או חמור. לפי הסעיף הנקוב ידע להשיא עצה, מה לטעון וכיצד לטעון, באיזה עו"ד יש לזלזל וכיצד להזהר מפני אחר. גם דודי מאזעס, כפי הנראה, היה מעורב בעניין שיסופר בו. וגם לאחר שחלפו שנים ודבר הוצאת המת נשכח, היה עוד דודי מאזעס חוזר על מהלך המשפט, נהנה מעצותיו לעו"ד ומצטער על כי לא טען בשעתו טענות שעלו זה עתה בדעתו. אולם כל זאת היה סתום לפני ולא נתחוור לי עד שלא סיפר לי על כך דודי ר' בער רייך, הוא היחידי מכל החבורה שנשאר עמנו בחיים. המעשה שקרה בעירנו ובבית אבי לפני ששים ושתים שנה (1903) סופר מחדש ברמת גן. עדות היה מפי דודי, אחי אבי ע"ה. שניהם אברכים אז, לקחו חלק בהוצאת המת מקברו, למען הצל כבוד המשפחה, ולהחזיר מת אחר אל אחוזת קברו — מעשה שלא היה לו את ודוגמא בעיירות גאליציא.

מוצאי שבת בחורף 1903, בביתו המרווה של אבא'לע רייך, בנו של הגביר ר' לייבוש רייך. אור זרוע על פני החדר הגדול אשר חלונותיו פונים לכיכר המרובעת. האור שבקע משתי מנורות הנפט מספר 16 הטביע את ההבהובי האור הקלוש המנצנץ מיתר הבתים. אלומת האור שבקעה מביתו של אבא'לי שטפה את המדרכה שלפני הבית, עברה את הכביש ולחכה את כיכר־השוק עד לראטהויס שבטבורו. השולחן הגדול שעמד באמצעו של החדר, דפנותיו התחתיות הוצאו כדי הכפלת ארכו — סימן שתיערך הפעם סעודת „מלווה מלכה" ביד רחבה, כידו ולבו הרחבים של ר' אבא'לי. תנור החרסינה רחב המתניים וארוך הגוף עמד עטור כתר אריחים חומים־כהים עשויים כפתור ופרח, ציצים ועלים, כשלגבו שעונה אמי צפורה ז"ל בת ראש הקהל. „פורצ'ע" כינוה בשם חבה, בת בכירה לאנשל צאנגן, אמונה על תולע, בהירה מחשבה שוקלת ומנחשת את סוד המלווה מלכה" ה־רחב. יושבת הייתה, משוחחת עם שכנותיה, עת שתי המשרתות טרחו במטבח, המיסו את שומן האווזים לטומנו לפסח, ואילו את האווזים יגישו עוד הלילה לקרואים למלווה מלכה. גזרי העץ הלבנים דלקו בעליצות בתנור החרסינה ואת הלה־בות השובבניות יכולת לראות דרך דלתות הרשת הסוגרת על פי בטן התנור. לסעודה הוזמנו כ־2 מגיינים מבין הקרו־בים ביותר מבית צאנגן־רייך ומאנשי שלומם. המשפחות צאנגן־רייך קשורים היו בעבותות נישואין וקרבה מסועפים ואף קשר עסקים ו„עסקי קהל". ותיקות הן המשפחות וימו־תיהן כימות העיר גופא.

שתיהן נתלו באילן רב פארות — ר' שכנא צאנגן, הגביר, הבר אוריין הבעל צדקה, המדביר באישיותו הפסקנית את כל הבא עמו במגע, תורה וגדולה, צדקה ומעשים טובים, יחוס אבות ויחוס עצמו, באו לדור אצל ר' שכנא. ומעשי אבות סימן לבנים. בנו של ר' שכנא, ר' מנדלי צאנגן, אברך מישי היה, איסטניס ונעים הליכות, מקפיד על מלבושו ועל קצב צעדיו שיהיו מתונים כמתינות קולו. מייסד לעצמו מקום נפרד בלימוד שעורו היומי ואינו מתערב בהמולת האברכים בני גילו. נתברכו בו אמהות והוא עצמו ענק לגרגרת הוריו. ברוב פאר נחוגו כלולותיו עם יעלת החן בת הגבירים, רייזלה המשכילה והמדברת צחות שפת אשכנז ופולנית. את רייזלה הביא לביתו בן שתי הקומות עם המעקה ממנו הייתה צופיה רייזלה על הכיכר כשביידה ספר שירים לוועזי או רומאן האסור בקריאה לגבר, אך יאה לבנות הגבירים.

לא עברו שנים רבות, ובעוד רייזלה בדמי ימיה ובשיא כבודה, ילדה למנדלי את שני הבנים, את שמעון ואת לוי, והנה צרה פקדה את ביתה — מגפת הטיפוס שפרצה בעיר קטפה את מנדלי הצעיר לימים על פני אביו, ר' שכנא. מאז שחה קומתו של ר' שכנא, התעטף האלון הזה צער על מות בנו וראה בזה עונש מן השמים. באו לו לר' שכנא ימים של יסורי נפש ודכדוך. מי לא נד לו ? אך, נחטא לאמת אם נעלים מכם שגם שונאים היו לו, אם משום שנתקנאו בכבודו ואם שנתקנאו בממונו ואם משנאת חינם. היו ששמחו לאידו ולמותו של מנדלי שלא יעיב יותר זהרו על זוהרם של אברי־כים אחרים.

חש ר' שכנא ששמשו שוקעת ויומו מתקרב, הלך וקנה לעצמו אחוזת קבר על יד קברו של ר' מנדלי במרכז בית החיים. נמשך הגזע אל הענף הגדוע, לקיים את הנוף — ולו בבית העלמין.

ואמנם מן השמים קרבו את הקץ. ביום מן הימים נסע ר' שכנא לרגל עסקיו, לאן שנסע, ועודו בדרכים פרצה מגפת החולירע בסביבה. מיהר ר' שכנא לחזור לעיירתו ולא הספיקה מרכבתו להגיע לכפרים השכנים — ור' שכנא עצמו נפגע

במגפה שממנה נס — נפגע ומת, בדרך בואכה רוזוואדוב. ה„פיזיק" רופא המחוז, היושב בטארנובז'ג אסר איסור חמור להביא נגועי החולירע למקום שיש בו ישוב. וכך נטמן ר' שכנא בשדה הפתוח ולא בא אל נחלתו.

נחת רוח הייתה להם לשונאיו, ואילו בני צאנגן־רייך — קומתם שחה. שחה הקומה אך רוחם לא נפל בקרבם. רבה הייתה ידם אצל השררה וכוחם וכבודם עמם. באלף דרכים ניסו לעקוף את גזירת הפיזיק ולהביא את נזר המשפחה לקבר ישראל ולטמנו ב„קרקע" שלו על יד מנדלי בנו יקירו. לא עבר זמן רב והרשות נתרככה, הפיזיק נתן הרשאה להעביר את ר' שכנא לבית העלמין שברוזוואדוב. גדולה הייתה התכונה לקראת ההלווייה. המספידים התכוננו לגייס להספדיהם את האראלים ואת המצוקים, הכל כיאות למת. שמחת האוירים הייתה עד ארגיעה, מהלכים היו חפויי ראש, שותקים וחורשים מזימות, למנוע כל התפארת והיקר שעתידים היו ליפול בחלקם של בני צאנגן־רייך בעטיו של אותו המת.

מה שלא המציא השכל — המציא המקרה. באותם הימים מוטל היה על ערשו השכיב מרע, משה יהודה, מלשין מוסר, הולך רכיל ומעורר מדנים בעדת ק"ק רוזוואדוב. רע ועיקש היה האדם. בעברו על פני קבוצת יהודים עומדים בשוק ומשיחים לפי תומם, היו המשוחחים מנמיכים קול לבל יגיע לאוזניו של מלשין זה. מפחותי עם היה ושונא הבריות. ילדי החדר מבטלים היו מעגל משחקם עם עברו את המדרכה. שונא ושנוא על ידי כולם. כך עברו עליו מרבית שנותיו. עתה עמד הוא לשבוק חיים ולהימסר לבית דין של מעלה. אך כפי שיתבאר, קלקל משה יהודה המת יותר משקלקל משה היהודי החי. משנעצמו עיניו של השכיב מרע, נחפזו שונאיהם של בני צאנגן לכרכו בתכריכים להוליכו בסתר לבית העלמין ולקברו בנחלה שר' שכנא הועיד לעצמו, במרכז בית העלמין, בין יקירי קרתא צד בצד עם בנו מנדלי צאנגן.

דבר קבורתו של משה יהודה באחוזת קברו של ר' שכנא לא נשמר בסוד. בעלי הדבר מהרו להפיצו ברבים למען הורד מעטה בושה על ראשם היהיר והמתנצח של בני צאנגן־רייך, כתם שלא יימחה לנצח.

מיותר לתאר איך בערה חמתם של בני צאנגן הנעלבים עד להשחית. האין להשיב את הנבלה, האמנם נגזר על מנדלי צאנגן לגוח עד קץ הימים בצדו של המוסר שדינו להקבר ליד הגדר ?

יותר מכולם נתחבטו הצעירים שבבני צאנגן רייך בשאלה „מה ייעשה ?" נתחבטו וגמרו לעשות מעשה אשר לא ייעשה והוא חמור על פי דיני ישראל ולהבדיל אף לפי דיני עכו"ם יש בו חומרה רבה מאוד.

לשם כך נתכנסו באחד ממוצאי השבת בביתו של אבי ע"ה, ר' אבא'לי רייך. היה זה ליל טבת, ליל כפור, העיירה כבר נמה שנתה. בזה אחר זה נכנסו לחדר המואר, כאילו גלשו אל תוכו בלי אומר ודברים, נתחייכו ותפסו מקום ליד השולחן הארוך. היו שם אברכים מבני המשפחה, חברי חברא קדישא שכבודם נפגע, גבאי בית הכנסת, הקברן — טוביה השמש ועוזרו השיל בוק, בנו של המלמד דרדקי שמואל בוק. היו עסקני הקהלה ובראשם סבי ראש הקהל ר' אנשל צאנגן וייבדל לחיים ארוכים דודי ר' בערל רייך. תוך כדי כך לא שם איש לבו לכך שבאחת מפינות השולחן עומד לייבאלי שמיד — השוטה הגלמוד. משרבב ידו בין עשרות הידיים השלוחות למשקה ולפירורי התופינים. ניחא, זהו דרכו של המשוגע להמצא בכל מקום ובכל עת. חושיו המעורפלים משכוהו למקום שיש בו אור וחום ויהודים. ואין אדם תמה על המצאו כאן.

הרמז ניתן, הקברנים הרימו שקיהם שהטילום עם כניסתם ליד פתח הדלת ויצאו ראשונים, אחריהם עשו דרכם שני מניינים יהודים בצעדים חפוזים מיהרו אל עבר בית הקברות אשר מעבר למסילת הברזל. הפעם עשו קפנדריא מחמת הקור ומחמת עינא בישא. אחריהם מיטלטלות גפיו הארוכות של לייבאלי כשקרעי בגדיו מתבדרים בשחור הלילה.

הקבוצה נכנסה אל תחום בית העלמין עברה על פני ה„או־הל" של הצדיק ר' משה'לי הורוביץ, נכדו של ר' נפתלי מרופצ'יץ זי"ע. אצה להיהדינו הדרך אל מרכזו של בית הקברות, אל המקום שם חולל כבודו של ר' שכנא. מעטה האדמה היה קפוא, ראשונים נגשו למלאכה הקברנים והחרו החזיקו אחריהם כל הבאים. מהרו לכלות המלאכה. עוד טוביה השמש עוסק בפתיחת קברו של משה יהודה, עמל השיל בוק בכריית קבר חדש למענו, אי שם ליד הגדר — כראוי לו. החבורה ביקשה מהמת סליחה ומחילה בעשותם אתו חסד של אמת. עתה באו הדברים על תקונם, משה יהודה הובא אל מקומו וגם ר' שכנא יובא אל מקומו בכבוד הראוי לו. בלב קליל וכיוצאים ביד רמה חזרו אנשי שלומנו, העירה לשוב אל ביתו של אבאלי. בטוב לב „הגיבורים" בצלי אוזים בייי"ש ובין טוקאי נפנה מבט כולם לעבר אבא'לי המאחר, מבט המובן לבעל הבית — פתח בשיר והשמיענו קולך הערב ! מי לא הכיר את קולו כקול הפעמונים הצלולים ? טף וזקן היו באים לשמוע אל הרינה ואל תפילת המוספים שלו בימים הנוראים. חסידי הרבי היו עוזבים בראש השנה וביום הכפורים את בית מדרשו של הרב וחמקו אל בית הכנסת הגדול להקשיב לתפילתו של אבאלי שהייתה ממיסה אבן, וחזקה שהיא קורעת במתיקותה את רוע גזר דיננו. אף כי צעיר לימים היה אבי עדיין ולא היה ראוי לבוא במקום הש"צ הישיש הירא שמים ר' איציק ישעיה'ס, הרי נועם זמירותיו ונגוניו שהביא עמו

ממסעותיו הרבים, דחקו את בעלי התפילה הישישים, בעלי שברון לב ושברון קול והכשירוהו לעבור לפני התיבה אף בכל נדרי, מוסף ונעילה.

הבין ר׳ אבאלי שהגיע הזמן לפצוח בשיר „צהלה ורנה באוהלי צדיקים״ וסיים בזמר המבוקש „ברח דודי״ זה הזמר שנתחבב על בית הרופצ׳יצאים שבעתיים משהושר וסולסל ועובד ע״י אבאלי רייך.

שעה ארוכה התענגו המסובים על הטוב. אחר כך פנו איש איש לביתו ולייבאלי אל ספסלו שבפלוש.

עבר לילה ואתא בוקר. בוקר יום א׳. יהודים השכימו אל סבלות השבוע, בהולים לתפילת השחרית. ראשונים לתפילה היו בעלי מלאכה והיוצאים לחפש פרנסה אל מחוץ לעיר, אחריהם באו בעלי בתים וחנויות ל„מנין״ שני ושלישי אחרי־הם חובשי בית המדרש הסועדים על שולחן הוריהם, או הורי נשותיהם. בין המאחרים היה הפעם לייבאלי המשוגע. ישן היה אותו הלילה שנתו הגלמית, ומה שעבר עליו בטרם שנה התגלגל במוחו ההוזה והמבולבל אף לאחר שנתעורר על ספסלו. משנתבהרו קמעה עולמותיו פרץ אל בין המתפללים פולט מלים קטועות תוך צחוק ארוך ומתדרדר: „חא חא בחיי חא חא ראיתי הכל, הייתי שם. הוציאו את משה יהודה, בחיי אמך, ראיתי חא חא...״

במהירות הבזק נודע הדבר, ושונאיו של בית ר׳ שכנא טרודים היו לעשות כנפיים לשמועה. נזדרזו והודיעו לשוט־רים ולבית הדין שבמקום וביה״ד המקומי מצא כי חמור הפשע מכפי סמכותם לדון בו והעבירו את הענין לבית הדין הגדול אשר ברייישא הגדולה. מרייישא בא הצו לאסור את ראשי החבורה ולהובילם אל בית הכלא של המחוז. בין האסירים נמצא גם סבי ע״ה ר׳ אנשל צאנגן ראש הקהל. וראה זה פלא. בעוד „נשיי״ האסירים פורכות ידיהן ועוד השונאים שמחים לאיד ולעונשם החמור הצפוי למחללי ה„קבר״ — לא נתרגשו בני צאנגן רייך כאילו בטוחים היו שלא „תפול שערה מראשם ארצה״. אמנם — פסק מוזס — „לפי הסעיף הנקוב בחוק הפלילי חייבים העוברים עבירה זו בעונש של שלוש עד 5 שנים״ אך מוזס ידע גם שגדול הוא המרחק בין כתב אישום עד לחיוב בדין ומהחיוב בדין ברייישא יש עוד דרך של ערעור בפני בית הדין העליון אשר בלמברג ואם חלילה גם למברג תרשיע אותם, הרי יש עוד דרך לאוידיאנץ אצל הקיסר עצמו, בווינה. בלבו פנימה התפלל מאוזס שהדברים יגיעו עד לאו־דיאנץ. אף כי מאוזס עצמו היה בין הנאשמים, נשאר הוא רגוע מכולם, מחייך ונהנה מגודלו ומחומרתו של המשפט. וכל זמן שיש משפט ועניין בערכאות, הרי כולם תלויים בו ובתחבולותיו, ושמא מי יודע אם יתגלגלו הדברים עד לאודי־אנץ מי אם לא הוא יתייצב לפני הקיסר ויהי פה לשולחיו. ובינתיים:

העצורים הובאו לריישא ושוחררו בו ביום בערבות עד שיינתן פסה״ד. ועד שיינתן פסה״ד יזרמו מים רבים אל הים. המשפט התנהל בעצלתיים. הרבה עשה הזמן, ויותר מזה הפרוטקציה אצל שופטי הצדק ועוד יותר מזה „המתן בסתר״. החיים חזרו לתקנם, ר׳ שכנא נטמן באחוזת קברו, ב„קרקע״ שלו ושונאי בני רייך־צאנגן חכו לשוא לראות בנפול אוי־ביהם. חזרו אף הם לטרדותיהם.

רייזלה האלמנה הצעירה מכרה את ביתה בין שתי הקומות, נטלה את שני ילדיה ובדמעות אלם עזבה את העיר והלכה לקראקוב ויש אומרים שלא ארכו הימים ומשם נדדה להולאנד.

אט אט שככו המריבות בין המחנות היריבים וקמעה קמעה נתפייסו, אם ליד שולחן ר׳ הרשלי ז״ל, אם בבית המדרש ואם ע״י הדור החדש שהחל מזדמן באכסנייתם של הציונים.

רק בחודש אלול משבאו לבית העלמין לפקוד את קברי אבות, היינו, אנחנו הילדים, מתלווים אל דודינו ודודותינו. הם הביאונו אל שתי המצבות הגדולות משכמן ומעלה מכל מצבות העץ והאבן. אל זו של ר׳ שכנא ושל מגדלי בנו, ובבואם הביתה מספרים היו על תפארת שהייתה ונגוזה.

ב„חדר״ של המלמד הפולני

יוסף ויזן

מעלה אני בזכרוני את בואו של ה„רבי״ מיאנוב לרוזוואדוב. קראו לו המלמד „הפולני״ ושם ה„בעלפער״ שלו — דוד.

מלמד זה, יצא לו שם כמלמד טוב, ועד כמה שזכור לי, היה מקבל גם שכר גבוה: כחמישה זהובים לשבוע. מעטים יכלו להרשות לעצמם לשלם סכום כזה, ביניהם היה התנו של שמואל אהרן וואגשאל, יחזקאל לעזער, משה ויסל, מנדלי ויזן, זינדל טוכמן, קרייגדעל בושעש ודומיהם.

עד היום זכורים לי אותם ערבי־קיץ בבית שבו לימד משה

שלנגר. בתחילה היה לנו שם חדר אחד ודוד, הריש דוכנא, החזיק בשבילנו מה שנקרא בפיו „ועד". נוהג היה דוד לספר לנו ספורי זוועה שלשמעם סמרו שערותינו. למזלנו היה מס־פיק דוד לסיים את סיפוריו טרם היה מחשיך בחוץ, שאם לא כן היינו מפחדים לחזור לבדנו הביתה.

את השיעור בגמרא במסכת בבא קמא או בבא מציעא היינו מקבלים מפי המלמד „הפולני" בערבי החורף ב„קהל שטי־בעל" (חדר הקהל). על הנכנסים היה לעבור פרוזדור אפל, ממנו הוביל מבוי אחד לבית הכנסת וממולו הייתה דלת צדדית לקיתון אפל לגמרי, בו היו מגובבים „שמות" שונים, דפים מ„סידורים" ומספרים שונים. כל זה לא היה מפחידנו אילולא לוח הטהרה שהיה מונח שם, ומפניו פחדנו פחד מות.

זוכרני, באחד מחדשי החורף בשעת שיעור גמרא, חמד לו לצון שאול, בנו של טוכמן והפריע בלימוד. תפס אותו המלמד שלנו בכתפיו, השליכוהו לקיתון האפל ולדקות אחדות נעל במנעול את דלת הקיתון. שאול, שזכורים היו לו סיפוריו של דוד על שדים ורוחות המשתוללים בקיתון בלילות, כמעט ופרחה נשמתו. משפתח לו הרבי את הדלת מצאו חיוור כמת ושעה ארוכה לא יכול להוציא הגה מפיו. נבהל הרבי מאוד, כי חרד שמא יספרו הילדים את העניין להוריהם ומטה לחמו ייכרת, על כן שידל אותנו לבל נספר בבית על המקרה. ואמנם השתקנו את העניין, כך הצלנו את הרבי ואת עוזרו דוד.

אכן הייתה זאת תקופה נהדרת שלנצח חרתה בזכרוננו את ה„חדר", את הרבי „הפולני" והבעלפער שלו דוד. בעיירתנו הקטנה אך השוקקת חיים, רוזוואדוב.

„הקהילה" ברוזוואדוב, ארגונה ותפקידיה

אליעזר רייך

אין זה מן הדברים הקלים להגדיר במונחים ברורים את המוסד „נקרא קהילה, לתחום במדוייק את תחומי סמכויותיה ופע־לותיה, את הדרכים ושיטות ארגונה. נזכור עובדה אחת: רק בשנת 1927 יצא חוק ממלכתי המחייב עריכת בחירות דמוק־ראטיות למוסדות הקהילה. ואילו בכל השנים שקדמו ל־1927 שלט תוהו ובוהו בשיטת התארגנותם של מוסדות „הקהילה" ובחירת נציגיה. על פי רוב הייתה זו דאגתם של השלטונות (קודם האוסטריים ואחר כך הפולניים) מחד ודאגתם של הפרנסים מאידך שראשי הקהל יתמנו כ„קומיסארים ממלכ־תיים" (Komisarz Rządowy) על־ידי מושלי הנפה (ה־starosta) בטארנובו'ג ויהיו עושי רצונה של הרשות. שני השותפים האלה עשו כמיטב יכולתם למנוע בחירות בהן יבוא ה„המון" לביטוי. אל נשכח שימי שלטונו הארוכים של קיסר פראנץ יוסף (1916—1848) עברו עליו ברובם תוך קיום ממשל ומשטר פיאודאלי למחצה וכי רק בשנת 1907 ניתנה זכות בחירה כללית לאזרחי האימפריה האוסטרו־הונגארית בכלל. ואם לגבי המיעוטים הלאומיים הטריטוריאליים כך — לגבי היהודי לא כל שכן. עד 1907 שלטה שיטת האפוטרופ־סות ה„פטריארכאלית" ובשלב מתקדם יותר — הבחירות ה„קוריאליות" המבוססות על צנז ועל הדרג האקדמאי והמש־אירות את רוב התושבים מחוץ לתחום ההשפעה על החיים הפוליטיים.

זוהי הסיבה שבשנים 1907—1880, מוצאים אנו פעם ראש־יי הקהל נבחרים, ופעם — ממונים. אך בעצם אין אנו יכולים להבחין מה מידת החופש שניתנה לבוחרים את ראש־קהילתם ומה טיב הכפייה שכפו על הבוחרים לבחור את ה„מומלץ" על ידי הסטארוסטה. אנו שומעים כי את ראשי הקהילה לא הטרידה מעולם הדאגה, אם בני עירם יבחרו בם או לא וכי ברגע שמושל הנפה הצביע על מועמד הרי „הבחירותו" כאילו הייתה עובדא. ומה עוד, כאשר „ראש הקהל" נתברך ברצון להמשיך ולהנהיג את צאן מרעיתו, הרי השכיל במאמצים לא רבים להשכיח, ואף לבטל, את רצון רבים מפני רצונו. הדוג־מאות שתובאנה בהמשך רשימתנו מאשרות את העובדה, כי הכל תלוי היה במושל הנפה ובקשריו עם פרנס פלוני או אל־מוני. מצב זה נמשך עד שנת 1931.

מה שיכולתי להציל מפיו של דודי שיחי' שכיהן כראש הקהל במשך 32 שנים רצופות (1907—1939), היא שרשרת קצרה של 8 ראשי הקהל הבאים זה אחר זה: (1) ר' שלמה רייך המכונה „שלמה'לי פארלעגער" (בעל חנות למסחר סיטוני בטאבאק) (2) ר' משה'קי הירשפלד, (3) נחום ליכט, (4) ר' ברוכל בארגער (קיבל את ראשות הקהילה בשנת 1886), (5) ר' אנשל צאנגען (סגניו היו: מאיר ליכטמן וחיים כרמל), (6) ירחמיאל קנרק — בעל האחוזות המכונה „הנ־סיד", (7) ר' שמחה פלוימין, (8) יבדל לחיים ר' דב בר רייך

החי עמנו ברמת־גן עמ"י עש"ו. מתברר שתקופת כהונתם של ראשי הקהל עד ל־1907 הייתה קצרה ואין לדעת כיצד נהגה הרשות בארגון הקהילה לפני מנותה (או לפני היבחרו) את ר' שלמה רייך. על כל פנים אין להקדים את תקופת כהונתו של ר' שלמה רייך לשנות ה־70 של המאה שעברה.

ראש הקהל בממעצתו

ראש הקהל, בין אם נבחר בין אם נתמנה, היה ממנה מועצה בת 8 אנשים ועל דעת המועצה נפל דבר. אם ראש הקהל נבחר, הרי הקדנציה שלו נסתיימה אחרי 4 שנים ואם הוא נתמנה בתורת „קומיסאר ממלכתי" — הרי שהקדנציה שלו הייתה בלתי מוגבלת בזמן ורק ראש הנפה רשאי היה להפסיק את כהונתו, להכריז על בחירות או למנות קומיסאר ממלכתי אחר במקום המפוטר (כך קרה עם ר' שמחה פלוימין) — הכל בהתאם לנסיבות, לתנאי השעה וליחסים ששררו בין המועמד לבין ה„שררה".

החל משנת 1931 נשתנו הדברים. החוקה, קודם לכן, והור־אות ביצוע שנתפרסמו בשנה זו קבעו, כי יש לערוך בחירות לקהילה כל 6 שנים, החוקה מבטלת סטאטוס של ראש קהל ממונה. המועצה שליד ראש הקהל נבחרת אף היא על ידי תושביה היהודים של העיר, ואין בידי הסטרוסטה לבטלה או לקצר מועד כהונתה. המועצה מנתה 8 יועצים והתשיעי הוירילסט — הרב.

למי ניתנה זכות בחירה?

זכות בחירה אקטיווית ניתנה לכל גבר יהודי שהגיע לגיל 24, ופאסיווית — לגיל 30. עד שנת 1931 רשאי היה להצביע רק מי ששילם מס קהילה הנקרא מס דומסטיקאלי. את המס הדומסטיקאלי ניסה להכניס ר' אנשל צאנגן עוד בשנת 1905 אך הדבר לא עלה בידו עד שבא בן אחותו ברל רייך וקבע הלכה למעשה מס זה. במחצית הזמן ניתנה זכות בחירה גם לאלה אשר שוחררו ממס דומסטיקאלי.

תפקידי הקהילה

מועצת הקהילה מנתה שוחטים, דיינים, מלמדי תלמוד תורה. הקהילה תמכה בהחזקתו של בית המדרש. בית המרחץ שייך היה לקהילה והוחכר לבלנים. הקהילה דאגה לאספקת קמחא דפסחא, למינוי משגיחים על טחנות הקמח ומשגיחים על האיטליזים.

השחיטה

2 שוחטים נתמנו לקהילה. השוחטים עבדו חליפות — כל אחד שבוע.

תקציב הקהילה

בימי שלטונם של האוסטרים היה תקציבה של הקהילה מגיע ל־12 אלף קרונים בקירוב, תקציב זה לא גדל בערכו הריאלי אף לאחר קום פולין העצמאית (1918). בתקופה זו (עשרים שנה) נצטמצמה פעילותה של הקהילה בעקבות אבדן השפ־עתה על רבים משטחי חייה של האוכלוסיה היהודית המקו־מית. הארגונים השונים שקמו מכוח עצמם, מלמטה, (סניף ההסתדרות הציונית, ה„פרץ פאריין", ביה"ס העברי, אגוד הספורט — טרומפלדור, תנועות הנוער, הבנק, הספרייה העב־רית) לא נזדקקו לארגון הקהילתי, לא היו כפופים לו ואף העמידוהו בצל פעילויותיהם הענפות. הארגונים הנ"ל קיימו את מסגרותיהם ממסי־חבר, מתרומות וממפעלי תרבות שונים (הצגות, קונצרטים, הרצאות וכיו"ב).

תקציב ההוצאות

מקופת הקהילה כוסו ההוצאות:

לקיום משפחת הרב	120	קרונים	לחודש
" " מורה ההוראה	100	"	"
" 2 משפחות השוחטים	100	"	כ"א "

משכורתו של מזכיר הקהילה (המנהל גם את פנקסי הלידות והנשואין) כוסתה אף היא מקופת הקהל. כן החזיק ה„קהל" את מלמדי ת"ת, את הנאמנים ואת הראשי דוכנא של התל־מוד תורה. מקופת הקהל היו מפרישים סכומים לבדק בית הכנסת ובית המדרש, אף כי אלה קיימו קרנות משלהם שבאו מתרומות המתפללים הקבועים, מנדרי ה„עולים לתורה" ומ„קערות ערב יום הכפורים". הקרנות האלה הופקדו בידי הגבאים שנבחרו מדי שנה בשנה ב„אסרו־חג" (של סוכות).

ההכנסות

מקור ההכנסות העיקרי הייתה השחיטה. הקהילה הייתה מד־פיסה פתקים „לשחוט עוף", „לשחוט עוף גדול" „לשחוט בהמה", ומוכרתם למאן דבעי לשחוט. מקור הכנסה שני היה ממס הקהילה הנקרא מס דומסטיקאלי. שעור המס נקבע ע"י מועצת הקהילה והוערך על פי הישג ידו של הנישום. שעור המס הדומסטיקאלי נע היה בין 40 לבין 8 קרונים לשנה. עד 1907 ניתנה זכות בחירה למועצת הקהילה רק למשלמי המס. מכאן ואילך רשאים היו לבחור גם אלה אשר שוחררו ממס זה. אין לפנינו רשימת משלמי המס שיכולה היתה ללמ־דנו כמה מבין 600 המשפחות היהודיות שהיוו 80% מכלל תושבי העיירה, ידם השיגה לשלם את המס הדומסטיקאלי. על כל פנים לא נטעה, אם נעריך שלפחות מחצית התושבים היהודים משוחררים היו מתשלום המס. מקור הכנסה שלישי היה הקמחא דפסחא, הקמח למצות שהובא לעיר צריך היה

להכשרו של הרב ומתן ההכשר הותנה במס מיוחד אשר הקהילה הטילה על כל ק"ג של קמח. היה ש„הקהילה" הצמידה את טחינת החיטה לטחנת קמח מסויימת. מטעם הקהילה יצאו אז המכשירים את הטחנה, הנאמנים והמפקחים, ומס הקמח שהטילה הקהילה היה מעין שכר בעד הפיקוח על הכשרות.

הרב מטעם

נוסף על הרב דמתא, שמעיקרו היה רבי, המקיים חצר חסידות של כל סממניה (משושלתו של נפתלי מרופשיץ — ההורביצים), קיים היה ה„רב מטעם" (שנים רבות מילא את התפקיד הזה בעל הבית המיוחס ר' נפתלצ'י ברגלו). ה„רב מטעם" היה האישיות הדתית הרשמית המוכרת על ידי השלטונות, אליו הופנו הוראות השלטונות בענייני דת, בידו הייתה הסמכות לאשר תעודות העומדות לקבל תוקף. אך לאמיתו של דבר מעמדו של ה„רב מטעם" לא חרג מסמכותו של מזכיר טכני. לגופם של העניינים הייתה הסמכות בידי ראש הקהל והרבי, והרב מטעם עשה את רצונם, אך לרבי לא ניתנה הנציגות הרשמית כלפי השלטונות, כי מכל נציג רשמי נדרשה השכלה חילונית של 4 כיתות בי"ס עממי, וידיעה מינימאלית בשפת המדינה. שני דברים אלה חסרו לבני הורוביץ, עד שעלה על כס הרבנות האחרון בשושלת הרופצ'יצאים ברזוואדוב — הרב ר' נפתלי, אור עוז, הפך לתלמידו של אחד הגימנאזיסטים היהודים (יעקב רייך — היום חבר בקבוץ מרחביה), קנה ממנו את ה„השכלה" הנחוצה, עמד בבחינות והוכר כרב לפי כל הפרטים והדקדוקים, וכך איחד הוא את שתי הפונקציות גם יחד: זו של רבי חסידי ושל רב המוכר על ידי השלטונות.

החברה קדישא

החברה קדישא הייתה ממלכה בפני עצמה. מאזנה חיובי ולקוחותיה מובטחים תמיד. היא הייתה שליטה בכיפה ומוראה על העדה. אין בינה לבין ארגון הקהילה כל יחס של תלות פרט לסעיף אחד בתקנונה אשר אמר: חברה קדישא אם תפורק מסיבה כלשהי, — יעבור רכושה, תפקידיה והתחייבויותיה למועצת הקהילה עד אשר תבחר חברה קדישא אחרת במקומה.

מעמדה הכספי האיתן של החברה וכן כוח הסחיטה שבידה היקנו לחבריה עמדת „תקיפים". ראשי הקהל לטשו עין לחברות זו, ודאגתם נתונה הייתה לרכוש לצדם את החברה קדישא אם למטרותיהם הפוליטיות (להכות ביריבים) ואם להעזר בה עזרה כספית. אך קרה גם וראשי הקהל חפשו דרכים לפרק את החברה ולהעביר את רכושה וסמכויותיה אל תחום סמכויותיהם. (מעשה בראש הקהל ר' אנשל צאנגען שמפחד היה להטיל מס דומסטיקאלי, ובאין כסף לתקן את בית המדרש ולהקים בית מרחץ, ניסה לשכנע את אחיו, מוזס צאנגען, יו"ר החברה קדישא, שיתפטר הוא יחד עם חבריו מהנהלת החברה ובדרך זו להעשיר את קופת הקהילה).

שלוש תקופות בתולדות הקהילה

3 תקופות בולטות בתולדותיו הקצרות של הארגון הקהילתי ברזוזואדוב: (1) 1875—1907, (2) 1907—1931, (3) 1931—1939.

הקו המאפיין את התקופה הראשונה, הוא הוסר כל עצמאות וכוח הכרעה לפרנסי הקהילה והכנעה גמורה של הציבור לנבחרים או לממונים. מושלי הנפה ראו בראשי הקהל מכשיר לביצוע מדיניות מגבוה. ראשי הקהל נשאו חן בעיני השררה אם הצליחו לרתום למרכבתם את כלל ציבור היהודים, אם הצליחו להעסיק את הציבור בענייני דת, בהפחת סכסוכים לוקאליים (פסילת שוחטים, מלשינות, עסקי שושלת הרביים וכד'), בהצגת מועמדים לראשות הקהילה המתחרים זה בזה, אוכלים איש איש קורצת הסטרוסטה, וכל המיטיב ללחד פנכת המושל יוצא ביד רמה. הציבור מקבל הדברים כגזירה מן השמים והוא חסר תחושה, צורך ויזמה לשנות את פני הדברים. העוני המשווע משקע את רוב הציבור בדאגות פרנסה מרות, בדלות ובערות. אין תימה כי 7 מתוך 8 ראשי קהילה נתחלפו במשך 30 שנה (1875—1906), ואילו ה-8 כיהן רצופות 24 שנים (1907—1931) ועוד 8 שנים נוספות אחר 1931.

רוח פרצים עברה את קהילות היהודים בגאליציה בשנת 1907 עם הבחירות לרייכסראט הווינאי, עם מתן ז"ב כללית לכל אזרחי אוסטרו-הונגריה ועם מתן נציגויות לאומיות בפרלמנט האוסטרי. על קולותיהם של מאות אלפי הבוחרים היהודים בגאליציה נלחמו הפולנים התופסים את מנגנון האדמיניסטראציה. הם שאפו להגדיר את היהודים תושבי גאליציה כ„פולנים בני דת משה" ולייצגם בפראקציה הפולנית. מאידך הספיקה כבר התנועה הציונית וההתעוררות הלאומית הכללית ברחבי מדינת המיעוטים לנטוע הכרה עצמית גם בקרב מחנה היהודים. בבחירות אלו הופיעו מועמדים יהודים וציונים (אדולף שטאנד) ובנפת רוזוואדוב „רץ" בנו של הגאון מלמברג — גדליהו שמעלקעס שהיה האהוד על המוני היהודים בסגולותיו הרוחניות ובנועם הליכותיו. יריבו ברחוב היהודים כאן היה הפרופיסור להסטוריה הנודע, הלאומני והאנטישמי — מיכאל בובו'ינסקי. זה האחרון לא חסך מאמצים וטרחה, בא לרוזוואדוב, איים ופייס, „שכנע" והזהיר את פרנסי הקהילה שישימו סכר לרוח ה„שמעלקיסטית" ויבטיחו

את קולות הציבור היהודי למועמד הפולני. ראש הקהל שהיה רגיל לציבור פאסיווי וחסר הכרה פוליטית עמד הפעם בפני ציבור מרדני שנפשו בחלה בנציגיו עושי דבר השררה. החזיתות היו ברורות: רוב הציבור — בעד שמעלקעס ואילו לצד בובז'ינסקי התייצבו ראשי הקהל הנעזרים בחצר הרבי (כך היה ברוב עיירות גאליציה). על חטא התעוררותם זו של הבוחרים היהודים שהעזו להמרות את רצון הלאומנים הפולנים, שלמו יהודי רוזוואדוב ביוקר. נתמנה ראש הקהל — קומיסאר הממלכה — ובכוח מנוי זה כיהן במשרתו ובתפקידו עשרים וארבע שנים (להוציא את השנים 1918—1914, הן שנות המלחמה בהן התרוקנה העיירה מתושביה היהודים שחזרו אליה עם תום המלחמה). ראש הקהל בו מדובר הוא ר' דב בר רייך. האיש כה הוצמד אל נוף המשרה עד כי גם בבחירות 1931 קיבלה רשימתו 70% מכלל מספר המצביעים. אמנם יש חולקים על מידת הכשרות ששלטה בביצוע הבחירות, אך עצם העזתו של בר רייך להתמודד עם הדור החדש העויין, מידת התמיכה שזכה בה מצד השלטון הפולני, מעידים כי מעמדו בקרב הציבור היה עדיין איתן. אולם זהרה של ראשות הקהילה הועם קמעה קמעה. התחומים שבהם ראה פעם ראש הקהל את עיקר תפקידיו איבדו מחיוניותם ונקודת הכובד של הבעיות המעסיקות את הציבור הועתקה למגזרים חילוניים, בשטח תרבות הגוף, הרוח והארגון הכלכלי. במועצת הקהילה הנבחרת ישבו עתה 4 ציונים ו־4 ממחנה האדוקים התומכים בראש הקהל — ברל רייך. בשנת 1937 שוב נתקיימו בחירות למועצת הקהילה ושוב, אם כי במספר קולות קטן יותר (כ־60%), נבחר הוא לעמוד בראשה עד שלהבות השואה הגדולה אחזו בה לכלותה יחד עם אלפי קהילות ישראל.

ערכתי רשימה זו שאינה אלא שלד דל מוקם מתילי תילים של סיפורים מקוטעים, שברי זכרונות ודברים ששמעתים יוצאים מפי דודי ר' ברל רייך. שבעים מתוך שמונים ושמונה שנות חייו (עמ"י עש"ו) שר אדם זה בקטע קטן שראה בו עולם ומלואו, שר עם ידידים ויריבים „ויוכל להם". ואף בהיותו אוד מוצל מאש ובשובו מגלות רוסיה והוא כבר ישיש, עשה לליכוד שארית הפליטה, היה להם לפה הבפני השלטונות ואתם עשה את דרכו למדינת ישראל.

„מן הצרור" — על פרנסים ועדתם

אליעזר רייך

לא מצא המלקט, גם לאחר שחיפש בגרות, סיפור זכרונות שידבר בשבחו ולו של אחד משמונת ראשי הקהל, אשר הנהיגו את קהילתם במשך ששים שנה ומעלה. אמנם יודעים הסיפורים לעטור לראש כל אחד זרי שבחים על מעשיהם עד שלא הגיעו למעמד של ראש הקהילה או לאחר שסיימו כהונתם. אך למשך תקופת כהונתם נקשרו להם קופות של שרצים ומעשיות הבאות להפחית מאישיותם. מכאן אתה למד שיותר משנאו את „שליחי הציבור", שנאו את הרשות שמטעמה או למענה הופקדו על הכהונה, על כן טוב יעשה הקורא, אם יטיל ספק־מה באמיתות המסופר:

ר' שלמה'לי פארלענגער (רייך)

קהל החסידים שהיה ממלא את ביתו של הרבי ממונקץ' וצבא על דלתותיו, יכול היה להבחין ביהודי בא בימיו יושב ליד פתחו של חדר הרבי, כותב „הקוויטלעך", שונה בהליכותיו ובמגבעתו מיתר יהודי רוסיה הקארפאטית. שולי מגבעתו צרים משל המגבעות „ההונגאריות" בעלות השוליים הרחבים והכיפה הגבוהה, ודיבורו רך משל דיבורם המקוטע של המונקצ'אי ושל יהודי סלובקיה המזרחית. מכונס אל תוכו, כאילו נתון בעולם אחר, שומע ולא שומע את שיחם של מרי יום, כותבם על „פתק", מקבל „הפדיון", נעלם לשעה קלה לחדרו של הרבי, יוצא ומנחם בדברי הרבי: „הרבי אומר שהחולה יזכה לרפואה שלמה, התקיני השבת כחוק ואל תיפגם השבת בעצבות", מטה אזנו כלפי אשה מתייפחת, שומע מכאנית המלל המהול התייפחות, כותב משאלתה על גבי פתק מהפתקים, את שם הזקוק לישועה ואת שם אמו, לוקח, אגב אורחא, את הפדיון, נעלם לרגע, יוצא ומכריז: „פלוני בן פלונית יזכה שיפסלוהו לשרות בצבא המדינה, בתנאי שיתענה בצומות בהרחקת שינה ואם אפשר — בהטלת מום כל שהוא בגופו וינצל מחילול שבת ומאכילת טרפות ונבלות". יש שהרבי יפקוד להכניס את המבקש לחדרו ואז יחזור כותב הפתקים למקומו שבמסדרון, ישקע בזכרונותיו, ויעלה מתהום הנשייה את הימים והוא אז ראש הקהל ברוזוואדוב הרחוקה. הוא הוא ר' שלמה רייך המכונה שלמה'לי „פאר־

לעגער" בעל ה„פארלוג" (מונופול על חנות טבק). כיצד נתגלגל ר' שלמה רייך מרוזוואדוב לכאן? על כך מספרים: מעשה ביהודי בעל הדרת פנים שנקלע לרוזוואדוב והוא אלמוני, לא ידע איש שמו ולא מקום מוצאו, הופיע בבית המדרש, לא ביקש מאדם שיארחהו, הופיע ונעלם. רצה המקרה ור' לייבוש רייך מצאהו שוכב חולה באחד ממחסני העצים, נאבק בחליו, בא ר' לייבוש רייך לבית המדרש, הפסיק את הקריאה ותבע מקהל המתפללים שיתרמו לריפוי החולה, ר' לייבוש רייך עצמו התחייב לתרום סכום כפול מגודל התרומה הגדולה ביותר. אספו ששים ריינוש, שכרו חדר, הביאו כלי מטה והכינו את החדר לחולה, אך משבאו לאסוף את החולה ולהכניסו אל חדרו, התגונן הלה בידיו וברגליו וסירב לזוז ממקומו. לקחו שמחה אראטן בכוח ותוך כדי טלטולו נמצאו בכיסי בגדו של העני שש מאות ריינוש. לא עברו ימים רבים ו„העני" האלמוני מת. דבר ה־600 ריינוש עשה לו כנפיים בעיירה ושבעתיים גדלה התמיהה להיכן נעלמו הכספים עם מותו של העני (המקרה ארע בפורים). מאחר ור' שלמה רייך היה אז ראש הקהילה, הרי „בדין" שיחשידו אותו. והחשוד על ממון חשוד ופסול לשמש ראש הקהל. לא יכול היה ר' שלמה רייך, אנין הדעת, לעמוד בבושה זו, קם ועזב את בני ביתו, נדד למרחקים והפך ל„קויטל־שרייבער אצל הרב ממונקץ'; התניו העילוי אשר רובין נעלם אף הוא בבוקר לא עבות, נטש אשה ושני ילדים ושמועות הלכו כי הוא קנה תורה בברלין, שינה שמו והיה לאחד מגדולי המדענים אי שם בארה"ב.

ברוך בארגער

נמוך קומה, גוף מצומק, זקנקן בצורת קמץ, תנועותיו הפוזות, בעל חנות מכולת זעירה. טרוד בענייני פרנסה דלה, בולע תפילתו, בולע ומבליע את ימיו מלאי הטרדה וגם את משרת ראש הקהל שנפלה על ראשו כשם שירדו עליו פורענויות מפורענויות שונות. לא ראוי היה הוא ולא משרתו שיתקנאו בו ואף על פי כן נמצאו לו יריבים שלטשו עין למשרה. ומה עשו? יום אחד נכנסו הז'נדרמים, לקחו את ר' ברוכל מאחר כבוד, הוציאוהו וחבשוהו בכלא על שום זיוף המשקולות שבחנותו. יריביו החליפו בסתר המשקולות שבמאזני החנות וישילחו בו את השוטרים... פסלוהו לראשות הקהל.

נחום ליכט

משום מה עוברים הסיפורים בשתיקה על אישיותו ופעלו. נראה כי בר אוריין היה ובעל בעמיו ובעל בית בטור המערבי שבשוק. שמו של נחום ליכט נקבר תחת מפולת הצרות והפורענויות שירדו על בני ביתו. רוב בניו לקו בעמעום השכל, ובהסתלק נחום ליכט מן העולם השאיר אחריו אלמנה מטופלת בילדים דביליים והגדול שביניהם זאלקע — השוטה של העיר, מהלך קרעים, מחזר על הפתחים, אוסף פרוסות לחם ומביאן לאמו ולאחיו, אף הם מוכי שכל ונפש. השם זאלקע הפך להיות שם נרדף לשוטה וטרוף דעת.

השלישייה: ר' אנשל צאנגען, מאיר'ל ליכטמן, חיים כרמל

כולם אריות, כולם עשירים ומיוחסים, שלישייה זו מונתה „מטעם" לשמש ראשות הקהילה עד יעבור זעם, עד שהקהילה תבחר את נציגה האחד.

אנשל צאנגן בן לשושלת ותיקה ברוזוואדוב, אביו ר' מנדל צאנגן וסבו ר' מאמצי צאנגן — יהודים שנשרפו באהלה של תורה ונצטמצמו בד' אמותיה. לר' מנדל צאנגן 3 בנים: אנשל, משה (הקרוי גם מאזעס) ויהושע (אביו של העתונאי והסופר בן ציון צאנגען), ושתי בנות דבורה ושיינדל. את דבורה השיא ר' מנדל צאנגען לגביר ר' לייבוש רייך הוא אבי „הדגל הזהב" — כך קראו לעצמם בני הרייכים. זכך נמצא שמשפחת הצאנגענים נשתלבה בגזע הרייכים ויהיו לעץ ענף השולה פארותיו ופורש רשתו על העיר.

ר' אנשל צאנגען משמש סוכן להעברת איכרים לפרוסיה או לשלזיה, שותף לעסקיו של גיסו ר' לייבוש רייך, סוחר העצים הדנציגאי (שניהם, ר' אנשל ור' לייבוש, הם אבות זקנים לכותב השורות האלה), גבה־קומה, כחוש־בשר אינו מוציא סיגרו מפיו, שומע וממעט להשמיע, חשדן ונוהג זהירות, ריאליסט ונרתע מלפרוש כנפיים. קוצב לאשתו (סבתי מצד אמי ע"ה) לאה (ממשפחת בלוך) את קצבתה השבועית. כשם שנזהר בדבריו כך נזהר בממון לבל יעבור את הגבולות אשר התווה לעצמו. בכל אשר יפנה יווצע במאזעס אחיו הידוע כבעל תחבולות בענייני חוק ומשפט. ר' אנשל הרחיק עצמו מכל עניין שהיה בו משום מחלוקת־ציבור, לא נמנה לא על כת ר' משהלי הורוביץ ולא על כת ר' מאירל הורוביץ, שני אחים, שניהם נכדים לר' נפתלי מרופצ'יץ. ר' משהלי זכה לכתר הרבנות ברוזוואדוב ואילו ר' מאירל — בדזיקוב, אך שניהם מתמידים בריבם והם עילה לשתי כיתות חסידים ברוזוואדוב. ר' אנשל מסור לעסקיו ואינו רואה עיקר בתלמוד תורה. אולי דוקא מפני כך ראו אנשי העיר לבחור בו כאחד בין שלושה חברי „ועד הקהילה"*. השניים האחרים היו: מאיר ליכטמן וחיים כרמל. מאירל ליכטמן, יהודי מרחוק בא, גביר, חותנו של הגביר האדיר ר' מושקה הירשפלד, הראשון לראשי הקהילה ברוז־

---

* על משה'קי הירשפלד ועל נוהגו בקהילתו היטיב לספר הסופר הידוע יצחק אבן ב„לעמבערגער טאגבלאט", 1912.

וואדוב (קדם לשלמה׳לי פארלעגער). מאיר ליכטמן בעל בתים הרבה, מלווה בריבית ואיש עסקים נשא לאישה את מאלי (מלכה) הירשפלד בתו של ר׳ משה׳קי, שביפיה, השכ־לתה ונועם הליכותיה לא יכלו לעמוד (ואף נכשלו) שרים ורוזנים. ברבות הימים „בענש ר׳ מאירל ליכטמן בידי שמים״. אשתו מאלי יצאה מדעתה ומתה, ר׳ מאיר חטא חטא עול־מים במכרו אחד מבתיו שבשוק לגוי, על כן „החלו שעירים מרקדים בביתו של ר׳ מאירל״ (ראה את הרשימה „אין אפטיקערס הויז״ המתפרסמת בספר הזה). את ביתו של מאיר ליכטמן החלו לפקוד פורענויות בזו אחר זו. מאירל

לייביש רייך

ירד מנכסיו הולך וירוד וממילא לא נתן ולא ראוי היה שיתן דעתו בענייני ציבור ונשארו בוועד הקהילה השניים, ר׳ אנשל צאנגען וחיים כרמל. חיים כרמל, צעיר לימים, אניו הדעת, תורה, דרך־ארץ, נקיון הדעת ונועם הליכות חברו בו, בן למשפחת טובים מקראקא הקריה המעטירה, בא לעיירתנו וקיווה להבנות בה. אך לא עברו ימים רבים ונסתבך בעסקי ממון, פשט את הרגל ונפסל לכהן בראשות הקהל. נשאר ר׳ אנשל יחידי מכל השלישייה והמשיך בכהונתו בעזרת ה„סטא־רוסטא״ שמינהו כקומיסאר מטעם הממשלה. הוא הוא שהנהיג את המס הדומסטיקאלי, אך נרתע מלגבות אותו. כבר סופר שאנשל צאנגען ניסה לבטל את האבטונומיה של החברה קדישא למען יוכל בכספיה לכלכל את צרכי הקהילה, אולם אחיו מאזעס צאנגען שהיה ראש החברה קדישא, לא נענה לדרישת אחיו אנשל שיתפטר מראשות החברה. החברה המ־שיכה לשמור על האבטונומיה וקופת הקהילה לוקחה בחסרון כמקודם, ומעשה שהיה: הקהילה עמדה בלא בית מרחץ. לאחר שהמבנה הישן נתמוטט צריך היה להקים בית מרחץ חדש — וכסף אין. טכס ר׳ אנשל צאנגען עצה שמא יש להעלות את המס הדומסטיקאלי — ונרתע, מחמת החשש מפני זעם הציבור שידו לא השיגה אף כדי תשלום המס המקובל. באותו המעמד נוכח גם מאזעס צאנגען שהפליט שלא בכוונה ואמר: „אם יביאו לפנינו את מטחה של הגבירה אשת ר׳ מאיר מנדל, הרי תתרום החברה קדישא לבניית בית המרחץ״ (ר׳ מאיר מנדל בעל אחוזות היה ועשיר מופלג). ואם כי מאזעס צאנגען לא נמנה עם בעלי השפעה על העול־מות העליונים, הרי, כך מסופר, יצאו דבריו „בשעת רצון״. למחרת היום הביאו את אשת ר׳ מאיר מנדל מאחוזתה שב־קוטובה וולה מתה, להקבר בבית עלמין שברוזוואדוב. נתכנ־סה החברה קדישא לדון במס קבורה. ר׳ מאיר מנדל הציע סכום של 500 פלורין והתנה שהסכום הזה לא יימסר לידי־ו של ר׳ שלמה מלצר גזבר החברה, על כי התבטא ואמר: „קימץ בשביל החיים — יפתח עתה ידו בשביל המתים״. החברה החליטה על דמי קבורה בסך עשרת אלפים ריינוש ועוד מאתים ריינוש קנס על העליבו את ר׳ שלמה מלצר. בהיותה החברה בטוחה ב„מנה יפה״ שתפול בחלקה החלה במשתה והלולא בעוד המת מונח לפניהם. שליחים ומתווכים חפזו לרכך את לב החברה וזו „הורידה מהמחיר״ ועמדו על המינימום של שבעת אלפים ריינוש. לתיווך שבין משפחת המת לבין החברה הזעיקו את ה„רזון היהודי״ בעל האחוזות הגרחבות, את ירחמיאל קְנאַרק. זה האחרון הציע שלשת אל־פים ריינוש, אך החברה בשלה — 7,000 טבין ותקלין. זעקו־תיהן של נשים שלא יחללו את כבוד הגבירה ולא ילינו את המת (ערב שבת היה) אילצו את ר׳ מאיר מנדל לשלם ששת אלפים ריינוש ועוד מאתיים קנס בעד העלבת גזברה של החברה. אך משדרשה החברה התשלום במזומנים ולא נמצאו לו אותה שעה, החל ר׳ מאיר מנדל לנהל משא ומתן עם מחותנו ר׳ שלמה רוטנברג בדבר הלוואה. ר׳ שלמה רוטנ־ברג (גביר שמשפחתו התיחסה על המהר״מ מרוטנברג) נאות להלוות את הסכום בריבית של 11%. הכסף נמסר לקהילה, הקבורה נתקיימה כדת וכדין וזכתה הנפטרת שבמו־תה זיכתה את העיר בבית מרחץ חדש.

בהתקרב שנת 1907 היא שנת מלחמת הבחירות והתעמולה למען ונגד בובז׳ינסקי — שמעלקעס, התיצב סבי, ר׳ אנשל צאנגען, כדרך רוב הפרנסים והרביים שבגאליציה, לצידו של בובז׳ינסקי. אמי ע״ה ידעה לספר על הכבוד הגדול שזומן לה בהיות פרופ׳ בובז׳ינסקי אורחו של אביה — סבי, ואף הראתה לנו את המתנה — המזכרת שבובז׳ינסקי נתן לסבי — קנה־סיגריות עשוי ענבר משובח ועליו הקדשה.

אך ר׳ אנשל צאנגען הלך ונתרחק מעסקי הקהילה בגבור עליו המחלה הממארת. נפטר בעצם שנת הבחירות 1907.

עם פרוס השנה הסוערת היה כבר סבי רתוק למיטתו ולא כשר עוד להרתם לעסקי ציבור, הגיע הזמן להחליפו בראש קהל אחר, מה גם שאותה השנה נפסל ר׳ חיים כרמל ונמצא כל ועד הקהילה עומד על איש אחד — שכיב מרע. השלטונות נזקקו אותה שעה לאדם בעל השפעה רחבה למען הבטח את קולותיהם של רוב הציבור למועמד בובז׳ינסקי — ולא היה מועמד טוב מירחמיאל קנרק.

ירחמיאל קנרק

שמו הלך לפניו ברחבי גאליציה בשל נכסיו הרבים, בשל ידו המלאה, הרחבה והפתוחה לכל נצרך, בשל עלייתו המופלאה של נער כפרי זה, אשר בנערותו היה רועה שכיר, מוליך עגלים לבתי מטבחיים והגיע למעלת בעל אחוזות, יערות ושדות מרעה לרוב. מפקידה לפקידה היה בא מ״טירתו״ שבאחוזותיו לרוזוואדוב בכרכרה רתומה לשלישייה, שואל לצרכי הציבור ומעניק צדקה לנצרכים, מוהר להכנסת כלה וכדי. נחלאותיו ואחוזותיו הרבות לא הניחו לו מקום וזמן לעסוק בעסקי ציבור, אולם משנסתיימה שנת 1906 ונתפנה מקום לראשות הקהילה, קפץ על המציאה בנו, — משהלי קנרך, הצעיר והנמרץ. זכות אביו עמדה לו אצל פקידי הרשות להדיח את ר׳ אנשל צאנגען ממשרתו, כדי לבוא ולרשת את מקומו כראש הקהל. אך ספק נכנס בלבו, אם אמנם מן הראוי יהיה שיתיצב, כדרך ראשי הקהל האחרים, לצדו של בובז׳ינסקי בעוד לבו עם רוב הצעירים, המנהלים מלחמת קודש למועמדותו של גדליה׳צי שמעלקעס. בעוד הוא מהסס ואתו גם הסטרוסטא אשר ידע, כי אין לסמוך על מהימנותו של משהלי קנרק בבחירות, הקדים אותו אביו, ירחמיאל, הנתמך בסתר על ידי הרשות, והוכתר כ״ראש הקהל מטעם״. בטוח היה ירחמיאל קנרק, כי איש לא ימרה את פיו בבואו לקרוא את הציבור להצביע בעד בובז׳ינסקי, אולם מרה הייתה אכזבתו. באחת השבתות, כאשר הופיע ״הרוזן היהודי הבלתי מוכתר״ בבית הכנסת ועמד לפנות לציבור המתפללים שיתנו קולם לבובז׳ינסקי, נפגש בצעקות ״בוו קנרק! — יחי שמעלקעס!״ פצוע עמוקות ע״י המון כפויי תודה, נתכנס ר׳ ירחמיאל קנרק אל תוכו ודעתו חלשה עליו בפעילותו הציבורית הקצרה. בין היוצקים מים על ידיו של קנרק היה כבר אז בער רייך בן ה־29. הוא קיווה להיבנות באחד הימים מקרבתו לירחמיאל קנרק ומ״הכשרתו הפוליטית״ שקיבל אצל דודו, אחי אמו — ר׳ אנשל צאנגען. בעוד בער רייך המוציא ומכניס אצל ירחמיאל קנרק, הוא קושר ואורג חוטים אל פקידי הרשות שימשו לו גשר אל ראשות הקהל. ואמנם לא ארך זמן כהונתו של ירחמיאל קנרק. נכשל גדליה׳צי שמעלקעס בבחירות לפרלמנט — אך רבים מדי היו חסידיו בעיר ומי יודע אם לא הרוב. בכך הועם כבודו של קנרק בעיני הרשות ו... בעיני עצמו; הוא עזב את פעולתו הציבורית ובמקומו נתמנה אחד מטובי בעלי הבתים, יהודי ירא שמים וישר הליכות ר׳ שמחה פלוימין.

ר׳ שמחה פלוימין (1907)

ר׳ שמחה פלוימין בובז׳יאני היה ומשנתמנה לראש הקהל מטעם מושל הנפה הושמו לצדו שני סגנים שאחד מהם היה בערל רייך. ר׳ שמחה פלוימין לא היה יכול להתעלם מהעוב־

משפחת פלוימין (באמצע עם המקל, ר׳ שמחה פלוימין)

דה שרוב רובו של הציבור חסידיו של שמעלקעס היו ובבואו להרכיב את מועצת הקהילה נאלץ להזמין את חסידי שמעלקעס כחברים במועצה. לישיבה המרכיבה (קונסטיטואנטה) בא גם בערל רייך הסגן, אולם רוב חברי המועצה התנגדו לנוכחותו ולזכותו לשמש סגן. חברי המועצה עמדו על זכותם לבחור סגן מתוכם — סגן שמעלקיאני. ר׳ שמחה פלוימין לא ראה זכות לעצמו להתנגד לדרישת השמעלקיאנים ולא יצא להגן על „סגנו מטעם״.

דבר זה העלה את חמתו ודרבן את בער רייך להשתמש בכל הדרכים ולהגיע לרום פסגת שאיפותיו — אל ראשות הקהילה. לא קשה היה לשכנע את פקידי הרשות כי מועצת הקהילה שרובה אנטיבובז׳אנית ובראשה ראש קהל תמים אינה לפי טעמה של המדיניות הגבוהה (ולא מכל שכן לפי מדיניותו האישית של בערל רייך). בבוקר לא עבות הופיע הסטרוסטה בכבודו ובעצמו בבניין מועצת העיר, קרא לר׳ שמחה פלוימין ולבער רייך שיתיצבו לפניו. בער רייך לא הופתע מהזמנה זו בעוד שר׳ שמחה פלוימין לא ידע את נפשו ולא ניחש מה טומנת הזמנה זו בחובה. הפרוצדורה הייתה קצרה, ר׳ שמחה פלוימין הואשם ע״י מושל הנפה על כי לא ערך בחירות במועדן, התרשל בתפקידו, וגילה קוצר יד במילוי תפקידו. על כן תועבר משרת הקומיסאר הממשלתי לידיו של בערל רייך. בר רייך קיבל את המינוי, פיזר את המועצה השמעלקיאנית והכין עצמו לערוך הבחירות שלא ערכן ר׳ שמחה פלוימין. היה זה בסופה של שנת 1907. הבחירות לקהילה נערכו רק כעבור 24 שנים, בשנת 1931. ומשנערכו הבחירות, שוב „נבחר״ בערל רייך לראש הקהל ועמד בראשה עד אשר נכנסו קלגסיו של הצורר ומחו את הקהילה יחד עם אלפי קהילות ישראל אחרות.

ברל רייך

במשך 25 שנים כיהנו 6 ראשי קהל ואילו ברל רייך נצמד למשמרתו ועמד בה ברציפות, בין לרצונו של הקהל בין נגד רצונו, 32 שנים. פעילותו הציבורית מכסה תקופה של 40 שנים. חסידיו ויריביו, משחוזרים אל זכרונות עיירתם — חוזרים אל דמותו, ונדמה כאילו נתקפלו כל קודמיו ונצטמצמו רישומיהם על עיירתם בשעה שהשם בערל רייך זהה עם תקופת פראנץ יוזף, עם מלחמת העולם הראשונה, עם דמות העיירה בהתחדש המדינה הפולנית. ברל רייך מקפל בתוכו את תקופת שינוי הערכין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, על המשברים הכלכליים שבה, על האנטישמיות שבה, על שגשוג התנועה הציונית בעיירה, על מלחמת הישן בחדש ולבסוף על השקיעה של העיירה שלא הפציע לה עוד שחר.

ולוּ באנו לגולל את מעלליו ואת מפעליו — תקצר היריעה.

השו״בים

ניסן כ״ץ

ר׳ שמעון שוחט היה האחרון למשפחה, ששמשו בתור שו״בים במשך שלש דורות. הוא היה הדור השלישי של השו״ב הקבוע הראשון ברוזוואדוב. מתי, ומאין בא ? מי היה השו״ב הראשון הזה ?

שנת 1849 הייתה שנת רעב בכל ערי גאליציה, כי אחרי התקוממות של שנת 1848 והעברת הקיסרות האוסטרית מידי פראנץ שני לידי פראנץ יוזף וכל הכרוך בשינויים אלה, גרם לעוני ודילדול בארץ, ובפרט בין היהודים יושבי הארץ הזאת, כי הדרכים היו מושבשות, וכל יציאה בדרך הייתה בחזקת סכנה, ובגלל זאת ירד המסחר פלאים והיהודים שהיו אנשי מסחר סבלו מזה יותר מכולם. באותה שנה, יצא רבי הערש מרומאנוב להסתובב בערים ולאסוף כסף בכדי לפרנס את עניי ישראל ולתמוך בסוחרים היהודים שהפסידו את כספם ונחוץ לשקם אותם ולתת להם אפשרות קיום. ר׳ הערש שנקרא „משרת״ מפני שהיה מקודם משרתו של ר׳ מנדלי מרומנוב, או שנקרא פשוט הרבי ר׳ הרש, היה מקובל בעת זו כמנהיג הרבנים והחסידים בארץ הזאת, ונוצרה אגדה שהוא לא יצא רק לקבל כסף אלא גם להפרד מחבריו הרבנים לפני מותו כי ידע שהגיע יומו. בדרכו זו ליווה אותו אברך אחד בשם אנשל כץ שהיה חסידו הנלהב. ר׳ אנשל היה יהודי גבוה משכמו ומעלה, גברתן יוצא מן הכלל בין יהודי גאליציה בימים ההם. הוא היה מגויס לצבא האוסטרי וזה לאו מילתא זוטרתא היא, וכנראה שבגלל זה לקח אותו הרבי בתור שומר ראש כביכול.

ובכן במסע זה הגיעו גם לדזיקוב ששם שימש ברבנות חברו ר׳ אליעזרל הורוביץ אביו של ר׳ משה׳ל ששימש אחרי

כן רב ברוזוואדוב ובנו של ר׳ נפתלי מרופשיץ שהיה רבו הנערץ של ר׳ הרש. בהגיעו שמה חלה ר׳ הרש בהצטננות חזקה. ובקבלו נזיפה מחברו ר׳ אליעזר׳ל למה סיכן את נפשו בנסיעה קשה כזאת, כי חורף קשה היה השנה ההיא, החליט הרבי לשוב מיד הביתה לרומנוב. בשעת הפרדה פנה ר׳ אליעזר׳ל לאברך ר׳ אנשל ואמר לו: יונגערמאן, כדאי שתלמד להיות שו״ב ותחזור הנה בכדי להיות שו״ב בעיירה הסמוכה רוזוואדוב. רצוי שישרת כאן שו״ב חסידי ואתה מתאים למקום הזה. מה דעתך רבי ר׳ הרש? — על זה ענה הרבי: בוודאי ובודאי אני בעד זה.

תשובת הרבי שלו הספיק לר׳ אנשל וענה: לא אעשה כדבריכם.

הם שבו לרומנוב. הרבי לקה בדלקת הראות ואחרי כמה שבועות נפטר במחלה זו. אחרי פטירתו של הרבי ישב ר׳ אנשל ללמוד הלכות שחיטה ואחרי שנה ומחצה קבל סמיכה. עזב את ביתו ונסע לדזיקוב. הרבי ר׳ אליעזר׳ל נתן לו המל־צה ושלח אותו לרוזוואדוב ואמר לו: תדע ששם מקום קשה מאד, אף שו״ב לא הצליח עוד להחזיק שם מעמד, אבל כחך במתנך ואני מקווה שתצליח לכבוש את המקום הזה.

רוזוואדוב הייתה עיירה קטנה בימים ההם ויהודים בה מעט, ושו״ב קבוע טרם הצליח להתיישב שם. כי לא די שקשה היה לשו״ב להתפרנס בכבוד בקהילה קטנה כזאת, עוד הייתה צרה אחרת בגלל איומי הקצבים. אף שו״ב לא הצליח להישאר שם יותר מכמה שבועות, כי כאשר הטריף להם איזה בהמות, (כי קנו תמיד בהמות זולות ולרוב חולות) התנפלו הקצבים על השו״ב ולא פעם קרה שהקצבים כיבדו את השו״ב במכות רצה. כל שו״ב עזב את העיירה.

פעם ישבו ראשי הקהילה ודנו בעניין זה, והחליטו לקנות סוס, וזה יעמוד על יד בית המטבחיים, ואחרי שהשו״ב יגמור את עבודתו יעלה על הסוס ובשעת הרכיבה כשיתרחק מבית המטבחיים עד שהקבצים לא יכלו כבר להשיגו, יודיע להם אם הבהמה כשרה או טריפה. אבל גם זה לא עזר הרבה.

ר׳ אנשל הגיע לרוזוואדוב בהחלטה נחושה שעליו להש־תקע בעיירה זו, ויהי מה, בשנת 1851. בימים הראשונים לבואו התנהג כמנהג הנהוג לפניו, הסוס חיכה לו, בכל פעם בשעת השחיטה, והוא השתמש בו כמנהג כל השוחטים לפניו. המצב נמשך בערך ששה עד שמונה שבועות, אבל הוא הרגיש שמצבו הולך ומחמיר מיום ליום, כי במשך הזמן הזה נטרפו מספר בהמות. אמנם הקצבים חרדו קצת מפני השו״ב הזה שהוא גברתן יותר מן הרגיל אצל שו״בים בני מינו, בכל זאת לא יכול היה המצב הזה להימשך זמן רב. פעם עסק ר׳ אנשל בבדיקת ריאה של בהמה, והקצב עמד וניפח אותה אם יש איזה מום בריאה של הבהמה; נחוץ לנפח את הריאה, ואם היא לא עולה על ידי נפיחה, סימן שהבהמה חולת שחפת והיא טרפה. המצב היה קשה, נראה היה שאין שום סיכויים להכשיר את הבהמה הזאת. ובעת שהשו״ב עוד עמד וחיפש דרכים איך הוא יכול להכשירה, ראה פתאום שהקצבים שעמדו מן הצד מסתודדים ביניהם: עד מתי הוא ישאר עוד כאן, הוא ידלדל אותנו, צריכים להיפטר ממנו לסלק אותו מכאן בהקדם, כי הוא נמצא כבר יותר מדי זמן אצלנו. באותו רגע הוציא ר׳ אנשל את הריאה מידי הקצב המנפח אותה, והצליף בה פני הקצבים מימין ומשמאל, וצעק: „הקץ למצב הזה כאן, אם בכח תלוי הדבר, יש לי כח כמותכם. אתם לא תהיו קצבים כאן ואני כן שו״ב אשאר במקום הזה, וכדי שתלמדו לקח, לא ישחט לכם במשך חודש ימים שום בהמה, ואטליז שלכם ישאר סגור במשך אותו הזמן. זהו העונש על התנהגותכם, ומהיום והלאה תבוטל עמידת הסוס על יד בית המטבחיים. אני יכול לפסוק כשר וטריפה בלי עזרת הסוס. אוי ואבוי למי שיתחצף נגדי. אני אעביר את משפחתי הנה וכאן אשאר״.

הוא נשאר שו״ב ברוזוואדוב עד יום מותו והוריש את זכותו לבנו ר׳ אברהם ששימש שו״ב בעיירה עד התחלת המלחמה הראשונה והלה הוריש את זכותו לבניו שמעון ואליעזר. הראשון מילא את תפקידו זה עד בוא השואה.

די שו"בים

ניסן כץ

ר' שמעון שוחט איז געווען דער לעצטער פון דער משפחה, וואָס איז במשך דריי דורות געווען שוחטים אין ראָזוואַדאָוו.

פון וואַנען איז די משפחה געקומען און אין ווען לעצטער צייט ? דאָס יאָר 1849 איז געווען אַ הונגער־יאָר אין די גא־ליציאַנער שטעטלעך. דער אויפשטאַנד פון 1848 און די ענ־דערונגען פון דער מאָדט אין עסטרייך האָבן געבראַכט אַ־רימקייט אין לאַנד, בפרט האָבן פון דעם געליטן די יידן. די וועגן זיינען געווען מסוכן, מ'האָט נישט געקענט פאָרן פון שטאָט צו שטאָט און דאָס האָט אָפגעשטעלט דעם האַנדל און געליטן דערפון האָבן דער עיקר די יידן.

אין דעם יאָר איז דער באַוווסטער רבי ר' הערש פון רו־מאַנאָוו, אַרויס „אויף דער מדינה" צוזאַמענזעמען געלט פאַר אָרימע יידן, וועלכע זיינען צוגרונד געגאַנגען צוליבן אויפ־שטאַנד.

ר' הערש וועלכער איז באַקאַנט געווען מיט דעם נאָמען „משרת", ווייל ער איז געווען זיינער צייט דער משרת פון ר' מענדל רומאַנאָווער, איז געווען באַוווסט אָלס דער מגה"ג פון די חסידים אין גאַליציע. מען האָט געשמועסט, דאָס ר' הערש איז נישט נאָר אָרומגעפאָרן אין די שטעטלעך בכדי צוזאַמענזעמען געלט פאַר אָרימע יידן, נאָר אויך בכדי צו געזעגענען זיך מיט די חסידים און רביים פאַר זיין טויט, וויסנדיק דאָס דער טאָג דערנעטערט זיך.

דעם רבין ר' הערש האָט באַגלייט אין זיין וועג אַ יונגער־מאַן מיטן נאָמען אָנשל כץ, וועלכער איז געווען זייער אַ באַגייסטערטער חסיד.

ר' אָנשל כץ איז געווען אַ הויכער און שטאַרקער מאַן, וועלכער האָט געדינט אין עסטרייכישן מיליטער, און ווייזט אויס, אַז דאָס איז געווען אייניג פון די סיבות, וואָס ר' הערש האָט אים געזונומען אָלס זיין באַגלייטער. גייענדיק צווישן די גאַליציאַנער שטעטלעך זיינען, דער רבי ר' הערש מיט זיין באַגלייטער ר' אנשל כץ, אָנגעקומען קיין דושיקאָוו, ווו דער רבי פון שטאָט איז געווען ר' אליעזרל הורוויץ, דער פאָטער פון ר' משהלען. און דאָ איז ר' הערש קראַנק געוואָרן און באשלאָסן צוריקפאָרן קיין רומאַנאָוו. דאָמאָלסט האָט זיך גע־וועגדט ר' אליעזרל צו ר' הערש, פאַרליגנדיק, אז ר' אָנשל זאָל זיך לערנען שחיטה און ווערן שוחט פון דעם שכנות־דיקן שטעט, ראָזוואַדאָוו.

פאַרשטענדלעך, איז ר' אָנשל האָט מסכים געווען דאָצו.

ר' הערש און ר' אנשל זיינען צוריקגעפאָרן קיין רומאַ־נאָוו און נאָך אַ קורצער צייט איז ר' הערש נפטר געוואָרן.

ר' אָנשל האָט אָנגעפאַנגען לערנען הלכות שחיטה און נאָך אָנדערהאַלבן יאָר האָט ער באַקומען סמיכה. ער האָט פאַרלאָזט זיין שטאָט און אַריבער קיין ראָזוואַדאָוו, באָלד מען די המלצה פון דעם רבין ר' אליעזרל.

ר' אליעזרל האָט אויפמערקזאָם געמאַכט ר' אָנשלען, דאָס זיין ארבעט וועט זיין אַ שוועריג, ווייל די קצבים פאַרטרייבן די שוחטים, ווען זיי מאַכן טרפה אַ בהמה, און ביז היינט האָט קיין שום שוחט נישט באָוויזן צו בלייבן אין ראָזוואַדאָוו אַ לאַנגע צייט. די לאַנגע איז געווען אזוי אָנגעשטרענגט דאָס ביים שעכט־הויז איז געשטאַנען אַ פערד אָנגעגרייט פאַרן שוחט און ווען עס איז אויסגעקומען טריף צו מאַכן אַ בה־מה, איז דער שוחט שנעל אַוועק אויפן פערד, צו פאַרמיידן די נקמה פון די קצבים.

אין אזא צייט איז ר' אָנשל געקומען קיין ראָזוואַדאָוו א־ן בערנעמען די שחיטה אין שטעטל. דאָס איז געווען אין יאָר 1851.

די ערשטע צייט האָט זיך ר' אָנשל געפירט ווי די פריער־דיקע שוחטים, אין פאַל פון טרפה־מאַכן אַ בהמה, איז ער שנעל אַוועק מיטן פערד, וואָס איז געשטאַנען ביים שעכט־הויז.

די קצבים האָבן אָביסל מורא געהאַט פאַר דעם הויכן און שטאַרקן שוחט, אָבער נישט לאַנג האָט דאָס געדויערט.

איין מאָל איז אויסגעקומען, דאָס בשעת דער בדיקה פון דער ריאָה (לונג) האָט זיך אַרויסגעוויזן, דאָס די בהמה איז טרפה. די קצבים האָבן זיך געערגערט און געדעט צווישן זיך דאָס מען דארף פאַריאָגן דעם יונגן שוחט, ווייל ער וועט זיי ברענגען צו אַרימקייט.

ר' אָנשל הערנדיק דאָס האָט אַרויסגעריסן די לונג פון קצבס הענט און שמייסנדיק מיט איר איבער די פנימער פון די קצבים האָט ער געשריגן, דאָס ווען עס גייט אין כח, איז ער שטאַרקער פון זיי, און ער וועט דאָ בלייבן שוחט, גיכער וועלן זיי וועלן אויס קצבים, און בכדי זיי אָנצולערנען, וועט ער אָפּשטעלן די שחיטה אויף אַ מאָנאַט צייט און זייערע געווועלבער וועלן בלייבן ליידיק. פון דעם טאָג האָט ער אויך מבטל געמאַכט דעם מנהג פון אָנטלויפן אויפן פערד, בשעת טרפה־מאַכן אַ בהמה.

פון דאַמאַלט איז געבראַכן געוואָרן דער טעראר מצד די קצבים.

ר׳ אַנשל איז געבליבן שוחט אין שטאָט און נאָך אים האָט איבערגענומען די ירושה ר׳ אברהם, זיין זון, וועלכער איז געווען שוחט אין שטאָט ביז דעם ערשטן וועלט־קריג. ר׳ אברהם האָט איבערגעלאָזט זיין זכות אַלס שוחט זיינע זין ר׳ שמעון און ר׳ אליעזר. דער ערשטער איז געווען שוחט אין שטאָט ביז דער שואה.

חרש נופל השלג...

משה בן־מנחם

חָרַשׁ נוֹפֵל הַשֶּׁלֶג וְעוֹטֵף אֶת בֵּיתֵנוּ הַקָּט
בְּרַחוֹב ״הַיּוֹאַלִים״, בְּקָצְוֵהוּ, סָמוּךְ שָׁם לַחֹרֶשׁ הַמַּעֲט.
מִשֶּׁלָּהֲבַת־פָּנִים נִצַּבְתְּ אִמָּא לְיַד הָאָח,
לְמוּד אַבָּא כְּמוֹ זָמָר, קוֹל אֲחוֹת וְקוֹל אָח.
מֵאֶרֶץ רְחוֹקָה הֻבָּה בָּאתִי, – וְשׁוּב פֹּה אֶדְרֹךְ עַל הַסַּף,
עֲזָבְתִּיו מָלֵא חֲלוֹמוֹת־הַנֹּעַר, וּבְלֵב כֹּה צָעִיר וְנִכְסָף.

לָבָן, טָהוֹר הָעוֹלָם, כְּמוֹ בַיָּמִים הָהֵם – – –
עַל תִּלָּה הָעֵירָה עוֹמֶדֶת וְעַל הַמִּשְׁמֶרֶת הָאִם:
כָּל רַע לֹא יֹאנֶה כֹּה לְיֶלֶד!.. וּבָעֵרֶב בְּרֶדֶת הַצֵּל,
בָּרֹךְ אֵל חֵיקָהּ תַּאַסְפֵנִי וּמַרְוֹחָהּ הַטּוֹב לִי תַּאֲצִיל!
לֹא יֵדְעוּ מָנוֹחַ רַחֲמֶיהָ, וּפַהַד לִבָּהּ לֹא פָּג
אַף רֶגַע בְּרָחֲקִי מִמֶּנָּה! שַׁבָּת בַּעֲיָרָה אוֹ חָג, –
מִבֵּית־אֱלֹהִים הִיא חוֹזֶרֶת, כְּלוּלָה בְּשַׁלְמַת יוֹם־טוֹב,
וְסִדּוּר ״קָרְבַּן־הַמִּנְחָה״ עוֹד מִדְּמָעוֹת עֵינֶיהָ רָטֹב.
קוֹרְנוֹת כֹּה פָּנֶיהָ, כָּל יֶקֶר־אֵם תּוֹכָן – אַהֲבָה וְחֹם...
– ״מַה יָּפִית, אִמָּא!״ קָרָאתִי, וָאֵיקַץ – וְהִנֵּה חֲלוֹם – –
לֹא אָח, לֹא אֲחוֹת בַּעֲיָרָתֵנוּ, קוֹל אַבָּא־אִמָּא נָדַם, –
וְהַשָּׁמֶשׁ זוֹרַחַת בְּפוֹלִין, וְהַשֶּׁלֶג, הַשֶּׁלֶג הוּא דָּם!

מלחמת העולם הראשונה

הם באים

משה בן־מנחם

[א]

לפנות ערב נתבהרו השמים, הגשם פסק, והכוכבים יצאו כשהם נוצצים בטהרה ומביטים בשקט מוצנע לעולם השפל. מן היער העבות, שנמשך בצדי הכביש כחומה בצורה, נעורה פתאום רוח קרירה ספוגת ריח שלכת ורקבון לח. נשבה הרוח בפני הפליטים העייפים, כאומרת לחסום בפניהם את הדרך להשיבם לביתם.

בשארית כחן דשדשו הרגלים, המטומטמות מחמת הליכה רבה. בקרקע היער המרופד אזוב ספוגי, מחטי אורן, ואצ־טרובלים חדשים וגם ישנים.

סוף סוף הגיעו לישוב. על פרשת דרכים נשתרבבה לעומתם יד של עץ ועליה כתוב באותיות גדולות: „כפר נורד". יד זו שהראתה לנודדים את הדרך, כאילו דיברה בלשון בני אדם: לכו מהר, המלטו על נפשכם!"

מבין שמונה עשרה המשפחות שעובו יחד את רוזוואדוב הבוערת באש, נשארו ללון בכפר רק שמונה. יתרן לא הסכי־מו להצעתו של השוחט והחזן ר' מנחם מגדל, לנוח בכפר הלילה, והמשיכו את דרכן הלאה. הללו טענו: בגלל דרך המלך העובר כאן, אין המקום בטוח לגמרי מפלישת הקוזא־קים; ובכל שעה יכולים הללו להגיע הנה על סוסיהם הקלים. כדאי לנו, אמרו, להתענות בדרך עוד לילה אחד ובלבד שנהיה בטוחים מפחד הרוסים.

[ב]

מ־ואשים ומטושטשים מחמת טלטולי הדרך המייגעת ומפחד הבאות, נתכנסו הפליטים הנשארים בביתו של ר' נתנאל טראפיקאנט. אזרח הכפר נורד ומכירו של השוחט משנים רבות, עוד מאותם הימים שהיה סמוך על שלחנו של חותנו ר' ישעיה שוחט בבאראנוב.

בזכותו של השוחט קיבל בעל הבית את כל הפליטים בסבר פנים יפות, הראה לכל אחד יחס של חיבה יתירה, ניחמם בפתגמי נחמה שונים וביקשם שיראו את עצמם כאילו בביתם הם: „אין דבר, אמר, השי"ת ירחם, המלחמה תיגמר במהרה, והכל ישובו אל ביתם ונחלתם. אין כל ספק שכך יהיה, אם ירצה השם, ומאי דעביד רחמנא לטב עביד! הקו־זאקים, אמר ר' נתנאל בודאות גמורה, לא יגיעו הנה; מאחו־רי הכפר ישנה גבעה גבוהה, עליה העמידו האוסטרים תותח כבד, ושם יחסמו בפניהם את הדרך.

אשתו הגישה תיכף חלב חם לילדים וליקר מתוק לנשים, וברכה אותן ואת עצמה לחיים בשמחות, ובשנה טובה ומתו־קה. לגברים הגיש ר' נתנאל עצמו אוקוביט חריף, שתה עמהם לחיים בנענועי יד ממושכים, כדרך החסידים: יהי רצון שנשתה לחיים בביתו של הרבי מרוזוואדוב, מהשם יתברך לא יפלא שום דבר!

דמעות נראו בעיניו של בעל הבית. שני בניו חיים־ברוך ושמחה־טוביה שרתו בצבא, והוא ואשתו התכוננו לעזוב את הכפר ולעבור לעיר המחוז ריישא. הגויים שכניהם, איימו עליהם שיהרגום עם כניסת „המוסקל". וכבר רואים הם את עצמם כעקורים מביתם וכאורחים־פורחים בכפר. אמנם הז'נ־דארמים הם ש„לו", וכל זמן שהם כאן אין כל סכנה נשקפת לו; גם ר' משה לייבלי מטיצ'ין הבטיח לו שלא תהיה מלחמה, מפני שאין לו כוח למלחמות... אבל הבוקר שמע שהז'נ־דארמריה נעלמה פתאום! — על כן החליט לעזוב את הכפר.

יהודי העיר עם חיילים יהודיים מהצבא הרוסי ליד קברי החיילים מן הצבא האוסטרי (1915); מימין לשמאל: ישכר (בעקער) פעלדמויז, ניסן מלמד, ברוך רוקער

שמועה זו הדהימה את הפליטים: אוי ואבוי להם, למה נשארו ללון? בלי ז'נדארמריה, ובעל־הבית עצמו מתעתד לעקור מכאן! איה"ש השכם בבוקר יצאו מכאן לריישא, סוסים ישכרו ועגלות בכפר וימלטו על נפשם בעוד מועד. עניין הגבעה והתותחים — שוב אין בו משום נחמה; בלוב־לין היו אלפי תותחים ולא היה בהם ממש! גם לצאר, ימח־שמו, ישנם תותחים; אמנם קלים בהרבה מאלה שלנו, אבל מספרם מיליונים! לא, אין אמון בתכסיסי המלחמה של הגנרל דאנקל; רק בתמרונים הוא גיבור, ואילו בשדה המל־חמה הוכה בידי נקולאי ניקולאיביץ, דודו של הצאר ימח־שמו! אוסטריה! — אוי ואבוי לגבורתה!

ואף על פי שכולם עייפים ורעבים היו, לא נתנה דעתם על שינה ואכילה. גם הילדים הכירו בהזמרת השעה ולא הטריחו הפעם את אמותיהם בשום דבר.

השעות עברו מתוך ציפיה של חרדה וקשי ההסתגלות לנכר. לא הועילו סיפורי הצדיקים של ר' בנימין המלמד ודברי הפוליטיקה של השוחט. שום דבר לא גרם להקלה. הבית עמד סמוך לכביש; מצדו השני נשקף הביתה, דרך חלונותיו הרחבים, סילואט של גן גדול, והוא הלך אימים על יושבי הבית ברשרוש עציו הגבוהים, העטויים מעטה חשך מעובה, אורב.

דממה כבדה רבצה כהר גדול, ותמוה היה בעיני הפליטים שאין לראות אף חייל אוסטרי בדרך כאילו כלתה רגלו מן המדינה, כאילו, חלילה, אין כבר מלכות אסטרייך בעולם! וחשוד מאד היה בעיניהם השקט המעיק הזה שהשתרר לפתע גם באויר! נשימה עצורה זו לא נבאה טובות, משהו יתרחש כאן ברגעים הקרובים, אין הטבע סובל ריקנות!

כל רשרוש קל בחוץ הבהילם, כל תנועה בלתי צפויה, עוררה חרדה: הם באים הם באים! שעת חצות הגיעה, הפלי־טים לא יכלו לעמוד עוד מרוב דכאון ועייפות, וכשלושים נפש השתטחו תוך יאוש על ערמות השחת והתבן שפיזר בעל הבית, כמו בערב פסח, על הרצפה. עד מהרה השתררה דומיה עמוקה בחדר הגדול, שישימש חנות ובית מרזח כאחד. הפלי־טים נרדמו כולם, האחד ליד השני, והכל נשתקע בשנה עמוקה וכבדה.

[ג]

אויר דחוס ומחניק, כזה שבבית מרחץ בערב שבת עמד בחלל החדר האפל למחצה. קרירים הלילות בפולין בשלהי אלול; יהודים חוששים להצטננות, ועל דעת איש לא עלה הרעיון הפשוט לפתח אשנב, למען יכנס אויר צח מן החוץ. קשה היה המחנק בבית, אך הישנים לא הרגישו בו, יגעים ורצוצים היו, ואויר צח למה להם?

בקצה התנור הרחב והצונן, על כרכוב מאובק משנים, עמדה עששית נפט מפויחה, שצואר זכוכיתה מבוקע היה לארכו, וזו האירה באור עצלתים מזוהם את פני הישנים העלובים, הקרובים כל־כך ללב ההומה להם מחמת רחמנות.

הכל ישנו, פרט לאחד — דניאל בנו של השוחט. הוא ישב באחת הפינות האפלות ביותר בגבו אל הקיר והסתכל ארו־כות בפני הישנים, הסתכלות שיש בה משום תעוב וסקרנות כאחד; כמעט כלם נחרו דרך חטמים סתומים, חרקו בשניהם חרוק מגרם, מצלצל, ודברו מתוך טירוף של שינה דיבורים קטועים ותמוהים.

דניאל נער אסטניס היה והעיפוש שבחדר עורר בו בחילה וכאב ראש, ובשום אופן לא יכול היה להרדם כדוגמת אחרים.

משא אחותו הקטנה בדרך הגדודים הארוכה התיש את כוחו. ידיו נחלשו וכאבו, גבו כאילו נתפקק, וברגלו האחת חש פצע צורב, לח ודביק. בשעה זו משתוקק היה לדבר אחד בלבד: להתרחץ! להשליך מעליו את הבגדים המזוהמים מבוץ ומזיעה, לקפץ לתוך הסאן האיתן והצלול, ולטהר עצמו ארוכות, טהרת גוף ונפש.

מי שהוא התהפך על משכבו. ביקש להתמודד ולא הספיק לו המקום; חפץ לגול מעל עצמו רגלים זרות, ולא גמר. ילד התייפח פתאום מתוך חלום רע ונדם. עכבר כרסם בין קיר וארון ומתחת לרצפה פסק, חרש חרש התהלך הרוח בחוץ הדומם והאפל מאד, פסע על ראשי עצם נמים, ולחש באזני הלילה לחשי סתו סלאוויים, אבלים מאד.

פתאום, לפתע פתאום, והדבר בא במחי אחד ובשלמות: דפיקות חזקות נשמעו בשער, דפיקות עזות, תובעות, מת־פרצות כזרם עז! ועם כל דפיקה נדברו מאחור קולות רבים בלשון בלתי מובנת. דניאל קפץ ממקומו כאילו כל אגרופי העולם הלמו עליו: „אבא, דופקים! א־בא! הורסים את השער!"

ר' מנחם־מנדל השוחט נרתע בבהלה ממשכבו, והפליט ביילל, כמתוך תהום של אימים: „גוואלד! יהודים, הם באים" הוא רעד כולו, משל למנגנון שנפגם פתאום מפני מכה חזקה שספג במרכז הכוח שלו. הוא הסס, ופרפר בתוך תוכו, הוא ניצוד במין רשת סמויה של שיתוק נפשי, הוא אבד בתוך עצמו ולא יכול להגיע במשך דקות מספר אל מרכז הכוח של נפשו...

כל הישנים נתעוררו ואף אחד מהם לא זז ממקומו, אף על פי שכולם ידעו שמי שהוא מוכרח יהיה לקום ולפתוח את השער.

וכמו תמיד, ובכל מקום, נמצא גם כאן האחד הנבחר שקיבל על עצמו את כל האחריות שבהכרח: היה זה יעקב רויזס, יעקב הזקן. איש כפר היה ומעורב בין הגויים מנעוריו,

ומדבר בלשונם כאחד מהם; והוא שאמר הראשון: „צריך לפתות, יהודים", והוסיף כמו לעצמו: „אין זה צחוק!" ובצ־עדים בטוחים ומאוששים, כמי שיוצא לבאר לשאב מים, הלך הישיש לפתוח את השער המורעש, מלווה בבכיות כבושות של הפליטים ובקריאות „שמע ישראל!".

[ד]

אך נפתח השער ולחדר פרצו כעשרה קוזאקים מזוינים עד לשיניים והכניסו אתם פרצופים עזים, לשון זרה, קור ליל סתו, ואימת מות.

פנס חשמלי גדול זרק אור בולש ומסנוור על פני האנשים היושבים על הרצפה. אחרי שיחה קצרה בינם לבין עצמם, שתכנה היה בערך: „זידים מלוכלכים, כאותם שראינו כבר בדרך", התחיל אחד הקוזאקים למנות בקול את כל הנמצאים בחדר. הוא טעה בספירה, וחזר ומנאם שנית, רשם את מספ־רם בפנקס ונסתלק. כעבור כמה דקות הופיע עוד אחד, קציו, ומנה מחדש, כאילו הספירה הראשונה אין בה ממש.

לבסוף נצטוו כולם לקום ולהרים ידים. הפקודה בוצעה במהירות ובסדר נאה הראוי לתהילה, כאילו נתמחו מכבר בתרגיל זה.

הדרת פניו ותלבשתו הנאה של ר' הירשלי ניסנס, עוררו את תשומת לבו של הקציו הצעיר, ויתן פקודה: „קחוהו"! תפסוהו שני קוזאקים גבוהים לר' הירשלי החסיד וסחבוהו החוצה. נתעלף ר' הירשלי בידיהם של הקלגסים המזוינים וראשו צנח ונתלה לו למטה, כמעין עוף שחוט. שמטוהו הקוזאקים בסמוך לפתח ונשאו עיניהם אל הקוזאק הממונה עליהם; הלה הצביע על יעקב הזקן, זה שפתח להם את השער, והוא הלך לקראתם עוד בטרם שהספיקו לקחתו בידי־הם; הובילוהו ליעקב הזקן החוצה וכעבור דקה אחת פלחה ירייה חדה ונמרצת את חלל הלילה; אחריה עוד ירייה ועוד ירייה, שלוש במספר! „ברוך דיין האמת!" אמרו היהודים בלחש, כל אחד לעצמו, ולא זעו מפחד הזקיפים שהועמדו על יד הפתח מבפנים. מרוב אימה כבש כל אחד את בכיו הרוטט ולא נתנהו לפרוץ. גם הילדים הקטנים היו כמחרישים, לא נשמע הגה. סמוך לחלונות, מקום שם נשמעו היריות, צחק מי שהוא, הודלק גפרור וכבה מהר. היו כאלו בין הפליטים שגדמה היה להם כאילו ר' יעקב מדבר שם... פחד נפל עליהם מן המחשבה בלבד! רק רעיון אחד נקר במוחות: כיצד יובא ההרוג לקבר ישראל? רבונו של עולם, במה חטא יעקב זה, יהודי כשר וישר, שהגיע לו ככה?

למחרת, בבקר השכם, חזר יעקב הזקן כשהוא מעשן במק־טרתו הקצרה טבק של מחורכה מעלה סרחון זר ומשונה. בידיו החזיק כיכר לחם גדולה ושקית לבנה, שבתוכה היו תה וסוכר. צעקת פחדים פרצה מפי הפליטים, ואחריה — בכי משונה, כמו זה שבחלום, או של משוגעים. הזקיפים בפתח צחקו בקול רם ומבדח: „חזר העברי!" עברו כמה רגעים עד שהדבר נתקבל על הדעת, עד שהשכל הסכים שאמנם הוא הוא יעקב דורפסלייפר, שהוצא אמש להורג! לא היה אף ספק קל שנורה מאחורי החלון; והנה הוא עומד לפניהם, מעשן את מקטרתו במנוחת נפש, וחוזר ואומר תוך חיוך צדיקי טהור: „ברוך השם, יהודים, ברוך השם!".

[ה]

עם התקדמותו של הצבא הרוסי לפנים המדינה, לטארנוב ולפשמישל, הוטב במקצת מצבם של היהודים הכלואים במחנה־הסגר בכפר. השמירה עליהם שוב לא הייתה חמורה כל כך כבימים הראשונים לכיבוש, פחד המות סר, וגם תנאי הכלכלה הגרועים הוטבו בהרבה. מויישקה סולדאט הישר באדם, מויישקה מולדובן מלוצק, הופיע להם פתאום כמלאך מושיע. הביא לחם, תה, סוכר, ושק קמח לבן כשלג; שיחד את הזקיפים — איכרים תמימים מאוקראינה — ושימש מליץ בינם לבין הכלואים, שלא ידעו את לשונם, ומטעם זה פחדו לעשות גם מה שמותר היה להם לפי החוק. ובתיווכו של החייל היהודי הייתה אפילו התחלה קטנה של מסחר עם הקוזאקים, שלא היו נוראים כל כך כפי שנצטיירו בדמיונם המבוהל של יהודי גאליציה הרכים ומפונקים מטבעם.

בערב ראש־השנה בבוקר ניתנה הרשות מאת המפקד לצאת השדה ולאסוף תפוחי אדמה וירקות למאכל. החברה הצעירה מבין הכלואים הצטיידו בשקים, בסלים ובכלי עבודה שונים ויצאו, בהנהלת בחור אחד מבני המקום, אל שדות האחוזה הברוכים, שנעזבו מבעליהם העשירים, והיו שופעים יבול למכביר בשביל אלפי אנשים אבל לא היה מי שיאספהו הביתה.

בביטול, כמעט בשנאה, התייחס ר' הירשלי לאותו ראש־השנה של שנת תרע"ד. כל ימי ההסגר התהלך כנזוף, שתק שתיקה כבדה וקודרת והוציא את עצמו מכלל האנשים שהראו במדת מה התעניינות בהכנות שנעשה לכבוד החג הגדול והקדוש הזה. ר' הירשלי השתקע בתוך נפשו כציפור חולה בכלוב. התבודד בירכתי הבית בין התנור הרחב והשול־חן שעל־ידו, ולמד כל הימים ב„חק לישראל" ספר שרק אותו בלבד הצליח להשיג בכפר הנידח הזה. ר' הירשלי העמיד פנים של „ברוגז" על העולם כולו, משל למי שנעשה לו עוול גדול על לא עוון בכפו; למעלה מחמישים שנה חי היה בקר־בתו של הרבי שליט"א. ולא היה עניין חשוב שהרבי לא יפנה אליו בזה הלשון: „נו, הירשלי, מה אתה אומר לכך?" והרבי, החכם הגדול, היה רואה את דבריו ומקבל את דעתו

של הירשלי שלו. והנה הושלך פתאום ממסילת חייו לצדי הדרך ככלי אין חפץ בו; נפשו יוצאת אל הרבי האהוב, אל פניו המאירים, אל אמרי פיו המחוכמים; ממעמקי נפשו הוא קורא אליו, הרחוק, ואינו נענה!

האין זה עונש מן השמים על סירובו לרבי? הרבי הפציר בו שילווה אליו לווינה. שמועה שמע שעתידים הם הרוסים לפלוש למדינה, ויברח בעוד מועד. ולר' הירשלי מקורבו התחנן ממש: „בוא אתי, הירשלי, ותהיה סמוך על שולחני!" והוא העיז לא לציית! פחד נפל עליו מפני המקומות הרחוקים ההם, נפשו נבהלה מפני הגויות המרובה המזומנה לו בעירו של פראנץ־יוסף.

ר' הירשלי ניסנס אסטניס היה וחלש, ובאותם הימים תקפהו „המיחוש" שלו הרע, והרעיון שמא ימות חלילה בנכר וייקבר בקבורת האשכנזים האפיקורסים, חיזק בו עוד יותר את התנגדותו לנסיעה ההיא. והוא עמד בתוקף על דעתו, התעקש: לאו! ועל זה נענש. עוד מהדדים בנפשו דבריו האחרונים של הרבי: „הלוא, הירשלי, ולא תתחרט!" והנה הוא טובע עכשיו ביוון מלכות הרשע של הצאר הצורר, ואין מי שירחם עליו. ראש השנה — ובלי מקווה ובלי שופר! האם לא כלו כל הקיצין? היש טעם בחיים כאלה? הה, כמה מת־חרט הוא עכשיו שלא הלך עם הרבי!

ור' הירשלי יודע בתכלית הידיעה שרק דרך אחת לפניו: לקום ולברוח מכאן! לא רחוק, בכפר הסמוך גרמבוב, ישנה עדה גדולה של יהודים; הוגד לו ששם לא הייתה כל שריפה, וממילא נשארו בודאי רובם בבית. מסתמא יתפללו שם כדבעי, גם מקווה וגם שופר יש להם! לשם מחויב הוא ללכת, לברוח בהחבא מן המחנה בלילה, ואם יתפסוהו — ייהרג על קידוש השם!

„מסירות נפש...", מצעק כמין בת־קול בלבו של ר' הירשלי „זוהי הדרך היחידה, לך בה!" אבל שני קולות לו לאדם בר־דעת במעמקי נפשו, ושני הקולות אינם שווים, מתנצחים הללו תמיד זה עם זה, מה שהאחד מתיר השני אוסר, ואין שלום לנשמה הנבוכה. ור' הירשלי לא ידע לשית עצות בנפשו, ובסופו של דבר נשאר במחנה ולא ברח.

ביום א' דרש השנה נתכבד ר' הירשלי ב„שחרית", ודחה את הכבוד; הניע כמה פעמים בראשו המכוסה בטלית, לאות לאו, כאילו תבעוהו חס ושלום לדבר עבירה. ראו שכך, עמדו וכבדו יהודי אחר ב„שחרית" במקומו; וחרה לו הדבר על שלא הפצירו בו יותר והלכו מיד לאותו אדם, כאילו יכול מי־שהוא למלא את מקומו. קם ר' הירשלי בחמתו והודיע בפירוש שאין הוא רוצה לשמוע את קול ה„טריפה" של המתנגד הלז! הגיע הדבר למחלוקת. ועוד מעט ופרצה גם מלחמת־ידים בעדה הקטנה המלאה מרירות ורוגז גם בלאו הכי. שני קצבים היו שם, ביניש וצלאיש, נתרתח דמם ביותר, קפצו ונשבעו בחייהם ובחיי נשותיהם ובניהם, שאם לא יגש וולף־בר הגגר ל„עמוד" יעשו את ר' הירשלי החסיד לגל של עצמות, ובו במקום ינקרו אותו כנקר את הבהמה השחוטה! והסוף היה שאחד הנידל התפלל שחרית, ור' הירשלי הנעלב ויתר גם על „חמישי".

ביום השני של ראש־השנה, בבוקר השכם, נעלם ר' הירשלי מן המחנה. כלתו, אשת החזן, רצתה להגיש לו כוס קהוה, והנה ראתה שאיננו וגם הטלית־תפילין שלו לא היו במקום הקבוע. קמה בהלה, חפשוהו בכל המקומות: מאחורי הבית, במחסן התבואה, בעלייה למעלה ובמרתף למטה, הציצו פעמיים לבית־הכסא שעמד בסמוך לטחנת המים החרבה — ואיננו. פחד אחז את כל הכלואים המבוהלים: מי יודע אם הקוזאקים, שנעלמו גם הם פתאום מן הקסרקטין שלהם, לא לקחוהו אתם לרוסיה ולסיביר כבן־תערובות, כעבון לשבוי חשוב מבית המלכות שלהם! ואם לא ישיבו אותו להם לא ישיבו לאסטרייך את ר' הירשלי! פתאום בא מויסקה סולדאט והודיע את הבשורה הטובה שחפשים הם; בטל הסגר, ורשאים הם לחזור לביתם! מעתה הפכה הבהלה לחרדה של שמחה; שום איש לא נתן את דעתו על ר' הירשלי ניסנס, ואפילו השוחט לא דאג לאביו. מובטח היה לו שימצאוהו בדרך או בכפר גרמבוב, אשר לשם בוודאי הלך להתפלל בציבור. כל אחד נפרד מתוך דמעות מבעל הבית ואשתו שאיכסנו אותם במשך כמה ימים ומלאו עד כמה שאפשר את כל מחסורם. לקחו בידם את חפציהם המעטים, החזיקו בילדים הקופצים משמחה, ושמו פניהם לדרך העולה לכפר גרמבוב, בתקווה להגיע שמה עוד לפני תפילת מוסף.

חסדי היום הבהיר נמשכו להם לפליטים העלובים כאותות מבשרים טובה מן השמים. כמין חיות חדשה ניתנה בהם והם נישאו ברוח התקווה הביתה, לעיירה היקרה, החרבה, שקיוו להקימה מחורבנה ולהאחז בה מחדש בכוח אהבתם. ברוך השם שהכל עבר בשלום, הרהר ר' מנחם מנדיל בלבו, אגב הליכה בצדי הדרך היבשים, סמוך לאילנות הנאים, ועיניו תלויות במרחק זרוע האור אשר לפניו, כמחפש שם את השם יתברך, המשיבהו שנית אל ביתו. רק תשוקה אחת פעמה בלבו: להגיע בשלום עם משפחתו לעיירה ולמצוא עוד את אמו החולה, שנעזבה לבדה בביתה, בחיים. לאביו לא חשש, הוא ידע שימצאהו בריא ושלם. גם הטינא שבלב על אביו, על שפרש מן הציבור ועורר עליו את חמת הבריות, השקיטה בקרבו את חרדתו לו. תכניתו של ר' מנחם הייתה: ללון הלילה בכפר ולמחרת, איה"ש כעלות השחר, לשכור עגלה וסוסים ולשוב לרוזוואדוב. עזה הייתה החלטתו הפעם: יבוא מה שיבוא! הוא לא יעזוב שנית את ביתו. הבריחה הזאת,

אמר לעצמו, הייתה השטות הגדולה ביותר שעשה בחייו. הלואי ולא שמע בקולו של „בעל הבשורות", גיסו ר' יוסף מו"ץ, בגללו עזב את ביתו, וכבר קיבל, ב"ה שכר בריחה.

בתחילה סבורים ה' הנודדים שהדרכים משובשות בגייסות וחששו מאד מפגיעתם הרעה. אך באמת מעטים היו החיילים שנזדמנו להם בדרכם. והסיקו מכאן מסקנה שהצאר נחל מפלה בקרפאטים, וחיילותיו — מהם נהרגו, מהם נלקחו בשבי ויתרם נפוצו לכל רוח. רק חיילים בודדים באו לקרא־תם; היהודים המבוהלים ברכום לשלום בהשתחויה ובהסרת הכובע כמו לפני פריצים...

החיילים החזירו להם שלום רפה או שלא הביטו בהם כל עיקר; „אין לירא מפניהם", התנחמו רבים, „סוף סוף נתרגל האחד לשני. ועד אשר ישובו האוסטרים ויכבשו את המדינה, אפשר יהיה לחיות אתם יחד. וכי כיצד חיים מיליונים יהודים ברוסיה זה מאות בשנים?"

במעלה הגבעה הנשקפת על פני הכפר הקרוב גרמבוב, ראו הפליטים דבר משונה שהקפיא את דמם בעורקיהם ונטל מרגליהם הכושלות את שארית כוח ההליכה: בראש גלוי, כמין כומר, רחמנא ליצלן, ובלי בגדו העליון, עמד ר' הירשלי בין שני קוזאקים מזוינים, אחד מימינו ואחד משמאלו, בידיו קלשון ארוך, בעל שיניים נוצצות בשמש, והוא לוגז ומעמיס חציר מעגלה הפוכה, המונחת בתעלה שבצד הדרך, אל עגלה אחרת העומדת בסמוך לה באמצע הכביש. החציר המפוזר תלים תלים מסביב, היה נראה רב כל כך, שאי אפשר היה להאמין שר' הירשלי החלש יספיק ביום מן הימים להעמיסו בכוחות עצמו על העגלה המחכה לגמר מלאכתו.

פניו של ר' הירשלי נפוחים ואדומים היו כמו ממחלת ה„שושנה", ועקבות דם קרוש נראו ליד פאתו השמאלית, הגזוזה עד למחשוף הלובן שבבשר. וכך היה המעשה: כש־נתפס בדרכו על ידי הקוזאקים שעגלתם נתהפכה באחד המכתשים שבכביש, נתקשה תחילה בכוונתם ולא השיג בשכלו מה הללו רוצים ממנו. כסבור היה ששואלים אותו להיכן דרך זו מובילה, ואמר להם בלשון פולין, שידע כמי שיודעים לשון תרגום, בעשותו תוך כדי דיבורו תנועות אפ־קיות בשתי ידיו: „טאם", כלומר: שם; וברואותו שאין דעתם נוחה ממנו והם מראים לו בידיהם על העגלה ההפוכה, וליתר דיוק עמדו ותחבו לידו קלשון, ודחפוהו תוך צעקות וגדופים אל התעלה, וצוותו ברמיזה לקחת מכאן וליתן שם, — עקירה והנחה ממש; — אז הבין שהוא בצרה גדולה, והתחיל להס־ביר לגויים שלא יתכן כדבר הזה. „סטארי", אמר בתחנונים, זקן הוא, בן שבעים, ולא לפי כוחו הוא לעבוד עבודה קשה כזו. ראה שאין מועיל בסתם תחנונים, התחיל לבכות, לא כמו שבוכים בראש השנה ויום כיפור, בכי של גברים יהודים, שיש בו כבוד וגבורה, כי אם בכי ילדים חרדים, כדרך שהיה בוכה לפני ששים שנה ויותר לפני אמו ריביש; בכי ישן־נושן שחזר אליו ברגע זה. בכה ר' הירשלי לפני השבאים שלו וחזר ואמר: נובי־רוק (ראש השנה), פראזניק (חג), חזי", גוספודין (אדון), וכל מיני שמות ותוארים שידע או שהמציא באותו מעמד, וללא הועיל. את הקלשון שהוציא מידיו מחמת מוקצה, תחבו הגויים שנית לידיו, והפעם בלוו־יית הצלפות פרגול על הפנים ובעיטות בברך ובמקומות אחרים שבגופו. ר' הירשלי נפל לארץ וצעק „שמע ישראל" והתוודה. הצלפות חדשות של המגלב הקוזאקי העמידוהו על רגליו, חלצו את עצמותיו ועוררו בו כוחות סמויים, והוא החל בעבודה וגם יכול לה. ר' הירשלי לא הרבה אחר כך לספר בעניין זה, ומה שנודע על פרטי המקרה הנורא הזה — מפי הרבי שבא לגור ברישא נודע, שלפניו גילה ר' הירשלי הכל, והרבי מסר את הדבר למקורביו.

בהגיע הפליטים, ובתוכם ר' מנחם מנדיל השוחט ובני ביתו, סמוך למקום המעשה, הסבו את עיניהם מר' הירשלי ומן הקוזאקים, והמשיכו בדרכם כאילו אינם רואים כלום וכאילו הם עצמם אינם ולא כלום. אף הוא ר' הירשלי גופו, התנכר לעצמו כל אותה שעה, הסתווה במסווה היסורים כמו בצעיף שחור, ולא נתגלה משום צד לא לעצמו ולא לאחרים שראו אותו בקלקלתו. שקוע היה בעבודה כמו באיזו סוגיה חמורה, והרגיש מעין אחד משששים מאותה „מסירות נפש" שרצה לקיימה ולא אסתייע מילתא.

הגירוש בשנת 1915

יעקב רייך

כרעם ביום בהיר ירדה עלינו גזירת הגירוש של ערב חג השבועות 1915. היהודים תושבי רוזוואדוב, שלא הצליחו להימלט מהכיבוש השני המהיר של הצבא הרוסי או שנלכדו בדרך בריחתם לווינה, חזרו לעיירה והחלו לעסוק מחדש במלאכותיהם, ובעיקר במסחר עם הצבא החונה והנע לחזית וממנה.

כרגיל עסקו היהודים בהכנת התבשילים ודברי המאפה. בחזית הורגשה נסיגה והיהודים סבלו מהטרדות חיילים, לרוב קוזאקים, שאגב עסקו בשוד ובחיפוש אחר מרגלים. ידועה הייתה אמרתם „פרסמוטרים" (נערוך חיפוש).

ביום בהיר אחד, היה זה ערב החג, יצאה גזירה מאת המפקד הרוסי במקום, כי על כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, לפנות את העיר ולהימצא בערוב אותו היום מעבר לנהר סאן.

לי הייתה סבתא משותקת, כלי רכב לא היו בנמצא ולא מצאנו כל אפשרות לקחתה אתנו. ניסינו כל אמצעי שידול שלפחות לאחד מקרוביה יותר להישאר אתה, אך לשווא. על החומרה של גזירה זו אפשר ללמוד מכך שנאלצנו להשאירה משותקת וגלמודה, באין נפש חיה לקיים את נפשה ולשרתה.

כל היהודים, פרט לסבתא, עזבו את העיר וחצו את הסאן מי לראדומישל ומי דרך הכפר יוסקוביץ. נוצר מצב ביניים. מגורשי העיר התרכזו בראדומישל עוד בטרם נכבשה זו בחזרה ע״י האוסטרים.

הייתי אז בן תשע ואת ההפוגה הזאת ניצלתי לביקור יום־יומי אצל הסבתא. הייתי מביא לה מזון ועידוד. מרחוק, כנראה מרוב פחד, הייתי קורא בקול: „סבתא, את חיה?", ועם קבלת התשובה הייתי מוסר לה את המצרכים ומסתלק במהירות. הדבר נמשך כמה שבועות.

בהתקרב הצבא האוסטרי לסאן יצאה הגזירה שעל כל התושבים היהודיים בראדומישל, כולל המגורשים מרוזוואדוב, לפנות את העיר. הפעם הצלחנו לקבל היתר בשביל סבא להישאר ברוזוואדוב עם הסבתא, ואילו אנו, יוצאי רוזוואדוב והיהודים מראדומישל, הולכנו בזקנינו ובטפינו לתחנת הרכבת שבקרבת זקליקוב.

העמיסו אותנו על קרונות־משא עם ליווי צבאי כדי להסיענו לעמקי רוסיה. התחלנו במסע שארך חודשיים ואשר בימים כתיקונם לא היה נמשך יותר מיומיים. הקווים היו עמוסים צבא נע. שיירתנו זחלה לאטה וימים תמימים חנתה בצדי תחנות הרכבת. עד היום לא ברור לי מה ראו הרוסים לגרור בנסיגתם זקנים נשים וטף יהודיים. (אותו החזיון חזר גם בימי מלחמת העולם השנייה, שלא במתכוון ניצלו ע״י כך המגורשים ממוות).

בתחנות רכבת שבהן התעכבה רכבת הפליטים, ביום או בלילה, חיכו לנו נשים יהודיות צדקניות. ועדים יהודיים קמו בערים כדי לקבל את פני המגורשים ולהשקותם משקה חם ולהאכילם. סולידאריות יהודית נתגלתה לנו בדרך ייסורינו, בקרונות־משא, חסרי כל תנאים היגייניים, בצפיפות של עשרות נפשות ביחד על פני דרגשים של שתי קומות. הסעד הזה נטע בנו הרבה עידוד והעמיק את תחושתנו היהודית המשותפת. ביחוד הושפענו מכך אנו, הילדים. הוועדים השתדלו אצל הגוברנטורים השונים להפסיק את נדודינו ולהחנותנו באחת הערים, אך לשווא.

חודש לאחר חג השבועות התחיל מסע הגירוש והסתיים רק בראש השנה. סוף סוף הורידו אותנו בעיר אופה, בימי גשם וסגריר. אולם גם פה לא באנו אל המנוחה. העלו אותנו על ספינות והשיטו אותנו בנהר ביאלה, למחוז הטאטארים. את היהודים מרוזוואדוב הפרידו מיהודי ראדומישל. את הראשונים חילקו בין 3 כפרים טאטאריים (הכפר המרכזי נקרא טאקטלאטשוק) ואת יהודי ראדומישל הושיבו בסביבות העיר מאנגלינסק, גם היא מיושבת בעיקר ע״י טאטארים.

כשרון ההסתגלות היהודית התחיל במהירה להוכיח את עצמו. תוך זמן קצר הקימו כעין קהילה עצמאית. הסנדלרים, החייטים, האופים החלו במלאכתם, גם שוחט היה אתנו ומובן שגם המסחר התחיל פורח. בעלי תפילה נתנו קולם בשיר בתפילות שבת וחג ובקושי יכולת להבדיל בין העיירה המקורית לבין מקום הגלות.

הצעירים והילדים למדו מהר טאטארית ושימשו מקשרים בין האוכלוסיה המקומית וההורים בעסקי מסחר.

נמצאנו הרחק מהחזית ועיתונות כמעט ולא הגיעה אלינו. לא הרגשנו לא במהפכת פברואר ולא בזו של אוקטובר.

נודע כי הצאר סולק. למה ומדוע לא ידענו, אולם הבחננו ששעת השחרור מתקרבת. יחידים וקבוצות החלו עוזבים על חשבונם ועל דעת עצמם את הכפרים, בדרכם חזרה לאופה ומשם, בשנת 1918, החלו לאט לאט לחזור לבתיהם, חוץ מאלה שהלכו לעולמם בימי הגלות ועצמותיהם טמונות ונשכחות ברחבי הפזורה השונים.

החורבן הראשון

אליעזר חסיד

ייתכן ומצבה הגיאוגרפי של רוזוואדוב — היותה עיירת ספר — תרם משהו לפתרון בעיית פרנסתם של יהודי רוזווא־דוב, אך אין ספק שמצב גיאוגרפי זה, היה הגורם העיקרי לחורבנו הראשון של הישוב היהודי אחרי מלחמת העולם הראשונה. כי אין לשכוח שהישוב אשר קם מחדש אחרי גמר המלחמה לא היה דומה כלל לישוב הישן. השתנה הווי החיים, השתנו פני החיים הצבוריים ונתערערו יסודות החיים המסו־רתיים שנמשכו מזה כמה דורות. אחרים היו גם היהודים שחזרו לעיירה מערי מרכז אירופה אחרי שנמלטו מרווווא־דוב בראשית המלחמה וגם אלה שחזרו מגלותם בטאקטאל־צ׳ק, שמה גורשו ע״י שלטונות הצבא הרוסי. שונים היו לא רק בלבושם החיצוני, אלא גם בתוכן חייהם הרוחניים.

מאחר שאני עזבתי את העיירה עם נסיגתו השנייה של הצבא האוסטרי בחשון תרנ״ה, בערך באוקטובר 1914, ולא שבתי אליה עוד, אין אני רואה עצמי מוסמך להוציא משפט על חיי היהודים ברוזוואדוב לאחר קום הרפובליקה הפולנית ולהשוותם עם אלה שהיו במונארכיה האוסטרו־הונגרית. אך דומני כי לא שפר גורל היהודים במשטר הרפובליקאי מגור־לם במשטר המונארכי. במונארכיה האוסטרו־הונגרית, הרגי־שו את עצמם היהודים פחות נחשלים, כי הם חיו במדינה שהייתה מורכבת מעמים רבים והם היו מיעוט בין מיעוטים רבים, אם גם רבים ובדלים מהם. אמנם גם במונארכיה שלטו בהם הפולנים שנהנו מאוטונומיה גמורה בגאליציה, והיו תמיד בקואליציה עם המפלגות הגרמניות ששלטו במוסדות השלטון המרכזיים, אך הייתה להם בכל זאת ההרגשה שבתור אזרחים של מדינה מונארכית־פרלמנטרית, יכלו תמיד בעת הצורך לפנות לשלטונות המרכזיים בווינה, ועד כמה שידוע לי גם נענו לא פעם. ראשית צעדיו של השלטון הפולני היו מלווים פוגרומים של ההלרצ׳יקים, לאחר מכן נתנסו במשטרו של גראבסקי ולבסוף בא שלטונו של פילסודסקי. בפגישותי עם בני־עירנו שחיו במשטר הפולני קיבלתי תמיד את הרו־שם שהחליפין „זקליקוב תמורה וינה״ לא היו מהמוצלחים ביותר. היהודים אשר זכרו את הקשר עם ארצות מרכז אירו־פה ותרבותה, לא הרגישו את עצמם מאושרים מניתוק קשר זה, שבעקבותיו הפכו פתאום להיות אזרחים של מדינה דמוקראטית להלכה ומצרה צעדיהם למעשה. אינני יודע באיזו מידה הצליחה לשמור העיירה על מעמדה המיוחד כחלוץ התנועה הציונית והתרבות העברית בכל החבל הזה של גאליציה המערבית־צפונית, שלפני המלחמה. ההתפתחות הטכנית לא פסחה על העיירה וגם בחיים הכלכליים חלה התקדמות רבה, בעקבות התעשיה הצבאית שהוקמה בסביבה והודות לעובדה שהפכה לצומת דרכים חשובה בשביל הרכבת לפולין הקונגרסאית. אין ספק שהקשר עם יהדות פולין העשיר גם את החיים החברתיים והתרבותיים של העיירה אך לא היה בכל אלה משום תחליף לחורבן חיי מסורת ותרבות מקוריים שנמחקו ביד אכזרית.

יש לציין כי ראשית הירידה של החיים המסורתיים של הישוב היהודי ברוזוואדוב, שהתנהלו למעלה ממאתים שנה התחילה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. לירידה זו גרמה לא רק העובדה שעם הגיוס הכללי עזבו את העיירה כל אלה ששרתו פעם בצבא, אלא שעם הגיעו של פלוגות הצבא הראשונות, קם משטר צבאי בעיירה שהטיל את מרותו על כל שטחי החיים. זוכר אני את הרושם המדכא שעשתה פקו־דת הצבא, שעל היהודים לפתוח את חנויותיהם גם בשבת,

בית הכנסת ההרוס

אחרת יפתה אותם הצבא. החנוונים פנו לדיין העיירה והלה השיב שאין הם יכולים להפר את פקודות הצבא, אלא שעליהם להזהר שלא ליהנות מן הרווח המופק ביום שבת ועליהם למסרו למוסדות צדקה. קל לתאר את מצב רוחם של היהודים בשעת תפילת השבת בבית הכנסת או בבית המדרש, ביודעם כי כל רכושם אשר בחנויותיהם נמצא בידים בלתי נאמנות. והרי לא היה דבר שהצבא לא היה זקוק לו. כתחנת הרכבת האחרונה לפני הגבול הרוסי וכנקודת מערך לקראת ההתקפה על הצבא הרוסי, היה הכרח להכין ברווזואדוב מלאי עצום של מזון ושל ציוד צבאי והנדסי, שיוכל ללוות את הצבא בשטח ללא רכבת וללא דרכים סלולות בפולין הרוסית. כך נתרוקנו מהר כל חנויות המכולת ע"י החיילים וכל הסחורה האחרת, נרכשה ע"י מפקדת הצבא. זה היה גורל החנויות הקמעוניות והסיטוניות כאחת. אמנם הכל נמכר ברווחים הגונים, אלא שחידוש המלאי עלה בקשיים מרובים. תנועת הרכבות אמנם לא נפסקה, להיפך, רכבות הגיעו כמעט ללא הפסק בכל שעות היום והלילה, אך כמעט כל המטען שהביאו היה מיועד לסיפוק צרכי הצבא, לקראת זינוקו על הגבול הרוסי. לא רק סחורה המיועדת לצבור האזרחי נתקבלה בכמות קטנה ובאיחור רב, גם הדואר, שהצטיין כל השנים במהירות ובדיוק, סידוריו השתבשו.

המצב בעיירה הלך והחמיר עם התקרב שעת האפס להתחלת הקרבות. לעיירה זרמו חיילים ללא הפסק אולם כנראה שאלה לא הספיקו לכל המבצעים הנחוצים להכנת הפלישה, וכל צעירי העיירה גויסו לעבודות שונות. הרכבות הביאו אלפי טונות של מזון וציוד צבאי והנדסי, כמויות שנראו בעיני בני העיירה כאגדתיות. היה צורך לפרוק ולאחסן בחצר הענקית של המנסרה. גם חיל ההנדסה להקמת הגשר על הסאן בברנדוויצה לא הספיק כנראה. הגשר הראשון היה אמנם זמני ונבנה מעץ, אבל הקמתו, הכנת הדרך אליו וגם סלילת הדקוביל שבו יובל כל הציוד והמזון אל מעבר לסאן הצריך כוח אדם רב, והצבא מצא לנכון לצרף אליו גם את צעירי העיירה. החיילים סובבו ברחובות, נכנסו לבתים ולקחו אתם לעבודה כל צעיר שנמצא בהם. קל להבין את סבל הצעירים שנאלצו לעבוד עבודה מפרכת שלא היו רגילים בה, והיו חוזרים בערב הביתה שבורים ורצוצים. בידי הצבא לא היו רשימות, הוא גייס לעבודה את כל מי שנזדמן לו. משום כך הלך ופחת מספר הצעירים המגוייסים, כי רבים מהם הצליחו להתחבא.

בעיירה נוצרו אז מקורות פרנסה חדשים שהזמן גרמם. הצבא הרב שהתרכז בעיירה היווה קהל קונים עצום לכל מיני מאפה, פירות ומשקאות, וכל מי שהיה מצליח לקנות חומרי אפייה, היה זוכה לרווחים ניכרים. דוכנים צצו בכל פנה וכל מה שהוצע למכירה, כל מיני סדקית בכלל, נחטף כבכורה בטרם קיץ. ואם אמנם קשה היה להשיג חמרים בשוק האזרחי, היו שנעזרו בחמרים שהצבא מצא לנכון להמציא, בכדי לספק את צורכי החיילים. לא נדירים היו המקרים, שחיילים ראו לעצמם זכות לשכוח לשלם עבור הסחורה, אלא שאיש לא העיז לקבול, ומה עוד שההפסד היה כנראה קטן יחסית.

לעומת הרווחים הקטנים של בעלי הדוכנים המרובים, היה מספר קטן של יהודים שרווחיהם היו גדולים בשמשם ספקים לצבא, אשר היה מעונין לקנות במקום את כל החמרים שרק ניתן היה להשיג, ונוח היה לו להשתמש בתיווכם של אנשים שידעו לרכז את ההספקה תמורת אחוז ריוח מסוים.

כל זה ארך רק שבועות מעטים, בהם שמשה העיירה בסיס לאחת מזרועות הגייסת של גנראל דאנקל שפתחה בפלישה לפולין הקונגרסאית. הציבור היהודי הפטריוטי האמין בנצחונו המהיר של הצבא האוסטרו־הונגרי וחשב שהצבא יתקדם במהירות ויפלוש לתוך השטח הרוסי ואז תתרחק ממילא החזית מהעיירה והחיים ישובו לקדמותם. ואכן השבועות הראשונים נתנו יסוד לאשליה זו. הצבא האוסטרי התקדם תחילה ללא קרבות קשים ואולי גם ללא מגע רציני עם הצבא הרוסי. היהודים בפוזיותם הרגילה התחילו ללעוג לצבא הרוסי, במיוחד כאשר שבויים רוסיים החלו לעבור בעיירה, וקראו בכל יום את הבולטינים של המטכ"ל האוסטרי על התקדמות הצבא. אך עד מהרה חלפה השאננות והפכה לדאגה חמורה. כבר בשבוע השני לחודש אלול התחילו להישמע התפוצצויות עמומות, בהן ניתן היה להבחין הפגזות תותחים. רעש ההתפוצצויות שהלך וגבר, לא השאיר מקום לספקות כי אמנם מתנהלים קרבות, שזירתם הולכת וקרבה לעיירה. עברו ימים לא מרובים ואותם החיילים האוסטרים והגרמנים שראינום מקודם במדים חדשים ובציוד חדש ומבריק, החלו לצעוד מצפון דרומה. אך לא הייתה זאת הציידה הגאה בטורים מסודרים. עייפים, מלוכלכים ומרוגזים וכנראה גם רעבים עברו במהירות וללא סדר מופתי ועל הקצב, נראו בשובם כאילו מתחרים אחת עם רעותה מי יקדים בנסיגה. וכשם שגזרו מקודם על האפלה גמורה, לבל תחדור אף קרן אור אל הרחוב, (המדובר במנורות נפט), כך זירזו עכשיו את כל דיירי הבתים להרבות באור עד כמה שאפשר בחלונות הפונים לרחוב, בכדי להאיר את הדרך לרכב החוזר בדהירה. הנסיעה המבוהלת גרמה להרס כל הכבישים והיו שנסעו בשוק המרוצף ואפילו על המדרכות ובלבד להתקדם במהירות האפשרית דרומה. נקל היה להכיר כי ההתפוצצויות מתקרבות לעיירה, אך לא היינו עדיין למודי קריאה

במונחים שבבולטינים הצבאיים, ורבים היו שהאמינו לדברי חיילים וקצינים, כי זוהי נסיגה מוסווית על מנת לרמות את האויב, שמתכוננים להנחית עליו מכה ניצחת. על כל פנים לא שיער איש כי החזית קרובה כל כך. גדולה הייתה לפיכך הפתעת כולנו כאשר שבוע לפני ראש השנה בשעות הבוקר, התחילו נופלים פגזים בשוק העיירה ואחדים מהם פגעו בבתים. ולא עוד אלא שגם כדורי רובים נשמעו נופלים כברד בכמה מחלקי העיירה הפונים לסאן. היו גם שהבחינו בפלוגות חיל רגלים שהתקדמו בכיוון לסאן, התפרסו וירו ברוביהם, מה שהוכיח כי הצבא הרוסי נמצא כמטווחי רובה מרחובות העיירה.

אין לתאר את הפאניקה ואבדן העצות שהשתררו בעיירה. החלו רווחות שמועות על מנוסה מבוהלת מהעיר. ואכן תוך שעות מעטות החלו היהודים עוזבים בחפזון את העיר שהפכה לחזית מבלי לדעת לאן פניהם מועדות.

אלה שעזבו ראשונים הספיקו עוד לשכור עגלות, הבורחים אחריהם הלכו ברגל, כשבידיהם חבילות עם מעט צרכי אוכל. מן הבורחים הראשונים היו שהספיקו להגיע עד רייצא (ז'שוב) ומשם ברכבת לארצות דרומיות מערביות של המונארכיה כדי לחכות שם עד יעבור זעם. רבים אשר לא היו להם האמצעים להרחיק נדוד, נמלטו אל הכפרים הסמוכים, מתוך הנחה כי הסתערות הרוסים תכוון נגד רוזוואדוב כצומת רכבות וכי הכפרים שאינם אובייקטים צבאיים לא יופגזו. ואמנם אחרי שהצבאות הרוסיים הדביקום הזרו רבים מהם אחרי ראש השנה לעיירה.

אולם מה שונים היו פני העיירה מאלה שלפני שבוע אחד! כמחצית בתי השוק היו הרוסים בחלקם הגדול, וברחובות נראו רק חיילים רוסיים. התושבים שנשארו בעיירה הסתגרו בבתיהם, כי מי שהעיז לעבור ברחוב, היה צפוי להרקת כיסיו ולשדידת שעונו, או כל חפצי ערך אחרים שהיו ברשותו, על ידי החיילים הרוסיים. הם גם לא נרתעו מהתפרצויות לתוך הבתים בדרשם „קוּשיט" (לאכול) ואם גם ענו להם ברוסית צחה „ניטשוֹ" (אין שום דבר) לא נמנעו מלערוך חיפושים על מנת לקחת מכל הבא לידם. כאשר העירו על כך את תשומת לבה של מפקדת הצבא, הוצבו משמרות במקומות שונים, בכדי למנוע מעשי שוד. מלאי המזון אזל, ומי שברשותו נשארה כמות כלשהי של קמח, אורז או קטניות, יכול היה למכור מצרכים אלה בהון תועפות. היו מקרים שחיילים יהודים סיפקו פה ושם למשפחה יהודית מכל מה שהשיגה ידם. מדי פעם נשמעו יריות תותחים, אבל אלה נתקבלו באהדה, כי הרי „משלנו" הן.

מצב זה נמשך עד חול המועד סוכות, עד שובו של הצבא האוסטרי לעיירה. היהודים קיבלו את פני החיילים האוסטריים בשמחה רבה ולא מעטים נשקום ממש. כולם קיוו שעתה ישובו בקרוב החיים למסלולם הקודם וכל אחד יחזור למשאו ומתנו או לאומנותו. אולם במהרה נוכחו לדעת כי תקוותם נתאכזבה, ושהחיים נעשו קשים עוד יותר. הוברר כי הצבא הרוסי נשאר גם מדרום לסאן והעיירה הייתה ממש בחזית. מידי פעם בפעם נשלחו משמרות לחפירות שהיו על יד משרפת הלבינים והיריות נשמעו תכופות. בכל יום אחר הצהריים ולפעמים גם כמה פעמים ביום, ניסה הצבא האוסטרי להביא רכבות לרוזוואדוב, ואז לא אחרה לבוא תגובת הרוסים בהפגזה, שפגעה גם בעיירה.

פעם נעשה נסיון להסיק את בית המרחץ, אך הרוסים שהבחינו בעשן שיצא מן הארובה, חשבוהו לעשן של קטר רכבת והתחילו תיכף בהפגזה. פגז אחד שפגע בבית המדרש שהיה ליד בית המרחץ נשאר תקוע בקיר העץ. ככל שעברו הימים נעשו החיים קשים יותר, הספקת מזון לא הייתה והמעט שנשאר הלך ואזל. לא פעם נאלצו לפשוט בשדות בכדי להוציא בידים תפוחי אדמה למען החיות את נפשם, וזאת חרף הסכנה להיפגע מכדורי רובה שנפלו מסביב.

לאט לאט התחילה להבשיל ההכרה בלב הנשארים בעיר, כי הולכים ופוחתים הסיכויים להחזיק מעמד עד אשר ישובו החיים לתיקונם. התחילו לחפש אפשרויות למלט את נפשם על ידי עזיבת העיר בעגלה. לא הייתה זאת משימה קלה ביותר כי האיכרים פחדו לנסוע בדרכים, מתוך חשש שסיהם יוחרמו יחד עם מרכבתם, דבר שכיח בימים ההם. ככה התחילה אחרי שבועות מעטים עזיבה שנייה. יום יום מילטה את נפשה משפחה אחרת, אחרי שהצליחה לשכור עגלה בכסף מלא. מהן שהספיקו להגיע לאחת מתחנות הרכבת שהסיעתן לארצות המונארכיה הרחוקות יותר, ומהן שנשארו תקועות והצבא הרוסי הדביקן אחרי שפלש שוב לגאליציה והפעם בעומק רב יותר.

הכיבוש הרוסי ארך הפעם כשבעה חדשים ומספר היהודים שנשארו בעיירה, יחד עם אלה שברחו ונשארו בשטח הכיבוש הרוסי וחזרו אחר כך הגיע לכמאה משפחות. מפי אנשים שהיו בעיירה נמסר לי כי החיים הסתדרו איך שהוא והיהודים שוב מצאו שם את פרנסתם. עד אשר הגיעה שעתם של הרוסים להיגרש ואז גזרו שלטונות הצבא הרוסי על גרוש כל היהודים אשר בחבל הסאן לפנים רוסיה. בערב חג השבועות תרע"ה (1915) גורשו כל יהודי רוזוואדוב יחד עם כל היהודים שהיו בפינת הסאן לתוך רוסיה, לכפר טאקטאלאצ'וק, מחוז מנדולינסק, פלך אופה, שם נשארו עד אשר הוחזרו לרוזוואדוב בגמר המלחמה. אם אינני טועה נשאר בעיירה רק משה זוסמן, שהורשה על ידי הרוסים להישאר על מנת לטפל באמו הנכה.

דער ערשטער חורבן

אליעזר חסיד

מעגלעך אז דאָס, וואָס ראָזוואַדאָוו איז געווען אַ גרענעץ־שטעטל, האָט בייגעטראָגן צו דער פרנסה פון אירע יידן (אַ צאָל־שמוגלערס האָבן דאָרט זייער סחורה געקויפט); עס איז אָבער קיין ספק נישט, אַז אירע געאַגראפישע לאָגע איז געווען דער הויפּט־גורם צום ערשטן חורבן פונם יידישן ישוב, וואָס עס האָט מיט זיך געברענגט די ערשטע וועלט־מלחמה. דער ישוב וואָס האָט זיך געשאָפן נאָך דער מלחמה, איז נישט געווען אַ רעקאָנסטרוקציע פונם אַלטן ישוב; נישט דער זעלבער לבנם־שטייגער, נישט דאָס זעלבע געזעל־שאַפטלעכע לעבן. די יידן, וואָס זייענן צוריקגעקומען פון צענטראַל־אייראָפּע, נאָכדעם ווי זיי האָבן געפליכטעט אַהין אין אָנהויב פון דער מלחמה און אויך די וואָס זיינען צוריק־געקומען פון טאַקטאַלאַטשוק, ווּוהין די רוסישע מיליטער־באַהערדן האָבן זיי פאַרטריבן — זיינען געווען גאָנץ אַנדערע ווי פריער. נישט נאָר די מלבושים האָבן זיך געענדערט, נאָר אויך דאָס גייסטיקע, פאָליטישע און עקאָנאָמישע לעבן.

אַזוי ווי איך האָב פאַרלאָזט דאָס שטעטל מיט דעם צווייטן ריקצוג פונעם עסטרייכישן מיליטער, אין חודש חשון תרנ"ה, בערך אָקטאָבער 1914, און מער בין איך דאָרט נישט געווען, פיל איך מיך נישט קאָמפּעטענט אַרויסצוגעבן אַן אורטייל איבער דעם לעבן פון די יידן אין ראָזוואַדאָוו אין דער פּוילישער רעפובליק. אָבער מיין איינדרוק איז, אַז עס איז זיי אינם רעפובליקאָנישן רעזשים נישט בעסער גע־גאַנגען ווי אינם מאַנארכיסטישן.

דאָס רעגירן פון די פאָלאָקן האָט זיך אָנגעהויבן מיט קאָלטע און אויך נישט אַזוי קאָלטע פאָגראָמען פון די הא־לערטשיקעס, די באָפרייערס, וואָס האָט געהאָט זיין המשך אינם גראבסקי־רעזשים און זיך געענדיקט מיט דעם רעגירן פון די פאָלאָוויניקעס. איך האָב תמיד געהאָט דעם אייגד־רוק אַז דער טויש „זאָקליקאָוו שטאָט ווין" איז נישט געווען פון די געלונגענסטע. די וואָס האָבן געדענקט די פאַרבינ־דונג מיט די צענטראַל־איראָפּאישע לעגדער און זייער קולטור, האָבן זיך נישט גוט געפילט ווען זיי זיינען געוואָרן בירגער פון אַ מדינה וואָס טעראָריזם איז זי געווען דעמאָק־ראָטיש, אָבער פאָקטיש האָט זי די יידן אונטערדריקט.

ס'איז באָקאַנט אַז די טעכנישע אָנטוויקלונג פון שטעטל האָט געשאַפן מער באָקוועמלעכקייטן ווי פאַר דער מלחמה; אויך דאָס עקאָנאָמישע לעבן זיך שטאַרק אָנטוויקלט, אין צוזאַמענהאָנג מיט דער קריגס־אינדוסטריע, וואָס איז אָנשטאָנען אין דער געגנט. אָן שום ספק האָט אויך די פאַר־בינדונג מיט דעם פּוילישן יידנטום רייך געמאכט דאָס גע־זעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן פונעם שטעטל — אָבער דאָס אָלץ קאָן נישט פאַרלייכטערן דעם שמערץ איבער דעם חורבן פון אַ טראַדיציאָנעלן און אָריגינעל־קולטורעלן לעבן וואָס איז געלאָפן דורך דער גאַנצער איבער צוויי־הונדערטיעריקער עקזיסטענץ פונעם יידישן ישוב אין ראָז־וואַדאָוו. כ'מיין דאָ דערמיט נישט נאָר דאָס פאַרלאָזן פון טראַדיציאָנעלן לעבן פון די, וואָס האָבן געדינט אין מילי־טער נאָך דער אָלגעמיינער מאָביליזירונג, נאָר אויך דעם מיליטעריישן רעזשים, וואָס האָט באַצווונגן אָלע לעבנס־שטחים, באַלד ווי די ערשטע מיליטעריש אָפּטיילונגען זיי־נען געקומען אין שטעטל. איך געדענק דעם טרויעריקן רו־שם, וואָס עס האָט געמאַכט דער מיליטערישער באָפעל, אַז אָלע קראָמען מוזן געעפנט ווערן שבת, אויב נישט וועט דאָס מיליטער זיי עפענען כדי זיך צו נעמען אָלץ וואָס איז נויטיק. די יידן האָבן געפרעגט דעם רב און דעם דיין, וועל־כע האָבן געפסקנט, אַז מ'קען זיך נישט קעגנשטעלן דעם באָפעל פון מיליטער, אָבער מ'זאָל געוואָרנט זיין פונם רי־וות, נישט קיין הנאָה צו האָבן, נאָר אים געבן אויף צדקה־צווועקן. מ'קאָן זיך פאַרשטעלן דאָס בהלותדיקע שבת־דאָ־וועגן אין שול אָדער אין בית־המדרש, וויינדיק אַז דאָס גאַנצע פאַרמעגן אין די געשעפטן געפינט זיך אין נישט פאַרלעסיקע הענט. עס איז דאָך נישט געווען קיין זאָך וואָס דאָס מיליטער האָט נישט באַדאַרפט. די געשעפטן זיינען שנעל אויסגעליידיגט געוואָרן און די לעבנסמיטל זיינען שנעל אויסגעקויפט געוואָרן פון די זעלבער. אָלע אָנדערע מאָטעריאָלן האָבן די מיליטער־באַהערדן אויסגעקויפט, אַזוי פון די דעטייל־געשעפטן ווי פון די הויז־מאַגאַזינען. אמת, מ'האָט אָלסדינג פאַרקויפט מיט ריווח, אָבער באַנייען דעם פאַרראָט איז אָנגעקומען מיט גרויסע שוועריקייטן. דער באַ־פאַרקער איז אמת נישט אָפּגעשטעלט געוואָרן, להיפך די צוגן זיינען אָנגעקומען אַן אויפהער, אָזוי בייטאָג ווי ביי־נאַכט, אָבער זיי האָבן געברענגט כמעט נאָר דאָס, וואָס עס האָט באַדאַרפט דאָס מיליטער, וואָס האָט זיך געגרייט צו זיין מאָרש צו דער רוסישער גרענעץ. נישט נאָר סחורה וואָס איז געווען באַשטימט פאַר דער ציווייל־באַפעלקערונג איז

אַנגעקומען אין אַ קנאפער מאָס און מיט אַ גרויסער פאַר־
שפּעטיקונג, אויך די פּאָסט איז אַנגעקומען נישט פּינקטלעך.
עס האָט זיך געמאַכט, אַז ס׳זיינען פאַרגאַנגען טעג אַן פאָסט,
אַזוי אַז מ׳האָט זיך אויף איר נישט געקאָנט פאַרלאָזן.

מיט דער דערנעטערונג פון דעם אַנהויב פון די קאָמפּ
איז די לאָגע אין שטעטל כסדר שווערער געוואָרן. דאָס
שטעטל איז אַלץ פולער געוואָרן מיט זעלנער, וועלכע האָבן
אַבער אפּנים נישט גענוגט בכדי אויסצופירן אַלץ, וואָס איז
נויטיק געווען צו דער צוגרייטונג פון אַן אינוואַזיע, און די
מיליטער־באַהערדע האָט פאַר נויטיק געהאַלטן צו מאַבי־
ליזירן צו דער אַרבייט אַלע יונגעלייט פונעם שטעטל. די
כסדר אָנקומענדיקע צוגן האָבן געבראַכט טויזנטער טאָגען
שפּייז און מיליטעריישע אויסריכטונג, וואָס האָט אויסגעזען
אין אונדזערע אויגן ווי אַן אָגדה, — דאָס אַלס האָט מען
געמוזט אָפּלאָדענען און מאַגאַזינירן אינם ריזיקן הויף פונעם
טאַרטאַק, (איך דערמאָן זיך ווי מען פלעגט דערציילן פון
די טויזנטער און טויזנטער קעסטלעך געמאַלענער קאָוע און
ענלעכע שפּייז; מיר האָבן נישט געקאָנט בכלל גלויבן, אַז
עס איז אַזויפיל פאַראַנען אויף דער וועלט). אָחוץ דעם האָט
אפּנים די פּיאָנעריש אָפּטיילונג אַליין נישט באַווײַז אויפ־
צושטעלן די בריק איבער דעם סאָן אין בראַדוויצע. די ער־
שטע בריק איז געווען אַ פּראָוויזאָריש און איז געווען פון
האָלץ, אָבער איר אויפשטעלן און דאָס צוגרייטן דעם וועג
צו איר ווי דאָס לייגן פון דעם דעקאָוויל מיט וועלכען מ׳זאָל
טראַנספּאָרטירן די שפּייז און אויסריכטונג איבער דעם סאָן
— דאָס אַלץ האָט באַדאַרפט אַ סך מענטשלעכע כוחות. זעל־
נער זיינען געאָגנגען אין די גאַסן און איבער די הייזער און
מיט זיך מיטגענומען יונגע מענטשן וואָס זיי האָבן געט־
ראָפן. מ׳קאָן זיך פאָרשטעלן ווי מיד און צעבראָכן די יונ־
געלייט זיינען אין אָוונט אַהיימגעקומען נאָר די טעג פון
שוועדע אַרבייטן צו וועלכע זיי זיינען נישט געווינען ge־
וועט. מיר דוכט זיך, אַז זייער צאָל איז אַלע מאָל קלענער
געווען, ווייל אַ סך האָבן מיט דער צייט געפונען אַ מע־
לעכקייט זיך צו באַהאַלטן, און די זעלנער האָבן נישט ge־
האָט קיין ליסטעס, נאָר גענומען מיט זיך צו דער אַרבייט
וועמען זיי האָבן געטראָפן.

עס האָבן זיך דעמאָלט געשאָפן צייטגעמעסיקע פּרנסות.
דאָס מיליטער וואָס האָט זיך אַלץ מער קאָנצענטרירט אין
שטעטל, איז געווען אַ גרויסער באַדאַרפּער פון יעדן געבעקס,
פּירות און משקאות, און ווער עס האָט זוכה געווען צו קויפן
מאַטעריאַל אויף געבעקס האָט נישט שלעכט פאַרדינט.
שטעלעלעך זיינען אַרויסגעוואָקסן אין פאַרשידענע עקן,
און אַלס וואָס מ׳האָט אַנגעבאָטן, אפילו קליינע גאַלאָנטעריע,
איז זייער שנעל אויספאַרקויפט געוואָרן. און וועט ס׳איז
שוין שווער געווען צו באַקומען רוימאַטעריאַל, האָט דאָס
מיליטער אַליין צוגעשטעלט כדי די באַדערפנישן פון די
זעלנער צו דערפולן. ס׳איז אויך פאַרגאַנגען טעג אַן פאָסט,
האָבן פאַרגעסן צו באַצאָלן, אָבער קיינער האָט נישט געק־
לאָגט, ווייל דער שאָדן איז אפּנים נישט גרויס געווען.

לעבן די קליינע פאַרדינסטן פון די אַלע וואָס האָבן געהאָט
שטעלעכלעך, זיינען אויך געווען וווייניקע, וואָס האָבן גע־
האָט גרויסע רווחים, דינעדיק ווי צושטעלערס פאַרן מילי־
טער. די מיליטער־באַהערדן זיינען געווען באַריכטערעסירט
צו קויפן אַלץ וואָס מ׳האָט געקענט באַקומען אויפן פלאַץ,
און עס איז זיי באַקוועם געווען זיך אַרויסצוהעלפן מיט
מענטשן וואָס האָבן פאַר אַ געוויסן פראָצענט ריווח געקענט
די באַליפערונג קאָנצענטרירן.

דאָס אַלץ האָט געדויערט וווייניק וואָכן, אין וועלכע דאָס
שטעטל איז געווען אַ באזע פאַר איין אָרעם פון דער גע־
נעראַל דאנקעלס אַרמיי, וועלכע האָט אַנגעהויבן די אינוואזיע
קיין קאָנגרעס־פּוילן. די יידישע באַפעלקערונג, זיינדיק
פאטריאָטיש געשטימט, האָט געגלויבט אין אַ שנעלן נצחון
פון דער עסטרייך־אונגאַרישער אַרמיי און גענייגט צו העלפן
מיליטער וועט שנעל ווייטער גיין און אַרײַנדרינגען אינעם
רוסישן שטח, אַזוי אַז דער פראָנט וועט זיך אַלץ דערווײַ־
טערן און דאָס לעבן אין שטעטל וועט זיך צוריקקערן צום
אָמאַליקן שטייגער. אין אמתן האָבן די ערשטע וואָכן נאָך
פאַרשטאַרקט די אילווײַ וווייל דאָס עסטרייכישע מיליטער
איז אין אַנהויב פאַרגעגאַנגען אַן שווערע קאָמפּן. אונדזערע
יידן האָבן אַנגעהויבן זיך לוסטיק צו מאַכן איבער דעם רו־
סישן מיליטער, בפרט ווען זיי האָבן געזען רוסישע געפאַנ־
גענע אין שטעטל און יעדן טאָג געלעזן די באַריכטן פונעם
עסטרייכישן געזעלשאַפט־שטאַב איבער דעם פאַרויסגיין פונעם
מיליטער. אָבער צוביסלעך איז אַוועק די רואיקייט. אייגנ־
טלעך האָט מען שוין אין דער צווייטער וואָך פון חודש אלול
אַנגעהויבן צו הערן געדעמפּטע עקספּלאָזיעס, אין וועלכע
מ׳האָט געקענט דערקענען דעם קול פון קאַנאָנען, אָבער
דער גרויסער אָפּטימיזם האָט נישט צוגעלאָזט צו קיין
שלעכטע געדאַנקען. ווען דער רעש פון די עקספּלאָזיעס איז
אַלץ שטאַרקער געוואָרן, האָט שוין מער נישט געקאָנט זיין
קיין ספּק, אַז עס גייען אַן קאָמפּן, און אַז דער פראָנט דער־
נענטערט זיך צום שטעטל. עס האָט נישט לאָנג געדויערט
און די עסטרייכישע און דייטשע זעלנער, וועלכע מיר האָבן
פריער געזען אין נייע מונדירן, מיט נייער און גלאַנצנדיקער
אויסריכטונג, האָבן אַנגעהויבן צו מארשירן פון צפון קיין
דרום. מידע, שמוציקע, אויפגערעגטע און אפּנים אויך הונ־

געריקע זיינען זיי שנעל און אין אומאַרדנונג אַדורך דאָס שטעטל. די טראַנספּאָרט־אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן אַהינ־צוווען שטראָק געהיט די אַרדנונג, האָט מען איצט געזען, ווי זיי וואָלטן מיט זיך קאָנקורירט, ווער ס׳וועט שנעלער א־ווען. אָזוי ווי מ׳האָט פריער שטאַרק אויפגעפאָסט, אז ס׳זאָל זיין שטאַק־פּינסטער, ס׳זאָל חלילה נישט דורך די פענסטער אַדורכדרינגן קיין ליכט־שטראָל (עס רעדט זיך וועגן נאפט־לאָמפּן)—אָזוי האָט מען יעצט פאַרלאָגט פון די איינוווינער, די גאַסן דורך די פענסטער, וואָס מער צו באַלויכטן, כדי דעם וועג צו באַלויכטן. דאָס בהלהדיקע פאַרן האָט די שאסייען אינגאַנצען צעשטערט, א טייל זיינען געפאַרן אויפן געפּ־לאסטערטן מאַרק און אויף די טראטוארן, אבי וואס שנעלער אַוועק. א סך האָבן אַנגעלויבט די זעלנער און אפּיצירן וועלכע האָבן אונדז דערצילט, אז מ׳גייט בכוונה צוריק, כדי דעם שונא צו פאַרנאַרן און אים דעם אמתדיקן קלאַפּ צו געבן. אַבער קיינעם איז נישט איינגעפאַלן, אז דער פראנט איז שוין אָזוי נאָענט. דערפאַר איז אָזוי גרויס געווען אַלעמענס איבעראַשונג, ווען ענגער א וואַך פאַר ראש השנה, האָבן אין דער פרי אַנגעהויבן קאָנאַנען־געשאַסן צו פאַלן אין מאַרק און אויך אין הייזער. אין א טייל ערטער פון דער זייט זאָן זיינען אפילו געווער־קוילן געפאַלן. טייל האָבן אפילו בא־מערקט, ווי איין אפּטיילונג זעלנער האָט מארשירט אין דער ריכטונג פון סאַן, האָט זיך געלייגט אין א שוואַרמליניע און געשאַסן פון די ביקסן.

די פּאַניק און קאפלאָזיקייט, וואָס האָט באַהערשט דאָס שטעטל, איז נישט צום באַשרייבן. באַלד האָט מען אַנגע־הויבן צו דערציילן אַז דער און יענער האָט שוין פאַרלאָזט ראַזוואַדאָוו. אין וויניקע שעהן, אַן אַסך צו אינערלייגן און נישט וויסנדיק וווהין, האָבן די יידן אין איילענייש אַנגע־הויבן צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל וואָס איז געווארן קריגס־פראנט. די ערשטע האָבן נאָך געקענט דינגן א פור; די וואָס זיינען שפעטער אַנטלאָפן זיינען געאַנגן צופוס, טראַגענדיק אין די הענט פּעקלעך מיט אַביסל שפּייז. פון די ערשטע זיינען א טייל געקומען ביז ריישע און דאָרט האָבן זיי נאָך דערכאפט א צוג, וועלכער האָט זיי געברענגט אין די דרום מערב לענדער פון דער מאנארכיע. אַסך איז נאָר נישט איינגעפאַלן, און אפשר אויך נישט די מיטל געהאט ווייט צו וואַנדערן, זיי האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען פון מלחמה־פעלד, אַנגענומענדיק אז ראַזוואַדאָוו האָט מען דערפאר בא־שאַסן, ווייל עס איז ביים סאן און א באַן־קנאַטנפונקט, אַבער מען וועט דאָך נישט באַשיסן סתם דערפער. און טאַקע נאָכ־דעם ווי דאָס רוסישע צוריקגעלאָזט קיין ראַזוואַדאָוו.

אַבער ווי אַנדערש זעט דאָס שטעטל אויס ווי פאָר א וואָך! ס׳איז דאָך נישט צו דערקענען. א העלפט הייזער אין מאַרק איז געווען צום גרעסטן טייל צעשטערט, און אין די גאַסן האָט מען רוסישע זעלנער געזען. די בירגער וואָס זיינען געבליבן אין שטעטל, האָבן זיך פאַרשלאָסן אין די הייזער, וויייל ווער ס׳האָט געוואָגט זיך אַרויסצוויזן אין גאַס, כדי א נויטיקע זאַך צו קריגן, האָט זיך געמוזט ריכטן, אַז די רוסישע זעלנער וועלן אים די קעשענעס אויסליידיקן און דאָס זיגערל אַדער יעדע אַנדערע ווערט־זאַך אַוועקנעמען. דעם אמת זאָגנדיק, האָבן זיי זיך גארנישט געשעמט אריינ־צוגיין אין די ווינגונגן און פאַרלאַנגען „קושאַט״ [עסן] און אפילו די ריין רוסישע תשובה „ניטשעווא״ האָט זיי נישט אפגעהאַלטן צו זוכן, כדי מיטצונעמען, וואָס זיי האָבן נאָר געוואָלט. ווען מען האָט זיך געווענדט צום קאָמענדאַנט האָט ער געשיקט וואָך אין די פאַרשיידענע פלעצער, כדי צו שיצן פון רויב.

קיין שפּייז איז בכלל נישט געווען, און אַז מ׳האָט צופעליק געוואָר געווארן אַז ביי עמעצן איז געבליבן מעל, ריין אַדער אַנדערע שפּייז, האָט מען אים ממש באַגילדעט, כדי צו קע־נען די נשמה דערהאַלטן. עס זיינען געווען פאַלן וואָס יידי־ש זעלנער האָבן געברענגט עפעס שפּייז וואָס זיי האָבן נאָר געקענט באַקומען פאר א יידישער משפחה. עס האָט זיך געמאַכט, אַז ווען מען האָט געהערט שיסן קאָנאַנען, האָט מען דאָס אַנגענומען באַהבה, וויייל זיי זיינען דאָך „אונדזע־רע״.

אָזוי האָט עס געדויערט ביז חול־המועד סוכות, וועו דאָס עסטרייכישע מיליטער איז צוריק אריין קיין ראַזוואַדאָוו. די יידן האָבן זיי מקבל פנים געווען מיט גרויס שמחה. אָלע האָבן געהאָפט אַז באַלד וועט דאָס לעבן ווידער אריין אין די פריערדיקע שינעס און יעדער וועט צוריק צו זיין האַנדל און וואַנדל; זיי האָבן זיך אַבער שנעל אויבערציגט אַז נישט נאָר די האָפענונג איז נישט מקויים געווארן, נאָר דאָס לעבן איז נאָך שווערער געווארן. עס האָט זיך אַרויסגעש־טעלט, אַז די רוסן זיינען געבליבן אויף דעם דרום־זייט פון סאן, און דאָס שטעטל איז ממש געווען אויפן פראָנט. די אקאפעס זיינען געווען ביי דער צעגעלגיע, און מען האָט געהערט אָפּטיקע שיסעריין. יעדן טאָג נאַכמיטאָג, טיילמאָל אויך א פאר מאָל אין טאָג, האָבן די עסטרייכער געפרווט ברענגן א צוג קיין ראַזוואַדאָוו, אַבער באַלד האָבן די רוסן געענטפערט מיט קאָנאַנען, פון וועלכע אויך דאָס שטעטל האָט געליטן. איין מאָל האָט מען געפרווט הייצן אין מרחץ, אַבער די רוסן דערזעענדיק דעם רויך האָבן צעמיינט אַז עס קומט פון א לאָקאָמאָטיוו, האָבן זיי אַנגעהויבן צו שיסן. איין

שראפנעל האָט געטראָפן אין בית־המדרש און געבליבן אין דער הילצערנער וואָנט. אַזוי איז דאָס לעבן אַלץ שווערער געוואָרן, ווייל קיין שפייז־צופיר איז נישט געווען און דאָס ביסל וואָס איז געבליבן האָט זיך אויסגעלאָזט. נישט איינ־מאָל האָט מען זיך געמוזט לאָזן אין די פעלדער, כדי מיט די הענט אַביסל קאַרטאָפל אויסצוגראָבן, דאָס לעבן צו דער־האַלטן, כאָטש אין די פעלדער זיינען געפאַלן קוילן פון ביקסן.

צוביסלעך איז רייף געוואָרן דאָס באַווּסטזיין ביי די וואָס זיינען איבערגעבליבן, אַז די אויסזיכטן אויסצוהאַלטן, ביז דאָס לעבן וועט זיך ווידער נארמאַליזירן, ווערן וואָס אמאל קלענער. האָט מען אַנגענהויבן זוכן מעגלעכקייטן זיך צו ראַטעוון און פאַרלאָזן די שטאָט מיט אַ פור, אַ זאָל וואָס איז נישט לייכט געווען, ווייל די פוירער האָבן מורא געהאַט צו פאַרן, מען זאָל זיי נישט מאַביליזירן מיט פערד און וואָגן, וואָס איז נישט זעלטן פאַרגעקומען. נאָך אייניקע וואָכן האָט זיך אַנגעהויבן די צווייטע פליכטונג. יעדן טאָג האָט געפליכטעט אן אַנדערע משפחה, נאָכדעם ווי עס איז געלונ־גען צו דינגען פאָר גוט־געלט אַ פור, וואָס זאָל זיי ברענגען אין איינער פון די נענטסטע פלעצער ווו ס׳איז קיין מאַמענ־טאַלע לעבנס־געפאָר נישט געווען. אַ טייל האָבן זיך נאָך דערשלאָגן צו אַ באַנסטאַנציע און דערגרייכט אַ צוג, וואָס האָט זיי אין די ווייטערע לענדער פון דער מאנארכיע ׳עב־רענגט, און אַ טייל זיינען געבליבן שטעקן אַזוי, אַז דאָס רוסישע מיליטער האָט זיי אַנגעאַגט, וועמען עס איז ווידער אַריינגעדרונגען קיין גאַליציע און דאָס מאָל אַ סך טיפער.

די רוסישע אקופאַציע האָט דאָס מאָל 7 חדשים געדו־יערט און די צאָל יידן וואָס זיינען געבליבן אין שטעטל, האָט דערגרייכט בערך 100 משפחות. אָבער מענטשן וואָס זיינען אין שטאָט געבליבן האָבן מיר דערציילט, אַז דאָס לעבן האָט זיך ווי נישט איז ווידער ערעגלט, און די יידן האָבן דאָרט געפונן זייער פרנסה, ביז דאָס עסטרייכישע מיליטער איז ווידער פאַרגאַנגען און די רוסן האָבן בא־פוילן אַרויסצוטרייבן אָלע יידן פונם סאן־ווינקל קיין טיף רוסלאַנד. דאָס איז געשען ערב שבועות תרע״ה (1915).

ווען כ׳בין מיך נישט טועה, איז אין שטעטל געבליבן נאָר משה זוסמאַן, וועמען די רוסן האָבן דערלויבט צו בלייבן כדי זיין מוטער צו פלעגן, וועלכע איז געווען אַן אינוואַליד. די ראַזוואַדאַוואַר יידן האָבן די רוסן פאַרטריבן אינעם דאָרף טאקטאלאַטשק, מענדזשלינסקער פאוויאט, אופאַער גובער־ניע, ווו זיי זיינען געבליבן ביז׳ן סוף פון דער מלחמה. דאָן זיינען זיי צוריקגעקומען קיין ראַזוואַדאַוו.

כרוניקה של המנזר הרוזוואדובאי

מ־15.9.1914—15.11.1919

(תמצית)

15.9.1914: הפצצת רוזוואדוב ב־8 בערב, האש לוחכת כמ־עט את כל העיר. הצבאות הרוסיים עברו את הנהר סאן ונמ־צאים ברוזוואדוב.

16.9.1914: המנזר מלא וגדוש בני הדת הקאתולית ויהו־דים. במקום המקהלה במסדרונות, בבית הכומר בחדר האוכל של המנזר, במרתף, בגן ובעוד מקומות. במשך ימים תמימים עולים הצבאות הרוסיים על בויאנוב (Boyanów). במנזר נמצאת המפקדה הראשית: שני גנראלים, עם המפקד ז׳ילינסקי, במטה גם שני פולנים. במנזר שוכן גם בית חולים צבאי.

אבידות המנזר בעת מלחמת העולם הראשונה מסתכמות ב־62,284 כתרים.

1918: בין היהודים בהלה גדולה. פה ושם פרעות, בייחוד בכפרים. היו מעשי ביזה חלקיים ברוזוואדוב. הגדילו את כוחות המיליציה (הפולנית). ב־5 בנובמבר איכרים־עריקים, לרוב מפלאוו (Plawo) ומטורביה (Turbia) בוזזים ומנפצים את השמשות אצל יהודים. האיכרים השתכרו אצל היהודים למרות שהחנויות היו סגורות ואחר התנפלו עליהם. בפקודתו של סגן לנדושקא שפכו המון ספירט ורום לתעלות כדי להפ־סיק את השיכרות ואת הביזה.

12.11: בשעה 2 אחר הצהריים שוטר אחד, בנו של הסוחר ויג׳יקובסקי, המית ביריה או יותר נכון פצע, כי הקרבן עדיין חי, חייל קלוסקא מאגאטובקא (Agatówka). בני טורביה התנקמו בשל כך באופן אכזרי בבניו של ויג׳יקובסקי ובאב, זה שירה, היכוהו עד לאיבוד ההכרה, ניפצו את גולגולתו, לשני עקרו את שיניו ואת האב היכו בפניו ובעטו בו. אחר

כך התנפלו על חנויות היהודים, החריבו אותן ובזזו אותן ללא רחמים, והפליאו לעשות מכולם בני טוריבה ופלאוו. פירקו מן המיליציה את נשקה, פיזרו את הצבא והוציאו 100 רובים מן המחסן. בשעה 10 הגיע צבא מניסקו ומרודניק ופיזר את הכנופיות הבוזזות. ב־13 בנובמבר יותר ממחצית היהודים, מתוך שלושת אלפים, עזבו את רוזוואדוב.

שנת 1919: ב־15 בינואר הגיעה לטוריבה משלחת־עונ־שין צבאית, המחפשת אחר חפצים גנובים. לוקחים בחזרה את הרובים, מלקים כהוגן 25 מלקות בישבן, בייחוד את הקטינים — בעד כל זה נותנת טוריבה אש״ל, ומספרים גם שעשרה כתרים כל יום, בשביל כל חייל. מספרים שמשלחת דומה נמצאת בסובוב (Sobów) ובעתיד הקרוב גם ברוציצה (Rzeczyca Długa) ובפלאוו. ברוזוואדוב, לאחר שפוזרה ה־מועצה שמנתה את עצמה בחרו על פי „רצון העם" וועדה מייעצת חדשה המורכבת מ־30 איש (24 בני הדת הקאתולית ו־6 יהודים).

1920: היהודים מצפים לבולשוויקים ואפילו אינם מסתי־רים זאת. יש גם מבין האיכרים ששמחים על כך ואומרים שיקבלו אדמות חינם. אין להשיג בשום אופן בשר. היהודים טוענים כי אם יקבלו 140 מארקים בעד קילוגראם, ישחטו פרות ויהיה בשר, אבל מניין לקחת את הכסף?

נשמת כל חי־־־

משה בן־מנחם

שַׁבָּת בָּעוֹלָם, בֹּקֶר חֹרֶף, כְּכָר בַּעֲיָרָה מִשְׁלֶגֶת,
רוֹגְשִׁים הַגּוֹיִים! וּבְתָוְךָ עֵדָה קְדוֹשָׁה וְנִלְעֶגֶת...
הַשַּׁ״ץ רַבִּי מֶנְדִיל, וֶאֱלִימֶלֶךְ ״בַּעַל־קוֹרֵא״, גַּם יַחַד:
יוֹצְאִים בְּרִקּוּד־בַּיִת־הַכְּנֶסֶת״, שָׂרִים וּלְבָבָם מֵת מְפֻחָד:
הָרֹאשׁ הַמְגֻלֶּה מִתְבּוֹשֵׁשׁ כֹּה לְמַרְאֵה הַטַּלִּית הַמְצֻיֶּצֶת,
הַבּוֹכֶה לְקֹרְעֵיהָ וְלָאָרֶץ נִגְרֶרֶת כְּנָפָהּ הַמְקֻצֶּצֶת!
״שִׁיר ״מַה־יָּפִית״, ״זִ׳יד צְרוּעַ!״ יָצוּ הָרָשָׁע בֶּן הַכֹּמֶר,
וְצוֹחֵק הַנֵּרְמָנִי הָרוֹצֵחַ עֵת בְּפִי הַיְהוּדִים זֶה הָאֹמֶר:
״נִשְׁמַת כָּל חַי!״ וֶאֱלִימֶלֶךְ תּוֹמֵךְ בְּרֵעֵהוּ הַמֵּת:
״חֲזָק נָא רַ׳ מֶנְדִיל!״ ״אוֹי לִי, מֶלֶךְ, כֹּחִי יַעֲזְבֵנִי כִּמְעַט!״
בְּתִכְרִיכֵי טָהֳרָה הַשֶּׁלֶג אֶת פְּנֵי הַקְּדוֹשִׁים כְּבָר יְכַס־־־
אֵי שָׁם עַל אִילָן בַּשַּׁלֶכֶת עוֹרֵב מַר יִצְרַח וְיִכְעַס!
לֹא אוֹת, לֹא מוֹפֵת בַּשָּׁמַיִם־־רַק מְנַדֵּל הַגּוֹצְרִים הַגָּבוֹהַּ
שׁוֹלֵחַ צְלָב חַד כְּלַפֵּי מַעְלָה, – סַכִּין אֲרָכָה בְּלֵב אֱלוֹהַּ־־־

בפולין העצמאית

ההתחלה

ח. ס.

העיר שלנו הייתה קטנה מאוד. עד גמר המלחמה העולמית הראשונה חשבנו שהיא שייכת רק ליהודים. בכלל לא שמנו לב לנוצרים אם כי פחדנו פחד מוות מפני „שקצים".

ילדי היהודים היו התלמידים הטובים ביותר בביה"ס. לימוד בביה"ס היה חובה ומי ידע את השפה הגרמנית כפי שידעוה יהודים ובניהם?

פתאום השתנה המצב, המלחמה הרסה דוקא בתים יהודיים. קמה העצמאות הפולנית ואתה האנטישמיות הפרועה שבערה בקרבם במשך דורות. התחילו לרדוף אותנו. שנת 1918, הייתה שנת מאורעות גדולים. כלם פחדו — פן יבואו חייליו של האלר, ששמעם הגיע לעיירתנו. בית הנתיבות היה באמצע העיר. מסביב הייתה כיכר ענקית. ובהגיע הרכבת עם צבאו של האלר חשכו פני העיר. כל הדלתות וההלונות נסגרו.

ההלרצ'יקים רצו מחנות לחנות ודרשו מתנות. צעקו, היכו והתפראו כמו חיות טרף. יום אחד התנפלו על בית המדרש, שם נמצאו באותו בוקר יהודים מתפללים. הצעקות נשמעו בכל העיר. משפחה אחת, אם ובנותיה, רצו ובידיהם מוטות ואבנים להציל את אביהם. אלה שבפנים הקימו בינתיים באריקדה מעצים. הפורעים התאמצו לפתוח את הדלת, אחד מהם גיסה אפילו להכנס דרך החלון. יהודי אמיץ תפס גזר עץ והרביץ בו. הבן בחוץ שהבחין באביו רץ לעזרתו ומשך את החייל החוצה. הייתה זו מלחמה ממש. האחיות ידו בו אבנים.

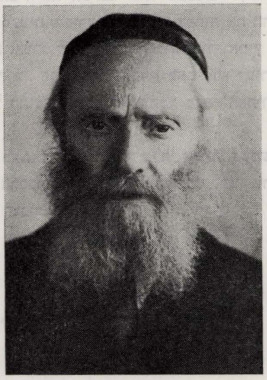
פתאום באה הישועה בצורה בלתי צפויה. נשמעה צפירה חזקה של הרכבת, שקראה את המתפרעים לחזור לרכבת. הם שמעו את הצפירה ורצו לרכבת.

בין שתי מלחמות עולם

אביגדור בירנבוים

זכרונותי מעיירתי רוזוואדוב, אשר בה נולדתי וגדלתי, מתחילים בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשלהי קיץ 1914. הייתי ילד בן שבע. בשבילנו, הילדים, הייתה ההתחלה קצת משעשעת. פורקי עול מהליכה לחדר, רצנו בשוק הגדול והמרווח. הנה — קבוצת מגויסים צועדת לתחנת הרכבת בליווי תזמורת עירונית, המנגנת שירים פולניים, אשר אבק שריפה נודף מהם. ושם, על יד הבארות, מסתודדים יהודים בקבוצות, ומחווים דעותיהם בהלכות אסטראטגיה, כל אחד לפי רוח הלחימה הפועמת בו. הפתעה לא קטנה הייתה עבורנו, כאשר גדוד פרשים ססגוני של אולאנים והוזארים במגבעות פאר, במכנסים ירוקים־אדומים עבר את העיר. הוצאנו להם חלות עוגות, והם כיבדונו בשוקולד ובצנימים. אולם, הייתה זאת שמחה לרגע קט. עד מהרה התחילה המלחמה להראות את צפורניה החדות. התחיל מחסור חמור במזון, בסוכר ואח"כ בלחם. כמה שבועות לאחר מכן התחיל הצבא האוסטרי בנסיגה מבוהלת. רוב האוכלוסיה היהודית עזב את העיר בעוד מועד. אבי — הערשעלע בירנבוים ז"ל ואמי מעמעלע ע"ה, עם שבעת ילדיהם נשארו תקועים במקום. נחפזנו לצאת את העיר, אולם, הרוסים הקדימו אותנו, וכאשר רק יצאנו את העיר, פגשנו ביערות בסיור רוסי, שחסם את הדרך בפנינו. בקושי ובנסים חזרנו העירה, והנה, שוד ושבר. חצי העיר שרופה, גם ביתנו עלה באש, ומכל רכושנו לא נשארו אלא כמה תרנגולות ואווזים מסתובבים מפוחדים בחצר. יצאנו לשוק, והנה על פני הכביש צועד הצבא הרוסי בלי הפוגה. באלפים: קוואקים, קאצאפים; חמושים מכף רגל ועד ראש בכל מיני כלי זיין: בכידונים, בסכינים על

חזיהם ובידיהם מגלבים ארוכים, ורוכבים על סוסים מהירים כשדים. עמדנו בעירום ובחוסר כל, ואמי ע"ה הזילה דמעות על אבדן הרכוש והבית, והנה, יצא חייל אחד מן השורה ואמר ביידיש: „אל תבכו בזמן שהצבא הרוסי צועד קדימה אין זה נאה". ואל אבי ואלינו פנה ואמר, שנסיר את הכובעים מן הראש ונעמוד דום. כעבור רבע שעה חזר ואמר שחייל אחד יפתח את אחד הבתים למעננו ויכניס אותנו לתוכו. הוא עצמו הביא חבילות בגדים ונעליים עבור הילדים. כשוך הקרבות בעיר, עברנו לגור לביתו של דודי מרדכי בירנבוים ז"ל. בביתו היו כמה משפחות פליטים מן הכפרים אשר בס־ ביבה. למרות הפחד והאימה מפני הקוזאקים והרעב המציק היו האנשים מנהלים ביניהם ויכוחים על תוצאות המלחמה. לפעמים ישבו שם חיילים יהודים רוסיים שבאו לשוחח קצת

הרשלה בירנבוים 1874—1949

עם יהודים. התפתח ויכוח סוער, שפלג את המשתתפים לשני מחנות. החיילים היהודיים הרוסיים היו פאטריוטים של „פאניע גנב", כפי שהם התבטאו, וטענו, שהרוסים יכסו את יריביהם בכובעיהם והינם עומדים כבר היום לפני שערי וינה. לעומתם טענו אלה „משלנו" שעד שהרוסים יגיעו לשערי וינה יאבדו את מגפיהם. סופו של ויכוח כזה היה שפיתת הסיר והכנת תה ושתיה בצותא. החיילים היהודים השאירו קצת סוכר עבור הילדים. ביניתיים, הלך המצב והורע מיום ליום. הפגזים התפוצצו סמוך לבית, וחדרו אף לתוך הבית, וצריכים היינו לרוץ למרתף ששימש כמקלט. בלילה קשה כזה הופיעו שוב חיילים אוסטריים בעיר ויעצו לנו לנוס מן העיר מוקדם ככל האפשר כי גם הם עצמם לא יחזיקו בעיר זמן רב. בזמן הרעשת העיר ע"י תותחים רוסיים נמ־ לטנו, כל עוד נפשנו בנו, מן העיר, עד שהגענו, אחרי טלטו־ לים ותוך סכנת נפשות, לעיר הסמוכה — טארנובריג. שם „תפסנו" את הרכבת האחרונה שהסיעה פליטים, בעיקר יהו־ דיים, לעורף. וכך הגענו אחר סבל רב לצ'כיה. לאחר שנה, בערך, כאשר שטחי גאליציה שוחררו מידי רוסיה חזרנו לרוזוואדוב. אולם, העיר לא הייתה כבר כפי שהכרתיה מקו־ דם. פנה זיוה פנה הודה. בכל שררו עזיבות והרס, מחצית העיר שרופה ומרוקנת מתושביה. איתרע מזלו של הדור ההוא — במיוחד הילדים, שהיו בגיל בית ספר. האבות הלכו לצבא, האמהות עסקו בפרנסה. החינוך היה בשפל המדרגה. החדרים ובתי הספר היו עזובים. הילדים ניהלו מלחמות ביניהם. מחוסר כיתות לימוד בעיר הייתה הכיתה שלנו, (בביה"ס העממי) כיתה ג', מחוץ לעיר, בבית עץ נמוך קומה ע"י חורשה, ממול המנזר הנוצרי — סביבה גויית טהורה. בצאתנו מן הכיתה, התנפלו עלינו ה„שקצים" מכל העברים והחל קרב אבנים שנמשך שעות ארוכות. הנני לציין, שלמ־ רות הקשיים האלו ולמרות שהיינו מעטים במספר לא נטשנו את המערכה והמשכנו לבקר בבית הספר.

הבשורה על הצהרת בלפור הביאה עמה רוח חדשה. ההת־ רגשות הייתה גדולה. באותו זמן קמה גם תנועת החלוץ בעירנו. ההבחנה בין דתי ללא דתי טרם הייתה בעירנו וכל מי שיכול היה לאחוז במעדר או באת היה לחלוץ, וכולם היו מוכנים לעלות ארצה. בינתיים קדרו שמי עיירות פולין וכוסו ענגים כבדים מבשרי פרעות. האימפריה האוסטרית התמו־ טטה, והפולנים, שכורי שמחה ושתויי יין, „עשו להם שמח", התעללו ביהודים ושדדו מרכושם. בעירנו התארגנה בימים ההם „הגנה עצמית" מחיילים יהודיים שחזרו הביתה. הם סיירו בעיר ובדרכים המובילות לעיר כשרוביהם על כתפיהם אבל, מצב זה לא נמשך זמן רב. המיליציה הפולנית שהוקמה, הבינה שההגנה העצמית יכולה להפריע ל„הכלופצעס" שלהם מלפשוט את ידיהם בחנויות היהודים. היא פירקה איפוא את „ההגנה העצמית" והחרימה את נשקה. היו בזה אות והזמנה לפוגרומים. ובכן, רוזוואדוב טעמה מספר פעמים התפרעויות של ההמון שחפצם היה רק שוד. כל החנויות בעיר שודדו עד תום. במרוצת הזמן, השתפר המצב, והחיים הכלכליים בעיר נכנסו לאפיקים נוחים ויציבים. גם החיים הציבוריים היו מפכים על מי מנוחות. הנוער, שהתחנך בין כתלי בית המדרש, לבו היה ער ופתוח לצעדי ההיסטוריה, וראה בעלייה לארץ הגשמת תקוה נושנה של „ושבו בנים לגבולם". כותב שורות אלו היה בין מניחי היסוד של תנועת „צעירי מזרחי" בעירנו.

פתחנו מועדון בו התנהלה עבודה תרבותית פורייה. הייתה תקופה שניהלנו גם בית ספר עברי דתי (חדר מתוקן). הש־

תתפנו בכל פעולה ציונית בעיר. היה לנו נציג בועדת הקק״ל, ובכל המגביות עבדנו במשותף עם שאר ההסתדרויות. משורותינו עלו ארצה הרבה חברים אחרי תקופת הכשרה. הנוער הדתי לא הסתפק בפעולות מפלגתיות גרידא. הוא קבע לו עתים לתורה וזאת דווקא בביהמ״ד, מקום התפילה. כי אמרנו, שלימוד גמרא הוא כעין עבודת השם בדביקות בניגון ובהתלהבות. מלבד זאת, נגע ללבו גם העני עובר אורח או יהודי עני שנשאר תקוע חולה בעיר. הפעולות למען התרכזו בביהמ״ד, אשר היה מבצר העניים. במשך הזמן, כאשר התרבו היורדים מנכסיהם במלכות פולין, וגל העניים גאה, נוסדה בעירנו קופה לעניים, וגם הוקמה אכסניה עבור עניים עוברי אורח. אבי ז״ל, הערשעלע בירנבוים. היה גבאי במוסדות הנ״ל, נוסף על היותו גבאי בביקור חולים ובחברה קדישא. מספר שנים לפני בוא השואה ארגנו את ה״שומר הדתי״ ו״בני עקיבא״. המחנכים בתנועות אלו היו אחי יהושע בירנבוים ז״ל, משה זילבר ז״ל, וייבדלו לחיים טובים, מאיר פינגערהוט ומשה וקס. הארגונים האלו התפתחו והיו כפרחי ניצה. מיטב הנוער הדתי השתייך והתרכז סביבם והיו לשם ולתפארת לעיר. עד שעלה האשמדאי הנאצי וחבל בנטיעות. זה היה יום מר. יום ב׳ דחוהמ״ס 1939 כאשר הגסטאפו הוציא פקודה כי על היהודים לעזוב את העיר. כבר השכם בבוקר התחילו לזרום מכל קצווי העיר אנשים, נשים וטפיהם אל השוק עם חביליזיהם. הסתכלתי דרך חרכי התריסים ואימה נפלה עלי. כל השוק הגדול התמלא יהודים. כולם עמדו במין שלווה כאילו היו מחכים לגס, שתפתח האדמה את פיה וכל הרשעה תרד תהומה. התחלחלתי כבר מפחד שמא אאחר את המועד ולא אוכל להיות שם. אברי היו משותקים. לא נגעתי בדבר, ולא יכולתי לארוז דבר ולהתכונן ליציאה, כי עד הרגע האחרון לא האמנתי בדבר הזה, שאפשר לגרש אוכלוסיה שלימה חפה מפשע, ולהוציאם מבתיהם אשר גרו בהם מדורי דורות ולשלחם בידים ריקות לשטח הפקר... התעוררתי, כשאשתי נכנסה מחוץ לבית ואחריה אנשי הגסטאפו שצרחו „הערויס, שנעלער הערויס״. וככה יצאנו אני, אשתי וילד בן שנתיים, ועזבנו בית מלא כל טוב וחנות מלאה ועמוסה סחורה, בידים ריקות. אך הגענו לשוק, ניתנה פקודה לזוז. דפקונו לעבר מעבר נהר סאן. גדול היה היאוש ועוד יותר הצער לראות איך נרמס ברגל גאוה צלם אלוקים. בפינות הרחובות אשר על המסלול שצעדנו בו, צבאו תושבים נוצריים בפרצופים צוהלים ושמחים, ונחיריהם רועדים לריח השוד והגזל של רכוש ועמל דורות. ואין זה עניין הכל, הזוועה התחילה ע״י הנהר סאן, כאשר כל משפחה רצתה כבר להיות בעבר השני של הנהר, כנמלטים מאנייה בוערת, ושמה עמדו קציני הגסטאפו וגזלו וחמסו מכל אשר בא לידי. ארוכה ועקובת דם הייתה הדרך עד הגיענו הלום, וכעת, בהיותנו בציון, מצוה עלינו להנציח את זכר אלו אשר נפלו כקדושים ולא זכו לראות את ציון. יהא זכרם ברוך.

זכרונות און איינדרוקן

א. בירנבוים

איך געדענק ראַזוואַדאָוו, מיין געבורט־שטאָט, פון סוף 1914, בעת איך בין אַלט געווען 7 יאָר; דעמאָלט איז אויסגעבראַכן די ערשטע וועלט מלחמה. באַפרייט פון גיין אין חדר זיינען מיר קינדער געווארן די בעלי בתים פון דעם בריטן און גרויסן מאַרק. באַשעפטיקונג האָט נישט געפעלט. דאָרט מאַרשירט איין גרופּע איינגערופענע צו דער באַן־סטאַציע, באַגלייט מיט מוזיק. דאָ שטייען רעדלעך יידן און ווייזן אַרויס בקיאות אין סטראַטעגיע. די שמחה שטייגט, וועט עס קומען אַן פאַלקן פון עסטרייכישע רייטער־הוזאַרן, אולאַנער מיט זייערע פיל פּאַרביקע מונדירן און רייטערלעכע פערד. אַבער באַלד האָט די מלחמה אָנגעהויבן צו ווייזן דעם ריכטיקן פּרצוף — דעם הונגער. און די שיינע וווּנדערלעכע אַר־מיי איז שנעל צעקלאַפּט געוואָרן און בלויז רעשטלעך האָבן זיך אייליק צוריקגעצויגן. דער פּראַנט האָט זיך אַוועקגעשטעלט ביים נאָענטן טייך „סאן״, ביי דעם אַזוי באַלעבטן דורך אונדז קינדער, שטראָם, וועלכער איז אין די הייסע זומער־טעג געווען די גרעסטע אַטראַקציע פאַר אַלט און יונג. דער רוב הייזער פון שטעטל איז אַוועק מיטן רויך; אויך אונדזער הויז און אייגנטום איז דעמאָלט פאַרברענט געוואָרן. דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך עוואַקואירט קיין טשעכיען און אונגאַרן. די וועלכע זיינען געבליבן אויפן אָרט, זיינען פאַרנומען געוואָרן דורך דער רוסישער אַרמיי אין טיפן רוסלאַנד. אונדזער פאַמיליע האָט געהאָט די „זכיה״ קענען צו לערנען פנים אל פנים די קאַזאַקן מיט

די פּיקעס, אָבער אויסניצענדיק אַ מאָמענט, ווען דאָס שטעטל איז איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט, איז מיין פאָטער געלונגען צו ברענגען די גאַנצע פאַמיליע (פאָטער, מוטער און 7 קינדער) נאָך טאַרנאָבזשעג כאָפן דעם לעצטן צוג און אַזוי אָרום זיינען מיר געקומען נאָך טשעכיען.

וועג די רוסישע אַרמיי האָט געמוזט פאַרלאָזן די געביטן פון גאַליציען, זיינען מיר אַהיימגעפאָרן, אָבער ראַזוואַדאָוו איז חרוב. און מען דאַרף אַנהויבן אַלץ אויפדאָסניי. שוועדע צייטן. פיל פאָטערס רופט מען איין צו ראָטעוועז די עסט־רייכישע אימפּעריע. און די מוטערס דאַרפן זאָרגן פאַר פּר־נסה און דערצייען קינדער, אָבער פּרנסה איז נישטאָ. חדרים און שולן פעלן, אָבער די קינדער פעלט נישט קיין באַשעפ־טיקונג — מען פּירט טעג און נעכט מלחמות צווישן זיך און מיט די שטעטישע שקצים.

צום סוף פון קריג איז געקומען אַ בשורה וועגן דער באַל־פור־דעקלעראַציע. די באַגייסטערונג איז געווען שטאַרק. עס איז אַרגאַניזירט געוואָרן דער „החלוץ" מען האָט אַנגענהויבן באַאַרבייטן די יידיקע פלעצער. ווער עס האָט נאָר געקענט האַלטן אַ האַק און אַ זעג, איז געוואָרן אַ „חלוץ" — גרייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

דערווייל האָט די לופט אין די פוילישע שטעט און שטעט־לעך אַנגעזאָגט אַ שטורם. די עסטרייכישע אימפּעריע איז צוזאַמענגעבראָכן. פוילן איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק און פאָר גרויס פרייד האָבן פוילישע סאָלדאָטן געריסן יידישע בערד און פּיאות און געפלינדערט יידישע געשעפטן. באַזונ־דערס האָבן זיך אויסגעצייכנט די אַזוי גערופענע „האַלער־טשיקעס". אין אונדזער שטעטל איז אין יענער צייט אַרגאַ־ניזירט געוואָרן אַ זעלבסטשוץ פון יידישע סאָלדאָטן צוריק־געקומענע פון פראָנט, אָבער די פוילישע מיליץ האָט גוט פאַרשטאַנען, אַז דאָס קאָן זיין אַ שטערונג פאַר זייערע „כלאפצעס" צו רויבן יידיש האָב און גוטס, האָבן זיי די זעלבסטשוץ אָנטוואָפנט און אויפגעלעזט, אַזוי אָרום איז דער וועג פאַר פאָגראָמען געוואָרן פריי.

וכך הווה. עס האָבן זיך אָנגעהויבן „ראָזרוכעס". ד. ה. פשוט גערעדט, פאָגראָמען אויף יידן. טויזנטער פויערן פון די אָרומיקע דערפער האָבן אין שום שטערונג אָנגעהויבן אַ סיסטעמאַטישן רויב און אויסגעליידיקט אַלע געשעפטן. עס האָט פאַרגומען פיל, פיל צייט, ביז דאָס לעבן האָט זיך נאָר־מאָל איינגעשטעלט. די בעלי מלאָכות האָבן צוריק אויפגעש־טעלט זייערע ווערשטאָטן, די סוחרים זייערע געשעפטן און די עקאָנאָמישע לאָגע האָט זיך סטאַביליזירט. דאָס קהילה־לעבן איז געפאָלן רויק. יידן האָבן געגרינדעט סאָציאַלע חברות פאַר קראַנקע און אָרעמע, חברת „בקור חולים" חב־רת „תומכי עניים". דאָס אַלץ שלאָ על מנת לקבל פרס. מיין פאָטער הערשעלע בירנבוים ז״ל און אויך אַנדערע בעלי בתים האָבן אַוועקגעגעבן אַ סך צייט דער דאָזיקער אַרבייט. בכלל האָט דאָס שטעטל ראָזוואַדאָוו, וואָס דאָס רוב באַפּעל־קערונג איז געווען אַ יידישע, געהאַט אַ נאָמען אין דער גאַנצער געגנט מיט אירע איבערגעבענע ציוניסטן, מיט איר געלונגענער באגאבטער יוגנט, מיט די „חלוצים" און מיט איר רעליגיעזער יוגנט. ס׳רוב חובשי ביהמ״ד־יוגנט האָט זיך גרופירט אָרום די „צעירי מזרחי"־אַרגאַניזאַציע, וועלכע איז דורך אונדז געגרינדעט געוואָרן. איר לאָזונג איז געווען: ארץ ישראל, עם ישראל, ואורייתא חד היא. מיר האָבן קובע עתים געווען צו לערנען גמרא און אַנדערע לימודי קודש אין בית המדרש און דאָס מיט ברען און התלהבות; דאָקעגן ציוניסטישע טעטיקייט האָבן מיר געפירט אין אונדזער לא־קאל. מיר האָבן געפירט אַ פרוכטבאַרע קולטורעלע אַרבייט און געווען אַקטיוו אין אַלע אונטערנעמונגן לטובת די נאַצ־יאָנאַלע פאונדן, וועלכע זיינען דורכגעפירט געוואָרן בשות־פות מיט אַנדערע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס. אַ באַזונדער קאַפּיטל איז געווען השומר־הדתי — בני עקיבא יוגנט, וועל־כע איז אַרגאַניזירט און געפירט געוואָרן דורך די חברים: משה׳לע זילבר ז״ל, מיין ברודער יהושע בירנבוים ז״ל וי־בדלו לחיים ארוכים מאיר פינגערהוט, משה וואָקס און אַנ־דערע. עס איז געקומען דער 1טער ספטעמבער 1939. וועג נאָר די גסטאַפּאָ איז געקומען קיין ראָזוואַדאָוו, האָט זי באַ־פוילן, אַז יידן זאָלן פאַרלאָזן די שטאָט און גיין — צו די רוסן. דעם צוויייטן טאָג חוהמ״ס (ת״ש) 1939 באַלד פרי האָבן יידן אָנגעהויבן שטראָמען צום זאָמעל פונקט־צום מאַרק, איך האָב אַרויסגעקוקט דורך די צוגעמאַכטע לאָדנס. דער מאַרק איז פול מיט מענער, פרויען און קינדער. מען שרייט נישט, מען ווייזט נישט; עפעס הערשט אַ רואיקייט, אַ גלייכגילטיקייט, אָדער אַ דערוואַרטונג אויף אַ נס, אַז די ערד זאָל זיך שפּאָלטן און אַריינגענומען דאָס גאַנצע שלעכ־טס. איך בין געשטאַנען צוגעשמידט צום פענצטער, נישט קאָנענדיק אויפהייבן קיין האַנט אָדער פיס, עפעס האָט זיך נישט געוואָלט גלויבן, אַז מען קאָן נעמען אַ גאַנץ פרידלעכע אומשולדיקע באַפעלקערונג און באַזייטיקן זי פון אירע איינ־געזעסענע היימען און שיקן זי זוכען אַ היים. אויפגעוועקט פון די זיך אַרייניריסנדע אין שטוב גסטאַפּאָ־לייט: „הע־רויס, שנעלער הערויס". און אַזוי זיינען מיר אַרויס אין גאַס איבערלאָזנדיק אַ שטוב פול מיט אַלעס גוטן און אַ געשעפט, געפאָקט מיט סחורות, און אַרויס ליידיק. און באַלד איז גע־פאָלן אַ באפעל צו רירן און מען האָט אונדז געטריבן אין דער ריכטונג צום טייך סאן. אין די ווינקלען־גאַסן איז געש־

טאָנען די קריסטלעכע באָפעלקערונג, באָלייטנדיק אונדז מיט שפּאָס־בליקן און געלעכטער, וואָרטנדיק אָזוי ווי די היענעס אויף רויב. די אמתע בהלה האָט געהערשט ביים אָריבערשיפן זיך אינעם דעם טייך, יעדער האָט געוואָלט ווי אמגיכסטן זיין אויף דער צווייטער זייט אָזוי, ווי מ׳אָנט־לויפט פון א מגפה, אָבער דאָ זיינען געשטאַנען געסטאַפּאָ און האָבן גענישטערט און צוגענומען, וואָס עס לאָזט זיך. אָזוי אָרום זיינען מיר אָריבער דעם סאָן, און זיינע וואָסערן זיינען געפלאָסטן רויאיק און געלאָסן, נישט פילנדיק דעם שטורם פון אונדזערע הערצער, וועלכע זיינען געווען פול מיט צער און יאוש.

אונדזער שטעטל

וואלף וויינשטאָק

נאָכן צוזאַמענברוך אין 1918 פון דער קייזערלעכער עסט־רייכישער אימפעריע, און דעם אָנטשטיין פון דער פּוילישער רעפובליק האָבן די אלטערטשיקעס פון האלערס אָרמיי אהיים פאָרנדיק פונעם פּוילישן באלשעוויסטישן פראָנט, אַראָפּגיי־ענדיק פון דער באָן צוזאַמען מיט עטלעכע אָרטיקע כוליגא־נעס, אַדורכגעפירט א פּאָגראָם, אי־בערדרייענדיק אַלע יידישע טישלעך, סטראָגאנעס, אין מאָרק, געריסן בערד ביי די יידן א.א.וו. צוקומענדיק צום רב׳ס בית־המדרש, ווו יידן האָבן געדאַוונט, האָבן זיי באָגעגנט א שטאָרקן ווידערשטאָנד ס׳האָט זיי באָגעגענט מיט פּעשט רחל סופר (טאבי אַדאָלפס טאָכטער), און די יידן, וואָס זיינען אָרויס פון בית המדרש. ס׳איז אָרגאַניזירט געוואָרן א זעלבסטשוץ פון דעמאָקא־ליזירטע יידישע זעלנער; אין א שיינעם טאָג האָט דער שטאטסקאָמאנדאָנט אָנטוואָפנט די יידישע מיליץ, און דער־מיט דערמעגלעכט דעם פּאָגראָם. עס זיינען דאָמאָלס גוט צעשלאָגן געוואָרן הענעך ווינן, און מוישע אלטערס (לייב־לער).

אין דער צייט איז אָנטשטאָנען די פּוילי־ציון־פּאָרטיי. א גאַנץ גרויסע צאָל חברים אָרבעטער, בעלי־מלאָכה, האָבן פאָרלאָזט די אַלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט שוין עקזיסטירט פון פריער, מיטגענומען דאָס בעסל איינ־וועגאָר און אָביסל ביכער. אין דער פּעריואָדלטונג פון דער פאָרטיי זיינען אָריין שייצי ראָטענבערג, (שלמה ראָטענ־בערגס טאָכטער) יעקב פלוס, דוד פלוס, לייב רייכנטאָל (פלוס), מאָשקע שויער, דוד אנהיזיגער, בערל רייס, אברהם פאס, מיט ישראל עלי אבטעלאן אלס פאָרזיצער.

די גאָס פון די פאכלייט, וואָס איז באשטאַנען כמעט פון איין משפּחה, איז אָנגעפּופּן געוואָרן צוליב דעם די גאָס פון די יואליס; אַז עס איז פאָרגעקומען א שמחה, האָט מען זיך געווונטשן, איה״ש ביי מיין יואל און ביי דיין יואל.

די גאָנצע אינדוסטריע אין אונדזער געגנט אין די דאָמאָלס־דיקע צייטן איז באָשטאַנען פון איין טארטאק, וועלכער איז געווען פאָרפאכטעט צו א ייד, וועלכער האָט נישט געהן צו־געמונען יידישע אָרבעטער, ערשטנס האָט ער געהאט בילי־גערע אָרבעטער, קריסטן פון דער דאָרפישער באָפעלקערונג, צווייטנס צוליב פאָליטישע טעמים.

ביי די פּועלי ציון פלעגן פאָרקומען פאָרלעזונגען אויף פאָליטישע און ליטעראַרישע טעמעס. די אלע פאָרלעזונגען האָט באָזוכט א גרויסע צאָל חברים ווי אויך סימפאטיקער פון דער פאָרטיי. די פאָרטיי האָט אויך געמוען אַן אקטיי־ען אָנטייל אין קהל, אין געמיינדע (שטאטראט); אין די וואָלן צום סיים, און האָט אין אסך פראָגן מיטגעאָרבעט מיט דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. אין דעם פאָרטיי־לאקאל האָט מען זיך אויסגעלעבט געזעלשאפטלעך, מ׳האָט געלייענט פאָרשידענע צייטונגען, טעגלעכע און זשורנאַלן, דעם „מא־מענט״, „פאָלקס־צייטונג״, „ליטעראַרישע בלעטער״, און אַנדערע; מ׳האָט געשפּילט אין שאך, פינג־פאָנג, עס איז אויך טעניס געווען א דראמ. קריין, אונטער דער לייטונג פון יוסל האקל, שמואל סאפיר, לייב רייכנטאל (פלוס), יעקב פלוס, פון צייט צו צייט האָט מען אדורכגעפירט פאָרשטע־לונגען פון יידישע דראמאטורגן, אנסקי, פרץ הירשביין, און אַנדערע. עס זיינען אויך פאראנשטאלטעט געוואָרן טאָנץ־אָונטן, און זאמלונגען פאָרן נאַציאָנאל־פאנד, די הכנסות פון די אלע אימפרעזן זיינען געגאנגען אויף פאָרגרעסערן די ביבליאטעק.

עס איז אויך אָרגאַניזירט געוואָרן א יוגנט־גרופּע, מיט מיי־ליך ראטענברג אין דער שפּיץ, און דוד שייער אלס סעק־רעטאר. דאָס אלץ האָט נישט לאַנג געדויערט. דער גרעסטער טייל פון די מיטגלידער איז אוועק קיין אויסלאַנד, צי אין אַנדערע שטעט, אויף אזא אויפן איז די פאָרטיי ליקווידירט

געווארן פון זיך זעלבסט. אבער ס׳האט נישט לאנג געדויערט און די געציילטע אינערגעבליבענע האבן געגומען אגראניזירן די יונגע גרופע „יוגנט", וואס האט פארטגעזעצט די ארבעט. נאך דער שפאלטונג פון פועלי ציון אין 1924 זיינען זיי אריבער צו די לינקע פועלי ציון. מ׳האט אינערגענומען דעם אינווענטאר און די ביבליאטעק, מיט וועלכער וויינשטאק וואלף האט אנגעפירט, ביז זי איז געווארן ליקווידירט דורך דער מאכט און אינערגעבען געווארן דער קהילה אין 1937. מיט א צייט שפעטער איז ארגאניזירט געווארן א יידישע שול, איר לייטער איז געווען יעקב פלוס, וועלכער האט זיך פארבונדן מיט צישא. יידיש ליטעראטור און געשיכטע האט געלערנט יעקב פלוס, יידיש שרייבן דוד שייער, פוליש — בעריש רייך, ארימטעטיק עוזר אנהיי־גער, אויך דאס האט גישט מאריך ימים געווען, צוליב דעם וואס מ׳האט גישט געפעגט באקומען קיין לעגאליזאציע פון דער מאכט. נאך א קורצער הפסקה בעת א באזוך אין שטאט פון דעפוטאי קארל אייזנשטאט, וועלכער איז געווייליט געווארן אין אונ־ דזער ראיאן, האט אים באזוכט א דעלעגאציע פון דער יוגנט־ ארגאניזאציע, די חברים: יעקב פלוס, לייביש רייכנטאל (פלוס), אברהם גאלדמן און דוד שייער, און געבעטן דער־ לעדיקן די לעגאליזאציע. ער האט אינטערווענירט אין דער לעמבערגער וואיעוואדזשטווע. דאס האט געשטארקט דעם באזיס פון אונדזער טעטיקייט. עס זיינען ארייז אין דער פארוואלטונג פון דער פרץ־ביבליאטעק פרישע חברים; דוד שייער, ישראל קילער, עזור אנהיזיגער, וויינשטאק וואלף, חיה רבקה אייכנבוים (פלוס), יוסף אויסיבל, יוסל גראס. מ׳האט ארגאניזירט פון צייט צו צייט פארשידענע פארלע־ זונגען פון אייגענע כוחות, (שמואל סאפיר) און פרעמדע. מ׳האט אויך ארגאפגעברענגט פון די גרעסערע שטעט רע־ פערענטן: יואל מסטבוים, ש. יוריס, שניידערמאן, פינקאוש, און אנדערע. פון די הכנסות האבן מיר איינגעקויפט אלע גייעסטע ביכער. מיט דער צייט האבן מיר געהאט הן א גרויי־ סע צאל ביכער ווי אויך לייענער אסאך.

כ׳וויל אויך דא דערמאנען ספעציעל ישראל וויזן ז״ל הערש וויזנס זון, וואס האט פיל געהאלפן אונדזער ביב־ ליאטעק.

מיט דער צייט זיינען די גרינדער פון דעם פרץ־פאראיין אוועק פון דער לייטונג. דאס איז געווען אין די יאר 1932— 1937. עס זיינען געקומען יינגערע חברים, משה אנהיזיגער, געקומען פון ווילנע, געלערנט אין גימנאזיע דארט, געמוזט איבעריייסן דאס לערנען צוליב פינאנסיעלע טעמים; חנינה העלער, וועלכער האט געארבעט ביי יוסל נויכס אלס שניי־ דער, עלי זילבערמאן, יידל שפרינגער, די ארבעט איז אוועק אויף אנדערע רעלסן, דאס איז געווען אין דער צייט נאך היטלערס קומען צו דער מאכט, עס האט אנגעהויבן בלאזן מיט שטארקע אנטיסעמיטישעווינטן.

צוליב פארשידענע סיבות איז די קליינע צאל יידן וואס איז געווען באשעפטיקט און געלעבט אין די דערפער, גע־ מוזט פארלאזן זייערע ווינערטער און אריבער די דער־ נעבנדיקע שטעטלער. דער גרעסטער טייל יידן פון דער שטאט האט באדארפט זיינע פרנסה פון די פויערים קריסטן, וואס זיינען געקומען אויף די ירידים צו פארקויפן זייערע אגראר־פראדוקטן, און איינקויפן ביי די יידן פון דער שטאט אלע ארטיקלען פאר זייער געברויך. די יידישע באפעלקע־ רונג איז די לעצטע יארן, מיט קליינע אויסנאמען, נישט צו־ געלאזן געווארן צו קיין שום מלוכה׳שער באשעפטיגונג. דאס אלעס האט משפיע געווען אויף די יידישע לינק־געשטימטע ארבעטער. אונטער דעם דעק־מאנטל פון דער פרץ־ביבליא־ טעק, האט זיך דער יונגער אקטיוו פארבינדן מיט דער אומ־ לעגאלער קאמוניסטישער באוועגונג אין ריישע, און אויס־ געפירט אלע אירע אנווייזונגען, און אויפגאבן. מ׳האט פאר־ שפרייט, אין די אירמיקע דערפער, ווי אויך אין דער שטאט אומלעגאלע ליטעראטור, זיי זיינען אויך געווען פארבונדן מיט דער קריסטלעכער פוילישער ראדיקאלער באוועגונג, מ׳האט אנגעהויבן אבאנירן די לינקע צייטונגען און זשור־ נאלן „דער פריינד" אין ידיש און אין דער פוילישער שפ־ ראך, און אנדערע אומלעגאלע אויסגאבן וואס זיינען ארויס. אין דער צייט זיינען צוגעקומען נייע חברים, חלוצים, דע־ פארטירטע פון א״י דורך דער ענגלישער מאנדאטאר־מאכט פאר קאמוניסטישער טעטיקייט. דאס זיינען: לייביש קארפף (בירנבוים), געפאלן אין קאמף געגן די פאשיסטן אין שפא־ניען, באזשי זילבער און מוישינקע זילבער. באזשי איז אום־ געקומען אין לעמבערג. מוישינקע זילבער געפינט זיך היינט צוטאג אין אמעריקע.

דער יונגער אקטיוו איז געשטאנען אין קאנטאקט מיטן „אגרוד" וועלכע האט געהאט אינפארמאציעס וועגן דער מעגלעכקייט פון דער איינוואנדערונג קיין בירא בידזשאן. עס איז אויך טעטיק געווען דער „מאפר", הילף פאר פאלי־ טישע ארעסטירטע. דער גאנצער אקטיוו איז אין 1937 ליק־ווידירט געווארן דור דער פאליציי, דאס זיינען: (1) משה אנהיזיגער, וועלכער איז אפגעזעסן 3 יאר תפיסה אין רייש־ע, ארויס אויף דער פריי נאך מוטיקער, געפאלן אין קאמף צוזאמען מיט דער חברטע סורטשע לינדענבוים אין לעמ־ בערג אין 1941 יאר בעת דעם אנפאל אויף ראטנפארבאנד; (2) חנינה העלער (פראסט) אפגעזעסן אן אורטייל פון 3 יאר אין ריישע ארויסגעקומען פון דארט נאך מער איבערגעגעבן

דער אַרבעטער זאָל, געפינט זיך היינט אין ישראל ; (3) יידל שפּריינגער, געפינט זיך היינט אין לאָנד.

באַלד נאָכדעם איז דעלעגאַליזירט געוואָרן די „פּרץ־ביב־ליאטעק", און דער גאַנצער אינוועניטאר אין די ביבליאטעק האָט איבערגענומען די קהילה ; מיט דעם איז פֿאַרענדיגט געוואָרן די טעטיקייט פון דער פּרץ־ביבליאטעק.

די לעצטע יאָרן פֿאַרן קריג איז אין דער אומגעבונג פון דעם שטאָט אַנשטאַנען דער „צאַפּ", דער צענטראַלער ראיאן פֿאַר אינדוסטרי. דאָרט זיינען געווען באַשעפֿטיקט אַ גאַר גרויסע צאָל פּוילישע אַרבעטער. דאָס האָט געשאַפֿן אַ שטיקל קאַניונקטור ביי דער יידישער באַפֿעלקערונג אין שטאָט, דער פֿדיון האָט זיך געהויבן ביי די סוחרים, און בעלי מלאָכה׳ס, און די אַרטיקע פּוילישע אַנטיסעמיטן האָבן שוין דעמאָנסטרירט און געקלאָפּט לאָזונגען אויף די וועגן („Cop bez Żydow"). (דער צענטראַלער ראיאָן און יידן), („Swój do swego") איז אַנדערש נאָכגישן לאָזונגען.

נישט לאַנג נאָך דער אָקופּאַציע פון דייטשן מיליטער פון אונדזער שטאָט, זיינען דער גרעסטער טייל יידן פון ראָז־וואַדאָוו אַרויסגעטריבן געוואָרן אויף דער צווייטער זייט פון סאָן, אַ גאַנץ קליינער טייל זיינען איבערגעבליבן אין די דערנעבנדיקע דערפֿער, דאָס זיינען געווען עלטערע מענטשן און קראַנקע וועלכע זיינען נישט געווען אימשטאַנד צו וואַנדערן, אָבער דער גרעסטער טייל פון אונדזער שטאָט, האָט זיך צום גליק געפונען אין לעמבערג. בעת אַ רעגיס־ראַציע פון די וואָסווילן צוריק אַהיים פֿאַרן צו די דייטשן, האָט דער גרעסטער טייל זיך פֿאַרעגיסטרירט צוריק אַהיים צו פֿאַרן, נאָכן פֿאַרענדיקן די רעגיסטראַציע האָט די מאַכט צוגעשטעלט עשאלאנען, און אַלע יידן פון פּוילן איבערגע־פּירט אין טיפן רוסלאַנד וווּ אַ קליינער טייל איז אויסגעש־טאָרבן. דער גרעסטער טייל האָט אויסגעהאַלטן דעם מלח־מה־קאשמאר, און דער ווייט גרעסטער טייל פון זיי געפינט זיך היינט צו טאָג אין ישראל.

כ׳וויל דאָ דערמאָנען עטלעכע מענטשן, מיט וועלכע מיר האָבן זיך אַסאָך מאָל צוזאַמענגעטראָפֿן אין בארירט פּער־שידענע אָקטועלע פראָבלעמען פון דעם יידשן לעבן בכלל : דוד לייב בלימאָן, בעריש מאָלער, אַ געזעלשאַפֿטלעכער עסקן, אַ לאָוועניק אין דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, אַן אָקטי־ווער מיטגליד אין דער ציוניסטישער באָוועגונג ; אומגעקו־מען צוזאַמען מיט דער משפּחה ; זיסל צין — אַן האָנטווער־קער, דאָזאר אין דער קהילה, געפירט אַ עקשנותדיקן קאַמף פֿאַר לינדערן די שטייערן פון די בעלי־מלאָכה׳ס, פֿאַרויצער אַ געווּיסע צייט פון האָנטוערקער פֿאריין, וועלכער האָט אויך געהאָט אַרגאַניזירט אַ קאָנסום, וואָס האָט נישט לאָנג אָנגעהאַלטן. ער געפינט זיך היינט צוטאָג אין אַמעריקע, חיים אפרים אנהיזיגער, אַ עמד־ייד, אַ בעל־מלאָכה אָפּגע־אַרבעט דעם טאָג, דערנאָך געגומען אַ ספר אין דער האָנט. מיט דעם האָט ער געענדיקט זיין טאָג טעגלעכע אַרבעט. אין משך פון לאָנגע יאָרן האָב איך נישט געהערט קיין הויך וואָרט פון דעם ייד, אומגעקומען מיט דער טאָכטער טאָבי אנהיזיגער אין זאָקליקווּוי ; יוסל לינזנבוים געפירט אַן אָפן הויז, ווער עס איז אַריינגעקומען הונגעריק, איז אַרויס אַ זאָטער ; ספּעציעל אַרימע־לייט פון דער פרעמד. זיין הויז האָט זיך געפונגן נעבן בית המדרש. אין דער שול, און אויב עס האָט זיך דאָרט געפונגן אַן אַרימאַן, וואָס איז געבליבן אַן אַ נאָכטמאָל, האָט מען אים אַרייגעשיקט אַדער בעסער צוגעפּירט צו יוסל קצב, און עס איז נישט געווען אַזאַ פֿאַל, אַז עמעצער זאָל נישט קריגן אָפּצוועסן.

די פרוי זיינע מעכטשע, אַליין אַ קראַנקע, פֿלעגט גריינט דאָס עסן, וואָס האָט קיינמאָל נישט אויסגעפעלט, אומגע־קומען מיט דער טאָכטער בייליַ מיט איר משפּחה, וועלכע זי האָט געפירט די קראַנקע מוטער אין מינט גאָס.

מייער קאטץ, אַזוי פיל איידלקייט און געדולד, אַלע אַרי־מע־לייט וואָס האָבן אַדורכגעוואַנדערט די שטאָט און זיי איז אויסגעקומען צו איבערנעכטיקן אין שטאָט, איז דאָס געווען ביי אים, אין טישלער וואַרשטאָט, געהאָט געגוג אויסצושטיין פון זיי, און אַלעס פֿאַר ליב געגומען. דעס־גלייכן זיינן ברודער לייביש קאטץ געשטאָרבן אין רוסלאַנד ; יוסל לאָסט אַ פאַלקס־מענטש. אויב אַ בעל־מלאָכה האָט זיך געגויטיקט אין אַן הלואָה פון דער האָנט, האָט מען געווּוסט די אַדרעס : יוסל לאסט. און מ׳האָט עס גלייך באָקומען. אַז עס פלעגט קומען דער ווינטער מיט די שטאָרקע קעלטן, האָט ער אַהיים געשיקט די נויטבאַדאַרפֿטיגע האָלץ צום הייצן, אומגעקומען מיט דער משפּחה. שמואל שָׁעכטער, אַ שוסטער, ביי וועלכען איך האָב אַ געוויסע צייט געאַרבעט מיט אַ 43 יאָר צוריק אין 1922 נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַז עס איז געקומען דער טאָג דאָנערשטיק פלעגט ער אַוועקלייגן די גאַנצע אַרבעט און געגומען נאָך אַ יד צו זיך און געגאַנגען צוזאַמענגעמען אויף שבת פֿאַר יידן, וועלכע האָבן זיך געגויטיקט אין דעם. וואָס אַ אמת, דאָס ווייב זיינע איז נישט געווען זייער צופֿרידן פון דעם, ווייל זי אַליין אַלס בעלת־בית פון שטוב האָט געגוג שוועך גע־קעמפט פֿאַר פרנסה. און אַזעלכע יידן וואָלט מען געקענט אויסרעכענען אַ היפּש צאָל, דער ווייט גרעסטער טייל פון דער שטאָט זיינען געווען געבונדן ווי איין משפּחה מיט אַן אויסנאַם פון אַפֿאַר מאַשקעס.

כ׳וויל אויך דאָ פֿאַראייביקן אַ פֿאַר חברים, וואָס האָבן

מיט אַ עקשנעסדיקן ווילן אַנגעפירט די פרוכטבאַרע און נוצלעכע פאַליטישע און געזעלשאַפטלעכע קולטור־טעטיקייט און געפאַלן אין דער צווייטער וועלט מלחמה.

(1) לייב קארפף בירנבוים געפאַלן אין שפּאַניען

(2) שמואל סאַפּיר (מאַנגאַל) געפאַלן אין לעמבערג, 1941

(3) באַזשי זילבער געפאַלן אין לעמבערג, 1941

(4) לייביש רייכנטאַל (פלוס) געפאַלן אין דער באַפֿרייאונג־מלחמה 1948 אין ירושלים

(5) יעקב פלוס, געשטאַרבן אין ראטנפארבאַנד

(6) דוד שייער, געשטאַרבן אין ראטנפארבאַנד

(7) ישראל קילער אומגעקומען אין פראַנקרייך.

די געשיכטע פון שטעטל

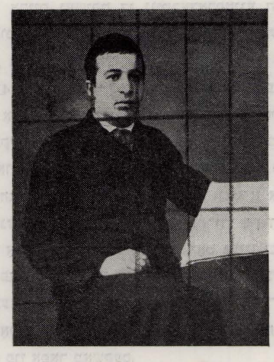
דב האוזער

די רבנים

דאָס שטעטל איז אַ יוצא מן הכלל. ווער עס איז געווען דאָ אַמאָל פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט געקענט זען, ווי דאָס שטעטל איז אַ קליין ארץ ישראל.

אַזוי ווי עס איז געקומען דער פרייטיג, ווערן די געשעפטן געשלאָסן; פון 12 אַזייגער ביי די פרומע יידן און ביי די נישט פרומע — שפּעטער. פאַרנאַכט זעט מען יידן אין קאַפֿאַטעס און שטריימלעך צוזאַמען מיט זייערע קינדער גיין צום דאַוונען.

אין שטעטל איז געווען אַ בית־המדרש, דער היכל הקודש. מען האָט געקענט דאָרט הערן יומם־ולילה לערנען תורה. געדאַוונט אין דעם בית המדרש האָבן די שיינע, ערלעכע און אַנגעזעענע בעלי־בתים, ווי אויך די חסידים פון רבי משה'לע האַראַוויץ.

הרבי ר' משה'לה,
הנכד של מייסד החצר ההורוביצי

אין שטעטל זיינען געווען 2 רבנים, צוויי ברידער, די זין פון באַווסטן גאון און תלמיד־חכם דער רבי רב אפרים האַראַוויץ ז"ל.

הרב נפתלי האַראַוויץ און הרב משה'לע האַראַוויץ. האָבן געלעבט צווישן זיך נישט בשלום, זיי האָבן אייגנער מיטן צווייטן נישט געוועדט. יעדער פון זיי האָט געוואָלט צוציען צו זיך וואָס מער חסידים. אייגנער איז נישט געקומען אין תחום פון צווייטן. פונדעסטוועגן, ווען עס איז געקומען פורים, האָבן זיי זיך געשיקט משלוח־מנות.

דאָס שיקן משלוח־מנות האָט זיך אויסגעלאָזט צו די בעלי־בתים'ס קעשענע. ווייל זיי האָבן געדאַרפט שיקן די ביידע רבנים, ווייל אויב זיי שיקן בלויז צו איין רבין און דעם צווייטן נישט, וועט עס הייסן, אַז מען פארשעמט אים, האָט מען געשיקט צו ביידע רבנים.

פאַרוואָס זענען די צוויי ברידער־רבנים געווען ברוגז ?

ווען דער רבי ר' אפרים'ל דער פאַטער אין נפטר געוואָרן, איז געבליבן אַ גרויסע ירושה, און קיין צוואָה איז נישט

על קבר אבות (הרבי ר' הרשלה עם החסידים)

געווען. און אַזוי ווי דער רבי רב נפתלי איז געווען דער עלטערער, האָט ער געוואָלט אַ גרעסערן חלק פון דער ירו־שה, און דער יינגערער רב משה׳לע האָט געוואָלט אַז מען זאָל צעטיילן די ירושה אויף גלייך. סוף הדבר: דער רבי רב נפתלי האָט באַקומען 2 דריטל פון דער ירושה, און דער רבי רב משה׳לע האָט באַקומען בלויז איין דריטל, און דאָס האָט געבראַכט זיי צו אַ מחלוקת. און במילא זיינען די בעלי בתים פון שטאָט אויך צעטיילט געווארן אויף צוויי מחנות.

ווען עס איז געקומען אַ יום־טוב און די חסידים פון דער געגנט זיינען געקומען צו די רביים, האָט מען געקענט זען דעם אונטערשייד פון די רביים׳ס סימפּאַטיקער. דער רבי רב משה׳לע האָט געהאַט מער חסידים; כמעט צוויי דריטל שטאָט בעלי־בתים האָבן שטאַרק גערן געהאַט דעם רבי׳ן רב משה׳לע. דאָס הדרת פנים פון דעם רבין און זיין שכל, און זיין יראת שמימדיק פנים האָט געקענט צוציען חסידים. זיין בית־המדרש איז געווען זייער שיין. שיינע הויכע וועט מיט הויכע לאָנגע פענסטער.

איך גופא האָב געהאַט אַ סימפּאַט׳ע צום רבין רב נפתלי, ווייל מיין פאָטער ז״ל איז געווען זיין חסיד, אַבער דעם רבין רב משה׳לע האָב איך באַזוכט, ווען איך בין אַלט גע־ווען 10 יאָר. מיין מוטער האָט געוואָלט, דאָס איך זאָל גיין ברוח התורה, האָב איך געמוזט גיין יעדן שבת אין רב נפתלי׳ס בית מדרש דאָווענען און נאָך דעם בין איך גלייך געגאַנגן צו דעם רב׳ס טיש, און זיך אויפגעזעצט ביי דעם רב׳ס רעכטע האַנט, און אונטערגעהאַלפן דעם רבין ביים זינגען דעם שלום עליכם, מיטן אשת־חיל׳. דער רבי האָט געזונגען די נגונים פון זיין פאָטער רב אפרימל ז״ל, זייער שיינע און מאנאטאנע נגונים. דער רבי האָט געהאַט זייער אַ שיין קול און אַ הויך קול, דער קול איז געווען פשוט ווי אַ קול־השופר. אויך האָט דער רבי געמאַכט פאַרשידענע מינעס בייַן זינגען. איך האָב געמיינט, אַז ער איז אין הימל און ער רעדט דאָרט מיט מלאכים. ער פלעגט אויך זינגען מיט פאַרמאַכטע אויגן, בכדי ער זאָל קענען זאָגן די ווער־טער מיט מער כוונה. ווען איך האָב געגעבן אַ בליק אויף דעם רבינס פנים, האָב איך געזען, ווי די שכינה וואָלט גע־רוט אויף אים. ווען דער רבי האָט פלוצלונג געגעבן אַ מאָל אויף די אויגן, האָב איך זיך פשוט דערשראָקן. ס׳האָט זיך געדאַכט, ווי ער וואָלט געהאַט א שמועס מיטן רבשל״ע און פלוצלונג האָט ער איבעגעהאַקט דעם שמועס.

ווען דער רבי האָט געזונגען דעם „אשת־חיל״ מיט דעם האַראָוויצער ניגון, האָט מען געקענט פילן ווי די וועגט זינ־גען מיט.

ענדיקנדיק דעם „שלום עליכם״ — האָט דער רבי געמאַכט אַ הפסקה אויף אַ שעה און זיך געזונטען אַ ביסל לערנען תורה און איך בין געגאַנגען צו זיך אַהיים מקבל שבת זיין, נאָר דעם בין איך געגאַנגען צום רבינס טיש.

צום רבינס טיש זיינען געקומען שיינע און אַנגעזעענע בעלי־בתים. אַלע טעג פון דער וואָך זיי געמאַכט שיינע געשפּעטן, און שבת האָבן זיי הנאָה געהאַט פון רבינס טיש, צוגעהערט זיך צום רבינס שיינע זמירות, געכאַפּט שיריים און צוגעשטעלט ביער.

ס׳איז געווען אַ גרויס תענוג צו זיצן ביים רבינס טיש. באַזונדערס ווען דער רבי האָט געזאָגט תורה און פאַרשי־דענע פשטלעך מיט אַזוי פיל חכמה און פאַרשטאַנד, אַז אפילו דער גרעסטער אַנאַלפאַבעט האָט אים געקענט פאַרשטיין.

נאָכן תורה האָט מען זיך געזונטען צו גשמיות; מ׳האָט געעפּנט אַ פעסל ביער און דער עולם האָט זיך געלאָזט וואַוילגיין, כדת וכדין. ביים רבינס טיש האָט מען געקענט פאַרברענגען בין 2 אַזייגער ביינאַכט, נאָכדעם איז זיך יע־דער געגאַנגען צו זיך אַהיים באַגייסטערט.

מיין אַנהייבן גיין אין שול

ווען איך בין אַלט געווארן 5 יאָר, און דער מנהג איז געווען ביי אונדז אין שטעטל, אַז בן חמש למקרא, האָב איך אַנגע־הויבן לערנען חמשה חומשי תורה. עס איז געווען אין שטע־טל אַ ספּעציעלער רבי פון חומש. אַ יוצא מן הכלל איז ער געווען. אַ גרויסער קפּדן. ער האָט ליבט געהאַט הויך צו שרייַען און אפילו צו שלאָגן איבער די הענט מיט אַ קאָנט־שיק, איך האָב קיינמאָל נישט אַריינגעכאַפּט קיין קאָנטשיק, און קיינמאָל האָט ער מיך נישט געשלאָגן.

ווען איך האָב שוין באַהערשט חומש מיט רש״י, האָב איך אַנגעהויבן צו גיין צו אַ בעסערן רבין. ביי דעם רבין האָב איך שוין אַנגעהויבן לערנען גמרא, דקדוק און תנ״ך. דאָן האָב איך שוין געהאַט 7 יאָר. די פּוילישע שולן האָט מיר נאָך מוסיף געווען. איך האָב פשוט געלערנט יומם ולילה. אויפגעשטייענדיק 7 אינדערפרי — האָב איך געדאַרפט צו־צוגרייטן צום גיין אין דער פּוילישער שולע, זייענדיק דאָרט בין 12 אַזייגער. קומענדיק אַהיים אויף מיטאָג האָב איך גע־האָט נאָך צייט אויף אַ האַלבער שעה צום עסן און שוין געמוזט ווייטער צוגרייטן זיך צום גיין אין חדר אַריין. אין חדר בין איך געזעסן בין שטאָק אין דער נאָכט, בין 9 אַזיי־גער. דאָמאָלט ערשט האָב איך זיך געמוזט צוגרייטן צום יידישן חדר און צו דער פּוילישער שול. איך האָב געהאַט אַזא מישמאַש מיט׳ן לערנען.

ווען איך האָב שוין סוף סוף באַשלאָסן צו גיין שלאָפן,

בין איך נישט געשלאָפן, נאָר די אַלע אויפגאָבעס זיך גע־
חזרט אין בעט, און חזרנדיק די אויפאָבעס בין איך איינ־
געשלאָפן און האָב געחלמט נאָר פון שולן און אויפגאָבעס.

בייַ דעם רבין, וואָס איך האָב בייַ אים געלערנט גמרא,
איז מיר נאָך געווען מיטצולידן, ווייל אין יידיש האָב איך
ג׳יכער באַגריפן און בין געגאַנגן פֿאַרויס אין לערנען. וועג
איך האָב שוין געהאַט גוט באַהערשט די גמרא, האָב איך
אַנגעהויבן צו גיין צו נאָך אַ בעסערן רבין, וועלכע די שיינע
בעלי בתים, וועלכע האָבן געוואָלט דאָס זייערע קינדער
זאָלן זיך גוט לערנען, האָבן אַראָפגעבראַכט פון אַ געוויס
שטעטל יאָנוב. דער רבי האָט געהאַט מיט זיך אַ צוהעלפער,
זיינס אַ ברודער. דער רבי האָט געהאַט באַזונדערע מנהגים
און שיטות פון לערנען, בייַ דעם רבין האָב איך געלערנט
גמרא רש״י און תוספות, און אָפילו טייל מאָל גמרא אוי־
סעווייניק. דער רבי האָט געלערנט די תלמידים צו גיין אין
וועג פון רוח התורה. יעדער תלמיד האָט געמוזט גיין אין
אַ סאָמעטן היטל. מען האָט געמוזט הארכן דעם רבי׳ן, אָלעס
וואָס ער האָט נאָר געהייסן. דער בעלפער האָט געהאָלפן
בייַם אַרויסגעבן די אויפגאָבן די תלמידים.

איך בין געגאַנגן מיט אַ כתה פון אַ 10 תלמידים. די בעס־
טע פון חדר.

דער סדר היום פון לערנען איז געווען, אַז יעדן טאָג האָט
מען געדאַרפט אַ דורך לערנען דריי בין פיר דפֿים גמרא מיט
רש״י. דער רבי האָט מיט אונדז אַדורכגעלערנט די דפֿים
איבערן טאָג, און אויף צומאָרגנס האָט יעדער תלמיד גע־
זאָרפט שוין קענען די 4 דפֿים פאַרלייענען פאַרן רבין. דער
בעלפער האָט אַרויסגעקליבן די נאָר בעסטע פון דער כתה
און האָט געמוסן מיט די תלמידים לערנען איבערשטונדן,
ד. ה. 4 פאַרטאָג האָבן זיך די געציילטע תלמידים, און איך
צווישן זיי, געמוזט אויפהייבן און געגאַנגן לערנען נאָך אַ
פאָר דפֿים גמרא.

וועג דאָס גאַנצע שטעטל איז נאָך געשלאָפן אין זיסן
שלאָף, זיינען מיר עטלעכע תלמידים שוין געשטאַנען אויף
די פיס מיט דער גמרא אונטערן אָרעם און געגאַנגען אין
בית־המדרש. מיר האָבן זיך צוזאַמען געטראָפן מיט בעלפער
און זיך אָוועקגעזעצט לערנען. געלערנט האָט מען ביז 6 אין
דער פרי; וועג דער עולם האָט שוין אָנגעהויבן צו קומען
צום דאָוונען, האָבן מיר תלמידים איבערגעהאָקט דאָס לער־
נען און זיך געמוסן מיטדאָוונען בציבור. דערנאָך איז
זיך יעדער געגאַנגען אַהיים עסן פרישטיק. מיין פרישטיק
איז געווען כאָפענדיק, אַ זעמעלע אָנגעשמירט מיט פּוטער
און באָלד געמוזט לויפן אין דער פּוילישער שולע.

איך האָב געמוזט גיין דאָוונען 2 מאָל אַ טאָג. אינדערפרי
און בייַנאַכט, געלערנט האָב איך אויך בייַ חסידישע רביים.
אויב איך בין נישט אַמאָל געגאַנגן צום דאָוונען, האָב איך
אויף צומאָרגנס אַריינגעכאַפּט שלעק פון רבין. וועגן גיין
אין אַ קינא אַדער טעאַטער האָט מיר גאָרנישט געטאָרט קו־
מען אויף די געדאַנקען. ווייל וואָר עס איז געגאַנגען אין קינא
אַריין, האָט באָקומען גרויסע שלעק פון רבין און אַ שטראָף.
די שטראָף איז געווען, אַז אַלע תלמידים האָבן געדופט דעם
באַשטראָפטן, גישט געדעדט ניט אים און אַנגעטאָן אים
פאַרשיידענע צרות.

איך געדענק דאָס עס האָט אייגנמאָל געשפּילט אין שטעטל
אַ טעאַטער „דער דיבוק״, איז איין תלמיד אַוועק פון לער־
נען און געגאַנגען אין טעאַטער.

אויף צומאָרגנס וועג דער תלמיד איז געקומען אין חדר
אַריין און דער רבי האָט געדענקט, אַז ער איז נעכטן נישט
געווען בייַם לערנען, האָט דער רבי אים אַפּגעפֿרעגט, פאָר וואָס
ער איז נעכטן נישט געווען בייַם לערנען, און ווי ער איז
געווען, דער תלמיד האָט נישט פיל געקלערט און האָט דער־
ציילט, אַז ער איז געווען אין טעאַטער אויפן „דיבוק״.

דאָן איז דער רבי געוואָרן שטאַרק אין כעס און האָט גע־
נומען דעם תלמיד און האָט אים אויסגעצויגן אויף דער ערד,
ער האָט אים געטראָטן, געשלאָגן און גערופן אַלע תלמידים,
אַז יעדער זאָל אים געבן מלקות אַ שטראָף.

דער תלמיד פון אַזוי פיל שלעק האָט אָנגעהויבן צו שרייַ־
ען, אַז ער וועט שוין מער נישט גיין אין טעאַטער, און אויך
נאָך די שלעק האָט מען דעם תלמיד אָנגעהויבן שטאַרק צו
רודפן און פיינט געהאַט. אַזאַ דיסציפילין האָט געהערשט אין
דעם חדר, וואָס איך בין געגאַנגען.

איינמאָל האָט זיך אַ תלמיד געמאַכט אַ בילד מיט זיין
שוועסטער און אירע חברות צוזאַמען. און דאָס בילד האָט
דער פאָטאָגראָפיסט אַרויסגעשטעלט אויף דער וויסטאָוונע,
האָבן אייניקע פון די תלמידים דערזען דאָס בילד, דאָן
האָט דער תלמיד מער נישט געדאַרפּט.

די תלמידים האָבן אים אָנגעהויבן רודפן און פיינט האָבן
און מען האָט דעם תלמיד נישט געגעבן קיין מנוחה און רו.

יעדער תלמיד האָט געמוזט אָפּגעבן אַ דין וחשבון, ווי
אַזוי ער פירט זיך אויף אין דער היים און אויף דער גאַס,
וויפל מאָל ער הארכט זייַנע עלטערן אין טאָג און צי ער האָט
זיך גוט אויפגעפירט. אויב דער תלמיד האָט זיך נישט גוט
אויפגעפירט אין דערהיים ווי עס דאַרף זיין, דאָן האָט ער
באָקומען זיין שטראָף. אויך וועג עס איז געקומען די צייט
פון דאָוונען מנחה, מעריב האָבן אַלע תלמידים געהאָט אַ
באַזונדערן טיש אין בית המדרש, און געמוזט אָוועקזעצן
זיך און אַלע האָבן געמוזט נאָכענטפערן צוזאַמען נאָכן חזן

„ברוך הוא וברוך שמו" — „אמן", און וועט עס האָט נישט געענטפערט, האָט מען שוין געהאָט אויף אים אַן אויג.

וועט עס איז געקומען דער שבת, האָט זיך יעדער תלמיד געמוזט צוגרייטן אין חדר דאָס לערנען פון אַ גאַנצער וואָך און זיך גוט אַדורכחזרן אַלע דפים גמרא. דאָס איז נישט גע־ווען פון די גרינגע זאַכן, מען האָט געמוזט אויפהויבן זיך דאַנערשטיק 2 בייגאַט עטלעכענע תלמידים צוואַמען און איך אויך צווישן זיי, און געגאַנגען זיינען מיר אין בית המדרש און זיך געזוכט אויפמישן די גמראָס און זיך אַלעס איבערגעחזרט, וואָס מיר האָבן אַ גאַנצע וואָך אַדורכגעלע־רנט, דאָס איבערחזרן האָט געזוכט ביז 6 אַוייגער פאַרטאָג. וועט מען האָט שוין געענדיגט דאָס חזרן, איז זיך יעדער געגאַנגען און זיך געחזרט אַפילו גייענדיק אויף דער גאַס פון אויסנוויניג, בכדי נישט צו פאַרגעסן.

דעם גאַנצן טאָג פרייטיק האָט מען נישט צוגעלערנט קיין נייע דפים גמרא, נאָר מען האָט אַלעס איבערגעחזרט און אַזוי האָט מען זיך געחזרט ביז שבת בייטאָג.

עס זיינען געווען תלמידים, וואָס די גאַנצע וואָך האָבן זיי נישט אַזוי גוט אויפגענומען דאָס לערנען און עס איז זיי געווען שווער אויפצונעמען און זיינען נאָך נישט געווען רייף צום שבת. דאָן זענען געקומען צו מיר תלמידים שבת פאַרטאָג און מיך אַרויסגעשלעפט פון בעט, בכדי איך זאָל גיין זיי צוהעלפן. האָטש איך האָב נישט געהאָט קיין חשק צו גיין, פונדעסטוועגן האָב איך געמוזט אויפשטיין און גיין.

וועט עס איז שוין געקומען דער נאָכמיטאָג זיינען שוין גע־ווען די שעות־המכרעות און יעדער תלמיד איז געגאַנגען צו אַ געלערנטן בעל־בית זיך צו פאַרהערן ביי אים. ווי אַזוי האָבן דאָס די תלמידים געמאַכט ?

די בעלי־בתים זיינען נישט געווען קיין באַשטעלטע, ד.ה. אַז דער און דער תלמיד זאָל האָבן צו גיין צו דעם אַדער צווייטן בעל־בית זיך צו פאַרהערן — נאָר יעדער תלמיד, ווי עס האָט זיך אים נאָר געגלוסט, צו וועלכען בעל־בית צו גיין, איז ער געגאַנגען.

דער תלמיד האָט עס געמאַכט מיט אַזאַ אופן: ער האָט אַנגעקלאָפט ביי אַ געוויסן בעל־בית ביי דער טיר, מען האָט אים באַלד געפענט, כאטש דער בעל־בית איז געשלאָפן געשמאַק דעם שבתדיקן שלאָף, פונדעסטוועגן האָט אים נישט פאַדראָסן, וואָס מ׳האָט אים אינערגעוועקט, און האָט אויפגענומען דעם תלמיד בסבר פנים יפות און האָט אויך אַוועקגעשטעלט אַן אויפנאָם אויפן טיש און האָט זיך אַוועק־געזעצט מיטן תלמיד פאַרהערן.

וועט דער תלמיד האָט שוין אַנגעהויבן זיך צו פאַרהערן, איז ער דעמאָלס געזעסן ווי פאַר אַ כס הכבוד, מיט גרויס פּחד, אַז ער זאָל ח״ו נישט אַדורכפאַלן און זאָל נישט זאָגן מיט קיין גרייזן.

אויב דער תלמיד האָט גוט פאַרגעלערנט מיט גרויס פאַר־שטאַנד און מיט שכל, איז דער בעל בית געווען פון אים זייער צופרידן און האָט אים מכבד געווען מיט אַ שיינעם אויפנאָם, וואָס ער האָט נאָך געהאָט צוגעגרייט פון פריער, און נאָך שבת האָט דער בעל בית געלויבט דעם תלמיד פאַר זיין רבין.

אויך דער תלמיד האָט זיך זייער גוט געפילט אָפּגעמעדיק אַ גוטן גרוס, און דאָן האָט ער באַקומען נאָך מער חשק צום לערנען.

איך האָב זיך איינמאָל פאַרהערט ביים ראַזוואַדאַווער רבין רב נפתלי האַראָוויץ, ווייל אַזוי ווי איך בין שטעטס אַריין־געקומען דאָרט, האָב איך באַשלאָסן זיך ביי אים צו פאַר־הערן. באַשלאָסן האָב איך נאָך פרייטיק זיך צו פאַרהערן ביים רב איז נישט קיין קליניקייט, האָב איך זיך געמוזט גוט צוגרייטן.

פונקט די וואָך האָב איך געלערנט אין צווייטן פרק פון בבא־קמא און די גמרא איז אַביסעלע שווערער ווי ברכות אַדער בבא־מציעא, האָב איך זיך געמוזט אַזוי צוגרייטן, אַז איך זאָל קענען ווי אַ וואַסער.

וועט עס איז געקומען שבת פאַר נאַכט, האָב איך פּשוט געפילט אַז אַ ציטערניש נעמט מיך אַרום, פיל האָב איך נישט געקלערט, ווייל איך האָב געווּסט, אַז אויב איך וועל פיל קלערן וועט נישט טויגן, נאָר האָב באַלד באַשלאָסן צו גיין צום רבין און בין געגאַנגען.

וועט איך בין אַריין געקומען צום רב, איז דער רב פונקט געזעסן ביים טיש און געווען שטאַרק פאַרטיפט אין גמרא „בבא בתרא". וועט איך בין אַרייגעקומען און האָב זיך געפּ־רעגט, אויב איך קען זיך פאַרהערן, האָב איך באַקומען אַ פאַזיטיוע תשובה און ער האָט מיר געהייסן זיך אַוועקזעצן צום טיש. דער רבי איז געזעסן אויף אַ שיין הויך אויסגע־פּיטערט בענקל ביים מיט טיש, און איך האָב זיך אַוועקגע־זעצט פון זיין רעכטער האַנט. דער רב האָט מיר געהייסן אויפמישן די גמרא און אַנהויבן זאָגן די גמרא.

איך האָב געווווסט איין זאַך, אויב איך וועל אַנהויבן מורא צו האָבן און שרעקן זיך, וועט מיר דאָן זיכער נישט געלונ־גען און איך וועל אַדורכפאַלן, אָבער איך האָב זיך באַ־הערשט און אַנגעהויבן צו זאָגן די גמרא מיט גרויס התלה־בות און מוט. וועט איך האָב נאָר געענדיגט די משנה, האָט דער רבי באמערקט, דאָס איך האָב אַהנונג און ווייס איך לערנען, דאָן האָט ער מיר נישט געגעבן פיל צו זאָגן איך דער גמרא חוץ משנה האָב איך נאָך געזאָגט אַ האַלבן

עמוד גמרא, און מיט דעם האָב איך געענדיקט. האָט דער רבי מיך אויסגעפרעגט פיל קשיות און האָט געוואָלט מיך כאָפן אויף אַ גרייז, אָבער איך האָב זיך נישט געלאָזט און האָב געענטפערט אויף אַלע פראָגן דרייענדיק מיטן גראָבן פינגער. דאָן איז מיר געווען לייכטער צו ענטפערן.

איך האָב באָמערקט לויטן רבינס שמייכל, דאָס איך האָלט אויפֿן וועג, אַז ער איז צופרידן פון מיר, האָט ער מיך מכבד געווען מיט פֿראַשידענע ממתקים און אַ כוס ביער, איך האָב פֿונקט געהאָט אַ גוטן אָפּעטיט נאָר אַזאַ קאָמף. איך האָב טועם געווען מיט אַ גרויסן אָפּעטיט און שטאַרק געדאָנקט דעם רבין און בין אַוועקגעאַנגען.

וען עס זענען אַוועק אַ פּאָר טעג פון מיינע פֿאַרהערן האָט דער רב צו וויסן געגעבן מיינס אַ משפּחה וועלכער איז געוויען זיינס אַ חסיד, אַז איך בין רייף אין לערנען און דער רבי איז געווען באַגייסטערט פון מיין זאָגן אין דער גמרא. דער קרוב האָט צוויסן געגעבן מיין מוטער וועגן דעם, דאָן האָט מיין מוטער מיטן קרוב באַשלאָסן מיך צו שיקן אין אַ ישיבה לערנען צום באָבעווער רבין, וועלכער האָט געהייסן אַ שטיקל ישיבה. די בישורה האָב איך אויפגענומען נישט מיט קיין גרויס חשק, ווייל דאָמאָלס בין איך אין גאָנצן אַלט געווען 12 יאָר און צו פֿאָרן אַליין אין דער פרעמד אַריין האָט זיך מיר נישט געגלוסט, כאָטש ווו איך האָב געדאַרפֿן פֿאָרן האָב איך געהאָט אַ פּעטער, ביי וועלכען איך וואָלט זיך געקענט אויפהאַלטן. פונדעסטוועגן האָט זיך מיר נישט געגלוסט צו פֿאָרן. קען זיין דאָס איך וואָלט יאָ געפֿאָרן, נאָר עס האָט גראָד אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה אין 1939. און עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ צווייטע פרשה אין מיין לעבן.

וועז עס איז געקומען נאָך שבת, האָבן די אַלע בעלי־בתים, וואָס האָבן פֿאַרהערט די תלמידים שבת, אָפּגעגעבן אַ גרוס די עלטערן פון די תלמידים וויִ אַזוי זיי קענען. עס איז געווען אַ גרויסער טייל, וואָס האָט גוט געקענט, און אַ קלענערער טייל — אַ ביסל שוואַכערער. אויך דער רבי האָט באָקומען דעם זעלבן גרוס. דאָן האָט דער רבי געקענט אונטערשיידן די בעסערע פון די ערגערע, מיט די בעסערע האָט דער רבי געלערנט מער דפים גמרא איבערן טאָג מיט תוספות און רמב"ם, ד. ה. אויב די ערגערע האָבן געלערנט 6 עמודים אַ טאָג, האָבן די בעסערע געלערנט 10 עמודים מיט תוספות און רמב"ם. אויך דער בעלפער פון רבין האָט געגעבן פאָר די בעסערע תלמידים ספעציעלע שיעהן פאָר־טאָג, נאָך צוגעלערנט 2 ביז 3 עמודים גמרא.

די יידישע שילערס אין די פּוילישע שולן

אין שטעטל איז געווען אַ פּוילישע שולע, יעדער יינגל האָט געמוזט גיין אין דער שולע. ווער עס איז נישט געגאַנגען האָט באָקומען אַ שטראָף. אַנגעהויבן צו גיין אין דער שולע האָט מען ביי 7 יאָר, אין דער שולע האָבן זיך געלערנט יידישע מיט פּוילישע יינגלעך צוזאַמען. עס איז געווען אַ גרויסער פֿראַצענט פון די פּוילישע וועלכע האָבן זיך נישט גוט געלערנט. זיי האָבן פֿשוט געהאָט שמאָטע־קעפּ. ביי די יידישע איז געווען אַ קליינער פֿראַצענט, וועלכע האָבן זיך נישט גוט געלערנט, ביי די יידישע איז נישט געווען קיין וווּנדער וואָס זיי האָבן זיך נישט אַזוי גוט געלערנט, ווייל זיי האָבן געוואָלט אין דער היים נאָר יידיש, און געגאַנגען אין יידישן חדר, און יידיש מיט פּויליש זיינען צוויי גענג־שפּראַכן.

יידישע שילער פון פּוילישע שולן

איך בין געגאַנגען אין יידישן חדר און אין דער היים האָב איך געוואָלט נאָר יידיש, אַלעס אויף יידיש יעדן שריט און טריט. וועז איך בין געגאַנגען אין די פּוילישע שולע. ווער עס איז נישט געגאַנגען האָט דער יידיש מיר זייער פיל געשטערט, עס איז מיר געווען זייער שווער אַדורכצופירן פּוילישע אויפגאַבן א.א.וו. אָבער פונדעסטוועגן האָב איך געבראָכן טירן און בין נאָר איינמאָל געבליבן אַ פּוילישע קלאַס צוויי זמנים.

א צווייטע סיבה וועלכע האָט געשטערט די יידישע יינגלעך זיך צו לערנען אין די פּוילישע שולען איז דאָס, וואָס די לערער זיינען געווען אַנטיסעמיטן און האָבן נישט געהאָט גערן דעם יידישן שילער. אויב עס זיינען געווען שילער וועלכע האָבן זיך זייער גוט גלערנט האָט מען זיי אַדורך גלאַזט פאָר מיטלמעסיקע, אָבער פֿאַרקערט ביי די פּוילישע שילערס וועלכע האָבן זיך נישט אַזוי גוט גלערנט, האָט מען זיי אַדורך גלאַזט פאָר גאָר גוטע. פשוט עס האָט זיך געשפּירט די אַנטיסעמיטישע אַטמאָספער אין אַלע ווינקלען.

די אַנטיסעמיטישקייט צווישן די שילערס איז געווען זייער שטאַרק. די גויים האָבן ליב געהאָט צו פֿאַרשפּאָטן יידישע

שילערס. שטענדיק וועז עס איז געווען אַ הפסקה, האָבן די קריסטלעכע שילערס אָנגעפאַלן אַזוי סתם אַן אַ סיבה אויף יידישע שילערס און זיי געשלאָגן. אָמאָל האָבן די יידישע צוגענומען די שלעק אַן ווידערשטאַנד און אָמאָל מיט אַ ווי־דערשטאַנד. מערסטנטייל האָבן אַרייגעכאַפט די יידישע שילערס, ווייל קריסטלעכע שילער זיינען געווען מער ווי יידישע.

איך אַליין האָב געהאַט אָמאָל אַ פאַל, וועז איך בין געגאַנגען אין די 5־טע קלאַס, בין איך געזעסן אין איין לאַווקע מיט קריסטן און לעבן אַ קריסט מיטן נאָמען גיי. איינמאָל האָט דער קריסט אויף מיר געשריגן ז׳יד („ייד״). דאָס האָט מיך זייער שטאַרק פאַרדראָסן און איך האָב אים געגעבן אַ קלאַפּ. דער קריסט האָט מיר צוריקגעגעבן און פֿון האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשלעג אין קלאַס. אין קלאַס האָט מען זיך נישט געטאָרט שלאָגן, נאָר גראָד איז דער לערער נאָך נישט געהאַט געקומען, האָט מען זיך דערלויבט צו שלאָגן. איך האָב געזאָגט צום קריסט, דאָס ער זאָל מיט מיר אַרויסגיין אין קאָרידאָר און דאָרט וועט מען זיך שלאָגן. דער קריסט האָט מסכים געווען און מיר זיינען אָנגעגנגען אין קאָרידאָר זיך שלאָגן. עס איז אַרויסגעגאַנגען די גאַנצע קלאַס שילערס צו זען ווי אַ ייד מיט אַ קריסט שלאָגן זיך.

מיר האָבן אָנגעהויבן דאָס געשלעג; איינמאָל האָט ער מיר דערלאַנגט און איינמאָל איך. מיר האָבן זיך געלייגט אויף דער ערד און זיך געטאָטשעט און זיך פאַרשמוציקט. פֿלוצלונג האָב איך באַקומען אַ געלעגנהייט צו דערלאַנגן און האָב דעם קריסט געגעבן אַ גוטן פאָטש אין פנים און האָב אים געלאָזט בלוט פון דער נאָז. דאָן איז דער קריסט געווארן שטאַרק אויפגערעגט און האָט צוגערופן אַלע קריסטן אויף הילף. האָב איך געזען אַז ער רופט הילף. האָט זיך אָנגעהויבן אָן אמת געשלעג יידן מיט קריסטן. דער געשלעג האָט געדויערט ביז דער לערער איז געקומען און אַלעס איז זיך צולאָפן אין קלאַס אַריין.

דער לערער האָט באַמערקט אַז דאָ איז פאַרגעקומען אַ געשלעג און האָט אָנגעהויבן צו פאַרשן, וואָס דאָ איז פאַרגעקומען, ער האָט זיך געפרעגט, ווער עס איז געווען דער גורם פון געשלעג, קיינער האָט נישט געענטפערט. פֿלוצלונג האָט דער לערער געווארן אַ בליק אויף דער צווייטער לאַווקע, וווּ איך בין געזעסן נעבן קריסט גיי, און האָט באַמערקט דאָס מיר זיינען ביידע צעקאָלעטשעט אויפן פנים. האָט דער לערער אונדז גענייסן אויפשטיין און דערציילן פאַר וואָס מיר זיינען אַזוי צעדראָפעט. מיר האָבן געמוזט דערציילן דעם אמת.

דער לערער האָט אונדז ביידע אַרויסגעפֿופן און געהייסן אַוועקשטעלן זיך אין ווינקל אַלס שטראָף ביז דער פאוּוץ. מיר האָבן געדאַרפט שטיין אויסגעדרייט צו דער וואָנט און נישט רירן זיך. דאָס איז געווען אונדזער שטראָף.

נאָך דעם געשלעג האָט שוין דער קריסט מיט מיר געלעבט אַנדערש. ער האָט שוין נישט געוואָגט אויף מיר צו שרייען „ז׳יד״.

אזוי איז עס געווען: ווער עס האָט מורא געהאַט פאַרן קריסט, אויף דעם האָבן זיי געבילט. און ווער נישט פאר דעם האָבן זיי געהאַט דרך־ארץ און אים נישט געטשעפעט. עס זיינן געווען פיל פאַלן, וואָס די יידישע שילערס זיינען אַהיים געקומען פון דער שולע צעקלאַפּט און צעדראָפּט; דאָן האָבן זיך שוין אַרייגעמישט די עלטערן פון די שי־לערס. זיי זיינען געגאַנגן צום דירעקטאָר און זיך פערקלאָגט. פיל געווירקט האָט דאָס נישט, ווייל עס זענען געווען אויך לערערס אנטיסעמיטן וועלכע האָבן טיילמאָל אויך מיטגע־האָלפן און האָבן הנאָה געהאַט, וועז אַ ייד איז געווארן צעקלאַפּט.

עס זיינען געווען יידישע שילערס וועלכע האָבן געטראָגן פאוּת. די פאוּת האָבן געשטאָכן די קריסטנס אויגן און זיי האָבן געריסן ביי די פאוּת און געשפּיגן אויף זיי. שילער וועלכע האָבן געטראָגן שיינע געקרייזלטע פאוּת, גיינדיג אין דער פּוילישער שול, האָבן זיי די פאוּת פאַרוואָפן אונ־טער די אויערן, כדי מען זאָל זיי נישט באַמערקן. איין שילער מיט געקרייזלטע פאוּת האָט זיך נישט אַזוי גוט גע־לערנט (געהאַט אַ שלעכטן קאָפּ). איינמאָל האָט ער געדאַרפט זאָגן אַ „אָפאָוויאָדאניע״ — אַ שיעור פאַרן לערער, און האָט נישט געקענט „אָפאָוויאָדעניע״. איז דער לערער צו אים צו־געגאַנגען און האָט אים אָנגעכאַפּט ביי די פיאות מיט גרויס הנאָה און שפּאָט און האָט זיי געשלעפּט און דערביי זיך אויסגעדריקט אויף פּוילישׁ: Żyd z francuskimi pejsami, (דער ייד מיט פראנצויזישע פאות), דאָס האָט געמאַכט זייער געמאַכט זיייער אַ מיאוסן אייגדרוק אויף די יידישע שילערס, אָבער מען האָט דאָך געמוזט שווייגן, ווייל עס איז דאָך אַ לערער און מיר זיינען זייער שילערס. די קריסטן האָבן געקוועלט פון אַזאַ סצענע. עס האָט געבראַכט דערצו, אַז פיל בעלי בתים האָבן נישט געשיקט זייערע קינדער אין דער פּוילישער שולע, נאָר זיי האָבן געדונגען פּריוואַטע לערער און געלאָזט לערנען זייערע קינדער אין דער היים.

די יידישע יוגנט אין שטעטל

די יוגנט אין שטעטל איז געווען צעטיילט אויף פאַרשיידענע מחנות און פאַרטייען, פאַרטייען זיינען געווען אין שטעטל פון רעכטס ביז לינקס. פון מזרחי, עקיבא ביז השומר הצעיר,

הסתדרות החלוץ:
יצחק גרוס, מנדל פייט, דוד שנל, משה שטרום מלך פלוימין, שייע אנהיזיגר ז"ל, גיטל עדר, מלכה רייזל פרידמן ז"ל, שכטר מנדל ז"ל, דוד לייב בלימן ז"ל, חיה בירנבוים, ווכנמארק שפרה, קרוליק, אלטע זילבר, שרה קרוליק, אהרן רוזן, משה זילבר, יצחק בירנבוים, פינע ווכנמארק, אברהם וינשטוק, אברהם פנסר, פינע קרוליק.

קומוניסטן. אזוי ווי א יינגל אדער א מיידל האבן געענדיקט די פאלקס־שולען און איז געווארן זעלבסשטענדיק און האט שוין געקענט הערשן אויף אייגענע דעות און זיין פאר־אנטוואָרטלעך פאר זיינע מעשים, איז מען אריינגעטראטן אין א געוויסער פארטיי.

אין דער פארטיי האט די יוגנט געקענט זיך אנטוויקלען און רייף ווערן. 80% יוגנט האט גהאט צו פארשידענע פארטייען, אפילו יידישע קאמוניסטן זיינען אויך געווען אין

השומר הצעיר "קבוצת נמרים"
אריה שרף, צבי רייז, יצחק שר, יונה גרינבוים, יצחק וסרשטין, אליעזר גרטן, צבי כץ, שמואל גולד

שטעטל, וואס זיינען אפגעזעסן צו 5 יאר, אין טורמע דער פאר.

וועו עס איז געקומען שבת, האבן אלע יוגנטלעכע פון די פארטיינן זיך צוזאמענגעקומען אין לאקאל. מען האט אנגעהויבן צווישן זיך פארשידענע וויכוחים און שיחות, טייל האבן גערעדט ערנסט און טייל האבן זיך סתם געוויצלט. די שיחות האבן זיך געקענט אזוועקשלעפן א פאר שעה, נאך די שיחות האט מען זיך געזומען צום זינגען און טאנצן און געלאזט זיך ווייל גיין. נאך דעם אלעמען איז אלעס ארויס־געגאנגן שפאצירן אויף די גאסן. נאך דעם איז מען געגאנגן אין קינא און מיט דעם האט מען פערענדיקט דעם שבת.

די יוגנט האט פארברענגט די יום־טובים זייער גוט. נישט נאר אזוי מיט גשמיות, נאר אויך מיט רוחניות. דעם גאנצן יום טוב האט מען פערברענגט מיט שיחות, טענץ מיט געלעכטער, מיט שפאצירן מיט צוזאמענטרעפן זיך חברים־רות.

וועו עס איז געקומען ל"ג בעומר, האט מען שטענדיג געמאכט א טיול. ל"ג בעומר איז געווען דאס אינטערעסאנטסטע אין דער פארטיי. מען האט געמאכט א וויטשעטשקע אין וויין וועג אריין. מען האט זיך צוזאמענגענומען אלע חברים־רות און מ'איז געפארן אין א צווייטער שטאט אויף גאסט, צו דער זעלבער פארטיי. די יוגנט אין דער פארטיי האט געהאט ספעציעלע מונדירן. א גרינע רובאשקע מיט א

השומר הצעיר וההלוץ

תרצה אנהיזיגר, יקותיאל גולדמן, פיניע קרוליק, פייבל בירנבוים, עלקע שלנגר, סנדרוביץ אידה, שלמה גרינבוים, פנסטר אברהם, השיו זלצמן, יצחק שר, בזו זילבר, פרומה שנל, עלקע בינשטוק, מרים עדר, דוד לייב בלימן, עדה פרידמן, משה זילבר, מרים סופר, אלטע זילבר, פליקצו גולדה, לייב שרף, סימה זילבר, השוי כץ, חיה רבקה זלצמן, פרידה גולדמן, מינדל אנהיזיגר

שולמית שוורץ, יתומה שחונכה אצל משפחת אליעזר שוורץ (רחליס)

ביגדע. די לינקע פאַרטיי אין געגאַנגען מיט אַ רויטער ביג־דע. זיי האָבן אויסגעזען ווי ריכטיקע חלוצים פון יידישן פאַלק. עס איז געווען זייער לוסטיק, מען האָט געזונגען אַן אַ שיעור, נישט געוווסט קיין געניג, ביז מען איז אַנגעקומען אויפן אָרט; וועו מען האָט זיך שוין צוזאַמענגעטראָפן מיט דער פאַרטיי פון דער צווייטער שטאָט, האָט מען צוזאַמען מיט זיי פאַרברענגט. מען האָט נישט געדאַרפן קיין שענערס און קיין בעסערס ווי יוגנט פון פאַרשידענע שטעטלעך פאַראייניקן זיך און פאַרברענגען צוזאַמען.

התקופה 1929 — 1939

אריה גרינבוים, יוכבד סנס

היקף היישוב והמצב הכלכלי

היישוב היהודי ברוזוואדוב מנה בתקופה ההיא כ־3,500 יהו־ דים מתוך כ־5,000 כלל התושבים בעיר. כמעט ולא היו תנודות באוכלוסיה בתקופה ההיא. ההגירה לארצות הברית כמעט נפסקה והעלייה לארץ ישראל הייתה בממדים קטנים.

המשבר הכלכלי שעבר בשנות 1928—1929 על העולם כולו, לא פסח על רוזוואדוב. מצב התעסוקה והמסחר היה ירוד בשנים אלו, אולם לאחר שנת 1929 התחילה התאו־ששות מה בכלכלת העיר. החלה להתפתח התעשייה הזעירה, תעשיית עץ, תעשיית לבנים, ייצור סלים בסביבת רודניק. כל זה סיפק תעסוקה למאות פועלים, דבר שהביא גם להת־ אוששות במסחר.

ההתאוששות הכלכלית הגיעה לשיאה עם הקמת מרכז תעשייתי גדול באזורנו שידוע היה בשם C. O. P. בשנת 1935/36. אלפי פועלים הגיעו לסביבת עירנו וכמובן הביא הדבר לפעילות מסחרית מוגברת ושיפור מקורות הפרנסה של היישוב היהודי.

זמן לא רב נמשכו „הימים הטובים". יחד עם השגשוג הכלכלי, הביא אתו המרכז התעשייתי החדש גל של אנטי־ שמיות.

הפועלים שהגיעו לסביבתנו ובמיוחד הפועלים משלויה, התחילו להשתולל, היו התפרצויות והתנפלויות על יהודים ברחובות. על יד חנויות יהודיות נעמדו „פיקטניקים" ולא נתנו להכנס לנוצרים.

הפעילות המפלגתית הפוליטית

בתקופה שלאחר שנת 1929 התחזקה הפעילות המפלגתית הפוליטית בעירנו, כל הזרמים הפוליטיים ביהדות הגבירו את פעילותם.

רוב האוכלוסיה, ובעיקר הנוער, מצאו את מקומם במפל־ גות הציונית.

מפלגת הציונים הכלליים, הוותיקה שבמפלגות בעיר, המ־ שיכה בפעולותיה הציוניות והתרבותיות. ספריית „בן יהודה" גדלה ושירתה חלק גדול מהאוכלוסיה. הפעילים במפלגה היו: זיסל זילבר, ד"ר שוארץ, ד"ר טהלר, משה זילבר, בנימין בוך, חיים דוד שפרינגר, מונייך אברהם ואחרים.

בשנות השלושים הוקם ארגון תנועת הנוער של הציונים הכלליים בשם „עקיבא" בהנהגת משה איימר, שלמה רוקר, משה שווארץ ואחרים, שריכז סביבו חלק ניכר מהנוער בעיר.

המפלגות הסוציאליסטיות הציוניות התפתחו בשנות הש־ לושים. הוקמה בעירנו „הליגה למען א"י העובדת" („ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ ישראל"), שריכזה את כל המפלגות הסוציאליסטיות הציוניות. הפעילים במחנה זה היו: דוד ליב בליימן, ליאון בירנבוים, ברוך בורגר, ד"ר טראונשטיין, ידידיה גרינבוים ואחרים.

השומר הצעיר ריכז סביבו חלק גדול מהנוער. מספר ניכר של חבריו יצאו להכשרה למען התכוננות לעלייה לארץ ישראל, אולם רק חלק קטן מהם הישיג „סרטיפיקאטים". בת־ קופה זו הפעילים בהשומר הצעיר היו: שמואל פרליבטר, ירמיהו בך, ירמיהו פינקס ואחרים.

המפלגה הציונית הדתית „מזרחי" התארגנה בסוף שנות העשרים וניהלה פעילות בעיר בהנהגת חיים וולף בירנבוים,

התייעצות ברחוב:
מימין לשמאל: ח. ד. שפרינגר, ד. ל. בלימן, ד"ר טאלר, ד"ר נובר ולייזר בירנבוים.

בית הספר העברי:

עומדים מימין לשמאל: הולנדר יצחק, זילבר בזיו, בירנבוים פייוול, פנסטר אברהם, אנהיזיגר ישעיהו, גולד שמואל, בירנבוים יצחק, ויינשטוק אברהם, אנהיזיגר ח. נ., רייס הרש, שארף לייבל.

יושבים מימין: גולדמן יקותיאל, פרידמן איידל, עדר מרים, המורה שוחט, רוזן חייה, ויינשטוק ברייגדל, קרוליק פנחס.

יושבים למטה: יונה־סיליבר משה, קולר משה.

השיו זלצמן, מלכה שרייבר, גולדה פליקצו, דוד לייב בלימן, קריינדל ויינשטוק, אברהם פנסטר, שמואל נעמען, שבע בנד, שרה ריין, רחל פנקס, ביילע ליבע מור, עלקע שלנגר, ביילע מלר, אברהם וינשטוק, מרים סופר, חיה זילבר, אדה פרידמן, רחל פליקצו, דבורה אויסאיבל, שיינצ'ע הופרט, אהרן זילבער, חיים נחמן אנהיזיגר, ישראל וויזן, שמואל גולד, הנה שטלנגר, אברהם גלבווסק, מלכה שלנגר, דוד בירנבוים, שייע רוקר, שרה וכהולדר, שולמית בירנבוים, רוחצ'ע בוך, המורה איזין, מאיר וחיה מור, ברכה שכטר, חייטשע קליינקופף — היתר אינם מוכרים — לכבוד ביקורו של דניאל פרסקי

מאיר הגר, מרדכי פינגרהוט, שמואל יהושע פלעדל ואחרים.

בשנת 1933 הוקם ארגון הנוער של המזרחי בשם „השומר הדתי", בהנהגת מאיר פינגרהוט, זיסל פלדמויז, אביגדר בירנבוים, יהושע בירנבוים ומשה זילבר (בן מרדכי).

היו גם בעירנו רביזיוניסטים אחדים ואף אנשי הפלג של גרוסמאן עם ד"ר נובר בראש, אולם פעלותם בעיר כמעט ולא הורגשה.

המפלגה הקומוניסטית בפולין הייתה אסורה ואנשי המפלגה הקומוניסטית היהודיים בעירנו ניצלו לצורך תעמולתם את הספרייה ע"ש י. ל. פרץ. הספרייה שימשה במידה גדולה מסוה לפעילות הקומוניסטית בעיר. היו מקרים שנאסרו יהודים בעד פעילותם הקומוניסטית ואחדים מהם אף ישבו בבית הסוהר שנים.

הפעילות התרבותית

בהשתתפות כל הזרמים הציוניים בעיר הוקם ב־1930 בית ספר עברי בו למדו ילדים בגיל בית הספר, אחר הצהרים.

הלימודים בבית הספר העברי כללו: לימוד השפה העברית, ספרות עברית, תנ"ך, גמרא והיסטוריה יהודית.

המורה הראשון היה חייט, אח"כ באו: המורה בן עירנו, משה פליקצו שלימד את המקצועות עברית, ספרות עברית ותנ"ך, והמורה משה קיזלשטין שלימד גמרא. למדו בו חלק גדול מהילדים היהודיים והנוער המתבגר, והודות לו נמצאו בעירנו מאות יהודים דוברי עברית.

הרוח החיה של בית הספר העברי היה הפעיל הציוני הוותיק, דוד לייב בליימן. הוא שדאג לצד החמרי של בית הספר.

התארגנו להקות תיאטרון שונות, ומדי פעם לפעם היו הופעות של מחזות מרפרטואר התיאטרון היהודי הידוע, כגון „יאשע קאלב", „הדיבוק" ואחרים.

פעילות ספורטיווית

הפעילות הספורטיווית התנהלה במסגרת הארגון הספורטיווי בשם „טרומפלדור" בהנהלת העסקן יעקב גולדמן. בשנות השלושים היה הארגון בשיא פעילותו. הנבחרת של כדור רגל ידועה הייתה בכל הסביבה. לחגיגת 10 שנות קיום הארגון של העיירה הוזמנה הנבחרת היהודית הידועה „מכבי" לה־תחרות בקראקוב.

ארגון הקהילה והחיים הדתיים בעיר

בראש מועצת הקהילה היהודית בעיר, בהתחלת שנות ה־30, המשיך לעמוד ר' ברל רייך. אולם בשנים שלאחר מכן גברה השפעה הציונים בעיר ובבחירות למועצת הקהילה קבלו רוב. בראש המועצה הועמד ד"ר טהלר, נציג הציונים הכלליים, שעמד בראשה עד לפרוץ המלחמה.

גם במועצת העיר היו נציגים יהודיים במספר לא מבוטל, אף כי השלטונות השתדלו להפריע לכך בכל האמצעים (סיפוח כפרים לשטח העירוני וכו'). הייתה גם תקופה בה שימש ר' ברל רייך הן כראש העיר והן כראש הקהילה היהודית.

נוער עברי ליד "בית יהודה" עם המורה לעברית משה פליקצו והמדריך הציוני דוד לייב בליימן (למעלה מימין)

קבוצת תרומפלדור
שמעון מאלער, משה אנהיזיגר, יקותיאל גולדמן, משה שכטר, יעקב הירשהורן, צבי רייס,
שמואל לינדזנבוים, יעקב גרינבוים, שמואל גולד, לייביש גרייזמן, מל מור.

עם הנשיאות לפני המשחק עם מכבי קראקוב אחרי
קביעת "הנבחרת" לרגל היובל "10 שנות תרומפלדור"
השיו סגדרוביץ, לייביש גרייזמן, יעקב גרינבוים, בונצ'ו גרינבוים, שפס, יחיאל מור,
גרינבוים, שמואל גולד, יעקב הירשהורן, ידידיה גרינבוים, לייב שפרינגר, ד"ר לנדאו,
יעקב גולדמן, אביגדור סובול, משה בלובלג, מאיר גרייזמן, גרינוולד, השיו ויזן.

בשנת 1932 נפטר רב העיר האדמו"ר רבי אפרים הורוביץ זצ"ל ובמקומו הוכתר בנו הבכור הרב נפתלי, ששימש גם כאדמו"ר. אחיו הרב משה לא הסכים לוותר על זכויותיו וגם הוא הוכתר כאדמו"ר וחלק ניכר מחסידי העיר תמכו בו.

שו"בי העיר עד לפרוץ המלחמה היו: ר' מנדל שלנגר, הידוע בפקחותו וכבעל תפילה מעולה, ר' אליעזר כץ ואחיו ר' שמעון כץ. כולם נרצחו על ידי הרוצחים הגרמנים.

שמשי בתי הכנסת בעיר היו:

ר' חיים קורן, שימש כשמש בית המדרש הגדול; ר' השל בוך, שימש כשמש בית הכנסת ובית הדין.

קבוצת תרומפלדור בחגיגת 10 שנות קיומה עם נבחרת "מכבי", קראקוב

בשנות השלושים הוקם בעיר „בית אורחים" ששימש כמקום לינה לעניים שעברו את עירנו. בית זה הוקם ונוהל בהתנדבות, על ידי ר' ברוך ויינמן ז"ל.

התארגנה גם תמיכה כספית מאורגנת לעניים עוברים ויש להזכיר לטובה בהזדמנות זו את ר' שמואל שכטר ז"ל ור' מאיר כ"ץ ז"ל.

מיד אחרי פרוץ המלחמה התחילה בריחת האנשים מהעיר; וכשם שברחו מהעיר ללא תכנית כך חזרו לאחר ימים ספורים עייפים, רעבים ושבורים.

עברו ימים ספורים מאז כניסתם והצוררים ניגשו להגשמת תכנית הגירוש שלהם.

בחול המועד סוכות ב־2 אוקטובר 1939, התחיל גירוש היהודים מהעיר. במשך יום אחד גורשו אנשים נשים וטף באכזריות, בחוסר כל לעבר השני של הנהר סאן. חלק קטן מיהודי העיר נשאר בסביבת העיר ואף חזר העירה לאחר זמן מה ואילו הרוב הגדול נדד מזרחה, לאיזור שהיה בידי ברית המועצות.

יידישע אינדוסטרי־אונטערנעמונגען

נ. ב.

לויט אן אנקעטע, וואָס ס׳האָט דורכגעפירט דער דזוינט אין גאַנץ פּוילן אין יאָר 1921, וועגן יידישע אינדוסטריי־אונטערנעמונגען, איז אין ראַזוואַדאַוו געווען 102 אזעלכע אַנשטאַלטן, וואָס מ׳האָט אונטערזוכט [1]. פון דער צאָל 102 זיינען בלויז 97 געווען טעטיק. די צאָל מענטשן, וואָס זיינען אין די אונטערנעמונגען געווען באַשעפטיקט, האָט באַטראַפן 170, צווישן זיי האָבן זיך געפונען די 97 אייגנטימער פון די אונטערנעמונגען גופא. דאָס מאַכט אויס 57.1%, פון דער צאָל באַשעפטיקע; משפּחה־מיטגלידער: 14 — 8.2%; לוין אַרבעטער 59 — 34.7%; צווישן די לוין־אַרבעטער זיינען געווען: יידן 47 (27.6%); דערפון מענער — 29, פרויען — 6, קינדער 12. די 12 (7.1%) פּוילישע לוין־אַרבעטער זיינען אַלע געווען מענער.

פון דער סטאַטיסטיק איז צו זען, אַז קיין גרויסע אונטערנעמונגען זיינען אין ראַזוואַדאַוו ניט געווען, און אַז אין רוב אונטערנעמונגען האָט געאַרבעט איין (1) מאַן, ד. ה. דער באַלעבאַס גופא. די איבעריקע בעלי בתים האָבן זיך אַרויסגעהאַלפן מיט די משפּחה־מיטגלידער (ווייבער, צי אפילו האָלב דערוואַקסענע קינדער). 70 אונטערנעמונגען

[1] Żydowskie przedsiębiorstwa w Polsce wedlug ankiety z 1921 r. T. V, VI Małopolska opracowano pod kierunkiem Eliezera Hellera, Warszawa 1923.

האָבן זיך באַגאַנגען אַן לוין אַרבעטער און אין בלויז 27 זיינען געווען לוין־אַרבעטער, פּרעמדע, אין דער צאָל פון 59 פערזאָן.

די לוין אַרבעטער זיינען דער עיקר געווען יידן; דאָס איז פֿאַרשטענדלעך, ווייל יידן זיינען סוף־כל־סוף געווען צווישן זיך געבונדן; צווייטנס צוליב דעם ווייל די נישט יידן האָבן געהאַט אַנדערע פּרייַע טעג, ימים טובים (די יידן שבת און די פֿאליאקן זונטיק און חגאות). און אַזעלכע קלייַנע אונ־טערנעמונגען, וואָס זיינען בדרך כלל געפֿירט געווארן אין די אייגענע דירות, צו אין געביידעס לעבן דעם אייגענעם ווירן־אָרט, זיינען שבת געווען פֿארמאַכט.

די אונטערנעמונגען האָבן געהערט צו פֿאלגנדע קאַטע־גאָריעס:

	אונטערנעמונג	באשעפֿטיקטע אין איר פֿערזאָנען
(1) שטיין־אַרבעט	1	6
(2) מעטאַל־אינדוסטריע	4	4
(3) מאַשינען־און אפּאראטן־אינדוסטריע	4	4
(4) האָלץ־אינדוסטריע	4*	23
(5) לעדער פּעל און ענ. אינדוסטריע	1	1
(6) טעקסטיל־אינדוסטריע	2	3
(7) באקלייד און פּוץ־אינדוסטריע	66	110
(8) שפּייז־ארטיקלען און געטוס־מיטלען	8	12
(9) בוי־אַרבעט	2	2
(10) גראפישע אינדוסטריע	2	2
(11) רייניקונגס אנשטאלט	2	3
		170

בלויז אין דער קאטאריע 1, 4, 8, און 17 האָבן זיך גע־פונען לוין־אַרבעטער פון דעם אין באַקליידונגס־פאַך (דער עיקר: שנייידריי) 32 לוין־אַרבעטער (אויף דער אַלגעמיי־נער צאָל 59 לוין־אַרבעטער וואָס האָבן געאַרבעט אין ראַז־וואַדאָוו, ד. ה. 54.25%).

די קאָאָפּעראַטיוון באַנק

וועגן דער באַנק אין ראַזוואַדאָוו געפינען מיר אייניקע סטא־טיסטישע אָנגאָבן און באריכט, וואָס ס׳האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אין יאָר 1938 דער Związek Żydowskich Spółdzielni w Polsce די אָנגאָבן זיינען פֿאַרן יאָר 1937.

* 5 נישט טעטיק.

די באַנק איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1926. אָנהויב 1937 י. זיינען געווען 241 מיטגלידער, צוגעקומען אין לויף פון יאָר 19, אַרויסגעטרעטן 17; געבליבן איז אויפֿן סוף יאָר: 243;

פון זיי זיינען געווען סוחרים און פֿאַבריקאַנטן	161
האַנטווערקער	35
ביוראָ־אָנגעשטעלטע	15
פֿאַרשיידענע	32
ס״ה	243

די הויך פון פֿאי לויטן סטאַטוס פון באַנק האָט באַטראָפֿן 25 זל. די מיטגלידער זיינען געווען פֿאַראַנטוואַרטלעך אויף נאָך 10 זל. אין משך פון יאָר האָט מען אַריינגעטראָגן פֿק־דונות אויף אַ סכום פון 110,765 זל., אַרויסגענומען האָט מען פֿקדונות אויף אַ סכום פון 109,520 זל. די צאָל פֿקדונות אויף סוף יאָר האָט באַטראָפֿן 81.

מיט דער באַנק האָט אָנגעפֿירט אַן אומזיסטע דירעקציע; די צאָל באַאַמטע (באַצאָלטע) האָט באַטראָפֿן 3. זייער גע־האַלט האָט באַטראָפֿן צוזאַמען 3,832 זל. אַ יאָר.

אין משך פון יאָר האָט די באַנק אַרויסגעגעבן הלוואות צו 186 פערזאָן אויף אַ סומע פון 86,350 זל. די צאָל לוים צום סוף יאָר האָט באַטראָפֿן 220. וועקסלען האָט אין לויף פון יאָר די באַנק דיסקאָנטירט אויף אַ סכום פון 145.301 זל. דאָקומענטן אויף אינקאסא האָט די באַנק באַקומען 5.317 אויף אַ סכום פון 685.830 זל. דער ריינער רווח פון דער באַנק האָט באַטראָפֿן אין משך פון יאָר — 1.125 זל.

שוין פון די טרוקענע ציפֿערן איז צו זען, אַז דער עקא־נאמישער מצב פון די מיטגלידער פון קאָאָפּעראַטיוון באַנק איז נישט געווען קיין געהויבענער; און זיי בילדן דאָס דעם רוב מנין און רוב בניין פון גאַנצן יידישן ישוב אין שטעטל, דער דורכשניטלעכער סכום פון אַן הלוואה האָט באַטראָפֿן אינגאַנצן 465 זל. מ׳זעט אויך, אַז אַ גרויסע צאָל „שפּא־רערס״ האָט אין משך פון יאָר אַרויסגעצויגן אירע פּקדונות; צווישן זיי געפינען זיך קודם כל יורדים, פֿאַראַרימטע, און זיכער אויך געצייַלטע, וואָס האָבן פֿאַרלאָזן די שטאָט און געפֿאַרן זוכן גליק ערגעץ־אַנדערשוווּ.

דער עיקר האָט די באַנק געדינט אויף צו דיסקאָנטירן אַ וועקסל. אויך דער רווח פון באַנק באַווייזט, אַז די באַנק־מיטגלידער האָבן אויך פון איר נישט געקאָנט ציען קיין רווחים; נישט געווען קיין „באַנקירן״, אינגאַנצן האָט די הכנסה — אויף יעדן איינעם פון די אקציאָנערן — דורכש־ניטלעך באַטראָפֿן אין לויף פון יאָר 5—4 זל.

דער דירעקטאָר פון באַנק איז אין די לעצטע יאָרן געווען זילבער זיסל.

פנים אל פנים מיט דעם ראבינאט און ראשי הקהילה

יעקב גולדמן

אין אַ געוויסן פאַרמיטאָג, וועו איך האָב ווי יעדען טאָג באַזוכט די ווּוינונג פון מיינע עלטערן (איך אַליין האָב גע־ווּוינט און געהאַט דעם ביזרא ביי אנטעק מיגיעלסקי אין האַטעל, דאָס צווייטע הויז פון קינא) האָט מען מיר געזאָגט,

מרים (מאריאמצי), אשת הרב ר׳ נפתלי

אַז דער שמש פונם רב האָט מיך געזוכט און געבעטן קומען צום רב אין אייגענעם בית המדרש. נישט קלערנדיק לאָנג, צו וואָס און צו וועו מען רופט מיך, האָב איך זיך אַ לאָז געטון צום רב.

וועו איך בין אַריינגעקומען אין בית המדרש, האָב איך צו

שאול האפערט, יד ימינו של הרבי

מיין פאַרוווּנדערונג דערזען זיצן ביי אַ טיש דעם ראַבינאָט (ר׳ נפתלי, ר׳ משה׳לע און דעם דיין י. רוקח. ביים צווייטן טיש, אין דערזעלבער ליגיע, זיינען געזעסן די „ראשי העיר״. אַרום די טישן זיינען געזעסטן סתם „קיביצערס״ (צוקיקערס).

נישט וויסנדיק צו וואָס מען רופט מיך, האָב איך אויף קיין פאַל זיך נישט געקאָנט פאַרשטעלן, אַז די גאַנצע לעבעדיקע דעקאָראַציע אַרום ראַבינאָט איז צוליב מיר.

איך האָב אויך געזען דורך דעם פענסטערל פון פרויען־שול עטלעכע פרויען און צווישן זיי די סימפאַטישע רעבי־צענס.

הרב ר׳ נפתלי האָט מיך געבעטן זיצן און נאָכדעם האָט ער אַנגעהויבן מיט אַ קלייניער הקדמה אַביסל מיך געלויבט בפני כל עם ועדה. נאָטירליך ער האָט אַנגעהויבן פון זכות אָבות און נאָכדעם איז ער אַריבער צום „עצם הענין״:

„גאָלדמאַן, זייט אַ צייט באַקלאָגן זיך ביי אונדז בעלי־בתים, אַז אין אייער קינא־טעאטער שפּילט מען פרייטיק צו־נאַכט. זיי טענהן אַז דער ענין איז גורם צו חילול השבת פון זייערע קינדער, וועלכע קענען נישט ביישטיין דעם „יצר־הרע״ און גייען אין קינאָ.

דער ראבינאָט וועגדט זיך צו אייך און בעט צוליבן גוטן יחס וועלכער האָט ביז היינט צווישן אונדז געהערשט אויפ־צוהערן שפּילין פרייטיג־צונאַכטס. לויט ווי מען אינפאָר־מירט אונדז האָט איר עטלעכע פרייע טעג אין דער וואָך, איז

חיים־אפרים ויזן, מנכבדי הקהילה

דאָך אַ שאלה: פֿאַרוואָס נישט שפּילן אַן אַנדערן טאָג שטאָט פרייטיק צונאַכטס. דאָס איז אַלעס".

איך קוק זיך אַרום איבער דעם זאַל, עס האָבן זיך אינצווישן פֿאַרגרעסערט די קיבּיצערס. איך האָב נישט באַמערקט קיין אײַנציקן בייזן בליק. עס איז געווען צו באַמערקן אַ נייגיריקייט ביי אַלע אויף מײַן ענפער.

יהודית הורוביץ,
בת הרבי ר׳ נפתלי זצ״ל

איך האָב אַנגעהויבן צו רעדן:

„חשובער ראַבינאַט, איך בין ערשטוינט צו הערן אומבאַרעכטיקטע טענות פֿאַר שפּילן אין קינאַ אין די לעצטע ציי־טען פרייטיק־צונאַכטס. און איך ענטפֿערט:

1. פֿאַרוואָס קאָן אַן אַנדערער טאָג נישט פֿאַרטרעטן פרייטיק ? פרייטיק איז אַ אַוונט נאָך אַ וואָך פון האָרעוואָניע און עס גליסט זיך יעדן אָפֿרוען.
2. עס וועט זיך דאָ נישט געפֿינען קיין איינער וועלכער וואָלט געקאָנט זאָגן, אַז איך האָב אים צוגערעדט גיין פרייטיק אין קינא.
3. בנוגע „חילול השבת": איך קאָן באַהויפּטן, אַז ווען די אין די פֿריוואַט־ווינונגען יוגנט וואָלט נישט געווען אין קינא, וואָלט אַ יעדער פון זיי געהאָט די מעגלעכקייט צו באַגיין מער עברות ווי אין קינא.
4. דער רב האָט אַליין באַמערקט, אַז זייט אַ צייט שפּילט מען פרייטיק. שטימט, איך שפּיל זייט דער צייט, וואָס איך האָב אַ קריסטלעכן שיתוף. לכן, מיט וואָס פֿאַר אַ טענה קאָן איך קומען צו מײַן שיתוף און אים זאָגן: הער נאָר שיתוף מיינער, מיר מוזן אויפֿהערן שפּילן פרייטיק, ווייל דאָס איז חילול ה־שבת. איך בין איבערצייגט, אַז ער וועט קלערן, אַז איך בין משוגע געווארן. (איך האָב געמאַכט אַ קליינע פויזע, און דער רב ר׳ נפתלי האָט דאָס באַ־נוצט, כדי מיך צו פרעגן).

ה ר ב ר׳ נ.: וויפֿל אומגעפֿער איז אייער פֿאַרדינסט פרייטיק־אָוונט, אפֿשר וואָלטן מיר אייך געקאָנט דאָס ענ־שעדיגן ?

א י ך: דאָס קומט זיכער נישט אין פֿראָגע. מיר שפּילן כדי צו פֿאַרדינען, אָבער מיר וועלן קיינמאָל נישט צושטי־מען נעמען געלט פֿאַר נישט שפּילן, ווייל דאָס איז נישט מאראליש.

און יעצט נאָך אַ באַמערקונג:

די קאָנצעסיע מיינע געהערט ביו צום הייַנטיגן טאָג נאָך דעם „שטשעלעץ" (אַ קריסטליכע געזעלשאַפט), אַז דער ענין וועט דערגיין צו די קריסטן בכלל און צום שטשעלעץ בפרט,

חנה׳לה בת ר׳ אפֿרים׳ל הורוביץ

אלתה חייה, אשתו של הרב ר׳ משה׳לה

וואָס וועל איך טענהן? (איך האָב ווידער געמאַכט אַ פויזע).

הרב ר׳ נ.: און וואָס וועלן מיר ענפערן די בעלי בתים, וואָס האָבן זיך צו אונז געווענדט?

איך: א) אַז זיי זאָלן, אַ יעדער פון זיי פרווון צו אי־ בערצייגן זייערע קינדער, אַז גיין אין קינא פרייטיק־צו־ נאַכטס איז אַן עבירה. איך פֿאַרזיכער אייך, אַז איך פון מיין זייט וועל אין דעם ענין בלייבן פאַסיוו, ווי דאָס וואָלט מיך גאָר נישט אָנגעגאַנגען.

צום שלוס בין איך גרייט איינצוגיין אויף פאלגענדער פשרה: איך בין גרייט צו נעמן אַ שטר־מכירה פונקט ווי יעדע טראפיק וואָס האָט ביי זיך אין דער טראָפיק אַ קריס־ טלעכן פֿאַרקויפער.

הרב ר׳ נ.: דאָס קומט נישט אין פֿראָגע. אין טרא־ פיק גייען בלויז קריסטן, אָבער אין קינא גייען אויך יידן.

איך: איך באַדויער זייער אָבער קיין אָנדערע עצה זע איך נישט. (און ביי דעם האָב איך זיך געפרווט אויפצוש־ טעלן).

הרב ר׳ נ.: נאָך אַ מאָמענט, אָבער וועניגסטנס מאַר־ גן שפּילט נישט.

איך: איך קאָן דאָס נישט טון, מיר האָבן באשלאָסן יאָ צו שפּילן (און דאַביי האָב איך זיך אויפגעשטעלט).

לאַנגזאַם האָבן זיך אָלע אויפגעשטעלט און עס האָבן זיך געבילדעט פֿאַרשידענע גרופּעס וועלכע האָבן מיטאיינאַנדער געראַטן. איך בין נישט געבליבן פֿאַראיינזאַמט. צו מיר איז צוגעטראָטן די יונגע רביצן (די פרוי פון ר׳ משה׳לע).

רעביצן: זייט מודה הער גאָלדמאַן, אַז ווען דער שווער וואָלט געלעבט, וואָלט איר אים נישט אָפּגעזאָגט.

איך: איר האָט אַ טעות, רעביצן, איך בין אייך מבטיח, אַז איך שעץ הרב ר׳ נפתלי און הרב ר׳ משה׳לע נישט וויי־ ניקער ווי זיין פאָטער אָבער מען דאַרף נישט פֿאַרלאָנגען קיין אומגלעכע זאַכן.

זייט געזונט רעביצן און בין מיט אַ פֿאַרנייגונג אַוועק. איך האָב זיך פֿאַרנייגט פֿאַרן ראַבינאַט און האָב זיך געווענ־ דט צום אויסגאַנג. עס האָט זיך מיר אָנגעשלאָסן אַ יונגער־ מאַן מהמקורבים פון „הויף". אַז מיר זיינען שוין געווען דרויסן זאָגט ער צו מיר:

...איך האָב אייך באַוווּנדערט, איר האָט געהאָט אַזאַ כח אייך אנטקעגן צושטעלן דעם ראַבינאַט און אַזוי פיל בעלי־ בתים. אָלע זיינען דאָך געווען קעגן אייך.

איך: איר האָט אַ טעות, ליבער פרייַנט, אָלע האָבן גע־ וווסט, אַז עס איז געווען „אַ ברכה לבטלה". איר אויף מיין אָרט וואָלט געהאָט דעמזעלבן כח.

אַז איך בין אַריין אין דער ווינונג פון די עלטערן איז די מוטער געווען די ערשטע, וואָס האָט געפרעגט, וואָס עפּעס האָט מיך דער ראַבינאַט געברויכט?

מען האָט זיך געזעצט ביים טיש און איך האָב אָנגעהויבן בקיצור צו שילדערן וואָס דאָרט איז פֿאָרגעקומען. ביים סוף איז די מוטער געווען די ערשטע וואָס האָט געפרעגט, מיט וואָס מיר זיינען זיך פונאנאנדער געגאַנגען. איך האָב געענפערט מיט אַ שמייכל: „מיט דעמזעלבן מוט וואָס מיר האָבן זיך געזעצט צום טיש. יעדער איז געבליבן ביי זיין דעה". איך האָב איר אָפּילו דערצעלט די באַגעגעניש מיט דער יינגער רעביצן.

דער פאָטער האָט זיך גאָרנישט אָנגערופן, טראָצדעם וואָס איך האָב גוט געווווסט, אַז דער ענין אינטערעסירט אים. מיין פאָטער איז תמיד געווען אין אַזעלכע מאַמענטן „למר־ אית עין" דער נישט פֿאַראינטערסירטער. ער האָט זיך צו־ ריקגעהאַלטן פון זאָגן אַ דעה, כדי נישט קאָלע מאַכן דעם ענין. קוקנדיק אויף אים, האָב איך פֿאַרשטאַנען, אַז פון איין זייט איז ער צופֿרידן וואָס איך בין אַוועקגעגאַנגען „אַ גע־ רעכטער" פון דער צווייטער זייט, האָב איך גוט געווווסט פון וואָס ער וואָלט הנאה געהאַט.

אין דעם מאָמענט איז צו מיר צוגעגאַנגען די מוטער און פרעגט מיך כאילו זי האָט נישט געהערט דעם ענדע: און וואָס וועסטו יעצט טון?

צום ערשטן מאָל האָט דער פאָטער זיך אָנגערופן: וואָלסט אים בעסער געלאָזט זיך אָפּרוען אַדער גאָר געגעבן מיטאָג צו עסן.

די מוטער האָט יעצט געקוקט אויף מיר, וואָס איך וועל זאָגן. איך האָב זיך אויפגעשטעלט און זי שטיל געפרעגט: (אָבער אָלע האָבן גהערט) וואָלסטו הנאה געהאַט, מוטער, ווען איך זאָל נישט שפּילן? זי האָט קוקנדיק אויף מיר גע־ ענפערט מיט אַ שמייכל: דו פרעגסט נאָך?

נו, אויב אזוי, האָסטו געפּועלט, מוטער. כ׳האָב אין זעלבן מאָמענט געגעבן אַ קוק צום פאָטער און באַמערקט אַז אויך זיינע אויגן האָבן יעצט אָנדערש אויסגעזען.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָב געטראָפן מיין באַגלייטער פון נאָך דער אספה ביים ראַבינאַט. ער האָט זיך אָנגערופן: ...הער גאָלדמאַן, איר זענט געקומען ווי געווונשען.

איך: וואָס האָט פאַסירט?

ער: פרעגט נישט, מען האָט שבת נישט אויפגעהערט פון אייך רעדן.

איך: (לאַכנדיק) גוסט צו שלעכטס?

ער: (אויך לאַכנדיק) נאַטירלעך גוטס. ספּעציעל דער־ פאַר, וואָס מען האָט זיך נישט געריכט דאַרויף נאָך אייער אַפּאַז.

א י ך : איינס צום אַנדערן האָט נישט קיין שייכות. דאָרט האָט געמוזט זיך פֿאַרענדיקן מיט דער געוועלטיקייט. דאָס וואָס איך האָב דערנאָך פֿרייוויליק געטון, דאָס איז שוין מיין פֿריוואָטער ענין.

ע ר : דער עיקר, אַז ביידע צדדים האָבן יעצט הנאָה.

א י ך : אַפֿילו דער דריטער צד.

ע ר : וואָר איז דער דריטער צד ?

א י ך : איר, (און דערביי האָב אים דערלאָנגט די האַנט) אַ גוטען !

לאָכנדיג האָבן מיר זיך צעשיידט.

די ליגע פֿאַר אַרבעטנדיקן ארץ ישראל

ידידיה גרינבוים

די ליגע פֿאַר אַרבעטנדיקן ארץ ישראל אין ראָזוואַלט איז געווען אין די דרייסיקער יאָרן אָנגעזעען אין שטאָט. און דאָס אַדאָנק אַזעלכע טייערע און אייגנטלוסרייכע פערזונלעכקייטן, וועלכע זיינען פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן, דורך די נאַצישע מערדערס, אַדער אומגעקומען אין רוסלאַנד פון הונגער און נויט. איך וועל דערמאָנען אַ פאָר פון זיי און אַנהויבן מיט דעם עלטסטן פון די ציוניסטישע פירער אין שטאָט: דוד ליב בלימאַן ע"ה. ווי לאַנג איך האָב אים געקענט, האָט ער געלעבט אין זייער שווערע אומשטענדן. און דאָס האָט אים נישט צוריקגעהאַלטן פון אַוועקצוגעבן זיין גאַנץ לעבן פאָר דער דערציונג פון דער יוגנט אין שטאָט. עס איז אים אויך אויסגעקומען צו ווערן באַליידיקט נישט איינמאָל פון קעגנער, אַדער עלטערן פון קינדער, וועלכע זיינען נישט איינשטימיק געווען מיט זיין אַרבעט. נאָר דאָס האָט אים נישט צוריקגעהאַלטן. ער האָט זיין צייט, חכמה און אינטעליגענץ אָפּגעגעבן דעם ציוניסטישן אידעאַל.

ווער געדענקט נישט אונדזער טייערן חבר ברוך באָר־גער ? עס איז געווען אַ כבוד צו באַלאָנגען צו אַן אַרגאַניזאַציע, פון וועלכער איז געווען איינער פון די פירער. ער האָט אונדז שטאַלץ פאַרטרעטן אין דער ראָזוואַלט־קהילה, ווי אויך ביי פאַרשיידענע אַנדערע געלעגנהייטן. זיין הויז איז געשטאַנען אָפן פאָר די חברים און נישט איינמאָל פֿלעגן מיר זיצן ביז שפּעט אין דער נאַכט און אויסארבעטן פֿלענער פאָר פאַרשיידענע פאָליטישע און אַנדערע אַקציעס. פּיזיש נישט קיין שטאַרקער איז ער קיינמאָל נישט מיט געוואָרן און האָט זיך קיינמאָל נישט אָפּגעוואָגט פון קיין שום אַרבעט, וועלכע מען האָט אויף אים אַרויפגעלייגט. איך האָב אים געזען דאָס לעצטע מאָל אין 1941 אין אַ שטאָט אין רוסלאַנד, אַ פאָר טעג שפּעטער, וועו איך בין געווויירט געוואָרן, דאָס ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס (וואָס האָט דאַמאָלסט געבושעוועט און אַוועקגעשניטן טויזנטער לעבנס) און ער געפינט זיך אין האָספּיטאָל, בין איך מיט זיין שוואָגער העשל ראָזען געאָנגען אים זוכן אין שפּיטאָל און מיר האָבן אים שוין מער נישט געקענט געפינען. מיר האָבן אים נישט געקענט ברענגען צו קבר ישראל, זאָל אים די ערד גריגג זיין.

לייזר בירנבוים

א ל י ע ז ר ב י ר נ ב ו י ם . ער איז נישט געווען קיין געבוירענער אין ראָזוואַלט. נאָר זינט ער איז געקומען צו אונדז אין שטאָט אַריין, בין צום אויבערציען זיך קיין טארנע (1938 גלויבּ איך) האָט ער מיט אונדז מיטגעאַרבעט און מיר זיינען שטאָלץ געווען צו האָבן אַ מאָן מיט אַזעלכע פּעאַיקייטן אין אונדזערע רייען. אַ סך פון אונדז געדענקען נאָך אים געווויס אַלס רעדנער ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן. ער

איז געווען אונדזער פאַרשטייער אין שטאַטראט (געמיינדע) ווי אויך פאַרנומען אַנדערע אמטן אין שטאָט. אין אונדזערע רייען האָבן זיך געפונען זייער פיל געטרייע חברים און עס איז שווער זיך אָפצושטעלן אויף יעדנס פערזענלעכקייט. מערערע פון זיי זיינען אומגעקומען פון די רוצחישע הענט. איך ווייס, אָלס געווענליך סעקרעטאר פון דער ליגע אַ ריי יאָרן, ווי טריי זיי זיינען אָלע געווען, זיי האָבן זיך קיינמאָל נישט אָפגעזאָגט פון קיין אַרבעט. וועט געדענקט נישט מיט וואָס פאַראַ איבערגעגעבנקייט זיי פלעגן אַרבעטן ביי די וואָלן צום ציוניסטישן קאנגרעס, צו דער קהילה צו שטאט־ראט ?!

מיר וועלן קיינמאָל זיי נישט פאַרגעסן.

„יד חרוצים"

משה שר־מהלר

לאחר מלחמת העולם ה־1 נוסד בעיירתנו ארגון של בעלי־מלאכה „יד חרוצים" שיום פעולות ומוסדות עזרה בכל שטחי החיים החברתיים. עיקר הפעולות התרכז בעזרה הדדית ועזרה לנזקקים באמצעות הקופה „גמילות חסדים" וחברת „בקור חולים" שנוסדו ליד הארגון. נציגות הארגון הוכנסה גם להנהלת סניף הבנק הקואופרטיווי העירוני Zydowski Bank Spółdzielczy. ארבעה נציגי ארגון „יד חרוצים" שימשו כחברים במועצת העירייה.

אברהם ואליעזר וינשטוק, בניו של בנימין וינשטוק

הארגון נתן הלוואות ללא רבית באמצעות קופת „גמילת חסדים" או „הבנק הקואופרטיווי" ותשלום שכר לימוד „לתלמוד תורה" למחוסרי אמצעים. נוסף לכך התנהלו גם פעולות חברתיות פוליטיות.

הארגון היה פעיל עד שחוסל הישוב היהודי ע"י גירוש האוכלוסיה היהודית מהעיר בחוה"מ סוכות 1939.

ההנהלה כללה את החברים הבאים:

יו"ר: ברל רייס (המבוגר)
סגן יו"ר: מ. ברגשטיין
מזכיר: ישראל אפטלין
חבר: ברל רייס (צעיר)
חבר: אברהם מאהלר
" משה שער־מהלר
" מרדכי רייכר
" יוסף שפירא

כמזכיר „גמילות חסדים" שימש: מרדכי רייכר
הנהלת „ביקור חולים": אנהיזיגר ישראל, נטע ושלמה בוך.

נציגי הארגון בבנק „ספולדזילצ'י":

בריש מאהלר — זיסל ברונפלד
משה בוך — שמעון פלוס

מנהלי בית הספר העברי

אריה גרינבוים

כאחד מחניכי בית הספר העברי בעירנו מוצא אני לחובה להעלות אי אלה זכרונות מימי לימודי בבית ספר זה.

כשהמדובר בבית הספר העברי ברוזוואדוב יש להזכיר בראש ובראשונה את האיש שהיה הרוח החיה של בית הספר, משה פליקצו ז"ל. בקי בכל תחומי היהדות היה גם מחנך ומורה בחסד עליון, אשר ידע להלהיב לבבות בעת הוראת תורת ישראל ושפת הקודש. כמה כוח ומרץ השקיע על מנת להנחיל לנו ידיעות בשפה העברית ובדברי ימי ישראל, ומה גדולה הייתה אהבתו לישראל ולארץ ישראל, אותה השתדל להחדיר גם לליבותינו. זכורים לי היטב שיעוריו בשפה העברית ובספרותה, עת לימד אותנו שירי ביאליק וסיפורים של פרישמן ופרץ, או בזמן שטרח ללמדנו את תורת הדקדוק הקשה. וכן השעורים בנביאים ובכתובים.

משה פליקצו, מורה בבית הספר העברי, ניספה בשואה

משה גיזלשטיין ז"ל, הורה לנו תורה וגמרא בבית הספר. הוא היה ממשיך מסורת אביו, מלמד התורה הידוע בעירנו, ר' ניטה'לע מלמד ז"ל. כל מאמציו היו לחנכנו ליהודים שומרי מסורת אבותינו.

ואחרון אחרון, דוב לייב בלימן ז"ל. פעולותיו של איש זה למען התנועה הציונית בעירנו בוודאי ייכתבו בספר זה. כאן ברצוני רק לציין, כי דוד לייב בלימן היה גם המייסד הראשי של בית הספר העברי ומנהלו האדמיניסטראטיווי.

רצה הגורל ושלשת האנשים האלה, אשר פעלו כה הרבה למען א"י, לא זכו להגיע אליה. היד הרצחנית של הנאצים פגעה בהם והם נאספו יחד עם כל קדושי ישראל.

קן השומר הצעיר ברוזוואדוב

אליעזר בן אבא רייך

מעטים היו קני השומר בגאליציה, אשר הטביעו חותמם על הציבור היהודי שבעירם ועל הסביבה, כפי שהשפיע קן השומר הצעיר ברוזוואדוב על הקהילה היהודית המקומית בכל שטחי חייה, על כל שכבותיה וגילאיה.

יחסית, קם קן השומר הצעיר במאוחר — 1924. שכרון הלאומיות הפולנית גלש אז לשוביניזם, לאנטישמיות ולהצרת גבולם הכלכלי של הציבור היהודי הנדחק יום־יום ממקורות פרנסתו הדלים. הימים הם ימי גראבסקי, הממציא שמות למסים ולהיטלים, שבאו לגשל ולדלדל את היהודי עד הוצאת נשמתו. במקביל למדיניות הפינאנסית האנטי־יהודית הידועה לשמצה, פעלה „התנועה הקואופראטיווית" „המתקדמת" "Kółka Spółdzielcze", "Kółka Rolnicze". למיניהן פעלו כולן בסיסמה הידועה Swój do swego.

גרמניה המנוצחת, המדולדלת והמסוכסכת מבפנים לא הייתה עוד שוק לייצוא לעצים, ענף שהיה מפרנס במשך שנים רבות רבבות משפחות, והקים שכבות אמידות ויחסניות. נעלם סוחר היערות, נעלמו משיטי הדוברות „סוחרי־דנציג". נשמט והלך בסיסם הכלכלי של בעלי המלאכה

קן השומר הצעיר

היהודיים בעיירה: של הנגר, של החייט, של הסנדלר וכו'. אל העיירה היהודית הגאליציאית פרצו האיכרים מהסביבה החקלאית — בניהם של בעלי המשקים הגנסיים. פולין המשוחררת לא התכוונה לריפורמה אגרארית שיש עמה משום פתרון לשאלת האיכרים מוכי הדלות. ארה"ב של אמריקה נעלו את שעריהן, והנהיגה את ה־Quota. נסתתמו כל מקורות הפרנסה. הצעיר היהודי בפולין המשוחררת נשא עיניו לסיכוייו בעתיד — והנה הם אטומים וחסרי תקוה. כל אלה — בעוד יהדות גאליציה טרם רפאה פצעיה מהעקירה הגדולה של שנות המלחמה הגדולה, של פרעות חאלר ושל מלחמת „הגס על הויסלה".

כל הגורמים שנמנו לעיל פעלו במשנה תוקף על רווווא־דוב בהיותה לפני המלחמה עיירת־גבול שבין גאליציה לפולין; בהיותה צומת דרכים על קו למברג־קראקוב־וינה,

המורה משה פליקצו עם בוגרי בית הספר העממי העברי

ולאחר מכן, למברג־וארשא. קשרים רבים קשרוה לגרמניה ולווינה, ועתה נוספו אליהם קשרים עם פולין „הקונגרסאית" לשעבר. עוד בשחר ימיה של הציונות המדינית, נוסד כאן „בית יהודה" — סניף להסתדרות הציונית. מורים הובאו ללמד את הבנות עברית בעברית. נמצאו יהודים שקנו „מושבות" בפלשתינה, קראו את „הצפירה", הפיצו את הקופסה הכחולה, והפגינו מהפכנותם נגד הרב בשירם את „התקוה" אחרי הקפות בשמחת תורה.

הצהרת בלפור, ובעקבותיה החלטת סן רימו, הצמיחו כנפיים לסניף ההסתדרות הציונית, שהוקם מיד עם שובם של רוב תושביה היהודיים של רוווואדוב לביתם אחר גלות וינה (1914—1918). הוקמה הספרייה העברית והוקם בית ספר ערב ללמוד העברית החיה. הדיבור העברי נצטלצל בחוצות העיירה. בבית ההסתדרות הציונית יכולת למצוא את „העולם", את העיתונות היומית ואף את הפריודיקה שיצאה בעברית. את החיבה לשפה העברית הנחילו לנו בני הדור הקודם, „המשכילים הנערצים", ביניהם המשורר העברי מאיר מוהר (עתה בת"א), העילוי ר' משה רייך (מוסד הרב קוק — ירושלים), אלעזר שטורך־חסיד (חיפה) והעסקן הבלתי נלאה דוד לייב בליהמן.

רבים מבני הדור הקודם נישאו על כנפי הבשורה של הצהרת בלפור, חזרו לשעה לעיירה אחרי „גלות וינה", ובפיהם בשורת העלייה החלוצית וההכשרה לעבודה חקלאית. ילדים היינו, וראינו את הבחורים ששרתו בצבא האוסטרי עם שובם מחזיתות המלחמה משכירים עצמם לבעלי

הסתדרות "גורדוניה"
יהודית פרידמן, אידה סנדרוביץ, רחל בוד, עלקע וינשטוק, סידזיו רוזנבוים, הנה שלנגר, אברהם פנסטר, אלטע זילבר, חנה לייבלר, פפלו רוזנבוים, שלמצ'ע, בת ניסן גריזמן, שבע פלזן, הניו זלצמן, גולדה פליקצו, רחל בירנבוים.

חצרות גדולות, לעדרן, לחרשן ולהפכן לגינות מצמיחות בצל ותפוחי אדמה... בני בעלי בתים, אברכים משכילים, "עוב־דים את האדמה", מצטלמים כל אחד ומעדר ביד, כשישרווליו הכתונת מופשלים, "והזיעה ניגרת מאף" — ו... בלי כיסוי ראש. אז — שנוי ערכין שחרש רישומיו עמוק בלב הילדים בני גילנו. ארץ ישראל ועבודת אדמה, בחצרו של ר' יעקב שרייבר סוחר הברזל! בין שעור לשעור, המקנו מה"חדר" של ר' יוסף בארגער לחצר זו לראות את החלוצים מנקים השטח מגרוטאות ברזל, עודרים האדמה, מכינים אותה לזרי־עה ערוגות ערוגות, והעברית שבפיהם ספק אשכנזית, ספק ספרדית, ספק מאפו, ספק מנדלי. משוזהתה א"י עם עבודת כפיים, חדלה הציונות להיות נחלת בני בעלי בתים בלבד. עתה נצטרפו לחלוצים בני עגלונים ובני דייגים, שלגביהם ענין לשון הקודש וההסתדרות הציונית טפל, ועיקר להם — העלייה לא"י.

כל הדור החלוצי ההוא נלעם כאילו בחתף. מהם עלו לארץ ישראל, והיו כאן ממייסדיה הראשונים של כרכור ע"י חדרה. רובם נדדו לכרכי העולם ולא נודע לנו, לילדים, מה עלה להם. רק הד רחוק וזכרונות עמומים נשמרו בלבנו. נחוץ היה שתעבורנה שנים מספר, עד שגדלנו והיינו לנערים, כדי שהגחלת הציונית תתלקח מחדש, והפעם בשינוי צורה, בעצמה ובאיכות אחרת, ותבער עד כבותה באשה של המל־חמה השנייה.

הגימנסיה בניסקו וקן „השומר הצעיר"

עיירתנו אמונה על מסורת חסידות רופצ'יץ. שבעים עד שמונים למאה יהודים היו ענים ומרודים. מובן שלא השל־טונות, ואבות העיר על אחת כמה וכמה לא נתנו דעתם ורצונם להקים גמנסיה. הרוצים ללמוד בגמנסיה „גלו" למקום תורה, לעיירה הסמוכה, ניסקו, מרחק של 12 ק"מ. בוקר בוקר, שרכה את דרכה הרכבת מרוזוואדוב לניסקו, ונשאה עמה תלמידים כ־60 במספר, ומתוכם כ־25 תלמידים יהודים, נערים ונערות בגיל 12—17. יום יום נצטופפנו, יהודים לחוד וגויים לחוד, בתאי רכבת נפרדים. ונוח היה להם בנפרד. אנחנו שרנו את שירינו, והם את שיריהם. אנחנו דיברנו בשפתנו, והם בשפתם. הדיבור הפולני חייבנו רק מרגע שנכנסנו לחצר בית הספר ועד שעזבנוהו, ואצנו במרוצה אל תחנת הרכבת המיותמת שבניסקו, שמא תזדמן ותעבור רכבת משא ונצליח להתלות בה, או להתגנב ל„קרון המש־רד", ולהגיע לפני שקיעת השמש. עפ"י רוב, יושבים היינו באולם ההמתנה המשועמם והקר, ומצפים שעות לבוא הרכ־בת; מכינים שעורינו בצינה וברעבון ומחפשים דרכים להפיג את השממון. רק שני בתים — בקתות סמוכים היו לבית הנתיבות, זה של היהודי שק וה„מלון" לעוברים — „מלון ולדמן". רק פעם בשבוע, ביום שבת, ניתנה לתלמידים היהודים דריסת רגל במלון ולדמן. לא יכולנו לחלל את השבת בפרהסיה, לצעוד בשבת בריש גלי אל תחנת הרכבת

ולנסוע ולחזור מתחנת הרכבת דרך חוצות העיר. יתירה מזו: להבדיל משאר העיירות, עמד בית הנתיבות ברווואדוב בטבורה של העיר, ואי אפשר היה לחמוק מעיני הבריות וללכת דרכים עקלקלות. די בזיון וקצף סבלו הורי התלמידים היהודים על כי בניהם כותבים בשבת. אך, מעשה זה על פי רוב הוכחש על ידיהם, מה שאין כן להתפש בקלקלת הנסיעה בשבת. ע"כ נוהגים היו הגימנאזיסטים היהודים „להתארח" במלון ולדמן ובבית הקצב שק מבוקרו של יום ששי עד צאת הכוכבים במוצאי שבת. „מתארחים" — פירושו לינה באחת הפינות ושתיית תה, וגם לכך לא עמד לנו כספנו. ימי שעמום עד יציאת הנשמה היו לנו ימי ששי הבלטת היהדות עם שמץ של יהירות לאומית. ומשייסדנו את ה„קן", נתבלטו לעין כל הסולידאריות והחברות העמוקה שבין ה„אחים" (כפי שקרא כל חבר התנועה לרעהו). העזרה ההדדית בלימודים והדאגה לשמור על כבודו ועל הצלחתו של כל „אח" בביה"ס נזדקרו על רקע של אווירת ההתחרות והחנופה, ששררה בין התלמידים הפולנים. זכורני, חגים לאומיים פולניים (השלושה במאי, יום העצמאות) בהם היו צועדים תלמידי הגימנסיה לפי כיתותיהם ועל דגלוני הלאום לכנסייה, לתפילת הודיה. אנחנו, התלמידים היהודים, נערכנו על אפם ועל חמתם של המורים, בקבוצה נפרדת, הסוגרת את המצעד, כ„מיעוט לאומי", כביכול, בטענה שנלווה את

השומר הצעיר — גדוד בוגרים עם המחנכים:
לייב שפרינגר, מונדק לורבר, פייבל בירנבוים, יצחק אבנון, חנה רייין, אליעזר רייך, מינדל אנהיזיגר, פרומה שנל, שמואל גולד, צבי רייין, בזיו זילבר, סימה זילבר, פרידה גולדמן, ריבה וכטל, מלכה שרייבר, שרה רייין, דבורה אויסאיבל, יעקב רייך, רוזה גולדמן, רוחצ'ה פנקס, נחמה שלנגר, קיילע שרף, יוסף שפרינגר, שמעון רייך, אברהם שפרינגר, אברהם קסלר, גיטל אנהיזיגר, שרה לינדנבוים, טובה אנהיזיגר, העניו פייער, העניו ליפשיץ, ביילע מאלער, מקס בירנבוים — היתר אינם מוכרים.

ושבת. לא פעם קצה רוחנו והעדפנו לעשות הדרך ברגל, דרך של 12—14 ק"מ ובלבד לא להשאר בשבת אחה"צ הרחק מהעיירה שלנו התוססת. אולם, בבואך העירה, מי פתי ויאמין לך, כי אמנם הלכת ברגל, ולא חללת השבת בנסיעה ברכבת, או בעגלת איכרים? „ואם אפילו הלכת האם לא עברת תחומה של שבת, מאי נפקא מינה נסיעה או עבירת תחום שבת?" הנסיעה בצוותא, השבתות בצוותא ודמותה התרבותית של עירנו, עשונו יחידת נוער מלוכדת בבית הספר ומחוצה לו, מתבדלת ומובדלת. התנהגותנו בבית הספר — היה בה משום הפגנת הייחוד, שתכנו — המצעד עד לכנסייה, ומשם נפנה בנפרד לבית הכנסת לת־פילת הודיה נפרדת. הבאנו הדברים עד כדי כך, שפעם הציע לנו מנהל הגימנסיה, הליברלי (ד"ר צויקובסקי) היחיד בין צוות מורים לאומניים שונאי יהודים, להשתחרר לשעה, ולחוג את יום הצהרת באלפור (או פתיחת האוניברסיטה על הר הצופים). התנהגותנו זו נטלה מלכתחילה את העוקץ ואת הטעם של המילה „ז'יד", שהתלמיד הפולני רצה לא פעם להטיח בנו. עם שובנו מניסקו לרווואדוב, ממהרים היינו לביה"ס העברי, ללמוד פרק בספרות העברית החדשה, תורת הלשון, הסטוריה יהודית ותנ"ך. השפה העברית המדו־

ברת נשתגרה על פינו ויכולנו לפנות לספר ולעתון עברי. אך, עדיין, עולמנו סגור ומסוגר היה ומצומצם בתחומי העיירה ובית הספר, עד שאירע מקרה פעוט, ואחד התלמידים (הוא אז בכיתה י"א) חזר מביקור קרובים בעיר יאסלו, והביא עמו את בשורת השוה"צ.

היה זה בשנת 1924.

שלא כרוזוואדוב — יאסלו, שיהודיה אמידים, קצוצי זקן ופיאות, נעריה ונערותיה מדברים פולנית, ומחקים מנהגיהם של הגימנזיסטים הפולניים. האקדמאים בני יאסלו הביאו עמם מקראקא ומלמברג את אפנת ה„סקויט" (הצופה) היהודי ונטעוה בקרב תלמידי הגמנסיה היהודיים שבמקום. בדומה לסקויטים הפולניים, היה גם ל„סקויט" היהודי נוסח של תלבושת, אמונים בתרגילי סדר, סיסמאות, עקרונות, טיולים, שירים ושיחות.

ליאסלו זו נקלע אחיו של כותב השורות האלה. (יוסף ריין, עתה רופא בליאון שבצרפת). משחזר הביתה לרוזוואדוב, גמר אומר לעשות כמעשה בני יאסלו, אך כיצד עושים זאת ? קם ונסע ללמברג והביא עמו חוברות הדרכה לצופיות וספרי עזר, כולם כתובים פולנית, ללמדך כיצד עושים טיולים ; כיצד קושרים חבלים ; כיצד מבשלים בשדה ; את נוסח השבועה הצופית, על מה ישוחחו בקבוצות גילאים שונות ; וכו'.

את יסודות התורה קיבל מההנהגה הראשית של השומר הצעיר בגאליציה, ששכנה כבוד בלמברג, ומסרה לנו, לצעירים יותר, בני הכיתות ט—י'. מאז חשנו עצמנו בוגרים יותר, אחראים יותר וחלק מתנועת נוער גדולה, שואפת, חולמת, בעלת אופקים ומלאת תוכן חדש, רחוק ומעורפל. הוסף על כך את הקדרות שבבית ההורים העניים, את אוירת השנאה, שאפפה אותנו בבית הספר, את „אגדת מצדה", טרומפלדור ואת ספר „יזכור" לאור המדורה ביער — ולא יקשה עליך להבין כמה העשיר עולם חוויותינו, על רקע של דמדומי עולמות, הרס ערכין ושינוייהן, חיפושי דרך ולבטים של בני 15—16, נתונים בכף הקלע הרוחנית, בין הרומנטיקה של ראשוני השומרים בא"י, לבין עולמו של י. ל. פרץ, בין אהבת הנוף הפולני וחרוזי החווה הפולני, לבין גבוריו של ז'ז'וב־סקי המהפכן.

היו ימים בהם העדפנו להשאר בכיתות בית הספר עם תום שעות הלימודים, לשוחח על ענינים העומדים ברומו של עולם. אף יש ונתכנסנו אצל אחד החברים בשעות שלפני ואחרי חצות, לשמוע הרצאה בנושאים שונים, החל בביולוגיה וגמור בבובר או ב„פלשתינוגראפיה" (גיאוגרפיה של א"י).

דרך עיירתנו עברו אלפים יהודים שנסעו מפולין הקונגרסאית בכוון לא"י, דרך למברג, עד נמל ההפלגה קונסטאנץ שברומניה. זוהי עליית גראבסקי, העלייה הרביעית. אינני זוכר מנין נודע לנו כי באחת הרכבות העוברות את רוזוואדוב, ב־1.00 אחר חצות, יעשה את דרכו לא"י הסופר הוגה הדעות ר' הלל צייטלין. אחרי שעות של ציפייה, הגיע ה„ישיר" וארשא־קונסטאנץ. אך נעצרה הרכבת, וקבוצתנו פרצה אל התא בו נמנם הסופר הזקן. ביקשנוהו שיזכה אותנו באוטוגרף, הוא שלף פתק מפנקסו ורשם „אני ישן ולבי ער". בתשובה על האוטוגרף זיכינוהו אנחנו בברכת „עלה והצלח" !

מכאן ואילך, גברה התעניינותנו בא"י ובעברית, כשפה המדוברת בכל שעות היום, ואף בין כתלי בית הספר. לפולנית נזקקנו רק בשיחותינו עם התלמידים הפולניים ובמענה למורים. מספר התלמידים היהודיים הגיע ל־7% בלבד. אך, משקלם הספציפי הספיק כדי לעורר כבוד, הערכה, ואף סלחנות, מצד ההנהלה במקרים שמעשינו חרגו מן המקובל. אך, ככל שגדל והעמיק ליכודנו, כן גברה שנאתם של המורים והתלמידים, כלפינו. הקדמנו רפואה למכה, הושבנו עצמנו שכנים על הספסלים האחוריים. במו ידנו יצרנו גיטו לפני שיצרוהו הם.

הקן והעיירה

למראה התלבושת השומרית, העניבה, מקלות הטיולים, הצעידה בסך (בנים ובנות) בחוצות העיירה, השירה העברית, המסדר וההפקדות בעברית, התקיעה בחצוצרה — פערו פיהם זקן וגער. „הכל זה למען ארץ ישראל ?" „וכי מה קשר בין לינה לילית ביער לבין בניין ארץ ישראל ?" — תמהו התמימים ולעגו המפוכחים. עדיין, הקן השומרי ותל־

בקורו של מרדכי אורן בקן של השומר הצעיר

אריה שפרינגר, אליעזר גרטן, מונדק לורבר, בזיו זילבר, שמואל גולד, חנה רייס, מינדל אנהיזיגר, אריה שרף, אליעזר רייך, מרדכי אורן, יעקב רייך, יקותיאל גולדמן, צבי כץ, יצחק ורשטין, פרומה שנל, מלכה שרייבר, פרידה גולדמן, יצחק שר, סימה זילבר, אהרן זילבר, יונה גרינבוים, צבי רייס, שרה רייס, פייבל בירנבוים, תרצה אנהיזיגר, שמואל נעמן, יהודה שפרינגר, ישעיהו גרינבוים, אברהם שפרינגר, מקס שפרינגר.

השומר הצעיר:
שמואל נעמן, אהרן זילבר, חנה רבקה זלצמן, פרומה שנל, גולדה פליקצו, מינדל אנהיזיגר, אהרן רוזן, קיילע שרף, צבי רייס, שמואל גולד, שלמה גרינבוים, מרים עדר, תרצה אנהיזיגר, עלקע וינשטוק, לייב שרף, אברהם פנסטר, השיו זלצמן, פיניע קרוליק, חנה רייז, מרים סופר, דוד לייב בלימן, דבורה וינמן, עדה פרידמן, בריש זילבר, שלמה גרינבוים, צפורה בירנבוים, אלטע זילבר, יצחק שר, סימה זילבר, פרידה גולדמן.

מידי הגמנסיה הם שניים שהם אחד. עדיין, לא הגיע הזמן להכניס אל תוך מסגרתנו את העשרות הרבות של בני גילנו, שלא זכו להיות גימנזיסטים, אם כי נפשם יצאה אלינו. קודם עלינו להיות ראויים לכך; ללמוד כדי ללמד ולהדריך. „השומר הוא נאמן לעמו, לארצו ולשפתו", „השומר חובב הטבע", „השומר הוא אחיעזר ואחיסמך", „השומר מצניע לכת", „השומר טהור במחשבותיו ודובר אמת" — הנעמוד בכל אלה, אנחנו, לפני שנבוא לדרוש קיום המצוות מחני־כינו?

עברה עלינו שנת 1924, ובקיץ שנת 1925 חלה התזוזה לקראת הסתערות פעלתנית. תנועת השומר הצעיר צעדה קדימה לקראת גיבוש אופיה החלוצי המגשים. בטרנבה ויז'נה שבגאליציה המזרחית נתארגנה „מושבת המנהלים" (כך קראו אז ל„מחנה מדריכים" של השומר הצעיר, ובסיומה — כנס ארצי של חברי השומר הצעיר בגאליציה. מחנה המד־ריכים עמד בסימן התביעה להקים מחדש את התנועה, ולצקת תוכן חלוצי מובהק אל תוך המסגרת החינוכית. בכנס נקראו בוגרי התנועה לעלות לא"י, ולהקדים הכשרה בעבודה חקלאית למתעתדים לעלות. עלינו, בני כיתה ט—י', הוטל להסתער על הנוער בעיירות, לחנכו ולהביאו לחלוציות.

עצם המפגש עם נוער יהודי מכל קצווי הארץ, היציאה הראשונה מתחומי העיירה, הווי החיים, מחנה נוער אדיר בהרי הקרפטים המיוערים, ההרצאות והשירה בצוותא, סי־פורי השליחים מארץ ישראל, העלונו אל במתי על והקנו לנו אווירה רוחנית ספוגת שאיפות וצווים פנימיים להקנית מחוויותינו לאחרים. להרחיב המסגרת, לפעול ולהפעיל.

שנות הפעולות הגדולות 1925—1926

משחזרנו ממושבת המנהלים, לא קשה היה עלינו להקים קן רב היקף. כבר באותה השנה הגיע מספר חברי הקן ל־100 בערך. משובצים בקבוצות ובגדודים, שכבה שכבה ומדריכה, עם מועצת המדריכים והנהגת הקן.

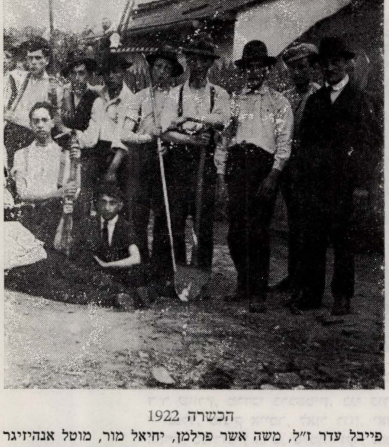
הקן השומרי „בלע" את בית הספר לעברית על כרעיו ועל קרביו. מימדיו הרחיבו, מאחר שחייב כל חניך הבא ומצטרף לקן, ללימוד עברית. קן השומר הצעיר ברוזוואדוב היה בין היחידים בגאליציה שמראשית קיומו ועד השואה הדהדה בין כתליו ברעננות העברית, הן בפי ה„כפירים" בני ה־11—12 והן בפי השומרים החלוצים, החזורים מההכשרות, ומכינים עצמם לעלות לארץ ישראל. „השומרים" נטלו לידם את הדאגה לעריכת נשפי הקרן הקימת. הם היו ה„שאור" שבעיסה בקלוב לכדורגל „טרומפלדור". הם שפתחו שעורי ערב להשכלת נערים שוליות; הפיצו את השקל; ערכו הצגות שהכנסותיה נועדו לבית הספר העברי, או למחנות קיץ. השפעת הקן פעלה ישירות על חלק ניכר של נערים ונערות בוגרים, שלא מצאו עוד מקום במסגרת החינוכית של השומר הצעיר. הללו נתארגנו במסגרת ה„חלוץ" —

מסגרת שכללה גם את ה„שומרים הבוגרים", ומובן, שאלה האחרונים היו הרוח החיה והמפעילה את „החלוץ" שבמקום. ולא די באלה: בגימנסיה שבניסקו למדו גם תלמידים יהודים שבאו מן העיירות הסמוכות או מכפרי הסביבה. הקן ברוז־וואדוב היה להם דוגמה. הם קראונו להדריכם ולהקים קנים בעיירותיהם. וכך הוקם קן השומר הצעיר ברודניק ע"נ סאן, בפשבורסק, ולזמן מה גם בטארנובז'ג, עיר המחוז. שליחי מצווה הבאים מרוזוואדוב שימשו גם מורים לעברית לילדי כל העיירה.

האווירה החדשה שהעלה עמו הקן השומרי פעלה גם בעפיקין. נערים שלא מצאו מקומם ב„שומר הצעיר" יצאו ללמוד, מי לווילנה הרחוקה, ומי לגימנסיה „תרבות" שבקרא־קוב. בעקבות השומר הצעיר קם בעיירה „החלוץ הצעיר", „גורדוניה" ולאחר מכן השומר הדתי. ואמנם, לא עבר זמן רב והקן ברוזוואדוב הוכר כקן מרכזי ב„גליל ריישא־רוזוואדוב", ועליו הוטל, מטעם ההנהגה הראשית שבלמברג, לדאוג לקני התנועה שבגליל זה, להדריכם ולארגנם. בקיץ שנה זו ביצענו מפעל רב מימדים. ארגנו את „מושבת הקיץ" הגלי־לית בקולקוב שעל יד סאנדומירז'. העמסנו על עצמנו אחריות כספית וארגונית גדולה מכפי גילנו (אנחנו אז בני 17) ועמדנו בה. במושבת קיץ זו קשור זכרונם של רבים היושבים היום במרחביה, בעין המפרץ, בניר דוד, ביד מרדכי ובמקו־מות אחרים בארץ. שנת 1926 הייתה שנת התגבשות רעיונית בתנועה הקיבוצית בארץ ישראל ובמקביל לה — הגיבוש בניסוח המטרות החינוכיות בתנועה החינוכית בגולה. בחורף אותה השנה נתארגן בגאליציה קבוץ העלייה א' של השומר הצעיר בגאליציה (היום קיבוץ מרחביה), והפלוגה הראשונה עלתה. בקיץ שנת 1926 נתקיימה מושבת המנהלים בזילונה שליד העיר סטרי. למושבה הזו שלחנו מבנות הקן, דבר שגרם לסערות אימים בעיירה, ולהחרמת הורי הבנות. הר־חבנו את צוות המדריכים לקראת קליטה גדלה והולכת. הבוגרים שבינינו, שעמדו בבחינת הבגרות, עזבונו, ואנו, תלמידי כיתה י"א, נטלנו העול כולו על עצמנו. גם האווירה בגימנסיה הלכה הלוך ורע. הגיעו אלינו שמועות, שחושדים בנו בקיום תנועה מהפכנית. החשד הזה גבר לאחר שאחד מהמפקחים (סובינסקי) על הגמנסיות נרצח על ידי תלמיד אוקראיני. הימים הם ימי הדיקטאטורה של פילסודסקי (אחרי הפיכת ה־26 במאי), ימי בראזה קרטוזה והתפשטות השפעתה של התנועה הקומוניסטית על הנוער היהודי. השנאה ליהודים לא ידעה מעצור אף במוסד חינוכי. כל ההודעות על חובת התלמידים להתארגן ב־P.O.W., או על טיול מאורגן מטעם בית הספר כללה את ההערה: „חוץ מהתלמידים בני דת משה".

כותב השורות האלה נעצר ברדתו, פעם, מהרכבת בתחנת הרכבת של העיירה רודניק, ונחקר במשטרה יחד עם חניכי הקן השומרי בעיירה זו במשך שעות ארוכות. על כל עבירה קטנה, שיכולה להתפרש כפגיעה בכבוד מדינת פולין, איימו בהוצאה מבית הספר. מאידך, לכלל עונשים מרחיקי־לכת לא הגיעו הדברים. המורים והנהלת בית הספר ידעו, כי פנינו ל„פלשתינה", ומן ההגיון להפטר מעמנו בטוב. לקראת הקיץ 1927, לחדשי חופשת המעבר בין כיתה י"א לי"ב, הכינונו עצמנו ליציאה להכשרה. הקן היה מבוסס דיו, והצ־עירים שבו, חברי קבוצות „נשרים", היו כשירים כבר לקבל לידיהם את הנהלת הקן על קבוצותיו וגדודיו.

רשת ההכשרות החלוציות עיקרה בתחומי הספר היה, על גבול גאליציה — ברית המועצות, בסביבת צ'ורטקוב — מילניצה, באחוזות של יהודים או פולנים. מעמדנו היה כמעמד הפועל החקלאי העונתי, ועבודתנו — עדור ודילול של ששחי סלק סוכר. קשים היו ימי ההסתגלות לעבודה מפ־רכת „משמש עד שמש", בין אוכלוסיה אוקראינית ענייה. קשים היו תנאי הדיור והכלכלה. אך, חזרנו גאים, כשמאחו־רינו ניסיון של חיי פועל, ניסיון של „חיים בקיבוץ", הצעי־רים ראו בנו גיבורים הראויים להערצה, וליצני הדור היו מהתלים בנו: אכן כבר עמדתם בבחינות הבגרות, לשם כך שלחו אתכם לגימנסיות?

הכשרה 1922

פייבל עדר ז"ל, משה אשר פרלמן, יחיאל מור, מוטל אנהיזיגר ז"ל, משה גרטען, אברהם ורשבסקי — היתר אינם מוכרים

שנת 1927/28, שנת בחינות הבגרות שלנו, לחצה עלינו בריבוי תפקידיה — הקן בשיא פריחתו, פורש כנפיים על „החלוץ" ומעמיס על שכמו את דאגת קיומו והרחבתו של בית הספר. בוגרי הקן מעמיקים בויכוחים בנושאים כגון: „הקמת הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר בארץ", „תנועה ומפלגה", „צופיות וחלוציות", „אנחנו ותנועות הפועלים", „מהות הסתדרות העובדים", „התיישבות ומלחמת מעמדות". ובמקביל, בשעות הקטנות של הלילה, דגירה על אוֹזֶכובסקי, ומיקולי ריי מנגלוביצה. הרקע לכל אלה — המשבר בארץ ישראל, הירידה, דו"ח של הרי סקר, סגירת העלייה, חוסר עבודה בארץ. יש להתכונן לנשימה ארוכה לקראת זמנים טובים יותר, ובינתיים, להעמיק את החינוך, להשאיר מעט

הסתדרות צעירי וחלוץ מזרחי

דוד גרינבוים, נתן קליינמן, מאיר פינגערהוט, לוזר רוזן, שלמה רוקר, יוסו לינדזנבוים, משה רוזן, אביגדור בירנבוים, ויזנפלד, משה ווקס, זיסל פלדמויז, נחמן וויזן, אהרן בר, מוטי וויזן, ישראל פלזן, מוניק איימר, משה הופרט, שמואל קליינמן, יצחק, קנרק, בירנבוים חיים וולף, ישראל זלמן ליפשיץ, משה שוורץ, אליעזר קופפרברג, לייביש קופפרברג, יוסף מלך ברנדמן, אליעזר קניגסברג, היתר לא מוכרים.

30 שנה להסתדרות התנועה הציונית ברוזוואדוב

ד"ר שוורץ, מרדכי ברגשטיין, בני בוך, בת שלמה מרדכי וויזן, חיים דוד שפרינגר, דב ויזנפלד, מוניק איימר, לאזר רוזן, יאשע לינדזנבוים, הרש ברייט, יוכבד לב, הירש בת החייט, סנדרוביץ הרש, שלמה רוקר, נחמן וויזן, וויזנפלד, משה רוזן, חנה שפילמן, שפילמן, אפרים זילבר ז"ל, משה הופרט, חיים פייט ז"ל — היתר אינם מוכרים.

מהבוגרים בקנים ורובם בהכשרות קבועות לקראת „לכש־ירחיב", ולמנוע את הליכתם לאוניברסיטאות. יש להעדיף את היציאה להכשרה על ההליכה לשרות בצבא בדרך של ויתור על האזרחות הפולנית. על קו זה הוחלט בכנסי התנו־עה. רבים לא עמדו בניסיון; עזבו, או הוצאו מן התנועה מקבוצת „נשרים" נותרו רק שניים (כעת בקיבוץ מרחביה). אך, הקן חזק היה דיו, ולא נתערערה המורשת החינוכית. כמעט דור שלם בעיירתנו, שהיה אתנו בקן, או בהדרכת הקן ובהשפעתו — עלו ארצה בשנים 1929—1933. תחלתם במח־נה הקיבוצים בנס ציונה, אח"כ במזרע, בתל עמל, בעין המפרץ וביד מרדכי. ובהזדמנם באקראי לעיירת מולדתם בשנות השלושים, מצאו עצמם מוקפים הילה של אגדה בציבור האוכלוסיה הוותיקה ובקרב דור שומרים חדש המת־חמם באורם של הראשונים. השרשרת שטבעותיה הראשונות חושלו ע"י קבוצת „נשרים", נמשכה, עד אשר נותקה בסף־טמבר 1939.

חוג מוריה אצל קן "השומר הדתי" (1935)
אברהם שרייער, צבי פלוס, מאיר ווקס, מוניק בירנבוים, צבי זילבר, יוסף פלזן, מניו המר, יחד זיסמן, דבורה רוזנבג — לא ידוע

תנועת הנוער „עקיבא" ברוזוואדוב

יוכבד רייך (לבית הירש)

כדי להעלות זכרונות על תנועת הנוער עקיבא ברוזוואדוב עלינו להפנות מבטנו לאחור, כ־25 שנה, לעבר העיר.

צעירי העיר ברובם היו מאורגנים בארגונים ציוניים מהם שאבו את הידיעות על העולם היהודי בפולין ומחוצה לה, ובהם הוצתה בלבם הזיקה לארץ האבות.

מבין התנועות שפעלו בעיר, כגון „השומר הצעיר", „החלוץ", „ביתר", ואחרות, הייתה בולטת ביותר תנועת הנוער „עקיבא", אליה השתייכתי גם אני שנים רבות, ונטלתי חלק פעיל בפעולותיה השונות.

התנועה הייתה פתוחה לכל צעיר וצעירה, ורבים מבני רוזוואדוב מצאו בה תוכן לחייהם ותקווה לעתיד. מדריכי התנועה סיפקו לחניכים חומר רוחני מגוון מאד, ולעיתים קרובות באו שליחים מארץ ישראל, שקרבו עוד יותר את הח־ברים לרעיון הציוני, במיוחד בשירים העברים מושכי הלב.

ראוי לציון מפעלם של יוסף זלינקובסקי, שיסד את הסניף ברוזוואדוב, ושל יואל דריבלט ז"ל, האדם הבלתי נשכח, המעיין המתגבר של ידיעות, המסור לתנועה בכל נפשו, ועמם גם דולק ליבסקינד שנפל מות גבורים בקראקוב.

בסוף רוצה אני להזכיר מספר חברים יקרים לי ביותר, שנהרגו, ביניהם אחי היקר פנחס הירש שנפל קרבן כחייל בן 23, שרה פלדמויס — חברה מסורה, אצילת נפש, האחיות שטיינפלד ומשפחותיהן, שנטבחו ע"י צוררי היהודים וכן רבים אחרים, שזכרם יעמד לנגד עינינו לעד.

היו אלה פרחים רעננים שנקטפו בחצי ימיהם, ולא ניתן להם להגשים את אידיאל חייהם.

אנו המעטים, שהגענו ארצה, זכינו להגשמת שאיפותינו בחלקן — השתתפות בבניין הארץ ובשמירה עליה, ועל ידי כך נקים יד ושם לאחינו היקרים.

הסתדרות המזרחי

זיסל פלדמויז, יוסף מלך ברנדמן, משה זילבר בן ביקובקער, מאיר פינגרהוט, מאטעס ברנד ז"ל, משה וקס, לייזר בינשטוק, יעקב זיסמן, משה כץ, פייבל ווקס ז"ל, פנחס בלזבלג, ווייסל, שמיד, מאטע ווייזן, אברהם איימר, אביגדור בירנבוים, נתן קליינמן, משה שכטר, יצחק פייט.

השומר הדתי ה'תרצ"ב

הרש זילבר, זיסל פלדמויז, מאיר ווקס, השיו פלוס, משה זילבר, מאיר פינגרהוט, יוזיו זילבר, חיים ברייט, מרדכי רייזנר — היתר אינם מוכרים.

„השומר הדתי" ברוזוואדוב

אריה גרינבוים

יהודי עיירתנו אורגנו בארגונים הציוניים השונים מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. תחילה התארגן ה„חלוץ" ואחר כך הוקם „השומר הצעיר". נוסד גם סניף של „הסתדרות הציונים הכלליים" וחלק גדול מהיהודים הדתיים של רוזוואו־דוב הצטרף בשנות העשרים הראשונות להסתדרות ה„מזרחי" ו„צעירי מזרחי". אולם בעת ההיא עדיין לא נמצאה מסגרת ארגונית מתאימה עבור הנוער הדתי בעירנו.

רק בשנת 1930 הוקם בגאליציה ארגון צופים ציוני דתי בשם „השומר הדתי" ומיד אחר כך הוקם גם סניף ברוז־וואדוב.

מארגן הסניף ומנהלו בתקופה הראשונה לקיומו, היה מאיר פינגרהוט. לאחר שזה עלה לארץ ישראל, נוהל הסניף לסירוגין על ידי זיסל פלדמויז ומשה וקס.

תחילה מנה הסניף עשרות בני נוער, ובמשך הזמן גדל מספר חבריו וכלל חלק ניכר מהנוער בעירנו. במשך שנות קיומו של הסניף נוהלו בו פעולות רבות של הדרכה ציונית־חלוצית ברוח „תורה ועבודה", כגון: פעולות צופים, טיולים ומושבות קיץ.

במסגרת ה„שיחות" נערכו גם שעורים בדברי ימי ישראל, בתולדות הציונות ועוד. יוזמי הפעולות היו חברי ה„מזרחי" ו„צעירי מזרחי" וביניהם שלשת האחים בירנבוים, יהושע ז"ל וייבדלו לחיים אביגדור ודוד, ובתקופה הראשונה יעקב זיסמן, אליעזר פייט ואחרים.

לחברי „השומר הדתי" זכורות ודאי הבחינות בתורה ובדברי ימי ישראל כשהחברים הוותיקים של ה„מזרחי" משמשים בהם כבוחנים. ביניהם היו ר' חיים וולף בירנבוים ז"ל, ר' מאיר הגלר ואחרים.

השומר הדתי

משה כץ, מאיר פינגרהוט, יעקב זיסמן, איציע פייט, פלדמויז, לייזר בינשטוק, ישראל פוזן, דוד בירנבוים, משה וקס, מאיר וקס, יאיר נכט.

השומר הדתי

גם בתחומי תרבות שונים לא פיגר „השומר הדתי" ברוז־ וואדוב אחרי ארגונים אחרים. נערכו הצגות חובבים, אורגנה ספרייה וכל אלה תרמו לא מעט להעלאת הרמה התרבותית בעירנו.

בפרוץ המלחמה בשנת 1939 נפסקו פעולות הארגון וגורל חברי „השומר הדתי" היה כגורל כל התושבים היהודיים בעירנו.

דער אמאטארן־קלוב

יעקב גאלדמאן

צום ערשטן בין איך געוואָרן איינגעלאָדן אָנטייל־צונעמען אין דער אָפּערעטע „דאָס אידישע הערץ".

די אָפּערעטע איז אַדורך מיט אַ גרויסן ערפאָלג. זי איז אויך געווען דער גורם צו דער גרינדונג פון אַ שטאָבילן אמאטארן־קלוב ביים פאַריין „בית יהודה".

וואָלוויש גרייזמן ז״ל וועלכער איז דאָמאָלס געשטאַנען בראש פון פאַריין האָט זיך געווענדט צו מיר, איך זאָל אַר־

מן המחזה „דאָס יידישע הארץ", יעקב גולדמן ורחל קורן

גאַניזירן דעם אמאטארן־קלוב און שטעלן אַ דראמע. ער האָט באַאַרגט דעם טעקסט פון „דארפסיונג" פון קאבארין; כדי מיר זאָלן זי שטעלן.

ביים זוכן מיטגלידער פון קלוב האָב איך געהאַט גרויסע שווערקייטן מיט פרויען־רעלן.

מן המחזה „דאָס יידישע הארץ" — רחלה קארן וסאלי גולדמאן

שוין ביי דער אפערעטע דאָס "יידישע הערץ" איז געווען שווער צו געפינען אַ מיידל פאַר דער הויפּטראָל.

די צרה איז נאָך געווען וואָס זי האָט געמוזט קאָנען זינגען. אין „דארפסיונג". האָבן אַנטייליגענומען: מאניעק קראפף ז"ל, אפרים רייך (וואטציאז'), בעריש זילבער ז"ל, אייזען (דער העברעאישער לערער), בערל וואָסערשטיין, עטקע פייער, און די צווייטע פּרויען־הויפּטראָל האָט געשפּילט — לייב זעמלער. די איבריקע אנטיילנעמער געדענק איך ליידער נישט.

פאַרוואָס עפּעס האָט געשפּילט אַ ייִנגל די הויפּטראָל פון אַ מיידל? דעמאָלט זיינען נאָך געווען אין ראָזוואָדאָוו גענוג עלטערן ובעיקר פאָטערס, וואָס האָבן נישט דערלויבט זייערע טעכטער גיין מיט בחורים און אַוודאי נישט שפּילן טעאַטער. איך האָב זיך געמאַטערט מיט אַרומזוכן און געפינען אַ מיידל, וועלכע האָט מיט פאַרגניגן געוואָלט מיטשפּילן, אַבער זי האָט עס אַפּהענגיק געמאַכט פון איר פעטער, יוסף (אבישיס) בארגער.

סנדרוביץ קלרה חייצ'ה,
שחקנית של החוג הדרמטי

אַ זייער באַליבטער מלמד, און אַפילו אַ שטיקל משורר. זיינע געוויסע שירים זיינען געדרוקט געוואָרן אין ישראל.

איך האָב זיך דערפרייט, וואָס דאָס איז אַפּהענגיק פון יוסף אבישיס ז"ל, ווייל ער איז געווען אויך מיין רבי. איך האָב זיך געוואָנדן צום רבין:

— רבי, איר וווּנדערט אייך, ווי איך זע, וואָס איך טו דאָ ביי אייך. איך וויל צוטרעטן תיכף צו דער זאך: דער וויינטער ווערט פון טאָג צו טאָג האַרטער. עס זיינען דאָ ביי אונדז אַ היפש ביסל אַרימע לייט, וואָס האָבן נישט גענוג געלט אויף צו קויפן האַלץ, כדי עס זאָל זיין וואַרם אין דער דירה, האָבן מיר באַשלאָסן מאַכן אַ פאַרשטעלונג און פון דער הכנסה קויפן האַלץ פאַר נויטבאַדערפטיקע. מיר האָבן שוין דעם גאַנצן אנסאמבל פון שפּילערס, נאָר עס פעלט אונדז נאָך איין מיידל. האָבן מיר זיך געוואָנדן צו ד. וו., האָט זי אונדז געענטפערט, אז זי איז מסכים מיטן תנאי, דער פעטער יוסף זאָל מסכים זיין.

דער רבי האָט מיר געענטפערט מיט אַ משל:

אין אַ פוילישׁ קליין שטעטל איז געווען אַ סופר, וועלכער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, אָבער דער קבצן איז נישט געווען קליינער נאָר אפשר נאָך גרעסער. ויהי — און עס האָט אַמאָל געטראָפן אין אַ פרייטיק־טאָג, אַ זייגער 10 פרי בערך, בשעת דער סופר איז געזעסן מיט אַ איינגעבויגענעם קאָפּ איבער אַ גמרא, האָט זיך געעפנט די טיר און זיין ווייבל רוקט זיך אַריין אין שטוב. דער סופר דרייט אויס אַביסל דעם קאָפּ, צו דער טיר. דערזעענדיק דאָס ווייב, דרייט ער צוריק דעם קאָפּ צו דער גמרא און עס דערהערט זיך דאָס מידע קול פון זיין ווייב (מלכה הייסט זי): מרדכי, דער זייגער איז 10, איך בין דורכגעגאַנגען אַלע שפּיין־געווועלבער (מכולתן) און אין אַלע געהערט דעם זעלבן פזמון: מלכה טייערינקע, עס איז נישטאָ קיין פּלאָץ מער אין ביכל פון חובות; האָט מיר אַ גוטן שבת. אַז איך פרעג זיי מיט וואָס זאָל איך מאַכן דעם שבת, ענטפערן זיי מיר: פרעגט אייער ר. מרדכי, ער איז אַ קלוגער ייִד. נו, חכם מיינער, זאָג, וואָס זאָל איך איצט טוען?

ר' מרדכי גיט זיך אַ קראַץ אין קאָפּ, דערנאָך אַ גלעט די בערדל אַרויס און ענטפערט: מלכה, איצט איז דער זייגער 10, ביז 2 אַ זייגער איז אַ קימא־לן פון 4 שעה, גיי זיך נאָך אינעם בערשפּאַציר, דער אויבערשטער וועט העלפן. (ער נעמט דערביי אַ גוטן שמעק־טאַבאַק).

מ ל כ ה: (מיט אַ מידן קול שארנדיק זיך צו דער טיר) אַלע מיינע שונאים זאָלן מאַכן אַזעלכע שפּאַציר, — און גייט אַרויס, נאָכן פאַרלויף פון אַ האַלבער שעה עפּנט זיך ווידער די טיר און עס קומט אַריין מיט שווערע טריט מלכה. מרדכי רירט זיך נישט; ער האָט מורא צו קוקן, און מלכה שווייגט. הייבט ער אויף דעם קאָפּ און דערזעט מלכהן און נעבן איר שטייט אַ פולער קויש עסנוואַרג.

מ ר ד כ י: האָ מלכה מצליח געווען? דער אויבערשטער האָט דאָך געהאָלפן!

און מלכה דערציילט:

אַרויסגייענדיק טראַכט איך, וואָס טוט מען? פאַלט מיר איין, אַז איך בין נאָך נישט געווען ביי שלום דעם הויקער. לאָמיר כאַטש נעמען אַ האַלבן פּוד קאַרטאָפל. איך נעם שפּאַנען צו שלומן; אַז איך קום צו צום ברונעם האָט זיך געלאָזט אַ קוּ ווײַל גיין און זיך אויסגעלידיקט. מילא, די פראדוקציע פון דער קוּ האָט נישט פאַראינטערעסירט מיינע אויגן. מיך האָט פאַראינטערעסירט דאָס קערבל, וואָס האָט געשטעקט אין דער גרינלעכער סחורה. אָבער מען טאָר נישט לאָנג קלערן, איך נעם אַרויס מיט די שפּיץ פינגער דעם קערבל, וואָש עס אָפּ ביים ברונעם און גיי שנעל אין געווער מיט אַ בליש־טשינדיק קערבל. דאָס איז אַלץ.

מלכה — אַ גליקלעכע זעצט זיך ביים טיש, שמייכלט און פרעגט: מרדכי, וואָס רעדסטו נישט קיין וואָרט אפילו אַז דער אויבערשטער האָט געהאָלפן?

מ ר ד כ י: מלכה, נעם דעם קאַשיק און טראָג אים אַוועק. געפּין דיר אין אַדער 2 אַרימע לייט און גיב זיי אַוועק די סחורה, ווייל פון צואה טאָר מען נישט קיין שבת מאַכן.

מ ל כ ה: און יענע אַרעמע לייט מעגן יאָ הנאָה האָבן פון צואה?

מ ר ד כ י: זיי נעמען שוין די פראַדוקטן פון דיין האָנט און נישט פון צואה.

דער רבי: (צו מיר), האַלץ פאָר אַרעמע לייט איז אַ מצוה, אָבער טעאַטער איז צואה.

איך האָב געזאָגט דעם רבין. בלית ברירה האָב איך געמאַכט פון ל. זעמלער אַ מיידל. איך צווייפל, אויב איך האָב געקענט געפינען אַ בעסערער חייקה.

נאָך דעם ערפאָלג פון „דאַרפסיונג" האָבן מיר געשפּילט נאָך 2 אַנדערע זאַכן, אין אפערעטע (דאָכט זיך „אידאלע בר מצוה"). דאָ איז גאָר פאַרגעקומען אַ פאַרקערטער קאפּפאַר־דרייענ־יש, אַ מיידל (פּרידא גאָלדמאַן) האָט געמוזט שפּילן די הויפּטראָל ווייל מען האָט קיין געהעריק יינגל נישט גע־קאָנט באַקומען.

בעת די פראָבן פון „אידאלע בר מצוה" האָט פאַסירט, אַז אייגער פון די פילארן פון אמאטארן־קלוב איז געווען אין וואַרשא און קומענדיק צו דער פראָבע, האָט ער אַנגעהויבן דערציילן פלאַה פלאַים פון „דבוק", וועלכן ער האָט געזען מיט דעם פולן קאמפּלעט פון דער ווילנער טרופּע.

אַז איך האָב זיך דערמיט פאַראינטערעסירט האָט ער זיך צעלאָכט, דאָס האָט מיך פראַוואצירט, און מיר האָבן זיך געוועטעט, אַז נאָך דעם פערענדיקן פון דעם שטיק וועלן מיר שפּילן דעם „דבוק". דער וועט איז נישט געווען קיין פּערזענלעכער. דער פאַרשפּילער וועט צאָלן אַ נאַכטמאָל פאַרן גאַנצן אַמאטאַרן־קלוב.

נאָכדעם געווען מיט בעריש זילבער בין איך אין אַ שיי־נעם פרימאַרגן אַפּגעפאָרן מיטן שנעלצוג קיין וואַרשע.

מיין ערשטע טעטיקייט איז געווען קויפן אַן עגזעמפּלאָר פון „דבוק".

זייענדיק אין באַזיץ פון „דבוק" האָב איך געפרעגט דעם פערקויפער, אַ יינגער־מאַן, ווי קאָן איך קויפן די נאָטן צום „דבוק". דערויף האָט ער געענטפערט, אַז די נאָטן זיינען נאָך נישט דערשינען אין דרוק, אָבער אויב איך וויל געווינ אינפאַרמאַציע וועגן דעם, עצה'ט ער מיר אַריינצוגיין אין נעכסטן הויף, דאָרט וווינט דער סופלאָר פון די „ווילנער" און ביי אים וועל איך באַקומען אַלע אינפאַרמאַציע; איך האָב גאָר נישט געברויכט בעטן דעם אַדרעס, ווייל ער האָט מיר תיכף איבערגעגעבן אַ צעטל מיט דעם אַדרעס.

איך האָב מיך באַדאַנקט און אַוועק צום סופלאָר.

דער מזל האָט מיר צוגעשיינט, ווייל איך האָב דעם סופלאָר געטראָפן אין דערהיים. איך האָב זיך פאַרגעשטעלט און געשטעלט די פראַגע וועגן נאָטן. ער האָט געענטפערט, אַז ער איז נישט זיכער, צי איך וועל מצליח זיין, אָבער ער וועט מיט מיר גיין צום קאפּעלמייסטער פון טעאַטער, און עס קאָן זיין, אַז ער וועט מסכים זיין מיר צו פאַרקויפן די נאָטן. און ער האָט זיך מיט מיר געלאָזט אין גאָס. אין גאָס האָט ער באַמערקט, אַז עס איז געגנג ווייט און מיר מוזן פאָרן מיטן טראַמווי, האָב איך אים געבעטן נעמען א דראַשקע און מיר זיינען באַלד געווען אויפן אָרט.

אויך דאָ האָבן מיר געהאָט מזל אַדער בעסער געזאָגט אַ דאָפּעלטן מזל, ווייל מיר האָבן דעם קאפּעלמייסטער געט־ראָפן ביים אַרויסגיין. נאָך־דעם ווי מען האָט זיך באַקענט — האָט ער באַמערקט, אַז ער מוז אין עטלעכע מינוט אַוועק, ווייל ער האָט אַ לעקציע.

אַז איך האָב אים געזאָגט, ווער איך בין, ד. ה. אַ פּאַרש־טייער פון אַן אמאטארן־קלוב, וועלכער קלויבט זיך פּאַרש־טעלען דעם דבוק און אַז האָב אים פאַרגעשטעלט די גרויס פון שטעטל, האָט ער געלאָכט: ווייל ביז איצט האָט נאָך קיין איינציקער אמאטארן־קלוב נישט געשפּילט דעם „דבוק".

אויף דער פראָגע, אויב איך האָב שוין געזען דעם „דבוק" האָב איך געענטפערט, אַז איך בלייב הייַנט כדי צו זען.

דערויף האָט ער מיר געענטפערט: צוערשט אַ פראָגע: אויב איך קאָן שרייבן נאָטן. האָב איך געענטפערט פאַזי־טיוו, ווייל כ'האָב געלערנט שפּילן פידל. איצט האָט ער גע־ענפערט: אַז איך זאָל בעטן דעם סופלאָר, ער זאָל מיר בא־

זאָרגן אַ בילעט אויף היינט. און מאָרגן פרי־אויב איך וועל דאָך קומען — איז נישט פריער ווי 10 אַזייגער. דערמיט האָט מען זיך געזאגט.

נאָך אַוועקגיין פון קאפעלמייסטער האָב פּאַרגעשלאָגן דעם סופלאָר גיין אין אַ קאָפע שפּעס פּאַרבייסן, האָט ער מיר געדאַנקט, און באַמערקט: ער קאָן נישט מיטגיין, ווייל מען דאַרף קודם פּארוואָגן דעם בילעט. ער האָט מיך באַשטעלט צו זיך אַ היים אויף אַ זייגער 7, כדי צו באַקומען דעם בי־לעט. ער האָט ביים גיין געזאגט זיך געפרעגט, אויב איך האָב דעם אַדרעס.

פּאָר 7 האָב אַנגעקלאָפּט ביי מיסטער פישער. ער האָט שמייכלענדיק מיר איבערגייבט אַ מיטלפּלאַץ אין 5־טער ריי.

איך האָב באַצאָלט דעם בילעט, אָבער קיין שכר טרחה האָט ער דערווייל נישט געוואָלט נעמען: מאָרגן פרי וועט מען מאַכן דעם ס״ה — איז געווען זיין ענטפער. מען האָט אפגערעדט, אַז 9.30 פרי וועט ער קומען צו מיר, ווייל פון מיר איז נענטער צום קאפעלמייסטער.

אַז איך האָב שוין זוכה געווען צו זיין אינעווייניג אין טע־אַטער, בין איך שוין האַלבוועג געווען רואיק. איך האָב גע־קוקט אויף דעם פארהאנג און אויף די מענטשן און זיך דערביי דערמאָנט אין דעם אָוונט מיט אַ היבשע פּאָר יאָר צוריק, וועו איך מיט מיינע פרייַנד האָבן זיך געפונען אין דער שטאָט דעסאו (Dessau) אין דייטשלאַנד אויף אַ פּאָרש־טעלונג פון „ווילהעלם טעל״. אין דער שטאָט דעסאו איז געשטאַנען אַ דענקמאָל פון דעם יידישן פילאָזאָף משה מענ־דעלסאָן. דער דעסאוער שטאָט־טעאַטער האָט געהערט צו די באַרימטע טעאַטערס אין דייטשלאַנד. איך האָב זיך דאָ־מאָלט געפונען אין אַ נערוועזישן צושטאַנד, סיבות צו דעם זיינען געווען זער אַ סך.

„ווילהעלם טעל״ בין איך געגאַנגען בלויז זען דאָקטער „דבוק״ בין איך געגאַנגען זען און זיך צוגרייטן אים צו שפּילן, און ווייל עס איז געווען נישט קיין קליינע חוצ־פּה, איז די נערוועזיטעט געוואָרן פון מינוט צו מינוט גרעסער.

ענדלעך האָב איך דערוואָרט און דערזען די אָפּענע סצע־נע מיט די 3 בטלנים, ווי זיי זינגען דעם מיסטישן „מפני מה״, געהערט די דיאַלאָגן פון חנן מיט אשר״ן און ענדלעך דעם פון מיר מיט געשפאַנטקייט דערוואַרטעטן אויפטריט פון משולה. נאָטירלעך נאָך דעם ערשטן שטאַרקן אייַנדרוק פון משולחס אופטריט (דעמאָלס האָט געשפּילט אליעזר זשע־לאָזא) האָב איך שוין דעצידירט, אַז אויב מען וועט שפּילן דעם „דבוק״, וועט מאניע קראָפּף זיין דער משולה.

איך האָב בשעת דער גאַנצער פּאַרשטעלונג אינטענסיוו געאַרבעט. אייַנגעקריצט אין מוח יעדע סצענע, פּאַרצייכנט אַלע קירצונגען פונם טעקסט דורך מארעווסקי.

איך וועל דאָ נישט באַשרייבן די אייַנדרוקן פון יעדער סצענע, ווייל איך וואָלט באַדאַרפט צו פיל פלאָץ דערפאַר. איך וועל אָפּילו נישט באַשרייבן די מאַסענסצענע, וועו עס קומט פאָר דער טאַנץ פון דער כלה מיט די אַרעמע פרויען, וועלכע האָט מיך אינגאַנצן צעטומלט, ווייל איך האָב נישט אויפגעהערט טראַכטן: ווי נעמט מען אַ בינע פאָר פאַרצוש־טעלן אַזאַ סצענע, אַז זי זאָל וועניקסטענס זיין ענדלעך צו דער.

איך האָב זיך גוט אויסגעשוויצט ביי צום שלום.

צו מאָרגנס אינדערפרי איז געקומען פינקטלעך הער פישער.

— נו, וואָס הערט מען? — איז געווען די פראַגע — מיר גיין צום קאפעלמייסטער, איז געווען די אַנטוואָרט.

און מיר זיינען אויך באַלד געווען ביים קאפעלמייסטער. ער האָט געלאָכט און באמערקט, אַז אויב איך בין געקומען, איז עס אַ פאזיטיוור סימן.

מען האָט זיך באַלד צונויפגערעדט, היות ווי ער האָט באַשטאַנען דערויף, אַז דער סופלאָר זאָל זיין באפרידיקט, האָט מען אויך דאָס ערלעדיקט און עס איז געבליבן, אַז היות ווי ער מוז אַוועקגיין, באַשטייט ער אויף דעם, אַז דאָס אי־בערשרייבן פון די נאָטן זאָל פאַרקומען ביי הער פישער.

איך בין נאָך דעמזעלבן טאָג אַהיימגעפאָרן. האָב אין שנעלצוג פלייסיק געאַרבעט:

א) האָב באַזעצט כמעט אַלע ראָלן, פאָר מיר איז דאָס נישט געווען קיין שווערע זאַך, ווייל האָב גוט געקענט יעדן אמאטאר.

ב) אויך איך האָב געמוזט איבערנעמן 2 ראָלן (חנן און דעם מיראפאלער רבין) איך האָב אויך געשפּילט דין בעט־לערקע, וועלכע פירט אויס דעם טויטענטאַנץ. רחל׳ה־רוח־טשה בוך האָט געשפּילט לאה׳ן. די באָבע פון לאה האָט געשפּילט פעפי גאָלדמאַן. ביידע פרויענראָלן זענען אויס־געפירט געוואָרן ערשטקלאַסיק.

דער „דבוק״ האָט געמאַכט אַ קאלאסאלן רושם אין אונ־דזער גאַנצער געגנט. די יוגנט פון אַלע אַרומיקע שטעט האָבן באַשטעלט פאָרויס קאַרטן. עס האָבן זיך אויך געפונען קריסטן — ליבהאבער פון גוטן טעאַטער, וועלכע זיינען גע־קומען זען דעם „דבוק״.

נאָך דעם „דבוק״ האָט מען געשפּילט „אוריאל־אקוסטא״, „קידוש־השם״ „פעריפעריע״ און אפילו דעם „סמבטיון״.

צום שלוס וויל איך ערפילן מיין חוב און מזכיר זיין די יעניקע, וועלכע האָבן אַוועקגעגעבן זייערע גאַנצע ענערגיע

און צייט פאר דעם אמאטארן־קלוב, און וועלכע האבן ליידער נישט זוכה געווען צו גאולת ישראל: (לפי „א־ב") בוך (רוכטשה) רחל, סענדעראוויץ, שמואל, קראפף מאניעק, מוהר מלך, שנייבוים יחיאל, און פון דער טעכניישער אפּטיילונג לייבטשע האס.

לייַדער געדענק איך נישט אלע נעמען.

יהי זכרם ברוך! כולל־כל אלה שאת שמותיהם אינני זוכר ובגלל זה לא מופיעים כאן.

איך בין לייַדער נישט אימשטאנד צו באשרייבן די אלע אינטערעסאנטע עפיזאדן ווי צ. ב.: (א) פראצעס וועלכען איך האב איבערשטאנדן פאר שפּילן א נישט צענווירטע מוזיקאליש פּיעסע.

(ב) וועג מיין ברודער יקותיאל ז"ל האט מיך אין א שיינעם העלן יולי־טאג ארויסגעפרופן טעלעגראפּיש קיין קאלקווו (אין דער געגנט פון אסטראוויץ־סטראכאוויצע, שידלא־וצע א.א. דער טעלעגראם האט געלויטעט: (פּוילישׁ) Zapakuj dekoracje Sambationu, przyjedź natychmiast, bo jesteśmy bez grosza.

מיין ברודער יקותיאל איז געווען דער מדריך פון א קאמבינירטער קבוצה פון „השומר הצעיר" מיט 110 יוגנטלעכע, וועלכע זיינען אין א שיינעם העלן טאג געבליבן אן געלט און אן קרעדיט אין די געשעפטן.

איך האב זאפארט איינגעפאקט די דעקאראציעס און פארפארן קיין קאלקווו.

פון דער גרופע אויסגעקליבן עטלעכע דרייסיק ארטיסטן, געזונמען פראבן ביי טאג און ביינאכט דעם „סמבטיון" און אנגעהויבן באזוכן אלע ארומיקע שטעט. והעיקר מען האט ווידער געקאכט די זעלבע מאכלים וואס פריער. מען האט אויך אפגעצאלט די חובות. און עס איז געווען לוסטיק און לעבעדיק.

עס איז איבריק צו זאגן, אז דער אנסאמבל איז אין אלע ארומיקע שטעט אויפגענומען געווארן מיט ענטוזיאזם פון דער יידישער באפעלקערונג.

נאך דער פארשטעלונג און אסטראוצע בין איך צוגעגאנגען צום קאמיסאר א קריסט פון סטראסטוע, וועלכער איז געקומען מיט א גאנצער געזעלשאפט. ער האט מיר איבערגעגעבן זיין אנערקענונג פאר דער פארשטעלונג.

איך האב אים איבערגעפרעגט, וועלכער נומער האט אים אמבעסטן גיפעלן, האט ער געענטפערט: „דער גהינום", א מוזיקאליש סצענע — טעקסט און מוזיק — מיין אייגענע קאמפאזיציע.

דער אמאטארן־קלוב האט באמת און מיט רעכט געהאט א גוטן שם אין אונדזער גאנצער געגנט.

מועדון לספורט ע"ש יוסף טרומפלדור

צבי ריז

בבואי לספר על פעולות הספורט בעירנו רוזוואדוב, אינני יכול להעזר במיסמכים, כגון במכתבים או בפרוטוקולים, שכן אינם בידי, ועלי לשאוב הכול מזכרוני. בדבר זה סייעו בידי חברים שעלו אתי ארצה וכן חברים מניצולי השואה.

בהשפעת תנועת הנוער „השומר הצעיר", שעסקה בין היתר גם בצופיות ובספורט, נוסד המועדון לספורט, „טרומפלדור", אשר הסקציה שלו לכדורגל הגיעה בזמן קצר לכושר טכני מעולה, ושם הכדורגלנים שלו יצא לתהילה בכל הסביבה. איגוד ספורט זה ריכז בין שורותיו נוער מכל שכבות האוכלוסיה: חברי תנועות נוער, נוער עובד, סטודנטים ואף חובשי ספסלי בית־המדרש.

הסיסמה „נשמה בריאה בגוף בריא" עשתה נפשות רבות. בחצרותיהם של רבים מין התושבים הותקנו מכשירים פשוטים: טרפזים וסולמות שישימשו לאימונים והתעמלות.

לפי חוקי המדינה היה כל איגוד מאושר נתון לפיקוחו של ועד נאמנים שבראשו עמד נשיא. על פי שמות ותקופות כהונותיהם יכולים לספר את קורות המועדון ע"ש טרומפלדור. הבולטים ביניהם היו ד"ר טאהלר, ד"ר לנדאואר, ידידיה גרינבוים ויעקב גולדמן. בזמן כהונתו של האחרון הגיע המועדון לשיא פעילותו ושיגשוגו.

אין באפשרותי למנות את כל התחרויות שערכנו במשך שנות קיום המועדון. אתעכב אך על החשובות שבהן.

המשחקים נערכו על מגרש מכוסה דשא טבעי בריחוק כמה קילומטרים מהעיר, בסביבות שדה מרעה ויערות פולין המפורסמים. אותו מגרש היה ברשותו של אירגון „סוקול" (איגוד ספורט פולני) שרוב חבריו היו אנטישמיים. תמורת תשלום מסויים לקופת העירייה ניתנה גם לנו הזכות להשתמש בו.

התחרויות לא נערכו על ידי אירגון ארצי או מחוזי, ברובם היו אלה משחקים ידידותיים בין־עירוניים בתחום המחוז. לפעמים הוזמנו אגודות ספורט יהודיות ולא־יהודיות מערים רחוקות כגון: טארנוב, קראקוב וריישא להשתתף במשחקים.

שני משחקים השאירו רושם רב ויצאו להם מוניטין בכל הסביבה. המשחק בין מועדון „טרומפלדור" לבין „מכבי" קראקוב וכן המשחק שבין מועדון „טרומפלדור" לבין „שמ־שון" מטארנוב. המשחק הראשון נערך בשנת 1932, שנה בה התקיימה ה„מכביה" בארץ־ישראל. היה זה כינוס של אגודות „מכבי" מכל העולם. קבוצת הכדורגל המנצחת ב־אותה „מכביה" היתה „מכבי" מקראקוב. בשובם לפולין הזמנו אותם למשחק ידידותי, אשר ריתק מאות צופים מכל הסביבה. היה זה מבצע קשה מבחינה כספית ואירגונית. המשחק הסתיים בניצחון קל לטובת „מכבי" קראקוב: שתים־אחת. למרות ההפסד היה מצב רוחנו מרומם. שתי הקבוצות הפגינו משחק יפה ועקשני.

בו בערב נערכו נשף ריקודים ומסיבת פרידה לאורחים באולם הגדול ביותר בעיר בו נוכחו חברי ההסתדרות הציו־נית, מיטב הנוער שבסביבה ואוהדים רבים.

המשחק השני נערך במסגרת של „מכביה" אזורית. גם משחק זה משך קהל רב.

מאבק קשה היה זה לקיים את האיגוד שאיפשר לנוער יהודי לקיים פעולות ספורט ומיפגשים חברתיים.

במשחקים שנערכו בינינו לבין קבוצות לא יהודיות הת־נכלו לנו האחרונים וערכו התנפלויות המלוות מכות. במקרה של ניצחון במשחק עם קבוצה נוצרית היינו נוהגים לעזוב את המגרש בצוותא, בחסותו של אוהדנו משה כץ (בנו של מאיר כץ) שהתבלט בקומתו הגבוהה, בכוח זרועו ובאומץ לבו. תמיד היינו יוצאים מן המצור, כשידנו על העליונה.

חוג החסידים החרים אותנו ומנע בעד הצעירים להצטרף לאגודה. מוקצים מחמת מיאוס היינו בעיניהם, שכן המשחק בקוביה (היינו כדורגל) פסול לעדות.

גם הורים מתקדמים ראו בתחרויות הכדורגל מעשי נערות היפים לילדים קטנים ולא לנוער רציני ומבוגר. רק הרצון להיות ככל הגויים, שלא לפגר אחרי הנוער הנוצרי הוא שד־חף אותנו למעשים.

באיזו מידה נגרף הנוער אחר פעולתנו מוכיח הסיפור הידוע על משה ש. ששימש כבעל־קורא בבית מדרשו של הרב אפרים הורוביץ, והצטיין בקולו הערב ובידיעתו הרבה בטעמי־המקרא. הוצגה לפניו ברירה, להשאר בתפקידו בבית המדרש, או להמשיך להשתתף בנבחרת הכדורגל, הוא לא ויתר על הנבחרת והרב השלים בעל־כורחו עם מקרה יוצא דופן זה. אמנם הוא עצמו נזהר שלא לשחק בגילוי ראש.

ומעשה בהורים אדוקים שבאו למקום התחרויות להיוודע אם אין בניהם בין הצופים או השחקנים, והם עצמם — הציצו ונפגעו. גם הם התבשמו מן הניצחון של קבוצה יהודית על

„תרומפלדור" געזעגנט דעם חבר ריין

צו זיין אפפאר קיין א"י (1935).

לייב שפרינגר, ישראל שפילער, חיים דוד שפרינגר, אבעש גולדמן, שמואל גולד, יעקב הירשהורן, שמואל נעמן, הרש סנדרוביץ, משה אבן, שיינדל הופרט, יעקב גולדמן, צבי ריין, פייגע וינמן, ידידיה גרינבוים, יעקב גרינבוים, שפס וולף, איציע ריין

יריב מבין הגויים. באמתלאות שונות היו מופיעים בכל התחרויות ונהפכו לצופים קבועים במגרש ולאוהדי כדורגל בלב ונפש.

בנבחרת ששחקניה החזיקו מעמד שנים רבות, ושמרו על כושרם הגופני היו יקותיאל גולדמן, יעקוב הירשהורן, משה אנהיזיגר, לייב גרייזמן, יעקב גרינבוים, שמואל שפירא, הירש סנדרוביץ (השוער), שמואל לינזנבוים, שמעון מאהלר, וכותב השורות האלה, קפיטאן הקבוצה היה יקותיאל ז"ל. הוא הקדיש מעמלו ומכושרו לקיומה ולקידומה.

לפעמים הצטרפו לקבוצה בתחרויותיה גם שני סטודנטים נוצרים ידידי היהודים: גאנצאש וקוניור. הראשון שמר על תואר אלוף פולין בריצה למרחקים, והשני מנגן בעוגב בכנסייה הנוצרית. חרף כל הקינטורים של חבריהם הנוצרים לא מנעו השניים את עזרתם מן הקבוצה בעת מאבק עם קבוצות יהודיות אחרות אבל לא העזו להצטרף למישחק נגד הנוער הנוצרי, כדי לא לעורר את זעמם של חבריהם ללימודים.

בהמשך הזמן נמנו שניים משחקני „טרומפלדור" עם שחקני „הכוח" לבוב. אגודתנו החזיקה מעמד עד מלחמת העולם השנייה.

בעמידה מימין לשמאל: מוהר מלך, שפרינגר לייב, הירשהורן יעקב, רייך יעקב, אנהיזיגר משה, גולדמן יקותיאל, גולד יעקב. (בשורה האמצעית): האס לייב, כ"ץ צבי, לורבר מונדק, לינדזנבוים לייב. יושבים על הדשא: מאהלר שמעון, נעמן־רייך שמואל, גרינבוים ידידיה.

דער ספארט־קלוב

משה שכטר

דער קלוב איז געגרינדעט געוואָרן דורך ז' סטודענטן מיט יעקב רייך (וואצ'אש) בראש. ער איז געווען דער קאָפּיטאַן. דער נאָמען פון קלוב איז געווען „יהודה"; געשפּילט האָבן: יעקב רייך־צענטער, מאיר ראָטענבערג — רעכטער לאָנט־שניק, יעקב הירשהאָרן — לינקער לאָנטשניק, יקותיאל ע"ה רעכטער פליגל, העשא רייז דער סאָלאָן שפּילער לינקער פליגל, משה פאצער פאָמאָץ־צענטער, לייב שפרינגער רעכטער, שמעון מאלער לינקער, אויף דער בראמע איז געווען אמאָל איציע גראָס, אמאָל זיסל פעלדמויז ישׂשכר'ס. דאָכט זיך דאָס איז געווען אין יאָר 1925.

בעקס: מאנדעק לארבער, חיים דוד שפרינגער, דערנאָך האָבן זיך די גרויסע חברה־לייט אויך געגרינדעט א ספּאָרט־קלוב מיטן נאָמען „טרומפלדור", זיי האָבן אָבער נישט געקענט שפּילן. ידידי גרינבוים וואָס האָט כסדר געשאָסן אויטן און געזאָגט וואָס כאָפּסטו נישט? נא דיר און נעם דיר און וויין נישט, פּאָרט אַן אָלטער שפּילער.

פסח פאַלדי האָט כסדר געהויבן די הויזן. שמואל סאָפיר בראָמקאש, מיר האָבן אימער געצילויועט אין זיין נאָז. משה הירשהאָרן איז געווען נשקשה. דאָכט זיך, אַז משה גארטן האָט אויך מיט זיי אָביסל צייט געשפילט. דאָכט זיך אַז יעקב גאָלד איז אויך געווען פון די עלטערע חברה.

עס האָט נישט לאַנג געגומען און מיר זיינען געוואָרן איינס מיטן נאָמען „טרומפלדור". מ'האָט געמאַכט אַ ועד, מיר האָבן אַרגאַניזירט פאַרשיידענע אָוונטן לטובת דעם קלוב. דאָכט זיך, אַז לייביש בלומענקראַנץ איז אַ שטיקל צייט געווען פרעזעס. איך בין געווען גאָספאָדאָזש, דער נאָך

קבוצת „תרומפלדור":
ידידיה גרינבוים, יעקב גרינבוים, יעקב הירשהורן, יקותיאל גולדמן, לייב שפרינגר, משה אנהיזיגר, הרש רייס, יעקב גולדמן, שמעון מאהלר, שמואל גולד, שמואל לינדזנבוים, לייביש גרייזמן, מלך מוהר (פלציאק), משה שכטר.

אתלטיקה קלה — קבוצת תרומפלדור
יעקב גולדמן, לייב שפרינגר, נטע ברגשטיין, יצחק שר, אלי גרינבוים ז"ל, משה זילבר, שלמה גרוס, לאזר קניגסברג, העשיו וויזן, אביגדור סובול, יקותיאל גולדמן, יחיאל מור — היתר אינם מוכרים.

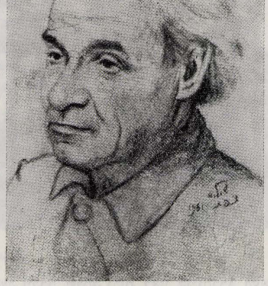
איז געווען שמואל גאָלד אַדער ער פּריער און איך שפּעטער. דער ועד האָט זייער גוט געאַרבעט. מיר האָבן געהאַט גלעט געגנוג; מיר האָבן אַלעס איינגעקויפט: נייע שיך, לייבלעך און אַלע צוגעהערן. דערנאָך האָבן מיר צובאַקומען נאָך יינגערע שפּילער, ווי לייביש גרייזמאַן, אַ זייער גוטער בעק, יעקב גרינבוים, אַ פּיינער שפּילער, לינקער פליגל אַדער בעק. און שמואל גאָלד „דער קליינער זאָן" — פלעגט אים זיין פאָטער רופן. און שמואל לינזענבוים בעק, ער פלעגט זאָגן, כ'האָב אים געגעבן צווישן די פּיס. דאָן האָבן מיר אַנגעהויבן שפּילן מעטשן מיטן ראַזוואַדאַוואר סאקאל און מיט הרצון טארנאבזשעג, אויך מיט „סאקאָל" פון טארנא בזשעג, ניסקו, יורדאן, רודניק, אולאנאוו; מיעלעצער מכבי און לאָנצוטער מכבי, מיר האָבן אויך געשפּילט מיט די קראַקָאווער מכבי, דער רעזאלטאט 1—2 לטובת מכבי (ראָמעק קאָניאר האָט אַ סך מאָל מיט אונדז מיטגעשפּילט). מיר האָבן נאָך געהאַט חברים וועלכע האָבן געשפּילט אַ קורצע צייט: אליעזר רייך, העסא רייס, דאָכט זיך אַז משה־מוסע אַנהיזי־גער, חיים אפרים און העשי אַנהיזיגער פעדערביש, סאנעס מיר האָבן געהאַט אַ לאָקאָל, ווו מ'האָט געשפּילט פינג־פאָנג און מיר זיינען זיך דאָרט צוזאַמענגעקומען און פיין פאָר־ברענגט. ווינטער האָבן מיר געהאַט אַ חברה אייז־פאָרער. מיר האָבן אויך איינגעאָרדנט פאָרשידענע פאָרמעסטונגען און אָנדערע ספאָרטן, איך האָב געווינען דאָס ערשטע אָרט אין אַ 800 מעטער־לויף אין גרויסן וואָלד. מיר האָבן געהאַט אַ סך מיטגלידער און סימפאָטיקער כמעט דאָס גאַנצע שטע־טל. אַ סך זיינען געווען זייער געטרייַ און מ'האָט זיי גע־רופן די „קרבנות", דער רויטער יונה מיילעך פאטשאק און אָנדערע. אַז ס'איז געווען אַ מעטש, איז אין שטעטל געווען לעבעדיק.

זאָל השי"ת העלפן, אַז מיר זאָלן שוין נישט מער דאָרפן שרייבן קיין זכרונות פון חורבן נאָר עם ישראל יחי לעולם ועד און זאָלן מיר נאָר האָבן צו שרייבן גוטע לעבעדיקע זכרונות.

די לעצטע חתונה אין ראַזוואַדאַוו

צבי האָראָוויץ

אין יאָר 1859 איז געקומען ווינענען אין דאָרף זבידניעוו ביי ראַזוואַדאַוו דער שטאָם־פאָטער פון די גאָליציש וואכהאָל־דערס, משולם וואָכהאָלדער. געקומען איז ער צולויפן קיין ראַזוואַדאַוו פון קרוינפוילן, וואָס איז אונטערליגן דעם רו־סישן צאָר. איבערגעלאָזט משפּחה און חברים, און אַנטלאָפן נישט חלילה פאָר גזלה, רציחה נאָר דערפאָר ווייל דאָס דאָמאָלס איז חל געווען ס'געזעץ פון יאָר 1843, לויט וועלכן קרוין־פּולישע יידן, וואָס זיינען אונטערליגן דער צאַרישער מאַכט, האָבן געמוזט גיין אין מיליטער־דינסט אויף 25 יאָר. ס'איז אָפּגעשאָפט געווארן דאָס פריערדיקע געזעץ וועגן „רעקרוטן־שטייער" אָנשטאָט פאָקטישן גיין אין מיליטער.

צבי האָראָוויץ

משולם וואָכהאָלדער וואָס האָט געשטאָמט פון לובלינער סביבה, האָט געמאָכט אַ „קפיצת הדרך" איבערן טייך סאָן, קיין ראַזוואַדאַוו. דאָ חתונה געהאַט מיט איינער פון די זיל־בער'ס, זיך באַזעצט אין אַ כאָטע אין זבידניעוו, ווו שפּעטער איז אויפגעשטעלט געווארן די שול.

משולם וואָכהאָלדער האָט נישט זוכה געווען מאָריך ימים ושנים זיין. ער איז פרי אַוועק פון דער וועלט, צוליב אַ קללה, מיט וועלכער עס האָט אים מכבד געווען דער רבי ר' משה'לע. געקומען דערצו איז אין אַ ערב ראש השנה, וועו ס'זיינען אַריינגעקומען צום רבין ר' משה'לע זבידניעווער יידן און זיין „פּראָוע־שטוב", חדר המיוחד, נעמען שלום פון רבין, ווי דער מנהג איז געווען צו קומען פון דער דערפער אויף

ימים נוראים בכדי צו זיין דעמאָלט צווישן יידן, הערן אַ יידיש וואָרט, אויסבעטן זיך אַ גוט יאָר. געוויס האָט מען זיי „לעזשעלקעס" אדער „פּיעקעלניקעס" ווייל זיי זיינען געשלאָפן אויף די „פּיעקעלניקעס", אויף די אוֹיוונס. דער רבי האָט געזען, אַז מ׳זעט ניט משולם וואָכהאַלדער, האָט ער געפרעגט די זבידניעווער יידן, „נו און ווו איז משולם וואָכהאַלדער ?"

נישט געפרעגט אויף זיין געזונט, געפילט בחוש, אַז ער געהערט צו די דאָזיקע, וואָס גייען אַקעגן דעם רצון פון רבין.

„ר׳ משולם וואָכהאַלדער, האָט מען געענטפערט, דאָוונט אין זבידניעוו".

„נו, האָט ר׳ משה׳לע אַ זאָג געטאָן, הייבט אַ יאָר וועט ער מער נישט דאָוונען."

וכך הוה.

אין איין יאָר שפּעטער בימי ימים נוראים האָט משולם וואָכהאַלדער בכלל נישט געדאָוונט, ווייל ס׳שטייט לא המתים יהללו יה.

ר׳ משה׳לע האָט משולמען נישט פאַרשריבן אין ספר החיים, ווי ס׳האָט זיך געפירט צו פאַרשרייבן זיינע חסידים ערב ראָש השנה.

משולם וואָכהאַלדער האָט איבערגעלאָזט 5 קינדער, דער עלטסטער זון משה יאַראָשינער, געווינט אין יאַראָשינע, געווען אַ זקן מופלג און געאַרבעט ווי אַ שרייבער אין וואַלה. זיך געהאַלטן גוט, נאָר די נאָצים האָבן אים מקצר שנים געווען און אים אומגעברַאכט. ישראל וואָכהאַלדער, ישראל זבידניעווער, וואָס האָט מאַנטיק און דאָנערשטיק געפראָוועט תעניתים, און צוויי טעכטער פרימעט קליינקאָפּ פיערינקע, זי האָט געווינט אין פיערינקע, און רחלע דאָבראָמילער, זי איז געווען אַ תלמיד חכם; מיט אַ סך חכמה און איידלקייט.

איין זון משולם וואָכהאַלדער׳ס איז געווען אַבּיגדור, געווינט אין כוואלעוויץ בייַ דער גרענעץ, שפּעטער אין זבידניעוו. ער איז יונג אַוועק פון דער וועלט און איבערגעלאָזט 11 קינדער, אַן אַרעמע שטוב מיט שטרוי באַדעקט.

די משפּחה איז זיך צעוואָקסן, צעשפּרייט. פון איין משולם וואָכהאַלדער, וואָס האָט געצויגן דעם יחוס פון יוסף דן אברבנאל, זיינען געווארן אַ סך וואָכהאַלדערס.

ישראל האָט געהאַט „שלושה עשר מדות", שלושה עשר קינדער. באַקומען אַ „מתנת חיים" פון זיין ווייב לאָה, פון די קלאָפערס, וואָס איז אויך געווען משפּחה מיט זיין עלטסטן זון משה. אויך אַביגדורן האָט זיין ווייב שפּרינצע לינדעלע, וואָס איז אויך געווען אַ קרובה, מהנה געווען מיט אַ מתנה פון 11 קינדער.

צווישן שפּרינצע וואָכהאַלדערס קינדער איז געווען איין זון מאיר אַ שיינער יונג, מיט הויכע פלייצעס, נישט ווי זיין ברודער אברהם הויקער (געהאַט אַ שטיקל הויקער). געהאַט האָט ער אַ לענגלעך פנים מיט לעבעדיקע טונקל גרויע אויגן און פאַרמאָגט האָט ער צוויי פעלערס. איינעם פון גאָט און אַ צווייטן אַליין זיך געמאַכט — אַ קילע. דאָס האָט ער געטאָן צו להכעיס דעם עסטרייכישן קייזער פראַנץ יאָזעף, אַדער ווי מען האָט אים געפונפן קיר״ה פון די ראשי תבות קייזער (קיסר) יר׳ום הודו״ן און אזוי ארום געוואָרן אויס מחותן און אויס זעלנער ביים קייזער.

געווען איז אפילו מאיר אַ שיינער זעלנער, אין אַ גראַנאַטמונדיר מיט גילדענע קנעפּ, אַז ס׳איז געווען אויף וואָס צו קוקן. און נישט איין מיידל און נישט איין שיקסל האָט די נכפה באַקומען און זיך געהנדלט, געוואָרפן אויגן, ווען ער האָט געדינט אויפן פוילישן קעניגליכן שלאָס אין קראָקע. מאיר האָט חתונה געהאַט ווי זיין ברודער אין ראָזוואַדאָוו, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דבורה שפּערגעל, און זי דבורה האָט געשדכנט מאירן דעם שידוך וואָס איז אויך געווען איר אַ קרובה. ריקל אַדער ווי מ׳האָט זי געפרופן, ריקל פּיניע כהן׳ס. ריקל אַ בת תלמיד חכם, געווען איז ער אַ מלמד. געפרופן האָט מען אים פּיניען „צאַטאַ" ? Coto (וואָס איז דאָס ?). דער נאָמען האָט אייגנטלעך געהאַט צוויי פּירושים. דעם פּוילישן, ווייל מער ווי דאָס פּוילישע וואָרט „צאַטאַ" האָט ער נישט געקענט. דער צווייטער פּרוש איז געווען אַ רוח־ניותדיקער. ס׳האָט געהאַט צו טאָן מיט דעם רבין ר׳ משה׳לע האַראָוויץ. אַז דער רבי פלעגט קומען אַהיים אין שטעטל אַדער אַוועקפאָרן און ס׳האָבן אים באַגלייט אַדער אָפּגענגעגנגען די חסידים איז פון פאָרויס געריטן ר׳ פיני כהן אויף אַ פערד מיט אַ טראַמפּייט אין דער האַנט און געבלאָזן טאַ טאַ — דער רבי פּאָרט.

פאַרשטייט זיך, אַז קיין מלמד טאָר קיין עושר נישט זיין, אַזוי איז אַנגעשריבן אין „היכל מלמדים". מלמדות און זיין אַ „בעל תוקע" בעת „דער רבי פאָרט" איז אַן ענין פון כבוד און זכיה אַז „לאָו כל אדם זוכה". פון ביידע ענינים קען מען קיין טעכטער נישט התונה מאַכן. גאָטס דרכים איז שווער צו פאַרשטיין. און גיין צונויפנעמען „הכנסת כלה" איז אויך קיין דרך, נאָר עפּעס האָט ער יאָ געהאַט אַ זכיה פיניע כהן. אַ זכות ביים רבונו של עולם, וואָס ער האָט אים געהאָלפן בעת צרכיו, אַז ס׳האָט זיך יאָ געמאַכט אַ שידוך. זעט אויס פאָר עפּעס מעשים טובים, אַדער זכות אבות. מען האָט נישט געקענט אין ראָזוואַדאָוו די הימלשע בוכהאַלטעריע, הגם מען האָט ליב געהאַט אַלעס צו וויסן. יעדענפאַלס טאָר מען נישט אַזוי ווייט אַרייַנקלערן אין פסוק „מאַין יבוא עזרי".

די הילף איז תמיד געקומען, נישט דורך אַ שר אין הימל און אפשר וועט ווייסט, יעדנפאַלס די הילף איז געקומען דורך אַ שליח. און דער שליח איז געווען — מחשבה. און די מחש־בה איז געווען לאטעריע, בדרך כלל האָט פיניע כהן נישט געשפילט אויף דער לאטעריע. שטייט דאָך אוהב שחוק לא נתעשר, נאָר אַז עס איז געקומען די צייט התונה מאכן איינע פון זיינע טעכטער, האָט ער געגעבן אַ שפיל אויף דער לאטעריע מיט דער מחשבה, אולי ירחם ?. גאָט האָט זיך מרחם געווען און אים צוגעשפילט כדי צו קענען התונה מאכן אַ טאָכטער, אַז די טעכטער זאָלן ביי אים נישט בלייבן אין „חדר".

איינע פון די טעכטער, ריקל, האָט געזונמען פאָר אַ התן מאיר וואָכהאָלדער. דער מלמד האָט נישט געקענט מקיים זיין די מצוה צו נעמען אַ תלמיד חכם פאָר אַן איידעם, נאָר אַ בן תלמיד חכם איז מאיר געווען.

ריקל איז שוין געווען אין די יאָרן אריבערגעטאָנצט די שמונה עשרה לחופה און אפשר אפילו עלטער מיט אַ יאָר אַדער צוויי. אַזוי האָט מען געשמועסט נו, אַז מען שמועסט, וויסט מען.

דער שוויגער, דער מוטער מאיר׳ס שפרינצען, האָט ריקל אייגענטלעך נישט געפעלן. זי האָט פאָר אירע שיינע בנים געוואָלט האָבן שיינע שנירס און צו דעם האָט זי קיין מול געהאָט. ריקל — חוץ שוויי שיינע חן־גריבלעך צו איר שמיי־כלנדיק פנים — איז קיין שיינע נישט געווען. דערפאָר האָט זי געהאָט מידות טובות. אַגגעגאַנגען אַלס צדקת, געווען שטיל באשיידן. תמיד ממש אין אַ ווינקל געזעסן מיט דעם טעפל קאָווע אין דער האַנט. מאיר׳ן, וואָס איז געווען אַ טעמפעראַמענטפולער, האָט זי שטיל פארשוויגן, קיינמאָל אים אויס די כלים נישט ארויסגעבראכט.

איינמאָל איז צווישן זיי יאָ געווען אַ סכסוך, געווען איז עס תיכף נאָר דער התונה. צוליב אַן עוף. ריקל איז געגאַנ־גען אין מאַרק באַצאָלט אַ פויערטע וויפל מען האָט געהייסן, זיך נישט געדונגען. אַז מאיר האָט דערהערט וויפיל זי האָט אינערגעצאָלט, איז ער געוואָרן מלא כעס, ווי גיט מען אויס אַזוי פיל געלט ? און ווי אַ מבין אויף עופות, אַ בליק געטאָן פון דערווייטענס, האָט מאיר געווסט אפילו וויפל שמאלץ ס׳זועט דערפון זיין. איי קלייניקייט, וויפל וואָגאָנען געגדז און עופות האָט ער איז זבידניעוו צוואָמענגעקלאָפט און פארקלעפט מיטן צעטל „זבידניעוו־כשאנעוו" און געשיקט קיין כשאָנעוו, פון וואָנען זיי זיינען אַוועק קיין דייטשלאַנד. געפירט אַ גרויסן מסחר האָבן די ברידער וואָכהאָלדערס. אברהם הויקער, וואָס צו אים איז ס׳מול געקומען און גע־טאָנצט דורך טיר און טויער. דער צווייטער שותף ישראל משה, וואָס מען האָט גערופן טאָשיעק, ווייל אַלס קינד האָט ער געוונגען „טאָשיאני טאָשיאני לאָמיר גיין צו דער מא־מען", אויך דער יינגסטער, דער בן זקונים הערשעק, אַ וואויל־לערנער, געהאָט אין שטוב אַ ספעציעלן מלמד ר׳ הערשעלע. הערשעק האָט געפירט די קאָרעספאָנדענץ מיט שפרינצעס קינדער וואָס אין דער וועלט און מיט די סוחרים.

פאָרשטייט זיך, אַז יידן האָבן געזען אַזאָ מסחר קיין עין הרע, האָבן זיך געמאַכט קאָנקורענטן. האָט מען זיי אונטע־געשטעלט אַ פיסל. נאָר איין שותף האָבן די וואָכהאָלדערס געהאָט, מלך זילבער וואָס האָט אין ראָווואָדאָוו געבאָקן היימיש ברויט צום פארקויפן.

זייט דעם מחלוקת צווישן מאיר און ריקלען איז געבליבן למען שלום־בית, אַז מהיום קויפן וועט ער מאיר און זי ריקל וועט קאָכן. און אַזוי האָט זי שפעטער אירע טעכטער רוכטשע און שיינציען געלערנט, אַז מיט אַ מאָן מוז מען קענען זיך צוזאַמענלעבן און פארשוויגן, אַז מ׳וויל אַז ס׳לעבן זאָל האָבן אַ קיום. ריקל האָט זיך נוהג געווען יעדערן דאָנערש־טיק צו באָקן שבת בולקעלעך און פרייטיק צו פאָרטיילן ראָזוואָדאָווער אָרעמע לייט ווי אויך מדינה־גייערס. אורחי פורחי וואָס זיינען פארבליבן אויף שבת, האָבן געווויסט צו קומען צו ריקלען נעמען „שבת בולקעלעך". ריקל האָט אויך געגעבן צדקה און געגעבן האָט זי בנסתר. אַ מאָן דארף אויך נישט וויסן. וואָס דאָס אויג זעט נישט, טוט דעם הארץ נישט ווייַ, אַזוי האָט דערצויגן ריקל מאירן. ער מאיר פלעגט זיך חכמנען, ווען איך האָב דאָס, וואָס מיין וויב ריקל פאר־טיילט, וואָלט איך געקענט ווערן דעם גראָף לובאמירסקיס אַ חבר. די צוויי טעכטער, וואָס גאָט האָט מאירן און ריקלען באשערט, זיינען זיך נישט געווען ענלעך, נישט אין פנים און אויך נישט אין כאַראַקטער, מיט איין וואָרט צוויי שוועס־טער — צוויי וועלטן.

די עלטערע רוכטשע מיט אַלע מעלות און מידות טובות. שיין און פיין, אַ שאטינע מיט אַ צארט קלוג לעגלעך פנים. די יינגערע שיינטשע פלעגט אויף איר זאָגן „די גאָנצע מומע חייה". שיינטשע — אַ טונקל פנים, די אויגן פון פאָטער, אַ נידעריקע און ברייטלעך. די עלטערע רוכטשע האָט יעדערן געפעלן ; זי איז אויך געפעלן העשעקן, אַ זון פון חיה האָ־ראָוויץ, מאיר׳ס א שוועסטער פון קראָקע. און אויך איר חיה׳ן מאיר׳ס שוועסטער איז זי שטארק געפעלן. רוכטשע, אַ טייער קינד, פלעגט חיה זאָגן, זיך געווונטשן דערלעבן זי האָבן פאָר אַ שנור פאָר איר זון העשעק, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען משולם, נאָך זיין עלטער זיידן דעם שטאָם־פאָטער פון די גאָליציש וואָכהאָלדערס און צבי נאָך אַ הערשל, און געזופן האָט מען אים העשעק.

רוכטשע און העשעק האָבן זיך אויך געפעלן, ספּעציעל ווען העשעק איז געקומען פון ירושלים און פון בערלין אַנגעטאָן אין אַ העלן גרויען מאנטשעסטער אַנצוג ווי אַלע די ,חברה׳, וואָס גלויבן נישט אין דעם בורא עולם, אָבגעהיטן זאָל מען וועלן. מאיר האָט געפילט פון דעם שטילן ראָמאָן צווישן זיין טאָכטער און העשעקן, איז ער געווען די מניעה. מאיר האָט געוואָלט פּאַרמיאוסן העשעקן און געגעבן אים אַ נאָמען „סמאָלק״ פון סמאָלע, „כ׳וויל אים נישט״ — האָט מאיר געשריען; נישט געוואָלט אָפּילו דערמאָנען זיין נאָמען „בשום אופן נישט, אָפּילו ווען וואָסער און פּייער וועט זיך צונויפקומען״.

העשעק האָט געלערנט אַלע מלאָכות, וואָס איז ער אַלץ נישט געווען: אַ שניידער, אַ קירזשנער, אַ „סוביעקט״ אין אַ געשעפט, אַ וואָסער־מאַנטער, אַ היטל־מאַכער, שטודירט עפּעס אין בערלין, שרייבט עפּעס אין גאָזעטן און באַשרייבט די משפּחה גלייך נישט פּאַראַן פון וואָס צו שרייבן. און וואָס האָט זי זיך איינגעטענהט זיך קויפן אַ מאַן מיט צרות רחמנא ליצלן. אַז כ׳זאָל וועלן מאַכן רעוואָלוציע, און מ׳זאָל האָבן צו טאָן מיט דער מדינה, מיט פּאָליציי און זשאנדארמעריע; מ׳זאָל דאָרפן איינגעמען חרפות און בושות, נישט האָבן קיין רואיקע טעג און רואיקע נעכט; מ׳זאָל אויך קומען נעמען קיין „בערעזע״ אָדער אין תפיסות, ווי ער׳אי׳ז שוין געווען אַ תושב, ווי אין סטאָניסלאוו, וווּאהין מ׳האָט אים אהינגעשיקט אין „קייטאָלעך״ און געזעסן מיט די גרעסטע גזלנים רוצחים און קאָמוניסטן. דאָרף זיין טאָכטער שטיין ביי די תפיסה־טויערן זיך צו קענען זען מיט אים. כ׳דאָרף האָבן — האָט מאיר אייגנעטהנעט — אַן איידעלן יונגן־מאַן, מ׳זאָל נישט דאָרפן וואָשן ס׳פּנים, און נישט קיין קאָמוניסט, וואָס מ׳האָט ארויסגעטריבן פון ירושלים, פון דער באַן, ווו ער האָט געאַרבעט, און זיך ס׳גאַנצע לעבן ארומגעשלעפּט מיט די „שוועסטער און ברידער״, וואָס דרייען זיך מיט באַמבעס אין די טאַשן. וויניק צרות האָבן זיי, טאָטע מאָמע, געהאָט מיט אים און מיט זיין יאָנקע, אַ פּוילישן פראָפעסאָרס אַ טאָכטער, וואָס האָבן מורא געהאָט אַז ער וועט זיך נאָך שמדן צוליב איר, געגאָנגען מיט אין די קירכעס; אין בערלין וויידער געהאָט אַ נעמי, אַ טאָכטער פון אַ יידישער מוטער און אַ אונגאַרישן קריסט; אין קראָקע אַ חסידישע טאָכטער סטעפּע דעם נאָמען פּאַרדרייט פון שרה וואָס איז אַ כלה עטלעכע יאָר און ער שלעפּט זיך מיט איר יאָרן פון קינד־וויס אָן. איר פּאָטער און מוטער זיינען געזעסן אין תפיסה פּאָר פּאָליש געלט מאַכן, נו, און דעם פּעטער ישראלס טאָכטער חנה, האָט ער נישט געוואָלט ברענגען אין ירושלים, נאָר ער האָט דאָך געמוזט מיט די ביינער אַנטלויפן.

ריטשע [פון רות] האָט געטאָן ווי טאָטע און מאָמע און גאָט האָבן געהייסן. מאיר מיט זיינע גרויע האָר, ווי אַלע וואָכהאַלדערס, וואָס ווערן יונגערהייט גרוי, ווי די טויבן, איז גרויער געוואָרן. ריטשע האָט אים געפאַלגט נישט ווי היינטיקע קינדער, וואָס טוען וואָס זיי גלוסט זיך ריטשע האָט התונה געהאָט, הגם העשעק איז אים געלעגן אין מח־שבה. רוכטשע האָט לכתחילה נאָך דער התונה דעם מאָן אירן נעגירט, הגם ער איז געווען אַ גאָנץ אַנגענעמער בחור, אָבער שפּעטער זיך צוגעווויינט ווי אַ סך טוען זיך צוגעווויינען נען און מאיר איז געווען צופרידן; אַ יונגערמאָן וואָס גייט דאָווענען און ווייסט אַז פּאַראַן אַ גאָט אויף דער וועלט!

מיט דער יינגערער טאָכטער שיינצין איז שוין געווען שווער, צו טאָן אַ שידוך. זי איז געווען אַן עומד על דעתו, זיך אַרומגעשלעפּט מיט יינגלעך אויף שיפלעך אויפֿן סאָן. צום ערשט מיט אייגעם, דערנאָך מיט אַ צווייטן, אַ דריטן, געפרוווט מזל. געקומען שפּעט אַהיים — קיין נחת פּאַרשאַפּט די עלטערן און אַז זי האָט געזען אַז אויפן טייך סאָן כאָפּט מען נישט קיין חתן, האָט זי פּאַרליגט די נעצן אויפן יינגערן זון פון היה׳ן אויף מאָסקן־מרדכי, אַ נאָמען נאָך אַ גרויסן תלמיד חכם מרדכי אראטען, וואָס ביי אים איז גע־וען תורה וגדולה במקום אחד, אַ מחותן פון די וואָכהאַל־דערס, אַ גרויס הויז אין קראָקע און פּאַרמעגן מיט אַן אייגן בית־המדרש, צוליב „נחת״ — איובס צרות פון אַ טאָכטער, וואָס די וועלט האָט דערמיט געקלונגען, איז ער פרי אַוועק פון דער וועלט, און דעמזעלבן טאָג פון ר׳ מרדכי אראטענ׳ס פטירה איז מאָכס געבוירן געוואָרן.

חיה האַראַביצעס זון מאָקס איז געווען אַ שיינער פּיזיש אַנטוויקלטער ס׳איינציגע קינד, ביי חיה, מאיר׳ס שוועסטער, פון אירע אָכט קינדער, וואָס איז געווען אַביסל רויטלעך פון איר מוטער שפּרינצע, געהאָט אַ ווייכן כראַקטער. מיט וויניק דערפארונג אין ליבע האָט מאיר׳ס טאָכטער שיינצע פּאַרליגט אויף אים די ליבעס־נעץ. צוליב אים האָט זי אַנ־געהויבן אָפּטער צו קומען אין קראָקע מכלומרשט צו דער מומען חיהן, וואָס האָט זי נישט ליב עהאָט. געקומען צו מאָקסן, שיהן זיך אוועקגעלייגט אויף דער קאַנאַפּע, גע־וויינט און זיך אויסגעווויינט ביי מאָקסן, ר׳זאָל זי ליב האָבן. און מאיר האָט אונטערגעשיקט זיין יינגסטן ברודער הער־שעק, דעם קאָשע־מאַכער, ר׳זאָל זיין אַ שדכן.

און ס׳זעט אויס, אין די 40 טעג פּאַרן געבוירן ווערן איז שוין געווען גאָר נישט קיין חתן, אַז שיינצע מאיר׳ס וועט ווערן אַ כלה פון איר שוועסטער־קינד מאָקסן. און ס׳האָט נישט געהאָלפן דער מויגלער, אַ וויבערישער רבי אין קראַ־קע, צו וועלכן חיה איז געלאָפן. דער מויגלער רבי האָט

געזאגט היהן, אז ס׳איז א פארפאלענע זאך ווי די געגנבעטע קי אויפן מארק מיט דעם שטריק. דאס זעלבע האט געזאגט דער ווייבערישער רבי וואס מ׳האט געהופן „כלאפ״ [פויער].

אבער היה איז אבסאלוט געווען דאקענגן. פיינט האט היה די כלה אויס צוויי טעמים: דער ערשטער טעם, אז איר הינטערן ליגט ממש אויף די פיס. נו, מילא אלע קענען דען זיין ווי אירע היה׳ס טעכטער און זין? מוז מען עס פאר־געבן. נאר אז זי איז א נאשערין, וואס מ׳זעט נישט אין דער וועלט, וויפל זי שיט אריין איז א גלעזל טיי צוקער, איז ווייניק זיס, נעמט זי נאך א לעפעלע און נאך א לעפעלע צוקער און עסט. און א ווייבערין איז זי — איינע אויף דער וועלט; אז גאט זאל שומר און מציל זיין. די איינציקע אירע מעלה איז, וואס זי קען שיין שטריקן, אויסהאפטן טיירע זאכן, נאר אריינצושטעלן איז א מוזיי. און נאך א סיבה, וואס זי איז קענן דעם שידוך, ס׳איז בעסער, אז מען איז זיך נישט משדך מיט משפחה. אט האט איר ברודער עובדיה חתונה געהאט מיט דעם פעטער משה וואכאלדערס טאכ־טער און די קינדער האבן זיך נישט געהאלטן רחמנא ליצלן. איין יינגל איז יא געבליבן, האט ער געהאט א משוגעת, געשריגן, מ׳זאל אים געבן געלט, און תמיד איז געווען דער דלות, און קיין מזל אין שטוב איז נישט געווען, א מערכה, מ׳האט זיך אינערגעצויגן אין ריישע, ווז דער שוועסטער־קינד פון זיין פאטער אשר זילבער אן עושר, א נגיד, האט אים עובדיה׳ן אויסגעהאלטן מיט וואכן־גלד. היה איז געווען קענן דעם שידוך און אויך צוליבן מחותן דעם ברודער וואס זי האט געהאט צו אים א ביי׳ם הארץ.

קיינער נאר זי היה איז געפארן קיין נייי־סאנץ׳ צו אים אין מלחמה־צייט, ווען מ׳האט אים געדארפט נעמען אין מלחמה, געלאזט אלעס שטיין אין שטוב, און נישט געזאגט אז זיין וויב ריקל זאל פארן. זי איז געפארן, זיך איינגעשטעלט ס׳לעבן געבראכט אים הייסע שטארקע קוועל, און אז ער, מאיר, איז אריינגעקומען צום דאקטאר, אז ער פילט זיך שוואך און דער דאקטער האט געהערט ווי ס׳הארץ מאיר׳ס האקט ווי מיט האמערס; האט ער אים געגעבן א לייכטע דינסט און מ׳האט מאירן אוועקגעשיקט אין אדערבערג, ער זאל היטן די באן־סטאציע. מאיר האט געהיטן זיין נייעם מסחר, פון וואס ער איז נתעשר געווארן, געפירט אהיים יעדע וואך קיין ראזוואדאוו סאכארין און פון דעם היים געב־ראכט פוטער, ווורשט פאר זיין אפיציר, וואס אין ראזווא־דאוו איז עס געווען בנמצא, אבער אין ארדענבערג איז נישט געווען קיין שטיקל ברויט.

מאיר האט זיך געקויפט א שיין הייזל און געווארן א גרויסער מעל־סוחר.

ביי חייה הארוויץ, מאיר׳ס שוועסטער, איז דער מצב גע־ווארן שלעכט. האט זי באשלאסן, אז זי וועט פארן קיין ראז־ואדאוו. צום ערשט גאט, דערנאך דער ברודער, ער זאל איר העלפן אין איר נויט. א ברודער, אן עושר, וואס דורך איר איז ער נתעשר געווארן.

מאיר, ווי זיין טבע איז געווען, האט געדרייט מיט דעם פינגער אין נאז, און זיך פון היה׳ן אוועקגעדרייט, געהערט איר נויט און געשווינגן.

חיה האט זיך דעמאלט גוט אויסגעווינט, געגאנגען אין אוהל פון ר׳ משה׳לע, געלאזט שרייבן א קוויטל, אריינגע־ווארפן אינעם אוהל (געבויט ווי א כאטע — אינדערמיטן דער קרב (עפענונג) ווו מען האט אריינגעווארפן קוויט־לעך) און געווינט, דער רבי זאל זיין א מליץ יושר; הגם מיט אים, מיט ר׳ משה׳לען האט זי ווי אלע וואכאלדערס געהאט א שטילן חשבון — צוליבן שעלטן איר זיידן משולם, דעם אבינו וואכאלדערס אין גאליציע. שפעטער איז זי אוועק אויפן שותפות־קבר פון איר פאטער אביגדור מיט דעם זיידן משולם, וואס זי האט ביידע ליב געהאט (קיין געפיל פאר איר מוטער שפרינצע האט זי כמעט נישט גע־האט), זיך פריש אויסגעווינט און אהיימגעקומען מיטן גלויבן און האפנונג, אז גאט וועט זי נישט פארלאזן אזוי ווי אין גאנצן לעבן. זי האט געווויסט, אז ס׳לעבן איז זיך נוקם.

חיה האט געווויסט און געהערט פון פאטער אביגדור פון הלל הזקן, אז ר׳האט געזען א שווימענדיקן קאפ אויפן טייך...

*

געווען איז עס אין פורים, מען האט זיך משמח געווען, געווארן בגלופין אונטערן ביטערן טראפן, איז אריינגעקומען א דארפס־ייד צום רבין דערלאנגט א קוויטל, מיט א פדיון; זאגט דער רבי ר׳ משה׳לע: „גיב עס דעם פורים רב, הייניט בין איך א פשוטער מענטש״. זאגט צו אים דער פורים־רב „גוט, איך וועל נעמען דעם פדיון און דער רבי ס׳קוויטל״. „ניין, האט ר׳ משה׳לע געענטפערט — דעם פורים־רב קומט ס׳קוויטל מיט דעם פדיון״. „וואס איז דיין בקשה — האט דער פורים־רב א פרעג געטאן דעם דארפס־ייד.

— א בן זכר.

— נו און ביים רבין ביסטו געווען?

— געווען, ער איז מיר אבער מדהה.

דער פורים־רב וואס איז געווען אונטערן טראפן און גערעדט צום רבין דורך „דו״, פרעגט אים: פארוואס ביסטו א יידן מדהה, דארפסט זיין א פועל ישועות.

— נישט תמיד קען מען זיין, האָט זיך דער רבי פֿאַרטיי־דיקט, אַ פּועל ישועות.

דער פֿורים־רב גיט אַ זאָג צום דאַרפֿס־ייד: איך בין דיר מבטיח אַ בן־זכר.

נאָך דער סעודה האָט זיך ר׳ משה׳לע, דער ראַזוואַדעוואָר געהייסן פֿירן אין בעט, געוואָרן אַ שוכב מטה; צוויי טעג נאָך שבועות איז ער נפטר געוואָרן און ביים דאַרפֿס־ייד איז געבוירן געוואָרן אַ בן זכר, לויט דער הבטחה פון פֿורים־רב און מ׳האָט אים אַ נאָמען געגעבן נאָכן ר׳ משה׳לען.

נו, מילא אַ רבי מיט איר זיידן משולם — דאָס זיינען הע־כערע ענינים, אָבער די עוולה פון איר ברודער לגבי איר האָט זי נישט געקאָנט פֿאַרגעסן.

וואָכאַלדערס פֿאַרגעסן נישט קיין עוולות און חשבונות. זי האָט זיך געזאָגט: ס׳וועט קומען די צייט, ווי ס׳וואָלט דער פֿאליאק אַ פֿאַלקס־ווערטל „די קאַץ וועט קומען אין זאָק אַריין״. היה האָט זיך געווערט מיט אַלע כוחות קעגן האָבן מאירן פֿאַר אַ מחותן און ריקלען זיין ווייב די צדקת, פֿאַר אַ מחותנתטע. און מאיר וואָכאַלדערן איז אויך נישט צום האַרצן דער שידוך, נאָר אַז מען קען נישט אַריבער מוז מען אַרונטער. בלית ברירה האָט ער געמאַכט אַ שווייג מיט זיין מציאה שיינצ׳ע וואָס איז נישט ריטשט, געקוקט צווישן די פּינגער, אַבי פּטור ווערן פּון דער טאַכטער און קענען פּירן זי אונטער די חופּה.

היה איז צו די תנאים נישט געפֿאַרן און געזאָגט, אַז אויך צו דער חתונה וועט זי נישט קומען און נישט פֿאַרטרעטן די שוועל פון מאירן. זי האָט אזא נדר געטאָן דאַמאָלס, ווען ער האָט איר נישט געוואָלט העלפֿן. נאָר פֿלוצים „שינוי דעתו״, צוויי טעג פֿאַר דער חתונה האָט זי געזאָגט אַז זי פֿאָרט יאָ אויף דער חתונה, און קיינער האָט נישט געווּסט אירע שטילע מחשבות, פֿאַרבאָרגענע כוונות. געמיינט, אַ מאַמע, אַ קינדס אַ חתונה, אָבער זי האָט באַשלאָסן צו פֿאָרן כדי צו מאַכן אַ „חתונה״. די חופּה האָט מען געשטעלט פּרייטיק נאָכמיטאָג, געמאַכט אַ סעודה פּרייטיק אָונט, און שבת מי־טאָג־צייט פֿאר געסט וואָס זיינען געקומען צו דער חתונה. מ׳האָט געדאָונט אין שטוב. דער ברודער עובדיה, דער פֿרומסטער און גרעסטער אביון פון די בני וואָכאַלדערס, האָט געקלאָפּט אין די וועגט בשעת התפילה, ממש ס׳הויז איינלייגן, געמאַכט קידוש, שפּעטער מיטאָג־צייט דערלאַנגט שבתדיקע שפּייזן. מ׳האָט שוין געהאָט כמעט אָפּגעגעסן אָבער נאָך געזעסן ביים טיש, איז היה אַריין אין קיך, גע־ווּסט אַז אין קרעדענס ליגן געקאָכטע הינדלעך און געוואָלט נעמען נאָך הינדלעך פון קיך־שענקל בכדי צו דערלאַנגען, פּשוט בכדי גורם צו זיין אַ מחלוקת.

מאיר איז אַרייַנגעקומען אין קיך און האָט נישט געווּסט זיין שוועסטערס און מחותנתטעס כוונות, נאָר האָט איר באַמערקט „מען האָט דאָך שוין געגעסן, אָונט וועלן קומען שרייבן די כתובה די דיינים״.

היה האָט געוואָרט אויף די רייד מאירס „וואָס — איז זי אַרויס מיט לשון — דו פּוירן־יונג. דיינים ווילסט מכבד זיין, אַ שיינער ייד ווילסט זיין?״ און געזאָגט דאָס האָט היה נישט חלילה בלחש, נאָר אויפן קול, ס׳פּנים אירס צעפּלאַמט, מען איז זיך צונויפּגעלאָפֿן אויף די געשרייען. מאיר איז געשטאַנען מיט זיין לענגלעך פּנים און שיינע אויגן וואָס האָבן זייער גלאַנץ נישט פֿאַרלוירן, פֿארלעגן געשמייכלט, גלייך ס׳וואָלט אין אים אַריין אַ רוח שטות. נאָר אין אמתן איז ער געווען פֿאַרביטערט, וואָס אַ שמחה פון אַ קינד וועט צעשטערט, אזא חרפה! שטאָט זאָל זיך וואַשן אין זיין בלוט. היה האָט אירס דערגרייכט.

איר קול האָט זיך געלאָזט ווייטער הערן: אזא פּויער־יונג, דיינים, שיינע יידן, אַ שיינער ייד, ווייל ער זיין, אַ שיינער בעל הבית קוקט אים נאָר אָן! אַ בושת פּנים — אזא לבן הרמאי.

חיים האַראָוויץ, היה׳ס מאָן, איז צוגעגאַנגען צו איר און געזאָגט: „אויב דו וועסט זיך נישט באַרואיקן, גיי איך שוין אַוועק צופוס אַהיים, שוין איצט שבת נאָכמיטאָג״. היה איז אַוועק צו מלך זילבער עפּעס איבערבייסן און צומאַרגנס אַרייַנגעפֿאָרן אין זבידניעוו צו דער מומע לאָה וואָכאַלדער, אָפּילו מיט דעם זון זיך נישט געהאָט בדעה צו געזעגענען. אָונטס איז זי אָפּילו אַרייַנגעקומען זיך משמח זיין, געוואָלט טאַנצן מיט דער כלה, נאָר די כלה האָט נישט געוואָלט, איר אָפּגעצאָלט אַ חלק פֿאַר מבייש זיין איר פֿאָטער און צעש־טערן אַ שמחה.

קיינער האָט נישט געווּסט די אמתע סיבה פון אירע בייזע כוונות — און ניכא איז עס נישט געווען. היה האָט נקמה געגומען, געמאַכט אַ חתונה, וואָס מאיר וועט נישט פֿאַרגעסן אָפּילו ווען מען וועט אים שערבלעך לייגן אויף די אויגן. מאיר וואָכאַלדער האָט זיך געהאָט זיין דרך אין לעבן, דער נוסח איז געווען מסחר. דאַריבער האָט ער נישט געקענט איינשטיין אין איינזיצן אויף אַן ארט אין שטוב. חוץ ווען מ׳האָט אויסגעלאָזט גריוון, וואָס ער האָט שטאַרק ליב געהאָט און ער האָט פֿאַרוזכט פון טעפּל, צו זיי זיינען נישט אַיבער־געברענט... זיין דרך אין לעבן: נישט מישן זיך אין רבישע מחלוקת, וואָס זיינען אַנגעגאַנגען אין ראַזוואַדעוואָר ווישן צוויי ברידער, צוויי אייניקלעך פון ראַזוואַדעוואָר ר׳ משה׳־לע, אוראייניקלעך און אייניקלעך פון רבין ר׳ אפרים. אייניקלעך, געמיינט רבישע אייניקלעך, דאַרף מען מהנה

זיין — האָט ער געגעבן ראש־חודש־געלט און אַזוי אַ פּדיון. פּאַרבעטן אויף שבת חתונה צו קידוש ביידע ברידער, וואָס זיינען זיך געווען מעסערשטעך.

איינער איז געווען עלטער, האָט ער געטהנעט, אַז אים קומט דער כּסא הרבנות אין ראָזוואָדאָוו פון זיין פאָטער. דער ייִנגערער האָט געטהנעט, אַז ס׳כּסא הרבנות קומט אים, ווייל ער קען בעסער לערנען. האָבן די חסידים פון ייִנגערן געוועט.

די חסידים פון עלטערן האָבן דערלאַנגט אַ פּאַפּירל, ווי מדאַרף, אַז דער ייִנגערער איז נישט אַזוי מיט זיינע מחשבות. אָמאָל אין דער יוגנט איז ער נישט געווען ביים זינען. איז געקומען אַ קאַמיסיע הערן אים שבת. מלחמת מצוה.

ביידע רבנים האָבן אָנגענומען די איינלאַדונג.

איינער איז געקומען פּריער, געוועט אויבן אָן ביים פּענסטער וואָס קוקט אין גערטל אַריין, געווינשן „מזל טוב״ מחותנים, חסידים און געטרונקען לחיים. איז אָנגעקומען דער צווייטער ברודער און צעשטעדט די שמחה. דערזעענדיק דעם ברודער אויבן אָן מיט זיינע חסידים, האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט אויף דער שוועל פון דער גלעזערנער טיר וואָס האָט געפירט פון קיך אין שטוב אַריין, געשטאַנען געוואַרט אויף דער שוועל ביז דער ברודער מיט זיינע חסידים וועט אַרויס, ער זאָל חלילה מיט דעם ברודער נישט זיין אונטער איין דאַך.

אויך זייער פעטער האָט געפירט אָזאַ מלחמה מיט זייער זיידע ר׳ הערשעלע, קיינמאָל נישט געקומען אויפן יאָרצייט פון ר׳ משה׳לע, כדי זיך נישט טרעפן מיט דעם ברודער.

אויך זייער פעטער האָט געפירט אָזאַ מלחמה מיט זייער זיידע ר׳ הערשעלע, קיינמאָל נישט געקומען אויפן יאָרצייט פון ר׳ משה׳לע, כדי זיך נישט טרעפן מיט דעם ברודער.

מחלוקת פון ר׳ משה׳לען מיט זיין שוואָגער, מעשה אבות ירשו בנים . . .

הונדערטער מענטשן זיינען געקומען אין יאָרצייט־טאָג און פאָרגאָסן טייכן טרערן און געשריבן קוויטלעך, הגם דער ברודער איז אויך געווען אַ גרויסער רבי. הייסט עס צוויי רבישע קינדער זאָלן זיך זיין בלוט־שונאים, וואָס זאָל נאָך זאָגן דאָס פשוטע פאָלק וואָס קוקט זיך צו צוּ זייער התנהגות ? איז חיים דער מחותן געווען פאָרטיפט אין מחשבות, נעבן אים איז געשטאַנען העשעק, זיין זון. חיים האָט נישט געוואָגט גאָרנישט, ווייל ר׳האָט געוואָלט אַז זיין זון העשעק זאָל זיין אַ רב בישראל.

גאַדענק איר, האָט זיך חיים אַרויסגעריסן, נישט געקענט מער שווייגן, אַ חילול השם.

„ניין, נישט גוט, — האָט ער שפּעטער זיך אַדורכגעשמעסט מיט זיין שוועסטער מאָלע פון רודניק. וועלכע חיים האָט זייער ליב געהאַט, — נישט גוט, מאָלע, בשום אופן נישט גוט, ס׳זאָל הערשן אַזאַ שנאה אַחים צווישן צוויי לייבלעכע ברידער, דם שונאים, אייניקלעך פון ר׳ משה׳לע הורוביץ . . . אייניקלעך.

די דאָזיקע חתונה ביי מאיר וואכהאַלדער איז געווען די לעצטע חתונה אין ראָזוואָדאָוו.

עטלעכע וואָכן שפּעטער זיינען אַריין די דייטשן, געבראַכט מיט זיך אבילות און חורבן.

דער מחבר האָט אין יאָר 1949 ארויסגעגעבן אין געטינגען [מערב־דייטשלאַנד] אַ ראָמאַן (ערשטן טייל) אין דייטש אונטערן נאָמען: Die Wacholders. Eine jüdische Familiengeschichte.

ראדאמישל — מיין געבורט־שטעטל

אליעזר צווייג

ביי די ברעגעס פון טייך סאָן, בערך צוועלף ק״מ פון ראָזוואָוו, געפינט זיך דאָס שטעטעלע ראדאמישלע מיט אַ 100 ייִדישע פאַמיליעס, אַרעמע, רייכע און מיטלשטאַנד, ד.ה. בעלי־מלאָכות. אין ראדאמישלע גופא איז קיין באַן־סטאַציע ניט געווען, נאָר אַ פּאָר ק״מ אויסער דעם שטעטל האָבן מיר געהאַט 2 סטאַציעס, זבידניוו און קעמפּא (Zbydniów, Kempa). האָט מען געוואָלט פּאָרן אויף גאַליציע ד.ה. קיין לעמבערג אַדער קראָקע, האָט מען זיך געמוזט אַריבער־שיפן איבער דעם טייך סאָן און דאָרט ערשט פּאָרן מיט אַ בעל־עגלה צו דער סטאַציע זבידניוו. האָט מען געוואָלט פּאָרן אויף קאָנגרעס־פּוילן ד.ה. קיין לובלין, וואָרשע איז מען געפּאָרן צו דער צווייטער סטאַציע קעמפּא.

ראדאמישלע האָט אויך געהאַט אַ רב, אַ שוחט און שמשים, ווי אויך אַן אייגן קהל (שטאָט־פּאַראָגרעס) גלייך מיט אַלע שטעט אין פּוילין. אינגאַנצן איז דאָ געווען איין בית־מדרש. דאָרטן פלעגן זיך טרעפן אַלע שיכטן פון שטעטל, יעדער האָט זיך געזעצט לויט זיין מאַטעריעלער לאָגע. די גבירים אין מזרח־וואַנט, די אַביסל אַרימערע אויף דרום־

זייט, די בעל־מלאָכות אויף מערב זייט און די גאַנץ אַרעמע אויף צפון־זייט. עס זיינען געווען תלמידי־חכמים, משכילים און סתם יידן. אין דעם בית־המדרש זיינען פֿאַרגעקומען וויכוחים וועגן אַ בלאַט גמרא; וועט עס פסקנט לויט דעם חוֹשן משפט, וועט לויט דעם יורה־דעה; וועט עס פלעגט דערציילן פֿאַליטיק און וועט עס פלעגט אויסגיסן זייַן ביטער האַרץ, וואָס ער האָט קיין פרנסה נישט און געזונט אין בית־המדרש אויף צפון־זייט. דער גבאי אין בית־המדרש איז געווען אַ יידּ אַ הדרת־פנים, אַ בעל־הבית, אַן אַנגעזעענער און בכבודיקער ר׳ אליעזר צייזל ז״ל. אַ גאַנץ יאָר האָט ער געשאָפֿט, וועט ס׳זאָל עולה־זיין צום ספר תורה אום שבת. אין דער וואַכן האָט ער קאַסירט פֿאַר די נדרים. פֿאַר די ימים־נוראים געמאַכט אַ באַלאַנס, וויפל דאָס בית־המדרש האָט באַקומען געלט און וועט עס איז שוידיק פֿאַר די נד־רים, מען מוז דאָך פֿאַרזאָרגן האַלץ אויף ווינטער. אין ראָ־דאָמישלע זיינען געווען 2 חדרים. איין חדר פֿאַר אַלף־בית־יינגלעך און דאָס צווייטע פֿאַר חומש־יינגלעך; די גמרא־יינגלעך האָבן געלערנט ביים רב.

מיר האָבן געהאַט נאָר אַ 7 קלאַסיקע פֿאַלקס־שול מיט גרויסע אַנטיסעמיטישע לערער. די רייכע פון שטעטל האָבן זיך נישט ענגויטיקט אין נאָך אַנדערע שולן, ווייל זיי זיי־נען געווען זייער רעליגיעז. און גיין אין אַ גימנאַזיע דאַרף מען חלילה מחלל־שבת־זיין רחמנאַ לצלן. אי די וועלט גייט פֿאַרויס, מען דאַרף זיין געבילדעט און קענען גוט רעכענן: איך פֿאַרהאַף, אַז מיין זון אַדער טאָכטער וועט דעם גוי נישט געבן מער אַ רעשט, און צו וואָס דאַרף מען די הויכע קלאַסן? אַזוי האָבן געטענהט די ראַדאָמישלער רייכע יידן.

איין מאָל אין דער וואָך איז געווען דער מארק־טאָג, וואָס די יידן פון צפון זייט האָבן געוואַרט אויף אים, כדי אַרויס־צושלעפּן זייער חיונה אויף דער גאַנצער וואָך. אין די 20־ער יאָרן עמיגרירן פון ראָדאָמישלע פיל משפחות, וועט קיין אַמעריקע, וועט קיין פראַנקרייך, ענגלאַנד, בעלגיע, האָלאַנד, פיל משפחות פֿאָרן אין די גרויסע שטעט פון פּוילין. ראָדאָ־מישלע וועט שיטערער, די פרנסה שוואַכער, און דער אנ־טיסעמיטיזם שטאַרקער. מען העצט אַפּיציעל „קויף נישט בייַ קיין יידּ״.

אין ראָדאָמישלע זיינען געווען 3 פֿאַרטייען, 2 ציוניס־טיש מזרחי און פועלי־ציון רעכטע, גוט אַרגאַניזירט, און אַגודת ישראל, נישט אַרגאַניזירט, ווו ס׳האָט געהערשט דער כלי קודש. אין דער שפּיץ פון מזרחי איז געשטאַנען אַ יידּ, אַ תלמיד־כחם, ווי אויך אַ משכיל. ער האָט געהייסן זאלקי קאַנאריק ז״ל, געקענט גוט העברעאיש, אמת נישט מיט דער אויסשפּראַך פון ישראל (הברה ספרדית). געווען אי־נער בערגענעבן צום ציוניזם בלב ונפש. פֿאַר די קאַנגרעס־וואָלן געזאַרגט, מען זאָל פֿאַרקויפן וואָס מער שקלים, זאַמלען אויף קרן קימת, קרן־היסוד, שיקן יוגנט אויף הכשרה. אַ טיילּ פון זיי האָבן עולה געווען און געפינען זיך איצט אין לאַנד.

אַממיינסטן זיינען ראָדאָמישלער יידן געווען טעטיק פֿאַר די סיום־וואָלן; יעדער לויט זיין פֿאַרטיי־ליניע. די ציוניסטן האָבן געקעמפט פֿאַר ד״ר טאָהן ז״ל, די אַגודה פֿאַר דעם ריישער רב. מען האָט פֿאַרגעסן די פריוואַטע געשעפטן און אויף וועלכער וואָנט מען זיצט אין בית־המדרש. נאָר געק־לערט תכלית. אין 1936 פֿאָרט אַרויס פון ראָדאָמישלע דער ציוניסטישער מנהיג ר׳ זאלקי קאנאריק. די ציוניסטישע פֿאַרטייען האָבן דאָס באַלד דערפילט: נישט געווען ווער עס זאָל אים פֿאַרטרעטן. קיין יהושע בן־נון איז נישט געווען.

אין יענער צייט גרינדעט זיך אין שטעטל די פּוילישע אַנטיסעמיטישע פֿאַרטיי „אַזאָן״. דאָמאַלסט הויבן זיך אָן די צרות. טראָץ דעם אַלעם ווען עס איז אויסגעקומען יום־כיפּור אין אַ מארק־טאָג, איז דער מארק געווען ליידיק. די יידן האָבן געהאַלטן דעם האַנדל אין זייער האָנט. אַזוי האָט מען געלעבט ביז 1939, ווען עס איז געקומען די ווילדע חיה און חרוב געמאַכט דאָס יידישע ראָדאָמישלע. אין חורבן ראָדאָמישלע האָבן זיך די תושבים, די קריסטן, באַטייליקט. מען האָט פֿאַרניכטעט דאָס יידישע ראָדאָמישלע. עס איז געבליבן די שארית־הפּליטה, וועמען עס איז געלונגען אי־בערצולעבן אין די וועלדער, אין רוסלאַנד און אַדער ניצל געוואָרן פון די קאַלד־אויוונס. די ווינציקע איבערגעבליבענע ראָדאָמישלער יידן זיינען היינט צוּ טאָג צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט.

לויט דער ציילונג פון 1764/65 אין אַמאַליקן פּוילן זיינען אין ראָדאָמישל געווען 9 משפחות מיט 36 נפשות, וואָס האָבן געווויינט אין 5 יידישע הייזער: פון די יידן זיינען 2 געווען אַרענדאַרס[1]. אין 1880 איז דאָ געווען 1,339 איינווויינער, דערונטער 413 יידן און 1900 — 1,453, דערונטער 393 יידן.

די נעגנט פון ראָדאָמישל געהערט צו ירחמיאל קא־נארעק[2].

שוין אין יאָר 1884 איז אַרגאַניזירט געוואָרן אין ניו־יאָרק די „ערשטע חברה בני דוד אנשי ראָדאָמישלע״; אין יאָר 1938 האָט זי געציילט 85 מיטגלידער, דערפון 25 אַמערי־קאַנער יידן (נישט קיין ראָדאָמישלער).

חוץ דעם איז 1902 אַרגאַניזירט געוואָרן דער „ראָדאָמיש־לער יאָנג מענס סאָסייטי״ מיט 12 מיטגלידער און 1938 איז

1 לויט מאהלער דאָס ציטירטע ווערק, טאָב. 12, 31, 65, 68.

2 לויט דער „יעווריסקאיא ענציקלאָפּעדיא״.

זייער צאָל געשטיגן ביז 1,000, דערפון 40% געבוירענע אין אַמעריקע, נישט קיין לאַנדסלייט. אין 1938 יאָר האָט די חברה איבערגעשיקט אין דער היים־שטאָט 2,000 דאָלער אויף קאַנסטרוקטיוועך הילף אוּן 150 דאָלער מעות חיטין.

לויט „די יידישע לאַנדסמאַנשאַפטן פון ניו־יאָרק 1938", אַרויסגעגעבן פון י. ל. פּרץ — שרייבער פאַריין (ז. 341).

אין „דער גאַליציאַנער" 1939 האָט ד"ר ש. מארגאשעס אָפּגעדרוקט אַן אַרטיקל א. נ. „מיין ראָדאָמישל".

קהילת כפר פישניצה ע"י נהר סאן

י. ג.

אבות הקדמונים לבית פלוס היו המייסדים של קהלת פיש־ניצה. האחרון לבית פלוס היה צבי הרש פלוס. בתקופתו התפתחה קהלת פישניצה לשביעת רצון כל תושביה. את ההישג הכי גדול שלו ראה צבי הרש בשני ספרי תורה שהשיג עבור הקהלה.

מקור פרנסתם של יהודי תושבי פישניצה היה מסחר החי־לופין עם יהודי ראָזוואָדוב, תוצרת החקלאות בעד הסחורות שאין להשיג בכפר.

לא כל בני פישניצה נשארו בכפר לצמיתות. הרוב היגר לאירופה המרכזית ולאמריקה הצפונית וחלק קטן גם ע"י נישואין לרוזוואדוב אוּן עיירות סמוכות אחרות.

מאלה שנשארו בפישניצה ניצלו רק בודדים.

החורבן השיג את יהודי פישניצה בין כסא לעשור תש"ג.

יהי זכרם ברוך!

יאסקעוויץ

י. ג.

יהודה פרלמן מיאסקוביץ,
אַנפירער פון פּאַרטיזאַנען

אַ גרויס דאַנק אויף יענער זייט פון טייך סאַן, בערך 10 קי־לאָמעטער פון ראָזוואָדאָוו. זייט 6 דורות האָט געלעבט דאָ די משפּחה פערלמאַן. אין יאָר 1815 האָט יאסטקאָוויצע גע־ציילט אַ מניין יידן.

עס פאַרשטייט זיך, אַז די צאָל יידן האָט זיך דאָ נישט מיט קיין אַ סך פאַרגרעסערט, ווייל יינגווּאַרג האָט נישט געווּאָלט זיך באַזעצן צו בלייבן אין דאַרף. אַ טייל איז אַרי־בער אין די אַרומיקע שטעט. די מיינסטע אָבער האָבן אויס־געווּאַנדערט קיין צענטראַל־אייראָפּע אָדער קיין צפון אָמע־ריקע.

ביים קריגס־אויסברוך האָבן געווווינט אין יאָסטקאָוויצע 12 משפּחות.

דער חורבן איז פאַרגעקומען ראָש־השנה תש"י. עס זיינען פאַרברענט געוואָרן 2 ספרי תורה. בלויז יחידים זיינען ניצול געוואָרן.

יהי זכרם ברוך.

הכנסת אורחים

דבורה שרעטער

איך וויל דאָ ווידמען אָביסל געדאַנקען, די הכנסת־אורחים און „אבפארטיק־געלט", וואָס איז געווען ווייט און ברייט באקאַנט, און האָט פאַרשאַפן די ידישע איינווינער גרויס כבוד.

די פראַגע פון אינערגעכטיקן פאַר די אַרימע לייט איז געווען זייער דרינגענד. מיינסטנטייל האָבן זיי זיך פאַר־האַלטן אין אונדזער שטעטל, ווייל עס זיינען געווען אייני־קע טוער (מאיר כץ), וואָס האָבן געגומען אויף זיך די הייַ־ליקע פליכט צוגרייטן נאָכן אַרבעטסטאָג געלעגערס צום שלאָפן פאַר אורחים. א דאַנק דעם האָבן זיך געמערט ביי אונדז די אורחים מיט יעדן טאָג. די גרעסטע זאָרגן פלעגן פאַרשאַפן אַזעלכע וועלכע זיינען קראַנק געווארן.

פאַרשטייט זיך, אז אויף דעם געביט זיינען פאַרגעקומען וויכוחים אָן א סוף, ביז איינמאָל האָט מען באַשלאָסן, אז מען מוז בויען א הכנסת־אורחים. אַלעס איז געשאַפן געווארן דורך פרייוויליקער אומדערמידלעכער און איבערגעבענער ארבעט, נאָכדעם ווי יעדער האָט זיך באַשטייערט לויט זיינע מעגלעכקייטן.

מיט שווערער מי האָט מען אַרויסבאַקומען א פלאַץ פון בירגערמייסטער לעבן באד. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און עס איז אויסגעבויט געווארן א הויז — א האַטעל ממש, ס׳איז אויך געשאַפן געווארן א פאנד אין באַנק.

קורץ נאָכדעם האָט מען באַשלאָסן אויך ווענגן „אפפאר־טיק־געלט", ווייל ס׳זיינען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן דורכגעמאַכט די שטאָט צוויי און דריי מאָל.

די פראַצעדור איז געווען אַזעלכע, אז גלייך ווי ס׳זיינען אַנגעקומען אורחים, האָבן זיי זיך געווענדט צו מיין טאַטן ז״ל און באַקומען צוויי צעטלען: איינס אויף צו באַקומען שטיצע און דאָס צווייטע צום שלאָפן.

אַנקומענדיק אין הויז האָט זיי אויפגענומען דער „סטרא־זש״ מיט זיין פרוי, וועלכע זיינען געווען ריינע און פינקט־לעכע מענטשן. אַלעמען האָט מען קודם־כל געפירט אין באַד. זיי האָבן נאָכן ריינמאַכן זיך געקראַגן א פידשאַמע צום שלאָפן. זיערע זאָכן, קליידער און דאַקומענטן האָט מען פארהאַלטן ביז זיי זיינען אַרויס צו זיערע ווייטערע וואַנ־דערונגען.

איך, וואָס האָב נענטער צוגעזען ווי אַזוי אַלעס איז גע־שאַפן און אויסגעפירט געווארן, פארשטיי ערשט היינט ריכטיק אַפצושאַצן דעם אויסערגעווייניליכן אויפטו און דריק אויס מיין גרעסטן כבוד פאַר אַלע, וואָס האָבן געגעבן זייער האַץ און מי דאָס אַדורכצופירן.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן מיט יראת הכבוד די נעמען פון איניציאַטאָר און יושב ראש:

ישעיהו ברוך וויינמאַן און פון די מיטהעלפער: חיים וואַלף בירנבוים, הערשל בירנבוים, ישראל נאָטע אַנהיזגער וועל־כע זיינען נישטאָ מער מיט אונדז צוזאַמען.

יהיה זכרם שמור לתהילה!

ישעיהו ברוך וויינמאן —
מייסד „הכנסת אורחים"

איינס פון א סך ווינקלען

דבורה שרעטער

ווער געדענקט נישט א גרויס דורכגאַנג־הויז מיט עטלעכע שטובן (ווי׳נונגען). דאָס איז געווען א שותפותדיק הויז פאַר אַלע איינוווי׳נער. יעדער האָט געהאַט זיין ווינקל: פאַר האַלץ צו הייצן און פאַר אַנדערע זאַכן, פאַר וועלכע ס׳איז ניט געווען קיין פּלאַץ אין שטוב.

דאָרט פלעגן זיך צונויפקומען די איינווי׳נער, ווען זיי זענען נישט געווען ברוגז צווישן זיך, און האָבן באַרעדט די טאָגטעגלעכע פאַסירונגען ווי אויך „הויך־פּאָליטיק".

דאָרט האָבן זיך אויך א סך קינדער געשפּילט. אמשענסטן איז דאָרט געלונגען די שפּיל אין „באַהעלטענישׂ". שפּילן האָט מען דאָרט געקאָנט, ווען עס איז נאָך געווען טאָג; אין אָוונט — ווען ס׳איז געווארן פינצטער, האָט מען א סך גע־זונגען פּוילישע, העברעאישע און אידישע לידער (מייסטנס פון י. ל. פרץ). די הויפּט־זינגערין איז געווען די קליינע שלאַמציע, א יתומה, וואָס האָט זיך אויפגעצויגן ביי דער משפּחה שוואַרץ. זי איז געווען א שוועסטערן־טאָכטער פון מאַריעס שוואַרץ און מיין בת־דודה.

ווער האָט אַלץ געווּוינט אין דעם ווינקל?

אין דער ערשטער שטוב רעכטס — די אַלטע שטאַבערין מיט איר טאָכטער, א מיידל אין יאָרן. ווען די טיר איז געווען אָפן, האָט מען געקאָנט זען א זייער ריין חדר, מיט צוויי געדעקטע בעטן; אין איין זייט, לעבן דער טיר, א גרוי־סער קויש. וויייטער אין ווינקל — די קוך. אויף די וועגט ריין געוואַשענע, פאַרשיידענע קיך־כלים.

זייער פרנסה איז באַשטאַנען פון א טישל אין מאַרק, סיי ווינטער, סיי זומער.

די צווייטע משפּחה איז געווען דער אַלטער שמאַדער מיט צוויי טעכטער און צוויי זין: דאָברע, איטע, לייזער און יחזקאל. דער טאַטע מיט די זין זיינען געווען מענער־שניי־דער פון באַרוף. און די טעכטער האָבן צוגעהאָלפן נייען און געפירט די הויז־ווירטשאַפט.

עס איז מיר גוט פאַרבליבן אין זכרון דער שטאַרק גרוי־סער שנייידער־טיש אין מיטן שטוב. די בעטגעוואַנט איז געווען אַרויפגעלייגט איינס אויף דאָס אַנדערע ביז צום באַלקן. אַזוי האָבן אין א האַרמאַנישער אָטמאָספּערע געאָר־בעט און געלעבט פיר מענטשן. אָפטמאָל האָט דער זון צוגע־זונגען מיט א שטאַרקער שטימע.

די דריטע משפּחה איז געווען מאָטל און משה שטאבער מיט פיר קינדער. די עלטערן האָבן פון פרי ביז שפּעט גע־נייט קאָנפעקציע. אין שטוב זיינען געשטאַנען פיר בעטן און צוויי נייי־מאַשינען; אינמיטן — א גרויסער צושניידער טיש. די גאַנצע וואָך האָט מען צוגעגרייט די קאָנפעקציע, און דינסטיק אין מאַרק־טאָג איז מען אַרויסגאַנגען פאַר־קויפן וואָס מען האָט אויפגענייט. טראָץ דער שווערער אַר־בעט האָט קיינמאָל נישט געפעלט צום לעבן און אָפטמאָל איז א קינד נישט געגאַנגען אין שול, ווייל מען האָט נישט געקאָנט קויפן קיין פאַר שיך.

די פערטע און לעצטע משפּחה אין דעם דורכגאַנג־הויז איז געווען מענדעלע סופר. ער האָט געשריבן מיט דער האַנט מגילות און ספּרים.

אזעלכע מענטשן זיינען היינט גאָרנישט פאַראַן. פיין, איידל און באַוואוסטזיניק. ווי גרויס איז דער וווייטיק, אז אזעלכע גוטע אַרבעטזאמע מענטשן האָבן אין זייער לעבן נישט געהאָט קיין ליכט און פרייהייט.

אישים

געשטאלטן

יצחק אבן

בעזשע רייך

אין א קאלטער פינסטערער ווינטער־נאכט אין יאר 1880 זיינען געזעסן ארום האלבער נאכט דריי פאַרשוינען אין ראזוואדאוואר בית־המדרש ביים ווארעמען אויוון ביי דער מעריב־וואנט פארטיפט אין א הויכן מיסטישן שמועס. אלע בית המדרש בחורים און סתם לערנער, וואס האבן תמיד באקלעבט די בית־המדרש טישן, זיינען שוין פון לאנג אהיים געגאנגען. אלע לאמפן זיינען שוין געווען לאנג פארלאשן. נאר בלויב א חלב־לעכטל האט געברענט אויף זייער טיש און געווארפן טונקעלע־אומהיימלעכע, משונהדיקע שטראלן אויף די בית־המדרש מעשינע הענגער־לייכטערס, וואס האט מיט א מאטן גלאנץ באלויכטן די דריי פנימער, פון וועלכע מען האט געקאנט דערקענען, אז זיי זיינען שטארק פאר־טיפט אין הויכע געוואלדיקע ענינים. אפילו די פחודימדיקע שאטנס אויף די חושך־דיקע וועגט האבן אויף זיי נישט גע־מאכט קיין רושם. אייניר פון די געהיימניספולע געשפענס־טער איז געווען א הויכער דארער יידּ מיט א הויכן לאגישן שטערן, א קאפיע פון א משולח — ארויסגענומען פון אנסקיס דיבוק. אט דער פארשוין איז געווען א הייסער פארברענטער סאדאגורער חסיד פון רבי ר׳ נפתלי. ער איז אנטלאפן פון דזיקאוו פאר די דארטיקע חסידים מיט זייער רבין ר׳ מאיר׳ל

בעריש (בעזשע) רייך

בראש, טאקע דעם רבין ר׳ משה׳לעס א ברודער. ביידע אייניקלעך פונ׳ם רבי נפתלי ראפטשיצער. זיי האבן אים אלע גערופן עד לחרמה, פאר פרעדיקן סאדאגורער חסי־דות.

אין יענע יארן איז דאס געווען אפיקורסות — השם ישמ־רנו. סיי ביי די ראפטשיצער גזע און סיי — אדער אפילו נאך מער ביי די צאנזער חסידים איז דאס געווען — אין יענע צייטן פשוט שמד ר״ל.

די מחלוקות צווישן צאנז און סאדאגורע זיינען פארש־ריבן מיט בלוטיקע אותיות אין דער חסידישער ליטעראטור. און דוקא־להכעיס זיין ברודער דעם דזיקאווער רבין, האט דער ראזוואדאוואר צדיק, דער רבי ר׳ משה׳לה, דוקא מקרב געווען דעם רבי ר׳ נפתלי (פון סאדאגורע), וואס האט גע־מוזט אנטלויפן פאר זיין ברודערס רדיפות.

ער איז אליין געווען א גרויסער חריף און בקיא אין ש״ס מיט אן אייזערנעם מוח. די צוויי וואס זיינען מיט אים גע־זעסן זיינען געווען צוויי ראזוואדאוואר חברים, בית־מדרש בחורים וואס האבן תמיד געלערנט זייערע שעורים צוזא־מען. אייניר איז געווען אברהמ׳לה איציע־קצבס און דער צווייטער איז געווען יצחק אבן, א ברודער פון מיין גמרא־מלמד מיט תוספות־מלמד ר׳ הרשל׳ה אבן ז״ל. די צוויי בחורים האבן זיך צוגעהערט צו ר׳ נפתליס שבחים וועגן דער גרויסקייט און צדקות פון סאדעגורער רב׳ן. פון זיין מויל שיטן זיך רמזים, גמטריא׳ות מיט כלערליי ראיות, אז נאר דער סאדעגורער איז א יחיד בדורנו.

זייערע אלעמענס אויגן גלאנצן מיט א יראת הרוממות פון בענקשאפט צו קומען צו דער מדרגה: צו האבן די זכיה צו זען דעם איש הקדוש, פנים אל פנים, און הערן מפיו הקדוש זיינע חידושי־תורה. איז ער דען גרעסער פון אונ־דזער רבין (געמיינט דעם רבין רב משהלע) — פרעגט אים יצחק אבן. איך קאן זיך נאר נישט פארשטעלן א נאך גרע־סערן צדיק פון אונדזער רבין, וועלכער איז ביי מיר אייני־געבאקן אין הארץ־ממש, נפשי קשורה בנפשו.

— איי, איי, קינדער! ענטפערט ר׳ נפתלי, זייער שוועד

צו פֿאַרשטייען אַזעלכע הויכע ענינים, אַזוי לאַנג ווי מען זעט נישט מיט די אייגענע אויגן. דער ראַזוואַדאַוואַר רבי אייערער איז זייער גרויס, אַ בעל מדרגה, אָבער אַנטקעגן דעם סאַדאַגורער איז ער כנר לגבי אבוקה, ווי אַ לעכטל קעגן אַ גרויסן פֿלאַם. ער איז טאַקע נישט קיין בעל־בכי ווי אייער רבי, ער וויינט נישט, ער שרייט נישט, פֿאַטשט נישט מיט די הענט ביים דאַוונען. ער האָט נישט קיין תנועות, וויל ער דאַוונט תמיד אין אַ חדר מיוחד, אָבער זיין קרעטש און זיין זיפֿץ מאַכן ציטערן עולמות עליונים און צעריסן גזרות קשות.

און ר׳ נפתלי איז נישט מיד געווארן צו דערציילן די נפֿלאות גדולות ביז דאַס חלבן לעכטל אויפן טיש האָט אַנגענומען צאנקען און אויך דער אויוון אין בית־המדרש איז קאַלט געווארן, זיינען זיי זיך תמימותדיק פונאַנדערגעגאַנגען אין זייערע היימען. אין דער זעלבער נאַכט האָבן ביידע חברים באַשלאָסן צו פֿאַרלאָזן זייערע היימען מיט זייער אַלטן רבין און פֿאָרן קיין סאַדעגורע, און זען מיט די אייגענע אויגן די הימלישע דרכים פון צדיק הדור. דער חבר אברהמלע האָט באַלד נאָכדעם התונה געהאַט און יצחק אבן אַליין האָט באַלד דעם זעלבן יאָר, אין חדש אלול תר״ס אין מיטן דער נאַכט בשתיקה פֿליטה געמאַכט פון ראַזוואַדאָוו, זוכן אַ נייעם רבין. די נסיעה איז נישט געווען קיין גרינגע. פון ראַזוואַדאָוו קיין סאַדאַגורע איז אַ ווייטער מהלך און פֿאַרבונדן מיט גרויסע הוצאות. דערויף האָט ער לכתחלה נישט געהאַט און מיט גרויס מי קוים זיך דערשלעפּט ביז באַרי־סלאָוו; זיך דאַרט געוואַלגערט אין דער סאַדאַגורער קלויז, די דאַרטיקע חסידים האָבן אים מקרב געווען; מיט זייער הילף איז אים געלונגען צו קומען צו ראָש־השנה צום רבין. דאָרט איז ער שוין פֿאַרבליבן. פֿאַרבלאַנדזשעט אין אַ נייער אומבאַקאַנטער סביבה, מיט נייע מנהגים, וואָס זיינען אים פֿרעמד געווען. בלויז די חסידישע אינטריגעס זיינען געווען די זעלבע. ער האָט שוין געהאַט חרטה אויף דעם עסק. אָבער אַלע בריקן מיט ראַזוואַדאָוו זיינען שוין געווען צעשטערט. נישט ווילנדיק איז ער געווארן אַ תושב צווישן די אַלטע תושבים וואָס קאַכן אַליין און עסן פון דעם תיקון־קעסל און דערציילן זיך מעשיות פון אַלטן רבין און שאָפן לעגענדעס וואָס די היינטיקע היסטאָריקער פֿארנעמען זיך מיט זיי, די וואָס גריבלען זיך אין דער געשיכטע פון חסידות. זיי וועלן נישט קענען אַוועקגיין פונם היסטאָרישן אמת, אַז נישט די מאַדערנע מענדעלזאָנישע השכלה און אויך נישט די טרוקענע מתנגדישע פּירער האָבן דערהאַלטן דעם טראַדיציאָנעלן גייסט פון אַ נאַציאָנאַלן יידישקייט, נאָר דוקא דאָס חסידות.

מיר אַלע האָבן זיך געפֿארעט אין די קלויזן, אין די בתי־מדרשים ביי דער גמרא, דאָרט איז געווארן דער מקור פון רעיון הציוני. אויך יצחק אבן, דער בית־המדרש חסידישער בחור, האָט שוין אין יענע יאָרן, דורכגייענדיק אַ שוועריג וועג פון נע־ונד זיין דערפֿילט די שוואָכקייט פון סאָציאַלן יושר, צוקוקנדיק זיך צום מלכותדיקן רייכן, פֿארשוועגנדעריין לעבן אין סאַדאַגורער הויף. אָבער זיין אמונה אין צדיקים איז נישט שוואָכער געווארן דערפון. מען האָט אים געקאָנט געפֿינען אין אַנדערע רבנישע הויפן אין גאַליציע. געווינט האָט ער מיט זיין פֿרוי אין בארי־סלאָוו. זיין פֿרוי פון ראַזוואַדאָוו איז געווען יהושע חזנ׳ס טאָכטער ע״ה, אַ שוועסטער פון אליעזר שוואַרץ ע״ה (מען האָט אים געפֿופן אליעזר רעחאליס). שפּעטער איז יצחק אבן געקומען קיין לעמבערג.

אין יענע יאָרן האָט דער בעלזער רבי קאָנטראַלירט דאָס יידישקייט פון אַ גרויסן טייל פון גאַליציע ובפרט פון לעמבערג, ווו די יידישע יוגנט איז געווען איינגעשלאָסן אין די ד׳ אמות של הלכה פון בית־המדרש. נישט נאָר האָבן זיי זיך נישט געשטרויט צו לעזן אַ העברעאישע צייטונג ווי דעם „המגיד", „המליץ", „הצפירה" וואָס די משכילים האָבן אַ־רויסגעגעבן, נאָר אפֿילו תנ״ך לערנען איז געווען פֿאַרר־עכנט פֿאַרן גרעסטן חטא. בעלז האָט אַרויסגעגעבן אַ לשון־קודש צייטונג, וועלכע איז געמאַכט געוואָרן על טהרת הקודש אין לעמבערג פון דער פֿרומער חסידישער חברה „מחזיקי־הדת" מיט דער הסכמה פון בעלזער צדיק ר׳ יהושע׳לה רוקח און אַנדערע רביים, דאָרונטער אויך דעם קראָקעווער רב ר׳ שמעון סופר ע״ה, אַ זון פון פֿרעשבורגער חתם־סופר זי״ע.

מיט אַ רעקאָמענדאַציע פונם באַאָנער רבין איז יצחק אבן געוואָרן דער רעדאַקטאָר פונם וואָכענבלאַט „מחזיקי הדת", און זיך אויסגעציינט מיט זיין שארפער פעדער.

ס׳איז אַ פאַקט, שרייבט יצחק אבן אין זיינע ביאָגראַפּישע כתבים שפּעטער אין אַמעריקע אין יאָר 1922, אַז „מחזיקי־הדת" האָט אויפגעוועקט די חסידישע יוגנט אין גאַליציע פון זייער לעטארגישן שלאָף און זיי פֿאַרטריבן פון בית־המדרש און פון דער קלויז אין לאָגער פון די דאַמאַליקע משכילים און שפּעטער פון די ציונים.

כמעט אַלע גרויסע בעלזערטע פון יענעם דור האָבן אַנגע־פֿאַנגען מיט לעזן די חסידישע צייטונג, ווי אַ שטייגער הרב ד״ר מרדכי ערענפּרייז, הרב פרופ׳ פרץ הייעס, ד״ר יהודה לייב לאנדוי ע״ה און אַ סך אַנדערע שפּעטערע גדולים. און יצחק אבן דערציילט, אַז אַליין וואָלט ער אַבסאָלוט שפּעטער נישט געווען אימשטאַנד אַרויסצוגעבן זיינע חסידישע שריפֿטן, ווען נישט די „מחזיקי־הדת". דערפֿאַר איז נישט שווער צו פֿאַרשטיין זיין הייסע סימפּאַטיע פֿאַר די רבנישע שיטות.

ער האָט קודם כל געזען די גוטע אייגנשאפט, וויאזוי דער פּראסטער המון איז באַהאַנדלט געוואָרן פונם רבין מיט אייַ־ דלקייט און רעספּעקט. אָלע זייערע דאָגות און זאָרגן האָבן זיי געבראַכט צום רבין. זיי האָבן געהאָט אמונה צו אים און טאָקע דרך־אָגב ביים רבין געלערנט גוטע מידות. דאָס האָט אויך גורם געווען אָפּצושטעלן דעם „עם־האָרצים", וואָס האָט געבושעוועט אין יענער תקופה. ער איז זיך אַ סך מאָל סותר און איז אייַנזייטיק, זוכנדיק כסדר זכויות אויף רבנים, וועז די מעשים זייערע — בין אדם לחברו זייַנען געווען „חילול־השמדיקע". אַ פּנים ער האָט געהאַלטן פון באַקאַנטן מאָמר חז"ל „באר דשתית מניה מיא לא תשתו ביה קלא ?" וואָרף נישט קיין שמוץ אין דעם ברונען, פון וועלכן דו האָסט געטרונקען. ר'האָט זיך כסדר געראַנגלט — אָפּילו מיט דער הילף פון מליצה — צו בלייבן שטרענג טראַדיציאָנעל, זיך געהיטן חס־וחלילה נישט אַרייַנצופאַלן אין ספקות.

איך בין זיכער, אַז אַ סך פון אונדזערע ראַזוואַדאַוואָר גע־ דענקען נאָך, וועז יצחק אבן האָט אין יאָר 1912 געשריבן אַ סעריע אַרטיקלען אין 50 שבתדיקע נומערן אין לעמבער־ גער ציוניסטישן יידישן „טאָגבלאַט" אונטער דעם טיטל „דעם ראַזוואַדאַוואָר רבינ'ס הויף", וווּ ער האָט קלאָר פאַר אונדז געשילדערט דאָס לעבן אין די יאָרן 1850—1865 אין ראַזוואַדאַוואָ, בילדער פון דער ממשלה פון הרב ר' משה'לע האָראָוויץ ע"ה און זיינע שטאַרקע מחלוקתן אין שטעטל. די יד־החזקהדיקע תקיפים מיט מאָשקע הערשפּעלד ע"ה, די ראָשי קהילה און אַנדערע יוצרי משרתים וואָס האָבן גע־ פירט די גראַנדע אין שטעטל, די קאָפּעלע (אונטערהאַלטערס פון רבין) מיט יוסף מאיר האָפּערט ע"ה בראָש (אַ זיידע פון מלך האָפּערט נ"י) און ער האָט אַ יעדען כאראקטעריזירט. נישט פאַרגעסן די ראַזוואַדאַוואָר שרפות און אַנדערע געשע־ ענישן וואָס מיר האָבן אַלס קינדער געהערט דערציילן. יצחק אבן איז אין די צוואַנציקער יאָרן געשטאָרבן אין ווין. יהי זכרו ברוך !

אבן יצחק נולד ברוואָדוב ב־1862. כיהן כעורך הוצ־ אות „מחזיקי הדת", „המגיד", „המליץ". השתתף בעיתון ההונגרי — היהודי של טיסמניץ. הוא היה בקיא גדול בשפה העברית והתמסר ב־1895, לייסוד בית הספר „עברית בעב־ רית" בלבוב, שהיה הראשון בגאליציה. לפני מלחמת העולם הראשונה נסע לצפון אמריקה, עבד במערכות עיתונים שונים. במיוחד הצטיין בתיאור חיי החסידים והרבנים.

לפי ,,פנקס גאליציע", בוענאס איירעס 1945. עמ' 214.

אני מאמין

אברהם אויסאיבעל

גאָט איז אַלטער פאַר מענטשהייט
דאָך איז אין שטאַרקייט אינגער
מאָכט די ערד אַרום דרייען
אָן צווייגען אַ פינגער
מען דאַרף ניט קענען זיין שפּראַך,
דאָך יעדער קען אים פאַרשטיין.
איז קיין מאָל בלויז אויף איין אָרט,
ווייל ער מוז איבעראַל זיין,
איז אין יעדן הויז ווינקעל
אָן צי עפּענען אַ טיר.
איך קאָן אים נישט אַנרירען,
כאָטש ער שטייט נעבען מיר,
מען קען אים קיין מאָל ניט זען,
מאַנכע קאָנען אים הערען.
ער דאַרף קיין האַנד ניט אויפהויבען
אוּן קאָן אַלץ צעשטערען.

פון גרעסטע אינזשעניירען
איז ער דער בעסטער „מארקער"
פון שטאַרקסטע כוחות אין דער וועלט
איז ער נאָך גרעסער אין שטאַרקער.
אויב וועסט אים שטעלען פראָגעס,
וועסט קיין ענטפער קריגען,
אַנדערע האָבען אויך טענות
פון חיות ביז די פליגען.
אַנטדעקונגען פון פארשערס —
ער האָט עס מעגליך געמאַכט,
וואָס צו אונדז נייע וווּנדער
ער האָטס שוין לאַנג אויסגעטראַכט.
מיר גרובען אין געפינגען,
ער האָט עס אַהין געלייגט,
וווּנדער, וואָס מיר באָווייזען,
האָט ער שוין לאַנג איבערשטייגט.

אריינגעבען אין מענטש
אַ מוח, אין געדאַנקען דרינען,
וואָלט ער דאָס אַרויסגעלאָזט,
וואר וואָלט אַלץ אויסגעפונען ?
ער האָט די וואַסער קוואַלען
געגעבען אונדז פֿאַר געטראַנק,
מינעראַלען ניי פֿאַר אונדז
וועגען זיי וויים ער שוין לאַנג — — —
וואר — איך פֿרעג — האָט געמאַכט
די וועלט
אַזוי פּינקטליך באַוועגען ?
געגעבען די ערד די לופֿט,
פֿרוכטען תבואה אין רעגען ?
בעסער טאָן מעשים טובים
דענק אָפּט וועגן די צייטן פון אמאל
ניט פיל געהאָט דאָך צופֿרידן געווען,
תמיד געהאָפּט וען וועל שוין ישראל
אמאל אלס אַ פֿרייַעס אידיש לאַנד זען.
איך בין דאמאלס יונג און לוסטיג געווען
געפֿילט ווי צו טאַנצן, זינגען לידער,
דאָך פיל עס ניט איצט — זעט וואָס איז
געשען, —
אויסגעמאַרדעט אַזוי פיל מיט־ברודער.
מאָסן מיט מענטשן טראַגיש געשטאַרבען
זעקס מיליאָן יידענס לעבען גענומען
דאָס איז געווען דער גרעסטער חורבן —
דריטל פון יידישן פֿאָלק אומגעקומען.
האָבן געמאַכט פֿאַרקס פון יידענס קברים
פון די מצבות געבילדעט שאסייען,
געמאַכט איבער זיי באַגען צו פֿאַרען
טרעטן אַרום אויף זיי, שפֿרינגען שפייען.
וואָלט וועלן האָבן אַ וויל באַקוועם,
זיכער אמאל וועט אויך מיין צייט קומען
אַבער אַצינד דערמאַנט מיך ניט פון דעם,
ווייל זיין מיט גוטער ארבעט פֿאַרנומען.

אלה אזכרה

מעגסט דיך שעמען, שלעכטע וועלט,
דיינע אויגען העלט פֿאַרשטעלט, —
מעגסט קלאָגען, באַשעפענישׂ,
פון דיין פנים טרערען וויש,
וועסט קיינמאל דעם חטא אויסמעקען,
ניט אפֿוישען די פלעקען,
אייביג אויף דיר וועט עס בלייבען,
אזוי לאַנג דו וועסט נאָר לעבען — — —
אמאל שפּאַניע, איצט דייטשלאַנד
פֿארדינט האָט זיך פלעק און שאַנד
ניט געקערט פֿאַר מענטשן רעכט
געברענט יידן טעג און נעכט, —
זעקס מיליאָן יידן געטויט !
געמאַכט לאַמפּען פון זייער הויט,
קישענס פון זיירע האָר,
מענטשן־זייף אַפּצווויישען די שפּאר
קליינע קינדער צעטראַטען,
ספרי תורות צעשניטען,
שאַנד ! עס קאָן נישט ערגער זיין,
קיין מאל וועסט זיך וואַשען ריין !
אַנגענומען האָט זיך קיינער
הפקר דעם יידס אש און ביינער, —
וואָלט וועלט האָבן אַ געוויסן
וואָלט עס איר הארץ צעריסען.

קום שוין "שלום"

כ׳וואָלט שוין וועלן זען צייט קומען
וען וויינען מען וועט אויפהערען,
כ׳זע נאָך אַלץ די אויגן שווימען
אין טייכען פון ליידנס טרערען.
לאַנג, זינט מען האָט אונדז פֿאַרטריבען,
געצוווּנגען אונדז צו זיין צעשיידט,
ווי יתומים מיר געבליבען,
הענד געבונדען — ווי אין אַ קייט — — —
צוויי טויזנט יאָר צייט געליטען,
געהאָט קיין טאָג, געהאָט קיין נאַכט,
צו פילען פריי אונדז פֿאַרביטען,
דער גלות האָט אונדז מיד געמאַכט.
דיך געמאַכט פוסט, ליידיג און וויסט,
פֿאַרלאָזט, פֿאַרוואָרפן מיט שטיינער,
דיין פנים פֿאַרטריקענט, פֿאַרמיסט,
דיין פֿארדארט, בלוּיז ביינער.
האָט מען אונדז שוין צו דיר געלאָזט
באַלפור האָט תנאים געשריבן
קוים געשמייכעלט צו אונדז דו האָסט האָט בעווין
שפּיצלעך געטריבען — — —
געמוזט ווערן ווידער קריגערס
כדי זיין פריי צו דיר צו קומען
מיר האָבן געקעמפט ווי טיגערס
ביז דיך פון זיי צוריק געגנומען — — —
נאָך אלץ זענען מיר ניט באַפרייט
פון שונאים און ניט־פֿארגינער — —
אלטע זאָרגען ווידער באַנייט
ביז שלום וועט זיין געווינער.

הוועד למען הספר בארצות הברית

עומדים מימין לשמאל: משה שכטר, שמעון רייך, דוד אנהיזיגר, יצחק גרייזמן, משה טומן, אליעזר פרלמן, ניסן זילבר, בז׳י רייך, פייוול בירנבוים, משה זילבר, בעני ברייש אויסאיבל, אפרים רייך, יצחק שכטר. יושבים מימין: גברת שרה שכטר, טוזמן, פרלמן רגינה, אויסאיבל, אנהיזיגר חייה, שכטר ברכה.

חלומו של ר׳ איצ׳י מאיר׳ל

משה בן־מנחם

מקובל היה ר׳ איצ׳־מאיר׳ל על ההדיוטות בעירנו כחוזה חזיונות וכצדיק נסתר. הנשים, ביחוד, האמינו באמונה שלמה שכל היוצא מפיו אמת וצדק; ואפילו את דברי־ההבאי שלו ראו כרזין דרזין. אמרו: לר׳ איצ׳־מאיר׳ל מראים הכל בח־לום, ומודיעים לו מן השמים מה שעתיד להתרחש בעולם. כשנה לפני מלחמת־העולם הראשונה ראה בחלומו שריפה גדולה, שכמוה עיין לא ראתה, ואיש אחד גבוה מאד, לבוש בגדי אשכנזים, עומד על גג בית הכנסת וצועק בקולי־קולות: „אש זו באה בעוון נשים היוצאות לשוק ולבן מגו־לה!״ ופשר החלום — מלחמה! מלחמה גדולה, שכמוה לא הייתה עוד, עתידה לפרוץ בעולם בקרוב! אימה חשכה נפלה על העיירה למשמע החלום ושברו. ולא רק „מאמיניו״ של ר׳ איצ׳־מאיר׳ל חשבו לדבר, אלא גם שאר הבריות, שלא הודו ב„נבואותיו״, נתנו דעתם עליהן והרהרו הרהורי־תשובה. אמרו: מי יודע אם אין, חלילה, ממש בדבריו. בני הנעורים מקלקלים מעשיהם, בחורי בית־המדרש — רובם נתפסו למינות ול„ציוניזמוס״, ר״ל, ואומרים שאין משיח לישראל, חלילה, וד״ר הרצל הוא משיחם... והנשים הצעי־רות מן הדור החדש, מסרבות לגלח את ראשן אחר החתונה ואינן נזהרות ביותר בשלוש המצוות... אילו חי כיום הרבי

הזקן, היה הופך עולמות; הנשמע כדבר הזה שבעיר יהודית ידברו בחורים עם בחורות בלשון־הקודש, ובפרהסיה? צודק ר׳ איצ׳־מאיר׳ל: פורענות גדולה מרחפת באויר העולם, צריך לחזור בתשובה בעוד מועד.

הלמדנים והחסידים שבעיירה ראו בשמש הישיש סתם זקן שוטה, שדעתו הולכת ומיטשטשת עליו מחמת זקנה. אמרו: גם בימי הרפו לא נחשב לחכם גדול; לא ראוהו מעולם מחזיק ספר בידו, וגם תפילתו נאמרה בחטיפה, כדרך הבריות הקלות הבולעות את המלים כאטריות רותחות, ומה ערכו של יהודי שאין בו להלוחית של תורה ויראת־שמים? אך משפרצה המלחמה ואשה אחזה בארבע רוחות השמים, עלתה חשיבותו של השמש בעיני הכל, וגם חסידי הרבי מרוזוואדוב, שכדרך חסידי רופצ׳יץ נוהגים היו ללגלג על כל מי שאינו משלהם, התחילו לחשוש מפניו. פלא הוא, אמרו מתוך השתוממות, שלאדם זעיר כזה מראים מן השמים דברים גדולים כאלה! וההדיוטות מה לשון אומרים? „האם לא הגדנו מראש שר׳ איצ׳־מאיר׳ל קדוש הוא, נביא הוא, אחד מל״ו צדיקים?״ אף הוא, ר׳ איצ׳־מאיר׳ל עצמו, עלייה היתה לו, והיה מתהלל והולך: עוד אשתקד אמרתי לכם שמבול של אש בא לעולם! והנה נתקיימה נבואתי. מלחמת גוג ומגוג הגיעה, — ועתה לא תצחקו עוד על איצ׳־מאיר׳ל השמש!

מידת הדין של המלחמה פגעה קשה ברוזוואדוב שזכתה לפורענות, לשריפה גדולה ולפלישה של הקוזאקים. תושביה נתפזרו לכל רוח ולא נשתייר מהם אף „מניין״ של יהודים; ורק כשוך האימה הראשונה של הכובש הזר והגייסות המרובים עברו לפנים המדינה, לצד קראקוב והקרפטים, והיא הייתה ל„עורף״ שקט וחרב, חזרו אליה לאט לאט אותן המשפחות, שלא הספיקו להמלט למרחקים. הללו נתיישבו בבתים השלמים שנשארו מן השריפה, והעיירה התעוררה לאטה לחיים חדשים בזעיר אנפין, והחלה להראות סימנים של ישוב יהודי הקם מחורבנו. המרכז החדש נקבע ב„מנין״ של ר׳ זיסלה; כאן נתקרבו כל הלבבות, הרחוקים נעשו קרובים, אחים לסבל ולצרה! המלחמה שפגעה בכל אחד כמעט במדה שווה, עשתה את שארית הפליטה למשפחה אחת, טובה וישרה. אפילו זלקה השוטה נחשב מעתה לאחד מבני החבורה, אף על פי שלא צרפוהו למנין כדין שוטה. חדלו להתגרות בו, כנהוג; לא הראוהו, כדי להקניטו, בדל כנף של זיפיצה כמין אוזן חזיר, לאמר: אוכל חזיר!... ולא חטפו מידיו את ספר התהילים מחמת ידיו הטרפות, — אחד מטכסיסי ההקנטה של נפתלי „מלאך״ יריבו הקשה ביותר של זלקה. גם הילדים, שזלקה היה שעשוע כל היום, לא רדפוהו ולא העיזו להזכיר לו את הכינוי „חזירניק״ ואוכל „קישקי״ אצל מיגיעלסקי, דבר שהיה מרגיזו ביותר, וגרם לצריחותיו המשונות, שקולן הלך מסוף העיר ועד סופה.

כאן, בבית־המדרש המעט, נטשטשו הבדלי דעות ומעמדות; ועסקי יחוס, מקצוע ומשפחה, לא דחקו את רגלי האמת והשלום. פה התפלל ליב הסנדלר, שהיה ידוע כליצן, וקיבל „עליה שמנה״; ויוסל העורו עבר לפני התיבה כחזן מובהק. הקצבים ישבו בכותל המזרח יחד עם הדיין והשוחט, ובנו של נגר היה פתאם ל„בעל קורא״ מצוין.

לאורה הכהה והעצוב של עששית־נפט קטנה ישבו בלילסתו עגומים יהודים קודרים ועניים, וסיפרו זה לזה סיפורי מעשיות על יהודים טובים, בעלי מופת וצדיקים נסתרים „שכל אחד מהם יכל היה להחיות מתים״. בידוע, שביום הרי הללו סתם בני־אדם הם, בעלי־מלאכה פשוטים, שהבריות מבזות אותם ואינם נחשבים בעיניהם לכלום, ברם בלילות, עם רדת החשכה לעולם, נהפכים הם לקדושי עליון, כל אחד נר דלוק על ראשו, וזוכה לגילוי אליהו. בין השומעים נמצא גם ר׳ איצ׳־מאיר׳ל בעל החלומות. אך מיום שנשרף בית הכנסת הגדול תש כוחו של הזקן וערכו ירד מאד בעיני שארית הפליטה של העיירה; אין איש משגיח בו ואין לו שומע. עוזב ונשכח הוא יושב מאחורי התנור ואומר תהילים בקול רפה ושסוע, בלי אותו הניגון הטוב שמצטיינים בו אומרי תהילים מפשוטי־העם. לשונו הארוכה יתר על המדה, מום מלידה, מתלבטת לו בין שיניו המעטות כענבל בפעמון סדוק חסר־צליל, ופיו הפעור והמדובלל מתיז רסיסי רוק עכור על דפי הספר הצהוב, הרטוב כמו מדמעות.

ראה הזקן שהבריות מתרחקות ממנו, אמר למשכם בדברי חלומות חדשים, קשים מן הראשונים: „עוד לא בא הקץ לשריפה! אמש ראיתי סלמנדרא עולה מבית־הקברות הישן, מפיה יוצאות לשונות־אש אדומות כדם, ומזנבה מושך נהר די־נור; שבע עינים לה בראש והיא מצעקת: „דם ואש ותימרון עשן!״ „עפרא לפומיהו!״ מקללהו המלמד; „מלמד קטגוריה על ישראל, יהא כפרת כולנו!״ אכן, עבר זמנו של „הנביא״ הזועם. אין השעה כשרה שוב ללמד חובה. הנשמה היהודית הדוויה משתוקקת למלה של נחמה, לאגדה המלטפת את הנפש ומסיחה את הדעת מפגעי הזמן והמציאות העכורה.

בעיני דניאל נזדהה תמיד השמש הישיש עם בית הכנסת גופו, והואיל ובית הכנסת הגדול מילא תפקיד חשוב בחויות ילדותו של הנער, נתיחדה מאותה סיבה חשיבות גם לר׳ איצ׳־מאיר׳ל השמש, כאילו הוא ובית הכנסת אחד הם. בית הכנסת היה הבניין היחידי בעיירה (מלבד ארמונו העתיק של הנסיך לובומירסקי) שנשא על עצמו חותם של תפארת והידור־צורה. הצעיר שוחר היופי מצא סיפוק־מה בציורים השונים שנשקפו מעל פני הקירות, בדמות ארבע החיות, י״ב

המזלות, הכלים של בית המקדש, וכלי־השיר הנזכרים בתה־לים. מה נהדרים היו ארבעת העמודים המוצקים שעליהם נשענה התקרה הגבוהה, המצוירת אף היא ציורים שונים: רקיע תכלת. כוכבים מנצנצים, ים מכה גלים, דגים גדולים וקטנים, ואניות מהלכות על פני הים ימו של זבולון בן יעקב, שנאמר בו: „זבולון לחוף ימים ישכון, והוא לחוף אניות". כל זה פלאי־פלאים, שרק עין־הילדות הבהירה צופה אותם ורואה בהם מהרהוריה ומראיותיה הטמירים. פסוקים שונים שהאירו מעל הכתלים הדוממים נחרתו בזכרונו לתמיד, והם כמו נקראו מאליהם: „אדם דואג על איבוד דמיו, (ואינו דואג על איבוד ימיו, דמיו אינם עוזרים), ימיו אינם חוזרים". כל שעה שנכנס הנער לבית־אלהים, נצמדו עיניו ולבו למ־לים העצובות הללו, ושוב לא הרפו ממנו כל ימי חייו. „מה נורא המקום הזה!" צלצלו באזניו של הנער דברי יעקב הצ־עיר בהקיצו משנתו הנפלאה והערבה בבית־אל, והסולם ה־מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה נעלם מעיניו אך לא מלבו... כמין תיבה גמלונית עמד בית הכנסת הגדול, רם ומתנשא על יתר הבתים ומולך עליהם בכיפה. חלונותיו המ־קומרים קרועים לרווחה כמין עיניים טובות וחכמות, עיניו של הקב"ה; זגוגיותיו הצבעוניות שמחות מתוכן, והן קולטות ופולטות את האור בספגוניות רחבה וטובת־לב. „זה השער לד' צדיקים יבואו בו!" מתקשת לו פסוק אמיץ ושמח מעל ראשו של השער הכבד, הפתוח לרווחה, לחללו של עולם. אתה נכנס לתוכו — ותעלומה כבדה ודממת־קודש יסובבוך; הד צעדיך חוזר אליך כמו בחלום, ואתה מהלך ברגש כמו בבית־המקדש בירושלים! ולעומת בית־הכנסת המפואר, הרם ונושא־הוד, — השמש הקטן, הזעיר והדק, כמין יתום קטן, שאין בו כלום מן הגובה והיראה. חולין הוא כל ימיו, מין טפל לעיקר, ואינו אלא היפוכו של הדבר הגדול. ברם הגיגודים השלימו זה את זה ויצרו כמין הרמוניה בראייתו של דניאל, עד שבית־הכנסת ושמשו היו לאחדים בהרגשתו. על כן שמר דניאל אמונים לזקן גם בירידתו, ביקש את קרבתו, והזין בו את נפשו צמאת הזכרונות שבחסד נעוריו.

בחללו של „המנין" שורר תמיד מעין חצי אופל, כמין תעלומת בין־השמשות נסוכה על הבית ויושביו, ואין היא פוסקת לעולם. דומה שגם האנשים הנמצאים בתוכו לא אנשים ממש הם, בעלי־בתים רגילים, כי אם צללים, צללי עולם אחר, דמויות ערטילאיות, המבקשות כאן את תיקונן ואינן מוצאות מנוחה לנשמתן. כי ה„מניין" לבה של העיירה הוא, ומיום פלישת הקוואקים של הצאר, כמין מעטה־אבל פרוש על העיירה: לא צחוק, לא צהלה שמחה כל־שהיא, ולא קול המונה של עיר בישראל.

דניאל סובב הולך בחוצותיה השרופים של העיירה האהו־בה, מציץ לחרבות הבתים, שחומות האבנים הפרוצות נשארו פה ושם לפליטה, והוא מחפש ותר אחרי כל אותם רחשי החיים שהתרחשו כאן זה לא כבר ועתה אינם עוד! מעברם השני של הרחובות החרבים, נשקפים לו לדניאל שדות־הגויים הנרחבים ובתיהם הקטנים אשר מחוץ לעיר. בהם לא נגעה הרעה, אף בית אחד משלהם לא נחרב. גם שתי ה„טומ־אות" שלהם, החדשה והישנה, עומדות על תלן; והם, הגויים, רואים בזה אצבע אלהיהם! עיף וכואב מן השוטטות הוא חו־זר, לא לביתו הקודר והשומם, כי אם ל„מנין", לחברה העיפה והכואבת גם היא. כאן, נדמה לו, נשאר עוד משהו מטעמה וריחה של רוזוואדוב, משל הילדות שפרחה לה במוקדם. כאן מרחף עדיין אותו הניגון הטוב שבילדות, שדניאל אהבו מכל ודבק בו בכל לבו.

באחד מלילי החורף, ליל גשום ומסוער ביותר, בחצות הלילה, נשמעה דפיקה נמרצת בתריסי החלון של בית החזן השקוע בשינה עמוקה: ר' איצ'־מאיר'ל השמש נפטר"! ר' מנחם מנדיל החזן התהפך על משכבו מהפך חד ונמהר, כמי שמשנה את סדר העולם מן הקצה אל הקצה, הפליט „הא!" מבוהל לחלל החושך, ואחר רטן ריטון מנומנם זועם לתוך הכר החם והמעוך אשר למראשותיו. כל בני הבית נעורו בבת אחת ואמרו להפסיק את מהלך הלילה הרגיל, בשל המאורע. החזן שלא אהב דברים יוצאים מגדר הרגיל, ולא סבל שיח־רידוהו משנתו לא ביום ולא בלילה, הטיל עכשיו את מרותו על הבית וציווה במפגיע על המנוחה ועל השינה. הוא נרדם מהר, כמו אחרי שנים־שלשה רעמים רחוקים.

לולא אביו היה דניאל מתלבש והולך תיכף לחדרו הצר של השמש. לבו נלחץ כמו בצבת, וכל רחמיו נכמרו אותה שעה על ר' איצ'־מאיר'ל שנפטר בליל־סתו מסוער זה. גם הוא התהפך לצדו השני כמו אביו, אך בשום אופן לא יכול להרדם. תוך נדודי־שינה מענים וארוכים חיכה לאור היום; ובהכחיל היום הבא דרך החלונות, יצא בשקט מן הבית בעוד הכל ישנים את שנתם, והיה מן הראשונים שבאו להלוויית המת.

כל אותה שעה שהלך דניאל אחרי מיטתו של השמש, הר־גיש כאילו מישהו חסר כאן, ובשום אופן לא נזכר מי הוא זה החסר לו כל־כך. אך לבסוף, בהגיע ההלוויה עד לפסי־הרכבת השוממים מחמת המלחמה, נזכר פתאום כי החסר כאן אינו אלא הוא, — ר' איצ'־מאיר'ל השמש עצמו, שרגיל היה במשך ששים שנה ומעלה ללוות לבית־עולמם את כל מתי העיירה ולקרוא אחריהם, אגב קשקוש רם בקופסת פח גדולה: „צדקה תציל ממות!" והנה הוא נישא עכשיו בידי אחרים באותה הדרך האפורה והשוממה שהלך בה פעמים אין־מספר, ושבלעדיו לא עברה כאן שום הלווייה.

מחמת פחד הקוזאקים שלסטמו את הבריות, לא הכריזו על הצדקה המצילה ממות, ולא קשקשו בקופסה. ומפני שקרובי הנפטר ברחו מכאן אל מחוץ למדינה, לא נשמע אף קול אחד של בכי מפי המלווים המעטים. רק הרוח, שהלכה ונתגברה עם קרבת השדות הפתוחים הגובלים עם בית־הקברות היהודי, יללה ונוראות, והיללה בחלילית הרבים והעצובים כמבכה את המתים ואת החיים גם יחד.

ר׳ איטשע מאירלס חלום

משה בן־מנחם (שלנגר)

מען פלעגט זאָגן אין שטעטל, אַז ר׳ איטשע מאירל האָט ווונדערלעכע חלומות און אַז ער איז אַ צדיק, אַ נסתר. וויי־בער האָבן געגלויבט באמונה שלמה, אַז יעדעס וואָרט, וואָס גייט אַרויס פון איטשע מאיר׳ס מויל איז אמת וצדק. אָפילו אין די פֿשוטסטע וועדטער זיינע האָבן די ווייבער געזען און געזוכט רזין דרזין. מען פלעגט זאָגן: „ר׳ איטשע מאירל איז מען מודיע מן השמים: אָלץ וואָס גייט פֿאַר אין דער וועלט און אָלץ וואָס וועט פֿאַרקומען". אַ יאָר איידער עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, האָט ר׳ איטשע מאירל געזען אין חלום אַ גרויסע שרפה; אַ שרפה, וואָס אַזוינס האָט מען נאָך נישט געזען. אַ זייער הויכער מענטש, אַנגעטון דייטשמעריש שטייט אויפן דאַך פון דעם בית המדרש און שרייט בקולי קולות „די שרפה קומט אַלס שטראָף, וואָס די פרויען גיינען אַרום מיט אָפענע העלזער". די באַדיי־טונג פון דעם חלום — עס קומט אַ מלחמה! אַ גרויסע מלחמה וועט בקרוב אויסברעכן און וועט אַרומנעמען די גאַנצע וועלט. אַן אימה איז געפאַלן אויף דעם שטעטל. נישט נאָר ווייבער האָבן מורא באַקומען. מ׳האָט זיך ערנסט פֿאַרטראַכט און געמומען קלערן וועגן תשובה. „אפֿשר איז דאָס דאָך אמת? — דער נייער דור זינדיקט; די בית המדרש־בחורים זיינען געווארן כופרים און ציוניסטן לייקע־נעז, רחמנא לצלן, אין משיח און זאָגן, אַז דאָקטאָר הערצל איז דער משיח... די יונגע ווייבלעך לאָזן זיך נישט אָפּ־שערן די האָר נאָך דער חתונה, און היטן נישט אָפּ די דריי מצוות... וואָלט דער אַלטער רב נאָך געלעבט, וואָלט ער אויפֿגעקערט וועלטן... וועט האָט דאָס אַמאָל געהערט אַז בחורים זיין בתולות זאָלן מיט זיך רעדן און דוקא בלשון הקודש און דערצו — בפרהסיא? ר׳ איטשע מאירל איז געשטאָרבן, מען דאַרף, וואָס גיכער חזור בתשובה זיין!"

למדנים און חסידים האָבן באַטראַכט דעם אַלטן שמש אַלס אַ סתם שוטה וואָס וועט מער מען מער פֿאַרנאַרישט. זיי פלעגן זאָגן, אַז אָפּילו אין זיינע יונגע יאָרן איז ער קיין גרויסער חכם נישט געווען. קיינמאָל האָט מען אים ניט געזען האַלטן אַ ספֿרל אין האַנט. אויך פלעגט ער פֿאַרש־לינגען די וועדטער ביים דאָוונען, ווי ער וואָלט געשלונגען הייסע לאָקשן. און וואָס האָט שוין אַ חשיבות אַ ייד אָן אַ ביסל תורה און יראת שמים?

אָבער ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלח־מה, און דאָס פייער האָט זיך צעפלאַקערט פון אָלע זייטן, איז פלוצים אויפגעשטיגן דער כבוד פונעם אַלטן שמשל. דעם רבינס חסידים, ענלעך צו אָלע ראַפּשיצער, וואָס פלעגן שפּאַטן און אויסלאַכן יעדן קעגנער, האָבן אין האַרצן אַנגע־הויבן מורא האָבן פֿאַר איטשע מאירל שמש. אַ וווּנדער, אַז דווקא דעם קליינעם שמשל וווייזט מען אותות מן השמים. אַ משל, אַ קינד זעט טיילמאָל זאָכן, וואָס אָן עלטערער מענטש איז נישט זוכה צו זען. דערויף פלעגן פֿראַסטע מענטשן ענטפערן: „האָבן מיר דען נישט שטענדיק געזאָגט, אַז איטשע מאירל איז אייניער פון די ל״ו־ניקעס?" און איט־שע מאירל אַליין פלעגט אַרומגיין און זאָגן, „איך האָב גע־האָט איין עליה. נאָך מיט אַ יאָר צוריק האָב איך אייך געזאָגט, גוג ומגוג האַלטן מלחמה און איצט וועט איר מער נישט לאָכן פון אָלטן שמשל."

דאָס שטעטל ראַזוואַדאָוו איז נאָענט צו דער עסטרייכיש־רוסישער גרענעץ. דאָס שטעטל איז פֿאַרברענט און אויסגע־פּלינדערט געווארן דורך דער קאָזאַקישער אינוואַזיע. אָפּילו קיין מנין יידן זיינען נישט איבערגעבליבן. די איינווינער האָבן זיך פֿאַרשפּרייט און צעזייענט אויף אַלע עקן פון דער מדינה. נאָר לאָנגזאָם, ווען די מילישטעריש אקו־פאציע האָט זיך אָפּגערוקט טיפער אין דעם עסטרייכיש־אונגאַרישן גאַליציע און ראַזוואַדאָוו איז געווארן אַ ווייטער הינטער־פֿראָנט, האָבן אָנגעהויבן יידן צוריקקומען אין שטע־טל, זיך באַזעצט אין די הייזער וואָס זיינען ניצול געווארן און דאָס שטעטל האָט פֿאַוואַליע אָנגעהויבן אויפּסנייַ אויפ־

לעבן פון דעם חורבן. די שול און דאָס בית המדרש פֿאַר־ברענט, האָט זיך צוזאַמענגעקליבן אַ נייער מנין אין זיסע־לעס הויז. יידן זיינען איצט געוואָרן נעענטער און האַרצי־קער אייניער צום אַנדערן. אָפֿילו דער משוגענע זאלקע האָט זיך צוגעטוליעט צו דעם שארית הפליטה, כאָטש מען האָט אים נישט אריינגערעכנט אין מנין. מען האָט זיך מיט אים נישט מער גערייצט, נישט געווייזן די פֿאַלע פון זשופיצע, אַ צורה פון אַ חזריש אויער, כלומרשט ער עסט חזיר. מען האָט אים מער נישט אַרויסגערופֿן דאָס תהילים פון די „טרפֿהנע" הענט. אפֿילו די קינדער זיינען אים מער ניט נאָכגעלאָפֿן.

דאָ אין זיסעלעס בית־המדרש זיינען פֿאַרווישט געוואָרן קלאָס־אונטערשידן, מיינונגס־פֿאַרשידנהייטן, יחוס־אבות, משפחה און פֿריוואַטע קעגנערשאַפֿטן. אין זיסעלעס בית־המדרש האָט געדאָוונט לייב סוסטער, דער וויצלער, און בא־קומן שׂישׂ. דער בלינדער יאָסל האָט דאָ געדאָוונט פֿאַרן עמוד גלייך ווי ער וואָלט געוועזן אַ באַהאָונטער חזן.

ביי אַ קלייניעם טונקעלן נאָפּט־לעמפּל, זיינען געזעסן אין די ווינטער נעכט אַרעמע אומעטיקע יידן, דערציילט מעשׂיות איבער גוטע יידן, בעלי מופֿתים און צדיקים, וואָס יעדער פון זיי איז געווען בכוח מחיה מתים צו זיין, כאָטש ביי טאָג גיען זיי אַן אַלט פֿראָסטע מענטשן, בעלי מלאָכות, און קיי־נער איז קיגן זיי נישט נוהג בכבוד. אָבער ביי נאָכט רוט אויף זיי די שכינה און זיי זיינען זוכה לגלוי אליהו.

אויך ר׳ איטשע מאירל האָט זיך צוגעהערט צו די מע־שׂיות. אָבער זייט דאָס בית המדרש איז פֿאַרברענט געוואָרן, האָבן אים אָנגעהויבן די כוחות צו פֿאַרלאָזן. זיין כבוד איז נישט מער געווען אַזוי ווי בזמן שבית המדרש היה קיים. קיינער האָט אים נישט גאָכט. פֿאַרלאָזן און פֿאַריינזאַמט זעט מען אים זיצן אונטער דעם אויוון, האָלט דאָס תהילים אין זיינע שוואַכע אַלטע הענט און מורמלט מיט אַ שנעל־באַוועגטער און שפּעס צו לאַנגער צונג, שפּריצט טראָפּן שפּייעכץ אויף די פֿאַרגעלטע בלעטלעך פון דעם תהלים־ספֿרל.

קוים האָט דאָס אַלטע שמשל באַמערקט, אַז מענטשן דער־ווייטערן זיך פון אים, האָט ער געפֿרווווט צוציען זיי דורך נייע חלומות, חלומות טויזנטמאָל שרעקלעכערע פון די אַמא־ליקע: „ אָט האָב איך געזען, ווי אַ סאלאמאנדרע קריכט אַרויס פונם אַלטן בית עולם, פון איר מויל צעפֿלאָקערן זיך פֿייער־צונגען, רויט ווי בלוט. זיבן אויגן האָט זי געהאַט אין קאָפּ און געשריגן מיט אַ שוידערלעכן קול: בלוט־בלוט, פֿייער־פֿייער — וואָלקנענע פון רויך". „נעם איין אַ שטימ־ניש" — האָט אים געשאָלטן דער מלמד. איר קענט דאָך איטשע מאירל'ן, ער איז מקטרג אויף עם ישראל, זאָל ער זיין אַ כפּרה פֿאַר כל ישראל".

צווישן די מעשׂיות־דערציילער איז געזעסן דניאל. וועז דניאל איז נאָך געווען אַ יינגל, האָט ער שטאַרק ליב געהאַט דאָס בית המדרש. דאָס בית המדרש איז מער נישט אַ. אָבער דאָס אַלטע שמשל לעבט נאָך און ער טראָגט מיט זיך מיט אַלע הייליקע און פֿאַרשוווונדענע זכרונות פון אַלעם וואָס האָט אים פֿאַרקניפּט מיט זיינע קינדער־יאָרן, דערפֿאַר האָט דניאל נוהג כבוד געווען כלפי איטשע מאירל'ן, גלייך ער וואָלט געווען די שול אַליין. אַ חוץ גראָף לובאָמירסקים פֿא־לאָק איז נישט געווען קיין צווייטער בנין, וואָס מען האָט געקענט פֿאַרגלייכן אין גרויסקייט און שיינקייט. דניאל האָט ליב געהאַט זיך צו פֿאַרקוקן אין די מאָלעריייען אויף די וועגט און אויף דעם סופּיט פון דער שול. אָט זיינען אויסגעמאָלט די פּיר חיות ראָמים, די צוועלף מזלות, די כלים פונעם בית המקדש, וואָס ווערן דערמאָנט אין תהילים. פֿרעטטיק שיין זענען געווען די פּיר זיילן, וואָס האָבן אונ־טערגעשפּאַרט דעם הויכן סופּיט. אויך די זיילן זענען גע־וען באַמאָלעוועט מיט פֿאַרשידענע בעגדער און פֿרעסקעס. אויף דעם סופּיט האָט מען געקענט זען אַ בלויען הימל, אויסגעשטערנט, אַ ים וואָס בושעוועט מיט זייגע כוואָליעס, פֿאַרשיידענע פיש, גרויסע און קלייגע, שיפן פֿאַרן אויף דעם ים, דאָס איז זבולונס ים ווי עס שטייט געשריבן אין פּרשת ויחי: „זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות". הערלעכע וועלטן וואָס דערפּולן די קינדערישע פֿאַנטאַזיע. הויך איז געווען די שול, אַביסל פֿאַרהויקערט דערהויבן איבער אַלע הייזער, גלייך זי וואָלט געהערשט איבער אַלע דעכער און דעכעלעך. די האַלב פֿאַררונדיקטע פענסטער האָבן דיך אַנ־געקוקט מיט גוטמוטיקע אויגן, מיט אויגן פון רחמים און פֿאַרשטענדעניש. די פֿאַרביקע שויבן האָבן געבלינצלט מיט אַלערליי פֿאַרבן. די בריייטע און שוועכע איינגאַנסטיר איז געווען באַצירט מיט דעם פּסוק „זה השער לה׳ צדיקים יבואו בו". שטענדיק איז די טיר געשטאַנען אָפֿן און האָט געוואָרט אויף יעדן. אַרייגגייענדיק האָט דיך ארומגענומען אַ הייליקע שטילעניש, דער אָפּקלאַנג פון דיינע אייגענע טריט האָט זיך פֿאַרשפּרייט הויך און בריייט ווי אין אַ הוילן חלום. ס׳דאָכט זיך דיר אויס, גלייך וואָלסט געשריטן אין דעם לאַנג פֿאַר־קלונגענעם בית המקדש אין ירושלים. אָט אין דעם הויכן און שטילן היכל דרייט זיך אַרום דאָס קליינע וואָכנדיקע שמשל, אַ געשטאַלט וואָס האָט נאָך בולט געמאַכט די דערהויבע־קייט פון דער שול. אין דער קינדערישער פֿאַנטאַזיע פון דניאל האָבן זיך פֿאַרשמאָלצן די הויכע שול און דאָס קליינע שמשל ויהיו לבשר אחד. דאַריבער איז דניאל טריי געב־

ליבן דעם שמש אפילו, וועז די שול האָט שוין נישט מער באַשטאַנען, און דאָס אַלטע שמשל איז כמעט פאַרגעסן געוואָרן.

אַ טונקלקייט איז אויסגעשפרייט אויף דעם מענין, וואָס קומט זיך צוזאַמען אין זיסעלעס בית המדרש. אַ שטענדיקע פאַרנאַכט־אומעטיקייט נעמט אָרום די געבויידע. עס דאַכט זיך אויס, אַז די באַווינער פונעם הויז זיינען ניט קיין מענטשן נאָר שאַטנס פון אַן אַנדערער וועלט, וואָס זוכן און געפינען ניט זייער תיקון. זייט די קאַזאַקן האָבן חרוב געמאַכט דאָס שטעטל, באַדעקט אַ טרויער אַלע הייזער און מענטשן, מען הערט נישט מער קיין געלעכטער, דער לעבנס־דופק האָט ווי אויפגעהערט צו קלאָפן.

דניאל גייט אָרום אין די אויסגעברענטע געסלעך. פון די אַמאָליקע הייזער זיינען געבליבן הוילע נאַקעטע ציגל־וועגט. דניאל זוכט די פאַרגאַנגענע טעג וואָס זענען אויף אייביק פאַרשוווּנדן, ער קוקט דורך די אָפּגעברענטע פענסטער און זעט — אָרום דעם שטעטל די גרינע גויישע פעל־דער, די אומבאַרירטע גויישע הייזלעך. זיי האָבן פון דעם חורבן ניט געליטן. ביידע „טומאות" שטייען שטאַלץ ווי אַמאָל, און די גויים באַרימען זיך מיט דעם ווונדער. דניאל קערט זיך צוריק. ניט אַהיים, נאָר צום מנין. דאָ איז נאָך עפעס ניצל געוואָרן פון דעם אַמאָליקן שטעטל, פון אַמא־ליקן טעם און ריח, פון די אַמאָליקע קינדער־יאָרן. דאָ הערט זיך נאָך אַ ווייטער אָפּקלאַנג פון דעם קינדעריש־ניגון...

עס איז געווען איינע פון די קאַלטע און שטורמישע ווינ־טערעטכט. עמעצער קלאָפט אין פענסטער ביים חזן וואָס שלאָפט טיף. „ר' איטשע מאירל איז נפטר געוואָרן". ר' מנחם מענדל, דער חזן, דרייט זיך איבער אויף דער אַנדע־רער זייט און פרעגט האַלב פאַרשלאָפן „הא ?". בורטשעט און ברומט אַריין אין קישן. דאָס גאַנצע הויזגעזינט כאָפט זיך אויף פונעם שלאָף, גלייך ווי זיי וואָלטן געוואָלט אָפּש־טעלן די נאַכט נאָך דער בשורה. ר' מנחם מענדל וואָס האָט פיינט געהאַט אויסטערלעשע זאַכן, און נישט געוואָלט אַז מען זאָל אים שטערן אין זיין אייגנאַניקן לעבן, האָט זיך אויך דאָסמאָל באַמיט גוזר צו זיין, אַז דאָס בני בית זאָל זיך צוריקלייגן שלאָפן. ער איז ווידער איינגעשלאָפן ווי נאָך אַ שרעקנדיקן דונער. וועז נישט ר' מנחם מענדל, וואָלט דניאל זיך אַנגעטון און געלאָפן שנעל אַהין אין דעם שמשל'ס קליין שטיבעלע.

דניאלס האַרץ האָט זיך פאַרקלעמט ווי מיט צוואָגנגן. אַ געפיל פון רחמים האָט אים אַרומגענומען. אַ רחמנות אויף איטשע מאירל, וואָס איז נפטר געוואָרן אין אַ פינסטערער שטורמישער וויגטערנאַכט. שעהן־לאַנג האָבן אים געפיניקט די מחשבות וועגן ר' איטשע מאירל, און וועז דער טאַג האָט אַנגעהויבן בלויען דורך די פענסטער, איז דניאל שטיל אַרויס פון דער היים און געקומען דער ערשטער צו איטשע מאירלס לויה.

גייענדיק נאָך דער מיטה האָט דניאל געפילט, אַז עס פעלט אַ עמעצער. אַבער בשום אויפן האָט ער זיך ניט גע־קענט דערמאָנען, ווער פעלט ביי דער לויה. ערשט וועז די לויה האָט אינגאַנצן די פּוסטע באַן שינגס און זיך דערנענטערט צו דעם בית־עלמין, האָט דניאל פאַרשטאַנען, אַז איטשע מאירל פעלט ביי דער לויה. זעכציק יאָר לאַנג האָט איטשע מאיר שמש באַגלייט יעדען לוויה, געקלאַפּט מיט דער פושקע און געזונגען „צדקה תציל ממות, צדק לפניו יהלוך". איצט שווייגט ער, אַנדערע גיין נאָך אים אויף דעם זעלבן וועג, וואָס ער פלעגט גיין אַנצאַליקע מאָל, נישט גע־פעלט ביי קיין אייניציקער לוויה.

דאָסמאָל איז די לוויה געווען שטום. מען האָט ניט געק־לאָפט מיט דער גרויסער פושקע. מען האָט נישט געזונגען „צדקה תציל ממות", ווייל אַלע באַגלייטער האָבן זיך געווי־טיקט אין צדקה, זייט די קאַזאַקן האָבן חרוב געמאַכט דאָס שטעטל. קיינער פון די מלוים האָט ניט פאַגאַסן קיין טרער, ווייל די פאָר קרובים וואָס איטשע מאירל האָט געהאַט, זיי־נען פאַרשווּנדן ערגעץ און אויסגעוואַנדערט אין ווייטע לענדער. נאָר דער ווינט האָט געפייפט און געטריבן שנעל די לויה צום בית עלמין. טרויעריק ווילד האָבן געהולעט די ווינטער־ווינטן אויף די פעלדער אָרום דעם בית הקברות, גלייך זיי וואָלטן באַווייגט די טויטע און די לעבעדיקע.

הירש און יהושע בירנבוים

אביגדור בירנבוים

מיין פאָטער הירש בירנבוים איז געבוירן אין ראָזוואָדאָוו אין יאָר 1874 ; געשטאָרבן אין אָנטווערפן 1949.

געווען אַ זייער אָנגעזעענער סוחר און איבערגעגעבענער געזעלשאַפטלעכער טוער אין ראָזוואָדאָוו, גבאי פון חברה קדישא, חברת בקור חולים און חברת תומכי עניים.

מיין ברודער יהושע בירנבוים ז״ל געבוירן אין ראָזוואָדאָוו אין יאָר 1911 ; געשטאָרבן אין פראַנקפורט אם מיין אין יאָר 1957. געווען אין ראָזוואָדאָוו אַ פאַרברענטער טוער פון „השומר הדתי״.

אברהם בירענבוים

פייוול בירענבוים

מיין טאָטע אברהמלי בירענבוים איז געווען אַ ראָזוואָדאָווער פון דורות. דאָ זיינען זיינע עלטער־עלטער זיידעס און באָבעס געבוירן געווארן און דאָ זיינען זיי געשטאָרבן. דאָ איז ער אויך געבוירן געווארן, דאָ האָט ער זיין משפחה געהאַט און דאָ האָט ער געהאַפט, וועט ער שטאַרבן . . .

כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די „רעדלעך״ אין מיטן מאַרק, ווי די שטאָט־לייט זיינען זיך צוזאַמענגעקומען צו הערן אַ גוט ווערטל פון אברהמלי. מען האָט גענומען אייַנער דעם צווייטן אויפן „צימבל״, און מ׳האָט געלאַכט און הנאה געהאַט. מיר קינדער האָבן נישט פארשטאַנען, אַז דאָס איז דער איינציקער, וועג, ווי זיי קאָנען זיך אויסלעבן. קיין פראפעסיאנעלע טעאטערן זיינען נישט געווען, האָבן זיי זיך געמוזט אַליין אמיזירן.

ראָזוואָדאָוו האָט אַרויסגעגעבן גוטע שווימערס, אָבער צווישן די בעסטע שווימערס איז געווען מיין טאָטע. ער האָט אויך געווינסט, וויאַזוי צו ראָטעווען די יינגלעך פון טרינקען זיך.

איין סצענע וועט אייביק שטיין פאַר מיינע אויגן. געווען איז דאָס אַ פרייטאָג. די זון האָט שטאַרק געבאַקן און ווער עס האָט נאָר געקענט, האָט געצויגן צום סאָן. מיין טאָטע מיט זיינע פרייַנד זיינען אויך געגאַנגען פאַר אַ שווים לכבוד שבת. דערנענטערנדיק זיך צום וואַסער האָבן זיי פלוצים דערהערט געשרייען „ראָטעוועט, ראָטעוועט מ׳טרינקט זיך״, געטרונקען האָבן זיך דריי יינגלעך. מיין טאָטע האָט לאַנג נישט געוואָרט און נישט אַפילו אויסטענדיק די קליידער אַרייַנגעשפרונגען אין וואַסער אַריין. ער איז צוגעשווימען

אברהם וטובה בירענבוים

צו איין ייִנגל, לייזער דעם שטריקמאַכערס, און אים אַנגע־
הויבן שלעפּן פון טיפּן וואַסער אַרויס. דערווייל האָבן זיך
זיינע קליידער אַנגעהויבן אַנפילן מיט וואַסער, און פּאַר־
פֿלאָנטערן זיינע פּיס. די פּריינד יואָס זיינען געשטאַנען אויפֿן
ברעג האָבן זיך ביים טאָטן געבעטן „לאָז אַפֿ דאָס ייִנגל,
ראַטעווע זיך אַליין; ביסט דאָך אַ טאַטע פון ניין קליינע
קינדער", אָבער ער האָט אַלץ צוגעהאַלטן דאָס ייִנגל און
אים געטרייסט „האָב נישט קיין מורא, איך וועל דיך נישט
פֿאַרלאָזן", און צו די פּריינד אויפֿן ברעג האָט ער געשריגן:
„זאָגט מיט מיר ווידוי".

עס איז באמת געווען אַ נס, ווי אַזוי מיין טאַטע האָט זיך
און דאָס ייִנגל געראַטעוועט. פון דעמאָלט אָן האָט לייזער
וויינשטאָק געראָפן מיין טאָטן „טאָטע" — און מיין טאָטע
אים — „מיין זון".

מיין טאָטע איז אויך געווען א קהל־טוער, און אַ סך
אויפגעטון פֿאַרן וווֹיל פון די ראַזוואַדאָוועט יידן. צו דערמא־
נען איין פֿאַל, די פֿאַלאָקן האָבן געווילט אַנשליסן כאָזשע־
ויץ צום שטעטל און אַזוי אַרום געווינען אַ מאַאָריטעט. דער
דז׳קעווער סטאראסטע האָט אייגנעלייגט וועלטן, אָבער די
יידישע ראַדניקעס האָבן מיט אַלע כוחות נישט צוגעלאָזט
דאָצו. זיי האָבן געווּסט, אַז אויב חלילה די פֿאַלאָקן וועלן
אַ מאַיאָריטעט, וועלן זיך אַנהויבן צרות פֿאַר יידן. נישט
אייגנמאָל פֿלעגן די יידישע ראַדניקעס זיצן ביי אונדז אין
הויז שטונדן־לאַנג און אַנהאַלטן באַראַטונגען, וואָס פֿאַרן
„סטראַטעגיע" זאָל מען אַנעמען? דער סטאראסטע דאַרף
קומען צו דער „ראַדע" און ער וועט שטעלן אַן אולטימא־
טום „דאָס דאַרף כאָזשעוויץ מוז בעלאָנגען צו דער שטאָט".
„דער סטאראסטוע אטאקירט אונדז פון פראנט, לאָמיר זוכן
זייטנווענען אים איבערצוקומען" — האָט דער טאַטע געזאָגט.
און אַזוי מיט פֿאַרשידענע „שטיקלעך" און אינטריגעס האָבן
זיי אַנגעהאַלטן דאָס שטעטל יידיש...

די מאַמע האָט זיך נישט איינמאָל פֿאַרקלאָגט, אַז איר מאַן
„פֿאַרזאָרגט" יעדן איינעם, נאָר נישט זיך אַליין. אָבער אינ־
וויניק האָט איר הנאה געטאָן, וואָס איר אברהמלי איז אַזוי
גוט און ערלעך. „דו שאַפֿסט דיר אומזיסטיקע שונאים"
פלעגט זי צו אים טיינען. און ריכטיק, דער טאַטע האָט זיך
איינגיהאַנדלט אַר פֿאַר שונאים; ווייל זיי האָבן נישט גע־
קענט פֿאַרשטיין, ווי מ׳קען זיך אַזוי איבערגעבן צו שטעטל־
דיקע ענינים און נישט מאַכן קיין פֿאַרמעגן פון דעם. טייל
מענטשן ווייטער האָבן זיך געפּונען באַליידיקט פון זיינע
וויצן, ווייל דער טאַטע האָט געגלויבט, אַז ס׳איז אַ מצוה
זיך משמח צו זיין און צו מאַכן אַנדערע פריילעך. און אַ
גוטער וויץ איז מער ווערט ווי דאָס בעסטע מאָכל.

אָבער וויפֿל פריינד האָט ער געהאַט? אַרים און רייך
פלעגן צו אים קומען זוכן אַ עצה „וואָס טוט מען, וואָס טוט
מען"? און צו יעדן האָט ער זיך צוגעהערט מיט האַרץ, און
מיט יעדן מיטגעפֿילט, און יעדן באַמיט זיך צו העלפֿן.

רחל בירנבוים

מיין טאַטע אברהמלי און מיין מאַמע שרה טובה האָבן
זיך נישט געקענט ראַטעווען דורך אַנטלויפֿן פון לעמבערג.
נישט וועלנדיק איבערלאָזן זייער קראַנקע טאַכטער רחל...
זיינען זיי אַלע דריי אומגעקומען.

דוד לייב בליהמאן

פייוול בירעגבוים

אַ צייטלאַנגער מענטש, אַן יאָרן. ווי אַלט איז ער ? פערציק, פופציק צי גאָר זעכציק יאָר ? קיינער האָט דאָס נישט גע־ווּסט און וועגן דעם נישט געטראַכט. ער האָט די זעלבע יונגע חלומות געוועבט, ווי מיר די קליינע יינגעלעך און מיידלעך, וואָס האָבן ערשט אָנגעהויבן צו לעבן ; די זעלבע פאַנטאַזיעס עהאָט וועגן דער צוקונפט, „דאָרט אין ארץ ישראל — מאָרגן, איבערמאָרגן, אמאָל ...“ ער האָט געאָר־בעט טעג און נעכט אַן אפרו, בכדי צו קאָנען פאַרווירק־לעכן זיין חלום.

ווער האָט דאָס באַמערקט, ווי דוד לייב האָט די פאַלשע ציין אין מויל צעבראָכן, און ס׳איז אים שווער געווען צו עסן און אפילו צו רעדן ? און קיין געלט צו קויפן נייע ציינער איז נישט געווען. זיין אַרבעט און זיין צייט האָט בליהמאן אַוועקגעגעבן פאַר ארץ־ישראל. און פאַר אַזאַ אַרבעט האָט מען ביי אונדז אין שטעטל נישט געצאָלט. ווער האָט בא־מערקט זיין אַלטע אַפּגענוצטע לעדערנע קורטקע, וואָס איז געווען אַזוי צייטלאַז ווי ער אַליין ?

דוד לייב האָט נישט קיין צייט פאַר זיך. שיינע קליידער, בעסערע עסנס, אַ היים, דאָס זיינען אַלץ בייזאכן. דער עיקר איז די חלוצים־באַוועגונג, די העברעאישע שול, דער העב־רעאישער קינדער־גאָרטן, און אַלץ, אַלץ פאַר דעם צו־קינ־פטיק דור — דעם בויער פון ארץ־ישראל.

עס זיינען געווען צייטן, וועו ער האָט כמעט איינער אַליין אין שטעטל געטראָגן דעם יאָך פון דער גאָנצער ציוניסטי־שער באַוועגונג : הכשרה, עליה, בית ספר עברי.

ער האָט אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט צו שיקן יינגע חלוצים קיין א״י, „זיי עולה, זיי עולה, האָסט דאָ נישט קיין צוקונפט, דאָרט וועט זיין דיין היים, דאָרט וועסטו שלאָגן דיינע וואָרצלן“. און יונגע מענטשן האָבן זיך צו אים צוגע־הערט און עולה געווען.

ווער עס קומט פון אַ באַזוך אין ישראל באַווונדערט די גרויסע צאָל ראָזוואַדאָוועו, וואָס לעבן און אַרבעטן אין דער נייער היים. אַ גרויסער טייל פון זיי האָט דאָס צו פאַרדאַנקן דוד לייבן, אַ מאָן, וואָס האָט זיין גאַנץ לעבן אַוועקגעגעבן פאַרן לאַנד און אַליין נישט זוכה געווען עס צו זען.

יעקב גולדמן ז״ל

מ. גולדמן

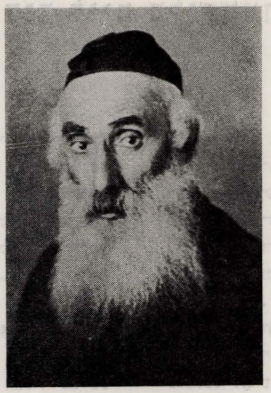
יעקב גולדמן הגיע לסביבות רוזוואדוב ב־1893 מהעיר אוס־טרוביץ, פלך ראדום. מכיוון שהיה יליד פולין הרוסית נאלץ לשנות את מקום מגוריו כדי להימלט מגיוס לצבא. הוא היה חסידו הנלהב של הרבי, ר׳ משה הורוביץ זצ״ל, על כן הרגיש את עצמו בחלק הגאליציאני כביביתו ולא כפליט.

ר׳ משה מצדו כיבדו עד כדי כך שהוסיף לו כינוי על שמו : „יענקל נאצ׳לניק“, (יענקל המפקד). הוא הצליח להתחבב על חצר רוזוואדוב ובשעה שהיה מכריז : „שקט, דער רבי גייט“, כולם נשמעו לו.

ר׳ יענקל גולדמן היה תלמיד חכם מובהק, כולם נתאוו לשמוע מפיו שיעור גמרא או פרקי אבות ולראות את ציוריו ואת תבניותיו על החושן והאפוד שבאו להסביר לקהל, איך לפי דעתו. נראה אהרון הכהן עם המשמשים בקודש הקדשים.

הסטוצ׳ינר בלודז׳

יעקב גולדמן ז״ל

פעם אחת נתבקש על ידי בעל מפעל לבירה ויי״ש, ר׳ רפאל ענד, לקבל את הנהלת עסקיו בעיר רוזוואדוב. הוא הסכים ויצא ידי חובתו לשביעות רצונו המוחלטת של ר׳ רפאל ענד. לימים הצליח לרכוש מפעל דומה לזה בסביבה אחרת, מעבר לסאן. הוא קנה אותו מגראף רציגנייר שהחזיק במפעל עד שנת 1910. באותה שנה חקקה ממשלת אוסטריה חוק, המחייב את כל המנהלים של מפעלים כאלה בריישיון מיוחד — קונצסיה.

ר׳ יעקב גולדמן לא רצה עוד במפעלים כאלו, ולא ביקש רשיונות לשם כך, הוא העדיף להיות בנקאי. הוא פתח בנק בשם: „טובאז׳יסטבו זאליצ׳קובה״ (החברה להלוואות) והצליח גם בזה.

את העיר רוזוואדוב לא שכח לעולם וכל שבוע היה נוסע אליה.

הוא הקפיד שבניו יוכנסו בעול המצוות וחיי המעשה. בנו משה גולדמן, ידוע בישראל זה שלושים שנה כבעל מפעל א.ב.ג. בע״מ. משה קיבל את חינוכו בעיר רוזוואדוב ולמד מה שלמד בדייקנות ובהתמדה יתרה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, עברו בניו לברלין והוא הצטרף אליהם יחד עם אשתו כדי לשמור שלא יעברו חס ושלום על דרכי אבותיהם.

ב־22 למאי 1925 נסע ר׳ יעקב גולדמן לביקור בעיר לודז׳, כדי להתראות עם ידידיו ובעיקר עם הרב הצדיק ר׳ יצחק הורוביץ מסטיצ׳ין („סטיטשינער רבי״), שהיה קשור אתו בקשרי ידידות עמוקים. (ר׳ יצחק׳ל סטיצ׳ינער היה בנו של הרבי הצדיק, ר׳ משה הורוביץ זצ״ל). ביום השלישי לשהותו בעיר נפטר לפתע.

בבגדיו מצאו צוואה כתובה עברית, בה ביקש את בניו להאמין באמונה שלמה ב„הבורא יתברך שמו, הוא לבדו מנהיג ועושה ויעשה לכל המעשים, הוא יחיד, הוא אלקינו ולו לבדו ראוי להתפלל״.

בפסקה מיוחדת הוא מבקש את בניו ללכת בדרכיו ואם יעבור אחד מהם על איסור דאורייתא במזיד, מבקש הוא כי לא יאמר עבורו ועבור טובת נשמתו „קדיש״, ולא יגש לפני התיבה להתפלל עבורו, בהדגשה מיוחדת הוא מזכיר כי „לגלח הזקן״ אף הוא איסור דאורייתא.

דוד בורגר „דוד׳ל הויקער" קום לעבודת הבורא

בעזשע רייך

מיט דער ערשטער וועלט מלחמה 1914—1918 זיינען אַוועק אין דער אייביגקייט אַ סך מנהגים פון דור־דורות אין דער ראַזוואַדאַוועד קהלה קדושה; ווי אַ שטייגער דאָס קלאַפּען אָלע פרי און אין אָוועגד אין די יידישע טירען מיט אַ הילצערנעם האַמער, און די שבתים און ימים טובים רופען אין די גאַסן אין שול אַריין. די מלאכת הקודש האָט תמיד געטונ ר׳ איטשע מאיר וואָס מען האָט אים אין גערופען דאָס קליינע שמשל, אַ קליין בטעמט חנדיק פיטשידיק אידעל, וואָס זיין חיונה איז געווען צו זאָגן אַ גלייכווערטעל און געהאַט אַ שוואַכקייט צו זאָגן נביאות. אויך איז געווען אַ מנהג פרייטיג נאָך וואַרימס ווי אַ אינגעל פלעגט אַרומלויפען פאָר 5 גרייצער דעם מאַרק און שרייען „אין באַד אַריין". די באַראַן־הירש־שולע אין ראַזוואַדאָוו האָט יאַרען לאַנג געפירט אַ קאַמף, קעגן דעם, האַלטעגדיק, דאָס פאָר נישט עטיש אין זי האָט די יינגלעך באַצאָלט דאָפּעלט זיי זאָלען נישט עהען שרייען. די מלחמה האָט די ביידע מנהגים אָפּגעווישט.

א גאָר גרויסע ראָל האָט אין אונדזער שטעטל געשפּילט ביז דער ערשטער וועלט מלחמה דאָס קלאַפּען שומרים ווי די וווייבער האָבן דאָס געפּופען — אין די כסלו, טבת און שבט חדשים באשמורת הבקר, צו קלאַפּען אין די יידישע טירען אַ גאַנצע וואָך מיט אויסרופן „שטייטס אויף לעבודת הבורא". עס איז נישט געווען באַקאַנט ווי און ווער עס האָט די אָלע תקנות איינגעפירט אין ראַזוואַדאָוו ווייל קיין פּנקס איז נישט געווען. עס קען אויך זיין אַז אַ פּנקס איז ביי אונדז אויך געווען נאָר די שרפות ביי אונדז אין שטעטל, וואָס פיל מאָל זיינען געווען, איז דער פּנקס פאַרניכטעט געוואָרן — ער איז אַוועק מיט דעם פייער. מיר וווייסען אַבער אויך דאָס אין טייל שטעטלעך זיינען יידן אויך געווען געוואָרן — און צו השכמות הבוקר מיט פאַרשידענע נוסחאות, אפשר איז גאָר נישט נייטיג צו זוכן רמזים דאָצו, פשוט, דאָס רוב יידישע היימען האָבן קיין זייגערס נישט געהאָט, און ווען אין אַ שטוב איז שוין געווען אַ זייגער האָט ער אָלע מאָל אינטערגעקרעצט פון אָלטקייט, ווייל אַ זייגער איז געווען אַ ירושה פון אַ זיידן און אָלע מאָהל געווען באַהאַנגען מיט שטיינער און שטיקער אייזענס, נעבעך געהאָט קיין כחות צו גיין; איז ער מער געשטאַנען ווי געגאַנגען, און יידן האָבן נישט געווווסט אין די לילות טבת, וועו אויפּצושטיין וועו לערנען אַ פּרק משניות, וועו זאָגן תהילים אדער גיין צו אַ מלאָכה, איז טאַקע נויטיג געווען צו האָבן אַ וועקער, ר׳ דוד׳ל בארגער ע״ה, וועלכען מען האָט גערופען ר׳ דוד׳ל הויקער, אַ קליין איידל נאבל, אידל האָט אין בערגענומען בירושה דאָס ״שומרים־קלאַפּן״ פון ר׳ איטשע־מאירל ז״ל. ער האָט משמש געווען דאָס קהל־שטיבל דאַביי פאַרקויפט פאַרטאָג די תהילים־יידן אַ גלעזל טיי מיט צוקער פאָר אַ גראַצער, אַ גלעזעלע בראַנפן נאָך דעם ערשטן מנין אַ בעל מלאָכה פאָר 2 גראַצער. קיין גרויסער עושר איז ער זיכער נישט געווען, דערפאָר האָט ער געהאָט די זכיה און דעם כבוד צו וועקן די ראַזוואַדאַוועד ק״ק פון זייער שלאָף 3—2 אַ זייגער ביינאַכט אין די גרעסטע קעלטן מיט דעם מיסטישן נגון פון „אור זרוע לצדיק" פאָר כל נדרי, „שטייט אויף צו עבודת הבורא", מיט 3 זעץ אין די טיר. זיין שכר איז געווען וואָס פרייטיג איז ער אַרומגעגאַנגען אין די הייזער איינקאַסירען די עטליכע מטבעות וואָס די ווייבער האָבן אים מיט כבוד גדול געגעבן וויייל ער איז געווען דער שומר פון זייערע ראשטשינעס. ער האָט זיי תמיד געווקט אין דער צייט פון פאַרקנטען פרייטיק דאָס ברויט־טייג, עס זאָל חלילה נישט איבערייערן און חס וחלילה נישט צו קומען צו חלול שבת אין די קורצע פרייטיגס און נאָך האָבן צייט צו צוואָגן אונדזערע קינדישע קעפּלעך לכבוד שבת מיט זייף און נאָפט, וואָס האָט געברענט אין אונדזערע אויגן. און די קינדישע געשריייען זיינען דערגאַנגען אין אָלע הימלען.

בכלל האָבן מיר קינדער פיינט געהאָט דאָס קלאַפּען יעדען טאָג. עס האָט אונדז געשראָקן אין די פינסטערע און שטילע ווינטער נעכט. דאָס יעמעלייכע ״שטייט אויף לעבודת הבורא״ ווי אַ בת קול מיט די 3 קלעפּ אין דער טיר, האָט מיין קינדערישע מחשבה דעם מלאך דומה פאָר מיין בעט געזען שטיין, און גרויסע אנגסטן האָבן מיך באַאַסטן, און אפילו שוין אַ גרויס איגעל איז דורכגעלויפן דורך מיין גאנצן קערפער אַ שוידער. אויך האָט אפשר צו דעם גורם געווען דאָס וואָס בעת איך בין געווען אַ קינד פון 4—3 יאָר האָט זיך פאָר אונדזער הויז דערהערט אין מיטן אַ קלאַפּען צו שומרים אַ שרעקליך יעמערליך געשריי פון געוואַלד, געוואַלד. מיין פאַטער ע״ה איז דאַמאַלס אַרויס אויף די גאַס אין מיר קינדער האָבן געציטערט פאָר שרעק און קעלט. דערווייל האָט מיין פאַטער אַרייגעפירט אַ צעבלוטיגטן

אין אַ ציטערדיקן אַ יינגעל, דאָס איז געווען אביש בארגער ע״ה דער עלטעסטער זוהן פון ר׳ דוד׳ל וואָס איז געווען אַ געטרייער זוהן און געוואָלט פֿאַרשוינען זיין פֿאַטער אין די גרויסע שנייען אין די זאוויערוכעס איז ער געגאַנגען וועקן דאָס שטעטל. ער האָט נישט געווסט דאָס אקעגן איבער אונדז ביי ר׳ מנשה בלאזער ע״ה האָט געווינט אַ גוי אַ קאנצעליסט פון גערליכט, וועלכער האָט נישט קיין חשק אויפצושטיין לעבודת הבורא. ער האָט צייט געהאַט 9 אַ זייגער צו געהן אין ערליכט ריין און דאָ קומט אַ ז׳שיד און קלאָפט יעדע נאַכט אין זיין טיר. ער האָט זיך פֿאר קיינעם נישט וויסנדיק געמאַכט, ער וועט שוין דעם זשיד אַנלערנען און מיט דעם שטילן זיין טרפה בלוט. ער האָט אים אַפֿגעווארט און אים פלוצלעך באַפֿאַלען אין מיטן קלאָפֿן, האָט ער אים גוט צעהאַקט.

מיר אַלע געדענקען גוט די גוואַלד־געשריייען פון יידישע קינדער אין אַלע דורות. זיי האָבן געמאַכט ציטערן און דערשראָקן יידישע הערצער אין גלות. דאָפֿאַר האָבן מיר געמוזט האָבן וועקערס, קלאָפערס, וואָס האַלטען אין איין וועקן, מיר זאַלען זיין וואַך נישט פֿאַרשלאָפֿן. גאָר טרויריק איז אונדז, וואָס די געוועקטע זיינען אויך שוין נישט דאָ.

ר׳ הרשיל נעכימיעס (ר׳ הערשיל דומב)

מ. ה.

לר׳ הרשיל נעחמיאס הייתה חנות טקסטיל גדולה שרוב הקונים בה היו מבריחים את הסחורות לרוסיה הצארית. רוז־וואדוב הייתה על יד גבול בין אוסטריה ורוסיה. בחורף הייתה ההברחה קלה יותר כי הנהר סאן היה קופא ואז הייתה אפ־שרות להעביר את הסחורות. פעם אחת ביום שבת [בשנת תרל״ח] בבוקר יצאה בתו של ר׳ הרשיל לחצר וראתה כי קיר המרתף נפרץ לגמרי והסחורות, תכשיטי הכסף והזהב נעלמו. היא רצה תכף חזרה לחדרו של אביה וסיפרה לו את אשר קרה. אותה שעה היה רבי הרשיל עסוק בלימוד השיעור שלו לפני התפילה. הוא לא התרגש ועצה בשקט כי בשבת אסור לדבר דיבורים של חול. אז היא רצה למשטרה (הז׳נ־דרמריה של אז) והודיעה לה על הגניבה. מיד בא שוטר ושאל את ר׳ הרשיל מי היו קוניו בערב שבת. גם על שאלה זו ענה שביום שבת אסור לדבר דיבורי חול והוסיף לשבת ליד הגמרא מבלי לזוז ממקומו. מובן מאליו שהשוטר חזר למשטרה כלעומת שבא. בעקבות מקרה זה הדביקו לו בני את הכינוי „דומב״ (בול עץ). במוצאי שבת התפלל מעריב, עשה הבדלה ואמר „ויתן לך״ ואחרי כן לקח נר ויצא לר־אות מה שקרה. השוטר בא שוב פעם ור׳ הרשיל מסר לו את כל הפרטים הדרושים. השוטר ענה לו שאילו מסר לו פרטים אלה בבוקר, אפשר היה לתפוס את הגנבים, כי חשדו במב־ריחים שקנו בערב שבת סחורות שונות שודאי הספיקו כבר לחצות את הגבול.

לא זו בלבד שר׳ הרשיל הפסיד הון רב, נגרמו לו צרות ע״י אנשי עירו שמשכנו אצלו חפצים שונים תמורת הלו־אות שקבלו ממנו. אנשים אלה תבעו אותו לדין אצל ר׳ אלעזר רוזין „שומ״ץ דק״ק רוזוואדוב״ יע״א. והמו״צ כתב שאלה בענין זה לרב הג׳ מלבוב, יצחק יהודה שמעלקעש, בעל מחבר ספר ״בית יצחק״, השאלה והתשובה נדפסו בספר ״בית יצחק״, חלק ״חושן־משפט הלכות הלואה״, סימן כ״ב [1].

ר׳ הרשיל נפטר אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ט והשאיר אחריו חמש בנות נשואות, ואלו הן:

1. שרה׳טשי הי״ד אשת ר׳ השיל שטיגליץ ז״ל מרישא,
2. רחל׳ה הי״ד אשת ר׳ אליעזר קינדלר ז״ל מברזיב,
3. רייזלה הי״ד אשת ר׳ איצי מאיר נוסבוים ז״ל ממ־ליץ (גרו ברוזוואדוב),
4. יוכבד ע״ה אשת ר׳ מרדכי אנגל ז״ל מזמיגרוד,

---

1 והנה השאלה:

„ע״ד השאלה באחד שהי׳ לו הון רב נחבא במרתף שלו בערך ל׳ אלפים ר״כ והי׳ בתוכו משכנות הרבה מקצתם שהלוה עליהם בעיסקא עדה״ע ומקצתם בלא עסקיו. והמרתף הי׳ סגור ומסוגר בדלתות ובריחי ברזל ובאו שודדי לילה בליל ש״ק ופרצו החומה והכותל של המרתף ושברו הבריחי ברזל וגנבו כל אשר הי׳ שם. ועתה שואל מה דינו של המשכנות והמלות שהלוה עליהם:

א) תשובה יש לחקור בדין זה. א. [א׳ סעיפים].

. . . ותלוי בראות עיני הב״ד אם המקום שהניחו הי׳ משומר ויכולין להטיל על המלוה שבועה שלא פשע (ואולי הוי שומר שכר בכה״ג. וד׳ יצילנו משגיאות — — —״

התשובה היא מפשמישל שנת תרל״ח [1878] והיא הודפסה בספר הנ״ל שהופיע בשנת תרס״ח [1908] בלבוב.

5. חנה׳לה הי״ד אשת ר׳ יוסף אלימלך רוזנבוים ז״ל מרופצ׳י׳ץ׳ (גרו בהולנד).

ממשפחת ר׳ איטשי מאיר נוסבוים ז״ל שגרה ברוזוואדוב, בעלת שלושה בנים וחמש בנות, נשארו בחיים רק: שרה וינמן בבני ברק ויוסף נוסבוים שגר בתל־אביב. השאר ניספו בשואה עם משפחתם הי״ד (עשרים איש). כן ניצלו שני נכדים צבי נוסבוים, בנו של משה׳לע הי״ד ויוסף וינמן, בנה רחצ׳י וינמן הי״ד.

די משפחה ווייַנמאַן

אסתר ווייַנמאַן

אַליין בין איך אַ געבוירענע אין קולבושוב. נאָר דעם ווי מיין מוטער איז געשטאָרבן בין איך אין עלטער פון 8 יאָר געקומען קיין ראָזוואַדאָוו צו מיין האַרציקער משפחה ווייַנמאַן שמחה און זייַן פרוי חיה בארגער, זייער זון איטשע ווייַנמאַן און דער גוטער און בכבדיקער יוסף בארגער, וואָס איז געווען מיין מומעס פאָטער. די יאָרן וואָס אין בין געווען אין דעם שטעטל, ביי מיין טייערער משפחה, זייַנען געווען די בעסטע, איך האָב זייער ליב באָקומען ראָזוואַדאָוו, איר יוגנט. עס איז ממש נישט צום באַשרייַבן די ליכטיקע און קלוגע יידישע בעל־הבתים, און די איידעלע און האַרציקע יוגנט. די יידישע סוחרים, די ארבעטער און אַנדערע.

פלוצלינג איז אַנגעקומען אַ וויסטע כמארע און געמאַכט אַ חורבן פון אַלעם, וואָס האָט אַזוי פיל מי און כח געקאָסט.

אוי, וועלן איך דערמאָנען זיך וויפל חן האָט דאָס אַלץ געהאָט, שרייַט דאָס האַרץ אין מיר: אין זכות פון אייער גוטסקייט, איידלקייטן און אייער פיל צדקה ווי אויך צוליב אייערע אַנדערע גוטע טאטן, זאָל אייך די רוּ זיין ליכטיק און גוט. אייך ווי אַלע אַנדערע ראָזוואַדאָווער קרבנות.

איך בין געבליבן אַ קליינער שיין. אָבער מיין האַרץ ברענט מיט אַ שטאַרקן פלאָם, און איז פול מיט גוטס און ליכטיקייט פאַר אייך.

MAX J. SALZ

מלך יהודה זאלץ

(24.XII.1888–5.III.1963)

He was the son of Schmueil and Leah and brother of Rivkale.

Max Salz studied Fine Art at the Vienna Royal Academy of Art.

His entire life was dedicated to art and science.

He played the violin with great skill.

By profession he was a portrait artist, and he also had spent some years as Art Director for an advertising agency.

He had numerous granted patents from the U. S. Patent Office.

He was a pioneer in the invention of Talking Movie Pictures in 1920, many years before it was on the market.

מלך יהודה זאלץ

He was one of the first to invent an Electrie Shaver and he received many patents on different types of shavers.

He had a patent for an Electronic Color Fascimile Camera which makes pictures without film by electrostatic process.

He had patents on Color Television and many other items too numerous to mention.

During World War II he submitted inventions for the defense of the United States.

The last moments of his life were spent painting a portrait in his Art Studio.

of MAX J. SALZ one can truly say . . .

"TRUE GREATNESS WITHOUT FAME"

Adolf Aussubel

אלימלך זלץ (מקס), צייר חובב עם תמונותיו. בשורה הראשונה: השני מימין הרבי ר׳ הרשלה. בשורה השנייה: היהודי בטלית — אביו של הצייר.

מלך יהודה זאלץ ע״ה

(24.12.1888—5.3.1963)

דער מאַן פון לייטשע און דער פארערטער טאַטע פון חנט־
ש זאַלץ, דער זון פון לאה און שמואל זאלץ ע״ה.

שטודירט אין דער ווינער ראַיאַל אקאַדעמיע קונסט און מאַלעריי. ער האָט זיין גאַנץ לעבן אָפּגעגעבן זיך מיט קונסט און ווייסנשאַפט. זיין באַשעפטיגונג איז געווען קונסט־מאלעריי און פאַר אַ צייט איז ער געווען קונסט־דירעקטאַר אין אַ רעקלאַמעאגענציע.

ער האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט ווייסנשאַפט, געמאַכט ערפינדונגען און אַסך פון זיינע ערפינדונגען האָט ער פאַ־
טענטירט.

ער איז געווען דער פּיאָנער פון „ריידעוודיקן קינא״ נאָך אין 1920, לאַנג פאַר דעם איידער עס איז ארויס אויפן מאַרק. געווען דער ערשטער ערפינדער און פאטענטירטער פון עלעקטריש שייווער, האָט אויך פאטענטירט א קאמערא וואָס האָט געמאַכט קאַלירטע בילדער אָן צו באַנוצן פילמס, ווי אויך פון קאלירטע טעלעוויזיע. געמאַכט ערפינדונגען אין צייט פון צווייטן וועלט־קריג פאַר דער פארטיידיגונג פון די פאַרייניקטע שטאטן.

אדאלף אוסאיבל

משפחת כץ (מאיר סטאלער)

צבי כ״ץ

משפחת כ״ץ (מאיר סטולר) 1938 — מכניס אורחים — ושני בניו : ד״ר אברהם (משמאל) וצבי ואשתי הינדה

אבי, מאיר כץ ז״ל, נולד בעיירה קטנה בפולין הקונגרסאית ובעודו ילד היגר עם הוריו (צבי ופיגא מלכה ז״ל) לרוזוואדוב, שם השתרש, הקים את משפחתו ובנה את ביתו. את השכלתו היסודית קנה „בחדר״, אבל לא הסתפק בזה ובכוחות עצמו השתלם בתלמוד והגיע לידיעה מעמיקה בו. באותו אופן למד את יסודות הכתב הלועזי והחשבון. יהודי דתי היה והיה מקיים את המצוות הלכה למעשה.

ידועה הייתה מידת הכנסת האורחים שלו. ביתו היה פתוח לפני עניים, והוא היה מלינם למרות אי הנוחיות הנגרמת בשל כך לכל המשפחה.

היה ידוע כמצניע לכת, ונקי כפיים, על כן לידיו היה איר־גון בני רוזוואדוב בניו־יורק מעביר סכומי כסף לחלוקה בין הנצרכים.

אמי, הינדה כץ לבית שפיץ, הייתה לו רעיה נאמנה, צופיה הליכות ביתנו ומחנכת את הילדים באהבה ובמסירות. הורי מתו בנכר, בערבות סיביר, בסבל ובמחסור.

מוניק אברהם (קראפף) ז"ל

אריה גרינבוים

ידוע היה מוניק אברהם (הנקרא, מוניק קרופף הסניור) כאחד המעורבים בחיים הצבוריים ברוזוואדוב.

לאחר הגירוש האכזרי של יהודי עירנו ע"י הגרמנים בסוף שנת 1939, מצאה לה משפחת אברהם, כרוב יהודי רוזוואדוב, מקום מקלט בעיר לבוב שהייתה אז בידי ברית המועצות, אולם לא לזמן רב. בקיץ 1940 היגלו השלטונות הסובייטיים את פליטי מערב פולין לארצות רוסיה הרחוקה ובין היתר גם את משפחת אברהם.

לאחר טלטולים רבים, הגיעה משפחת אברהם יחד עם עוד 300 יהודים למקום המיועד בסיביר, בחבל אומסק; היה זה יער סיבירי, בו עמדו 3 צריפים, בהם שוכנו כל האנשים.

תנאי המגורים היו ללא נשוא. העבודה ביער הייתה קשה

מוניק אברהם קרופף

עד למאד ולא נראה היה כל מוצא ממצב זה. אין פלא שהיאוש השתלט על כולם. הראשון בין המתאוששים היה בן עירנו מוניק אברהם, אשר התחיל במבצע עידוד. הוא היה מדבר על לב האנשים כי אין להתייאש וכי אחינו בני ישראל בעולם הרחב, וכל העולם הדמוקראטי לא יעזבו אותנו לנפשנו.

אנשי המחנה היו מתאספים סביבו לאחר יום עבודה קשה ושומעים מפיו דברי נחמה ועידוד.

יותר משנה נמשכו החיים במחנה זה, עד לפרוץ מלחמת הגרמנים נגד ברית המועצות. בספטמבר 1941, כתוצאה מהסכם בין ממשלת הגולה הפולנית ובין ממשלת ברית המועצות שוחררו כל הגולים ממקום ההסגר, פרט למשפחת אברהם.

אכן, זכרו לו למוניק אברהם השלטונות את מעשיו והתנקמו בו. חדשים רבים נוספים היה עליו ועל משפחתו לשבת במקום נידח זה. ורק אחרי השתדלויות מרובות מטעם הנציגות הפולנית, שוחרר גם הוא ומשפחתו, אולם בגלל החורף לא היה יכול לצאת את סיביר ונאלץ להשאר בעיירה סיבירית, לא רחוק ממקום המחנה.

בעיירה זו נתמנה מוניק, מטעם הצירות הפולנית, כנציג התושבים הפולניים, אולם שוב לזמן קצר. לא עבר זמן רב והיחסים בין ממשלת הגולה הפולנית, לבין ממשלת ברית המועצות, נותקו ורוב אנשי הנציגות הפולנית ברחבי רוסיה נעצרו וביניהם גם מוניק אברהם. לא עמד לו למוניק הכוח לשאת בסבל נוסף. וממקום מעצרו לא חזר. הוא לא זכה לראות בהתגשמות תקוותו ודברי העידוד שלו.

יהא זכרו ברוך!

דמויות מן העבר

מגר. אֶה טוז'ינסקה

מגיסטר ליאון סיגל, רוקח שיחד עם אשתו הצעירה התיישב ברוזוואדוב ביולי 1910. תחילה פתח בית מרקחת בקרבת מנזר הקאפוצ'ינים ואחר כך העבירו לכיכר השוק. בתקופת מלחמת העולם הראשונה היה זמן קצר פליט בווינה. כשחזר ב־1916, הקים מחדש את בית המרקחת שנהרס עד היסוד ובמשך השנים התגלה כאדם המוכן לעזור לבריות בעצה ובתמיכה כספית מבלי להתחשב בדתם. לא זו בלבד שהיה מחלק תרופות חינם אלא היה מסייע להם גם במזון־מנים. במשך שנים רבות היה משלם לביילה ביק החלבנית כדי שתספק חלב חינם למשפחות מרובות ילדים וחסרות אמצעים.

הוא היה חרוץ מאד ומלבד עבודתו המקצועית עסק גם במחקר. אדוק לא היה אולם בחגים היה מבקר בבית הכנסת והיה שומר על המסורת. הוא תרם לבית הכנסת פרוכת קטיפה רקומה להפליא ובשביל חניכי חדר עניים נידב נעליים. בבית המרקחת הייתה תלויה קופסה של קק"ל שלעתים קרובות ביותר היה הוא עצמו משלשל אליה מטבעות.

מכיון שילדיו ניספו, אימץ ב־1917 יתומת־מלחמה ולה הקדיש את כל אהבתו. הוא מת בשנתו ה־56, ב־1932 והל־וייתו הייתה הפגנה ממש של רגשות תושבי העיר והכפרים הסמוכים.

ד"ר יוסף אייזנברג, עו"ד שהתיישב ברוזוואדוב ב־1900. בזמן מלחמת העולם הראשונה שהה בווינה, אחר חזר לרוזוואדוב ושם ניהל משרד עו"ד, עד סוף חייו. אחרי מותו ניהל את המשרד בנו אֶדֶק. הוא נטל חלק פעיל בעבודה סוציאלית, בעיקר במפעל העזרה לעניים המאורגן ע"י ה־ג'וינט.

ד"ר אדולף הוכשטים, רופא. התיישב ברוזוואו־דוב אחרי מלחמת העולם הראשונה. היה אדם עדין ביותר, רגיש לאסונותיהם של אחרים. עזר תמיד לאלה שהיו זקוקים ביותר לעזרה. אהוב על כולם. הכל העריכו בו את הרופא והאדם. אחרי מות אשתו נטש את רוזוואדוב.

ד"ר יעקב ריק, עבר מאולאנוב לרוזוואדוב ב־1921. בזכרוני עולה דמות של אדם גבוה, בעל פנים מאור־כות ושפה משתפלת ומעליה היה תקוע תמיד סיגאר. רופא ודיאגנוסטיקאי מצויין ואדם נפלא המוכן תמיד לתת עזרה. בייחוד הרבה לעזור לעניים ולא רק שלא היה נוטל מהם את שכרו, אלא שלעתים קרובות היה מניח כסף מתחת לכרו של החולה כדי שזה יוכל לקנות לעצמו יותר מזונות.

הוא לא ידע מנוח. ביום או בלילה, אם נקרא למיטת חולה, מעולם לא סירב והיה צועד ברגל בסמטאות המלאות בוץ כשמקלו בלבד משמש לו מורה דרך.

אהב במיוחד את הנוער אולי משום שהיה חשוך ילדים. ב־1939, עם פלישת צבאות היטלר, גורש מביתו יחד עם כל האוכלוסיה היהודית ונסע לראדומישל. אולם גירושי יהודים שתכפו אחר כך הביאו אותו לידי ייאוש מוחלט. הוא התאבד באמצעות רעל יחד עם אחותו הזקנה, הגב' בראון.

מגיסטר יונה שפייזר. במשך 15 שנים עבדה בבית המרקחת ברוזוואדוב. אשה צעירה בעלת עינים כהות

רוקח ליאון סיגל והבת לוסיה

ועמוקות. היא הייתה מסורה בכל נפשה ומאודה לעבודתה אולם תמיד מצאה גם זמן כדי להשתתף בחוג הדראמאטי שהציג בהצלחה כמה הצגות והייתה פעילה גם בחוג הספרותי. יהודייה נלהבת הייתה, למדה עברית, ובימים הראשונים של ספטמבר עמדה לעלות לא״י. אולם המלחמה סיכלה את תוכניותיה. לאחר שגורשה מרוזוואדוב הגיעה אחרי תלאות לגוז׳מאלוב, מקום מוצאה. היא התאבדה זמן קצר לפני תום המלחמה מפני שלא רצתה ליפול בידי הגרמנים.

ד״ר שוארץ, עו״ד. היה ציוני נלהב. גורש אל מעבר לנהר סאן ולאחר שהגיע ללבוב גורש לסיביר וכאן מת מרעב ומחוסר כוחות.

ואסרשטיין, מיילדת. כשהייתה מופיעה בבית, הדבר בישר תמיד שמחה — הולדתו של ילד. הצטיינה במקצועה.

לאחר שגורשה מרוזוואדוב, עברה את שנות המלחמה ברוסיה. אחרי המלחמה נסעה למשפחתה לאמריקה ושם נפטרה.

ביילה בוק. מחלקת חלב. הייתה נמוכה, שמנה, בעלת פנים עגולות, מעוטרות תלתלים ועיניים כחולות עמוקות. מי לא יזכרנה, עמוסה כדי חלב, מהם הייתה מחלקת משחרו של יום. היא הייתה תמיד מחייכת אף על פי שהיו לה חיים קשים בבית. אביה הישיש, היה עוסק לפעמים בתיקון מטריות. אך היא הייתה מפרנסתו.

מפילכוב או מכאז׳ביצה, היתה סוחבת את החלב. ידיה נתארכו מנשיאת המשא אך לא התאוננה על גורלה. לעתים הייתה רק שואלת אותי: „לושיה, מתי יהיה טוב?״

היא גורשה מרוזוואדוב עם שאר יהודיה, בזמן המלחמה היתה ברוסיה ואח״כ עלתה לישראל והקימה משפחה משלה.

די משפחה עדער

מרים עדער־גרינשטיין

איך האָלט פֿאַר מיין חוב איבערצוגעבן די געפֿילן און בילדער, וואָס גייען זייער אָפט פֿאַרבי, ווי אַ וואַכענדיקער חלום פֿאַר מיינע אויגן.

איך וויל איבערגעבן אַ ליכטשטראָל פון מיין געבורטאָרט: די משפחה עדער. דער פֿאָטער, אַ ייד אַ למדן לויטן דעמאָלטיקן סטיל, געזעסן על התורה ועל עבודת הבורא. מיט פֿרנסה האָט מען זיך יאָקאָש אַן עצה געגעבן, וואָס אמת מ׳איז דוקא נישט געווען רייך, מען איז אָבער געווען רייך מיט וויסנשאַפֿט, מיט עכטע יידישע מידות טובות און מעשים טובים. די משפחה איז באַשטאַנען פון 5 קינדער, דער עלטסטער זון פייוול איז געווען רעליגיעז, אָבער אויך נאָצאַנאַל. אַ מתמיד. זיך געלערנט און אויך געלערנט אַנדערע, אויסגעפירט אַ פּיאָנעריישע — חלוצישע פליכט נישט על מנת לקבל פרס. נישט געקאָרגט קיין צייט און קיין מי. נאָר דעם שליסן דאָס געשעפט, פלעגט זיין ווויינונג פֿאַרוואַנדלט ווערן כמעט אין אַ בית המדרש, אַ דאַנק זיי פרוי רחל, וואָס האָט אים צוגעהאָלפֿן. מיט זיין גרויס אנערקענונג ביי די נאָציאָנאַל געשטימטע בעלי־בתים און ביי דער גאָנצער יוגנט, וועלכע פלעגן מיט גרויס פֿאַראינטערעסירונג אויסהערן זיינע פארטראגן וועגן תנ״ך־ישע און פאלעסטינאגראפישע פראָגן.

אויך זייער טאָכטער מרים האָט באַוויזן נישט אָפּצושטיין פון איר ברודער, הי״ד. מיט איר איינגעבוירענער טיכטיקייט אין נאָציאָנאַלן באַווייסטזיין, פלעגט זי אַרגאַניזירן אין גאַנצן היים יוגענטלעכע אין שכנותיקן וואַלד, די עלטערן זאָלן נישט וויסן, דאַרט געפירט פֿאַרזאַמלונגען, און אַליין האָט זי אויך פֿאַרלאָזט די היים און אַוועק קיין ארץ־ישראל אין אַזוי ניצל געווארן פון נאַצישן גהנום.

פּייוול עדער הי״ד

בעזשע רייך

דער קולטורעלער אויפשטייג אין ראַזוואַדאָוו האָט זיך אַנגעהויבן, וועו עס איז אויסגעוואַקסן דער אינטערעס פֿאַר העברעאישער ליטעראַטור צווישן די יוגנטלעכע. דער ציוניזם האָט בעהערשט די יוגנגט און זי בעגייסטערט — ס׳האָבן זיך דערהערט ש. פרוגס נאַציאָנאַלע לידער אויף די שפּאַציר־וועגן שבת נאָכן שלאָף. ביאליקס שירים האָבן זיך געטראָגן אין דער לופט. אָט די באַגייסטערטע שטימונג האָט אויך דערגרייכט צום בית המדרש. די יוגנג בחורים האָבן באַלד איבערגענומען די פּירערשאפט אין דער ציוניסטישער בעוועגונג, וואָס גאָר אַ סך פון זיי האָבן שפּעטער געהאָלפֿן אין בנין ארץ ישראל. די בית־המדרש יוגנט האָט געגעבן דער שטאָט אַ שם טוב, צווישן זיי איז פּייוול עדער ע״ה גע־וועו איינער פון די איידלסטע און האַרציקסטע. ער איז גע־וועו איינער פון די פֿלייסיקסטע עברית־לייענער, ער האָט ביאַליקס שירים געקענט אויף אויסווייניק — פֿונקט ווי גאַנץ תהילים. ער איז געווען דער אמתר שמח בחלקו פֿאַר זיך אַליין — אַבער פֿאַרן כלל ישראל איז ער געווען אַ גוואַל־טיקער פֿאַרלאַנגער. ער האָט אַליין פֿארפאסט שירים, וואָס זיינען געווען אויסגעקענטן מיטן יידישן צער. ווי ער האָט זיך געגריבלט אין דער גמרא, אַזוי אויך מיט התלהבות געג־ריבלט זיך אין בערדיטשעווסקיס, יהודה לייב גארדאָנס ווערק. געפֿירט וכוחים מיט זיינע פּריינד יעקב מאיר שטאַרק ע״ה, יחיאל שפּערגעל און אַנדערע בית־המדרש ידידים אין ענינים העומדים ברומו של עולם או ברומה של יהדות. מענטשן וואָס האָבן פּייוולען נישט גוט געקענט האָבן אים געהאַלטן פֿאַר שוטק — דאָס איז געווען די קליינשטעטל־דיקע איידעלע תמימותדיקייט. וואָס אַ סך בית־המדרש בחו־רים אין יענער צייט זיינען געווען געשלאָגן מיט דער מחלה. די השכלה האָט מיט דער צייט געהיילט. פּייוול איז געבליבן בייַ זיין פֿאַטערס אמונה, וואָס זייערע הויפּטשטריכן זיינען געווען תורה און דרך ארץ. פּייוול עדערס שיעור, וואָס ער האָט געלערנט, איז געווען עבודת השם, אַבער אויך פינסקערס „עמאנציפּאציע״ איז געווען כולו תכלת. אהבת ישראל מיט ארץ ישראל איז ביי פּייוול געמאָנגען צוזאַמען בלב ונפש. דער רעיון הציוני איז געווען ביי אים בלויז אַן אָנהויב — אַן אָפּתחלתא דגאולה, ער האָט געגלויבט באמונה שלימה בביאת המשיח — ער האָט אָפּילו נישט מורא געהאַט צו זאָגן, אַז מיר זענען אַן אָתה בחרתנו־פֿאַלק און אויך נישט מורא געהאַט געסטעמפּלט צו ווערן אַלס אַ פאַנאַטיקער, דאָס האָט ער איינגעזאָפּט אין זיין יוגנט פון זיין פֿאָטער בנימין מלמד ע״ה, וואָס איך אַליין האָב ביי אים אייניקע זמנים געלערנט — דאָס איז געווען דער בעסטער מלמד. ער האָט וויניקער געשלאָגן פון אַנדערע מלמדים — און אפשר האָט ער דעם כח דערצו ניט געהאַט ? אַבער קיין כעסן איז ער זיכער נישט געווען. דאָרט האָב איך דאָס ערש־טע מאָל געזען פּייוולען שוין אַלס 13־יעריקן בחור, וואָס האָט שוין געלערנט אין בית המדרש. ער פלעגט אינדערהיים ליב האָבן שניצן אַדער מאָלן. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען אַ קריגס־געפֿאַנגענער אין רוסלאַנד, נאָר זיין צוריקקומען האָט ער געהייראט קיין קאַנצ׳וגא (Kanczuga) נעבן דינוּוו. אומגעקומען איז ער פון דער רוצחישער דייטשער האַנט.

אריה פלוס

שמעון

בן שלמה ובלומה, נולד בשנת 1903, בעיר רוזוואדוב. ריכז את הפעולות הציוניות בעירו. ערך נשפים וערבי קריאה וביים מחזות. כמו כן עזר לחברים בקשייהם החמריים. עלה לארץ בשנת 1935 והחל בעבודות שונות. כעבור שנה הצ־טרפו אליו אשתו ובנו. מצב העבודה בארץ היה קשה באותה תקופה אך לא איש כמוהו ירתע מקשיים. הוא לא מאס בעמל כפיים ונגד מיריחו ועד רפיח. אחת לשבועיים היה חוזר הביתה ורבה הייתה אז שמחתו. מעולם לא התלונן.

בשנותיו האחרונות עבד ב„הדסה" ונתחבב על חבריו לעבודה, ועל הממונים עליו. היה ידוע כבעל מזג טוב. מאז בואו לארץ היה חבר ב„הגנה" ואחרי עבודתו היה יוצא לש־מירה כמה פעמים בשבוע, באיזורים השונים. כשהוכרז על הקמת מדינת ישראל גדולה הייתה שמחתו, אך תמיד היה אומר: מי יודע איזו משפחה בוכה היום על מות בנה. אולם הוא עצמו לא נרתע והיה הולך למקומות המסוכנים ביותר. בהר הצופים עבד במשך היום בבית החולים, ובלילה בש־מירה. כשניסו להשפיע עליו שלא יסכן את נפשו ולא יעלה להר הצופים היה עונה: „אם לא למקום הזה אז למה לנו כל החיים?"

אריה פלוס
נפל בירושלים במלחמת השחרור

בנציון צנגן

ד. ש.

צנגן בנציון נולד ב־1901 ברוזוואדוב. בן 17 התחיל ללמוד לקראת סמיכות לרבנות. אחר כך התמסר ללימודי חול וניגש לבחינות בגרות כתלמיד אקסטרני. מאז 1922 כתב מאמרים ורצנזיות והיה מתרגם יצירות מספרות העולם בשביל „לעמ־בערגער פאלקסשטימע" „יידיש ליטעראריש קאלענדאר", „ליטעראריש בלעטער", „ארבעטער־וועלט", „פאלק און לאנד", „טאגבלאט", „מארגן". הוא גם התחיל בחיבור מילון עברי־פולני־יידיש, אך לא סיימו.

לפי פנקס גאליציע, 1945, עמ' 244 בהתחלת מלחמת העולם השניה הגיע ארצה. עבד ב„דבר". מת באופן פתאומי.

משפ' שמואל ליב גלאנץ

משפחת ירחמיאל קאנארעק

י. גאלדמאן

ירחמיאל קאנארעק האָט געהאַט 12 קינדער, דערפון 8 זין; פון זיינע 14 גיטער האָט ער יעדן קינד געגעבן איינס מיט אַ פאַלאָץ (dwor) אָבער אַ טייל פון זיינע קינדער זענען געווען שלעכטע פערוואלטערס פון זייערע גיטער.

ער (ירחמיאל ק.) דער ייד מיט דער לאַנגער ווייסער באָרד איז געווען דער פרעזעס פון קרייזראט (Wydział Powiatowy) אין טארנאָבזשאג (Tarnobrzeg) איין זוהן משה׳לה געבוירן אין גיט סקאָוויעזין (Skowierzyn) האָט באַקומען דאָס גיט אין דזיערדזיאווקא (Dzierdziowka) ווו דער פאָטער האָט אויפגעשטעלט אַ צעגיעלניע פון גאָר גרויסן מאסשטאב. אָבער דער זון האָט צו דעם נישט געטויגט און די פאַבריק האָט באַנקראָטירט, אַדער — ריכטיגער געזאָגט, משה׳לה האָט באַנקראָטירט בערך 3—4 יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה אויף א סומע פון 300 טויזנט קראָנען (בערך 60 טויזנט דאָלער) משה׳לה איז אָנטלאָפן קיין טערקיי. דאָרט האָט ער זיך אויסגעלערנט די טערקישע שפראָכע אין וואָרט און שריפט. אין דער צייט וואָס משה׳לה האָט געלערנט טערקיש האָט דער „טאטונציו" (Tatunciu) אויסגעקויפט די וועקסלען און משה׳לה איז צוריקגעקומען.

משה׳לע וועלט אַ טויער אין דער פוילישער פויערן־פאַרטיי און העלפט אַרגאַניזירן פילסודסקין די פוי־לישע לעגיאָנען (1914). אויף אים קוקנדיק האָבן אַ סך פויערן פון זיין גיט צוגעשטאָנען צום פוילישן מיליטער. פאַר זיין אָנטייל אין די קאַמפן האָט ער אין פרייַען פוילן באַ־קומען די אויסצייכענונג „ווירטוטי מיליטאַרי" און באָזעצט זיך אין וואָרשע וווּ געווען וויייטער אַ טויער פון דער פויע־רים פאַרטיי „פּיאַסט" און אַ מקורב פון פילסודסקין און אַ טויער פון דער סאָנאציע. ביז זיין טויט געטראָגן אַ שפּיץ־בערדל, און אין דער קלאַפע פון רעקל דעם אָפּצייכן „ווירי־טוטי מיליטאַרי". געשטאָרבן איז ער אין יאָר 1938.

דער פאָטער האָט נאָך בעת דער ערשטער מלחמה פאַר־קויפט אָלע גיטער (פאַר האָלב־אומזיסט, 4 מיליאָן קראָנען). דאָס געלט איז מיט דער צייט דעוואלואירט געוואָרן און דאָס גאַנצע זיין גרויס פאַרמעגן איז פאַרלוירן געגאַנגען.

אין Głos Gminy Żydowskiej, ארגאַן אריסגעגעבן דורך דער וואַרשעווער קהילה, נר׳ 8 פון 1938 יאָר געפינען מיר אַ נעקראָלאָג, נאָכן פאַרשטאָרבענעם יעקב קאנארעק, דעם זון פון ירחמיאל. געבוירן איז יעקב 26.1.1876 אין גוט אַג־טאניוו (Antoniów, טארנאָבזשעגער קרייז), וואָס האָט גע־הערט צו זיין פאָטער. דער פאָטער איז געווען אַ מתנגד, אַ קענער פון תלמוד. און דער יוגנט איז יעקב אַריינגעט־רעטן אין דער פוילישער פאַלקס (פויערים) פאַרטיי. אין די יאָרן 1901/2 איז ער געווען דער אַריסגעבער און רעדאַק־טאָר פון Głos Ziemi Sandomierskiej, דעם ארגאַן פון דער פאַרטיי. אין 1907 איז ער געווען דער געזאַראַל־סעקרעטאָר פון דער פויערים פאַרטיי, פּיאַסט. ער איז באַשטראָפט גע־ווארן דורכן עסטרייכישן געריכט פאַר באַליידיקן זיין מא־יעסטעט, דער קייזער פראַנץ יאָזעף, און דערפאַר געמוזט פאַרלאָזן עסטרייך און אַריבער קיין פראַנקרייך, ווו ער האָט מיטגעאַרבעט מיט דער פוילישער פאַליטישער עמיגראַציע.

נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה טרעט ער אַריין דעם 6.8.1914 צוזאַמען מיט זיין זון העניריק און די לעגיאָנען פון פילסודסקי אין דער ערשטער בריגאַדע. ער אוואַנסירט אויף פאַדפאָרוטשניק און שפּעטער פאַרוטשניק. נאָך דער מלחמה אַרבעט ער אַ שטיק צייט אין פוילישן קריגס־מיניס־טעריום און באָזעצט זיך אין וואַרשע. ער — הגם אַ אסימי־לאַנט — שעמט זיך נישט מיט זיין יידישקייט און פאָרן טויט האָט ער זיינע זין געבעטן נישט שמדן זיך. ער איז געש־טאָרבן דעם 6.8.1938 און געקומען צו קבר ישראל אויפן וואַרשעווער יידישן בית עולם (אקאַפּאָוע־גאָס). ער איז געווען דער ערשטער, וואָס איז געקומען צו קבורה אויף דעם ספעציעלן אָפּטייל פון בית עולם, וואָס די יידישע קהילה־פאַרוואַלטונג האָט אין דער צייט באַשטימט פאַר די קעמפער פאַר פוילנס־פרייהייט.

חיה־קלארא סענדראוויץ־פריד

י. ג.

חייטשע סענדראָוויץ׳ איז געווען די דריטע (חוץ רחלה בוך און עטקע פייער) הויפטראליסטקע פונ׳ם אמאטארן־קלוב נעבן פעריין „בית־יהודה". חייטשע האָט מיטגעשפּיעלט אין אַסך פּיעסן (מייסט אפערעטקעס), אָבער אַמבעסטען

האָט זי זיך אויסגעצייכענט אין דער זער שטאַרקער ראָלע פון אננא אין „פערי־פערי־ע" פון פריץ לאנג.

יהי זכרה ברוך!

הערש סענדראוויץ׳

י. ג.

הירש סנדרוביץ, השוער של קבוצת „טרומפלדור", כחייל בצבא הפולני

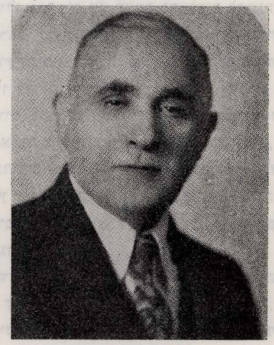
אָ גוטער ציקליסט, באַקומען אַן אויסצייכנונג, אָ בעכער, בעת אָ ציקליסטן פאַרמעסט אין טארנע.

הערש סענדראָוויטש איז געווען אָ לאנגיעריגער טויער־מאַן אין ספּאָרטקלוב „טרומפּעלדאָר". הערש־העשא האָט געהאַט אַסך פערדינסטן אין די זיעגן פונ׳ם ספּאָרטקלוב.

חבל על דאָבדין!

חנוך קארן

א. אויסאיבל

חנוך קורן — השתקן

אן איבערגעגעבענער מיטגליד און לאַנג־יעריקער קאַסיר־ער פון דער ראַוואַדאַוועד „חברה בני משה הורוביץ" אין ניו־יאָרק.

חנוך אַליין האָט אין אַרטיקל, געשריבן מיט יאָרן צוריק, זיך אַליין אַנגערופן מיטן נאָמען „דער שווייגער". אָזוי איז ער געווען אין לעבן. וויניק געריעדט, אָבער פיל געטון.

א חוץ דעם, וואָס איבער צוואַנציק יאָר האָט ער אָנגעפירט מיטן סעקרעטאריאט און קאַסע פון „בני משה" האָט ער אויך אָנטייל גענומען אין אַלע אָנדערע אַרבעטן, קאַמיטעטן, פון דער חברה. תמיד געווען גרייט צו העלפן א נויטבאַ־דאַרפטיקן יידן, בפרט א ראַוואַדאַוועד.

עוזר רוזן ז"ל

אריה גרינבוים

החדר הקטן על יד בית הכנסת הגדול שימש בימי חול מקום תפילה ל„מניינים" נוספים. בשבת לא התפללו בחדר הקטן, אולם הוא לא נשאר ריק. גם ביום זה התאספו בו בדרך כלל בזמן קריאת התורה, אנשים שרצו „לחטוף" שיחת חולין, לשמוע דברי פוליטיקה מפי יודעי דבר, או סתם לגלגל שיחה על חדשות מחיי העיר.

בזכרוני נחרת הויכוח שהתנהל בחדר זה בשבתות שלפני פרוץ המלחמה:

„התפרוץ מלחמה בין גרמניה ופולין או לא? ראשי המת־ווכחים היו עוזר רוזן ז"ל וייבדל לחיים זיסל זילבר.

הראשון, בנו של הדיין ר' משה ליב ז"ל בעל המוח החריף, היה משתדל להוכיח בתקיפות כי אין מקום למלחמה. היטלר המטורף, היה טוען, מאיים על העולם על מנת לזכות בנצחונות קלים ללא מלחמה. ברגע שהגרמנים ירגישו כי קיימת נכונות להתנגד להם בכח, אז לא יעיזו לצאת להרפ־תקה מלחמתית.

לעומתו היה זיסל זילבר מנסה להסביר בקולו השקט וב־סגנונו המתון, כי אין לסמוך על הגיון ביחס לחיה הנאצית המסוגלת לכל. גרמניה ההיטלרית, הצמאה לדם לא תהסס לפתוח במלחמה אף אם תדע שהדבר עלול לגרום למלחמת עולם שניה.

הצדק היה עם זיסל זילבר. המלחמה פרצה ואנשי עירנו גורשו מכאן ע"י הנאצים לתחום השלטון הסובייטי.

גם עוזר רוזן היה בין המגורשים. הוא הועבר עם משפחתו ב־1940 למחנה הסגר בסיביר ולאחר ששוחרר משם עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה, הוא עבר עם משפחתו לארץ אוסביקיסטן באסיה התיכונית.

סבל רב עבר עליו ועל משפחתו במקום זה. הרעב שפקד בזמן המלחמה מקומות אלו לא פסח על עוזר, אשתו ובתו הבכורה. הם לא יכלו לשאת את הסבל הזה ונפלו חללי רעב בארץ אסיתית רחוקה מבלי לזכות לראות במפלת גרמניה הנאצית.

משפחת רייז

חנה רייז

זוכרת אני את סיום מלחמת העולם הראשונה ואני אז בת 12. חזרנו אחרי שהות של 3 שנים בצ׳כיה, בתור פליטים, לכפר מולדתנו טורביה. אבא שרת בצבא הפולני ואמא נשארה לבדה עם 4 ילדים קטנים כשעליה הדאגה לפרנסה.

בשנת 1918 קיבלה פולין את עצמאותה וגל של אנטישמיות שטפה. עודני זוכרת את הלילה האיום כשצעירים (פולנים) רבים, שיכורים ומפוכחים כאחד ניפצו את שמשות ביתנו בחצות הלילה. הפחד היה גדול וצעקות הילדים בקעו מכל צד. התינוק הקטן כוסה שברי זכוכית בעריסתו. אחרי שלא נשאר אף חלון שלם בכל הבית התעוררו רחמי השקצים הפולניים והם ביקשו מאמא שקים וכרים כדי לעזור לה לסתום את החלונות (הדבר קרה בחודש ינואר, בעוד הקור בעיצומו). המצב בכפר החמיר מאוד ושלוש המשפחות היהודיות אשר התגוררו בו החליטו לעבור לעיר ולהיות בין יהודים רבים יותר. העיר הקרובה, רוזוואדוב, ארגנה כבר קבוצת הגנה עצמית למקרה של פרעות שאמנם לא איחרו לבוא. היהודים אף השיגו נשק. יוצאי צבא ואבי ביניהם אימנו צעירים יהודיים. ביום השוק, כשריכוז הפולנים היה רב, פרצו הפרעות. נשדדו חנויות ונשפכו חביות רבות של יין (הפורעים השקו ביין את הסוסים).

אין ספק שהפרעות תרמו את תרומתם להתעוררות הרעיון הציוני. קמה הסתדרות ציונית שנקראה „פאריין" ומשכה צעירים וגם לא צעירים. חברי התנועה קראו עיתונות ציונית והתחילו להכשיר את עצמם כחקלאים לקראת העלייה לארץ ישראל. כצעד ראשון לקראת העלייה לקחו חלקת אדמה מחוץ לעיר ובהדרכתו של אבי, ברל רייס, שהיה איש כפר, החלו לחרוש, לשתול ולזרוע ירקות. זוכרת אני איך היו היהודים מתפנים מעבודות החנות והסדנה וממהרים לחלקת האדמה כדי לקבל הכשרת מה בחקלאות, כי הרי חקלאים נחוצים בישראל. (אחדים מקבוצה זו עלו מאוחר יותר לארץ ישראל). אנו — הילדים, הבטנו בהערצה על האבות הרוצים להקים עם וארץ משלהם ולא לחיות בפחד מתמיד בין הגויים.

ברוזוואדוב הייתה צומת רכבות וחיילים רבים „האלרצ׳יקים" היו קופצים בין רכבת לרכבת לשעות מספר, תופסים ברחובות יהודים וגוזזים את זקניהם. מלאכה זו נעשתה לא במספריים אלא בסכין כשלעיתים יחד עם הזקן הורדה גם חתיכת לחי. היחידים שהתקוממו היו בחורים מה„ציונים־טישע־פאריין", כל כוחם היה בזריקת אבנים על החיילים המתעללים ביהודים.

לימים נרגעו הרוחות, הילדים שוב למדו בבתי הספר וכדרכם של ילדים שיחקו בכדור רגל. נתארגן מועדון ספורט ע״ש טרומפלדור. יום אחד נזדמנה ברוזוואדוב בתם של קרובי משפחתנו מוארשא וסיפרה לצעירים שהיו מאוגדים במועדון הספורט שקיימת הסתדרות לצעירים ושמה „השומר הצעיר". היא סיפרה שתנועה זו מאחדת בתוכה גם ספורט גם לימודים וגם חינוך. וממועדון הספורט של בנים קם קן „השומר הצעיר" שמספר חבריו הלך וגדל. בתחילה נמנו על חבריו רק בני הנוער הלומד, אבל במשך הזמן נצטרפו גם רבים מבני הנוער העובד. הייתה זו פינת חיים תוססת לנוער שבעיירה. הייתי בקבוצה הראשונה של בנות שהצטרפה לקן „השומר הצעיר". הלבטים היו רבים, גם כבנות בין בנים לא היה זה כל כך פשוט. אבל חיש מהר גדל הקן ואנו הפכנו למדריכות בעלות חובות ותפקידים שונים אשר כולם היו מכוונים לחינוך ציוני חלוצי בעיירה. זוכרת אני אסיפה רבת משתתפים אחת, של הורים ואפוטרופסים, אשר אורגנה לקראת מושבת הקייץ. רצינו לארגן מושבת קייץ גדולה ויפה עם עבודה תנועתית רחבה ולהוציא לחיק הטבע מספר רב ככל שאפשר של נוער יהודי. למטרה זו היה נחוץ סכום כסף גדול אותו רצינו לגייס מההורים והתומכים למיניהם. לאסיפה הוזמנו גם ה„שמאליים" שכוחם היחידי היה בהתנגדות

משפחת רייז

לציונות. באסיפה התפתח ויכוח ער בין החלק הציוני והלא־ציוני וכיוון שזה נגע מאוד לכל אחד מהציונים (גם אם לא כולם התלהבו מהמפעל השומרי להושיב בנים ובנות במו־שבה אחת) עלו התרומות מעלה מעלה ואיפשרו על ידי כך מושבה גדולה ויפה. תרומה גדולה נוספת קיבלנו מהעיריה שהייתה מורכבת בעיקר מגויים ויהודים דתיים אבל אבי שייצג את החלק הציוני, עשה מאמצים גדולים, עד אשר השיג סכום כסף באצטלה של חופשת קייץ לילדים עניים.

מושבה זו הייתה מושבת־קייץ הראשונה של הקן הרוו־וואדובאי, היא הוקמה בסביבה היפה של קולקוב. הייתה זו התחלה טובה למושבות נוספות, בשיתוף עם קנים רבים בס־ביבה שקיבלו אופי „גלילי". מכאן התפתח אחר כך גליל רי־שה־רוזוואדוב שאף נתן חלוצים ומגשימים רבים היושבים בקיבוצים אלה: עין המפרץ, תל־עמל, המעפיל, יד־מרדכי, מר/זביה ועוד. חיי תנועת „השומר הצעיר" היו מורגשים יפה בכל פינות העיר. השבתות היו קודש לפעולות הקן, בחיק הטבע. על כן ליד ארוחת הצהריים המסורתית בשבת ישבו בני הנוער בתלבושת שומרית וגאוות ההורים הייתה על כך. גם החילופים בהדרכה באו לפי הסדר — כשעלתה הבת הב־כורה ארצה קיבל את התפקיד הבא אחריה, אך לצערי לא הספיק הזמן לרכז את המשפחה כולה בארץ, רק 3 הגשימו את המטרה הנכספת (אחי האחד יושב בעין המפרץ והשני ביד־מרדכי). שלושת הצעירים יחד עם ההורים ניספו בשואה.

אחי הצעיר היה בן 16 בלבד ואף על פי כן נלחם עם הפארטיזאנים בסביבות לנצוט, אולם בהגיעו לילה אחד הביתה, גילוהו הגרמנים והרגו את כל המשפחה. לא נשכח את האחיות לאה ובלהה והאח מאיר וכן ההורים ברל והינדה ריין אשר כל תקוותם הייתה להגיע ארצה ולהיות שותפים לבניינה.

משפחה שפילמן

יוכבד לב־סנס

עס איז געווען א שטילע האַרבסט־נאַכט. די יידישע איינווו־נער זיינען געווען איינגעשלאָסען אין צער און יסורים. די לעצטע נעכט האָט קיינער קיין אויג נישט צוגעמאַכט. מען האָט גערעדט פון קאנטריבוציעס און אויסזידלונג. א טער־מינאלאגיע פון קאשמאר. פלוצים איז די שטילקייט פון דער נאַכט דורכגעריסן געוואָרן דורך א שרעקלעכן געשריי און יערמערלעכע געוואַלדן. מיר זיינען געלאָפן אין דער ריכ־טונג פון די געשרייען. וועג מיר האָבן זיך דערענטערט צום אָרט פון די געשרייען, האָט זיך פאַר אונדזערע אויגן אָנט־פלעקט א שוידערלעך בילד:

אונטן ביים ראַטהויז, אין א טייך פון בלוט, איז געלעגן מיט א צעבראָכענעם פוס יענציע שפילמאַן, די טאַכטער פון ר' יוסף שפילמאַן. דאָס פנים טויט־בלאַס פון שרעק און וויי־טאָג און אירע פאַרצויגענע בלויע ליפן האָבן אָן אויפהער געמורמלט: „איך האָב אַנדערש נישט געקאָנט", אַזוי ווי זי וואָלט געוואָלט זיך אַנטשולדיקן. זי האָט אַנגעהויבן דער־ציילן וועגן דער שוידערלעכקייט פון דער פאַסירונג.

„פאַר אייניקע מינוטען איז אַריין צו זיי אין שטוב א יונ־גער ס.ס.־מאַן. ער האָט אויסגעשטעלט אַלע פיר טעכטער מיט דעם ציל איינע צו שענדן. זיין וואַל איז געפאַלן אויף חייטשע. יענציע קלערט נישט לאַנג, זי מוז ראַטעווען די שוועסטער. זי האָט אויסגעקליבן דעם זיכערן טויט: זי שפּ־רינגט צו צום פענסטער, רייסט עס אויף און פירט אויס דעם פלאַן אַזוי שנעל, אַז קיינער האָט זי דערפון נישט גע־קאָנט צוריקהאַלטן. דער ס.ס.־מאַן האָט זיך דערשראָקן און אויך מורא פאר ראסן־שאַנדע איז ער אין דער פינסטע־רער נאַכט אַנטלאָפן.

יענציע האָט נאָר א פוס צערבראָכן. מיר האָבן זי אַריינ־געטראָגן אין שטוב און עס איז שווער צו שילדערן צו יסורים פון יענציעס וויטאָג. מיט א בלאַסן שמייכל אויף איר אייי־דל פּנים האָט זי געזאָגט: עס איז געווען כדאי, איך האָב מיין שוועסטער גערעטעוועט פון נאָך גרעסערע יסורים.

דעם נעכסטן טאָג איז געקומען די אויסזידלונג.

נאָך פיל וואַנדערן איז די משפחה שפילמאַן ענדלעך גע־לונגען אַנצוקומען קיין סטאַניסלאָוואָו. עס האָט זיך זיי גע־דאַכט אַז ענדלעך האָט די זון אויפגעשיינט, אָבער דער אויסברוך פון רוסיש־דייטשער מלחמה האָט זיי ווידער א־ריינגעוואָרפן אין די הענט פון די רוצחים.

וואָס די משפחה האָט אַדורכגעלעבט ביז דער טויט האָט זיי אויסגעלייזט פון פיין איז א פרק פאַר זיך.

עס איז אומגעקומען אַן אייידלע בכבודע משפחה און אַוועקגעריסן פון מיר טייערע פרייַנט. הי"ד.

ינציה שפילמן

יוכבד לב־סנס

היה ליל סתו שקט. הבתים של היהודים היו סגורים ומסוגרים. באותו לילה נדדה שנת יושביה היהודיים. בימים האחרונים הרבו לדבר על גירוש וקונטריבוציות, הייתה אפילו כבר משלחת בעירייה — לאנדסראט — והכניסו הרבה כסף וזהב. יושבים בבתים מלאים יאוש קודר ומהרהרים — מה יביא יום המחרת. שורר שקט מפחיד, רשרוש קל נשמע באויר. לפתע הודיעונו כולם — מבית שממול, מדירתו של מר יוסף שפילמן ז״ל מגיעים אלינו צעקות ויללות מרעישות עולמות. אינני יודעת עד היום איך זה קרה שכולם אחרי רגעים ספורים היינו במקום האסון. על אף איסור חמור לצאת מן הבית בשעה זו. מה ראו עינינו ? — על המדרכה בכניסה לבית של יוסף שפילמן ע״ה שכבה בתו ינציה בלי תנועה, קפואה בתוך הכאב האיום. באותו ליל שמורים גם ישבו בני המשפחה שפילמן מדוכאים עד עפר. פתאם — נקישה חזקה על הדלת וחייל גרמני גבוה נכנס — מעמיד בשורה כל הבנות, בוחר לו אחת מתוכן — הגורל נפל על היה. הוא דוחף באכזריות את כולם למטבח, סוגר אחריו את הדלת. ינציה שומעת צעדיו הגסים המתקרבים אל אחותה, היא רועדת בכל גופה, ינציה לא יכולה יותר — קופצת מקומה שניה. — מוכנה למות אבל להציל כבוד האחות. החייל נבהל בורח ועוזב את קורבנו (ראסענשאנדע).

פצועה הכנסנו אותה הביתה, על פניה העדינות חיוך חיוור מלא סבל ודמעות בשטף זלגו מעיניה. „לא יכולתי אחרת״ רק אלו מלים אמרה ומבט חטוף זרקה על רגלה השבורה והכואבת.

למחרת הבוקר הכריזו על הגירוש. אחרי טלטולים מלאים סבל ויסורים הגיעה משפחת שפילמן לסטאניסלאבוב וכבר נדמה היה שזרחה השמש בשבילה ; אך פרצה מלחמת רוסיה־גרמניה וידּ רצחנית השיגתה שם. נספתה משפחה יקרה לי מאד, אנשים תמימים וישרים, משפחה אצילת נפש. ה״ד.

ינציה שפילמן (משמאל) עם אחותה הניה ואברהם שלייען בן יחיאל גולדמן

משה לסט ז״ל

י. ג.

משה לאסט ז״ל האט געהאט דעם גרעסטן פארדינסט ביים גרינדען דעם ארגון יוצאי ראזוואדאוו אין ישראל. משה איז אייגער פון די דריי זין פון יוסל לאסט דעם באקאנטען האלץ סוחר און באליבטן בעה״ב אין ראזוואדאוו. לייביש איז אלס יונגער בחור אבגעפאהרן קיין אמעריקא און ביידע ברידער : שלמה און משה האבן געהאלפן דעם פאטער ביים ענטוויקלען פון זיין האלץ־מסחר. יוסל לאסט און זיין פרוי חיה זיינען געווען ביי די דארפסלייט זעהר באליבט.

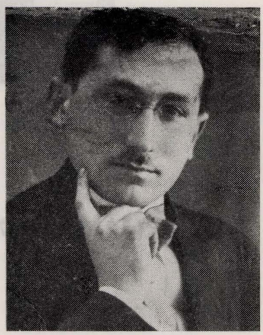
משה׳ס פרוי מיט איהר קליינעם זון, זיינען בשעת דער אקופאַציע פון היטלער־מיליטער ניצל געוואָרן פון גירוש „אַריבער דעם סאָן". דאָס זעלבע גליק וועלכעס האָט זיך דערנאָך אָנטפּלעקט אָלס אונגליק האָט אויך געטראָפן משה׳ס ביידע שוועסטערן סימה ראָזענבערג און רחל׳ה שמידט מיט גדליה ראָזענבערג (סימה׳ס מאָן) און זייערע קינדער. ליידער האָט דאָס זעלבע „גליק" אויך געטראָפן דעם אינגסטען ברודער שלמה. אָלע זיינען זיי אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַציס.

די עלטערע טאָכטער פון סימה און גדליה ראָזענבערג און משה האָבן נאָך דער מלחמה עולה געווען קיין ישראל, אָבער דאַרציץ מיט איר מאָן און זין האָבן זיך דאָ נישט געקאָנט אָקלימאַטיזירען און האָבן עמיגרירט קיין קאַנאַדע.

משה, האָט זיך אָפילו ענטשלאָסען צום 2־טן מאָל חתונה צו האָבן. דאָסמאָל האָט ער חתונה געהאַט מיט א ראָזוואָ־דאָווער אָלמנה. נאָך עטליכע יאָר פון א צופרידענעם פא־מיליע־לעבן האָט משה אויסגעהויכט זיין נשמה.

דער ועד יוצאי ראָזוואָדאָוו, די מערכת אין ישראל און ועד הספר אין אַמעריקע טרויערן איבער זיין פריהצייטי־קן טויט און דעריבער וואָס ער האָט נישט זוכה געווען צו זעהן דעם „ספר־ראָזוואָדאָוו".

חבל על דאבדין וכו׳!

גדליה רוזנברג
(גיסו של משה לאסט ז״ל)

סימה רוזנברג (מבית לאסט)

צבי־הרמן זילבר ז״ל

יעקב גולדמן

צבי־הרמן זילבער, א אַנגעזעהענער און געשעצטער בירגער פון דער ראָזוואָדאָווער יידישער קהלה. ווען דער ציוניזם האָט זיך אַנגעהויבן איינווארצלען אין ראָזוואָדאָוו איז הער־מאַן זילבער געווען אייגנער צווישען די ערשטע. בשעת עס איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע ציונישטישע אַרגאַני־זאַציע איז הערמאַן זילבער אויסגעוועהלט געוואָרן אָלס פרעזעס.

הערמאַן זילבער, האָט זיינע קינדער און ספעציעל זיינע ביידע זיהן פון זיינע ערשטע פרוי סימה געבאָרן פערלמאַן ז״ל ערציגן אין ציוניסטישען זין. ביידע זיהן, בעריש ז״ל און משה (דער יעצטיגער פרעזידענט פון חברת בני משה האַראָוויץ אין אַמריקע) האָבן פאַר דעם 2־טן וועלט קריג זוכה געווען עולה צו זיין אָלס חלוצים קיין ישראל, אָבער זיי זענען נאָך א געוויסע צייט צוריק פאַרבלאַנדזעט געוואָרן אין דער אלטער הימאַט. משה (כנוי משה׳נקה) איז געלונ־גען צו עמיגרירען קיין אַמריקע און בעריש (וועלכער האָט

אינצווישען געהייראטעט) איז פאַרוואַרפן געוואָרן ביים צווייטן וועלט קריג מיט זיין פרוי קיין לעמבערג. דער־זעלבער גורל האָט געטראָפן הערמאַן זילבער מיט זיין 2־טער פרוי פייגה־לאה מיט זייערע 3 קינדער און בעריש מיט דער פרוי זענען ליידער פאַרבליבען אין לעמבערג און דער אכזריות׳דיקער גורל האָט זיי דאָרט דערגרייכט.

יהי זכרם ברוך!

משפחת צבי זילבר

מג״ר אברהם־ראמאן עלענבויגן

י. ג.

נוטע מידות מיט מסירת נפש

בשעת מיר שרייבן דעם יזכור־בוך פון אונדזער שטאָדט איז אונדז דערגאַנגען אַ ידיעה, וועלכע האָט געמאַכט אַ מהלך פון אַנטוווערפן (אין בעלגיען). די ידיעה לויטעט: אַז דו — ראַמאַן עלענבויגען האָסט (בעת דער נאַצי־אוקופאציע) אַרײַנגעשיקט אין געטאָ יאנוב־לעמבערג פאַקעטן מיט לעבענסמיטעל פאַר בעקאַנטע און סתם שטעטישע. אַ טייל האָסטו דערהאַלטן זייער לעבן נור פאַר אַ געוויסע צייט, אַ טייל זיינען לעבעדיק געבליבן — אַ דאַנק דיר. ליידער האָסטו אַליין דיין לעבן נישט געקאָנט רעטן.

אָבער די וואָס ווייסען פון די דאָזיגע מעשים, די דירעקטע — און אויך מיר די אינדירעקטע עדות פון דיינע שענע מעשים, זיינען שטאַלץ דעריבער און וועלן דיך נישט פאַרגעסן.

יהי זכרך ברוך!

מג״ר אברהם ראמאן עלענבויגן

אברהם אויסאיבל ז״ל

י. ג.

ביסט מיר געווען אומבאקאַנט און דער אַכזוריות׳דיקער גורל האָט געפסקנט, אַז מיר זאָלן אויך ווייטער בלייבן אומבאקאַנט, אַבער טראָצדעם האָט ביי אונדזער געמיינ־

א. אויסאיבל

זאַמער געזעלשאפטלעכער צוזאַמענאַרביט געהערשט אַ זעלטענע האַרמאניע. ביידע האָבן מיר געהאָט דעמזעלבן ציל: א) העלפן דער שארית הפליטה פון ראַזוואַדאַוו, וועל־כע איז גראַד צו דערזעלבער צייט געקומען פון פוילין קיין ישראל; ב) פאַראייביקן אונדזער־פארהעלטניסמעסיק קלייניע קהילה, וואָס איז באַקאַנט מיט איר קולטור אַרבייט בעיקר בשטח הציונות והחלוציות.

מיט בערך 4 יאָר צוריק האָבן מיר באַשלאָסן, מיט גע־מיינזאמע כוחות צו פאַרווירקלעכן דעם לאַנגיעריקן חלום פון שרייבן דעם יזכור־בוך פון ראַזוואַדאַוו. עס האָט אויך ביי דעם שווערן ענין געהערשט א הארמאניע אַן שום דיס־אַגאנסן. און וועָן מיר זענען שוין געווען גאָר ווייט אַוואַג־סירט אין דער הייליקער אַרבייט, האָסטו, טייערער פריינט, אונדז פאַלאָזט אויף אייביק.

איך האָף, אַז אין די נאַנסטע טעג וועלן יוצאי ראַזוואַדאַוו אין ישראל און אין דער גאַרער וועלט לעזן דעם ספר הזכרון צו וועלכען אַלע אַן אויסנאַם בענקען. זיי אַלע וועלן צווישן אַנדערע אויך לייענען דיין הערלעכן שיר „אלה אזכרה״ און דעם פרעכטיקן מאַמר צום אַנדענק פון אונדזער באַליבטן ר׳ איציע מאיר׳ל, באַקאַנט אונטער דעם נאָמען „דער קליינער שמש׳ל״. אַלע וועלן דאָס לעזן, אַבער ליי־דער דו שוין נישט.

יהי זכרך ברוך!

יצחק שכטר ז״ל

יעקב גולדמן

ערשט מיט אַ פאָר טעג צוריק בין איך געוואויר־ע געוואָרן, אַז דו, טייערער פרייַנט, ביסט אַוועק פון אונדזי אויף אייביק. וועָן דו ביסט — מיט בערך אַ יאָר צוריק — דאָ גע־וועָן, האָב איך נישט געוועכטן, אַז איך וועל שוין קיינמאָל נישט קאָנען אויפשרייבן דיין נאָמען אַן די צוויי שרעקלעכע אותיות „ז״ל״.

בלויז דעם דאָזיקן קורצן הספד איז מיר מעגלעך געווען צו איינשליסן אין בוך וואס איז שוין געווען אין דרוק.

געווען איז דאָס אין יוני 1950, נאָכדעם ווי איך בין נאָר וואָס געקומען קיין ישראל, האָט מיר דאָמאָלס — דער תמיד רירעוודיקער עסקן ציבורי משה לאסט (ליידער אויך שוין א ז״ל) געצייגט א בריוו פון דיר מיט א צושריפט צו מיר, אַז דו אַלס סעקרעטאַר פון חברת בני משה האָראָוויץ אין אַמעריקע ראָטסט מיר צו גרינדן א ארגון יוצאי ראָז־

וואָדאָוו אין ישׂראל. האָסט אָפּילו אַנגעווויזן אַ רייע פּער־זאָנען, וועלכע קאָנען לויט דיין מיינונג זיין נוצלעך אין דעם ארגון.

איך האָב דיך אין אַלע הינזיכטן געפּאַלגט און שוין אין אַקטאָבער דעמזעלבן יאָר אַרגאַניזירט אַ אזכרה מיט אַ געוועראל־פּאַראָמלונג. עס איז אויסגעוועלט געוואָרן דער ועד, און בתוכם — די דורך דיר פּאַרגעשלאָגענע עס־קנים.

און אַט איז דערשינען דער ספר יזכור ובתוכו דיין שיינער שיר „אילמלא...". ראָזוואָדאָווער לאָנדסלייט אין ישראל און אין דער גאַנצער וועלט וועלן אים לייענען, אָבער ליי־דער — דו, דער מחבר, שוין נישט.

מען קאָן שוין לייידער אין דעם וואָס עס איז געשען, גאָר נישט ענדערן. דאָס איז פון ששת ימי בראשית דער וועלט־שטייגער: „ד׳ נתן וד׳ לקח".

יהי זכרך ברוך!

עירתי בגויים

משה בן־מנחם

כְּפֶלָא עָלְתָה מַעֲפַר הַדַּלּוּת,
וְהִיא אַדְמַת קֹדֶשׁ בְּמִדְבַּר הַגָּלוּת,
מְחַכָּה בְּכָל יוֹם לַגּוֹאֵל, לַהִתְגַּלּוּת.

אֵיכָה, הָהּ, נָפְלָה וְאָבְדָה לִי כָּלִיל?!
נָדָם נְעִים קוֹלָהּ, לֹא שִׁירָה וְלֹא צְלִיל,
רַק קוֹל פַּעֲמוֹנָיו שֶׁל הַהוּא מֵהַגָּלִיל – – –

אֶזְכְּרָה בְדֶמַע אֶת בֵּית מִדְרָשָׁהּ,
בְּנְעוּרַי שָׁם הָגִיתִי בְּתוֹרַת מוֹרָשָׁהּ:
כִּי טוֹב לְצַדִּיק, כִּי אוֹר, רַע, לְרָשָׁע!

עַתָּה מְיֻתָּמִים יַעַמְדוּ הַבָּתִּים,
לְעֵבֶר הַיַּעַר הֵם דֹּם נִבָּטִים –
לְבֵית הָעוֹלָם, לָרוּחוֹת הַשָּׁטִים...

בְּנִיָּה עוֹד עִירִי – אַךְ בָּנֶיהָ אֵינָם,
גּוֹיִים רָצָחוּם וַיְרַשׁוּם בֵּיָנָם,
בַּנָּחָמָה לֹא תִרְאֶה לְעוֹלָם עוֹד עֵינָם.

רַק הַמֵּתִים הֵם עִמָּהּ בַּצָּרָה:
לַיְלָה וְיוֹם יְחֻנִי צַעֲרָהּ,
וְעִירִי דוֹמֶמֶת לְנֹכַח יַעֲרָהּ – – –

השואה

ראזוואדאוו מיין שטעטעלע———

יחיאל מוהר

אַהן יידן שטייט מיין שטעטעלע, פֿאַרכאַפּט די הייזער אַלע
האָבן עשׂרים קינדער מיט פֿאַרבלוטיקטע הענט;
איך זע עס אין מיין דמיון — דאָס ראָזוואָדאָוו של מעלה,
אַזוי ווי כ׳האָב אַ מאָל עס אין דער היים געקענט.

אונדזער טייער געסל — — קינדער שפּילן אין דרויסן,
איך שפּיל אין קנעפּ — געריסן פּונ׳ם זיידענס חאַלאַטל;
פּון באַראָן הירש׳ס שולע קומט מיט נייע הויזן
מיין חבר שיעלע פֿאַרטעק, און איז מיך גאָנץ מבטל . . .

זומער־לעב! מ׳גייט באַרוועס — ס׳קומען פּון סאַן די
ייגנען;
עס איז פֿאַרנאַכט אין שטעטל, די זון פֿאַרגייט אין
פּלאָמען . . .
„שאו נס ציונה" . . . „תחזקנה" . . . הערט מען קולות
זינגען,
ס׳שמעקט פּון מנחה־מעריב, פּון וועטשערע, און
טאַטע־מאָמען!

איך זע — — — אוי וויי! קיין פֿרילינג גרינט דאָרט
נישט, קיין זומער,
עס וויינט מיין היים און יאָמערט, און קען זיך גאָר
נישט שטילן;
קומט צו גיין אַ וואַלקן, אַ בייזער און אַ שטומער,
קוקט זיך אום אין שטעטל — אפשר זוכט ער חיאלן, —

משהלי־שלמהלאָך — קינדער מיט שוואַרץ־חנוודיקע
אייגעלאָך,
גייען אַהיים מיט שמחה פּון די ענגע חדרים?!
אומזיסט! ניטאָ קיין זכר פּון די כשרע פּייגעלאָך,
טרויריק אַזוי אין שטעטל . . . גאָטס וועלט איז שפּל,
אַרים — — —

ס׳קלינגט אַ רויטע טומאה . . . קיין יידישע צונג זען,
די הייזלעך אונדזערע בעטן: אַנטלויפן גיך פּון דאָנען!
און דאָ, און דאָ אַ מאָל איז מיין מאַמעשי געווען,
און מיין קינדער־ווינקעלע אַ מאָל איז דאָ געשטאַנען — —

נשמת...

א. כ"ץ

הכרתיו את ר' מנדלי, בן האדמו"ר ר' נפתלי, הרב ממליץ, נכד לשושלת הרופטשיצאית. הכרתיו, את הצדיק התמים הזה, שנהרג על קדוש השם ותפלת „נשמת כל חי" על לשונו.

סח לי אבא ז"ל: בא עובר אורח לר' מנדלי הורוביץ (אבי הרבי מרופשיץ) ז"ל, רבה של לינסק. הוציא הרב את רצועת התפילין של־יד ושלח למשכנם אצל המוזג בשביל מי־דבש לאורח. כשכעסה הרבנית (בתו של ר' יצחק'ל המבורגר) על מעשהו, השיב לה הרב:

— מי־דבש אלה יצעקו „נשמת כל חי"...

וכה הקדישה שושלת זו, תפלה־זכה זו לשישון ולאסון.

אי־שם בזכרונותיו מספר יצחק אבן על רוזוואדוב:

— „עמדתי בין קהל המתפללים ולא ידעתי נפשי. שלא במתכוון שלשלתי בעצמי את טליתי לפנים עד למתני והת־חלתי לצעוק יחד עם כולם: „המנהג עולמו בחסד ובריותיו ברחמים". זה — אחרי שובי מניו־יורק רבתי, לעיר מולדתי כאורח לשעה"...

הלחן והתחן לחי עולמים... ואי אפשר למסור ברבים נגון אדמו"רי על כל טעמו וחנו, אבל מי שלא שמע את הרב מרוזוואדוב שר „וכל הלבבות יראוך", כשעבר לפני התיבה ב„פסוקי דזמרה" — לא שמע שירה מקרב ולב מימיו. עוד פעם „ו־כל ק־רב וכ־לי־ות יזמ־רו לש־מך" ועוד הפעם, ממש עד כלות הנפש. והכל בטעם ובקצב. אפילו השאגה הלבבית נקלעה לפי כל חוקי הנגינה בזמר זה.

בלילי הסדר, שעת חדוה והסיבת חרותי נצנצו לעיני דמ־עות הגיל והטוהר שנולו על לחיי אבא ב„נשמת כל חי". לא בנגון העצב של תפלת שבת, אלא דוקא בנגון המפייס והע־ליז של „האגדה", ודמעותיו הכתימו את דפי ה„נשמת" עם הפירוש הגדול שהכתיר את הפנים.

לפני מותו התיישב אבא על המטה והתחיל בקול „נשמת כל חי" עד שיצאה נשמתו, ב„וכל קומה לפניך תשתחוה".

למה אכחד: עד היום מצלצלת באזני שאגת־אימים זו של ה„נשמת" בחצרות רוזוואדוב. בכל דרכי לווּתה אותי. בימי על עלמין. צבא היטלר עומד לפני שערי הארץ. הרדיו בישר, כי קרוב יום בואו ועוד מעט בציון יעמוד ועל שארית הפ־ליטה ינופף ידו. אזעקות בישרו הופעת אוירונוי וזמזום הביא מורך בלבבות. באחת השבתות, כשרק התחיל הצבור בבית הכנסת תפלת „נשמת כל חי", מזמזם לו ממעל אוירון. כל הקהל כאלו נשתתק והתאפק מפחד. פתאום פורצת מפי שאגה: „בכל עת צרה וצוקה אין לנו מלך עוזר וסומך אלא אתה"...

לא ליסר פונתי ולא לעודד, אלא „דין מדבית אבא".

לחיים ולמות שמשה תפלה זו אצל חסידי רופשיץ ושו־שלתה.

וכה הלך חוטר אחד מגזע טהור זה, יחד עם בני עירו, לקראת המות כשתפלה זכה זו מרננת על שפתיו.

אור זרוע במרומים והיכל התפלה שמם... צלילים יבואו בו...

רוזוואדוב

מניה עמר־ברלינר

רוזוואדוב עיירתי הקטנה. אמנם קטנה וצנועה היית, לא בנופים מוזהרים נתברכת, לא בבנייני פאר הצטיינת ובכל זאת יקר לי זכרך מפני שבך ראיתי לראשונה את אור העולם, בך גדלתי ובגרתי.

אך הזמן לא השכיח מלבי את מראיך והמרחקים לא טיש־טשוהו. הכרתיך בשלש תקופותיך השונות כל כך. נולדתי בתקופת זהרך. עד פרוץ השואה זוכרת אני אותך שוקקת חיים יהודיים, ערה ומשגשגת. מאותה תקופה במיוחד זכור לי הנוער המעולה שלך חדור האידיאלים. לא בשעשועים ובילויים ריקים היו מעייניו אלא בקניית דעת ובפעולות ציו־ניות. נוער זה, שקץ בחיי הגלות, למד עברית והתעניין בחיי הארץ כדי לעלות אליה בבוא הזמן. אך לא רק את הנוער זוכרת אני כי אם גם את המקור ממנו ינק את מזונו הרוחני, את אהבתו לספר ואת תודעתו היהודית, את ה„יידישע היים".

זכורים לי היטב אותם סבים ואבות, תלמידי חכמים ומשכילים וגם אותן אמהות אשר אהבת ישראל הייתה ראשית חכמה אשר החדירו ללב בניהן. אך לאותה תקופה מאושרת בא הקץ ברגע בו דרך הנאצי הראשון על אדמתך, ואז נשתנית עיירתי, פתאם נדמית, כאילו שותקת. החנויות נסגרו, בתי הכנסת חוללו, רחובותיך נתרוקנו מאדם כי מסוגרים בתוך בתיהם חיכו היהודים לגזר דינם. הוא לא אחר לבוא בצורת כרוז של גירוש. היהודים נצטוו להתאסף בכיכר השוק עם חפצים מעטים ולנדוד למקומות זרים מעבר לגבול. כך עלה בגורלנו לנטוש אותך רוזוואדוב ולהפקיר בידי הרוצחים והשודדים את כל רכושנו, פרי עמלם של דורות רבים. כחיה עומדת נגד עיני דמות סבי בעוברו את סף ביתו כשעל כתפיו צרור קטן ובו טלית ותפילין, בגדי שבת וכמה ספרי קודש. הוא נישק למזוזה ובקול רווי דמעות פנה אלינו, בני המשפחה, ואמר: „קינדער, מיר וועלן שוין דאָ מער נישט צוריקקומען" (ילדים, כבר לא נחזור לכאן). ואמנם התאמתה נבואתו. מכל משפחתנו הענפה חזרנו רק אבי ואני ואז ראיתיך שוב רוזוואדוב, ראיתיך אך לא הכרתיך. זכורני הרגע בו ירדתי מן הרכבת ברציף תחנתך. הייתי נרגשת מאד. הרי שוב עמדתי באותה תחנת רכבת אליה רצתי יום יום עם תיק בית הספר כדי לנסוע לגימנאסיה שבניסקו. רגשות חמים הציפוני וזכרונות שונים צפו במוחי, אך בעברי את שער הרציף ובעמדי ברחוב נתגלתה לפני המציאות הטראגית. כי לעיר בלא יהודים נהפכת, ופתאם תקפני רגש של זרות ופחד. המשכתי ללכת בכיוון בית סבי לשעבר, אבל ככל שהתקרבתי לבית, התעצמו אותן הרגשות. בריצה מבוהלת עברתי את הרחובות כי לא לאותה רוזוואדוב שלפני המלחמה דימית, אלא לבית־קברות. רחובותיך ריקים היו מאדם והבתים, אותם בתי יהודים המלאים חיים בעבר, נראו עתה כמצבות דוממות. ונדמה היה לי שאפילו צורתם החיצונית השתנתה. הם כאילו התכווצו ושקעו באדמה. וכשדרכה רגלי במקום שפעם היה יקר לי כל כך, נשכח לפתע מלבי הכל ורק שנאה עזה תקפתני, שנאה לכל אלה שהחריבו אותך, רוזוואדוב, שהרסו את קהילתך המפוארת ובתוכה את בני משפחתי. ואז ברחתי ממך רוזוואדוב. ברחתי לרכבת כדי להתרחק ממך ולנטשך אותך, שפעם הייתי כל כך קשורה אליך. עזבתיך עיירתי הקטנה אך לא שכחתיך ולא אשכחך לעולם, כי בלבי תשארי תמיד מה שהיית „די אַלטע גוטע היים" (הבית הישן והטוב).

רוזוואדוב אחרי החורבן

ראזוואדאוו אונטער די דייטשן

זיגמונד ויזן בן משה יהודה

אין 1939, וועו די דייטשן האָבן באָמבאַרדירט, איז זיך די באָפעלקערונג צעלאָפן אין פאַרשידענע ערטער. וועו ס'האָט זיך איינגעשטילט אוו די דייטשן האָבן באַזעצט פוילן, איז יעדער צוריקגעקומען.

צווישן די יום טובים האָבן די דייטשן געגעבן אַ באָפעל די יידן זאָלן זיך צוזאַמענעמען אין מיטן מאַרק אַזייגער 9 פאַרמיטאָג. 10 אַזייגער, האָבן דייטשן געפירט די יידן צום סאָן אין בראָנדוויצא. די בריק איז געווען דאָ צעשעדיקט פון אַ באָמבע. די דייטשן האָבן געגעבן אַ באָפעל, איז בין 1 מיטאָג ווילן זיי נישט זען קיין איין יד אויף דער זייט סאָן. די גויים האָבן אָנגעפאָנגן לאָנגזאָם אַריבערצושיפן די יידן. זיי האָבן פאַרלאָנגט נישט מער ווי 10 גראָשן פאַר אין

פּערזאָן. וועלן די דייטשן האָבן געזען, אַז ס׳איז שוין 3 אַזײַגער, האָבן זיי אָנגעפֿאַנגען צו שלאָגן און צו יאָגן רייטנדיק אויף די פּערד. מען האָט אָנגעפֿאַנגען צו צאָלן 50 גראָשן און 1 זלאָטע און וואָס מער, אַבי מען זאָל קענען זיין אויף דער צווייטער זײַט פון סאָן. מען האָט זיך געשיפּט ביז אין דער אָלבער נאָכט. אַ סך מענטשן האָבן פֿאַרלוירן זייער געפּעק אין וואָסער און אַ סך אין דער פּינסטערניש האָבן פֿאַרגעסטן, וווּ מען האָט עס געלייגט.

די זעלבע נאָכט האָט מען איבערגענעכטיקט אין דאָרף — וווּ עס איז נאָר געווען פֿלאָץ. צומאָרגנס איז זיך יעדער אײנער צעפֿאָרן וווּ מען האָט געוואָלט. אין דערנעביק דאָרף זאָלשעצטשע זיינען געווען די רוסן.

מיין גאָנצע פֿאַמיליע האָט זיך פֿאַרהאָלטן אין אוּלאָנווּו. די רוסן זיינען פון דאָרט אַוועק אין שמחת תורה און האָבן מיטגענומען וואָר עס האָט נאָר געוואָלט גיין. אָנפֿאָנג וויינטער איז מיין באָבע מיט דער מומע יוכבד און בלומע וויזן מיט אַ קריסט אַריבער דעם סאָן צוריק קיין ראָזוואָדאָוו. דער קריסט איז צוריקגעקומען מיט אַ בריוו, אַז איך זאָל זען צו קומען כדי צו פֿאַרזאָרגן עפּעס עסן פון די דערפֿער. זיינען מיר, איך און אברהם ראָזענבליט, שבת גאָנץ פרי, אַזייגער 4, אַרויס פון אוּלאָנווּו. ס׳איז געווען אַ גרויסער שניי מיט אַ פֿראָסט דאָמיט די וואַך פון דער בריק זאָל זיך נישט גלוסטן אונדז צו פֿאַרהאַלטן. וועלן מיר זיינען צוגעקומען ביז צו דער בריק, זיינען אַרויס פון דער בודקע 2 וואָכמענער און געפֿרעגט: „ווהין?" האָבן מיר געענטפֿערט: „רודניק". זיי האָבן אונדז גאָרנישט געפֿרעגט, נאָר געווינען דעם וועג וווּ מיר זאָלן גיין.

עבודת כפייה

מיר זיינען געגאַנגען צופוס ביז ניסקא. אַנטקעגן דעם באַנהאָף איז געווען אַ לאָגער מיט יידן פון ווין, בלויז פֿאַרלייט. מיר האָבן מיט זיי אַ סך צייט נישט געהאַט צו רעדן, ווייל מיר האָבן באַלד געהאַט דעם צוג קיין ראָזוואָדאָוו. מיר האָבן געקויפט 2 קאָרטן. אין צוג זיינען מיר געזעסן באַזונדער, מען זאָל אונדז נישט דערקענען. קומענדיק קיין ראָזוואָדאָו האָבן מיר די היטלען אַראָפּגעצויגן איבער די אויגן און איבערגעגעבן די קאָרטן דער קאָנטראָל. מיר זיינן אַוועק אַהיים מיט די הינטערגאַסן. מיין באָבע האָט געווויינט בייַ שרה לינסענבוים. זי איז געבליבן מיט איר אַלטן פאָטער.

די געבליבענע פֿאַמיליעס אין ראָזוואָדאָוו וואָס איך געדענק:

איזאק גראטען, חיים איזאק שיינאַק, יהושע בער מיט פֿאַמיליע, סימה קאָלער און פֿאַמיליע, שרה לינסענבוים מיטן פֿאָטער, אסתר אולאנאָוו מיט דער מוטער, שלמה קלאָפּ, מלה האַניגסבערג מיט דער פֿאַמיליע, מנדל שוחט מיט דער פרוי, יעקב ענדע און פרוי, דער זון אַהרן איז געקומען פון געפֿאַנגנשאַפט, קוטשערן און פרוי, ירחמיאל שלאָנגער מיט פרוי, ניסנ׳ס פרוי און טאָכטער (דער פֿאָטער אַ שוסטער), ברוך פֿאַרטאָג (אַ לאָמער), זיידזיני מיטן מאַן, אַנשל שוחט און זיין ברודער מיט פֿאַמיליעס, שמעון שוחט און שפּרה די געבריידער פון די קוויטלעך מיט פֿאַמיליע, יוסף רייס מיט דער מוטער, די מומע זלאטע, שעכטער גיטל משה שעכטער׳ס מוטער, יוסף לינסענבוים מיט פרוי, יומע גראָס מיט פֿאַמיליע, יואל וואכטל מיט דער שוויגער און פֿאַמיליע, שריל וואכטל מיט פֿאַמיליע, יומע בענד מיט פֿאַמיליע, דער סטאָלער משה מענעס מיט דער פֿאַמיליע, די ווילטשע וואָלע מיט דער טאָכטער, דער איידעם איז געקומען פון געפֿאַנגנשאַפט פון דייטשלאַנד, חיים לייב שנאל מיט דער פרוי, ווידער שפיל מיט דער משפּחה, אַהרן יוסף מיט דער פרוי, פריסט וואָלף מיט דער גאָנצער משפּחה, פֿאָטער, מוטער בראניסק, בלימע וויזן, משה יהודה וויזן מיט פֿאַמיליע, יוכבד וויזן מיט פֿאַמיליע, מאיר הס מיט פֿאַמיליע, יהודה הס מיט פֿאַמיליע, מלך רייס מיט דער פֿאַמיליע, שלמה רייס דער אידעם פון בלומע וויזן מיט פֿאַמיליע, משה וואלד מיט פֿאַמיליע, משה האס מיט פֿאַמיליע, איזאק וויזן שוועסטער פון משה ווילנער מיט פֿאַמיליע, קירשנבאום יוסף, דער אידעם פון שיינאק, הערשן דוד מיט פֿאַמיליע, ראזענבליט אלי מיט פֿאַמיליע, יוסף קראָליק מיט פֿאַמיליע, שטיינער בערל בעקער פון קראָקאָוו מיט פֿאַמיליע, די מומע פרלמן, ישע פון געפֿאַנגנשאַפט, איידעם פון שיינאק, ברענד באָרוך, שילים וואכהאלדער ז״ל געשטאַרבן אין חיפה, אברהם אייזמער פון געפֿאַנגנשאַפט, שמחה מיט פרוי ביילע בורס שוואָגער, אַ שנייידער, די שמענדזינע

מיטן מאן, שיינוק שלום, בערל גארפינקל מיט פאמיליע, ברוך וואכהאלדער, פעלדמאוס.

וועגן דעם ביסל פאמיליעס אין שטעטל האבן די דייטשן איבערהויפט ניט געווסט, צי זיי זיינען געבליבן. די קריס־טן האבן נאך א פאר וואכן דערזען, אז עס געפינען זיך אין שטעטל עפעס יידן, האבן זיי אנגעפאנגן צו מסר׳ן, אז עס געפינען זיך פארשטעקטע יידישע פאמיליעס.

פון אנפאנג האט מען ניט געטארט ארויסגיין, אזוי ווי עס איז נאר נאכט געווארן, די פענסטער האבן געמוזט זיין פאר־טונקלט, מען האט נאר גלייכט א קליין לעמפעלע, אז מען זאל חלילה ניט ארויסזען די שיין דרויסן. ווי די פאליציי האט געפונען א יידישע פאמיליע, האבן זיי געהייסן קומען אין דער פוילישע פאליציי זיך מעלדן. די פוילישע פאליציי איז געווען אין ראטהויז צוזאמען מיט דעם מאגיסטראט. מען איז לאנגזאם געגאנגען זיך מעלדן, מיט א לענטע אויף דער רעכטער האנט. א ווייסע לענטע 10 ס״מ ברייט מיט א בלויען מגן דוד.

אין דער פאליציי איז געווען איין פאליציסט מיטן נאמען רייטשוק. ער איז געווען א גרויסער יידן־פריינט. ער האט לאנגזאם אלע יידן איינגעמעלדעט. און לויט דער רשימה האט ער ארויסגעשיקט צו דער ארבייט. די ערשטע ארבייט, וואס מיר זיינען ארויסגעגאנגען, איז געווען שניי שארן. דאס איז געווען נעבן דער פאושעכני שול. דארט האט זיך געפונען די דייטשע פאליציי. מיר האבן געארבעט פון 7 פרי ביז 9 נאכט אן עסן; מיט שטעקנס האט מען געשלאגן, דאס מיר זאלן שנעל ארבעטן.

געארבעט האבן דארט א חוץ מיר:

מענער ביי שניי־רייניקן:

אנשל שוחט, בער זיינוול, בער מלך, אברהם ראזענבלאט, גארפינקל יצחק, ואכטל יחיאל, וואכטל יואל, שיינאק שלום.

פרויען ביי וואשן פאדלאגעס און פענסטער

ווידערשפילס 2 אייניקלער, אנשל שוחטס 2 טעכטער, פייגע פראסט (בראניק), אסתר, אהרן יוסף׳ס אייניקל.

דער צוויטער ארבעט־פלאץ איז געווען ביי לייב קאס, דארט איז געווען די קיך פון דער דייטשער פאליציי. מיר האבן געהאקט האלץ און געטראגן קוילן, אויך קלאזעטן געריניקט און אנדערע שמוציקע ארבייט געטאן. די זעלבע ארבייט האבן מיט געמאכט ביי קראפף, שמחה פלאום און בער רייך.

אין הויז פון קראפף דייטשע פאליציי און זשאנדארמעריע

〃	פלאום	〃
〃	שולע	〃
〃	קאס	פעלד־קיך
〃	בער רייך	געסטאפע

אין 1940 איז אנגעקומען אברהם איימער פון גפענגען־לאגער צו די עלטערן. אהרן שייע אנדע דער איידעם פון שיינאק איז געקומען צו זיין שוועכער, און פעסע(?).

אברהם איימער איז געווען ביי זיך אין דער היים. ער האט געווויינט אין א קליין צימער. און נאכער האט אים דער קריסט ארויסגעווארפן, איז ער אריין אין דער האלץ־קאמער און דארט האט ער געווויינט. איך האב זיך געטראפן מיט אברהם איימער 2 מאל. האט ער מיר דאס דערציילט. פון פארשיידענע שמועסן האב איך געהערט, אז אברהם האט

עבודת כפייה

זיך די גאַנצע צייט אַרומגעקריגט מיט דעם קריסט וואָס ער האָט ביי אים געווינט.

אין דער אַנדער העלפט פון 1940 האָט מען געזומען פאַר־שידענע קריסטן צו דער פאַליציי. צווישן זיי זיינען געווען 2 יידן, אברהם איימער און משה באַנד. מען האָט זיי אַרעס־טירט. דערנאָך האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז דעם טראַנס־פאָרט האָט מען אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ.

מיר האָבן אויסגעלייגט פערטל פון ראָטהיזן, די זייט פון קראַפּס־הויז, מיט מצבות און מיט שטיינער פון דער שול וואָס מיר האָבן צענומען. פון דער שול איז נאָר געבליבן די מזרח־וואַנט וואָס מען האָט ניט געקענט צענעמען. מיט דעם בית הקברות האָט מען פאַרבריטערט דעם באַהויף, מען האָט געמאַכן גלייזן פאַר דער באַן. און נאָך דעם האָט מען דאָס בית־מדרש צענומען.

דאָס לעבן איז געווען זייער שווער. מיר האָבן געמוזט אַרויסגיין מיט פאסקעס אויף דער רעכטער האַנט. אין די געשעפטן האָבן מיר געמוזט קויפן נאָר פון 10—9 פאַרמיטאָג און 5—4 נאָכמיטאָג. גיין נאָר ביז 7 אַזייגער. מיר האָבן בא־קומען ברויט אף קאָרטן 250 גר. פאַר איין פערזאָן. די רעשט האָט מען געקויפט אין די געשעפטן. מען האָט זיך אינגעש־טעלט און מען איז געגאַנגען אין די דערפער וווּ מען האָט נאָר געהאט אַ באַקאַנטן קריסט; מאַנכע קריסטן האָבן מער אַדער וויניגער געהאָלפן. וווּ מען האָט געברויכט אַ דאָק־טאָר, איז מען געגאַנגען צום ד״ר קראסון ער האָט זייער פיל געהאָלפן. ער האָט נישט נאָר מעדיצין, נאָר אויך מילך גע־געבן, וויייל ביי אים זיינען געווען 2 קי פון זיין שכן חנינא. ד״ר קראסון האָט אַנגענומען ביי זיך אין צימער, ער איז אויך אַהיימגעקומען, וווּ מען האָט באַדאַרפט.

באַהייצונג איז ווי אייגנר האָט זיך אַרגאַניזירט. מען האָט צענומען פאַרשידענע געביידעס. מיר האָבן געשלעפט אַזוי אַז דער אויפזייער פון דער געמיינדע זאָל נישט זען. מיר האָבן אויך געאַרבעט ביי קויל פון די וואַגאַנען, האָט מען זיך אַהיימגענומען אַביסל קוילן מיט גנבה.

צענומענע געביידעס

1. דאָס הויז נעבן קעסלער האָדעס אין דער באַן־גאַס פון ראובן קירשענבאום־שעכטער,
2. דאָס הויז נעבן שול פון פאוביליב אהרן, בירנבאום יצחק,
3. דאָס בית המדרש פון רבי׳ן,
4. דאָס הויז פון שמחה דעם בייטלמאכער האָט שק־לענער געקויפט און איבערגעשטעלט פאַר זיינע טעכטער.

דאָס בית־יעקב־הויז האָט מען אויך צענומען און פאַרשי־דענע אַנדערע געביידעס וואָס איך געדענק ניט.

ווינטער 1941. צוגעקומענע פאַמיליעס פון באַיאַנאָוו:

פאַמיליע גראָס, פאַמיליע נאכמיא און נאָך אַנדערע רוזן (?) בליצער.

די פאַמיליעס וואָס זיינען צוגעקומען פון לעמבערג (וואָס איך געדענק):

משה וויזן, ישראל וויזן מיט פאַמיליע, חיים וואָלף בירנ־באום מיט פאַמיליע, לאטקע שרייבער מיט דער טאַכטער, י. שרייבער טאַטער מיטן מאַן אבוש, דן שפירא מיט פאַמיליע, שלמה לאסט, רוזנבאום חיים, פערמאַן לייזער, רייס בערל, משה ווילנער מיט פאַמיליע און אַנדערע (?).

וועגן די פאַמיליעס פון לעמבערג האָבן זיך שוין באַזעצט אין פאַרשידענע הייזער, ווו עס איז נאָר געווען פריי, האָט זיך אַנגעפאַנגן מיט אַ יודענראט. דאָס האָט פאַרלאַנגט די די פאַליציי. דאָס יודענראט איז געווען אין דער געביידע פון ב. גורפינקל אַנטקעגן בר רייך.

אין ערשטן יודענראט זיינען געווען:

פרלמאַן לייזר, פרעזעס; שפירא דון, סעקרעטאר; יצחק גארטן, פלעמיעניק פון ברלין, קורייער; לייזר גארטען.

דער יודענראט האָט גאַנץ שטיל געפירט, יעדן טאָג זיינען געגאַנגן אַנדערע צו פאַרשידענע ארבייטן. יעדער איינער האָט געדרייט ווי ער האָט געקענט. מען האָט געהאַנדלט מיט פאַרשידענע קריסטן.

ב. גארפינקל האָט שטילערהייט געהאַנדלט מיט וואָלוטע מיט פאַרשידענע ציוויליע מענער. נאָך אַ געוויסער צייט האָבן זיי ביי אים באַשטעלט אַ גרויסע סומע געלט און זיי האָבן זיך באַשטימט, ווען זיי וועלן קומען צו אים. די חברה זיינען געקומען צו אים מיט אַ טעקסי. פון איר זיינען אַרויס־געגאַנגען 4 פערזאָן אין אוניפארם פון גסטאַפּאָ. זיי זיינען געווען פון סטאלאָוו־וואָלא זיי האָבן פון אים צוגענומען דאָס געלט און אויך אַלעס וואָס ער האָט געהאט אין דער ווינונג, און אים אויך צוגענומען קיין ס. וואלא. ער איז דאָרט געזעסן אין דער תפיסה אַ צייט. מיט שווערער מי האָט מען אים באפרייט. אין אַ קורצע צייט נאָך דעם האָט מען אים געמאכט פאַר פרעזעס פון יודנראט.

ער האָט צו זיך צוגענומען פאלגנדיקע פערזאָנען:

דער צווייטער־יודענראט

ב. גאַרפינקל — פרעזעס, י. קרויק — וויצע־פרעזעס, דון שפירא — סעקרעטאר, דניאל גראָס — פאַליציי, דוד הרשאן — פאַליציי.

און יעצט, וועט מיר האָבן שוין אַ גרויסן יודענראט און עס איז צוגעקומען אין שטעטל נאָך יידן, דאָרף מען מער מענטשן צו דער ארבעט. ווי עס האָט זיך געפירט ביי זיי, ווייס איך ניט, נאָר מיר האָבן עס געשפירט אויף אונדזערע פלייצעס. מיר האָבן געהאָט פיל מער פלעצער צו גיין ארבעטן.

מיר האָבן געארבעט ביי בויען אַ באַן סטאַנציע אין סטאָלאָוויצי, אין טאראטאָפ פון אברהם א. מיר האָבן אויך געשניטן טארף אין וואַלד.

זומער 1941 האָט מען צוגעשטעלט אַ בריוו, מען זאָל צושטעלן מענשן קיין פּוסטקאָוו דאָס לאָגער איז געווען אַ טויטן לאָגער, פון דאָרט איז ניט יעדער צוריקגעקומען. די פּוילישע פאָליציי האָט געכאָפט וועמען מען האָט געזוכט. און ווער עס איז ניט געווען אין מאָמענט און די צייט איז אַדורך, איז פאַרפאַלן.

אַ ביישפּיל, איך מיט מיין ברודער האָבן זיך באַהאַלטן: מיין ברודער שלמה איז כאשטעוויץ און איך בין אַוועק קיין פילכווי אין דאָרף אריין.

געפאָנגען האָט מען פאלגנדע פערזאָנען:

אברהם ראָזענבליט, שטיינער, מאיר רייס, הערש, דעם איידעם פון שיינוק.

ווי די פּוילישע פאָליציי האָט זיי געפירט מיט דעם צוג, האָבן זיי געזאָגט מיר מוזן ניט זיצן מיט די יידן צוזאַמען און זיי זיינען אַרויסגעגאַנגען אין אַ באַזונדערער סעפּאַראַטקע, און זיי פאַרשלאָסן. יעצט האָבן די 4 חברים געפּונט דאָס פענסטער און עס זיינען אַרויסגעשפרונגען פון צוג שטיינער און רייס. מיט 2 פערזאָן איז די פאָליציי געקומען קיין פוסטקאָוו. נאָך שטעלעכע וואָכן איז געלונגען די 2 חברים צו אָנשלויפן. דאָס האָבן זיי דערציילט.

נאָכ דעם איז שטעלעכע חדשים געווען שטיל. יעדער איינער איז זיך געגאַנגן צו זיין ארבייט. אָנפאָגג 1942 האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט קאַנטריבוציע.

דאָס געלט פון דער קאַנטריבוציע האָט צוזאַמענגענומען י. קרוליק. ער האָט ניט געקוקט, צי מען האָט צו געבן צו ניט. וועט מען האָט ניט געהאָט, האָט ער צוגענומען עפּעס פון דער צימער. ביי מיין פאָטער אַ ביישפּיל, האָט ער דאָס ערשטע מאָל גענומען אַ ריינגל פון דער האַנט און דאָס צווייטע מאָל — דעם פּעלץ. און וואָס ביי אָנדערע, ווייס איך ניט. און אַזוי האָט מען צוזאַמענגענומען 2—3 מאָל. שפּעטער האָט שוין ניט געהאָלפן קיין געלט. נאָר אַ ווישעדלענע.

די ווישעדלענע איז געווען דעם 21.7.1942. אין טאָג פון דער ווישעדלענע האָט מען ניט געווויסט וווּ מען וועט אונדז פירן. מיר האָבן זיך צוזאַמענגענומען אין מיטן מאָרק. די דייטשן זיינען ארויסגעגאַנגען ווי פארסמטע, וווּ זיי האָבן געטראָפן אַן עלטערן מענטש, האָבן זיי אין גאַס געשאָסן.

דער־שאָסן אין שטאָט ביי דער ווישעדלענע

האָניגסבערג פון מיידאַן, אויף דער גאַס. יוסקע רייס — אויף דער גאַס. זאלטא (זומו) און חנה שעכטער אויף דער פּלאַץ אין מאָרק, איך האָב עס געזען. יצחק וויזן מיט זיין פרוי אין זיין צימער. יוסף לינסבאוים מיט זיין פרוי, חיים ליב שנאל מיט פרוי, פריסט מיט פרוי, שרה (בראניק) אין זייערע צימערן. אהרון יוסף מיט דער פרוי (דער מילך־טרעגער), אין מאָרק, איך האָב געזען. בליצער גאָלד, ביילע בליצער, גיטע, און לייזער גראָס, אַלע פון באיאנאָוו. און נאָך אַ סך אַנדערע, וואָס איך געדענק ניט.

1939—1940 געשטאָרבן אין שטאָט

קוטשערן געפרוירן. ירחמיאל שלאנגער און פרוי, שלמה לינסבוים, ניסן פראָי (שוסטער), ברוך (פאָרטעק) די מוטער עסציא אולאנאָוו זיידזינע, שמעון שוחט, שלמה (קלאפּ) די געברידער פון די קוויטלעך.

אין מיטאָג צייט האָבן די דייטשן אונדז געפירט צום צוג, און אויך געשאָסן, פון הינטן אין קאָרק, אַז מען זאָל נישט ווייסן. מיר זיינען צוגעקומען אויף דעם פּלאַץ ביי דעם לאסט־באַנהאף. דאָרט האָט מען געהייסן אָנשטעלן זיך צו 5 און מיר האָבן געמוזט קנייען מיט'ן קאָפּ אַראָפּ, אַזוי זיי זאָלן קיינען שיסן אין קאָרק אריין. נאָך דער סעלעקציע האָט מען אונדז אייגנואגאנגירט; איך געדענק נישט, וויפל מענטשן מען האָט אריינגעפּאָקט אין די וואָגאָנען. מיר זיינען געפּאָרן אַ גאַנצע נאַכט. צומאָרגנס אין דער פרי זיינען מיר געקומען קיין דעמביץ. אין דעמביץ האָט מען געעפנט די וואָגאָנען און ווידער אָנגעשטעלט צו 5. און מיר זיינען געגאַנגען ביז צו דעם זאָמל־פּלאַץ. דאָרט האָבן מיר געזען דעם גאַנצן קרייז דעמביצא. מען האָט צוזאַמען געשאָסן אויך טאראנאבזשעג און אַנדערע.

דאָס פּלאַץ אין דעמביץ איז געווען אַרומגערינגלט פון די אוקראינער איבעגעטאָן אין דייטשע מונדירן. דאָרט איז שוין דער מענטש קיין מענטש ניט געווען. מען איז געווען ווי ווילד, מיר האָבן ניט געוווסט וואָס עס וועט פאָרקומען.

איבער דעם גאַנצען פּלאַץ זיינען געווען טויזנטער מענטשן.

מיר האָבן געמוזט אויך קנייען מיט דעם קאָפּ אַראָפּ, די דייטשן האָבן ווידער געקליבן די אַלטע מענטשן און געהייסן לויפן. ווער עס האָט ניט געוואָלט גיין, האָבן די אוקראינער מיט הענטל שטעקנס געשלאָפּט ביי דעם קאָפּ. עס

זיינען געשטאַנען לאסט־מאַשינען און מען האָט געוואָרפן מיט די אָלטע ווי מיט מיסט אויף די מאַשינען. מען האָט זיי גערפירט אין וואַלד צום שיסן, און נאָך די מאַשינען מיט מענטשן זיינען געפאָרן מאַשינען מיט קאָלך, אין איין זייט האָט מען געפירט די אָלטע און אין דער צווייטער זייט האָט מען געהייסן דאָס יונגווארג אנשטעלען.

נאָכער האָט מען צוטיילט און מען האָט געשיקט אין פאַר־שידענע לאָגערן.

די לאָגערן זיינען געווען:

טאַרנאָזשעג, פּוסטקוב, ריישע, מיעלעץ, סטאַלאָווא, וואלא, דעמביצע, און אַנדערע.

אין דעמביץ אויף דעם פלאַץ געשאָסן:

יהודה האס מיט פרוי, בראנד ברוך, מענדל שוחט (געש־טאַרבן) דאָס האָב איך געזען.

דאָס איז געווען דעם 22.7.1942.

די וואָס זיינען אַנטלאָפן אויף דער צווייטער זייט פון סאָן און מען האָט זיי געכאַפט. דאָס האָב איך געהערט נאָך דער ווישעדלענע: בירנבוים חיים וואָלף מיט פאַמיליע, ישראל וויזן מיט פאַמיליע, דידזשע וויזן און נחמן וויזן מיט פא־מיליעס. לאטקע שרייבער מיט דער טאַכטער, שלמה לאסט, וואָס איז געווען אויף אריש פאפירן, קירשענבוים יוסף, סטאלאווא וואלא (לארענץ).

איך זיגמונט וויזען בין געווען אין לאָגער זשעזשווו, אהין האָט מען מיך געשיקט צוזאַמען מיט די ראָזוואַדאָווער מאיר און לייב האָס, משה וואלד, דער איידעם פון אבוש שרייי־בער, נחמיה ווייסמן, בער אזיאש, בער זיינווּעל, ראָזענבוים אברהם. אין לאָגער זשעזשווו האָט מען געשאָסן נחמיה ווייסמאַן. פון לאָגער זשעזשווו האָט מען אַווּעקגעשיקט עט־לעכע פּערזאָן, וואָס האָבן ניט אויסגעאַרבעט די 100% פראַדוקציע, צווישן זיי זיינען געווען אזיאש בער און זייב־וועל, געשיקט האָט מען זיי קיין ביעסיאדקא.

1943 האָט מען דערשאָסן אין די לאָגערן:

נחמיה ווייסמאַן אין זשעשווו, חיים ראָזענבאום אין טא־רנאבזשעג, בער אין ביעסיאדקא, אזיאש און זיינווּעבער און אברהם ראָזענבליט אין פלאָשווו.

איך בין געווען אין די לאָגערס:

פּוילין: זשעשווו ק.ל. מיין נומער 268 באראָק נומ. 3; פלאשווו ק.ל. מיין נומ. 35591 באראָק 50/51; וויעליטשקא מיין נומ. 35591 אלגע מיינער בארארק.

דייטשלאנד: פלאסענבור מיין נומ. 16816 בארָאק נומ. 16.

פראַנקריך: קאלמאר מיין נומ. 16816 אַלגעמיינער בארָאק; אורביס מיין נומ. 16816 אַלגעמיינער בארָאק.

דייטשלאנד: אראַנענבורג מיין נומ. 16816 בארָאק נומ. 64/62; וואטענשטאט מיין נומ. 63543 בארָאק 17/1/5; ראָווענסבריק מיין נומ. 63543; לודווינגסלוסט מיין נומ. 63543. באַפרייט דעם 4.5.1945.

געשטאַרבן פאַר דער באַפרייונג: מאיר האס 14.4.1945 און לייב האס אין 22.4.1945. ביידע אין ראָווענסבריק.

די ערשטע טעג מיט די דייטשן

יוסף וויזען

אין די ערשטע טעג סעפטעמבער 1939, ווען די דייטשן זיי־נען באַפאַלן פוילן, האָבן זיי אָלע שטעט און שטעטלעך באַמבאַרדירט. א ספעציעל מזל האָט געהאַט ראָזוואַדאָוו, וואָס זיי האָבן נישט באַמבאַרדירט, ווייל די שטאָט איז גע־לעגן 2 ק"מ פון סטאַלאָווא־וואָלא, דאָרט זיינען געווען גרויסע אמוניצע־פאַבריקן, פאָר־ספּעציאַליסטן, און דער גאַנצער שטח איז געווען א נעץ פון דייטשן שפּיאָנאַזש, וועלכער האָט צוגעגרייט דעם באָדן פאַר דעם דייטשן אַקופאַנט.

אין יענע סעפטעמבער־טעג זיינען א סך איינווינער א־וועק פון שטעטל, און אַרויסגעווּיזן האָט זיך, אז דאָרט, ווו זיי זיינען אַווּעק, האָט דער דייטש געשיט מיט פייער אַן רחמנות. אויך מיינע עלטערן זיינען אַווּעק קיין אוּלאַנאָב און פון דאָרט קיין יאַנווּ. דאָרטן האָבן זיי געהאַלטן די יום־טובים. פון דער שול זיינען אַלע יידן אין די טליתים אַווּעק אויפן בית־עולם אין צווישן די מצבות האָבן זיי גע־זוכט רעטונג. צווישן זיי איז אויך אַ נעץ פון דייטשן שפּיאָנאַזש, וועלכער האָט צוגעגרייט דעם באָדן פאַר דעם דייטשן אַקופאַנט.

אין יענע סעפטעמבער־טעג זיינען א סך איינווינער א־יוחנן בירנבוים. דערציילט האָט מיין טאַטע, וועג יוחנן איז געשטאַנען ביי א מצבה אייגעהילט אין טלית מיטן מחזור אין דער האַנט, איז אים פלוצלינג אַדורך א קויל דורך דעם

טלית, צום גרויס מזל אים גאָרנישט געטון, נאָר געמאַכט א לאַך אין טלית. ליידער איז אים נעבעך נישט געלונגען זיך צו ראַטעוון, און די דייטשן האָבן אים אומגעבראַכט

א פּאָראָם אויפן סאָן ביי דער צעשטערטער בריק

צוזאַמען מיט אַנדערע קדושים. מיין מאַמע מיט די קינדער איז צוריקגעקאַמען קיין ראָזוואַדאָוו און געבליבען היטן דאָס פּאַרמעגן. מיר האָבן געוואָמען די גאַנצע שניט־סחורה און זי אַריינגעטראָגן אין קעלער. פּאַרקלאַפּנדיק דאַביי דעם קעלער, און ביים אַריינגאַנג צוגעשטעלט א שאַנק. אונדזער געוועלב איז געבליבן ליידיק פון סחורה אין די לאַדנס זיי־נען געווען פּאַרמאַכט. אין א געוויסן טאָג הערט מען די דייטשן מיט זייערע שטיוול, וואָס האָבן געהאַט א ספּעצ־יעלן אָפּקלאַנג אויפן טראָטואָר, זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט ביי אונדזער געשעפט און קלאַפּנדיק אין די לאַדנס האָבן זיי מיט זייער ווילד קול געשריגן „מאַכט אויף". מיר האָבן זיך זייער דערשראָקן און מיין מוטער האָט זיך געקוועטשט,

צי זי זאָל אויפמאַכן אַדער נישט. פּלוצלינג הערט זיך א געשריי; אויב בין 3 מינוטן מאַכט מען נישט אויף, ווילן זיי די טיר אויפּרייסן. ווען מיין מוטער האָט געעפנט די טיר, זיינען אַריינגעקומען 3 דייטשן מיט איין ס.ס. אָפּיציר בראָש, וועלכער האָט גטראָגן א מאַנאָקל. דער אָפּיציר האָט געפרעגט, ווו איז די סחורה, מיין מוטער האָט געענט־פערט דאָס די סחורה האָבן די פּאָליאקן פון די דערפער שוין באָוויזן אַרויסצוטראָגן. האָט ער געפרעגט, ווו איז דער קעלער. יעצט האָבן מיר שוין פּארשטאַנען, אַז די זאַך איז שוין א געמסערטע. די דייטשן האָבן געווּסט, ווו אונ־דזער קעלער געפינט זיך און גלייך צו אים מאַרשירט. די מאַמע האָט אונדז קינדער קודם אַרויסגעשיקט אין גאָרטן, בלייבנדיק אין שטוב מיט מיין מומע פריווע, א שוועסטער פון מיין בובען טובה לאה גרינבוים און חנה וויזען ז"ל. זי איז צו אונדז געקומען פון מינכען, ווו זי האָט לאָנגע יאָרן געלעבט, וועז זי איז אויסגעוויזן געוואָרן קיין פוילן דורך זבאָנשין. וועז די מומע האָט זיך פאַרגעשטעלט פאַר די דייטשן, אַז זי שטאַמט פון מינכען, ווו זי האָט געלעבט 30 יאָר, האָט איר דער ס.ס.־מאַן געענטפערט, דאָס די דייטשע יידן געווי ווי די פוילישע זיינען בייַ אים די זעלבע „שיי־יודען". וועז מיין מוטער האָט זיך וויייטער אָפּגענגעשטעלט עפענען דעם קעלער, האָט ער אַרויסגענומען א רעוואָלווער און אויסגעשאָסן אין דער לופט. די שכנים האָבן געמיינט, דאָס מען האָט געשאָסן די מאַמען. מיר קינדער זיינען גלייך אַריין אין שטוב. מיר האָבן זיך באַרואיגט זעענדיק אונדזער מוטער א לעבעדיקע, נאָר די סחורה איז שוין געווען אין געוועלב. מיר האָבן זיך געטראַכט: א כּפרה דאָס פּאַרמעגן, אַבי אונדזער מאַמע לעבט. דער שאָס איז געווען באַשטימט אָפּצושרעקן די מוטער, זי זאָל נישט שטעלן קיין ווידער־שטאַנד. נאָכדעם איז געקומען די גזירה פון אַרויסטרייבן אַלע יידן פון ראָזוואַדאָוו.

הגירוש

נפתלי לאה־לאה׳צ׳ה ליפשיץ

דמדומי שחר הבקיעו להם נתיב בין פאתי המזרח, גושי ענן שחורים התלקטו בכל מיני מקומות בשמים בצורות משונות, שטניות ופאנטסטיות וכיסו את עין השמים ובזה כאילו בישרו את עתיד בואו של היום. חלקי שמים זרועי כוכבים בודדים נוצצים ודועכים, וביניהם השחר במלוא זהרו. אי שם קרא עוד השכוי את קריאתו האחרונה לבשורת הבוקר, וככה התכונן כל היקום לקבלת יום חדש, יום נוסף לבריאת העו־לם. בני אדם נמנמו עדיין. מי אחרי ליל זוועה ובלהות, מי

אחרי חלומות־פז ומי באנחות קשות בזכרו את יום אתמול. והיום החדש התחיל להבקיע, יום של זוועה, הרס אכזרי ודיכאון.

אט אט התבהרו השמיים. השמש התחילה זורחת אי שם. חוצות העיר היו מרוקנים. אי שם באיזה בית כבר קמו, התחילו להרעיש והעירו את הבית על יושביו.

פתאום נשמעו דפיקות עזות על שערי ביתנו הגדולים, במין התחצפות שאין דוגמתה ובמין התרוצצות שאין לה עוצר. אמנם רגילים היינו לתופעות כאלה בזמן האחרון. אלה היו אנשי האס.אס. אשר היו באים יום יום לתבוע את קרבנותיהם היומיים לעבודה...

הגירוש 1939

הנתפסים לעבודה נאלצו לציית, ללכת לכיוון בלתי מובן להם, ללא כל ביטחון שיחזרו משם חיים. וגם כעת, הם ירדו במעלות הבית ועוד ירדו והלכו... שוב השתרר שקט, אולם מיד הופרע, כי בטרם נלקחו האומללים וכבר חזרו וזה היה לנו סימן לפורענות. שמחנו שאנשינו חזרו ושיהיו בבית, ומאידך השתוממנו וחששנו לסיבת נדיבות רוחם הפתאומית.

לפתע נתבשרנו בשורה קשה: עלינו לעזוב את העיר. לא האמנו למשמע אזנינו. עתה עברו בדמיוני הסיפורים הרבים ששמעתי וקראתי: על הגירוש, האינקוויזיציה ועל המרי־דות. ההרהרתי: גם עלינו עוברת עתה כוס התרעלה, גם אנו לא נמלטנו מגורלנו ההיסטורי. אנשים לא האמינו למשמע אזניהם. האמנם אחרי שנות עמל, בנייה והשתרשות יעזו לגרשנו? ובעוד אנו שואלים שאלה טראגית זו, נצטווינו ע״י הקלגסים לעזוב את הבית תוך חצי שעה ולהשאיר את כל אשר בו. אז התחילה הבהלה האמיתית, ההתרגשות, התחנונים בפני הקלגסים, ההיסוסים מה לקחת. לעזוב בית שלם על כל מחמדיו, ארונות עמוסים, מיטות מוצעות, מטב־חים מסודרים, חדרים מרוהטים. אנשים הגיבו בבכי, בהתעל־פויות ובהתפרצויות היסטריה. ילד קטן הייתי אז ונצטוויתי ברמז לעלות לעליית הגג ולהשקיף על הנעשה בעיר. הש־תוממתי כשראיתי בכיכר השוק אנשים עמוסי צרורות. זו הייתה תמונה מזעזעת: גלי גלים של צרורות וחבילות מוב־לים ע״י יצורים המהלכים על שתיים, זו הייתה מין ערבוביה אנושית הנאספת אל עמה.

בתור נער קטן הרגשתי את כל האיום שבמצב זה. הבחנתי בחורבן; אולם לאושרי לא הבנתי אז את פשרו.

ירדתי מיד לבשר את בשורתי הטראגית. הקלגסים הת־חילו מוציאים בכוח, במכות ובבעיטות את החלשים ואת החולים. בזכרוני חרותה התמונה המזעזעת של אמי המתע־לפת ושל אחותי החולה ז״ל שהקלגסים סחבוה בשערות ראשה. זו הייתה הפגיעה הנפשית הקשה ביותר שפגעה בי בימי חיי. זכור לי עוד שנמצאנו בכיכר השוק, אולם איך הגענו לשם, לא אזכור. הורי היו עמוסים צרורות וסבי הח־זיק שק תפילין תחת בית שחיו כדי לקיים את המימרא „במקלי עברתי״.

אספו אותנו כצאן לטבח, את כולם ללא יוצא מן הכלל, בלא לפסוח על החולים והרצוצים. כל העדה התקהלה במ־קום. איש לא העז להסתכל בפני רעהו מפני שכל אחד הרגיש את עצמו אשם. הרגשנו עזובי השם, עלובי החיים. אחר כך אילצונו הקלגסים לחתום על הצהרה של „עזיבת העיר מרצוננו החפשי״. האם רצו לרחוץ בכך בנקיון כפיהם? באופן זה להימלט ממשפט ההיסטוריה? מובן שכולם חתמו על ההצהרה ואז החל המסע. העבירו אותנו בכביש הראשי, כדי להפגין את יכולת הארגון שלהם. מוקפים קלגסי הגיס־טאפו וה־אס.אס., התחלנו לצעוד. משני צדי המדרכות עמדו שכנינו, בעלי בריתנו לשעבר, השקלענעזים, הסטופניצקים קשמינסקים וכו׳. אף אחד מהם לא הביט עלינו בעיני אנוש. ודאי רובם לא הבינו ולא רצו להבין את כאבנו. להי־פך, הם שמחו על מפלת מרדכי. והגרועים שבהם נתעודדו ע״י הגיסטאפו והתחילו לצעוק בלשונות שונות: „הוי עם גבל, רוצחי אלהים! גוזלי נפש ונשמה, לכו לכם! שדדתם ובגדתם מאז יהודה איש קריות ועד היום.״ בליווי קריאות כאלה הריצו אותנו עד לנהר סאן. היינו האחרונים. על גדות מי הסאן התפזרה כל העדה. ראיתי את המתרחש ופלצות אחזתני: מים סוערים, הגשר הרוס ודוגית סדוקה וסירה קטנטנה נועדו להעבירנו לגדה השנייה. עד שעה 4 נתחייבו כולם לעבור את הנהר, ולא, יילכו כולם במיים, בלא יוצא מן הכלל. זו הייתה פעולת הדיכוי האחרונה וקל לתאר את מצבנו כשנתבשרנו כזאת. קמה סערה ובהלה. אנשים הת־חילו מונעים למים. עגלות עם סוסים החלו לפלס להן דרך במים הסוערים, היו ששקעו וכמעט טבעו. ומסביב עמדו הגרמנים וחזו בהנאה במחזות תופת אלו. היו שנסחפו במים ולעתים הייתה הסירה הסדוקה מתמלאת מים וחיי בני אדם

היו תלויים על חוט השערה. הכל נאבקו על נפשם: הורים, ילדים ותינוקות וכל היקום נאבק אתנו. היינו אובדי עצות. אחרי כל כך הרבה שנות ישיבתנו במקום — אין מי שיעזור לנו מקרב שכנינו. ילד נעזר באמו, בעל באשתו, הורים ביל־דיהם. עד שחצי מתים הגענו לגדה השנייה, ולאשרנו לפני השעה 4. מעלינו טס מטוס וצילם את התמונה האיומה ה־זאת.

כשהגענו לצד השני חשבנו שכבר נגאלנו, שהגיעו ימות המשיח וזהו כבר סוף הגלות. אולם שום דבר לא נגמר עדיין. רק השלכנו מאחורינו כל מה שהיה לנו ולא ידענו לאן נפנה. השבילים אמנם היו נהירים לנו, אולם לא זכרנו לאן הם מובילים, שכחנו את הסביבה. ארץ זו, לה הקרבנו נשמתנו בעמל ובפרך, נהיינו זרים על אדמתה. שקיעת השמש בישרה את בוא הליל. בקושי מצאנו את הדרך. במקרה נזדמנה לנו עגלה ועלינו עליה. נסענו בחושך, מבלי לראות מאומה בדרך המובילה לאבדון.

דער גירוש

משה אשר

אייגנטלעך בין איך נישט די פֿאסנדע פערזאן צו קענען שילדערן דאָס לעבן פון דער צייט, וואָס מיר זענען געוואָרן פֿארטריבן פון אונדזער שטעטל. נאָר אין פרק וועלט געב־רענגט „במקום שאין איש — השתדל להיות איש"...

וואָס איז געוואָרן פון בית־החיים?

אָלע מצבות זענען געוואָרן אונטערגעהאַקט און מיט די מצ־בות האָט מען בריקירט די וועגן און דער פלאַץ איז געגומען געוואָרן אויף צו פֿארבריטערן די באַן. א צימערניש נעמט אָרום, אז מען דערמאָנט זיך אין דעם אהל פון גרויסן צדיק ר' משה האָראָוויץ, וואָס איז געליגן אין אוהל מיט זיינע קינדער און אייניקלעך. טויזנטער יידן פלעגן דאָ אָהערקו־מען פון גאַנץ פּוילן אויף זיין יאָר־צייט, וואָס פֿאַלט אויס 10 טאָג אין סיון; וויפיל טערער איז ביי די קברים פֿאר־גאַסן געוואָרן, וויפיל טויזנטער ליכט האָבן געפלאַקערט אויף זייערע מצבות אין טאָג פון זיין יאָר־צייט. היינט טרעטן אונדזערע היימישע שונאים אויף די הייליקע מצבות. וואָס פֿאר א שמערץ האָבן מיר געהאַט קומענדיק צוריק אין אונדזער שטעטל און זעענדיק ווער עס פֿארנעמט די גע־שפטן פון אונדזערע נגידים: ר' יעקב שרייבער ע"ה, ר' יוסף לאַסט, דער גרויסער בעל צדקות. היינט זעט מען די אוישריפטן „בייעק" אָדער „באַנאַק", די זעלבע וואָס האָבן מיטגעהאָלפן רויבן יידיש פֿארמעגן. אויב א ייד האָט דער־לעבט צוקומען א היים נאָך דער מלחמה און געוואָלט פֿאר־קויפן זיין הויז פֿאר עטלעכע צענדליק דאָלער, כדי צו קע־נען ראַטעווען זיך פון פּוילן, צו קענען באַקליידן די נאַקעטע קינדער, וואָס זענען געקומען פון רוסלאַנד — איז מען זיי באַפֿאַלן אָלס רעכטלאָזיקייט. אין אַנהויב קריג האָט אונדזער שטעטל געציילט 2000 יידישע נפשות, אָלע האָט מען א־ווועקגעפירט דעם 3־טן טאָג חוה"מ סוכות, א חוץ 80 קראַנ־קע. די אירבריקע האָט מען אירגעפירט אירערן טייך סאָן צו די סאָוועטן. עטלעכע וואָכן שפעטער האָבן זיך א סך פאַמיליעס צוריק אומגעקערט קיין ראָזוואָדאָוו, א צווייטער טייל איז געבליבן אין לעמבערג אָדער לובאַטשוווו, סטא־ניסלאָב און פשעמישל. 50% פון זיי זיינען געווען אין מיטל־אזיע. ליידער איז בלויז א קליינע צאָל ביים לעבן געבליבן; דער רוב איז געשטאָרבן אויף פֿארשידענע קראַנ־קהייטן און אָרימקייט, ווי יוסף שפירא, מאנעק קראפף און יצחק קאנארעק.

דער ווענדערווינג

די ערשטע טעג האָבן די פרישע געסט אויסגעליידיקט די יידישע געשעפטן ביז צום לעצט, ולא נשאר שום דבר. נאָר די בלויזע נשמה איז געבליבן מיט טויט שרעק. דאָס איז אָבער פֿאר זיי געווען נאָך וויניק, האָט דער שטאָראַט באַשלאָסן איינצולאָדענען די יידישע פֿארשטייער, ר' בער רייך, שמואל אהרון וואָגשאַל און מרדכי בערגשטיין. און מ'האָט זיי ערקלערט דעם לעצטן באַשלוס פון „יידן־ראַט". מ'האָט גלייכצייטיג געריידט וועגן כופר נפש. מ'האָט אויך געשיקט א פרויען־דעלעגאַציע וואָס האָט אויפגעקלערט די פֿארשטייער פון דער מאַכט וואָס פֿאַרא שאָדן עס קען ברענגען די אָלטע לייט און קליינע קינדער דאָס אַרויסשיקן פון דער שטאָט, עס איז געווען א קול במדבר.

די מענטשן געבן זיך א קוק אום אין גאָס; מ'זעט פרישע

פֿלאָקאָטן מיט גרויסע אויפֿשריפטן: ביז 24 שעה מוזן אַלע זיין פֿאַרזאַמלט אין רינעק. דעם גאַנצן טאָג זיינען אַנגעקומען אויטאָס מיט געשטאַפּאַ, דאָס איז געווען א בעווייז, אַז עס איז נישטא קיין רעטונג. צומאַרגנס ווערן אַלע גאָסן אָפּגעשלאָסן און אין יעדן יידישן הויז באַווייזן זיך 2 זעלנער מיטן רעוואָלווערן אין די הענט און מ׳טרייבט שנעל די מענטשן אינעם די גאָסן צום רינעק. ביז א זייגער 12 זיינען שוין אַלע מענטשן פֿאַרזאַמלט, חוץ די 80 זקנים וואָס האָבן באַקומען ערלויבעניש צו בלייבן אין זייערע בעטן (זיי זיינען אין אייניקע טעג אויסגעשטאַרבן). א זייגער 12 האָבן זיך באַווייזן עטלעכע העכערע אָפּיצירן און מ׳הייבט אָן אויסשטעלן די מענטשן צו 4 אין א ריי אַן פון בריידע זיינען האָבן זיך אויסגעשטעלט צענדליקער ס.ס. מיט געווער אין די הענט, און די העכערע אָפּיצירן שטעלן זיך פֿאַרויס. ביים ערשטן אויסרוף, מאַרש! — לאָזן זיך אַלע גיין מיט שרעקלעכע יללות. מיר גייען נאָך די וועג־ווייזערס ביז מיר קומען צום וועג, וואָס ציט צום וואָסער סאָן.

ביים ברעג שטעלן מיר זיך אויס. צו אייניקע ווערן מיר באַזוכט, טיילווייז אויך אויסגעטון. ביי וועמען מ׳האָט געפונען פּולן אויבער צען מאַרק, האָט מען צוגענומען. דאָס זעלבע אויך א זייגערל אָדער אַנדערע וועריז־זאַכן. די רעווידירטע מענטשן האָט מען אויבערגעשיפט מיט שיפלעך. מ׳האָט שנעל געטריבן די מענטשן אַזוי ווי בהמות און ווער עס האָט זיך נישט געקענט שנעל אַרויפּכאַפּן, האָט געמוזט איבערשווימען מיטן גאַנצן אנגעטוכן. עס איז אויך אין דער צייט איין פּרוי דערטרונקן געוואָרן. דאָס איבערפֿירן די מענטשן האָט געדויערט ביז אין דער נאַכט. דאָס געווייַן פון די וויבער און קינדער איז נישט איבערצוגעבן, קיינער האָט זיך נישט אַקיינגן געשטעלט, ווייל זיין לעבן איז געווען בעדראָט. אָלעס, וואָס האָט דערלעבט צו קומען אויף דער צווייטער זייט, האָט זיך געמוזט איבערטון פון נאַסקייט. טריסט־ווערטער האָבן זיך געלאָזט הערן צווישן אונדזערע בריידער. מאַנעס ראָזען ז״ל האָט דעמלט אויסגעשריגן מיט א ווייַנענדיק קול „יידן, וויינט נישט מיר גייען אָפּקעגן אונדזער גואל המשיח״, א צווייטער האָט געווידן מיט די הענט — אָט זעט איר די לאָטניקעס, דאָס זענען אונדזערע אָמעריקאַנער, זיי וועלן זיך שוין נוקם זיין פֿאַר אונדזערע עוולות, מידה כנגד מידה, ס׳איז צו באַדויערן, וואָס די מענטשן, וואָס האָבן אונדז געטרייסט, האָבן נישט דערלעבט די ישועה, וועט מיר זיינען שוין געווען אויף דער סאָוועטישער זייט, זיינען מיר געווען זיכער, אַז מיר זיינען שוין געהאָלפן. די רויטע אַרמיי איז געווען 17 ק״מ פון אונדז אין שטעטל אולאַניב ביי רודניק. — די ערשטע טעג האָבן מיר זיך אויפֿגעהאַלטן אין די נאָנטע דערפער, ווייל מיר האָבן געגלייבט, אַז אין אייניקע טעג וועלן מיר גיין צוריק מיט דער רויטער אַרמיי. מען זאָגט א שפּריכווארט „די טיר איז בריייט אַרויס, און שמאָל אַריין״. עס איז געלונגען עטלעכע קינדער א קוק צו געבן אין זייער היים, נאָר דאָס האָבן געקאָנט טון די יעניקע, וואָס האָבן געהאָט א נישט ידישן אויסזען; דען אַנדערש איז מען געווען באַדראָט פון אונדזערע שונאים, אין אייניקע טעג זיינען מיר ווייטער געגאַנגען צו דער גרענעץ שינאווא.

איך שרייב אַזוי גלאַט ויסעו־ויחנו־ויחנו־ויסעו — געגאַנגען געשטאַנען — אין אמתן געריידט בין מיר יידן האָבן דערלעבט צו זיין אַף דער סאָוויעטישער זייט, האָט נישט איין געליטענער פּריער באַזוכט דעם זיידנס קבר. אין די פֿאַר טעג האָבן געקאָסט פיל קרבנות: הן פון די פּוילישע יידן הן פון די ווינער וואָס זיינען אַהער געבראַכט געוואָרן. איך האָב געבעטן די ווינער יידן א דערקלערונג פֿאַרוואָס זיינען זיי געקומען אַהער, האָט אייניער מיר דערקלערט, אַז די געסטאַפּא האָט געפאַדערט פון יידן־ראַט א טראַנספֿאַרט אַרבעטער פון 1000 מאַן, האָבן זיי געמוזט אנגעבן נעמען פון 1000 מאַן. מ׳האָט זיי געהייסן מיטנעמען בלויז ווערקציג און ווינטער־קליידער און געפּעס. ס׳האָט געהייסן, אַז זיי פֿאָרן אויף א דייטשער קאַלאָניע. מען האָט זיי צוגעזאָגט אַז זיי וועלן אויך קענען זייערע פרויען און קינדער אַהער ברענגען. אין אמתן האָט מען זיי אַהערגעבראַכט צו בויען א אייגענעם לאָגער און אויף וואַלד אַרבעט. די פאַכמענער האָט מען געבראַכט קיין ניסקא ביי רודניק. פֿאָרן אויסשטיגן פון צוג האָט מען ביי זיי אַלעס צוגענומען; און יעדן איבער־געלאָזט בלויז 300 מאַרק. אַזוי האָט זיך געשאַפן 2 גרופּן פון פאַכמענער און נישט פאַכמענער. באַלד די ערשטע נאַכט איז מען ביי נאַכט זיי באַפֿאַלן און מ׳האָט אַריינגעשאָסן אין די בארַאקן די מענטשן זאָלן אַרויס אויף דער גאַס. איבער דערציילט האָבן די באַדיטן געהאָט די בעסטע געלעגנהייט צו רויבן. (פון אַרכיון יד־ושם)

עיר אבותי———

משה בן־מנחם

. . . מִי זֶה קוֹרֵא לִי? הֲקוֹל הוּא אוֹ רֵיחַ?
פִּתְאֹם וְאָכֵי בָּעִירְנוּ – אוֹרְחַ!
וַיִּשָּׁכֵחַ לָבֶטַח הָעִיר הַנֶּעֱסָת,
יְלָדִים בָּרְחוֹבוֹת, קוֹל תְּפִלָּה
מִבֵּית־כְּנֶסֶת;
דְּמוּת הָרַבִּי בָּאֶצְעָנֶב הַפָּתוּחַ———
וְכָאז לְבָבִי בּוֹ סָמוּךְ וּבָטוּחַ.
עֶרֶב. הַשֶּׁמֶשׁ בְּעֹצֶב שׁוֹקַעַת,
וַעֲנָנוֹת פְּנֵי הָאֹפֶק עַד נֶפֶשׁ נוֹגַעַת:
בְּמֶתֶי־עָב שָׁם... גִּבְעָה, וּגְבָעוֹתַיִם, –
סוֹד־אֱלֹהִים, הוֹד מְפֻלָּא שִׁבְעָתַיִם.

יְפִי צָנוּעַ לְעִירִי, תֹּם וְטַעַם,
דּוֹמֶה: לֹא נִפְרַדְתִּי מִמֶּנָּה אַף פַּעַם;
שָׁנִים לֹא חָלְפוּ בַּנֶּכָר, וְהַנַּעַר
לֹא הָלַךְ, נָפַל שֶׁבַע בְּדֶרֶךְ הַצַּעַר.

דָּבָר לֹא שָׁנָה פֹּה, אִמִּי עוֹד נִצֶּבֶת
עַל־יַד הַכִּירַיִם, שֶׁקְּטָה־נֶעֱצָבֶת.
הָאֵשׁ מְמַזְמֶזֶת לָהּ וְמֵר קוֹדֵחַ,
לוֹ רַעַן קוֹל סִיר הַנְּזִיד הָרוֹתֵחַ,
וְהִיא מְנַצַּחַת: טוֹעֶמֶת, בּוֹחֶשֶׁת,
פֹּה מְרַס, שָׁם מֶלַח תּוֹסִיף, וְלוֹחֶשֶׁת
תְּחִנָּה חֲרִישִׁית, וְאַרְנָנָה שְׁוֹכַחַת
כִּי הֶבֶל הַכֹּל... וְהַנִּשְׁמָה רַק אוֹרַחַת
לְרֶגַע בְּפֶתַח הַנָּעוּץ, הַתּוֹבֵעַ
תַּאֲוָה עַל תַּאֲוָה, וְאֵינוֹ שָׂבֵעַ.

אֹצֶא לִי הָעִירָה, אֶצִּיץ לְבָתֶּיהָ,
אֶרְאֶנָּה עַתָּה בַּעֲמָלָהּ, בִּלְבָטֶיהָ:
לַחְמָם דַּל יְבִיאוּ בִיגִיעַ כַּפַּיִם
בַּעֲלֵי־הַמְּלָאכָה, בְּזֹעַת הָאַפַּיִם.
מֵאֹפֶל הַחֶדֶר הַצַּר, לָאוֹרַח
אוֹר הַחַיִּים הַכְּשָׁרִים שָׁם זוֹרֵחַ.
פָּנִים לוֹ יַסְבִּירוּ יָאֵטוּ מְלַאכְתָּם,
יָגִילוּ בוֹ יַם פִּטְשָׁם וּמַחְטָם,
וּכְמוֹ יְדַבְּרוּ אֶל לְבוֹ הַכֵּלִים:
אָנוּ תָּמִיד בָּאֱמוּנָה עֲמָלִים.

אָשׁוּט בָּרְחוֹבוֹת, אֶת עֵינַי בָּם אַשְׂבִּיעַ,
שָׁלוֹם רַב בּוֹאֲךְ! – עֵינָם לִי תַּבִּיעַ;
וּמִי עוֹד כָּמוֹנִי הַיּוֹם מְאֻשָּׁר?!
וְחֶמֶר נוֹשֵׁן בִּי נָעוֹר וּמוֹשֵׁר:
הֲלֹא הוּא הַשִּׁיר בִּי יֶחְמַר, יֶזְמַר,
וְכַיַּיִן הַטּוֹב בִּי מֵאָז יִשְׁמַר, –
שִׁיר יַלְדוּתִי הוּא, חָרַד וְיָתוֹם,
לִי שָׂרָה אִמִּי בִּימֵי עֹנִי וָתֹם.

עִיר אֲבוֹתַי! מַבָּטֵךְ הַתָּמֵהַּ
יִקַּב עַד לְעֹמֶק לִבִּי הַכָּמֵהַּ!
נִכְסַפְתִּי הַבַּיְתָה – – פִּתְחִי לִי הַשַּׁעַר!
הֲלֹא תַּכִּירִינִי? – אֲנִי הוּא הַנַּעַר,
הִתְהַלֵּךְ לְפָנַיִךְ יָחִיד בִּיגוֹנוֹ;
שׁוֹלֵחַ עַל פְּנֵי הַלֵּילוֹת עָרְגּוֹנוֹ;
רַק בְּךָ אוֹר־אֱלֹהִי רָאִיתִי, רָאָנִי,
הָלַכְתִּי תָּמִים אַחֲרָיִו כִּי קָרָאָנִי.

הֵס. דְּמָמַת מָוֶת... אֵין קוֹל וְאֵין קֶשֶׁב,
גַּז הַמַּרְאֶה כְּמוֹ בְלַחַשׁ הַכָּשֵׁף.
בְּבֶטֶן עָנָן הַלְּבָנָה מִתְרוֹצֶצֶת,
רֶגַע מְבַלַּעַת וְרֶגַע נוֹצֶצֶת.
הִנֵּה כָּל אוֹנָהּ בְּאַחַת שָׁם אוֹסֶפֶת –
לְמִצֹּא אֶת הַדֶּרֶךְ אֵלַי הִיא שׁוֹאֶפֶת...
וּבְצֵאתָהּ לַמֶּרְחָב מִן הַתְּהוֹם הַקּוֹדֶרֶת,
תַּעֲמֹד וְתִתֵּן בִּי דֹּם עַיִן חוֹדֶרֶת –
עַיִן רוֹאָה, מְחָרִידָה נְפָשׁוֹת.
וְהִיא מַחֲרִישָׁה־מִשְׁתָּאָה לִי קְשׁוֹת.

. . . מֵעֹמֶק הַלַּיְלָה אֵלַי מְשַׁוַּעַת
נֶפֶשׁ עִירִי, וְרַחֲמִים הִיא תּוֹבַעַת:
אֵין דְּמִי לְדָמֶיהָ, בְּכִיָּהּ הִיא נִצַּחַת———
הוֹי, עִיר אֲבוֹתַי! הַקְּדוֹשָׁה, הַנִּרְצַחַת:
זָכַרְתִּי לָךְ טוּב שַׁבְתּוֹתַיִךְ, חַנֻּכָּךְ, –
אֱלֹהִים וְאַהֲבָה רַק הָיוּ הֲגִיגָיִךְ . . .
כָּל בַּיִת, כָּל רְחוֹב, הוֹד לָבַשׁ וּמְנוּחוֹת,
חֶסֶד עוֹלָם, לָךְ נָשְׂאוּ הָרְוָחוֹת.
הַנַּחַל, הַיַּעַר, הָעֵץ וְהַשִּׂיחַ,
יַחַד אִתָּךְ הִתְפַּלְּלוּ לְמָשִׁיחַ –
חִכְיַת לוֹ בְּתֹם שָׁיָבוֹא בְּכָל יוֹם———

וְהִנֵּה זֶה בָּא אַרְמִילוּס הָאָיֹם!
לֹא חַג, לֹא שַׁבָּת לָךְ, לֹא
״קָדְשָׁה־וּבָרְכוּ״,
הָרוּחוֹת הַטּוֹבוֹת מִבָּתַּיִךְ בָּרְחוּ;
טֻמְאָה אֵימָה אֶל הַקֹּדֶשׁ הִרְסָה,
וְאֶת שְׁחוֹר כְּנָפֶיהָ עָלַיִךְ פָּרְשָׂה.

אֱמוּנַי, מֻעָנֵי הַקְּדוֹשִׁים, אַיֵּכֶם?
אָבְכֶּה כָּל חַיַּי עַל אָבְדַן חַיֵּיכֶם!
כָּל קוֹל וּמַרְאֶה, זֵכֶר גִּיל וּבְכִי,
אָשְׁמֹר בְּלִבִּי וּלְבִבְכֶם בִּי יִחְיוּ...
וְעַל רֹאשׁ יְגוֹנַי וּמְרוֹם־קֹץ אֲהֻבוֹתַי,
אֲעֻלֶּה זִיו פָּנַיִךְ, אַתְּ עִיר אֱבוֹתַי!

עֲיָרָתִי בַּנּוֹיִים
כִּפְלָא עֶלְתָה מֵעֲפַר הַדְּלוּת,
וְהִיא אַדְמַת קֹדֶשׁ בְּמִדְבַּר הַנְּלוּת,
מְחֻכָּה בְּכָל יוֹם לַגּוֹאֵל, לַהִתְגַּלּוּת.

אֵיכָה, הֵהּ, נְפָלָה וְאָבְדָה לִי כָּלִיל?!
נָדַם נְעִים קוֹלָהּ, לֹא שִׁירָה וְלֹא צְלִיל,
רַק קוֹל פַּעֲמוֹנָיו שֶׁל הַהוּא
מֵהַגָּלִיל———
אֲזַכְּרָה בְדָמַי אֶת בֵּית מִדְרָשָׁהּ,
בְּנְעוּרַי שָׁם הָגִיתִי בְּתוֹרַת מוֹרָשָׁה:
כִּי טוֹב לַצַּדִּיק, כִּי אוֹר, רַע, לָרָשָׁע!

עַתָּה מְיֻתָּמִים יַעַמְדוּ הַבָּתִּים,
לְעֶבֶר הַיַּעַר הֵם דֹּם נִבְּטִים –
לְבֵית הָעוֹלָם, לָרוּחוֹת הַשָּׁטִים...

בְּנוּיָה עוֹד עִירִי – אַךְ בָּנֶיהָ אֵינָם,
גּוֹיִים רְצָחוּם וַיִּרְשׁוּם בְּזִינָם,
בַּבָּתִּים לֹא תִרְאֶה לְעוֹלָם עוֹד עֵינָם.

רַק הַמֵּתִים הֵם עָמָּה בַּצָּרָה:
לַיְלָה וָיוֹם יְתַנּוּ צַעֲרָה,
וְעִירִי דוֹמֶמֶת לְנֹכַח יַעֲרָה———

דרך חיי משפחה בשנת 1939

דב האוזר

היה זה יום בהיר ושקט, השמיים היו בהירים ורוח שקטה ריחפה על פני עיר מולדתי רוזוואדוב. פתאום התקדרו השמיים ורוחות רעות מבשרות אסון התחילו מנשבות. בשמי עיירתי הופיעו צפורי־פלדה עמוסות פצצות, וזמזום אווירונים הגיע לאזני תושבי העיר. אז כבר היה ידוע שפרצה מלחמה בין פולין וגרמניה ולא עבר זמן רב עד ששמענו התפוצצויות בכל חלקי העיר ורעש האווירונים התערבב ברעש ההתפוצצויות ויצר מהומה ואנדרולומוסיה.

בזמן ההפצצות הסתגרו בני אדם בבתיהם ורק לאחר מכן התחילו להציץ מבעד החלונות והסדקים. כידוע היה בפרבר העיר בית־חרושת גדול לתחמושת שנקרא בקצרה צ.או.פ. והוא ששימש מטרה למטוסי האויב. מאחר וביה״ר זה היה חיוני מאד לצבא הפולני, ניתן לו משמר כבד והגנו עליו בכל האמצעים האפשריים. הטייסים הבחינו כנראה שנקודה זו מוגנת היטב על כן נהגו להגביה טוס ולא דייקו לפגוע. יש שהפצצה הייתה פוגעת בבתי העיר או בנהר שזרם לאורכה, או שהייתה נופלת מחוצה לה. בית חרושת זה שהוקם חודשים אחדים לפני פרוץ המלחמה נבנה מתחת לפני הקרקע ומעליו ניטעה חורשה, כך שההסוואה היתה מוחלטת וקשה היה למצוא את הנקודה מגובה. בבית החרושת עבדו כמה מאות פועלים רובם משלזיה העילית והתחתית, ליהודים לא היתה רשות לעבוד בו או להימצא בתחומו. בין הפועלים ובעלי עמדות חשובות היו מרגלים וסוכנים זרים, והמהנדס האחראי בראשם.

רק לאחר שהתחילו ההפצצות, ומטרות האווירונים היו מדיוקות, התחילו הפולנים להבין מניין שאב האויב ידיעות על נקודה אסטראטגית זו. בכל העיר ובית החרושת הציבו שוטרי חרש והתחילו חקירות בין הפועלים. נתגלו מרגלים רבים וכולם הוצאו להורג בחורשה שמחוץ לעיר. בעיר עצמה היה רופא מרגל, הוא היה מקבל חולים בסבר פנים יפות ולעתים שלא על מנת לקבל פרס. אל עירנו בא כמה חודשים לפני המלחמה, ממקום לא ידוע, ועל דעת איש לא עלה שהוא עלול להיות מרגל. באחד הימים, מצאה אצלו עובדת נקיון ניירות שעוררו את חשדה. היא הסגירה אותם למשטרה ולאחר בדיקה וחקירה הוא הוכנס לבית־הסוהר יחד עם מרגלים רבים אחרים ששוטטו בעיר, רכובים על אופנועים ומחופשים כנשים. קצין התותחנים במשמר ההגנה של בית החרושת היה יהודי מתושבי העיר עורך־דין בחייו האזרחיים. תודות לאומץ רוחו וכושר לחימתו ניצל בית החרושת. בזמן ההפצצות הפיל מטוס אחד של האויב והבריח רבים אחרים. אומץ לבו עמד לו גם שעה שקציני פולניים רבים התייאשו מהגנה על מולדתם.

בימי ההפצצות הכבדות החליטה משפחתי לעזוב את העיר, יחד עם משפחות אחרות. נסענו לחפש מקום שאינו משמש מטרה למטוסים. ארזנו את החפצים הדרושים לנו ואת המיותרים החבאנו בביתנו מתוך מחשבה שלאחר ההפצצות נוכל לחזור הביתה. התחלנו לנדוד ולחפש מקום מחבוא נגד ההפצצות. בדרך נתקלנו ברבים שכמותנו. המומה הייתה רבה, הגויים ניצלו הזדמנויות והיו מתנפלים על רכוש יהודי ושודדים אותו, היות והכל היה מופקר לביזה. נדדנו יומם ולילה רצוצים ורעבים, עד שהגענו, אני ומשפחתי לכפר יאשיניק, שבין טארנוגרוד ובילגוריי, ושם ישבנו עד סוף ההפצצות. בכפר זה היו שתי משפחות יהודיות, והן קיבלו אותנו בסבר פנים יפות, למרות שלא היה מספיק מקום באותו בית. גרנו כולנו יחד וחיינו כמשפחה אחת. ליד הבית הייתה חורשה ובה היינו מסתתרים מדי שמענו את זמזום האווירונים. כך חיינו בפחד במשך שבועיים. כשהגיעו אלינו שמועות שהגרמנים נכנסו כבר לעירנו וכמעט כבר כבשו את כל פולין, החלטנו לחזור הביתה. ידענו מה משמעותו של הכיבוש הגרמני בשביל יהודים ועל כן הדרך בחזרה לרוזוואדוב לא הייתה קלה בשבילנו. היינו צריכים לעבור בעיירות וכפרים מלאי גרמנים. שכרנו עגלה גדולה והעמסנו עליה את כל חפצינו. היה סתיו ובדרך בין כפר יאשיניק וטארנוגרוד היו ביצות רבות. נסיעתנו הייתה מפרכת, גלגלי העגלה שקעו בבוץ, ונאלצנו לרדת מהעגלה להוציאה מן הבוץ ולהמשיך ללכת ברגל אחריה.

בדרך פגשנו גרמנים רבים שהסתפקו בכך שלעגו לנו וצילמו אותנו אולם לא נגעו בנו. ככה התקדמנו בדרך כשכל צעד עולה לנו בדם ובזיעה. כשהגענו לרוזוואדוב פגשנו בעוד יהודים, חוזרים כמונו. נכנסנו לעיירה שוממה בעלת רחובות שקטים ובתים סגורים ושוממים. בבית מצאנו חורבן. הכל היה הפוך, שבור ומלוכלך. לאחר שהשבנו את הסדר על כנו, התחלנו להתעניין בנעשה בעיירה. בחוץ לא נראו גברים מפחד עבודות כפייה. החלונות החזיתיים של הבתים היו סגורים ובני אדם היו נכנסים לבתיהם בכניסות צדדיות כדי שהגרמנים יחשבו שאיש לא גר בבית.

את רוזוואדוב כבשו הגרמנים ביום שני של ראש השנה. כשהגרמני הראשון עבר ברחוב רכוב על אופנוע יצאו היהודים מבית הכנסת והתכנסו בבית פרטי לשם המשכת תפילתם. הגרמנים נכנסו עם סוסיהם לבתי הכנסת ובזזו וחיללו את כל הקדוש והיקר ליהודים. ברחובות היו הגרמנים חוטפים אנשים לעבודה ובגמר יום העבודה היו משלחים אותם במכות הביתה. היהודים העדיפו איפוא לשבת בבתיהם ורק אלו שהיה מוכרחים לדאוג לצרכי הבית היו יוצאים החוצה לסדר בחופזה את ענייניהם. לא עברו שבועיים מאותו יום בו חזרנו לביתנו, והנה הוציאו הגרמנים פקודה שעל כל היהודים לפנות את העיר במשך 24 שעות, עם זקניהם נשיהם וטפם.

גזירה זו באה באופן מפתיע, ונבחרו כמה מראשי הקהל, כדי ללכת אל הגרמנים ולהשתדל בדברים ובכסף לבטל את הגזירה. אולם כל הבקשות והשידולים לא עזרו, אנשי הגסטאפו הופיעו עם מקלות גומי בידיהם, גירשו את כל היהודים מבתיהם ולא נתנו להם אפילו זמן להתכונן ליציאה. תחילה אספו את כל היהודים בשוק העיר, כדי ששליט העיר יתן הסבר מדוע מגורשים היהודים. כל משפחה נטלה עמה את החפצים החיוניים ביותר, צידה לדרך וכיו״ב וכל בעל בית סגר היטב את ביתו בתקווה שעוד יחזור אליו פעם. הגויים שצפו בכל המתרחש שמחו לאיד היהודים, וכבר תכננו לאיזה בית יכנסו הם לגור. אולם היו גם כאלו שהשתתפו בצערם ואפילו הביאו להם צידה לדרך. היהודים עזבו בבכי רב כשצרורותיהם בידיהם, הנשים מחזיקות בידי התינוקות. אנשי הגסטאפו הלכו אחריהם ומקלות גומי בידיהם, וכל מי שהעז לנוח או להתמהמה ספג מלקות הגונות. הם גרשונו עד לנחל סאן שמאחורי רוזוואדוב אל השטח השייך לרוסים ואמרו בגרמנית „לכו לרוסים האוהבים אתכם״. את הנהר היו מוכרחים לעבור בסירות, משום שהגשר היה הרוס, וכל מי שלא הספיק להיכנס לתוך הסירה, הוטבל כהלכה במים. הגרמנים נתנו לנשים עם ילדיהן לעלות תחילה. את הגברים דחפו למים, ומי שלא ידע לשחות עלה על הגשר, למרות שהייתה בכך סכנת נפשות. בעבר השני של הנהר כבר הונה לנו מן הגרמנים. עכשיו כבר התחלנו לחשוב על טלטולי הדרך שמחכים לנו, ועל מקום אליו נוכל להגיע, והרמנו תרמילינו על כתפינו והתחלנו ללכת.

תחילת הנדודים

אני ומשפחתי נדדנו לכפר הקרוב פישניצה שבו גרו קרובי אמי. היינו חמש נפשות: אני, אחי, שתי אחיותי ואמי. היה עלינו ללכת בדרך של 15 ק״מ, עם משא על כתפינו. בדרך הצטרפו אלינו כמה משפחות. גדולה הייתה השמחה כשהגענו לבית קרובינו ונפלנו איש על צוואר רעהו. אחר שנרגענו, התחלנו לספר את קורותינו. פגשנו אצלם עוד משפחות אשר ברחו מפני הגרמנים, והמקום היה צפוף מאוד.

גם בכפר זה לא היה שקט. גויים שונאי ישראל היו מתנפלים מדי פעם על איזה בית ושודדים אותו. היו גם מקרי רצח. כשמענו על כך, החלטנו לא להתמהמה פה, ישבנו שבועיים, והתחלנו שוב בנדודנו. הצטרפו אלינו עוד כמה משפחות, שכרנו עגלה, מי שלא יכול ללכת נסע בעגלה, והשאר הלכו. מטרתנו היתה עיירה קרובה בשם אולאנוב. בדרך פגשנו ביחידות צבא גרמני, אולם הם לא פגעו בנו, ואנו מרוב פחד לא שמנו אליהם לב. כדי להגיע לאולאנוב היינו צריכים שוב לעבור קטע מנהר סאן. תמורת תשלום העבירונו איכרי הסביבה בסירותיהם. גם באולאנוב היו לנו קרובים. נכנסנו לביתם בדלת ברזל של חנות, כי גם הם פחדו. גם אצלם מצאנו עוד משפחות פליטים. הם קבלונו בסבר פנים יפות והגישו לנו אוכל. למחרת שמענו דפיקות חזקות בדלת החנות וקולות גרמניים הצועקים לפתוח. אימה אחזתנו. הדוּדה פתחה את הדלת, נכנסו שלושה בריונים גרמניים שסילקוה הצידה בבעיטה והחלו לחפש נשק בחנות. בחוץ עמדו כמה מאנשי גיסטאפו וגויים שהלשינו על משפחה עשירה זו וחיכו לביזה. אולם כל כוונת אנשי הגסטאפו הייתה לחפש נשק, והם לא נתנו לגויים להיכנס לחנות. מהחנות עברו הגרמנים אל החדר בו ישבנו, כיוונו עלינו אקדחים ופקדו עלינו להתאסף בפינה ולהרים ידיים. כולנו חשבנו שהם מתכננים לרצוח אותנו, ופרצנו בבכי מר. הגרמנים הבחינו בדודי שהיה אדם גבוה ובריא, והחלו להכות בו ולפצעו בכידון. בן דודי שאל מה רצונם מאביו וכתשובה על כך החל לספוג מכות־רצח אף הוא. אחר כך פקדו על כל אחד מאתנו להתייצב בפניהם ובדקו אם אין עלינו נשק, ותוך כדי כך היו מקללים אותנו קללות נמרצות. בין החיילים היה אוסטרי אחד, הלה הבחין שאמי רועדת מפחד ובוכה, וניסה לנחמה. הוא העבירנו לבית אחר, כדי להרגיענו, ולאחר שאמי נרגעה, נתן לה חמישה זהובים ואמר לה שתקנה לחם לילדיה, ואיחל לה כל טוב. אולם זה היה מקרה אחד מני אלף. לאחר מקרה זה החלטנו שאסור לנו להישאר במקום ועלינו לברוח שוב. מטרתנו הייתה להגיע לשטח רוסי. בדרך שהיינו צריכים לעבור שרצו גרמנים רבים ושמענו שמשפחה אשר עברה שם, בדרך מאולאנוב לטארנוגרוד התנפלו עליה בשבילי היער גרמנים עם גרזינים ושדדוה.

למזלנו נתקלנו בעגלון שהכרנוהו ביאשיניק, היו לו קשרים עם גויים רבים וקיווינו שמשום כך לא נהיה קרבנות של שוד. הוא דרש סכום כסף גדול עבור העברתנו, עבור שוחד לגרמנים, כדי שלא ישדדונו, ולא יגעו בנו לרעה. יצאו

אתנו עוד כמה משפחות, העמסנו חפצינו על העגלה, ופנינו לכיוון טארנוגרוד. כל הדרך התפללנו, והצלחנו להגיע בש־לום לטארנוגרוד. ברחובות העיר שרר שקט. ראינו גם כמה גרמנים ברחובות. כשהגענו לבית בו התגוררנו בזמן ההפ־צצות היכרנו את בעל הבית. הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות. התמהמהנו בעיירה זו שבועיים. גם פה ראינו מעשי זוועה. ראינו איך תפסו הגרמנים עשרה יהודים, אספו אותם בשוק, היכו אותם מכות רצח, ואח״כ השליכום לביצות; איך היו תופסים יהודים, מצווים עליהם לחפור בורות, ויורים בהם על פי אותם הבורות. אח״כ היו קוראים לקבוצת יהודים אחרת, והיו מצווים עליהם לכסות את הבורות. לא חשבנו להתמהמה הרבה בעיירה זו, שוב שכרנו עגלה והפעם מט־רתנו היתה העיירה שינאבא ליד גבול גרמניה־רוסיה. הדרך אליה השתרעה על פני כ־15 ק״מ. התאספנו קבוצה של פלי־טים מגרמניה, אוסטריה וצ׳כיה והתחלנו ללכת. כשהתקרבנו לחורשה, הבחנו בקבוצת גרמנים. למזלנו לא פגעו בגופנו והסתפקו בדברי לעג. כשהגענו לגבול הגיעו העגלות עם חפ־צים ובני אדם לפנינו, ועברו את הגבול בשלום, ואנו שה־לכנו ברגל, הגענו לעת ערב ושומרי הגבול לא נתנו לנו לעבור. פרצנו בבכי וביקשנו שיתנו לנו לעבור, אולם הם סרבו. היינו כשלושים איש, שיגרנו משלחת אל הכפר הסמוך לחפש מקום לינה. נמצא מקום במתבן של איכר אחד ושם לנו לאחר ששילשלנו לכיסו מטבעות. בבוקר שלחנו שליח לראות אם אנו כבר יכולים לעבור את הגבול, והוא חזר עם בשורה מעודדת. הגשר שבגבול היה חציו גרמני וחציו רוסי. ולאחר שעברנו חיפוש מצד שני הצדדים נתנו לנו לעבור. כשעברנו את הגבול הוקל לנו והתחלנו לצחוק. בעבר השני חכינו לראות להיכן יובילונו הרוסים והתלוצצנו עם החיי־לים הרוסיים. בינתיים הופיעו שני פרשים רוסיים והודיעו לנו שנהיה בעיירה שינאווא. הם גם הביאו עגלות והעמיסו עליהן את רכושנו והתחלנו לזוז בשמחה רבה. הצעירים פסעו לפנים ואחריהם המבוגרים. אלו שבמקרה לבשו חול־צות אדומות, הלכו בראש, כדי לסמל את הדגל הסובייטי. בדרך פגשנו ביהודים. אלה הבטיחו שכאן ייטב לנו. כשהגענו לשינאווא, רשמו את שמותינו נתנו לנו ארוחה חמה, ואח״כ כל אחד היה רשאי ללכת לדרכו. מטרתנו לא הייתה עיירה זו, רצינו להמשיך הלאה. התאספנו כל הנודדים, בבית־תר־בות, כדי לתכנן את המשך נדודינו. יום אחד נתבשרנו שמשלחת רוסית צריכה לבוא לבקר אותנו כדי לספר לנו על החיים ברוסיה. קישטנו את חדר התרבות בפרחים ובד־גלים וחכינו במצב רוח מרומם לבוא המשלחת. בין אנשי המשלחת היו גם קצינים יהודיים. אחד מהם ניסה להרגיענו והבטיח כי בברית המועצות אין לנו סיבה לפחד, שאנו נמצאים בארץ שאין מפלים בה בין גזע דת ולאום. כולנו מחאנו כפיים והתנשקנו מרוב שמחה. לאחר הנאום קמו כולם ורקדו. אולם ידענו שלמחרת מחכים לנו שוב נדודים וטלטולים. מטרתנו הייתה להגיע לעיר לבוב והפעם עשינו זאת לא ברגל ולא בעגלה אלא ברכבת. עלינו עליה בלוב־ציב. ברכבת שמענו שמועות לא מעודדות ביותר על לבוב, שהאנשים גרים בחוצות, שלכלוך, מצוקה ואפילו מחלת טי־פוס נפוצים בה. אולם, הרהרנו בלבנו, גורלנו יהיה כגורל האחרים.

החיים בעיר לבוב

הגענו ללבוב בשנת 1940. העיר הייתה מלאה פליטים שהו־רידו את רמת החיים עד כדי רעב. הגויים ורבים בין היהודים המקומיים ראו את הפליטים בעין רעה והתנכלו להם. 9 חדשים ישבנו בלבוב.

יום אחד הודיעו לנו שעורכים הרשמה של אלה הרוצים לחזור לבתיהם שבשטחים הכבושים בידי הגרמנים. רבים אשר לא ידעו שזהו מבחן לנאמנותם למשטר הסובייטי נר־שמו והממשלה החליטה להרחיקם ולהעבירם לפנים רוסיה. לילה אחד פרצו למגזר בו גרנו עם עוד פליטים משטחי הכיבוש הגרמניים, אנשי נ.ק.וו.ד. וציוו עלינו להציג את דרכונינו. נשמענו להם וקיבלנו פקודה לארוז את חפצינו. חכינו עד אור הבוקר ואז יצא כל ראש משפחה להכין צידה לדרך. אח״כ הגיעו משאיות והועמסנו עליהן. הגיעו אלינו שמועות שכדומה התרחש עם כל הפליטים שנרשמו כי רצו־נם לחזור לבתיהם. החלה בכייה גדולה, ובני אדם התחילו להיפרד זה מזה. כשהגענו לתחנת רכבת הבחנו בעוד פלי־טים רבים ואז נודע לנו לאן אנו נשלחים. אנשי ה־נ.ק.וו.ד. שמרו עלינו ובלילה התחילה הרכבת לזוז ולהתרחק מגבו־לות פולין. עברנו תחנות רבות ויש שפגשנו בהן פליטים אשר נתנו לנו צידה לדרך ואיחלו לנו כל טוב. ברוסיה ראינו אנשים שלווים, וכפרים יפים ונקיים. בקרונות שבהם גם בישלנו וגם כיבסנו שרר לכלוך רב. בכל תחנה נהגנו לרדת מן הקרון ולשאוף אוויר צח. בדרך כלל האירו לנו הרוסים פנים והצטערו על התנאים הגרועים בהם אנו נוס־עים. מצב הרוח בתוך הקרונות היה טוב. היינו מוכרים לרו־סים הרבה דברי לבוש ולעתים היינו נתפסים בידי שוטרי חרש ומובאים למשטרה על האמרת מחירים. בלילה שרר קור עז בתוך הקרונות ובקושי הצלחנו להתחמם, ורק חכינו שי־בוא כבר הבוקר. בבוקר כשהיינו קמים צחקנו איש ממראה רעהו. בבוקר היה צריך לחכות בתור כדי לקבל אוכל. כך עברנו על פני ערים ועיירות, הרוסים שלא כפולנים היו חביבים מאד כלפינו.

בכל תחנה יכולנו לקבל רותחין ובעלי האמצעים יכלו גם לקנות מזון, מאחר והאוכל שקבלנו ברכבת לא הספיק. הנ־טיעה האיומה הזו נמשכה ארבעה חדשים, בתום תקופה זו הפרידו את השיירה שלנו לשניים: חצי נשאר במקום אליו הגענו, והחצי השני ואנחנו בתוכו, המשיך לנסוע. הגענו למקום נידח מוקף יערות. בני אדם שנתקהלו סביבנו היו מגודלי שער ומלוכלכים. הם שאלונו מי אנחנו ואף אנו שאל־נום למוצאם. מפיהם נודע לנו שמקום זה מיועד לפושעים שנידונו למאסר עולם. החלטנו לא לרדת. ולא לקבל כל דבר מאכל שיגישו לנו השלטונות עד שיעבירונו לעיר אחרת. שלחנו משלחת אל השלטונות, אולם דבר לא עזר. הגיעו אנשי הנ.ק.וו.ד. והורידו אותנו בכוח ואת הקרונות שלחו בחזרה. נאלצנו לדאוג לכך שתהיה קורת גג מעל לראשנו. כל משפחה קיבלה חדר אחד בלבד, והיו שקיבלו רק חצי חדר. אנו דרשנו שלא יפזרונו בין תושבי המקום. לאחר ש־הסתדרנו מעט התחלנו לתחבל תחבולות איך להחלץ מן המקום, אולם לא מצאנו כל פתרון ונכחנו שהמוצא היחיד הוא להתרגל למקום החדש. ימים ספורים ישבנו באפס מע־שה, ושלטונות המקום רשמו אותנו כתושבים, בלי ניירות ודרכונים. אח״כ נשלחנו כולנו לעבודה ביער שכן לא הייתה שם כל עבודה אחרת, ומי שרצה לאכול חייב היה לעבוד. מרבית הזמן היינו בפיקוח הנ.ק.וו.ד. ומי שהעז לצאת מהת־חום שנקבע לנו היה צפוי לבית הסוהר. לאט לאט התחלנו להתרגל. היו אף כמה מבינינו שהצליחו לקבל עבודות פקידות. האוכל היה תפל ובלתי כשר, אך לא הייתה כל ברירה. כל יום היו מגישים לנו כרוב חסר טעם, לחם שלא היה אפוי כהלכה, ובשר סוס. עסקנו בהבאת עצים לידי מסילת הברזל ובהעמסתם על רכבות משא. קל מאד היה לטעות ביערות העבותים שמסביב. למרות שאנשינו לא הורגלו לע־בודה זו עבדו יפה והיו שעבדו למעלה מן המכסה. בעלי הישגים גדולים בעבודה היו מקבלים פרמיות.

סוג אחר של עבודה הייתה כריתת עצים. מלאכה זו חייבה זהירות מיוחדת והמזולזלים בה עלולים היו להיקבר תחת העץ הנופל. היו גם שעבדו בבניין מסילת הברזל. בזה עבדו גם הנשים שכן העבודה הזאת לא הייתה מן הקשות. בשרי־פת ענפי העץ המיותרים עבדו גם זקנים וחלשים, זו הייתה הקלה שבין העבודות. היערות היו מכוסים ביצות ששרצו יתושים לרוב. אנשי המקום נהגו לשים רשת על פניהם. אנו התגוננו גם באמצעות אש ועשן. היה מוזר לראות את הב־חורים, שישבו בגימנסיות ובאוניברסיטאות, גרזינים בידיהם והם עובדים בכריתת עצים. אולם הם התרגלו מהר מאד ועבדו היטב והגויים היו מרוצים מהם. גם אני, שהייתי בן 14, נתחייבתי לעבוד. עבדתי בקבלנות במסילת הברזל, חפרתי בורות ויישרתי שטחים. עבדתי והממונה עלי היה שבע רצון ממני עד מאד. הרוסים שבעו מאתנו נחת עד כדי כך, שאיימו לא להוציאנו לחפשי לעולם. הם שכחו שהם פושעים ואילו אנו נתינים זרים שכל פשענו הוא שרצינו לחזור לבתינו שהיה כבוש בידי הגרמנים. אולם אנחנו המשכנו לקוות שיום אחד נצא לחפשי. ואכן כך היה. יום אחד הגיעה מש־לחת צבאית פולנית מהעיר קויבישב. הכל התאספו סביבם. קצין אחד מאנשי המשלחת נשא נאום בו הודיענו שהוא בא להוציאנו לחפשי. כולנו פרצנו בבכי מרוב שמחה. אותו יום כבר לא יצאנו לעבודה, מאחר ולנ.ק.וו.ד. לא הייתה שליטה עלינו, היינו כבר חפשיים. קבלנו הודעה להתיצב במשרד כדי לקבל דרכונים, נועדים רק לפליטים. היה רשום בהם שאנחנו אזרחי פולין, ושאסור לנו להימצא בקו חזית המל־חמה. קיבלנו הודעה שעלינו לארוז את חפצינו ולחכות לקרונות שיבואו לקחתנו. בשורות אלו נסכו בנו ביטחון. אלה שנשארו במקום קנאו בנו מאד שאנו יוצאים לחרות. הקרונות הגיעו ואיש איש נטל את מטלטליו ופסע לכיוון הקרון. כל אחד רצה להגיע ראשון ולהתרחק מן המקום הזה. עדיין איש לא ידע מה ילד יום, למרות שקיבלנו אזר־חות פולנית והיינו חפשיים בתנועתנו.

באותו זמן, יוני 1941, התחילה מלחמה בין רוסיה וגר־מניה, והגיעו לאזנינו שמועות שהמון פליטים רוסיים משו־טטים בדרכים. נסענו כל הלילה ולעת בוקר הגענו לוולגה. נצטווינו לרדת מן הקרונות, ושולחנו לחפשי. נחנו על שפת הנהר יום שלם ללא אוכל וחכינו לאיזו אנייה. אולם כל אנייה לא הגיעה. התקשרנו עם עיירה קרובה בשם קוזמי־צימיאנסק וביקשנו שישלחו לנו כלי־תחבורה. אחרי זמן רב הגיעה חשמלית שלא יכלה להכיל את כל האנשים. רק מח־ציתם הצליחו לעלות וביניהם משפחתי. הדוחק והצפיפות היו איומים. אלה שנשארו על החוף עבר עליהם לילה קשה וקר. נעצרנו בעיר קוזמי־צימיאנסק. כאן חכינו לאנייה ונתקלנו בבני אדם שאף הם חיכו לאנייה על מנת לנדוד למרחקים. דבר היעד שמרו כולם בסוד, מפחד התחרות. הרוב החליט לנסוע לאסטראחאן שנמצאת על הים הכספי וכן גם משפחתי. זוהי עיר תעשייתית אליה היו גם שולחים פליטים סובי־טיים. עלינו על אניית קיטור שהדוחק בה היה גדול. בלילה, מאין יכולת לישן, שוטטו הנוסעים על הסיפון. גם האוכל היה גרוע. רוסי שפגשנו במקרה על האנייה יעץ לנו לא לנסוע לאסטראחאן מפני ששם שוררים רעב וחוסר עבודה. הוא יעץ לנו לרדת בסלמן — מושבה גרמנית לשעבר שתו־שביה גורשו ממנה ועתה מתיישבים פליטים רוסיים בבתיה הריקים. מבין כל הפליטים היהודיים הלכו בעצתו רק שלוש המשפחות ואנו בתוכן. ירדנו במקום המיועד ובבוקר שלחנו

משלחת לתור את העיירה ששכנה במרחק של 2 ק"מ. השליחים חזרו עם אבטיחים בשבילנו וסיפרו לנו שהמקום הוא ארץ זבת חלב ודבש ושמחפשים שם ידיים עובדות. בשמחה גדולה פנינו לעבר המקום. הבתים כאן היו שוממים וחיכו לישבים. מעט התושבים שהיו פה היו רוסים שברחו מפני הפולשים הגרמניים. נשינו יצאו מיד לשוק לקנות אוכל, והגברים הלכו לחפש דירות. משפחתי לקחה בית עם עוד משפחה, והגברים הלכו לרשום אותנו במועצת העיירה סלמן.

החיים בעיירה סלמן

התחלנו לחפש עבודה ואני הייתי הראשון שמצאתי. עבדתי במחסן טאבאק. במיון הטאבאק שהגיע מהקולחוזים השונים ובאריזתו. עבדתי מעל לנורמה ומנהל העבודה היה משבחני. רוב העובדים היו יהודים כולל המנהל, פרט לאגרונומית. אתה הייתי ביחסים טובים כאח ואחות. המנהל הרשה לי לקחת כל יום הביתה כמות טאבאק אשר אחפוץ בה וזה הכניס לי רווח נוסף. באותה תקופה הייתי בן 16 בלבד. ברוסיה שרר אז רעב גדול, ואילו אנו חיינו ברווחה. אחי עבד במאפייה, כך שגם לחם לא חסר לנו, ולחם היה אז בקיצוב, אפילו היינו מחלקים מה שנותר בין המשפחות השכנות. אחותי עבדה במשרד ממשלתי; אולם שלוה זו לא נמשכה זמן רב, הגרמנים התקרבו לעיר סטלינגרד, ואנו לא היינו רחוקים מעיר זו וכבר שמענו את זמזום האווירונים מעל לראשינו. והרי בדרכוינו היה כתוב שאסור לנו להיות מצא בקו החזית. בסלמן היו בתי זיקוק לנפט שהיו מטרה לאויב, והגרמנים גם הפציצו ספינות שעל הוולגה. ביום בהיר אחד הופיעו אניות משא וציוו עלינו להעמיס עליהן את חפצינו. אמרו לנו שאנו נוסעים לעיר אֶנגלסק שם מחכה לנו שיירה. באֶנגלסק פגשנו מכרים שגוללו לפנינו את קורותיהם. העמיסו את כולנו על קרונות והתחלנו לנסוע מבלי לדעת לאן. עתה לא שמרו עלינו אנשי ה־נ.ק.ו.ד., נסענו כפליטי קו החזית. ארבעה שבועות נמשכה נסיעתנו זו ועשינו אותה בדוחק ובצפיפות ובלכלוך. לבסוף הגענו לקאזאכסטאן שבאסיה התיכונה.

כאן נפגשתי עם ידיד נעורי אהרן. משפחתו שהתגוררה בכפר נידה עברה לגור במקומנו בתוך סביבה יהודית וקרוב אלינו. עסקנו יחד במסחר וגרנו באותו בית.

ב־9.5.45 נתבשרנו שהרוסים כבשו את ברלין ושגרמניה נכנעה. אחר כך באה ידיעה שנתינים פולניים הנמצאים ברוסיה רשאים לחזור לפולין. ולפתע באה הפקודה שעל כולם לארוז את חפציהם. עלינו על מכונית שהובילה אותנו לרכבת וחכינו לתזוזתה. בקרון שלנו היו שמונה משפחות והצפיפות הייתה גדולה, אולם שמחנו שהנה סוף סוף בא הקץ לנדודים ולסבל. כל אחד בקרון סיפר מקורותיו ברוסיה. כשהקרון זז בתשע בערב פצחנו כולנו בשיר. נסענו כחודש וכשהגענו לפולין שמענו שהקהילות היהודיות נהרסו כולן. המשכנו לנסוע עד שהגענו לעיירה קטנה בשם זעמביצה שבשלזיה התחתית. לא חזרנו לעיירתנו כי שמענו שבתינו נתפסו ע"י האוכלוסיה המקומית ושנאת ישראל עולה שם כפורחת. נשארנו בזעמביצה והשלטונות המקומיים סיפקו לנו מקומות דיור במקום. דירתנו הייתה בבניין בן כמה קומות, בניין מפואר. קודם גרו בבניין זה גרמנים. פרקנו חפצינו ונכנסנו לדירה. פה בפולין התארגנה שארית הפליטה במפלגות שהקימו כל אחת קיבוצים כדי להכשיר את היהודים לעלייה לארץ־ישראל. אני, אהרן ואחינו הצטרפנו לקבוץ של ה„פועל המזרחי" ומשפחתנו חיה בנפרד. כשהגיעה שעתי לעלות לארץ קשתה עלי הפרידה מההורים. אך מצד שני שמחתי לעזוב את פולין ולעלות. אהרן חברי החליט לא לנסוע עם ההפלה הראשונה ואף ממנו נאלצתי להפרד. אחי ואני נפרדנו מהורינו והצטרפנו אל הקיבוץ שאתו עמדנו לעלות. עלינו על רכבת עד שהגענו לגבול פולין־צ'כיה. כאן חיכינו כדי להיוודע אם אפשר לעבור את הגבול. היה עלינו להעפיל על הר עם עוד רבים אחרים. מורי הדרך הסבירו לנו שעלינו לעבור את הגבול בשקט מאחר ואנו עוברים אותו באופן בלתי ליגאלי, הזקנים הנשים והילדים פיגרו אחרינו והמדריכים עזרו להם לעבור, כך עברנו ללא עיכובים עד שהגענו לגבול צ'כיה. שומרי הגבול הצ'כי התיחסו אלינו יפה והוכנסנו למחנה מעבר. במחנה זה חיינו משך שבועיים במשמעת צבאית. מכאן שלחתי מכתב לאמי ולידידי אהרן. לפתע יצאה פקודה שעלינו להתכונן לדרך. עלינו על הרכבת וכשהיא זזה שרנו „ארצה עלינו". כשהגענו לאוסטריה הצטרפנו אחי ואני לקיבוץ הדתי. הקיבוצים היו שולחים חברים לבתי הבראה, והגורל נפל על אחי. שבועיים עברו וכשחזרו כל המבריאים, אחי לא חזר עמם. התברר לי שהוא החליט להמשיך בדרכו לארץ. בהזדמנות הראשונה החלטתי להצטרף אל אחי שהגיע אל האזור האמריקאי שבאוסטריה. יחד עם חבר חדש שמואל, עברנו באופן בלתי ליגאלי את הגבול שבין איזור הכיבוש הבריטי והאמריקאי והגענו לזאלצבורג, אך כאן התברר לי שבני משפחתו של חברי שמואל ואחי עזבו לעיר לינץ על מנת להגיע משם לבלגיה. התאכזבנו מאד אך מיד מהרנו לרכבת שנסעה ללינץ תוך תקווה שעוד נמצא את אחינו. כשהגענו למחנה בלינץ הסתבר שאחינו עזבו לפני שעות ספורות את המקום. הבנו שהם הגיעו כבר לבלגיה. שמואל חברי גלה במחנה קרוב משפחה שלו, והלה הזמין אותנו אליו.

כאן פגשתי בחברי אהרן. במהרה נודע לשנינו שמשפחו־

תינו נמצאות במשק סמוך בשם שטייער. נפרדתי איפוא מחברי הקיבוץ שאירחו אותי ונסעתי יחד עם אהרן לפגוש את המשפחה. שמחת הפגישה הייתה גדולה. הורי סיפרו לי שאחי אמנם נמצא כבר בבלגיה.

החלטנו לארגן את הנוער הדתי בשטייער. מצאנו אולם בו יכולנו להתכנס לפעולות משותפות. אך הנוער בשטייער היה מועט ולא היה מספיק כדי לארגן קיבוץ. החלטנו איפוא להתאחד עם הנוער מהעיר לנצוט, ארזנו את חפצינו ונסענו לשם. מחנה לנצוט היה גדול מאד. לאחר ימים ספורים באנו בדברים עם אנשי לנצוט כדי לארגן קיבוץ. הדבר היה קשה מאחר וגם כאן לא הספיקו אנשים המוכנים להתארגן בקיבוץ. החלטנו שעלינו להתקשר עם מקום בו ישנם כבר קיבוצים דתיים מאורגנים, כדי שיעזרו לנו לארגן קיבוץ משלנו. שלחנו משלחת למקום בשם פקינג־וואלשטאדט, ואנשיה סיפרו שיש שם הרבה פליטים ושהקיבוץ הדתי הוא גדול ומוכן לעזור לנו. לא חשבנו הרבה, ארזנו חפצינו ונסענו לשם. אנשי פקינג קיבלו אותנו בהתלהבות, הכינו עבורנו חדרים, ובשביל הורינו הכינו חדרים נפרדים כדי להרגיל אותנו לחיי חברה. באו לבקר אצלנו חברים מקיבוצים שכנים והזמינו אותנו לבקר אצלם, וכן הבטיחו לעזור לנו בכל. בחרנו מתוכנו בחבר בשם נבנצאל שייצג אותנו והוא הלך לראש הקיבוצים הדתיים והסביר שאנו שואפים לארגן קיבוץ דתי, ולשם כך אנו זקוקים לשני צריפים: אחד בשביל הורינו ואחד לארגון פעולותינו. מבוקשנו ניתן לנו. הקיבוץ היה נאה מבפנים ומבחוץ, והחיים החברתיים בו תססו. הכל נעשה במשותף. ראש הקיבוץ שלנו היה בעל מרץ רב ודאג שקיבוצנו יתפתח יפה וידמה לשאר הקיבוצים בסביבה. למרות הכל התפורר הקיבוץ אחרי הדשים אחדים משום שמחבריו נמנעה האפשרות לתמוך במשפחותיהם. אני הייתי הראשון שעזבתי ובעקבותי הלכו היתר. משפחתי ומשפחת אהרן הצטרפו שוב והקמנו בצריפנו המשותף סניף של „המזרחי". אותו זמן הייתי בן 22 והחלטתי ללמוד מקצוע. נרשמתי איפוא לבי"ס „אורט", לקורס מכונאות וגם חברי אהרן הלך בעקבותי. מרבית הלימודים היו תיאורטיים מאחר ולא היו שם תנאים ללימודים מעשיים. הלימודים נמשכו שנה, ובתום שנה נבחנתי וקיבלתי תעודת מכונאי. נרשמתי גם לקורס אריגה באותו בי"ס. תחילה עבדתי על מכונת עץ פשוטה ואח"כ על מכונת ברזל. בתום שנה קיבלתי תעודת גמר גם במקצוע זה. אח"כ התחלתי לחפש עבודה מתאימה אך לא מצאתי. אח"כ התחלתי ללמוד להדפיס במכונת כתיבה בזמני הפנוי, ונתקבלתי לעבודה כמזכיר בבית המשפט. עם הקמת מדינת ישראל והוצאת צו הגיוס לצה"ל התחילו לגייס את הנוער בחו"ל לצבא בארץ, ואני נתקפתי בחוסר סבלנות. קיבלתי הודעה מהסוכנות שבמחנה, שאם לא ארשם לגיוס לארץ, יפסיקו את עבודתי. הורי התנגדו לצעדי זה, אולם עז היה רצוני לעלות ארצה. למחרת הלכתי באמצע העבודה למנהל הגיוס ושאלתי אם לאחר שאתגייס יורשו הורי לבוא אחרי. לאחר שהבטיחוני חיובית נרשמתי לגיוס הראשון. כשבישרתי את הדבר להורי, פרצה אמי בבכי מר, ושאלה מדוע אני חייב להיות הראשון, אמרתי לה שכך החלטתי וזהו. עברתי בדיקות רפואיות, וארזתי את כל חפצי. תאריך הנסיעה היה צריך להיות ה־10 במאי, בארבע בבוקר. לילה לפני כן נפרדתי ממשפחתי ומכל חברי. לקחו אותנו באוטובוסים למקום היציאה. כמעט כל תושבי המחנה לא ישנו באותו לילה. כשעלינו על האוטובוסים התחיל הבכי. היינו שיירה של כ־10 אוטובוסים. נסענו לעיר מינכן שם היה מרכז הגיוס של הסוכנות היהודית. משם נסענו עד שהגענו למחנה המעבר גרוסטריט ובו התאמנו ללא כלי נשק. בערבים נהגו לספר לנו על חיי הארץ והסיפורים הלהיבו אותנו מאד. כך עברו עלינו שבועיים עד שהפכנו למגוייסים. קיבלנו פקודה לארוז חפצינו ולחכות לרכבת. קיבלנו גם הסברים איך להתנהג עם גרמנים בגבול, ואיך להתנהג ברכבת בכלל. בגבול נעצרנו, אולם הכל עבר בשלום, והמשכנו לכוון שטראסבורג, במארסיי נעצרנו שוב. הדתיים שביניינו ביקשו שיעלו אותם על המשאית הראשונה, מאחר וזה היה יום ששי, כדי לא לחלל את השבת. התרחצנו ושכבנו ליישון מרוב עייפות. כשעברנו את מארסיי, הגענו שוב למחנה שאריית הפליטה ונצטווינו לרדת בו. כעבור זמן קיבלנו הודעה שאנו מועברים לקיבוץ ביריה, לשם המשך האימונים. כאן השתלבנו בחיי ההכשרה והקיבוץ, בערבים היינו יושבים בחוץ ושרים ורוקדים עד כלות כוחנו. היתה כאן אווירה ארץ־ישראלית מאחר וגם כל המדריכים היו ארץ־ישראליים. למחרת קיבלנו את השעור הראשון בהפעלת רובה.

זאג מיר, קינד...

עטה זילבער

עטה זילבר

צי האָסט אַ מאָל געהאַט אַ היים ?
זיכער מיין קינד, האָסט זיכער געהאַט
אַזוי ליכטיק און ציכטיק ווי אַ שיין,
וואָס האָט דאָס שלעכטע מענטשן געשאַדט ?

דו ביסט פון שול אַהיים געקומען
גרייט דיר שוין די מאַמע דאָס עסן,
זי האָט פון די די טאָש געזומען.
עס איז שוואַר, זייער שוואַר דאָס אָלץ צו פֿאַרגעסן.

נאָך מיטאָג שרייבסטו און לערנסט, אוי ווי גוט,
אַזוי ריין און שעהן אין דיין שטיבעלע קליינעם
לערנסט מיט וועריע מיט אַזאָ מוט
ס׳איז שטיל אין שטיבעלע — עס שטערט דיר נישט קיינער.

גייסט דיר אין קינא, לייענסט אַ בוך בייאַכט
שפּילסט מיט חברים, מען שטיפט און מען לאַכט,
ביסט אַזוי גליקלעך ביי דיר אין דער היים
און פֿלוצים זאָגט מען : דו מוזסט פון דאָנעט געהן.

זאָג מיר קינד, קינד מיין טייערס
וואָס האָט זיך דאָמאָלס געטון אין דיין האַרץ ?
עס האָט זיך אין האַרצן אַנגעצונדן אַ פּייער
און פֿאַר די אויגן איז אַבער אַזוי שוואַרץ.

געאַגט דיינע עלטערן, די גאַנצע שטאָט
גייט אַ פּראָצעסיע איבער דעם וואַלד
מען גייט צום טייך, און ווינטש זיך דעם טויט
און דיר דאָכט זיך גייסט צוריק באַלד.

ניין, מיין קינד, דו מוזסט אַ וועק,
און נישט וויסנדיק וואוהין, מוזסטו איבערגיין
אַפֿילו דיין האַרץ איז פֿיל מיט שרעק
עס וועט דיר נישט העלפֿן קיין שום געוויין.

און ביסט געגאַנגען אין וועלט אַריין
האָסטו געווּוסט, מיין קינד, וואוהין דו גייסט ?
דו האָסט געמוזסט פֿאַרלאָזן דיין היים
און דיינע עלטערן האָבן דיך געטרייסט !

אַבער דו האָסט שוין גאָר נישט געגלויבט.
דיין האַרץ איז אין גאַנצן פֿארגליווערט געווען,
עס האָט אין דיר קיין שום אבר נישט געלעבט
ווייל דאָס, זייט די וועלט שטייט, איז נאָך נישט געשען.

און דיין טראָגעדיע הייבט זיך ערשט אָפּ
דו האָסט נישט וואָס אין מויל אַריין צו לייגן
ביזסט אַזוי שנעל קינד געפֿאַלן אַראָפּ
צו וועט מען דיר נאָך דיין היים אָפּגעבן ?

געשריבן אין יאָר 1939 אויפן וועג, ווען די דייטשן ימח שמם האָבן אַלע ראַזוואַדאַוועך יידן פון שטעטל פּאַרטריבן.

עטאַלע זילבער ע״ה — די טאָכטער פון ניסן און גאָלדע בירנ־בוים־זילבער — געבוירן דעם 6־טן יאַנואַר 1926 אומגעקומען אין די רוסישע טייגעס 16 טאָג אין חודש מר־חשון 1940.
ת.נ.צ.ב.ה.

איבערגעגעבן צום דרוק דער אין אייביקן צער פֿאַרבליבענער פּאַטער.

תולדות מחנה ריכוז ליהודים ברוזוואדוב

יוליאן פליישער

במסגרת ההשמדה הכללית של היהודים שהחלה במחצית 1941 הגיע גם תורה של סביבה בה התגוררתי אני והעניין נראה כך:

אל היודנראט בנפולומיצה הסמוכה לקראקא הגיעה פקודתו של סרן קונדט מקראקא שעל כל היהודים, בלי הבדל גיל ומין, להתייצב לא יאוחר מ־22 באוגוסט 1942 בוויליצ'קא. למטרה זו העמידו לרשות היודנראט בנפולומיצה כמה עגלות שמימנו מכספי הקונטריבוציה שהוטלה על יהודי המקום ואשר סכומה הגיע ל־750.000 זהובים.

וכך, בהתאם לדיקנות הגרמנית יצאה השכם בבוקר, בשבת 22 באוגוסט 1942, שיירת אבלים מנפולומיצה לוויליצ'קא. בד בבד עם שיירה זו נהרו מכפרים ומעיירות שונים כמות עצומה של מגורשים, דבר שגרם לצפיפות אוכלוסין שאין למעלה ממנה בוויליצ'קא, כך שהחלק הארי של יהודים אלה, המעונים ע"י רדיפות וטלטולים, נשארו תחת כיפת השמיים מבלי להתחשב בתנאי מזג האויר. מצב זה נמשך 5 ימים שכן אחרי מועד זה נצטווה היודנראט של וויליצ'קא ע"י השלטונות הגרמניים להודיע לאוכלוסין היהודיים שעליהם להתייצב ב־28 באוגוסט 1942 בשעה 8 בדיוק, בכיכר של מנסרה בוויליצ'קא ושעליהם לקחת כסף וצידה ל־4 ימים.

באין מוצא אחר יצאו כולם כאיש אחד למקום המיועד. שם ציפו להם כבר „גולגלות המוות" הידועים לשמצה, ה־אס.אס. וה־אס.דה. בריונים אלה שהתכוננו לקראת מאורע הגיגי זה, שפכו לגרונם משקאות שונים וכאשר התאספו כבר הרבה מועמדים הוחל בסידור קבוצות של מאה. זה איפשר לספור את היהודים אשר התאספו שם ואשר מספרם הגיע ל־10.000. את המאחרים ואת הקשישים למעלה מגיל 55 היו עוצרים לידי הגדר הסמוכה והיו מעמיסים אותם על המשאיות שעמדו במקום. לפי פקודת הקלגסים הנאצים היו היונאקים (הנוער הפולני המגויס לעבודה) תופסים את קר־בנותיהם בראשיהם וברגליהם והיו משליכים אותם על מש־איות כפי שמשליכים עץ או בוץ. סביב נישאו זעקות־ייאוש וקינות ומשאית אחר משאית (מניתי כ־100 איש) נסעו לעבר יערות־העד של נפולומיצה, מקום שם חפרו פרחי־תליינים אלה קברות המוניים.

אח"כ, הייתה זו שעה 12 בצהריים, התחילו למיין את 9.000 היהודים שנאספו שם. קצין גבוה (גובהו הגיע לפחות ל־1.90) התחיל להצביע במטה קסמים על אנשים מסוימים שהיו צריכים להתרכז במקום המיועד להם. מכיוון שהיה בוחר לרוב באנשים צעירים ובריאים, מיד הבינו היהודים את כוונות הקלגסים. על כן התחילה הברחה המונית של גברים הרוצים לעבוד, דהיינו — לחיות. כשהתאספו כ־600 איש נגמר המשחק, וכך נגזר גורלם של 8.500 הנותרים. כעבור זמן מה הבינו „בני המזל" שנבחרו לעבודה, שנשו־תיהם, ילדיהם, הוריהם וקרוביהם נועדו להשמדה כאנשים שאין בהם תועלת. הם התחילו איפוא להתחנן בפני אנשי אס־אס שיורשה להם להיפרד מעל משפחותיהם. היו כאלה מבין הגרמנים שאפילו נתנו רשות לכך. את המתרחש שם בזמן הפרידה לא יוכל אף סופר־גאון לתאר במלים ויש להשאיר את הדבר לדמיונם של הקוראים. במסילת הברזל עמדה רכבת־משא בת 70 קרונות סגורים היטב, שחלונותיהם מסורגים בחוטי־תייל ובקרשים.

בשעה 13 נצטוו 8,500 יצורי אנוש לקום ממקומותיהם ולצעוד לכיוון רכבת ההבהמות הסמוכה. אנשי קבוצתנו נפרדו מבני משפחותיהם שנועדו להשמדה, תוך התייפחויות ובכי. האבות קראו לעבר בניהם: „זכרו את האלהים! קום לטוב וכד'." רגעים אחדים לאחר מכן דחפו את האנשים לקרונות בלי להתחשב בקשרי משפחה, גיל ומין, ואח"כ סגרו את הקרונות סגור היטב. כך איפוא, נסעו ללא מים ואוויר דחו־קים וסחופים, בדרך הייסורים האחרונה שלהם לבלז'ץ.

וקבוצתנו, קבוצת „בני המזל" שנשלל מהם כל היקר להם, הובאה אל איזה מוסך ענקי בוויליצ'קא, ושם שהתה במשך שלושה ימים בהשגחה קפדנית. באותו זמן היו מוצי־אים מקרבנו מתנדבים שיקברו את אלה מיהודי וויליצ'קא שהוצאו להורג אחרי שנתגלה מקום מחבואם. יהודים אלה, ששונאי ישראל בגדו בהם, היו מובלים לבית הקברות, ושם היו אנשי המשטרה הפולנית המשרתת את הגרמנים יורים בהם.

הדבר גרם למחזות קורעי־לב בקרב אנשי קבוצתנו, שכן לעתים היו הקברנים מזהים את משפחות אנשי הק־בוצה. אולם כל זה הוא כאין וכאפס לעומת מה שהתחיל שעה שהופיע במוסך איזה ברנש גרמני בדרגת קולונל והו־דיע לנו שאנו נוסעים לרוזוואדוב, לעבודה בבית חרושת לציוד צבאי ושם יתייחסו אלינו כאל שאר הפועלים.

ב־30 לאוגוסט 1942 עזבו „הנבחרים" את המוסך ויצאו לתחנת הרכבת, שם הוטענו בצורה קצת יותר נוחה, רק 30

איש בקרון, כדי לנסוע אל העיר הנכספת רוזוואדוב, לעבודה בבית חרושת לציוד מלחמתי. שם, כך הבטיחו, עמדו להמיר את מהותנו: מיהודים לפועלים. את הנסיעה הזאת אני כולל ברגעים השחורים ביותר של חיי.

אחרי 24 שעות יסורים, חיים למחצה מחוסר אוויר, הגענו לרוזוואדוב הידועה, בה נתקבלנו ע"י אוקראינים מאומנים היטב על תורת האכזריות הנאצית, אשר ניצחו על פירוק רכבת זאת ויחסם אלינו היה אכזרי ביותר. הדרך הובילה בחורשות, ליד מסילת הברזל. שארית רכושנו איבדנו בדרך, שכן במרוצתנו המאולצת לא עלה בידינו לשאת אפילו את המטען הקל ביותר, כל כך עייפים היינו מדרך ייסורינו. מי שלא היה מסוגל לעמוד במהירות הזאת היה נדרס במגפיים. הביאו אותנו לשטח הצריפים שהוקמו על גבעה מיוערת ושם תחת כיפת השמיים, מעבר לגדר תייל היו החיות האוקראי־ניות המאומנות כדוגמת „בני אדם עליונים" — הגרמנים, שודדים אותנו מכל דברי הערך והכסף כשרוביהם צמודים אל רקותינו או אל לבנו. כך עברה עלינו שארית היום (1 בספטמבר) מכיוון שמספרנו הגיע לכ־600 איש, ולא הספיק הזמן לשדוד את כולנו, הופיע בסביבות השעה 18 תלייננו לעתיד (שרפירר) שוומברגר Schwamberger אשר פנה אלינו בנאום קצר אך בהיר ומובן, שתוכנו היה כזה:

„תוך חמש דקות מצווה כל אחד לשים בתוך הארגזים האלה כל דברי הערך וכסף, וישאיר לעצמו רק 25 זהובים, שאם לא כן יעשה את הדרך הקצרה לבית הקברות הנמצא בקרבת מאה צעדים בלבד"! ותוך כדי דבריו הצביע הגרמני באקדוחו הטעון לעבר בית הקברות.

בעקבות הבטחה מוחצת זו קמו כולם כאיש אחד והשתרעו על הארגזים והתחילו להוציא חפצי כסף וזהב, שעוני כסף וכד' עטים נובעים, שרשרות־זהב, שעונים קופסאות לסיגאריות, סיכות, מטבע חוץ וכסף וכד' שהסתכמו ב־4 ארגזים של חפצי ערך, כל אחד כבן 50 ק"ג. הסכום שנשאר לכל אחד מאתנו היה בו כדי לקנות שני ק"ג לחם. אולם לא עבר שבוע וכבר אפשר היה להשיג בעד הסכום הזה רק 70 גר' לחם, שלא לדבר על כך שהשגת לחם במחיר 60 זהובים בעד 2 ק"ג היה בה כדי לסכן את חיי הקונה.

באותו ערב, דהיינו, ב־1 לספטמבר, שיכנו אותנו בצרי־פים שבכל אחד מהם היו 50 מיטות המצוידות בכמה קרשים בלבד. וכך, תשושים מתלאות הימים הקודמים, לאחר שמש־פחותינו נלקחו מאתנו בצורה טראגית כל כך, צנחנו על דרגשינו ואיכשהו עבר עלינו הזמן עד הבוקר. ב־3 בבוקר שוב אספו את כולנו. היינו בעלי הופעה, גיל וכמה אינטל־קטואלים — חתך מגוון ביותר. לא חסרו בינינו מורים למו־סיקה, רוקחים, עורכי דין, שופטים, סופרים, רופאים וכדי.

אחרי החלוקה לפי הכושר והמקצוע, דהיינו שלוש שעות של הכאה והתאכזרות, יצא שארפירר שוואמברגר ופמליית השומרים שלו והתחילו להרביץ בבני אדם. מכיוון שהאנשים לא היו עדיין תשושים בגופם, שכן היה זה רק ביום הראשון במחנה המוות, עמדו במעשי אכזריות אלה ולא הוכרעו מיד. כעבור שבועיים היו מכות כאלה ממיתות תיכף ומיד.

העבודה עצמה הייתה מפלצתית ביותר: צריך היה להעביר אבנים ממקום למקום או לחפור בור ואח"כ ליישרו. עבודה זו שהודגש בה במכוון חוסר תועלת, שימשה אח"כ עילה להוצאות להורג המוניות של הפועלים שעבדו בה. לאחר גמר עבודות כאלה היו מתאספים ליד הסדנאות הדרומיות של סטאלובא וולא ומכיוון שמספר הקבוצות הגיע ל־30, ארך הדבר על פי רוב לא פחות משעתיים. אם היו מתייצבים כולם, נערך המצעד חזרה למחנה בליווי מכות בקתות הרו־בים בלבד, אולם אם נמצא אחד זריז אשר הבין מה צפוי כאן ונמלט על נפשו מבלי להשאיר עקבות, אז היו מוחזרים למחנה כמה פועלים, בתור עונש כביכול על אובדן פועל חיוני.

במחנה היו 1,150 איש. אנשי וויליצ'קא היו 600, אליהם הצטרפו ב־15.9.1942 400 חברים לצרה מוולברוב ושעה שנכנסו לגיהינום זה נמצאו בו כבר 70 יהודים מוויניאבא. כעבור כמה ימים נתברר שמתוך המספר הזה היו כמה מת־ייצבים בפני הרופא של המחנה, שנקבע ע"י שוואמברגר, ואם היה מתגלה שהמחלה תימשך יותר מיום אחד היה השר־פירר ממליץ על המתת הקבוצה כולה. מאז נהפך הדבר למנ־הג, בייחוד אחרי שבא אל מחננו השטורמן הצעיר בן ה־19. הלה לא פסח על יום אחד, בלי להרוג באקדוחו 20 איש. הוא היה מבצע את ההוצאות להורג בדם קר, כשחיוך סדיסטי שפוך על פניו, כאילו היה מדובר כאן בתולעים ולא בייצו־רים אנושיים. והנה כמה דוגמאות לשליחותו במחנה: ליד היוצאים לעבודה שעמדו בקבוצות עמדה לרוב גם קבוצה של חולים או פצועים שנפגעו בתאונות עבודה שבמראיהם הזכירו פגרי אדם. לאלו היה הרוצח ההיטלראי ניגש עם אקדח טעון ליריה והיה שואל מה מציק לחולים. היו שם מקרים של ידיים שבורות, התנפחות בלתי רגילה של הגפיים התחתונות כתוצאה מן הרעב, של תחילת דיזנטריה, של הוצאת עין וכדי. הוא היה ממית את כולם בו במקום ללא יוצא מן הכלל.

בשטח המחנה עבדה קבוצה קטנה (שאף אני השתייכתי אליה) בעבודות נגרות שונות (הרכבת צריפים ופירוקם). אולם תפקידה העיקרי של קבוצה זו היה קבורת מתים. לעתים היה עלינו לקבור אנשים שעדיין הייתה בהם רוח

חיים ואשר יללו והתפתלו מכאבים ליד קבריהם הסמוכים. כשהיה מופיע הרוצח, השטורמן הנזכר לעיל, היה רומז לנו שנכסה את המתייסרים בכמה אתים של אדמה כדי שייחנקו יותר מהר, שכן רחמיו נכמרו על אלה שמתו מידיו הנוטפות דם. פעולות אלה הפכו שיטתיות כל כך שמדי יום היו מכינים לוויות המוניות חדשות. כבר כעבור 4 שבועות בגיהנום זה ירד מספר האסירים עד לחצי, ולפי חשבון זה עלול היה תוך 4 החדשים הבאים להתחסל כל המחנה כולו.

סיבת ההתחסלות המהירה כל כך של המחנה הייתה נעוצה, מלבד ההוצאות להורג, וההתאכזרות, בתנאי קיום זוועתיים. מעידות על כך דוגמאות מחיי המחנה.

בשטח ה־Vernichtungslager (מחנה ההשמדה) לא היו מים כלל, אולם בחודשים הקרובים עמדו לחפור כמה בארות. בינתיים היו היהודים, בליווי האוקראינים, מביאים מים מן המשקים הסמוכים. אלא שלעתים קרובות היו שואבים יותר חול ממים כי הבארות היו רדודות ומלאי המים לא הספיק למחנה כולו. לשם מה נזקקנו לכל כך הרבה מים? הרי על רחיצה לא חלמנו אפילו. על כן נתכסו גופינו בזוהמה ושרצנו כינים שקשה היה להסתכל בנו. התולעים, הכינים והפשפשים החישו את השמדתנו, שכן לא הייתה כל דרך להפטר מהן והן עלולות היו להפיץ מחלות מדבקות. והרי מפקד המחנה הודיענו שאם יתגלה, — אפילו מקרה אחד של מחלה מדבקת יוצאו להורג במשך שעה אחת כל אסירי המחנה.

להלן תיאור של חיינו במחנה:

בשעה 3 בבוקר — מפקד, וחצי שעה לאחר מכן חלוקת קפה שהיה לו טעם של מי־גשמים הניגרים מגג. כל אחד קיבל חצי מימיה של נוזל כזה, מימיה ששימשה אף כסיר־לילה שכן הוראות המחנה אסרו להשתמש במחראות בין השעות מ־20 עד 5 בבוקר, ומי שלא הקפיד על כך או שלא רצה להשתמש במימיה בתור סיר לילה, היה שוכב למחרת לפני פתח הצריף, ערום כביום היוולדו ויותר לא היה מסוגל עוד לשתות קפה מסיר לילה. כזה היה סוף „האיסטניסים".

את הפקודה הזאת הסבירו ע"י הבריחות החוזרות ונשנות, אולם מטרתה הייתה ברורה למדי, לחסל את המחנה בזמן הקצר ביותר בלי לבזבז הרבה כדורים. מה שנקרא ארוחת צהריים היו מגישים בשעה 19, וארוחה זו הייתה גם במקום ארוחת ערב. היו מגישים מרק עשוי מתפוחי אדמה רקובים, מעלי כרוב וסלק מעופשים, לא מקולפים ולא רחוצים. האוקראינים היו מוציאים בחושך אסירים אחדים מבין העומדים בתור לארוחה, היו שודדים אותם ומלקים אותם עד מוות בקתות רוביהם, ומסבירים זאת בניסיונות בריחה מצד האסירים.

למרות כל אלה היו האסירים יוצאים לקבל את ארוחותיהם, שכן לפחות לשעה קלה, הן נתנו את האשליה של השבעת הרעב. חמש פעמים בשבוע היו מחלקים לחם, ליומיים הנותרים צריך היה לחסוך.

במיוחד הצטיין בכך „פולקסדויטשה" אחד בשם פיושק לשעבר חייל בלגיון הזרים במארוקו הספרדית, עתה מח־פשת אחריו קבוצה של ניצולים. אף אני שימשתי פעם קורבן לו, ויצאתי חי מתחת לקרדומים ומוטות־ברזל המושלכים לעברי, רק בזכות זריזותי, כושר ההתמצאות שלי ואולי גם בזכות המזל. לעומת זאת לא עלה בידי לתפוס את הלבנה שהרוצה ההוא השליך לעברי אלא שלא פגעה במקום הרגיש במוח, וכן נותרתי בחיים. אסתפק רק בתיאור נסיוני האישי אתו, ולא אתאר את כל מעלליו; אודה, מחוסר יכולת נפשית, השומרים שלנו המציאו שיטות משיטות שונות כדי להשפילנו עד דכא. נצטווינו לאכול את צואת המחראות, לשתות איש שתנו של רעהו.

עד נובמבר 1942 נותרו מ־1500 האסירים 380 בלבד על כן ציפינו לכך שהקבוצה הקטנה תחוסל בימים הקרובים, שהרי לא תוכל למלא את צרכי בית החרושת.

ב־15 לנובמבר 1942 נתבשרנו שעלינו להתייצב ב־10 בבוקר לפני משרדי בית החרושת. שמחתנו הייתה גדולה כי הנחנו שמעבירים אותנו למחנה מיוחד של עובדי „הסדר־נאות הדרומיות" שהיו בהשגחת אס.א., ולא בזו של אס.אס. הנחתנו התאמתה. במקום נערכה סלקציה של אלה המכרי־זים על עצמם ככשרים לעבודות קלות בלבד. הללו, שמספרם הגיע ל־130 הופרדו מן האחרים וחזרו למחנה המוות שב־רוזוואדוב. כעבור כמה ימים נקברו בחורשה הסמוכה.

לפני שאעבור לתיאור מחננו החדש ברצוני לתאר אחד מן ה„קאפו" היהודיים המפורסמים ביותר מרוזוואדוב ששם משפחתו יונס. את מגות הלחם המגיעות לנו הוא היה מוכר לגגרים הפולניים שהועסקו במחנה והללו היו מוכרים את הלחם הזה בהסתר ליהודים בתוספת רווח, תמורת כותונות־תיהם ותחתוניהם האחרונים. לפי הידיעות שבידינו הוא גיסקה בבונקר יחד עם 170 יהודים. „המלשינים" הבחינו בו שעה שהיה קונה מזונות תמורת מטבע זר ומסרוהו לידי גרמנים.

לאחר שעברנו מן התופת הרוזוואדובית אל זו של סטאלו־בה־וולא נפגשנו לראשונה עם מים בעת חיטוי. למותר הוא להזכיר את מצב ההיגיינה שלנו. גופו של כל אחד מאתנו היה מכוסה כולו פצעים שהיו צפויים לזיהום ושבאותם תנאים לא יכול להסתיים אלא במוות. ה„שטורמן" ביקר במרחץ שלנו, מקום שם נערך הפילוי ולאחר שהחליף שתי מלים עם המשגיח היהודי ירה בו והמיתו במקום. נתברר

אח"כ שרוב האסירים היו צריכים להיות כבר רחוצים בשעה 10.34 ומכיוון שהשעה הייתה כבר 10.34 שילם על כך בחייו יהודי בן 30 מוויליצ'קא בשם צימרשפיץ שהיו לו הסיכויים הטובים ביותר לחיות. בהזדמנות זו עלי לציין שלאחר ההפ־רדה מן המחנה הרוזוואדובי היה גורל חבריו של קרבן זה אכזרי מאד, בעת פירוק הצריפים של המחנה הרוזוואדובאי המתפרק, בקש פרנקל מוויליצ'קא מאת חברו אינג' זילבר־שטיין, אף הוא מוויליצ'קא, שיעלה על גג הצריף ויעזור לו בפירוק הגג. אז חטף ה„שטורמן" גרזן ובמכה חזקה התיז את ראשו של פרנקל וכן קפץ על אינג' זילברשטיין המטפס בסולם ובעט בו בשיניו שהדרו ממש לתוך מוחו. במצב כזה הועף יחד עם הסולם על הארץ וכך סיים את חייו תוך ייסו־רים איומים.

במחנה זה העונש היחידי בעד עבירה הקטנה ביותר היה מוות. בין אלה נמנו אזניים מלוכלכות או איחור של שתי דקות למפקד. לא התחשבו בשום נסיבות באיחורים כאלה שסיבתן הייתה על פי רוב צפיפות במחראות, בעיקר משום השלשול בו לקו כולם.

חלק שני — המחנה בפטאלובא וולא

נכנסנו לשטח המחנה החדש מקושטים בפחיות עגולות צהו־בות בעלות קוטר של 15 ס"מ תלויים בצד השמאלי של הסמרטוטים שלבשנו. הצריפים שעמדו בשטח „הסדנאות הדרומיות" נראו יותר טובים. מהרבה בחינות הוטב מצבנו, אולם רק למראית עין. האספקה לא הייתה כאן טובה יותר, רק מבחינה הגיינית הוטב המצב. מנות הלחם נשארו ללא שינוי. תנאי העבודה המשיכו להיות רעים וההוראות שאסור להכות יהודים בשעת העבודה, היו רק למראית עין, שכן כל תלונה בעניין זה הייתה מעוררת משנה אכזריות.

כעבור זמן לא רב גרמו הרעב והעבודה המפרכת לדל־דולם הגופני המוחלט של כ־30% מבין אסירי המחנה וכך עמדו 60 מחבריו להיפרד מארץ החיים. בימים הראשונים במחנה החדש הופיע לפתע ה„שטורמן" הידוע מרוזוואדוב וערך בינינו משאל מי מעוניין לחזור לרוזוואדוב. נמצאו כאלה שקרוביהם נשארו עוד ברוזוואדוב. מלבד זאת השלו את נפשם שיעבירו אותם למחנה פלאשוב שליד קראקא. השערות אלה נתבררו כמוטעות בהחלט. את המתנדבים העביר הרוצח מאחורי הצריפים וציווה עליהם לשכב חיים בקברים, אחר פקד על האוקראינים לכסותם באדמה ובמקום הקרבנות האלה הובאו עוד 30 איש מרוזוואדוב.

בסוף נובמבר דרש אותו השטורמן להעמיד לרשותו 30 יהודים שביניהם נמצאתי אף אני. כרינו קבר משעה 6 בערב עד 4 בבוקר. תוך כדי כך הולקינו בענפי אורן וכד'. איש מאתנו לא שיער שייצא חי מזה, מה עוד שהיינו משוכנעים שאנו כורים את קברינו אנו. נתברר שהיה זה קבר בשביל שארית כלואי המחנה של רוזוואדוב שמספרם הגיע ל־110 איש. אחד מהם נשלח אל מחנו ביום חיסול המחנה הרוזוא־דובאי, מפיו נודע לנו מה שנודע.

(מתוך ארכיון „יד ושם")

בצד הארי

אידה סנדרוביץ־ויזן

אבי, יעקב דוד סנדרוביץ' היה בעל בית ידוע בעיירה. הייתה לו סוכנות של חומרי בניין והעסקים התנהלו כסדרם. ב־1932, ואני אז בת עשרים, נישאתי למנחם מנדל יעקבי, חסיד ובן תורה. התיישבנו בלבוב וב־1933 נולדה בתי.

כשנכנסו הגרמנים ללבוב, בעלי נתפס ואני נשארתי לבדי עם בתי הקטנה.

בזמן האקציה, כאשר גרמנים ואנשי המשטרה האוקראינית היו עוברים בבתי היהודים ומגרשים את תושביהם, פחדתי להישאר בביתי ויצאתי עם בתי להטמאנסקיה ואלי, ומפני שאינני דומה ליהודיה לא נטפלו אלי.

כאשר נרגעו מעט הרוחות, התחלתי לעבוד בוועד היהודי. קיבצתי מזון ומלבושים בשביל יהודים שנשלחו למחנה. קיבלתי תעודת עבודה וכך ניצלתי מגורלם של אלה אשר כביכול נשלחו לפולסיה, על מנת שלא לחזור.

בסוף 1941, הגיעו אלי בנותיו של יעקב נוסבוים: פייגה הלה ואצ'ה. הן דיברו כולן על לבי שאחזור אתן לרוזוואדוב. גם הורי רצו בכך מאד. אולם אני החלטתי להישאר בלבוב בכל מחיר. בנותיו של נוסבוים, לאחר ששהו אצלי שלושה ימים, עזבו את לבוב נסעו לפשמישל ושם נורו.

סידה רוזנבאום, טכנאית שיניים, לאחר שקיבלה את הי־

דיעה הנוראה על חיסול היהודים ברוזוואדוב (יולי 1942) ועל גורלם של הוריה קיבלה התקפת כליות חזקה. הצלחתי לאשפז אותה בבית החולים היהודי ומדי פעם הייתי מספקת לה קצת מזונות. כן גם עזרתי ליהודים אחרים מרוזוואדוב כגון: בנו של בר רייך. אולם כעבור שבועיים הוצאו כל החולים ממיטותיהם ונרצחו. סידה הייתה ביניהם.

אידה סנדרוביץ ויזן (1941)

שלושה ימים לפני תחילת האקציה בלבוב, באוגוסט 1942, הצלחתי להשיג תעודת טבילה אמיתית ובתור ארית שכרתי חדר אצל פולניה שהכירתני עוד מרוזוואדוב. ביום השלישי לאקציה, ב־5 בבוקר, הופיעו אצל בעלת הבית שלי שני אנשי גיסטאפו בליווי שוטר יהודי. ילדתי שכבה במיטה והעמידה פני ישנה. דרשו ממני תעודות אך למזלי לא עמדו אנשי הגיסטאפו על טיבי. אולם השוטר רמז לי בחיוכו הרב משמעותי, שתפס את המצב. חיוכו של השוטר הדאיג מאד את הילדה. במשך כל היום פחדה שהוא יבגוד בנו. היא לא רצתה לחזור לגיטו הארור. ב־10 בערב היא קיבלה התקפת היסטריה וצרחה עד לב השמיים. בקושי רב עלה בידי להרגיעה.

על יסוד תעודת לידה השגתי תעודות אחרות.

בסוף 1942, אחרי חיסול גיטו אוז'ארוב הגיעה אלי ללבוב אחותי חייצ'ה. היא הייתה שבורה ברוחה, אלמנה, עם שני ילדים. הרבה זמן לא יכלה להישאר אצלי, היה עליה להגיע לגיטו. שם, בעזרתו של השוטר מנדל וידרשפיל שאח"כ נתלה יחד עם עוד 11 שוטרים יהודיים, עלה בידה להשיג עבודה מחוץ לחומות הגיטו, ברחוב פיאסטוב. אני הייתי מספקת לה מדי פעם מזונות. במארס 1943 נערכה אקציה של חיסול ילדים. ילדיה של אחותי חיצ'ה ניספו באקציה זו. אותו זמן נורו בני משפחת מאיר האגלר ואידה ויזן. אחותי חייצ'ה הגיעה למחנה יאנוב ושם נספתה בסוף 1943 יחד עם שאר כלואי המחנה.

פעם אחת, בעת אספקת התוצרת לבית חרושת, נתפסתי. לקחו אותי לגיסטאפו ושם ע"י עינויים אכזריים רצו להוציא מפי מניין לקחתי תעודות. אולם הדבר לא עלה בידם ואני שוחררתי. עבדתי במחסן התרופות שברחוב קאז'ימיז'ובסקא וזה שבכיכר גולוחובסקי.

בינתיים התחיל בנה של בעלת הבית לחשוד שאני יהודיה ואיים להסגירני לידי הגיסטאפו. מכיון שכך, עברתי לגור בדירה אחרת, אותה קיבלתי באופן ליגאלי דרך משרד הדיירות. היה זה חדר שחלונו השקיף אל מרפסת ארוכה משותפת.

ב־1943 הגיע למקום עבודתי איש גיסטאפו ולקחני לעבודות ניקיון ב„תיאטרון לגיונות". בכניסה בדקו אותי ומצאו ציאנקלי בתוך שרוולי. באותו זמן עמד להגיע איזה גנראל, על כן האשימוני שרציתי להרעיל את האורח הנכבד. לא עזרו ההסברים שלי שאני עובדת במחסן תרופות ושלפני רגע בלבד מצאתי מבחנה ולקחתי אותה מתוך מחשבה שזו תרופת־ארגעה. לקחו אותי למפקדת הגיסטאפו ברחוב פל־צ'ינסקא. בדרך ניגשה אלינו אשה והודיעה למלווה שלי שאני יהודיה. עתה היה איפוא ברור שהיהודים, הם ששיכנעו אותי להרעיל את הגנראל. היכו אותי בלי רחמים ולבסוף ציוו להוציאני החוצה ולתלותני. הוציאו אותי לחצר וקשרו עניבת חנק לצווארי. הפושעים עמדו כבר להוציא את הארגז שמתחת לרגלי. מכיוון שלא היה לי עוד מה להפסיד הוצאתי מאמתחתי תמונתה של תרזה הקדושה והצמדתיה אל שפתי. שעה שהעלו אותי למעלה נקרעה העניבה ואני צנחתי על הארץ מחוסרת הכרה. לידי, על הארץ, היתה התמונה הקדושה. התליינים הביטו זה בזה. התמונה אישרה את אמיתות דברי. הם עזרו לי להתאושש וציוו עלי ללכת לעבודה. וכך בעזרת תחבולות שונות עלה בידי, בעזרת האל, להוציא מידי התליינים הגרמנים והאוקראינים את עצמי ואת ילדתי.

כשהייתי יוצאת לעבודה הייתי סוגרת את בתי מבחוץ מפני שהיה לה מראה יהודי. מסיבה זו היא לא יצאה מן החדר כשנתיים, לשכנים הסברתי שהיא חולה.

אויף דער אַרישער זייט

אידה סנדרוביץ־וויזן

מיין פאָטער, יעקב דוד סנדרוביץ', איז געווען אַ באַאַנטער בעל־בית אין שטעטל. ער האָט געהאַט אַן אגענטור פון בוי־מאַטעריאַל און די געשעפטן זיינען געגאַנגען נישט שלעכט. אין יאָר 1932, ווען איך בין אַלט געווען 20 יאָר, האָב איך חתונה געהאַט מיט מנחם מענדל יעקוביס טאָכ־טער, אַ חסיד און אַ בן תורה. מיר האָבן זיך באַזעצט אין לעמבערג. אין יאָר 1933 איז געבוירן געווָארן מיין טאָכ־טער.

וועג די דייטשן זיינען אַריין קיין לעמבערג איז מיין מאַן געפאַפט געווָארן און איך בין פאַרבליבן אַליין מיט מיין קליין טעכטערל.

אידה סנדרוביץ־וויזן עם בתה

בשעת דער אָקציע, ווען די דייטשן און די אוקריינישע פאַליציי פלעגן איבערפאַלן אידישער הייזער און אַרויסט־רייבן פון זיי די איינווויינער, האָב איך מורא געהאַט צו פאַרבלייבן אין שטוב און פלעג אוועקגיין מיט מיין טאָכ־טער קיין העטמאַנסקאיא וואלא, און היות איך האָב נישט געהאַט קיין יידישן אויסזען פלעגט מען מיך נישט טשעפען.

וועג די געמיטער האָבן זיך אַביסל באַרוהיקט, האָב איך אַנגעהויבן אַרבעטן אין דעם יידישן קאָמיטעט. איך פלעג זאָמלען שפייז און מלבושים פאַר יידן, וועלכע זיינען גע־שיקט געווָארן אין לאָגער. איך האָב באַקומען אַן אַרבייסט־קאָרטע און בין אַזוי אַרום ניצול געווָארן פונם גורל פון די יענעיקע וועלכע זיינען, מכלומרשט, געשיקט געווָארן קיין פאָלעסיע, און זיינען פון דאָרט מער נישט צוריק־געקומען.

סוף 1941 זיינען געקומען צו מיר די טעכטער פון יעקב נוסבוים: פייגע, העלא און אטשא. זיי האָבן מיך צוגע־רעדט, איך זאָל זיך אומקערן קיין ראָזוואָדאָוו. אויך מיינע עלטערן האָבן דאָס זייער געוואָלט. נאָכדם ווי זיי האָבן זיך אויפגעהאָלטן ביי מיר במשך דריי טעג, האָבן נוסבוים'ס טעכטער פאַרלאָזט לעמבערג און אַוועקגעפאָרן קיין פשע־מישל. דאָרט זיינען זיי דערשאָסן געווָארן.

סידא ראָזענבוים, אַ ציין־טעכניקערן, דערווויסנדיק זיך די שרעקלעכע ידיעה וועגן דער אויסראטונג פון די ראָז־וואָדאָווער יידן (יולי 1942) און וועגן גורל פון אירע על־טערן, האָט באַקומען אַ שטאַרקע נערוון־אטאקע. עס איז מיר געלונגען צו אינטערנירן זי אין יידישן שפּיטאָל און צו בריינגען איר פון צייט צו צייט אַביסל שפּייז. איך האָב אויך געהאָלפן אַנדערע יידן פון ראָזוואָדאָוו, צווישן זיי דעם זון פון בער רייך. צווי וואָכן שפּעטער זיינען אַלע קראַנקע אַרויסגענומען געווָארן פון זיערע בעטן און זיינען דערמאָרדעט געוואָרן. סידא איז געווען צווישן זיי.

דריי טעג פּאַרן אַנהויב די אַקציע אין לעמבערג, אין אויגוסט 1942, איז מיר געלונגען צו באַקומען אַן אמתן טויף־דאָקומענט און אַלס אַריערין האָב איך געדונגען אַ צימער ביי אַ פוילישער פרוי, וועלכע האָט מיך געקאָנט נאָר פון ראָזוואָדאָוו. אין דריטן טאָג פון דער אַקציע, 5 אָדער 6 אין דערפרי, זיינען געקומען צו מיין באַלעבאַסטע צוויי געסטאַפּאַ־לייט אין באַגלייטונג פון אַ יידישן פּאַ־ליאציאנט. מיין מיידעלע איז געלעגן אין בעט און האָט זיך געמאַכט שלאָפנדיק, זיי האָבן געפאָדערט פון מיר איך זאָל זיי וויזן מיינע פּאַפּירן. צום גליק איז אַלץ אָדנדיק בשלום. אַבער דער פאַליציאנט האָט צו מיר אַ ווינקט געגעבן מיט אַ פיל זאָגנדיקן שמייכל, אַז ער האָט באמומען די סיטואציע. דעם פאַליציאנטס שמייכל האָט שטאַרק באַאומרוהיקט מיין מיידעלע. במשך דעם גאַנצן טאָג האָט זי מורא געהאַט, אַז ער וועט אונדז פאראטן. זי האָט נישט געוואָלט זיך אומ־קערן אינם פארשאָלטענעם געטאָ. 10 ביינאַכט האָט זי באַקומען אַן אַטאָקע פון היסטעריע און האָט האַרץ־ריי־סנדיק געיאָמערט. מיט גרויס שוועריקייט איז מיר געלונ־גען זי צו באַרוהיקן.

אויפן גרונט פונם געבורטס־שיין האָב איך געקראָגן אַנדערע דאָקומענטן.

סוף 1942, נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין אושאַ־ראָו, איז צו מיר געקומען קיין לעמבערג מיין שוועסטער חייטשע. זי איז געווען אַן אַלמנה מיט צוויי קינדער, און איז גייסטיג געווען צעבראָכן. מיט דער הילף פונם פּאָ־ליציאַנט מענדל ווידערשפּיץ, וועלכער איז שפּעטער אויפ־געהאַנגען געוואָרן מיט נאָך 11 יידישע פּאָליציאַנטן, איז איר גלונגען צו באַקומען אַרבעט אויסער די מויערן פון געטאָ, אויף דער גאַס פּיאַסטאָוו. פון צייט צו צייט פלעג איך איר בריינגען שפּייז. אין מערץ 1943 איז דורכגעפירט געוואָרן אַ קינדער־אַקציע. די קינדער פון מיין שוועסטער חייטשע זיינען אומגעקומען אין דער־דאָזיקער אַקציע. צו יענער צייט זיינען דערשאָסן געוואָרן מיינע משפּחה־מיט־גלידער מאיר האגלער און אידא וויזן. מיין שוועסטער חייט־שע איז פאַרשיקט געוואָרן אין לאַגער פון יאַנאָוו און איז דאָרט אומגעקומען אין יאָר 1943 צוזאַמען מיט די אַנדערע פאַרשפּאַרטע פון לאַגער.

איינמאָל, בעת׳ן בריינגען די פראַדוקציע אין דער פאַב־ריק, בין איך געכאַפּט געוואָרן. מען האָט מיך געבראַכט אין דער גסטאַפּאָ און דאָרט האָט מען מיך אויף אַן אַכ־זריות׳דיקן אופן געפּייניגט. זיי האָבן געוואָלט ארויסבאַקו־מען פון מיר פון וואָנען איך האָב געקריגן די דאָקומענטן. אָבער דאָס איז זיי נישט געלונגען און איך בין באפריידט געוואָרן. איך האָב געארבעט אין סקלאד פון רפואות אויף דער גאַס קאושימיזשאָווסקע וויי אויך אויף פלאַץ גאלו־כאָווסקי.

א געוויסן טאָג האָט דער באַלעבאָסטעס זון אַנגעהויבן מיך חושד זיין, אַז איך בין א יידישקע און ער האָט געדראַט מיך אויפצוגעבן דער געסטאַפּאָ. איך בין דערפאַר אריבער וווינען אין א צווייטער דירה, וועלכע איך האָב באַקומען אויף א לעגאַלן אופן דורך דעם וווינונגס־אַמט. דאָס איז געווען א צימער, וועמענס פענסטער האָט ארויסגעקוקט צו א געמיינזאַמען לאנגן באלקן.

אין 1943 איז צו מיין ארבייטס־פלאַץ אַנגעקומען א געסטאַפּאָוויץ און האָט מיך צוגענומען צו רייניקונגס־ארבעט אין טעאַטער „לעגיאָנען". צו יענער צייט האָט באַדאַרפט אַנקומען עפעס א געפּראָל און איין שייכות דערמיט האָט מען מיך באַשולדיקט, אַז איך האָב געוואָלט פאַרסאַמען דעם דאָזיקן וויכטיקן אורח. עס האָבן נישט געהאָלפן מיינע אויפקלערונגען, אַז בלויז מיט אייניקע מינוטן האָב איך געפונען א פּיל און האָב עס געגומען מיטן געדאַנק, אַז עס האַנדלט זיך וועגן א באַרוהיקונגס־מיטל. מען האָט מיך געגומען אין געסטאַפּאָ־אַמט אויף דער גאַס פעלטשינסקאָ. אויפן וועג איז צו אונדז צוגע־קומען א פרוי און האָט מיטגעטיילט אונדזער באגלייטער, אַז איז איך בין א יידישע. איצט איז אַלזאָ קלאָר געווען, אַז די יידן האָבן מיך איבערצייגט, אַז איך זאָס פאַרסאַמען דעם גענעראָל. מען האָט מיך געשלאָגן אַן רחמנות, און צום סוף האָט מען מיך ארויסגעפירט אין דרויסן כדי מיך אויפצוהענגען. מען האָט מיך ארויסגענומען אין הויף. און פאַרוואָרפן אויף מיין האַלדז א פעטליע. די מערדער האָבן שוין אַנגעהויבן ארויסנעמען דעם קאָסטן פון הינטער מיינע פיס. נישט האָבנדיק וואָס צו פאַרלירן האָב איך ארויסגענומען פון מיין טאַש דאָס בילד פון דער הייליקער טערעסא און האָב עס צוגעפערעסט צו מיינע ליפּן. וועג מען האָט מיך געגומען ארויפצינען האָט זיך די פעטליע איבערגעריסן און בין געבליבן ליגן אויף דער ערד באַ־וווסטלאָז. נעבן מיר איז געליגן דאָס בילד פון דער הייר־ליגער טערעסא. די תליינים האָבן זיך איבערגעקוקט. די בילד האָט געזאָלט באשטעטיקט די ריכטיקייט פון מיינע רייד. זיי האָבן מיר געהאָלפן קומען צו זיך און האָבן מיר געהייסן גיין צו דער ארבע. אַזוי ארום איז מיר געלונגען דורך פאַרשידענע אומועגן ארויסראָטעוועט זיך און מיין קינד פון די הענט פון די דייטשע און אוקראַיניש תליינים.

וועג איך פלעג ארויסגיין צו דער ארבעט, פלעג איך מיין טאַכטער פאַרשליסן פון דרויסן, ווייל זי האָט געהאָט א יידישן אויסזען. זי איז אַזוי ארום פאַרבליבן פאַרשלאָסן ארום צוויי יאָר. די שכנים האָב איך דערציילט, אַז זי איז קראַנק.

אברהם בירנבוים ז"ל

י. ג.

אברהם בירנבוים, אַדער ריכטיגער געזאָגט אַברהמ'לה בירנבוים איז געווען אין ראַווּאַדאָוו אַן אָנגעזעהענער און באַליבטער בעה"ב. איך, דער שרייבער פון די שורות בין נישט קיין בקיא אין יידישע געזעלשאַפטליכע חברות, אָבער איך בין זיכער נישט קיין מגזים ווען איך שטעל פעסט, אַז אַברהמ'לה בירנבוים איז געווען מיטגליעד אין אַלע שטעטישע חברות. אָט וועל איך אייך געבען אַ בילד פון אַברהמ'לה בירנבוים'ס פערזענליכקייט אין שטאָט: עס האָט אָפט פאַסיערט, אַז 2 ראַווּאַדאָווער יידן האָבן געהאָט אַ בוררות. האָט זיך יעדער פון די צדדים אַלאַ געטון זוכן אַברהמ'לה בירנבוים פאַר אַ בורר. עס פאַרשטעהט זיך, אַז אייגנער האָט שטענדיק פאַרשפּעטיגט.

אַברהמ'לה בירנבוים איז אויך געווען אַ מיטגליד אין געמיינדעראט. ער איז געווען אַ באַווּוסטער בעל־טובה.

ער האָט זיך אויך אויף אַ באַגרעניצטען שטייגער אינטערעסירט פאַר פּוסבאַלספּאַרט פון׳ם באַליבטען ספּאָרט־קלוב „טרומפּעלדור".

ווען טרומפּעלדור האָט געפּייערט דעם 10 יעריקן יובילייַ איז די גאַנצע שטאָט אויפגעטרייסלט געוואָרן פון דער ידיעה, אַז דער הנהלה איז געלונגען צו ברענגען אין דעם טאָג די קראַקאָווער „מכבי" וועלכע האָט געהאָט אַ קלינגענדיקן נאָמען. צווישען די מאַסען־באַזוכער אויפן ספּאָרט־פּלאַץ: יידן און קריסטען, האָבן זיך געפונען אַן ערך אַ מנין בעל־בתישע צוזעהער און צווישען זיי אויך אַברהמ'לה בירנבוים. ער האָט זיך דאָמאָלס דאָפּעלט געפּרייט: ערשטענס וואָס טרומפּעלדור האָט פאַרשפּילט סך־הכל בלויז 2:1. צווייטענס האָט ער זיך געפרייט וואָס ראַווּאַדאָוו האָט דאָך פאַרשפּילט, ווייל דער פרעסטיז׳ און דער כבוד פון ביידע קלובען זיינען בייַ אַלע צוזעהער גענוען אַ גרויסער.

עס איז זעהר צו באַדויערן, וואָס אברהמ'לה בירנבוים האָט נישט זוכה געווען צו גאולת ישראל.

חבל על דאָבדין!

„לייבלה גיבן"

י. ג.

לייבעלע הויקער אין קייטלעך, א שפאס
פון א עסטרייכישן זשאנדאר

או „לייבאלע הויקער" כמו שכולם קראו לו.

הגני רואה חובה לעצמי להנציח זכרו של לייבלה גיבן. אף אחד מאתנו לא יודע פרטים מדוייקים על „לייבלה הויקער", אפילו שם המשפחה שלו לא היה ידוע כשם שלא ידוע מאין בא לרוזוואדוב.

להלן „הקוריקולום ויטה" של לייבלה גיבן:

ר' שמואל אהרן וגשל ז"ל, עליו כבר כתבתי מאמר מיוחד, ורעיתו — שתבל"א, קיבלו את לייבלה גיבן בירושה מקרוביהם ר' צבי־השל פרידמן ורעיתו ז"ל בצרוף הבית בכיכר רוזוואדוב והזכיון של מלוכת ההבסבורגים למכירת טבק בסיטונות לכל החנויות ברוזוואדוב והסביבה.

„לייבלה הויקר" לא היה מוכשר לסדר דברים רציניים מתוך הפרימיטיוויות שלו ובכל זאת התיחסה אליו משפחת ווגשל כאילו היה הוא הרוח החיה של העסק. הוא היה מין „קמיע" של משפחת וגשל.

יהי זכרו ברוך!

עלים מיומני

מגר. עווא לודוויקא טראונשטיין־טוושינסקא

ב־1.9.1939 קול נפץ של הפצצות הראשונות ויבבתן האיומה של צפירות בישר את פרוץ המלחמה. גרתי ברוזוואדוב, ש־שכנה בלב איזור התעשייה המרכזי, המכונה COP, המרוחק כ־4 ק״מ מסטאלובא־וולא, מקום שם בנו בתי־חרושת שונים. סיפרו שמייצרים בהם כלי מטבח מאלומיניום אך למעשה ייצרו שם חלקי חילוף למטוסים וציוד קרבי. כיוון שנתחנכתי בעיר זו וכולם הכירו אותי כאן וקראו לי בשמי הפרטי, נחושה הייתה החלטתי להישאר בזמן המלחמה בבית.

ב־6.9.1939, למרות החלטתי הנחושה, נכנעתי ללחצו של ד״ר לאנדאו אשר פרץ לבית המרקחת ובעודו ליד הדלת קרא: „יש לי מכונית משא, קחי את אמך ואת בנך וניסע מכאן. לא ארשה לכם להישאר פה. ההפצצה תיפסק בעוד 2—3 שעות, ואז נחזור הביתה, ובלבד שנתרחק מסטאלובא וולא, שהרי היא היא מטרת ההפצצה״, צייתתי כמו ילדה קטנה ועליתי לקומה א׳. הודעתי לאמי שהמכונית מחכה.

מגר. עווא לודוויקא סיגאל טראונשטיין־טוושינסקא

לקחתי את בני הקטן לזרועותי וירדתי יחד עם אמי במדרגות. מאחורינו הלכה גניה, המטפלת של בני. לא לקחנו אתנו שום דבר, הרי עמדנו לחזור בעוד כמה שעות.

המכונית זזה לאטה מבין עגלות ואבק. את ביתי שעמדתי לראותו בעוד 2—3 שעות, ראיתי כעבור חמש שנים.

חלפנו על פני סטאלובא וולא, המכונית זזה קדימה. אין מה לדבר על דרך חזרה — את הכבישים חוסמות עגלות וב־המות משא. הערב יורד, קר. רק שמלותינו לגופנו. אני מסירה את חלוקי הלבן ועוטפת בו את בני. כך אנו מגיעים לפשמישל. כאן מסרב הנהג להסיענו הלאה. אנו סרים לבית מלון שליד תחנת הרכבת. בכל מקום צפיפות. אין פינה פנויה, אבל אמי מצליחה לחלות את פני פקיד הקבלה ולקבל חדר. אנו מקבלים מפתח מחדר שבקומה ד׳. במדרגותיו מתגוללים צרורות, בני אדם השרועים בצפיפות מקללים על שאנו מפריעים להם. מן החדר עולה ריח של עובש והבל של אלכוהול. אני מביטה לצדדין ומחליטה: „בחדר זה לא נישאר — לבי מנבא לי רעות״. ואני חוזרת עם הילד, האמא, עם גניה ועם משפחת לנדאו. בעוד אנו בקומה א׳ נכבו האורות וזרם אויר חזק הפילנו על האנשים היושבים במדרגות. גוש של אבנים נפל על ראשינו. בקושי התרוממתי עם ילדי ולפתע אלומת ניצוצות האירה בחושך. העשן חונק אותי. אני נדחקת עם הילד בזרועותי. רק לצאת, רק לחלץ את עצמי מתחומי המלון. במאמצים עצומים הדבר עולה בידי. אני קוראת בכל כוחי לאמא ולגניה.

נבזק אור בהיר כאור היום, הדליקה לוחכת את הקומות העליונות. פצצת תבערה נפלה על המלון ואנו דוהרים לת־חנת הרכבת, כי מישהו קורא שבעוד חצי שעה יוצאת הר־כבת האחרונה ללבוב. אחרי חיפושים מצאתי את אמא ואת ד״ר לנדאו עם אשתו ובנו וכן את גניה. אחרי מאבק עולה בידינו לעלות לקרון. הרכבת מגיעה לא ללבוב כי אם לסאמ־בור ושם לוקחת אותנו תחת חסותה משפחה יהודית, בעלי הפונדק שליד תחנת הרכבת. הם מאכילים אותנו שלא על מנת לקבל פרס ואנו יושבים שם בטלים מעבודה, במשך שבועיים.

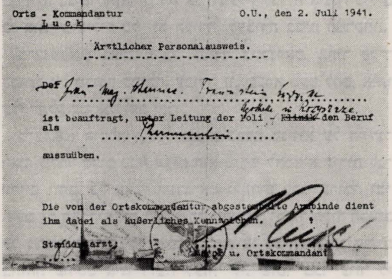
ב־20.9.39 החלטתי שאני, הילד, אמי וגניה נחזור לרוז־וואדוב. שכרתי עגלה אשר הביאה אותנו לאולאנוב בשבילי שדה, בדרך רצופה תלאות. אנו פונים אל רוקח שהכיר את אבי ולא פעם אחת היה אורחו. אולם מה גדולה אכזבתנו

כאשר במקום ברכת ברוך הבא אנו שומעים „למה באתם אלי, למה אתם מביאים עלי סכנה? את היהודים מגרשים מכל היישובים, אין לכם מה לחזור הביתה. עליכם לצאת מכאן מיד, לפני שעת העוצר. תעברו את סאן וברחו מכאן, אני לא רוצה לראותכם אצלי". באותו רגע הבנתי שיהודי חדל להיות אדם, שאיבד את זכותו לחיים. ביקשתי שילווה לי קצת כסף כי יצאתי מן הבית במחשבה לחזור אליו בעוד כמה שעות. הילד קיבל קצת חלב, ואני לוויתי כסף שלא החזרתיו לעולם. גניה פנתה לכיוון רוזוואדוב ואותנו העביר בנהר סאן מורה־דרך שהרוקח המליץ עליו. צעדנו בלילה: אמי ואני, לונוש בן השלוש וחצי השתדל לא לפגר אחרינו. עם שחר הביאתנו לבילגוראי עגלה שנקלעה למקום במקרה. בכל מקום הריסות וחורבן.

ב־3.10.1939 הגענו בעגלה לפרברי לבוב ומשם הלכנו ברגל, כשהילד בזרועותי. הגענו לרחוב זיולינסקי מס׳ 10, אל ביתה של חברתי, מקום מגורי בעת לימודי. אמה, הגב׳ קלאנגובא פתחה לנו את הדלת והודיעה בעיניים דומעות שגם בעלי הגיע אליהם בהשכמת הבוקר, תוך כדי חיפושיו אחרינו.

ב־14.10.39 נתקבלתי לעבודה בבית מרקחת ברחוב תיאודורה מס׳ 3, אצל ידידו של אבי, הרוקח אלטשולר. לבוב הייתה כבושה בידי הצבאות הסובייטיים. בעלי שהיה עו״ד, ונוסף לזה סגן לשעבר, אפילו לא חיפש עבודה.

הילכו שמועות שאת הקציגים עומדים לשלח — מוטב היה איפוא לא להיראות ברחוב. בינתיים מתחילים לזרום ללבוב פליטים וביניהם איג׳ו אחיה של אמי וגם גניה, המטפלת של בני. איג׳ו מקבל עבודה בבית מרקחת ברוג׳שצ׳ה אשר בוולין. הוא נוסע לשם יחד עם גניה שמקבלת משרת קופאית בבית המרקחת. לעתים לא הייתי חוזרת הביתה במשך שבוע ימים. עבדתי יומם ולילה כדי להבטיח

Orts - Kommandantur Luck — O.U., den 2. Juli 1941.

Ärztlicher Personalausweis.

Der Jan- Ing. Klemens Frau[illegible] Geb. [illegible]

ist beauftragt, unter Leitung der Poli[illegible] den Beruf als [illegible]

auszuüben.

Die von der Ortskommandantur abgestempelte Ausfertigung dient ihm dabei als äußerliches Kennzeichen.

Stempelkarte: [illegible] Ortskommandant

התעודות של לודוויקה טראונשטיין (1941)

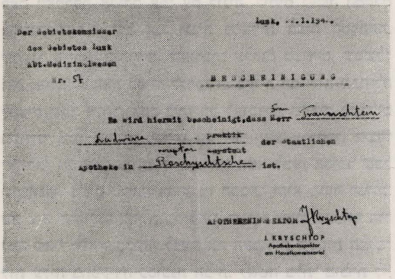
קיום כלשהו למשפחה. בעלי היה זה שדאג למזונות. הוא עמד בלילות בתורים הארוכים ואמי טיפלה בילד ובישלה פעם אחת ביום בתנור, שכן במטבח לא יכולנו להשתמש. היא התפעלה כמה מהר הסתגלתי לתנאים. אמי, שהייתה רגילה לנוחיות, התלוננה ולא יכלה להסתגל לתנאים הקשים. מתוך יצר העדריות נרשמנו שרצוננו לחזור הביתה.

ב־8.3.1940 הודיענו איזה קרוב רחוק של אמי שאנו ברשימת המיועדים להישלח לסיביר. הודעתי לממונים עלי שאני עובת את עבודתי וביקשתי כתב־אישור שאני עושה זאת לפי רצוני. סיפרו שאם משנים את מחוז המגורים מטשטשים עקבותיהם של אלה שברשימת המשולחים.

ב־9.3.40 אנו בורחים מלבוב ומכיוון שאין לנו לאן לפנות אנו נוסעים לרוז׳ישצ׳ה שבוולין, אל איזו׳.

ב־11.3.40 אני מתחילה לעבוד בבית מרקחת מס׳ 8, ברוז׳ישצ׳ה. אני קונה לי שביתה בעיר ומתקשרת עם לבוב, מקום שם נמצאת קלארא אלבוגן עם אחיה העו״ד. מהם נודע לי שבני משפחתם שולחו לסיביר וכן גם ידידינו, כל משפחת אייזנברג, העו״ד ד״ר שוורץ ורוב תושבי רוז׳וואדוב. בשרי הלך ודל מיום ליום. חיפשתי תופרת זולה כדי שתצר לי את שמלתי הטובה היחידה. המליצו בפני על גב׳ ליאוקאדיה קראייבסקי. מכיוון שעמדה על מצבי הכלכלי, לקחה ממני רק 5 רובל שהיה אז סכום מבוטל. היכרות בלתי חשובה זו, היתה לה השפעה עצומה בחיי העתידים.

אביב 1940. במשך הזמן בני אדם מתחילים לרחוש לי אמון ככוח מקצועי ומתייחסים אלי בחיבה. אני משתדלת לעזור, שכן חושבת אני שלעזור צריך לכולם. אוצר התרופות הולך וגמר. ייאושה של אישה בשם דוברובולסקא שאינה יכולה להשיג תרופה (ניטרוגליצרין) בשביל בעלה הגוסס, העוסק בגידול חזירים, ממריצני למעשה שיגעון. בניגוד לרצון אמי ובעלי, ניצלתי את הפסקת הצהרים ונסעתי על חשבוני ללבוב, בחיפוש אחרי התרופה. הצלחתי להשיג

Der Gebietskommissar des Gebietes Luck Abt. Medizin. Wesen Nr. 57 — Luck, ...1.194..

BESCHEINIGUNG

Es wird hiermit bescheinigt, dass Herr [illegible] der [illegible] Apotheke in [illegible] ist.

APOTHEKER [illegible] LEITER [illegible]

תעודה של לודוויקה טראונשטיין (1942)

שתי מבחנות, אתן חזרתי עוד באותו ערב וישר מן הרכבת הלכתי אל בית החולה. בעצמי לא האמנתי שאצליח להציל את הגוסס וכשחזרתי הביתה צחקו עלי בני ביתי. הם ראו את נסיעתי כמעשה שיגעון, כי מה לי ולאיזה מפטם חזירים זר. בחזיתות נהרגים כל כך הרבה אנשים ואני מתרגשת בגלל זעקתה של אשה זרה. כעבור שבוע נכנס לבית המרקחת גבר קשיש, צנום וגבה קומה ושאל מי הביא בשבילו תרופות, ברצונו להביע את הכרת תודתו. מצביעים עלי. אני משתדלת לבטל את ערך המעשה אך הוא מושיט לק־ראתי את ידו ואמר: „לעולם לא אשכח מה עשית בשבילי, אני מודה לך מקרב לב, אשתדל לגמול לך על כך".

21.11.1941. הפצצות מחודשות מאשרות את פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה. מהומה. בני־אדם נמלטים על נפשם. איש מבני משפחתי אינו רוצה לברוח, חוששים מפני תלאות חד־שות — אנו נשארים ברוז'ישצ'ה.

26.11.41. אנו פותחים את בית המרקחת. הגברים שהת־חבאו במרתף סברו, שלי, בתור אשה, לא צפויה כל סכנה. ליד בית המרקחת נעצרה כרכרה. אני רועדת בכל גופי. מבעד לזגוגית הבהנתי שיורד ממנה גרמני גבה קומה וצנום וחזהו מכוסה אותות הצטיינות. במוחי נבזק הרעיון: „כבר ראיתי פעם את האדם הזה". הגרמני פותח בביטחון את הדלת, נעמד באמצע בית המרקחת ואני הופכת לעמוד מלח — כולי רועדת. לפתע הוא פונה אלי בגרמנית: „אל לך לחשוש, באתי רק להגיד שאקיים את הבטחתי כי הצלת את חיי. לכשתזדקקי תבואי אלי. אני מפקד האיזור (Kreis-leiter), שמי פורסט". לא טעיתי, בפניו המוכרים של הגר־מני הכרתי את מגדל החזירים, בעלה של דוברובולסקא.

28.11.41. אנו מקבלים את הצעתו של חברי קלינגר וחופ־רים מקלט מתחת למרתף בית המרקחת. אנו עובדים כמה לילות. את הגישה למקלט חותמים בריחי המרתף. כל הגב־רים, דהיינו: בעלי, אי'ו וחברי קלינגר — מתחבאים. מדי פעם מצטרפת אליהם אמי עם לוניה. לימים נעשה המקלט משכנם הקבוע ורק אני וגניה נשארות בבית המרקחת. שמענו שיורים ביהודים, שעורכים עליהם מצודים, שמשל־חים אותם לעבודת כפייה לגרמניה. בעיית המזונות מתחילה להציק יותר ויותר. לחם ניתן רק לעובדים. יהודים מקבלים רק חצי מנה. פולנים מכרים (הדוואר קאצ'אנובסקי) דיברו על לבי ושיכנעו אותנו להביא את אמא לבית הכומר שב־ווישאנקי, מקום השוכן רחוק מן הכביש והוא מוקף יערות. שם עשויה הייתה לחיות בביטחון. כעבור שבוע קיבלתי הו־דעה מאמי שאין בכוחה לבצע את העבודות הקשות המוט־לות עליה בתפקידה כסוכנת הבית. לאשה בלתי מוכרת לי, שדרכה שלחה את ההודעה, גילתה אמא כי היא יהודייה. בלילה, כשחיי תלויים לי מנגד, הגעתי בהסתר לווישאנקי ולקחתי את אמי אתי. מאז היא שהתה כל העת במקלט הגברים ועם לוניה.

סתיו 1941. מוקם גיטו ברוז'ישצ'ה. יחד עם כל האוכלו־סיה היהודית דוחקים אותנו אל מאחורי גדרי התייל, לגיטו, ושם אנו מתחילים לחיות בתנאי דיור והגיינה איומים. ניוון מסוג חדש. בינתיים נושא אי'ו את גניה לאשה, מתוך מח־שבה שזה יציל אותו. הוא נשאר בבית מרקחת וחי במקלט. אני בלבד יוצאת לעבודה, שכן חסר להם איש מקצוע. אני נחוצה להם על כן הם מובילים אותי כשעל בגדי תפור הטלאי הצהוב. בערב, בחוזרי מעבודה, אני מגניבה מתחת למעיל קצת מזון. הרעב מציק לנו יותר ויותר, בעלי אינו עובד. פורסט אינו שוכח אותי. פעם הביא כיכר לחם. בפעם אחרת ק"ג של סוכר, ופעם אפילו חתיכת נקניק.

אביב 1942. על היודנראט מוטלת קונטריבוציה, מפני שלא המציא מספיק אנשים. נלקחים בני ערובה ולמרות שדמי הקונטריבוציה משולמים במועדם, מוציאים אותם להורג. מארגנים יודנראט חדש. לעתים יותר ויותר קרובות האנשים שנלקחים לעבודה אינם חוזרים ללילה. בעד אי־ציות קטן ביותר נערכות הוצאות להורג המוניות.

אוגוסט 1942. מגיעות לאזנינו שמועות שמחסלים את גי־טאות הסביבה. החלטתי להציל את אמי. לפי בקשתי שולחים אותה לטאטא את קטע הרחוב שלפני בית המרקחת. אמי ניתקת מן הקבוצה ונכנסת במפתיע לבית המרקחת. אני מחביאה אותה במקלט שמתחת לבית המרקחת. יותר קשה היה להוציא את הילד. ב־2.8. נידברתי עם גניה שתיגש עם ערב לגבול הגיטו. ברגע שחוזרת קבוצת אנשים מן העבודה לגיטו אני שולחת את הילד בכיוון הפוך ומחליקה לכיוון ה„צד הארי". בשעת תמרון זה צפוי לנו מוות — אך הכל עובר כשורה והילד מגיע אל גניה וזו מובילה אותו דרך סמטאות וגגים אל בית המרקחת, וגם אותו אנו מחביאים במקלט. בגיטו נשארים רק אני ובעלי. לברוח איננו יכולים כי אותי מובילים כל יום העירה, לעבודה בבית המרקחת.

ב־5.8.1942 בעלי מקבל עבודה ביודנראט, בתור פקיד הכותב על מכונת כתיבה. עבודה זו, שכרה מעט לחם, אותו עלי לחלק עם אמי ועם ילדי.

ב־6.8.42 הוטלה קונטריבוציה כבדה מנשוא על היודנ־ראט. מלבד סכום כסף עצום הוא נדרש להמציא עורות לנ־עליים וזהב. כל אנשי היודנראט נלקחים כבני־ערובה וב־תוכם גם בעלי, אע"פ שעבד רק יום אחד ובתור פקיד הכותב על מכונת כתיבה. כל מאמצי להוציאו מבית הסוהר עולים בתוהו. פורסט אינו רוצה לעזור לי. שוטר מכר עוזר לי להתגנב לבית הסוהר. אני מתראה עם בעלי, עם ברונר,

ספקטור, קלייגבורט, קלאיזמן. כולם יושבים בתא אחד. פגישתנו קצרה, הם מתחננים שאעזור להם.

9.8.42. אני מקבלת פתקה מבעלי, באמצעות אותו השוטר. הם מקווים לטוב, כי הכופר נמסר לידי הגרמנים.

10.8.42. עומדים לשחרר אותם. אני מחכה ליד בית הסוהר עד לשעת העוצר. כולי דאגה. לבי מנבא לי רעות. אינני חוזרת לגיטו. אני מתגנבת לבית מרקחת ובלבי החלטה נחושה לגשת שוב, עם שחר, לבית הסוהר. עייפות ודאגה מכלים את בריאותי. גניה מדברת על לבי שאשכב. אני נרדמת ומתעוררת רק ב־6 בבוקר.

11.8.42. אני רצה כל עוד נפשי בי לבית הסוהר. אין שמירה, דלת התא פתוחה. אינני מבינה מה מתרחש ואני רצה לז'אנדרמריה ושם נודע לי שב־4 בבוקר נורו כל העצורים. אני רצה אל מפקדת האיזור. אין מכניסים אותי. אני מתחננת שיירו בי. יוצא ה־Stabsleiter. אני מתחננת שימסור לי את גווית בעלי. הוא משיב לי בגרמנית: „לו רציתי אפילו, לא יכולתי להושיע, בין כה וכה כל זה ייגמר בעוד כמה ימים". מגרשים אותי משם ואני חוזרת לבית מרקחת. אני מספרת את הכל. גניה מחליטה הראשונה שעליהם לברוח. יש להם כבר תינוק ומראהו של איזיו, היהודי מאד, אינו מרתיע אותה.

18.8.42. גניה אם איזיו וילדם נמלטים בלילה. אני נשארת לבד בבית המרקחת. אמי, עם לונוש, ילדי, נמצאים במקלט.

19.8.42. בבוקר מביאים הזמנה לתרופה בשביל מפקד ה־ז'אנדמריה. מתוך דברי השליח — חייל גרמני שאינו יודע שאני יהודייה, נודע לי שהמפקד נפצע תוך כדי עקירת שיני הגוויות שהוציא מן הקבר. כמעט והתעלפתי. בעלי היה זה שהיו לו כל כך הרבה שיני זהב. יודעת אני שפצע שנזדהם ברעל הנודף מגוויה עלול להיות אנוש. אני מתפללת למותו של בן בליעל זה. כעבור שלושה ימים נודע לי שהחליפו את ראש הז'אנדרמריה מפני שקודמו מת מהרעלת דם.

19.8.42. אחר הצהריים מופיע פורסט בבית המרקחת. הוא שואל האם אני חוזרת ללילה אל בני ואל אמי. אני מחליטה להיות גלויה ומשיבה „לא". הוא יוצא ללא מלה. אני נתקפת אימה. שמא יביאני גילוי לב זה לדאבון. לא ידעתי האם אפשר לבטוח באיש זה. בלילה אני שוכבת לישון. בשתיים בלילה אני שומעת הדים של צעידה. חושך, בעד חרק שבת־ריס אינני יכולה להבחין האם אלה אנשי צבא או אזרחים. הם נעים, דחוקים כמו כבשים, בלי מלים. לבי מנבא לי רעות. אני נתקפת אימה, נרעדת מפחד ורצה אל המרתף כדי לספר זאת לאמא. במר ייאושה היא אומרת שתרעיל את הילד ואת עצמה ובלבד שהגרמנים לא יירו בה. בקושי רב עולה בידי להרגיעה. אני רצה אל בית המרקחת כדי להציץ שוב בעד החרקים. הרחובות נתרוקנו כבר אך מרחוק מגיעים אלי הדי מכונות יריה. היריות נמשכות זמן רב. כבר בוקר 20.8.42. אינני פותחת את בית המרקחת. אני מפחדת. נדבקתי אל התריס ואני מציצה מבעד לחרקים. בסביבות שעה 11 לפני הצהריים אני מבחינה במכוניות עמוסות בגדים. מתברר לי שהיו אלה תושבי הגיטו שחדל להתקיים בינתיים, אשר צעדו בלילה. רק עכשיו מובנים לי דברי ה־Stabsleiter. אני מפחדת לרדת למקלט, אל אמא, ומחכה שבעיית קיומי תיפתר איכשהו. לא טעיתי. אני שומעת שמישהו נאבק עם דלת הכניסה. אני פותחת את הדלת באופן אוטומאטי. בפני ניצב ה־Stabsleiter. הוא שואל היכן המנהל. אני משתדלת לשמור על קור רוחי ומשיבה לו שזה כמה ימים שלא ראיתיו. הוא ממשיך ושואל היכן משפחתי ואני משיבה שבגיטו. „ומדוע אינך אתם" ? נשאלת השאלה ואני שותקת. במוחי נבזקת מחשבת טירוף, מתוך רצון להציל את נפשי אני משיבה שאינני יהודיה. מהיכן נטלתי כל כך הרבה חוצפה, כוחות ושלוות נפש, כדי לומר זאת, עד היום לא אבין זאת. ה־Stabsleiter שותק. כעבור רגע הוא מוסיף שזאת יבדקו אחר כך ומצווה שלא לפתוח את בית המרקחת ולא לנטוש אותו. אח"כ הוא יוצא.

21.8.42. השכם בבוקר נעצרת ליד בית המרקחת עגלה. נשימתי נעצרת. אינני יודעת מה מצפה לי. אינני יכולה להעביר ידיעות לאמא. דפיקות חזקות בדלת. אני פותחת וגנבס גרמני. הוא פותח את הארונות, שואל על תרופות ומצווה עלי לנסוע אתו. אני מצייתת ללא מלה ומשאירה במקלט את אמי ואת ילדי. אינני יודעת מה מצפה לי. אנו נוסעים לכיוון לוצק. אחרי שעברנו דרך של למעלה מ־10 ק"מ הבחנתי באיזה תל טרי. כוחותי כלו, אינני יכולה להבחין האם אני שומעת אנחות או שאזני מלאות בהן, מרוב עייפות. נדמה לי שהתל זע. אני מצמידה את עיני לתל ומאזינה. אני שומעת אנחות מפורשות ומאחורי קולו של גרמני: כאן חיסלו את הגיטו, עוד הם נעים, כמה זמן הם יעמדו בזה ? כוחותי עוזבים אותי. כבר איני רואה דבר. הכרתי חוזרת אלי בהשפעת כאב. אני חשה מהלומות איומות בפני ושוב אני מתעלפת. כנראה שמכים אותי שוב, כי כאשר שוב חוזרת אלי הכרתי אני שומעת את קולו של הגרמני: „רק זה עוזר".

מביאים אותי למחסן ומצווים לבחור את התרופות ההכרחיות בשביל בית מרקחת. רושמים את פרטי החיים שלי ומצווים לפתוח למחרת את בית המרקחת ותוך כדי כך מודיעים שישלחו מנהל. מאוחר בערב אני חוזרת לרוז'שצ'ה, לבית המרקחת.

ספטמבר 1942. מגיע המנהל החדש יאדוויגא תיירובנא.

אני אובדת עצות, אינני יודעת מה לעשות. אמי וילדי נמ־צאים כל הזמן במקלט. ביום השני לשהותה במקום אני מספרת לתיירובנא את תולדות חיי, שכביכול הייתי בתו המאומצת של רוקח יהודי, שנלקחתי ממנזר, שבני איננו בנו של בעלי, שהיה לי ידיד, שאמי ובני נמצאים במרתף שמתחת לבית המרקחת. היא מבוהלת אך מרגיעה אותי שלא תגלה זאת, אך חייבת היא לדבריה, לעזור לי להוציאם מן המקלט כי שם ימותו מקור ומחוסר אוויר. יאדוויגא מח־ליטה שהילד, בתוך ילדו של לא־יהודי, יתהלך בדירה. את אמא החלטנו להחביא מאחורי הארון וזאת עשינו. התיידדנו ונתמלאתי אמון אליה.

אוקטובר 1942. הולך ונעשה קר. האמא יושבת ימים תמי־מים מאחורי הארון. היא איננה יכולה לשאת זאת ובמר ייאו־שה היא מאיימת כל העת שתתאבד. ערב אחד היא יוצאת מאחורי הארון ומתגנבת אל בית המרקחת. מכיוון שהיא מתמצאת בסידור המגירות, היא פותחת את הארון, חוטפת את הרעל חוורת במרוצה לחדר ורוצה להרעיל את הילד ואת עצמה. דפיקה חזקה בדלת מבהילה את אמא והיא מתחבאת מאחורי הארון. למרות חיפושים ושאלות אינני יכולה למצוא את הרעל. הוא נעלם יחד עם הצנצנת. אני חיה באימה מתמדת שמא אמי תרעיל את עצמה.

נובמבר 1942. מגיסטר תיירובנא נוסעת ללוצק ומגלה תרופות. היא חוזרת בערב יותר מעוצבנת מן הרגיל ומגלה לי שבמקרה הותרה לשונה ונפלט לה שיש לי בן. אין גבול לייאושי. אני מרגישה שנפלתי בפח, שנגזר עלי למות, שאין מוצא. למחרת הופיע ה־Stabsleiter. מתחילים עינויים וחקי־רות. אני מגבבת שקרים ועל הכל אני שומעת תגובה אחת: „זאת נבדוק". עוברים שבועות בשקט יחסי. נדמה כאילו שכחו אותי.

22.12.42. בבוקר נעצרת כרכרה ויורד ממנה פורסט. אני נמצאת לבדי בבית המרקחת. לבי מתכווץ בקרבי. נכנס פרוסט חמור במיוחד, ושואל אותי האם אני לבדי. הוא נועל אחריו את הדלת, וראה זה פלא, פונה אלי בפולנית בזו הל־שון: „הבטחתי לגמול לך על הטובה שעשית עמי, עתה הגיעה השעה. עומדים לירות בך ובבנך ב־26.12, הצילי אותו ואת עצמך. בדקו ומצאו שכל מה שסיפרת אינו אלא שקר. הימלטי על נפשך!" התאבנתי והוא היה חוזר ואומר: „הישמרי על נפשך, הימלטי"! אינני יודעת מנין שאבתי כוח ואומץ לב כשאמרתי לו: „אינני יכולה לברוח, אין לי אמ־צעים לכך ואינני יודעת לאן אפנה. מלבד זה איננו לבדנו. אמי נמצאת אתנו". ראיתי איך התקמטו פניו, איך רצה לומר דבר מה, אך בו ברגע תפסתיו בזרועו, נישקתי לכף ידו והתחננתי: „אם רצונך שאהיה עליך לעזור לי". הוא היסס רגע ואחר כך אמר „אסור שמישהו יידע שגילית את הדבר. אתן לך עגלה, סוס וכסף, אבל אדם לא אוכל להמציא לך, כל אחד, ואפילו המהימן ביותר יבגוד בי. אשתדל לה־שיג לך תעודות. תני לי שמותיהם של אנשים הידועים לך היטב, אבל הזדרזי". כמעט ואיבדתי את עשתונותי. דבריו הגיעו אלי כמבעד למסך של ברזל, המחשבות רצו ללא סדר, הייתי קרובה לטירוף הדעת. מסרתי את שמותיהם של שכ־נינו מרוזוואדוב. האם — הלנה ליטווינובא, אני, בתור בתה אירנה ג'יולקובסקא שהייתה לה בת בשם קרישה. המוח עבד ללא הפוגה. חיפשתי בזכרוני מישהו מוכר שהייתי יכולה לפנות אליו — לא מצאתי איש. ייאושי הלך וגדל. הכל הסתובב סביבי. נחלשתי, ברכי פקו. לפתע נפתחה דלת בית המרקחת. נכנסה אשה קטנה וצנומה. לא יכולתי להיזכר מנין אני זוכרת אותה. נראה שפני היו רעות, כי היא פנתה אלי הראשונה בזו הלשון: „באתי לקנות גלולות נגד כאב ראש אבל אני רואה שאת חולה ובקושי עו־מדת על רגלייך. כמה שונה היית כשהצרתי לך את השמלה. לפתע נזכרתי שווהי התופרת ליאוקאדיה קראייב־סקא. הרגשתי שאני מוכרחה לספר למישהו על אסוני, בלי להתחשב בכך שאני עלולה להביא אבדון על אמי, על ילדי ועל עצמי. אני מספרת לה הכל מה שנודע לי מפי פורסט. אמרתי לה שאני מחפשת אדם שיעזור לי לברוח. היא תקעה בי עיניים מבוהלות ואח"כ שאלה שוב האם נכון הוא מה שאני מספרת. כשהבטחתיה בכך התקרבה אלי ואמרה: „את מוכרחה לברוח. אחזור בעוד שעתיים, אשתדל למצוא אדם, אבל עלי לנעול אותך, כי אם מישהו יכנס לבית מרקחת ואת תגלי שוב כל זאת, תביאי שואה על עצמך ועל ילדך".

היא חזרה והודיעה לי שאחיה, אדמונד קראיבסקי, יעזור לי לברוח.

ב־24.12.42 הסיענו אדמונד קראיבסקי, ערב חג המולד, אל עבר גוברנמן. הייתי מצויידת בניירות מזויפים ובכסף שקיבלתי מפורסט. הוא גם סיפק לנו את העגלה וליאוקא־דיה קראיבסקא הוסיפה משלה, כמה מטבעות זהב. לצורך הסוואה לבש בני בגדי ילדה, וגם לאחר מכן, מטעמי ביטחון חיפשתיו בתור ילדה. ברחנו מגזר דין מוות אולם המוות המשיך לארוב לנו על כל צעד ושעל.

עברו עלי טלטולים, השפלה, סבל, עבודת פרך, אבדן האם היקרה והתחבאות בבתי כמרים שונים. כל זה נסתיים רק כשחזרתי לרוזוואדוב, ב־2.11.44, אחרי השתרור.

אין אושוויץ

שלמה גערסאן

דאָ איז אַ יעדער וואָנט אַ כותל־המערבי
אַן אָנגעוואָפֿטע מיט תפילות און מיט טרערן,
כאָטש גאָט פֿלעגט דאָ קומען בלויז על־פי־טעות
און אויך — נישט כדי די תפילות אויסצוהערן.

דאָ איז אידעער ווינקל קודש־קדשים
און יעדער שטיין אַ הייליקער מזבח,
כאָטש אויף שבת האָט מען דאָ די אויוון ניט פֿאַרלאָשן
און דער גהינום נאָר געווען איז זיי צוגלייך.

שארית הפליטה:

אהרן שלגגר, ניסן זילבר, סנדר לנגר, מרדכי פדרבוש, משה שלנגר, מאטעלע רייכרט, זינדעלע ווינזנס אייניקל, נפתלי שלנגר, משה גרטן, דוד פלוס, מאטעלע וויזן, יעקב רדלמן, משה ברייט, יחזקאל בירנבוים, יוסף גרנדמן, יעקב גרינבוים — היתר אינם מוכרים.

ע"י השולחן (מימין לשמאל): ווכנמרק ניסן, שמחה רייך, יעקב גארטן, לייביש בלומנקרנץ, שמעון פלוס (ילד); להלן ללא סדר: מרדכי פדרבוש, יעקב ויזן, אברהם וואלד, אייזיק שיץ, משה שכטר, דוד קרבס, לייביש צענגעבאט, נפתלי שלאנגר — היתר אינם מוכרים.

ביים הר סיני האָסטו מיט אונדז, אלמעכטיקער,
אונטערגעשריבן אַ הסכם — איצט צאָלן מיר מיט בלוט,
ימים בלוט הייַנטיקע און נעכטיקע,
אונדזער בלוט, ווי כ׳זע, איז דיר גאָרנישט אַ שאָד.

וויַיס — איין פאַרברענט קינד איז מיר טייַערער פון מתן־תורה,
טייַערער פון אַלע הימלען איז איין געשאָטענער ייִד —
דיין שווייגן באָפרייט מיך פון דעם, וואָס כ׳האָב געשוווירן
וויַיטער, גאָט, דיר גלייבן בין איך שוין צו מיד.

איבערלעבענישן

שמואל לייב גלאַנץ

איך בין נישט קיין שרייבער און איך האָב קיינמאָל נישט געדענקט, דאָס איך וועל שרייבן.

נאָר די געשיכטע פון דעם יידישן חורבן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מיך געמאַכט פאַר אַ שטיקל שרייבער. דאָס הייסט איך שרייב פון מיינע אייגענע צרות.

יעדעס מאָל, ווען איך נעם די פעדער אין האַנט, ציטערט זי מיר שטאַרק און מיין האַרץ גייט מיר כמעט אויס.

ווען איך נעם דורכבלעטערן אין מיין מוח די יידישע צרות, וואָס דאָס זיינען מיינע אייגענע איבערלעבונגען, וואָרף איך אָוועק די פעדער און איך טראַכט, דאָס איז נישט מעגלעך — קיין בשר ודם האָט דאָס נישט געקענט דורכהאַלטן און בלייבן לעבן און נאָך שרייבן, ווי אַזוי מען האָט אים געפיניקט. יעדער קלאַפּ איז געווען אַ טויט־קלאַפּ, און אויב עס איז דאָ אַ גהינום, איז ער גאָר נישט קיין גלייכן צו דעם, וואָס מיר האָבן דורכגעאַנגען.

מיט אַ צייט שפּעטער, ווען איך נעם ווידער די פעדער צום שרייבן, זע איך, אַז איך שרייב און איך לעב מיט אַ צעב־ראַכן האַרץ, מיט צעבראָכענע ביינער. איך האַלט די פע־דער אין האַנט, מיין האָנט שרייבט, וואָס דער מוח דיקטירט, און איך גיב זיך אָפּ אַ דין וחשבון, אַז אַ געשריבן וואָרט קען מען נישט אָפּלייקענען און מען מוז זיין פּראָנטוואַרטלעך פאַר יעדעס וואָרט. איך האָב שוין מיין שטים געלאָזט הערן אויף פּאַרשיידענע פּאַרזאַמלונגען. און אַ סך מאָל אין דער יידישער פּרעסע אין אַמעריקע.

איך נעם אויף זיך די פּולע פּראָנטוואַרטלעכקייט פאַר דעם געזאָגטן. עס טוט מאַנכעס מאָל וויי, אָבער ווי שטאַרק עס זאָל נישט ווייַ טאָן, פיל איך דעם חוב צו זאָגן דעם אמת.

וועך עס האָט נישט קיין ריינע הענט מיט קיין ריין גע־וויסן, זאָל שטיין אין זייט פון דער יידישער מחנה. און אויב נישט, זאָל די יידישע געזעלשאַפט די יעניקע אויסשליסן פון כלל ישראל. איך האָב מיטגעמאַכט דאָס גיהנום פון דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 ביז דעם 6־טן מאי 1945. דאָס האַרץ האָט מיך געבלוטיקט פון אומקום פון די מיליאָנען קדושים. איך האָב נישט געקענט שווייגן; איך קען אויך איצט נישט שווייגן.

אַנפאַנג 1945 האָבן מיר געזען, אַז דער קריג גייט צו ענדע. האָבן מיר זיך געטראַכט: ווויל וועט זיין דעם יעניקן, וואָס וועט בלייבן לעבן, ער וועט האָבן אַ שיין לעבן, אַ יושרדיק לעבן. ער וועט קענען נקמה־נעמען אין די מער־דער. אָבער מיט אַ יעדן טאָג זיינען אונדזערע ריינע געווּאַרן קלענער, און ווען עס דויערט נאָך 2 וואָכן, בלייבט קיינער נישט פון אונדז. דער ווילן צום לעבן איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז מען קען זיך דאָס גאָר נישט פאָרשטעלן. נישט ווייל מען האָט געוואָלט בלייבן לעבן. מיר האָבן פאָרשטאַנען אונדזער לאָגע, קיין הנאָה פון לעבן קענען מיר שוין נישט האָבן. פיזיש צעבראָכן, אַליין געבליבן, קיין פאַמיליע מער, צו וואָס טויג נאָר אַזאַ לעבן? נאָר נאָכגעבן דעם יצר־הרע? מיר זיינען געווען זיכער, אַז יעדער איינער וועט זיין געוועלטער און מאָראַליש פארפליכטעט אָפּצוגעבן אַ דין וחשבון און די שולדיקע וועלן באַשטראָפט ווערן. 2 טעג פאַר דער באָפרייונג האָט אַ יעדער קאָפּאָ געפּילט, אַז ער איז נישט אין אַרדנונג; האָט אַ יעדער קאָפּאָ פאַרזאַמלט אַביסל פון זיינע שקלאָפּן און גערעדט צו זיי: „איר ווייסט דאָך, אַז איך האָב געוואָלט זיין גוט פאַר אייך, אַ דאַנק מיר זייט איר געבליבן לעבן, לאָמיר זיך צוזאַמענגענעמען און העלפן אייַנער דעם אַנדערן".

די זעלבע נאַכט זיינען געעפנט געוואָרן די טויערן פון לאָגער, דאָס רוב פון די קאָפּאָס זיינען אָנטלאָפן, אויס מורא פאַר זייערע גוטע מעשים טובים. מאַנכע זיינען געב־ליבן. וואָס האָבן מיר געקענט מאַכן? מיר זיינען געווען מתים, נישט געקענט גיין און טויזנטער זיינען געשטאַרבן נאָך דער באָפרייונג.

אינטערעסע פאר וועלכע זיינען אין קיין לאגער געווען און וועלן משפטן פון בלויזן הערן. איר קענט נישט פארשטיין יענע צייטן, האלט אייך צוריק פון באשולדיקן. גלייכצייטיק פארטיידיקט קיינעם, ווייל איר קענט פארטיידיקן א פאַרברעכער!

איך בין זיכער, אז עפעס האָבן די לעבן־געבליבענע יא דערלעבט — דאס איז א יידישע מדינה.

27־טן אקטאבער 1944 זיינען מיר געשטאנען 4 שעה אויף איין אפעל אין קאנצענטראציע־לאגער אין דאכאו. עס איז געגאנגען א רעגן מיט א שניי און דערנאך א פראסט, זינט דאמאלסט זיינען אונדזערע קליידער, דאס גאלעגער, דאס ביסל שטרוי מיטן פריטש, געווען נאס. דאס האט פארורזאכט לונגען־אנטצינדונגען. די צאל טויטע איז געווען 500 א וואך

שארית הפליטה

שארית הפליטה:

חיה בוך, שרה קרופף, שפרה פלוס, חיה וויזן, נפתלי שלנגר, מרדכי פדרבוש, פרל וויזן, מנדל וויזן, לאה זילבר, מנדל פייט, חייטשע וויזן, אסתר ברגשטיין, צביה ריין, אבא לינדנבוים, השיו פדרבוש, ישראל זלמן ליפשיץ, חוה הוכמן, מרודזיק, היתר אינם מוכרים.

פון 20 טויזנט. האָט דען געקאָנט זיין אַ שטראל פון האָפנונג ?

צווישן הונגער, קעלט און שוועראַרבעט און פֿאַרשיידענע קלעפ פון אַלע סאָרטן קאָפּאָס איז דער טויט געווען יעדעסנס וווּנטש און דער בעסטער אויסוועג. מיר האָבן מקנא געווען די טויטע, וואָס ליידן מער שוין נישט. אַנפאַנג אַפּריל 1945 האָבן אַנגעהויבן בלאָזן אַנדערעווינטן. מ׳האָט שוין געהערט שיסן, מ׳האָט געמערקט אין דער לופט, אַז דער קריג גייט צו ענדע, אונדז האָט דאָס נישט אינטערעסירט, ווייל מיר זיינען געווען זיכער, אַז מיר וועלן דאָס נישט דערלעבן.

מ׳האָט אַנגעהויבן איינטיילן די לעבעדיקע מתים אין דריי קאטעגאריעס : שוואַכע, מיטעלע און געזונטע מישטיינסגעזאָגט. דעם 12־טן אַפּריל איז קיינער נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. יעדער האָט געווּסט, אַז עפּעס קומט דאָ פאָר. מיר זיינען געווען גרייט צו אַלעם.

דאָן קומט אַ מעלדונג : אַז יעדער זאָל זיך שטעלן 8 אַזייגער פרי אויף דעם אפּעל־פּלאַץ מיט זיין קאָך. 8.30 האָט זיך אַנגעהויבן דער הייליקער אפּעל. מ׳האָט יעדן צוגעטיילט צו זיין קאטעגאריע. 12 אַזייגער איז אַוועק די ערשטע גרופּע פון 1700 מאָן. דאָס זיינען געווען די שוואַכע. עס איז געווען אַ קלאָנג, אַז דער פראָגט דערנענטערט זיך און דער לאָגער ווערט עוואקואירט. ווו מיר גייען — האָט קיינער נישט געווּסט.

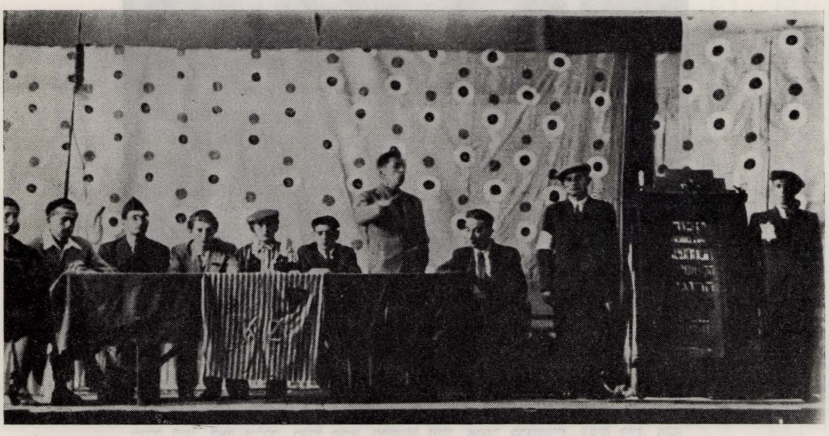
נאָך דער באָפרייונג האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די שוואַכע 1700 האָט מען צוגעפירט צום טייך דאָנאוּ און זיי אַריינגעווואַרפן לעבעדיקערהייט אין וואַסער אַריין. ביז היינט צו טאָג האָב איך נאָך נישט געשטאָפּן קיינעם פון דער גרופּע.

האזכרה הראשונה

2 אַזייגער איז אַוועק די צווייטע גרופּע פון אַ 7000 מאָן ; דאָס איז די מיטעלע גרופּע און איך מיט מיין ברודער דוד זיינען אין דער גרופּע. מיר האָבן מאַרשירט צו פוס צום טייך דאָנאוּ. דאָרטן האָט מען אונדז פאַרלאָדן אויף שיפּעלעך און מיר זיינען געפאָרן ביז דער שטאָט לינץ.

ביים אויסשטייגן פון די שיפּעלעך האָט יעדער באָקומען אַ פונט ברויט. די פרייד פון דעם ברויט איז נישט צו שיל־

שארית הפליטה. האזכרה הראשונה בשנת 1947

דערן. אָבער די פּרייד איז נישט געווען לאַנג, ווייל מ׳האָט עס באַלד אויפגענעמען און ווידער געווען הונגעריק.

דאָן האָט זיך אַנגענומען דער טויטן־מאַרש. דעם ערשטן טאָג האָבן מיר געמאַכט 30 ק״מ אָן עסן און טרינקען. דאָס ערגסטע איז געווען דאָס מיר האָבן מאַרשירט אויף ברוקירטע וועגן מיט שפּיציקע שטיינער, אָן שיך, כמעט באַרוועס. יעדעס שטיינדל האָט געשניטן אין די פּיאַטעס, פול מיט ברענבלזון. ביי אונדז האָט עס אויסגעזען, ווי מ׳הייסט אונדז גיין אויף טשוועקעס. עס קאָן זיך קיינער נישט דערטראַכטן צו עפּעס ערגערס, ווי דער דייטש קאָן.

מיר האָבן דורכמאַרשירט שטעט און שטעטלעך. אונדז האָט זיך געדאַכט, אז יעדער לאַכט אונדז אויס, מ׳באַטראַכט אונדז פּאַר אינטערעסיקע באַשעפענישן.

יעדער לעבט, אונדז לאָזט מען נישט שטאַרבן, נאָר מ׳יאָגט אונדז און מ׳שלאָגט אונדז.

מ׳האָט אונדז נישט אויסגעשאָסן, נישט ווייל מ׳האָט אויף אונדז רחמנות געהאַט; נאָר ווייל די מערדער האָבן אונדז באַדאַרפט בכדי צו האַלטן אַ לאָגער, אַז זיי, די גוטע געטרייע דייטשן ימח״ש, זאָלן נישט גיין אויפן פראָנט און דאָרט אומקומען. פאַר דעם צווק האָט מען אונדז געמוטשעט.

אויף דעם דריטן טאָג פון דעם טויטן־מאַרש האָט זיך געהערט פון ידנדס מויל: איך גיי נישט ווייטער, זאָל זיין וואָס עס ווייל.

ביים אַרויסמאַרשירן אויפן דריטן טאָג האָבן אַ סך נישט געוואָלט און נישט געקענט הערן דעם באַפעל פון גיין. האָבן די ס.ס.־אונדזערע באַגלייטער, באַפאַלן זייערע קרבנות, ווי ווילדע חיות מערדערלעך געשלאָגן. „איר פּאוליאַק, איר ווילט נישט אַרבעטן, מיר וועלן אייך נישט שיסן, עס איז אַ שאַד די קויל, מיר וועלן אייך טויטשלאָגן מיט דער רייט־בייטש״. און עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ געיאָג פון ווילדע חיות מיט די רייטבייטשן און יעדער איז אַרויס אין דעם טויטן־מאַרש. אויפן וועג זיינען אַ סך געפאַלן. אַ סך האָבן זיך אויסגעזוצט נישט קענענדיק שלעפּן די פיס.

אַנשטאָט צו גיבן הילף, אַביסל וואָסער, אַדער לאָזן אַפּרוען האָבן אונדזערע באַגלייטער געשאָסן זייערע מילדע קרבנות — דאָס גאַנצע שטעטל האָט זיך רואיק צוגעקוקט און געוויצלט — און דאָס רעשט וויייטער געטריבן אַן עסן און טרינקען. אויפן פערטן טאָג האָט זיך געלאָזט הערן אַ קלאַנג, אַז מיר דאַרפן אַזוי גיין ביז עבענזע. דאָס איז נאָך אַ דריי טאָג צו גיין. מיר האָבן באַקומען אַ פּאָר שטיקלעך צוויבאַק און אַביסל וואָסער. דער פערטער טאָג איז אַדורך מיט וויניק קרבנות.

דער פינפטער טאָג איז געווען דער שרעקלעכסטער. יעדער צווייטער איז אויסגעפאַלן. מ׳האָט נאָר געהערט „וואָסער, וואָסער״. אָבער אַנשטאָט וואָסער האָט יעדער באַקומען מיט דער רייט־בייטש. די געשרייען מיטן געווייזן זיינען געווען גוואַלדיק, אָבער קיינער האָט זיך נישט גערירט פון אָרט. דאָן האָבן זיי אַנגעהויבן צו שיסן. ווער עס האָט געקענט, איז אַרויס אין מארש, ווער נישט, איז געבליבן אויפן אָרט. אַזוי זיינען מיר געגאַנגען אין שאָטן פין טוויש. נאָך מיטאָג אויפן 5־טן טאָג הערן מיר שפּילן מוזיק. וואָס האָט דאָ פּאַסירט? די 3־טע גרופּע איז אַבבליבן אין לאַגער מעלק בכדי אַרויסצופירן די אייניריכטונגען פון לאַגער. דער הויפּט־תליין איז געבליבן מיט דער 3־טער גרופּע. דערווייל האָט זיך דער פראָנט שטאַרק דערנענטערט צו מעלק. זיינען זיי אַנטלאָפן מיטן הויפּט־תליין אויף טראַקן און דאָס שפּילן איז געווען לכבוד דעם תלין וואָס האָט געקענט אַנטלויפן מיטן לעבן.

דערהערנדיק די בשורה, אַז דער פראָנט רוקט זיך שנעל, האָט זיך יעדער אַנגענומען מיט כוח און אויף דעם זעקסטן טאָג זיינען מיר שוין געווען אין עבענזע.

עבענזע איז באַשאַנקען מיט נאַטור־שייַנקייט, געבירג, גוטע לופט, אַ שיינער טייך. ביי אונדז אין די אויגן האָט עבענזע אויסגעזען פראַשאַלטן פון דער נאַטור. אויפן גאַנצן וועג האָבן מיר געהאַט אַ שיין וועטער, וואַרעם. אין ענבענזע איז דאָ שניי אַ גאַנץ יאָר, קאַלט, ווינטן. אַ פאַרשאַלטן אָרט פון דער נאַטור האָט ענבענזע אויסגעזען ביי אונדז אין די אויגן.

עס איז געווען אַ באַפעל אויסצוטאָן זיך און גיין צו „ענטלאָזונג״. אַזוי האָט מען אונדז געפירט אין שניי צום ענטלאָזונגס־אנשטאַלט אין אַ וואַלד אַריין.

נאָך דעם הייסן טוש האָט מען אונדז נאָקעטערהייט געפירט צו אַ בארק אין מיטן וואַלד. מ׳האָט אונדז געגעבן אַביסל שוואַרצע קאַווע, 2 פונט ברויט פאַר 12 מאַן און באַשטימט פיר מאַן אויף איין פריטשע, וואָס גענוגט פאַר איין מענטש, מיט אין קאָף. אַלע פענצטער אָפן. דער וויבן און דער טיוול האָבן געאַרבעט האָבן ביי האָבט. די ס.ס. זיינען געשטאַנען פון דער וווייטנס און זיך צוגעקוקט, ווי אַזוי מ׳טיילט זיך איין מיטן ברויט. וואר עס איז געווען שטאַרקער, דער האָט געהאַט אַ פּיצל ברויט. דער שוואַכערער האָט מיט דער צוגן געקליבן די קרישקעס פון דער ערד. און דאָס איז ביי די דייטשן געווען זייער גרעסטער פאַרגעניגן.

פון איין זייט האָט מיר געהערט און געמערקט, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך, פון דער צווייטער זייט האָבן מיר

נישט געזען קיין שום שאַנס צום איבערלעבן. דער הונגער איז געווען אַזוי גרויס, אַז מ׳האָט איין נאַכט אויסגעשניטן דאָס דיקע פלייש פון אַ טויטן און עס אויפגעגעסן. איך האָב דאָס אַליין געזען מיט מיינע אויגן.

אינדערפרי האָבן די דייטשן דאָס געזען. זאָלט איר זיך שוין נישט פרעגן, וואָס פאַראַ הומאניטארע מענטשן דאָס זיינען. זיי זיינען אַרויסגעקומען מיט זייער שפּראַך „איר פאַרפלוכטע הינט, איר האָט נאָך ווייניק עסן״ ? דער גאַנצער לאַגער איז געגאַנגען אויף רעדער. מ׳האָט געדופן צו אַן אפעל אין דעם וואַלד, דער שניי אויף דער ערד. אַזוי זיינען מיר געשטאַנען דריי שעה און מ׳האָט אונדז געגעבן אַ לעקציע פון הומאניטאריזם, אויפן דייטשן שטייגער, און „ווען דאָס פאַסירט נאָך איין מאָל, ווערט דער גאַנצער לאַגער ליקווידירט״. נאָך דעם אפעל זיינען מיר צוריק אַריין אין די באראקן. וויפל טויטע עס זיינען געווען נאָך דעם אפעל — ווייס איך נישט.

ביסלעכווייז האָט מען אונדז איינגעטיילט צו דער אַרבעט. דער, וואָס איז געווארן צוגעטיילט צו דער אַרבעט, איז געווען גליקלעך, ווייל ער האָט באַקומען אַ פּאָר שיך, הויזן און אַ זשאַקעט. און ביי דער אַרבעט האָט מען מאַנכעס מאָל געקענט עפּעס עסן. מ׳האָט באַמבאַרדירט די סטאַציעס, האָט מען אונדז ענגומען צום אויפּראַמען די חורבות. צווישן די רימאָוויסקעס האָט מען געקאָנט געפינען אַ טויטע קאַץ, א הונט. שטעלט אייך פאָר !

די אַרבעט איז געווען שווער פאָר איין געזונטן און זאָלן, נישט פאָר אונדז מתים. די נאַרמאָלע פאַרפלעגונג איז געווען אַ טאַסע קאפע . . . אַ האַלבע קווארט שמוציק וואַסער, גע־רופן זופּ, און אַ שטיקל פאַרשימלט ברויט פון אַ האַלב פונט. מענטשן זיינען געפאַלן ווי די פליגן אין קאָלטן וות־טער. מ׳האָט נישט געקענט הערן פון קיינעם קיין וואָרט פון האָפענונג. מיר האָבן געוווסט : דער קריג גייט צו ענדע, אָבער מיר וועלן נאָך פריער צום גרונט גיין. דער אייניציקער ווונטש, וואָס מיר אָלע האָבן געהאַט, איז געווען, אַז מיר זאָלן קומען צו קבר ישראל.

דעם ערשטן מאַי האָבן מיר געהערט מורמלען, אַז היטלער ימח שמו איז טויט.

זונטיק ביינאַכט איז די נאַכט־שיכטע נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. מיר האָבן געווארט אויף עפּעס גוטס. אָבער יעדער האָט געציטערט פאָר דער לעצטער מינוט. מאָנטיק, דעם 3־טן מאַי, איז נישט געווען קיין אפעל. דאָס האָט נאָך נישט פאַסירט ביז היינט. מיר האָבן געהאַט ציייט, איז יע־דער געווארן אַ נביא און געוואָלט פאַרויסזאָגן, וואָס עס וועט פאַרקומען. מיר האָבן געקאָנט גוט דעם דייטש און מיר האָבן געוווסט, אַז קיין פרייַע מענטשן זיינען מיר נאָך נישט.

דינסטיק דעם דריטן מאַי האָט מען אונדז געלאָזט וויסן דורך דעם מיקראָפאָן, אַז 8 אזייגער פרי וועט זיין אַן אפעל. א ציטער איז יעדן באָפאַלן. אָבער וואָס קאָן מען טאָן ? מיר זיינען נאָך ביים מערדער אין האַנט.

נאָך 2 שעה שטיין אויף דעם אפעל־פּלאַץ מיט טויט־שרעק, מיטן פולן באַוווסטזיין, וואָס עס קאָן מיט אונדז פּא־סירן די לעצטע מינוט — יעדע מינוט האָט זיך געצויגן ווי טעג — האָט זיך דערהערט א באָפעל, אַז אָלע קאָפּאָס און בלאַק־עלטעסטע זאָלן זיך פאַרזאַמלען אויף איין פּלאַץ. דער לאַגער־פירער וויל רידין צו זיי.

נאָך א שטיקל צייט, ווי די קאָפּאָס און בלאַק־עלטעסטע האָבן זיך פאַרזאַמלט, האָבן מיר געהערט אויסגעשרייען: „ניין, ניין״. מיר האָבן נישט געוווסט, וואָס דאָס איז, אָבער מיר האָבן נישט געקאָנט גלויבן אונדזערע אייגענע אויערן. די בלאַק־עלטסטע מיט די קאָפּאָס זיינען צוריקגעקומען, יעדער צו זיין גרופּע, און איבערגעגעבן דעם לאַגער דעם פירערס רעדע, אויף וועלכער זיי האָבן צום ערשטן מאָל געקאָנט זאָגן „ניין״. בכן דער קריג איז צו ענדע היינט מאָרגן, די אַמעריקאַנער וועלן דאָ אַריינקומען. נאָך דער לאַגער קאָן נאָך וועלן באַמבאַרדירט, ראָט ער אונדז צו גיין אין די לופטשוץ־קעלערן, בכדי צו קאָנען בלייבן לעבן, אויף דעם האָבן זיי געוענטפערט ניין.

נאָך דער באַפרייונג האָט זיך ארויסגעוויזן, אַז דאָס איז געווען א ספעקטאקל, כדי צו קאָנען אַלע קרבנות אומברע־גען. כדי עס זאָל נישט זיין קיין עדות וועגן דעם דייטשן גרויזאמען פאַרברעכן.

דאָס איז געווארן אונטערזוכט דורך דער אַמעריקאַנער ארמיי און באַשטעטיקט, אַז די לופטשוץ־קעלערן זיינען געווען מיט דינאַמיט אונטערמינירט און אַזוי ווי מיר וואָלטן אַריין אין די לופטשוץ־קעלערן, וואָלטן זיי דאָרט אויפגע־ריסן.

דער 6־טן מאַי 11 אזייגער פרי האָבן מיר דערזען דעם ערשטן אַמעריקאַנער זעלנער.

אָבער נישט אָלע לעבנגעבליבענע לעבן. ווייל אין די הונדערטער זיינען זיי געשטאַרבן נאָך דער באַפרייונג.

כרוניקה של המנזר ברוזוואדוב מ־1.9.39—8.8.42

האב גראדר ריש Gerard Rysz (האב הראשי)

1 בספטמבר, יום ששי 1939. בעירייה הוציאו אישור על הסוסים והעגלה שנלקחו אתמול בסך של 1,350 זהובים. הסוסים — בעד כל אחד 500 זהובים. העגלה — 200, הרי־תמה — 150.

2 בספטמבר, נמשך גיוס הסוסים. בצהריים שמועות על הפצצת תחנת הרכבת בטארנובוגו. ברוזוואדוב האזעקה הרא־שונה. בלילה אזעקה מחודשת ומייד יריות מדרום למנזר, במקום שנראו שני מטוסים. לא עובר זמן רב ושניהם הופלו ע״י יריות. הדבר מעורר התלהבות בקרב הצופים, אולם המטוסים מתרוממים וטסים מעבר לסאן. הוכח שאלה הם מטוסים פולניים אולם חשודים, כי המריאו בלי שניתן להם היתר לכך. הפצצת סאנדומיז׳.

3 בספטמבר יום א׳ יפה להפליא. האזעקה הראשונה כבר בשעה 6, אולם בוטלה כעבור זמן קצר. האב גראדר הודיע אחרי המיסה על תפילת ערבית למען הניצחון, הזהיר נגד הזלזול באזעקות. בשעה 17.00 אזעקה מחודשת, יריות, המ־טוס ממש מעל למנזר.

ב־4 בספטמבר עוד אזעקות, ב־6.40; ב־9.30, 11.00, 12.30, 14.00.

בסביבות 10 שתי פצצות נפלו בתחנת הרכבת המסחרית. אחת לא התפוצצה ושנייה הפילה כביכול שני קרונות והש־חיתה שלושה אחרים. במנזר משוכנעים שאין זו הלצה, אנו קובעים מקלט במרתף שמצד החצר. האבות אירנאוש ובייי־חוד הנריק נמצאים כל הזמן ברחוב ומכוונים את ההגנה האנטי־אווירית, ומדריכים את העוברים ושבים אל המקלט, אשר מתחת לדירתו של הכומר (במנזר). כל העת אזעקות יריות לעבר המטוסים בין רוזוואדוב וסטאלובה וולא. בס־ביבות שעה 17.00 מופיע מטוס אשר לפי השמועה הופל ליד גנו של הנסיך. בערב הביאו רסיס מפצצה שהוטלה על תחנת הרכבת המסחרית, הוא עובר מיד אל יד ומעורר זוועה.

5 בספטמבר. אזעקה בשעה 6, ומטוס־סיור מעל לסטא־לובא וולא. ב־9 מעל פלאווה. אזעקה בשעה 13.00. המטוס הקיף את המנזר ונעלם. בשעה 15.00 אזעקה והפצצה משול־שת של סטאלובא וולא כל פעם בשלושה אווירונים. התק־פות רבות. כל פעם מופיעים פליטים רבים יותר וזורים בהלה. ב־6 בספטמבר הצבא מתקן את מסילת הברזל. התנועה בלילה עירנית.

ב־7 בספטמבר 19 אווירונים התקיפו אחרי שעה 16.00 את תחנת הרכבת. גיהנום ממש. דלקות, שני הרוגים, 2 פצועים. האבות הנריק ואינוקנטי חובשים את הפצועים.

8 בספטמבר. פליטים רבים. מכבדים אותם בתה, כי קשה להשיג דבר אחר. שולחים ארוחות צהריים לראש העיר, למי־פקד העיר ולאחרים. בפני הפליטים פותחים את כל המנזר. על מסילת הברזל נפלה פצצה והרגה כמה אנשים.

10 בספטמבר, תנועת הרכבות נפסקה לחלוטין.

11 בספטמבר, מספרים שבתחנת הרכבת ניספו 17 איש מכדורי מכונת יריה שבאווירון.

11 בספטמבר, למנזר מגיע במצב עלוב, יחף עם מקל בידו, פרופסור של האוניברסיטה יאגיאלונית שבקראקוב, סטאניסלאב פיגון עם בנו אנדרי. בשביל הפליטים ובשביל חיילים שחטו שלושה חזירים. מעשי ביזה.

ב־14 בספטמבר הצבא יוצא את רוזוואדוב. בעיר הופיעו חילות הסיור הגרמניים הראשונים. הם התמקמו בכיכר השוק והודיעו שעומדים להנהיג סדר. הדי־התפוצצויות, פירוק החיילים הפולניים שנקרו בדרך, מנשקם. במנזר מתחבאים יותר ויותר משפחות עם רכושם. כך מצאנו את עצמנו בשבי.

15 בספטמבר. יריות תותחים. מיד מתחילים לזרום אל המנזר המוני אנשים שונים מן העיר, שממלאים את כל הפי־נות והמזדרונות, עד שקשה לעשות צעד. חילופי היריות פוסקים. הפליטים חוזרים לבתיהם. מן העיר מגיעות שמועות שנפתחו חנויות של יהודים ושל קאתולים והגרמנים מעמי־סים סחורה על מכוניות ומסתלקים אתה. את השאר הרשו לקחת לאוכלוסיה, וזו עשה בלהיטות על ההזדמנות.

ב־16 בספטמבר. הגרמנים מחרימים בתוך המנזר. האוכ־לוסים מצפים לקרב ווורמים למנזר, כדי להעביר בו את הלילה. „אל החומות החזקות, שרבים זוכרים אותן ממלחמת העולם הראשונה״.

16 בספטמבר, בעיר שוב פתחו חנויות והרשו לחטוף מן היהודים כל מה שאפשר. על כן ניצלו את ההזדמנות אנשים השואפים להתעשר בקלות. בערב הפעילו את תחנת החשמל שהייתה משותקת עד כה. מספרים שבעיר תנועה גדולה.

ב־17 בספטמבר עוברים במקום טאנקים ענקיים. בבוקר כתבתי בקשה ללחם שהמחסור בו גדול, מן המאפייה שנש־ארה ברשות הצבא הביאו 2 כיכרות לחם והבטיחו לתת כל יום כמות כזאת. קשה מאד עם הסיגריות, על כן כולם מחפ־שים אותן.

ב־18 בספטמבר בסביבות השעה 9 יצאתי לכיכר השוק, בפעם הראשונה מאז תחילת המלחמה. בכל מקום מראות עלובים. החנויות הרוסות, הבריחים מעוקמים והשלטים תלו־שים. אנשים רבים מתבוננים בחורבן ומפרשים את המאור־עות. בבית הספר התמקם בית חולים צבאי. נערים השליכו רימון אל מטבח השדה ופצעו חיל גרמני. על מעשה זה נקרא הכומר הראשי לחקירה ואיימו עליו במעשי תגמול. ידיעות ברורות על כך — אין.

ב־19 בספטמבר הוציא נשיא הרפובליקה כרוז אל האומה בעיר ציוו לעשות סדר: יש למלא את הבורות שנוצרו מן הפצצות, לסלק את האשפה, אסור להתאסף ברחובות. את הכומר הראשי הביאו במכונית אל מושב המפקדה הזמנית שבארמון שבכאז׳ביצקא, העמידו אותו מול מכונת יריה, ודרשו ממנו שישפיע על צאן מרעיתו שישמרו על השקט. פרופסור פיגון חוזר לקראקא ברגל.

ב־20 בספטמבר הדביקו כרזות שכל מעשה שוד ייענש ע״י בית דין צבאי. יש לכסות את כל הבורות מפצצות ומ־רימונים ולסלק את האשפה מרחובות ומכיכרות. גברים בגיל 16—45 חייבים להתייצב להרשמה. ברחובות אסור להתאסף ואחרי השעה 19 אסור בכלל להיראות ברחוב. אם מישהו יירה אל חיילים גרמניים מן המארב, יילקחו בני ערובה ועל כל חייל גרמני שייהרג ייהרגו שלושה פולנים. על ההתום ראש העיר ליאון דומברובסקי והמפקד הגרמני נאגל.

מחר עומדים להפעיל את הרכבת. מדברים גם על התחלת עבודה בסטאלובא וולא.

21 בספטמבר בית־החולים הצבאי (גרמני) יצא את רוז־וואדוב — מספרים שלעבר הגבול הסלובאקי. נשארו רק כ־6 חיילים גרמניים בארמון שבכאז׳ביצה. הדרכים משובשות מאד, הרכבת משותקת כי יש להם רק קטר אחד.

ב־22 בספטמבר, בסביבות השעה 9 הופיע סרן נאגל, המפקד הארעי, וביקש להזהיר מדוכן המטיפים את האוכ־לוסיה שתשקיע את עצמה בעבודה רגילה וכן שאל איזו תע־סוקה אפשר לתת לצעירים השורכים רגליהם ברחוב ויורים מדי לילה. הישבתי שכבר דיברתי על כך מעל דוכן המטי־פים, ביום ראשון שעבר וכי אפשר לחזור על כך ביום ראשון הבא ומה שנוגע לנוער — הרי היורים הם בעיקר נערים צעירים לגמרי, אשר אינם נותנים לעצמם דין וחשבון על מעשיהם ועושים מה שעושים מתוך אהבת שעשועים.

ב־23 בספטמבר, כולם מוציאים מן האדמה את תפוחי האדמה שעוד נשארו. את מחירם קבעו השלטונות. 6 זהובים ל־100 ק״ג, אבל להשיגם קשה.

26 בספטמבר, המסחר בעיר קטן מאוד שכן אי אפשר להשיג דבר. קשה יותר ויותר להשיג מצרכים והמחסור גדל.

ב־28 בספטמבר הגיעו למנזר 200 חיילים — להשתכן בו. במנזר בכל מקום צבא — הסדר למופת — הם מתכוננים להי־שאר כאן למשך ימים אחדים. אלה הם אנשים צעירים, רובם משכילים, שהגיעו ישר משדה הקרב.

30 בספטמבר, מבחוץ אנו מתפעלים מן הסדר הגרמני המתגלה על כל צעד ושעל ומן המשמעת הצבאית מלווה לבביות מסוימת וחסרת מחיצות מצד המפקדים.

1 באוקטובר, בחצר הילולה של גרמנים לכבוד כיבוש וארשא.

2 באוקטובר, אחרי 8 בבוקר הלכתי אל האופה כדי לסדר את החשבון. הבחנתי בכיכר השוק, ליד בית העירייה בק־בוצות יהודים עם מטלטלים שעמדו צפופים — חבורה גדו־לה. אחד תת־קצין, בראותו אותי מישיר במדרכה, רצה לכוונני אל קבוצת היהודים. רק לאחר שאני וכמה מן הנו־כחים במקום חזרו ואמרו לו שאיני יהודי, אלא נזיר — הש־תכנע, אולם עוד המשיך וחזר במשך זמן מה „למה איפוא, יש לו זקן״. סידרתי את ענייני ובחנותי הייתה כבר כיכר השוק ריקה והחיילים האיצו כבר רק בבודדים, ביניהם ברק רייך עם אשתו, לכיוון הרחוב המוביל אל הסאן. נשמע גם בכי וגם איומים, דבר לא עזר, היהודים יצאו את רוז־וואדוב!

מהלכות שמועות שעומדים לגייס אנשים צעירים לחפירת תעלות־הגנה (למקרה של מלחמה עם סובייטים). הרכבות אינן לוקחות אזרחים, רק צבא.

4 באוקטובר, מספרים שפירסמו את הצווים של ראש המ־חוז טארנובז׳ג ד״ר אקרט, שיש למסור בעירייה את כל מק־לטי הראדיו; את בתי היהודים עומדים להעביר לרשות העירייה וזו תוציאם למכירה, בזול. שוב נוסעות הרכבות לקראקא.

5 באוקטובר, תנועת הרכבות נעצרה, אתמול יצאה רק רכבת לפשברוסק. הוצאה גם פקודה חדשה שאנשים אשר לקחו משהו מרכוש היהודים חייבים להחזירו, שאם לא כן ייענשו בצורה חמורה. על כל מעשה ביזה של חנויות צפויים גם כן עונשים.

6 באוקטובר, החיילים הגרמניים עוזבים את המקום ובאים האוסטרים.

7 באוקטובר, את מקלטי הראדיו שלחנו לעירייה. נתנו אישור. עומדים לגשל את המנזר ממזון ומחומרי הסקה. מספרים שרצו לגרש את הנזירים ואת המנזר להפוך למחס־נים, אבל בזכות התערבותם של ראש העיר ושל האב הראשי ויתרו על כך. בעיר ירו באיכר וכמה נשים נאסרו על מעשה ביזה.

8 באוקטובר, אחר הצהריים רשמו את יושבי המנזר. 5 כהנים, 4 אחים ושלושה משרתים.

10 באוקטובר, באולם האוכל של המנזר — מחסן צבאי.

15 באוקטובר, היהודים ירו כביכול מעליית הגג שבכיכר השוק אל עבר חייל וכתוצאה מכך הוחל במצודים על יהודים בעליות הגג, בין רחוב קושצ'לנא ופולנא, מישהו נורה והגופה היתה מוטלת הרבה זמן על המדרכה. אל העירייה הובילו 9 יהודים עם ידיים מורמות למעלה. מספרים שהרבה יהודים מתחבאים בעליות־גג, או שיוצאים למשך היום אל הכפרים הסמוכים ובלילה חוזרים.

17 באוקטובר, הייתי רגע בכיכר השוק, אבל מיד נסוגותי כי היו שם המוני מכוניות שהעמיסו עליהם את נכסי היהודים המגורשים ומסביב עמדו סקרנים ובהו.

בראדומישל אין צבא. עד כה היו שם יהודים מטארנובו'ג אבל כבר התקדמו הלאה. בגוו'יצה הופיעו שודדים ועוסקים במעשי ביזה. נתבררה פרשת חילופי הירויות של יום א', נהרג איכר, אשר הוביל בעגלה יהודי־קומוניסט, שמואל הספר. הלה התחיל כביכול לירות לעבר הגרמנים ודבר זה הבהיל את העגלון שהתחיל לברוח ותוך כדי מנוסתו, נורה בכיכר השוק. מספרים שאת היהודי תפסו וידונו אותו יחד עם האחרים.

18 באוקטובר, חיפושים אחר נשק וחפצים גנובים.

19 באוקטובר, המשרת לאדיגא קנה מן הצבא סוסים ועגלה, רכושם לשעבר של יהודים. ראש העיר דומברובסקי ליאון, ששימש עד כה במשרה זו נאסר עם כל משפחתו באשמת מעילות. במקומו מונה ה' קונצ'ני.

20 באוקטובר. נתברר שהעגלה והסוסים לא היו משל יהודים אלא משל האיכר אשר נהרג. אשתו באה לתבוע את הסוסים והעגלה.

26 באוקטובר, הכומר קורדיל מיאסטקוביצה מספר ששם הולכים ומתפשטים מעשי בריונות, בייחוד ביחס ליהודים אשר שולחו משם, האיכרים גם כורתים יערות.

13 בנובמבר, ליד הקופה של תחנת הרכבת נתפסו כמה יהודים שעונו אח"כ בצורות שונות, במשך יום תמים והיה שמח.

14 בנובמבר, ממשיכים בציד היהודים.

20 בנובמבר, בפישניצא ייסדו בית חולים בשביל יהודים שגורשו, ביניהם יש כמה רופאים ידועי שם מווינא ומאוסטריה כולה.

5 בדצמבר, היה הכומר קורדיל מיאסטקוביצה. סיפר שב־זאו'צה בונים צריפים בשביל יהודים.

שנת 1940

4 במאי, בעירייה צרות, כי כל הזמן חוזרים יהודים והרי דירותיהם נמסרו לפולנים.

13 במאי, נראה שבשביל היהודים עומדים להקצות ברוז־וואדוב מקום מבודד, ברחוב קושצ'ושקו.

18 במאי. האב קאסיאן וולאק נאסר בדרכו לבית הספר. הוא עצור בבית הסוהר שבטארנוב.

28 במאי. האב קאסיאן שולח לאושוויץ.

14 באוגוסט. הוכרז ברוזוואדוב שב־20 לחודש על היהודים בגיל 12—60 להתייצב לעבודה. מראדומישל ומפישניצא לקחו אותם בלילה.

21 בספטמבר. בעיר הופיעו כרזות של נציב השלטון האזורי שאסור להכניס עוד יהודים לרוזוואדוב (עתה נמצאים בה 400 איש).

ב־5 באוקטובר יצאה פקודה שעד 20 לחודש זה, על כל היהודים לנטוש את רוזוואדוב. אם יעשו זאת מרצונם יוכלו לקחת אתם רכוש, אם לא — יגורשו בחוסר כל.

7 באוקטובר. הגיעה לרוזוואדוב משטרת הבטחון כנראה 9 אנשים במספר — טוענים שישגיחו על הוצאת היהודים.

שנת 1941

8 ביולי. אחר שעה 21 רותמים הגרמנים סוסים בחצר, ומתכוננים ליציאה. אחד החיילים מוביל אותי לחדר האוכל במנזר, מצביע על הציור שעל הקיר המתאר חייל גרמני ועל ברכיו אשה ערומה וגם אלה שמסביב, אף הם עם נשים — הוא שואל מי צייר זאת ומתי? אני מסביר שעשו זאת חיילים בחורף שעבר. זה מזעזע אותו והוא מצהיר שאין זה אלא מעשה נבלה. קשקוש כזה אינו מתאים אפילו לקסרקטין, מה עוד למנזר. השבתי לו שאין באפשרותנו לעשות דבר נגד זה אבל בזה הם מפגינים את התרבות, שלדבריהם, הם נושאיה. היה זה אדם צעיר מוצאו משוואביה כפי שהצהיר, יש גם גרמנים בעלי תרבות.

שנת 1942

11 במארס. מספרים שבמילץ הוצאו להורג כמה מאות יהודים בעוון קומוניזם.

12 במארס בלילה הדי התפוצצויות העירו אנשים אחדים משנתם; בבוקר נודע לנו שבתחנת הרכבת בער איזה מחסן סחורות ושמנים, וזה התפוצץ רק, ידיעות ברורות יותר אין.

14 במארס. בקשר לדליקה בתחנת הרכבת נעצרו בתור בני ערובה הקאפוצ'ינים. האבות הנרייק, וינצנטי, אינוצנטי, ובנאוונטורה, וכן האחים קונראד ופאוול, שני יהודים ורבים מאזרחי רוזוואדוב.

26 באפריל. מדברים משהו על שילוחם הקרוב של יהודים מרוזוואדוב.

20 ביולי. „היום עוזבים היהודים את רוזוואדוב מי שיעז לגנוב או לבוז את הרכוש היהודי ייֵרה. ראש העיר" — מודעות כאלה הופיעו על חומות הבתים. מספרים שהרבה יהודים נמלטו; אחדים נורו.

24 ביולי. מספרים שתפסו את האשם בדליקה שבתחנת הרכבת ברוזוואדוב. על כן עומדים לשחרר את אנשינו שנלקחו כבני ערובה (?!).

8 באוגוסט — בני הערובה שלנו חזרו מטארנוב.

מתוך הארכיון של הפרובינציה אבות קאפוצינים שבקראקוב. התעודה נשלחה לרשותנו ע"י המנהל של המנזר ברוזוואדוב.

הייתי רוצה להאמין באדם*

ד"ר יוסף נובר

אני מאמין בחיה ולא עוד באדם. אחרי מיידאנק וטרבלינקא ושיירות גוויות חיות שמילאו את כבישי פולין, איני מאמין עוד באדם. אחרי תאי הגאזים בהם נחנקו יצורי אנוש. השמעת — יצורי אנוש חיים, כשהגיעו לאזני למרחוק סיוטי־גוויות חרוכות, חדלתי להאמין באדם. אחרי דאכאו ואוש־

קוראים עיתון. פרימייט מוהר (מימין) ואסתר וועסטרייך יהא זכרן ברוך

וויץ, שם קרעו תינוקות לגזרים והקלגסים עשו קברים חיים מגופות אדם, איני מאמין עוד באדם.

תאמר, מוח אנוש ניצח את הטבע המיסטי, בודד אטומים, יצר קידמה ותרבות, אמנים יוצרים את היופי, הוגי־דעות — נסים, שעצומות הן יצירות אמנות, והרבה כל כך רעיונות נשגבים.

אין בכך כלום. האם יש בזה כדי לפצות על העקידה הקדושה של גופות אחים, על תאי גאזים ומעשי זוועה?

מי ישכנע אותי שרעיונות־פז של קאנט, תמונות רפאל, תלשו את האדם מסבכי הג'ונגל? מי ישכנע אותי שקיימים אוצרות תרבות שכדאי להתפאר בהם, נוכח דמעות וכאב אמהות שתלשו ילדיהן מזרועותיהן?

בזמן המלחמה משהו נקרע בקרבי, משהו נאנק, בוכה מתלונן. הרי כה קרוב הייתי לאנשים, כל כך רציתי להאמין באדם.

---

* תוכן השיר שנכתב בפולנית והודפס בעתון פולני המופיע בלונדון Robotnik-Workman.

TAK CHIAŁBYM WIERZYC W CZŁOWIEKA

Dr. Józef Nower

Wierzę
W zwierzę
A nie wierzę już w człowieka.
Po Majdanku i Treblince
I karawanach żywych trupów
Co wypełniały polskie gościńce.
Nie wierzę już w człowieka.
Po gazowych komorach
Co dusiły ludzkie stworzenia . . .
Słyszysz — żywe, ludzkie stworzenia,
Gdy dochodził mnie zdaleka
Koszmar dymu z ciał palonych,
Przestałem wierzyć w człowieka.
Po Dachau i Oświęcimiu
Gdzie niemowlęta targano w strzępy
I niemieckie żłoby
Z ludzkich ciał tworzyły żywe groby,
Nie wierzę już w człowieka.

Powiesz, że umysł ludzki
Zwalczył mistyczną naturę,
Rozbił atomy
I stworzył postęp i kulturę,
Że artyści tworzą piękno,
A cuda myśliciele,
Że dzieła sztuki potężne
I wzniosłych idei tak wiele.

Nic to.
Czyż to wszystko nagrodzi
Ten święty stos ofiarny
Z bratnich ciał co ginęli,
Krematoria, tortury i gazy?

לוח ההנצחה במרתף השואה

Któż mnie przekona,
Że złote myśli Kanta lub Rafaela obrazy
Wyrwały z dżungli człowieka? . .
Któż mnie przekona,
Że istnieją skarby kultury
Którymi się szczycić warto,
Wobec łez i bólu matek
Którym dzieci brutalnie
Z objęć wydarto? . .

Coś podczas wojny się we mnie urwało,
Coś jęczy, płacze, narzeka;
Przecież tak chętnie lgnąłem do ludzi,
Tak Cheiałem wierzyć w człowieka.

איך וואלט גערן געוואלט גלויבן אין מענטש...

דר. י. נאָוואר

אַ מוראדיקע אימה,
צו גלויבן אַ חיה, אַ בהמה,
און נישט קיין מענטש.
נאָך מיידאנעק און טרעבלינקע,
וועלן לעבעדיקע מתים, ווי שטויבן,
האָבן זיך געוואָלגערט אויף שטעגן און וועגן,
קען איך שוין מער נישט אינעם מענטש גלויבן.
נאָך די גיפטיקע גאַז־קאַמערן,
וואָס האָבן מענטשלעכע נפשות דערשטיקט,
הערסט ? : — לעבדיקן מענטשלעכן באשאף ...
וועלן צו מיר איז פון ווייט דערגאַנגען,
רויך־קאָשמאר, פון ברענענדיקע לייבער,
האָב איך אויפגעהערט צו זיין אינעם מענטש אַ גלויבער.

נאָך די מאָרד־לאָגערן : אוישוויץ, דאכאו,
וווּ מ׳האָט זויג־קינדער צעפליקט, ווי צויטן
און דייטשע אכזרים,
האָבן פאַרטראָכט „וויסנשאפטלעכע" טויטן ...
פון מענטשלעכע גופים געשאפן לעבעדיקע קברים ...
דאָס האָט מיין גלויבן אינעם מענטש צעשטערט.

וועסט זאָגן : — מענטשלעכער געדאַנק,
האָט באַזיגט די מיסטישע נאַטור,
צעשפאַלטן דעם אַטאָם,
פאַראויס געשטויסן די קולטור,
אַז קינסטלעריש שייניקייט איז מעכטיק,
אַז פיל יידן נייע זענען דערהויבן ...
ביטער איז די וואָר,
אַז דאָס איז די טיראניי, פון היינטצייטיקן סדום,
וואָס האָט אין מענטש צעשטויבט מיין גלויבן.
וויר קען דען אויסצאַרענען דעם גרויסן צאָרן,
נאָך אַזויפיל געהייליקטע קרבנות מיליאָנען,
פון לייבלעכע ברידער, וואָס זענען געפאַלן,
דורך גאַז און קרעמאטאָריע מאַרטורן ...

ווער .. ? וועט מיר באַווייזן ?
אַז ראפאעלס בילדער,
אַדער די מחשבות פון קאַנטן,
האָבן דעם מענטש געמאַכט מילדער
און פון דזשונגל ארוסגעצויגן.

ווער .. ? ווער וועט מיר באַווייזן,
אַז מ׳ט אַזאַ קולטור,
קען מען זיך גרויסן אַדער ערן ...
וועט קען פאַרגלייכן מאַמעדיקע פיין,
פון וועלכע מען האָט קינדער —
ברוטאל פון זייערע אַרעמס געריסן
און דאָס געווייַן אַן טרערן ...

עפעס האָט דער קריג אין מיר אויפגעריסן,
וואָס יאָמערט אומאויפהערלעך און פאַרטויבט,
ווי גערן איך האָב זיך צו מענטשן געטוליעט,
אַזוי שטאַרק אַין מענטש געגלויבט !

(פון פוילישׁ: א. י א א כ י מ א ו י ט ש)

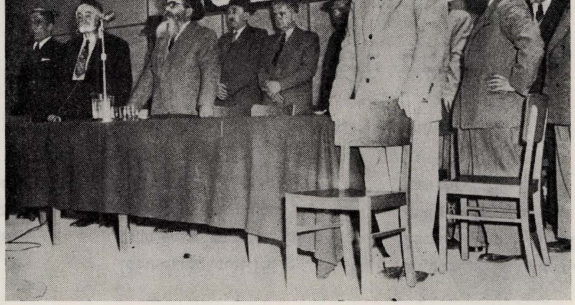
״איך וואָלט געוואָלט גלויבן אין אַ מענש״
וועט נאָך זיין אַ וועלט ווי ס׳איז געווען ?
קלערט אסתר וועסטרייך

צער ישראל

מאיר מוהר

[א]

על פני שדות עזובים, עצובים אי־שם בגבולות פולין ואוק־ריינה, רץ ילד. ערב קודר, כבד־אימים ושבע בלהות, רובץ על השדות, יורד על ההרים מסביב, נח על היערות, השופ־עים קדרות, חשכה וחרדות, ואולי כל זה לא נכון: נאה הגוף גם בערב סתיו זה, נאה אף נעים לישובי הבתים הק־טנים המפוזרים פה ושם בסביבה הנכרית, אלה הגויים הב־ריאים והרעננים, המעורים בנוף זה, ולהם הוא מגלה פנים אחרות, להם הוא מנעים את ישיבתם הבטוחה בצל קורתם. ואולם לילד הרץ כאן נורא הנוף, נורא ההר ונוראים יערות האופל שבאופק, מפיקים אימה וזוועה, מפיצים פחד ובהלה. הילד רץ בלי נשימה בלי הכרה, ואתם אל תשאלוני למראה פניו, ואל נא תחקרו מפי מה שאירע להורי הילד הזה, ואל נא תבקשו לדעת עברו ועתידו — שאלות אלו גחלי רתמים הן לפי עטי, נפשו סולדת מהן ודעתו מסרבת לדעתן. איך אני נוגע בכגון אלה — אני רק רואה את הילד הרץ בלי נשימה, בלי הכרה, ואולי אין זה ילד חי כלל, אולי מת הילד הזה זה כבר ורק הפחד שבו חי עדיין, הפחד שבו הוא הרץ כאן על פני השדות, רץ ללא כל כוונה להמלט, ללא כל שאיפה להנצל. על כן אין זה יצור חי כלל כי אם פחד, פחד, פחד חי, שלבש את נושאו משכבר הימים, והוא הרץ בזה על פני השדות בגבולות פולין ואוקריינה? ואולי אין זה ילד כלל, אין זה פחד כלל, כי אם צער ישראל הוא זה, הבא הנה להש־תטח על קברות חלליו, חלליו אין קץ, שהפילה יד עשו הגרמני? צער ישראל הוא זה, שבא הנה מפקידה לפקידה לפקוד את בניו, את מחמלי נפשו, והוא המתרוצץ כאן ונחנק כאן ונאנק כאן בגבולות פולין ואוקריינה, ומתרפק ברחמים על קדושיו וטהוריו כי אינם.

האזכרה בתל אביב במלאות 14 שנה לחורבן רוזוואדוב

(מימין לשמאל): יעקב וסטרייך, יצחק אבנון, מאיר מוהר, יצחק שרייבר, י. מ. קנר, בעזשע אברהם, שרגא לומפ, דב בר ריידך, יעקב גולדמן

[ב]

אל מלא רחמים

אל מלא רחמים, שוכן מרומים, המצא מנוחה לא לבנים שנפלו, לא לחללי השואה, וקרבנות הרציחה האנושית, הללו כבר באו אל המנוחה ואל הנחלה, בחזקת יד הזדון של או־מות העולם, בתוקף רשעתם של גויים. הללו כבר חוסים בצל השקט הנצחי, בחיק השלוה העולמית ואין כל צורך, אלהים שתמציא מנוחה למו. בחביון הדממה השלמה נחים שאננות וקול נוגש לא יגיע עדיהם עוד. כי אפילו גרמני אין בכוחו לרצוח נפש אדם פעמים. ינוחו בשלום על משכ־בותם ואל נא נטריד זכרם היקר ברגשי רחמינו הדלים והר־פים. בתפילתנו הדוויה וההומיה, שאין הם זקוקים לה עוד.

המצא מנוחה לנו ההורים השכולים, לנו, היתומים והקרובים של החללים, שנשארו עוד עם עול החיים, הריקים מאוהבינו וזכר היקרים שהוא בלבנו כאש בוערת, כברזל מלובן. לנו, לנו, אל מלא רחמים המצא מנוחה נכונה, והדרש לנו בלילות המיצר והמחנק, בלילות הנדודים, עת יכרע לבנו תחת נטל הצער והיסורים, עת יעמוד האסון בגרוננו כחרב חדה בלוע הנעקד, חמול ופרוש עלינו כנפיך הנדיבות, המצא לנו רווחה מדומה, נחמה פורתא, ורפאות כל שהיא, הפל עלינו תרדמה מהרה, למען נשכח שברנו ואידנו למשך שעות מספר, שלח לנו מלאך השנה והחלום וירגיענו בסתר כנפיו וינתק עול המציאות מפני רוך חזיון לילה. והצער הבוער ירדם בצל השכחה המשחררת.

יהי נא רצון זה לפניך, אל מלא רחמים.

לזכר אהוב־נפשנו אברהם הי״ד.

״אל מלא רחמים״ אזכרה ביום השנה ה־14 לחורבן רוזוואדוב

רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה

מאיר מוהר

יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא
בֵּית הַמִּדְרָשׁ וּבֵית הַכְּנֶסֶת
הָרַב הַגָּבוֹהַּ, הַמּוֹן הַזּוֹרֵחַ

יְהֵא לְיָלְיָה בַּרְיוּךְ בְּעָיָם
וַחֲצַר הָרַבִּי בְּקִצֵּה הָעִיר
הַנֶּאֱנָח מִיְּרַאַת שָׁמַיִם: אוֹי!

כִּי אֵין עוֹד אָפָּא וְאֵין אַבָּא
רְבוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם! מָה רַב הַחֶסֶד
הַתָּם הַסּוֹפֵר, הַשו״ב הַפַּקֵּחַ

וְעִירִי אֵינָהּ, חֲזוֹנָהּ נִסְתָּם.
וְכַמָּה קְדוּשָׁה וְכוֹסֶף וָשִׁיר
וּבְנוֹת יִשְׂרָאֵל הַגְּדוֹלוֹת בְּנוֹי.

קְהִלַּת קֹדֶשׁ אַחַת מֵאֶלֶף
הָיֵית וְאֵינְךָ עוֹד, עִיר חוֹלֶמֶת
עִירִי שֶׁבָּתוֹתֶיהָ וִימֵי חַגֶּיהָ

צָמְחָה לָבֶטַח בְּשָׁדוֹת עֲשָׁיו
עַל תִּקּוּן עוֹלָם בְּמַלְכוּת שַׁדַּי
שָׁפְעוּ שִׂמְחָה וְזִמְרָה כָּיָם

וְנָטְאָה בְאַהֲבָה, בַּשֶּׂלֶג בַּדֶּלֶף
וְעַתָּה בְךָ כִּכְפֹּת הַתִּכְלֶת דּוֹמָמָה
וְאוֹר הַתּוֹרָה הָיָה נוֹגֵהַּ

עוֹל יִשְׂרָאֵל וְחוֹק אֱלָהָיו
וּמִשְׁתּוֹמֶמֶת: הֵיכָן בָּנַי?
מִבַּעֲלֵי בָתֶּיהָ וַהֲמוֹן הָעָם.

וַחֲסִידֶיהָ עֲלִיזֵי הַנֶּפֶשׁ
דַּלּוּ יְהוּדֶיהָ לְמַרְאֵה עֵינַיִם,
שְׁכוֹרֵי שְׁכִינָה, נְגִינָה וְיֵי־שׁ

לֹא תֹאַר לָמוֹ וְלֹא הָדָר
הַנּוֹף הַפּוֹלָנִי, הַבּוֹרְץ וְהָרֶפֶשׁ
וּפָנֵיהֶם בָּעֵינַי כְּאוֹר שִׁבְעָתַיִם

מִכְּבוֹדָם הֵאִירוּ בְּאוֹר חָדָשׁ
וְעָנָם לְלִבִּי מִפִּי יָקָר

אזכרה ביום השנה ה־14 לחורבן רוזוואדוב

רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה

רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה

סטאניסלאוו גרושקה

שר משה (מאהלר)

בראש השנה 1939 נכנסו הגרמנים לרוזוואדוב. מיד עם כניסתם ניתן האות לביזה ושוד של רכוש יהודי ופגיעה בנפש, בה לקחו חלק תושבי העיירה הלא יהודיים בעידוד הצבא הגרמני. נפרצו חנויות, הורקו מחסנים והסחורות נזרקו החוצה.

כשבוע אחרי כניסת הגרמנים פרצו חיילים גרמניים את דלת מחסנו של ר׳ שלמה בוך ז״ל והפולנים בני העיר התחילו לשדוד.

אחד השכנים הפולניים, סטניסלאוו גרושקה, בעל מסעדה בסביבה נכנס תוך סכנת נפשו, עצר בעד ההמון וגרש את כל המשתתפים בביזה, הודות לו ניצל הרכוש זמנית עד לגירוש היהודים מהעיירה. במשך התקופה הקצרה שהיהודים נשארו בעיירה תחת השלטון הנאצי עד לגירוש (בחול המועד סוכות) עזר בהרבה, תוך סיכון עצמו, ליהודים ובייחוד הייתה רבה עזרתו ביום הגירוש. סטניסלאוו גרושקה היה גם לפני המלחמה ידוע כנותן הלוואות (גמילות חסד) לסוחרים קטנים.

את הידיעה הזאת קבלתי במישרין מיהודי־דתי שהוא בקביעות קבל ממנו את ההלוואות וכמו שלא היה מקרה של סירוב כן גם לא היה מקרה של דרישת תגמול כלשהו.

זכרונות

שפרה דאמסקי לבית שווארץ

אבי ברוך ליב שווארץ דייג היה וסיפק דגים לכל הערים בסביבתנו. ברדומישל המתחממת לאורה של רוזוואדוב, אמי איטה שווארץ לבית מסינג רוזוואדובאית הייתה. אחותי, חיה ואני שנותרתי יחידה עסקנו בנוער היהודי יסדנו חוג דרמטי ומהכנסותיו הקימונו ספריה וגם עזרנו לנצרכים.

הנוער היהודי בעיירה הקים „מכבי אש" אך משפרצה הבערה הגדולה לא עמד לו הכוח לכבות הלהבה הגדולה בה אכל ולא נמצא מכבה אש מציל. דלות הן מלותי ואבקש למצוא להן בטוי זכר להורי ולאחותי ולעיירה הקטנטונת.

גירוש יהודי העיירה ראדומישל

דניאל פרייברג

ביום א', יום שמחת־תורה ליהודים שנת תש"ג (4.10.1942) יצאנו לבקר בקוזלובקה. כרגיל יצאנו מראכווו, זה אנאפיל לפני עלות השחר והגענו השכם בבוקר לשם. בבואנו הבחנו בפנים חדשות, יהודים ויהודיות עם ילדיהם ולצדם צרורות שונים בסוג ובגודל. לשאלתנו מי הם האנשים האלה נאמר לנו, שאלה הם יהודי רדומישל *, חולוביץ והסביבה אשר נמלטו הנה מהגירוש הכללי. היהודים עצמם ספרו, שכל היהודים מסביבתם, החלק הגליצאי שסופח לפלך קרשניק ע"י השלטונות הגרמניים, גורשו ממקומותיהם ולפי הצוו היה על כולם להתיצב ברוזוואדוב, עיר אשר תחנת הרכבת שלה שמשה את הסביבה כולה. אחדים מהם, שנהיר היה להם מה פירושו של הגירוש הזה, בחרו להסתכן ולהגיע לסביבתנו, על אף שאין להם כאן לא קרובים ולא ידידים.

כאן כדאי, אולי, לציין שבמשך למעלה מעשרים שנות קיום פולין העצמאית, שנים בהן הוסר הגבול הפוליטי בין גאליציה לבינינו, לא הוסר הגבול והחיץ בין שני חלקי היהדות והמצב נשאר כקודם, עת היינו נתינים של שתי אר־צות. לא נוצרו שום קשרים בינינו. לא חתון, לא היכרות ולא יחסים אחרים. רק קשרי מסחר נוצרו פה ושם. גאליציה שהייתה ענייה במזון קנתה אצלנו קמח ומוצרים אחרים ואנחנו היינו מביאים משם, באותן העגלות שהובילו לשם את המזון, מוצרי תעשייה כלשהם. מבחינה חברתית ותרבו־תית הגבול כאילו נשאר.

מאחר וההליכה בדרך הייתה מסוכנת לאור היום וביום א' זה חופשים היינו מעבודה — נשארנו שם עד שעות לפני החשיכה ורק בערב הגענו הביתה. חשבנו שנהיה הראשונים להביא את דבר הגירוש לידיעת העיירה, ברם פליטי גאליציה הקדימונו ואחדים מהם הגיעו גם לעיירה, על אף סכנת הדרכים.

* ב־16 באוקטובר אותה שנה גורשו יהודי גאליציה ביחד עם שאר יהודי קרשניק ברובם להשמדה . . .

אחרי החורבן

אין געזאלצענעם ים פון די מענטשלעכע טרערן, גיסט זיך אריין נאר א שטראם

משה סילווער כספי (ניו־יארק)

געבענטשט זאלן זיין די אלע, וועלכע האבן געגומען די אינ־
ציאטיוו אויפצושטעלן דעם דאזיקן דעקנמאל.

וועך קאן אויסדערציילן די גאנצע גרויליעכע געשיכטע
פון די געפירטע צו דער שחיטה ?

זילבר סימה, אשתו הראשונה
של צבי (הרמן) זילבר

וועך קאן צונויפנעמען די אלע וויי־געשרייען פון די לע־
בעדיק־באגראבענע, קאלטבלוטיג דערשאסענע, פון הינט
צעריסענע, פון הונגער אויסגעמאגנענע, אין גאז קאמערן
דערשטיקטע, אין קרעמאטאריעס פארברענטע ?

וועך קאן שילדערן די סצענעס און די יללה פון די וועלכע
זיינען געווען געצווונגען צו גראבן די אייגענע קברים ?

דאס פאלק וויל אויסווייזען דעם ווייטאג, עס קאן נישט
שווייגן.

זיינען דערפאר געשאפן געווארן יזכר־ביכער, עס וואקס
זייער צאל פון יאר צו יאר. זיי ווערן ארויסגעגעבן מיט
פיעטעט. זיי זיינען דאקומענטן פון ווייטאג און צארן, פון
געווייון און קללות, און זיי זיינען אויך אן אנקלאגע און מא־
נונג צו דער וועלט, אז די מערדער זאלן געמשפט און באש־
טראפט ווערן און אז מער קיינמאל נישט זאל דערלאזט
ווערן צו א נייעם נאציזם אויף דעם ערד.

ברענגן מיר צו דער עפנטלעכקייט נאך א בייטראג צו
דער געשיכטע פון דעם אומקום פון א דריטל פון אונדזער
פאלק. אונדזער שטעטל ראזוואדאוו איז בלויז א קליין פינ־
טעלע אין דעם גרויס שטח, ווו די רוצחים האבן געקוילעט
און געגאזט אונדזערע שוועסטער און ברידער — — —
זאלן די ווערטער דינען ווי בלומען אויף מיין מוטערס קבר.

טרערן...

צבי האראוויץ (צפת)

די צווייטע וועלט־מלחמה האט שוין געהאלטן ביי נעילה,
הגם די קאמפן זיינען נאך אנגעגאנגען אין דער סביבה פון
בערלין. עס איז געווען פרילינגס־צייט — פוילישער פרי־
לינג, יידישער געשיכטלעכער הערבסט. געקומען יין איך

אין ראזוואדאוו פון דער פוילישער ארמיי מיט וועלכער
כ'בין געקומען פון רוסלאנד, זיך אריבערגעכאפט פון לוב־
לין, פון מיידאנעק, ווו מיר זיינען געווען אייגקווארטירט...
געקומען בין איך אין ראזוואדאוו, אפשר טרעפן עמעצן

פון משפחה, אפשר האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן אין זביד־ניעוו, אפשר אין פּריצישן הויף, וואָס איז אַליין געגאַנגען לאיבוד.

19 נפשות פון דער פּריצישער משפחה האַראַדינסקי איז דערמאָרדעט געוואָרן דעם 24סטן יוני 1943 ביי אַן איבער־פּאָל.

כ׳האָב אַריינגעקוקט אין יעדנס פּנים — אולי, אולי ירחם...

און אַזוי איז רבות מחשבות בלב איש...

אין ראָזוואַדאָווער מאָרק זיצן פּויערטעס און פּאַרקופן אויף בענקלעך חזיר־פלייש און ווורשטן. ס׳דרייען זיך אַרום סאָלדאָטן, פּוילישע, סאָוועטישע, פּלוצים שפּיר איך אויף מיינע אָקסלען צוויי הענט. א סאָוועטישער אָפּיצער, א הויכער, א רונד, פול פּנים מיט א בערדיטשעווער באַקאַנטן שלום־עליכם נעמט מיך אַרום און קושט מיך...

— א וואָס טוט איר דאָ פּרעגט ער מיך ?

— א באַגעגעניש...

דער אָפּיצער איז א באַקאַנטער פון אוקראינע ; מיר האָבן זיך באַפּריידעט אין שטעטל סלאָוויאַנסק, א קוראָרט־שטעטל אין דאָנבאַס־בעקן, אוקראינע, געאַרבעט אַלס לערער האָט ער דאָרט. געווען איז עס אין די יאָרן נאָכדעם ווי מיר האָבן 1939 אָוועק פון לעמבערג. צום ערשט געאַרבעט אין א קוילן שאַכט, שפּעטער געקומען אין סלאָוויאַנסק, א קליין אוקראיניש שטעטל מיט געציילטע יידן. דאָס אָרט און סביבה איז געווען פאַרהייליקט און ביים צאָר איז נישט געווען דערלויבט קיין יידן דאָ צו ווווינען חוץ גרויסע סוחרים און בעלי־מלאָכות...

זיינען מיר, איך און א חבר פון ווארשע וואָס מיר האָבן אים געפונען „דזידזו״ צוליב זיין קליינעם געוווקס, געוואָרן באַקאַנט און אַהים לצרה...

זיינען מיר די ערשטע נאָכט אין סלאָוויאַנסק געשלאָפן אויפן באָן־הויף, די צווייטע נאָכט אויך אָזוי געקלערט צו טאָן. דערווייל האָט זיך א רעגן אַריינגעלאָזט אין סלאָוויאַנסק, זיינען געווען אַדורכגעגאַנגען צוויי יידן „פּרימוסניקעס״, אונדז דערקענט, און מיטגענומען מיט זיך פון אונטער דעם באַל־קאָן פון פּאַרטיי־קאָבינעט... געגומען די „זאפּאדניקעס״, ווי מ׳האָט אונדז געפונפן, די דאַרטיקע אוקראינער האָבן אונדז געפונפן „ביאלאָרוסן״, הגם מיר זיינען קיינמאָל אין וויסרוסלאַנד נישט געווען. אַריינגעקומען אין א נאָסער קעלערשטוב, אַנגעהויבן כאַפּן א שמועס, א גלעזל טיי. דערווייל האָט דער צווייטער אַנגעפּרעגט זיין וויב, צי ער זאָל ברענגען אַן אורח א זאפּאדניק שלאָפן...

פּאַרשטייט זיך, אַז זי האָט מסכים געווען. זי איז געווען אַזוי ווי א שוועסטער זיך באַגומען, נאָר זיצנדיק אין קעלער־שטוב האָט מען אונדז דערלאָגנט 20 רובל, הגם מיר האָבן געהאט געלט.

געשיקט האָט עס סליטשאק פון סלאָוויאַנסק. א סך יאָרן געקעמפט קעגן גירושים, געווען א ציוניסט, דערצויגן ציוניסטיש זיינע קינדער, איין זון דער יינגערער האָט אים אָפּילו פּאַרשאָפט עגמת־נפש, וואָס ער האָט אים אַריינגעבראַכט א נישט יידישע שנור... סליטשאק האָט געפירט דאָס בית המדרש וואָס איז געווען אין בית־הקברות שטיבל, ווייל מ׳האָט דאָס בית־המדרש פאַרוואַנדלט אין א שול. געפירט האָט ער א געהיימע גמילות חסדים־קאַסע, ווו הייסע פּאַרטיי־חברים האָבן זיך משתתף געווען מיט חודש־אָפּצאָל...

סליטשאק, א יידּ איבער די זיבעציק, ביי די בעסטע כוחות, האָט געאַרבעט אין א בודקע אין מאָרק פאַר זיך. אין דער בודקע האָט זיך אָפּגעשפּילט דאָס סלאָוויאַנסקע קהלה לעבן, אַמאָל דאָ געווען א הייליקער ראיאן מיט א היילקן בארג מיט א קלויסטער, דערנעבן א יידישער ישוב מיט א באַקאַנטן רבין... היינט א שוכן עפּר.

און איצט טרעף איך זיך מיט סליטשאקס אייידעם, וואָס שטייט אין ראָזוואַדאָוו, א סאָוועטישער אָפּיצער מיט א פּויר־לישן סאָלדאָט — ביידע יידן...

— איר זייט דאָ אין קאַמאַנדע ? — פרעגט מיך סליטשאקס אייידעם. — מיין טייערער, האָב איך געענטפערט — שווער אייך צו זאָגן, געקומען אויף קבר אָבות, און די קברים זיינען נישטאָ, די מצבות זעט איר דאָך אין מארק אויסגעפּלאָסטערט... נישט קיין לעבעדיקע, נישט קיין טויטע. איר געדענקט וואָס כ׳האָב אייך געזאָגט, אַז געבוירן בין איך אין קראָקע, דאָרטן קיינעם נישט געפונען, געקומען אהער, אפשר עמעצער זיך אויסבאַהאַלטן... דאָ זיינען געווען קרובים, משפּחה, מחותנים, געקניפט און געבונדן נישט בלויז מיט דעם שטעטל נאָר אויך אזוי מיט דער סביבה, דערפער און שטעטלעך אַרום...

געקומען אַבער — מיט אן אולי ירחם... קיינעם נישט, קיינעם געפונען. מיר האָבן זיך פונעם פאריתומטן מאָרק געווענדט צום באַוועג, ווויהין תמיד יידן, יידישע יוגנט, פלעגן גיין. איר האָט געזאָלט זען, ווי א רבי איז געקומען און עולם האָט אים געגעבן „שלום״. איר הערט דערנעבן פאראן א דערפל זבידניעוו איז אונדזער עלטער זיידע משולם וואַכהאַלדער געקומען וווינען אהער 1857, מיט א פּרוי, וואָס ער האָט זיך געבראַכט פון ראָזוואַדאָוו. אַליין געשטאָמט פון קרוינפוילן. געהערט האָט עס צום צאר. זיינען געווען צרות פאר יידן מיט עלילת דם בלבולים, מיט מילי־טער־צוואַנג, מיט גזירות. איז ער אַנטלאָפן געקומען קודם צו דער גרענעץ ביי כוואַלאָוויץ. אַמאָל האָט מען געהאָט

קיין עין־הרע קינדער, האָט מען זיך משדך־געווען און ס׳זיינען געקומען דורות. האָבן זיך די וואַכהאָלדערס צע־צווייגט פון דעם איינעם משולם וואַכהאָלדער און צעוואַקסן, געווארן נייע משולמס. איר דערמאָנט אייך וועז ביי אייער שווער בחברותא האָב איך פארגעלייענט די מעשה מיט גענז פון אברהם וואַכהאָלדער, ווי ער איז אין וואַלד אַנט־לאָפן אין חופה־טאָג נישט געוואָלט חתונה האָבן, האָט אים דער פאָטער וויגדאר וואַכהאָלדער, א זון פון משולם, מכבד געווען מיט א פאָטש, גייסט מבייש־זיין א כלה אין חופה־טאָג — און טוסט ווי דו פארשטייסט.

אברהם האָט פארנומען דעם פאָטש אלס מזלדיקן און אָט אַנטקעגן, ווו מיר זיינען געשטאַנען אין מארק, האָט ער געהאָט א הויז, א קראָם, לעצטנס א באַנק, געמסחרט מיט גענז, מזל און ברכה. נאָך דער ערשטער מלחמה, וועז פויע־רן זיינען געקומען אין שטאָט גזלען, רויבן, האָט ער גע־זאָגט: גייט אַריין אלע אין שטוב. ער האָט געמומען א דישל, אין האַנט; „אויב איר קומט רויבן, צעהאַק איך אייך די קעפ...". זיינען זיי אַוועק מיט חרפה... האָט מען אויפן הויז געשטעלט א שטאָק. ער איז שוין געווען אין שכנות פון זיין פאָטער, מוטער און זיידע אויפן עולם האמת און אויפן גאניקל האָבן זיך אין א שבת נאָכמיטאָג פאָר דער מלחמה זיין טאָכטער אברהמס שיינדל מיט אירע חברטעס צונויפגעקומען און געזונגען לידער, געחלומט פון איר נאענ־טער חתונה, דעם חתן האָט מען אויפן וועג געשאָסן בעת די מלחמה איז אויסגעבראכן... אויפן וועג פון סאנץ...

געווען נאָך צוויי פעטערס אין שטעטל מאיר און הערשעק דער שוסטער, גערופן האָט מען אים קאשע־מאַכער.

אין זבידניעוו האָט געווינט ישראל וואַכהאָלדער, א זון פון משולם, געבערענגט פון פריצישן הויף כשרע מילך אין שטעטל, פיש, געהאַט אן ארענדע, מהנה געווען ראַזוואַדאַוו, ווי אַן אידילע. מיט יידן, ראמאנטיק, מיט פערד און וואַגן, אמאל בין איך געקומען צו גאסט צו פארן אין זבידניעוו. האָב איך אלס דריי־יעריקער געוואלט אביסל פארן, איז ס׳פערד אריין אין א בוים. די בוימער זיינען אלט געווארן דא אין ראַזוואַדאַוו.

אט אזוי מיינע טייערע, כ׳וויל אייך יעפעס נאָך דערציילן, דער פאלקלאר אינערן חורבן בית־המקדש איז דאָך אייך באקאנט. א בערדישעווער פון רבי לוי יצחק שטאָט זייט איר דאָך. איז דאָך פאַראן א רייכער פאלקלאר וועגן חורבן בית־המקדש מיט אן איכה, ווייל מ׳האָט טויבן נישט געגעבן עסן, מ׳האָט די מלמדים שכר־לימוד נישט געגעבן... און נאָך און נאָך. קמצא בר קמצא, אבער די עבירה פון שנאת אחים איז כנגד כולם... אנטקעגן וואָס זאָג איך עס, מיין ברודער האָט חתונה געהאַט מיט דעם פעטער מאיר וואָכ־האָלדערס טאָכטער, איצט האָט ער אין רוסלאַנד ביי סטא־לינגראד געקומפט, געווען איז די חתונה א צייט פאָר דער מלחמה, טעלעכע וואָכן, געווען דוכט זיך די לעצטע יידישע חתונה אין שטעטל...

מיין פעטער מאיר וואַכהאָלדער האָט זיך געפירט, אז אין די רבישע מחלוקת האָט ער זיך נישט געמישט. געווען צוויי רבישע אייניקלעך, איינער איז געווען עלטער, דער צוויי־טער מער לערנער, מער למדן, איז געווען צוויי פאַרטייען מיט חסידים. די אייניקלעך פון ר׳ משהלע האַראָוויץ, וואָס האָט דא געגרינדעט די רבישע דינאסטיע, איז שבת צו דער חתונה האָט דער פעטער מאיר ביידע אייניקלעך פארבעטן; ער האָט זיך נוהג געווען צו שיקן חודש־געלט, חנוכה א.־אז.וו. האָט ער זיי אויך ביידע פארבעטן צו קומען צום קי־דוש. האָט זיך איינער באַוויזן מיט זייַנע חסידים, זיך געזעסן ביים טיש, ווי געווייַנלעך, נו האָט זיך באַוויזן דער צווייטער ברודער מיט זייַנע חסידים. האָט זיך דער צווייטער אַוועק־געשטעלט אויף דער שוועל, געווארט ביז דער ברודער איז אַוועק פון טיש, איז ער, דער צווייטער ברודער, ערשט צוגעגאַנגען...

איר פאַרשטייט שנאת אחים... דאָס בילד שטייט מיר פאָר די אויגן, פון די צוויי ברידער... איינער זיצט, דער צווייטער שטייט אויף דער שוועל...

עטלעכע וואָכן נאָך דעם בין איך געקומען צו פוס פון קראָקע. שוין געווען מלחמה. דייטשן האָבן שוין געבושע־ווען ווי א בייזער שטורעם, מיין ברודער האָט א דייטש מכבד געווען מיט א טאַפּ, א „יידן טאַפּ", ער האָט זיך גע־וויזן נישט אלס ייד. כ׳בין אַוועק קיין רוסלאַנד, און די יידן זיינען אומגעקומען אויף אַלערליי מיתות משונות...

סליטשאקס איידעם האָט מיך געהאַלטן אונטערן אַרעם, נאָר געזאָגט, כ׳וועל מיין פרוי און שווער שרייבן פון אייך. ער איז אין מאגניגאַטארסק ביי זיין יינגסטן זון. ער ווען ממש נישט גלויבן.

פאַרביגייעדיקע האָבן געקוקט; א סאָוועטישער אפי־צער מיט א פוילישן זעלנער רעדן יידיש, געפֿרעמט, סליט־שאקס איידעם האָט נישט געזען, בארויש פון דער באַגע־זשניש, פון דער איבערלעבונג, פון שטעטל, פון יידן, פון וואַכהאָלדערס, געווען בלאַס. ביי דער באַן שוין גאָרנישט געראַטעט, געקוקט אויף מיר, זיך אַרויסגענומען א טיכל דיס־קרעט, כ׳זאָל נישט באַמערקן, זיך אויסגעווישט די אויגן...

מיר האָבן דאַמאַלס ביידע געווייַנט אויפן חורבן פון ראַז־וואַדאַוו, אויפן חורבן פון יידישן פאַלק.

געלאָזט א טרער אין ראַזוואַדאַוו.

הציוני האלמוני

משה בן־מנחם

[א]

עוד משחר נעוריו נתפס דוד לייב „לאידיאה" הציונית. ולאהבת הדיבור העברי והתמסר להן בכל נפשו ומאדו. „דבר עברית והבראת" — פתגם זה של אליעזר בן־יהודה, לא מש מפיו ובכל הזדמנות ושעת כושר הזכיר אותו, מפני שראה בכלל גדול זה של תחיית הלשון העברית בפי העם את אחד העיקרים של הציונות המעשית, שבכוחה להביא לידי המעשה הגדול — תקומת מדינת היהודים, חלום־חזון חייו של ד"ר הרצל.

„לא תהיה מדינה ליהודים אם לא יהיו יהודים למדינה", אמר פעם דוד לייב באחד הנאומים שלו באגודת „בית יהודה"; ובמאמר אחד זה כלל וכרך את הרצל ואחד העם יחד, ועשה את תורת הציונות המדינית ואת תורת הציונות הרוחנית לחטיבה אחת! אין אנו יודעים אם ידע ד. ל. הנלבב את המאמר הישועי: „התכלית מקדשת את האמצעים"... ברם, מנהגו בציונות ובעסקנות הצבורית התלויה בה, לא היה רחוק מן האימרה הנ"ל. הוא, דוד אריה העברי והציוני הנלהב, לא בדק באמצעים, וכל דרכיו ומעשיו הובילוהו לתכלית האחת — אהבת ארץ ישראל ואהבת לשונה של ארץ ישראל, ליסוד מושבות, לעמידה על הקרקע ע"י עבודה עברית, ועברית כלשון חיה; כי שתיהן הן חיינו ואורך ימינו... ובהן הגה ויגע יומם ולילה, ממש, בלי גוזמה ומליצה.

וכל הסבור שהדיבור העברי ניתן לו בנקל, בלי יסורים, אינו אלא טועה. הרבה לבטים וצער לא מעט, עברו עליו עד שסיגל לעצמו לדבר כאן בהברה הספרדית — „כמו שמדברים בפתח תקוה, בראשון לציון, בנס ציונה, ברחובות ובגליל כולו". דוד לייב עקשן היה וסבלן, ומוכן היה לסבול למען העניין הקדוש, „הרעיון", חרפות ובושות מצד חבריו לדעה, ורדיפות ובזיונות מאת הוריו, המתנגדים ל„שגעונות" שלו, ובלבד שהאידיאה של הציונות תנחל נצחון!

ומה בכך אם חזר וטעה ואמר בספרדית מאושכנזת, עלגת ונלעגת במקצת: „היא נותע על הקונגרת!" או: מנדלי מוכר תפרים... „ארץ יתראל", „על טף בית המדרת" וכדומה שבושים קלים וטעויות גרר, ופליטות פה ומוקשי־לשון, שהמדבר בשיטפא דלישנא, כדרך שהיה דוד לייב רגיל לדבר, אינו עומד עליהם אפילו אם נכשל בהם מאות פעם ואחת, ורק השומע יצחק. יצחקו הנערים; העיקר הלא הוא לקרוא בספרות העברית, לקנות ספרים בשביל הביב־ליותיקה, הספריה החדשה, לדעת יל"ג, אחד העם, מנדלי, ביאליק, טשרנחובסקי; ללמוד את „בעיר ההרגה", „ברוך ממגנצא", „המתנה" בעל־פה, ולהפיץ את ידיעת הלשון העברית בין בני הנעורים. דוד לייב עצמו ידו לא השיגה לנסוע לקונגרס הציוני בוינה, ועל זה דאבה נפשו כל ימיו; אבל בהשפעתו גרם שאחרים יסעו, וביניהם שלמה כורך הספרים, אף הוא ציוני נלהב ודובר־עברית מסור, שנעשה בסופו מורה־עברי ונתפרסם בין הבנות בכתיבת שירי אהבה „בעקבות טשרנחובסקי", ובתסרוקת הפייטנים שלו, — כוונות תלתלים שחורות המתבדרות ברוח מעשה קלאסיקון.

אמרו על שלמה שלא ידע דקדוק... אפשר שכך היה! אבל גם דוד לייב לא היה בעל־דקדוק גדול; אבל בעל עיקרים היה, „פרינציפים" היו לו כלאחד „ראשון"... ואת העקרונות האלה קיים באדיקות ובמסירות נפש, ומה לו עוד? ומפני שדוד לייב, או כפי שהיה רגיל לקרא לעצמו ולחתום — דוד אריה־לייב, היה מרבה לספר עם שלמה הצולע בעניני ציונות, כגון „שקל", דגל תכלת־לבן, הרצל ואחד העם, מי צודק והלכה כמי; „הצפירה", „המצפה", „העולם", „די וועלט", „קרן־הדיבור העברי החי", ודוקא בעברית, בהברה של בן־יהודה, „במבטא הספרדי" המצלצל... ובאותה „הצחות" שהזכרנו לעיל, נקראו שני „העברים הגדולים" בפי הליצנים בשם „ספרדי", משונה במקצת לפי מושגי ימינו: „מאתא באתא". שפירושו הוא: מתי באת? אכן, בהברה הספרדית אשכנזית שבפי החובבים העברים שלנו לפני כ־ששים שנה ברוזוואדוב „המתעוררה לתחייה", באותה הנגינה המלעילית המשובשת, מורשת כל קהילות הגולה בגאליציה, נשמע בפיהם הביטוי הזה משונה ועילג ביותר, והיה מגשגש ומטרטר באוזן השומע כמין טא—טא—טא ואמא — טאטא—טא, של קטר בלהט מרוצו: „מא—טא—טא! בא—טא—טא" בלתי פוסק, שקשוק־קשקוש הנהנה מעצמו ונענה לעצמו, כדרך הנואמים — הרועמים, המשלימים באורך מה שמחסירים בעומק.

דוד לייב שעיקש לא היה אבל עקשן היה, לא נרתע מלעג הבריות ופיו לא פסק מגריסת „ההברה הספרדית" יומם ולילה, עד שסוף סוף התגבר עליה וכבשה לעצמו, כשם שגבר על יתר הקשיים והמכשולים שעמדו לו לשטן בדרכו ב„מלחמת התחייה". כל ה„קמצין", „הפתחין", „הטיתין" ו„הת־

ויץ", שגרמו לפלג את דיבורו ולעלג את שפתו ולהפכה בהת־חלה לשפה פרורה ובלתי ברורה, נשמעו לו באחרונה, הש־לימו אתו, וההברה הנכונה — ידה על העליונה! אבל גם אחר כך, בהיות כבר הלשון שגורה בפיו ומידתה נכונה, והוא מדבר במבטא הספרדי, כמו שאומרים, „פחז כמים", ורק מפקידה לפקידה הייתה פוקדת אותו איזו טעות נוי, והוא משתבש באות קלילה ואומר: „תפר הסורה" במקום ספר התורה, „„אין חולאק בדבר", ובמקום ברוך, בבית קמוצה, אמר בוראך..." וכדומה, דברים קלים שאפילו מלומדים ופרופיסורים מפורסמים עלולים להשתבש בהם, — גם אז היו קלי הדעת וליצני העיר מקטינים ומקניטים אותו למען הרעימו, והיו אומרים לו מתוך ערמומיות ותמימות מזויפת „דוד לייב, שיר נא את השיר „הבניתיני" של ביאליק, דקלם לנו „תחקי תחקי" לטשרניחובסקי, או „מתת נפשי" של המצייר מאנה, וכיוצא בזה קול הברה משובשת.

ידוע ידע דוד לייב שהללו מתכוונים לשם ליצנות, להת־בדח על חשבון השפה היחידה־השרידה, מחמל נפשנו בגלו־יות, הלשון שהוא הוגה בה והיא שעשועיו, שעליה אמר יהודה לייב גורדון:

היו אשר תהיו ובאשר שמה!

לשפת עבר תאמרו: אחות רחמה...

אבל התאפק, והיה משים עצמו תמים עמהם; והיה מציע להם קודם כל לקנות שקל עברי ושקל ציוני, לחתום על „העולם" או על „המצפה" של שמעון מנחם לאזאר מקרא־קוב; לשלם דמי חבר בביבליותק ו„בבית יהודה", וכדומה מצוות מעשיות, שבלעדיהן אין אדם נעשה יהודי לאומי.

דוד לייב לא החמיץ שום הזדמנות להסביר למתנגדים לרעיון הציוני, כי רק הציונות והלשון העברית תפתורנה את „שאלת היהודים", ועתידם ועתידו של עם ישראל כולו הוא אך ורק בארץ האבות — בארץ ישראל ובמושבות; ואז היה מדקלם את דברי שאול טשרניחובסקי:

שחקי שחקי על החלומות

זו אני החולם שח — — —

ומאושר היה אם נענו לו „בני הנעורים" „התועים בדרכי החיים", וקנו, ושקלו, וחתמו, ונוספו גם הם על החבורה הקטנה, הציונית־העברית, שהוא, דוד לייב, היה שליחה הנאמן, דברה המסור לה בלב ונפש.

[ב]

— — — למעלה מיובל שנים עבר מאז. ב„בית החלוצות" בעיר תל־אביב הגדולה, במדינת ישראל הצעירה, התאסף קהל רב, שארית הפלטה של קהילת הקודש בגלות פולין החרבה — בני העיירה רוזוואדוב שעל שפת הנהר סאן; היה ערב, הקהל יושב ברגש וברתת; לא ליום טוב באו הנה; — יום זכרון להם היום, בו יזכרו, יספידו ויבכו את מתיהם — הרוגיהם היקרים, שנספו בשואה ביד החיה הנאצית הטור־פת. דממה, דממת קודש וצער קדוש ונוקב, באולם האספה הגדול. פניו של כל איש לבמה, ולבו של כל הקהל הזה מכוון לאחד ישיש, בעל הדרת פנים, העומד לפניהם וקורא בקול־בוכים, מאופק, מגילת פורענות ארוכה, — מעין פרקי „יונ־מצולה" חדש, שהוא עצמו היה עד ראייה להם ומבשרו חזה את כל הצרות הללו; ועתה הוא מעין הד, בת־קול לאותה בכייה לדורות, שבוכה בית ישראל כולו את השרפה הגדולה אשר שרף הזמן הרע את בית ישראל במדבר העמים הנורא.

כל אדם אומלל הוא בבחינת צדיק גמור, וכל מוכה־גורל הוא במעלת קדושים; שכן יסורים ממרקים ומטהרים את

הוועד בישראל מארח את חיים ויטמן ודוד גולדפארב מאמריקה

הנפש. הזקן הנואם אשר על הבמה, מתנגד גדול היה לציונות בשעתו, רדף את הציונים בעיירה וירד לפעולתם עד כמה שהגיעה ידו, והוא ודוד לייב היו צהובים זה לזה, אויבים בנפש, על אף קרבת המשפחה שהייתה ביניהם. כי מל־

חיים ויטמאן ודוד גולדפארב, יוצאי רוזוואדוב בארה"ב בעת ביקורם בארגון

חצה הייתה לציונים הראשונים בראשי הקהל; שכן הללו יראו יראה גדולה מפני דבר המלכות של החוזה והמנהיג הגדול: „כבשו את הקהילות!" צו זה שיצא מלפני שליט התנועה ונעשה פתגם הציונות וסיסמתה המחייבת, וכל ציוני נאמן שמרם בלבו ופעל וכיוון את מעשיו לפיהם הוא, שהחריף מאד את המלחמה בין ראשי הקהל המכורים לרשות הנכרית, ובין נאמני העם הציוניים המסורים לרעיון התחיה, שגואת נפשם של השלטונות הזרים, שראו בציונות מרד והתקוממות נגד הסמכות והעליונות שלהם. אכן, הנואם הי־ שיש העומד עתה עמידה דלה וריקה לפני בני עדתו, שכח הרבה ולמד הרבה בצוק העתים — — ואחרי המעשה האיום שנעשה לו ולעמו בידי הגויים „הטובים" והרעים כאחד, למד לדעת כי אכן צדקו הציונים של העיירה, והוא וחבריו טעו טעות גורלית מרה! שכן לו לא הפריעו למעשי הציונים, ל„נאציונאליים", בלשונם המלעיגה, ולא עוד אלא שהיו עוזרים לבני הנוער להרחיב את פעולתם, לעורר את העם לפעולה תרבותית ולעלייה לארץ במקום לשים מכשולים בדרכם, היו מרובים הניצולים מן השואה מכפי שהם עתה, ושארית הפליטה היתה מוצאת עזרה בצר מאת אחיהם הוותיקים בארץ. אף בשכבר הימים הכל נשכח, וגם השנאה וגם הקנאה כבר אבדה בזרם הזמן! והנה נצבת פה דמות טרגית — יהודי זקן וחביב, למוד סבל וצער ושבע מכאובים, אנוש־אנוש המבכה את מתיו, את עברו בקהלה יהודית קדושה, שהיתה ואיננה עוד, ורק זכרונה חי וקיים בלבבות.

את זכר הראשונים, שבזכותם כל שאירית הפליטה הזאת היא כאן, „בבית החלוצות" אשר במדינת ישראל — מעלה לפני הקהל, הבוכה למשפחותיו, וגם שמח בציון ובבניה, איש אחר, איש העבודה והחלוציות הבונה ממרחביה, הקבוץ הארצי בעמק יזרעאל. הוא מתחיל במה שגמר קודמו וזוכר באהבה את זכרון הראשונים־האלמונים, אותם „החולמים הנעלמים, ממעטי דברים ומרבי תפארת", שהמשורר העברי הלאומי הגדול — חיים נחמן ביאליק, התפלל „שיהי חלקו עמהם..." וראה אותם כשומרים הנאמנים לצלם אלהים בעולם! והנה עומד לו „יעקלי חלוץ" לפני בני עירו הנאספים כאן, והוא מטוה ומתוה את חוט ההמשך מרוזוואדוב עד תל־אביב, מן המעמד הראשון של כמה בחורים וטובים מישראל שבגלות פולין, מאגודת „בית־יהודה" בעיירה, עד בית החלוצות בעיר העברית הראשונה, ועד בית חיינו — ציון, היא מדינת ישראל, חלום־חזון שנתגשם בימינו.

הוא, הצעיר, שראשו הלבין בעבודה ובבניין הארץ, קורא

חיים ויטמאן ודוד גולדפארב אורחי הארגון בתל־אביב

באזני העם המבכה את מתיו היקרים בפולין, שאדמתה כיסתה על נהרות דמי נקיים, הצועקים אלינו מן הגלויות; איש עבודה והגשמה זה יקרא את הקריאה הגורלית של דורות גבורים מקדשי השם: „בדמיך חיי!" בדברים מעטים, בוטים וחזקים, כמו הוחזר הווכוח לישנו; וכמו אז, לפני חמישים שנה, יוכיח לאלה שידעו לבכות אבל לא ידעו לעשות, מפני „שחכו בכל יום שיבוא" ולא עשו דבר כדי להביאו — כי הגלות היא לא רק אסון בשעת צרה, אלא בעיקר פשע בעת טובה! גלות כהתאבדות מדעת לאומה! וגלות, גם בעת שלום ומנוחה, הרת אסון היא תמיד, כי „זה יכול לקרות" בכל מקום ובכל זמן!

*

וכמו רחש־לחש פנימי, משב רוח עילאי, עבר באולם האסיפה; כמו אז בסוכה הנאה של הרבי, בפתוח הרבי את פיו במאמר הנלבב והחגיגי: „אזמין לסעודתי אושפיזין עילאין!" ורוח עברה בין קהל האנשים... הייתה זו רוח לא מעלמא הדין, כאילו טעמם וריחם של כל היערות שמבראשית צרורים בתוכה, והרוח חיה ומניעה את הצפרים, מעשי ידי ר' מנדלי סופר להתפאר; ונעו, זעו ממקומם השרשראות נייר־רות הצבעוניים, והערמונים המוזהבים והמוכספים, וכל מעשי הקישוט והעיטור והנוי התלויים ומשתלשלים. מן התקרה, המעלה ריחות טובים היוצאים מן הסוכה הכשרה, המקושטת ככלה, וחינות כל הכלות היהודיות הנאות וחסודות אשר מעולם בזיו פניה הטהורים.

„עולו אושפיזין עילאין קדישין!" והנה הוא בא, דוד־אריה־לייב הציוני; נכנס וישב ונתערב בקהל. כדמותו אז כן דמותו עתה, לא נשתנה במאום: צנוע כשהיה, מעולה, נחבא אל האידיאה שלו — אל ציוניותו הטהורה, אל עבריותו המשופרת. בגדיו מרושלים, בלוריתו פרועה, מגבעתו שמוטה לצדדין, מעילו אינו מכופתר בקו ישר, כפתור ואיבקה אינם מכוונים זה לזה, עניבתו אינה באמצע, במיפתח הצוארון, אלא נוטה יותר לצד של הכתף השמאלית, ומכנס אחד מופשל למעלה מן הקרסול והמכנס השני החפת שלו חפות בשולי הגרב, הנתון חציו בבית הנעל, אשר שרוכיה קשורים לאחור כמין סרח־סרט בצמות של בנות.

הקהל באזכרה לזכר קדושי רוזוואדוב

בחשאי, כמין נפנוף של רוח בערבי הנחל, נכנס לאולם המתייחד עם נשמת העיירה הנרצחת, המתה־החיה: השקל בידו האחת, „השילוח" בידו השנייה, ועל ראשו, בעל השער הבלונדיני המקורזל, מתנפנף הדגל הכחול־לבן עם „המגן־דוד" חד הזויות באמצעיתו, הדגל האהוב עליו כנפשו, המחזיק בתוכו בחזקה ובאהבה רבה את השם הגדול והנכבד „ציון".

על שאלתו של אותו אדם: דוד אריה, „מתי באת?" ענה האלמוני בלחש: „עתה באתי!"... ולשאלה השניה: „מי אמר לך כי אנחנו פה? ענה: את קולכם שמעתי — סוף סוף נפניתי מכל עסקי וטרדותי והעליתי את עצמי הנה, לחברים ולארץ ישראל שלי — — — ופתאום נדם קולו של בעל מגילת הפורענות הבוכה, נשתתק דיבורו של החלוץ ממרחביה, ורק קולו של דוד־אריה־לייב הציוני האלמוני מרוזוואדוב, הלך ברטט וברגש באולם בית החלוצות הדומם: אנכי אחד מאלה שעליהם אמר הרצל: „האנשים הראשונים שיתחילו בתנועה זו, מסופקני אם יראו בתפארת קצה"; „אבל ההתחלה עצמה תמלא הויתם גאוה נעלה ואושר של חרות פנימית". ועוד הוסיף דוד לייב הנעלם ואמר: הלז שבכה פה לפניכם, רואה רק את „בגדי החרדות" של הזמן הקטן, ואילו אנכי, הציוני האלמוני מאז, רואה את „בגדי החמודות" שלבש הזמן הגדול של ישראל בארצו! התזכור איך בנעורינו בבית המדרש בעיירה חזרנו על דברי השיר של טשרניחובסקי: „לבן האגדה"?

דב בר רייך ליד לוח ההנצחה במרתף השואה

הציוני האלמוני

היית לנו שיר, לאלף שנים פעם
הושר יושר ויהי לתפלת עם בחג.
מי מלל לנו זאת ? פה, בעלית־גג
וללא אויר ואור, הלא טפחנו רעם !

ואנחנו, הצעירים והעניים, האמנו בשיר הזה וברעם הזה ! רצינו — ואין זאת אגדה. כי עם הרצל אמרנו לעצמנו ולא־חרים קטני האמונה : „על כן האמן אאמין, כי יקום דור יהודים חדש ונפלא בארץ ; המכבים יקומו לתחייה ! כן, כוחנו אתנו לברוא לנו מדינה, מדינה למופת, בידינו כל האמצעים באנשים ובמעשים הדרושים לכך."

[ג]

בימים אלה של המעשה הגדול וההתהוות המופלאה פה באַרץ, מרבה אני להגות בראשונים והטובים בעירנו, שעליהם אמר הרצל : „ומה רב הכבוד הצפון לראשונים אשר יצאו גדבה למלחמה בעד רעיוננו", ולהם שר חיים נחמן ביאליק :

גוי קו־קו אנחנו ! מקו לקו קוממו
שממות עולם ובנו בנין־עד !
יש־יום — ומים עד־ים יצאו ישתוממו
לראות מה־פעל קטן גויים, עם נד.

ובמשנה אהבה והערצה אהגה בו, בדוד אריה לייב הנאמן, בן עירי החסידית, הציונית, העברית ; עיירה של אנשים פשוטים, עמלים, בעלי־מלאכה ישרים, יהודים בעלי צדקה וחסד ואוהבי ישראל, איש איש לפי מה שהוא ולפי המדרגה שלו בסולם היהודי־אנושי המוצב ארצה, על אדמת נכר, וראשו מגיע השמימה — לאלהי ציון וירושלים.

עתה ידענו שאותה עיירה נאהבה ונעימה היתה כולה קודש לגאולת ישראל, ואת אהבתה ואת תקותה לימים טובים מאלה הייתה מביעה בתפילה ובתחנונים ובניגונים יפים, מורשת דורות של חסידים ולמדנים אנשי לבב, שחיו חיי חולין וצער בגלות המרה על טהרת הקודש, וכל ימיהם היו מעין אתקנה אחת ארוכה ליום שכולו גאולה ותיקון האדם והעולם.

ויש ונדמה לי : אילו היה הוא ושכמותו, ציונים אלמונים, אתנו פה היום, היה הכל אחר... שכן דוד ליב והדומים לו היו בודאי רואים נכונה את עצם הדבר הגדול הזה שנפל בישראל ! עינו הטובה שהייתה נשואה תמיד הנה כמו מבעד לערפלי טוהר, יכולה הייתה לתפוס בבהירות, בלי כל חציצה ומחיצה, את הבלתי נתפס והבלתי נראה לנו, שמרוב קירבה קצרה ראייתנו, ואין אנו רואים אלא את עצמנו בלבד. ויש ואני רואה אותו עומד בחצות הלילה ע״י הבאר אצל המשאבה הגדולה שבאמצע ככר השוק, והוא שר תוך השתפכות הנפש את השיר החביב עליו ביותר, שר־מזמזם בקול נוגה ורווה כסופי גאולה ואהבת ציון :

התשאי לי שלום מאחי בציון,
מאחי הרחוקים הקרובים ?
הוי, מאשרים ! הידעו ידע
כי אסבל, הוי אסבל מכאובים.

האם סבל ? לא! הוא רק נכסוף נכסף ואהב... אבל, אהבה גדולה היא משא גדול, שכן לגעגועים גדולים קוראים משאנפש ! והוא נשא באמונה ובסבלנות למופת את אהבתו לציון, והוא עשה הכל כדי להיות ראוי לאהבה טהורה זאת. הוא עבד את אלוהי עמו שלא על מנת לקבל פרס, כמאמרו של שפינוזה : האוהב את אלהים באמת, אל יבקש את אהבת אלהים כתגמול. — — —

דער אנאנימער ציוני

משה בן מנחם

[א]

נאָך פון זיין פריסטער יוגנט איז דוד לייב פאַרכאַפט געוואָרן דורך דער ציוניסטישער „אידייע" און דער ליבשאַפט צום העברעאישן דיבור און ער האָט זיך זיי איבערגעגעבן מיט זיין גאַנץ לייב און לעבן. „דבר עברית והבראת" — דער דאָזיגער זאָגר פון בן יהודה האָט זיך נישט אַבגעטון פון זיין מויל און ביי יעדער גלעגנהייט און אין יעדן שעת כושר האָט ער אים דערמאָנט, ווייל ער האָט אין דעם גרויסן כלל פון דער העברעאישער שפראַך אין מויל פון פאַלק געזען איינעם פון די עיקרים פון דעם פראַקטישן ציוניזם, וואָס איז בכוח צו בריינגען דעם גרויסן אויפטו — די אנטשטייאונג פון דער יידישער מדינה, דער חלום־טרוים פון ד״ר הרצל׳ס לעבן.

„עס וועט נישט זיין קיין יידישע מדינה, אויב עס וועלן נישט זיין יידן פאַר דער מדינה", האָט אַמאָל געזאָגט דוד

לייב אין איינע פון זיינע רעדעס אין אגודת „בית יהודה"; און אין דעם איין זאג האָט ער אַרייַנגענומען און פֿאַרבונדן הרצלען און אחד העם'ען צוזאַמען, און ער האָט פון דער תורה פון פֿאָליטישן ציוניזם און פון דער תורה פון גייס־טיקן ציוניזם געמאַכט איין גאַנצע לערע! מיר ווייסן נישט, צי דער הַרצִיקער דוד לייב האָט געווּוסט וועגן דער יע־זואיטישן זאג: „דער ציל פֿאַרהיילִיקט די מיטלען"... אַבער זיין נוהג זיין זיך אין ציוניזם און אין געזעלשאַפֿ־טלעכער עסקנות וואָס איז געווען אפהענגיק פון אים, איז ער נישט געווען וויַיט פון דעם זאג. ער, דוד אריה, דער פֿאַמיקער הבערער און ציוניסט, האָט נישט פונאנדער־געקליבן אין מיטלען, און אַלע זיינע וועגן און מעשים האָבן אים געפירט צו דעם איינציקן ציל — ליבשאַפט צו ארץ ישראל, ליבשאַפט צו דער שפּראַך פון ארץ ישראל, צו דער גרינדונג פון קאָלאָניעס, צו שטיין אויף פעסטן באָדן דורך יידישער אַרבעט, און צו העברעיש ווי אַ לעבעדיקע שפּראַך; ווייל בייַדע זיינען בבחינת חיינו ואורך ימינו... און אין בייַדע האָט ער געדענקט און פאָר בייַדע האָט ער זיך געמיט טאָג און נאַכט ממש, אַן גוזמא און אַן מליצה.

און ווער עס מיינט, אז דאָס העברעיש רעדן איז אים אַנגענומען לייכט, אַן יסורים, מאַכט בלויז אַ טעות. אַ סך ראַנגלענישן און נישט וויניק צער האָט אים געקאָסט ביז ער האָט זיך צוגעווּוינט צו רעדן דאָ אין דער ספרדישער הברה — „אַזוי ווי מען רעדט אין פּתח תקוה, אין ראשון לציון, אין נס ציונה, אין רחובות און אין גאנצן גליל". דוד לייב איז געווען אַ עקשן און אַ געדולדיקער, און ער איז גרייַט געווען צו ליידן פאָר דעם הייליקן עניין, דער „אידייע", חרפות און בושות מצד זיינע חברים לדעה, רדי־פות און בזיונות מצד זיינע עלטערן, וואָס שטעלן זיך געגען זיינע „שגעונות", אַבי די אידייע פון ציוניזם זאָל אפהאַלטן אַ נצחון!

איז וואָס אויב ער האָט איבעראַנייס אַ טעות געמאַכט און געזאָגט אין זיין פֿאַראשכנזישטן ספרדית, עטוואָס פאָר־היקעווּועט: „היא נותנת על הקונגרת!" אַדער מנדלי מוכר תפּרים... ארץ יתראל", „על טף בית המדרת" און ענלעכע לייכטע טעות'ם און פעלערן, פליטות פה און שטאַמלענייש, וואָס דער וואָס רעדט פליסיק, ווי דאָס איז געווען דער שטייגער פון דוד לייב'ס ריידן, באַמערקט זיי נישט, אפילו ער איז אין זיי נכשל געווארן הונדערט און איינמאָל, און בלויז דער וואָס הערט עס לאָכט דערביי. זאָלן זיי זיך לאָכן די יינגלעך; דער עיקר איז לייענען העברעאישע ליטעראַ־טור, קויפן ביכער פאָר דער ביבליאָטעק, די נייע ביבליא־טעק, קענען יל"ג, אחד העם, מנדלי, ביאליק, טשרניחובסקי; לערנען אויף אויסעווייניק „בעיר ההריגה", ברוך ממגנצא", „די מתנה", און פארשפרייטן די קענטענישן פון דער העב־רעאישער שפּראַך צווישן דער יוגנט. דוד לייב אַליין האָט נישט געהאט אויף צו פאָרן צום ציוניסטישן קאָנגרעס אין ווין, און אויף דעם האָט זיין האַרץ געווייטאָגט אַ גאַנץ לעבן; אַבער מיט זיין השפּעה האָט ער באַווּיזן אז אַנדערע זאָלן פאָרן, און צווישן זיי שלמה דער איינבינדער, אויך ער א פלאמיקער ציוניסט און אן איבערגעגעבענער העב־רעאיש־רעדנער, וואָס איז צום סוף געווארן אַ העברעאישער לערער און האָט זיך צווישן די מיידלעך בארימט געמאַכט מיט שרייבן ליבע־לידער „אין די פוסטריט פון טשערני־כאָווסקין", און מיט זיין פאַטישער טשופּרינע — קוטשמעס שווארצע לאָקן וואָס ווערן צעפלאַסן אין ווינט מעשה קלאסיקער.

מען פלעגט זאָגן אויף שלמה'ן, אז ער האָט נישט געקאָנט קיין דקדוק... מגלעך, אז אזוי איז דאָס געווען! אַבער אויך דוד לייב איז נישט געווען קיין גרויסער בעל דקדוק; אַבער אַ מענטש פון „פרינציפן" איז ער געווען, און דיד־אַ־זיקע פרינציפן פלעגט ער מקיים זיין מיט פעדאַנטישקייט און מסירות נפש, און וואָס האָט ער נאָך באַדאַרפט? און היות ווי דוד לייב, אַדער ווי ער איז זיך נוהג געווען צו רופן זיך זעלבסט און חתמה'נען — דוד אריה לייב, פלעגט מרבה זיין אין שמועסן מיט שלמה דעם הינקעדיקן אין ענייַנים פון ציוניזם, ווי „שקל", בלוי־וויסע פאָן, הרצל און אחד העם, ווער איז געוועכט און לויט וועמען איז די הלכה; „הצפירה", „המצפה", „העולם", „די וועלט", „קרן הדיבור העברי החי", און דווקא אין העברעאיש, מיט דער הברה פון בן יהודה, אין דעם קלינגענדיקן „ספרדישן אויסרייד"... און מיט דער דאָזיקער „לויטערקייט" וועלכע מיר האָבן אויבן דערמאָנט, זיינען דיידאָזיקע צוויי „גרויסע העברעער" וועלכע מיר האָבן אויבן דערמאָנט, געפונען געווארן דורך „ליצנים" מיטן נאָמען „ספרדי", אַביסל משונה'דיק לויט די באַגריפן פון אונדזער צייט: „מאתא באתא". וואָס וויל זאָגן: מתי באת.

יאָ, דיד־אַזיקע ספרדיש־אשכנזישע הברה אין די מיילער פון אונדזער העברעאיש־ליבהאבער מיט זעכציק יאָר צו־ריק אין ראַזוואַדאַוו „וואָס וואכט אויף צום לעבן", מיט יענער צעקאַליעטשעטער מלעל'עדיקער גנינה, וואָס איז געווען די אייגנשאפט פון אַלע גלות קהילות אין גאַליציע; דיד־אַזיקע הברה האָט אין זייערע מיילער געקלונגען משו־נה'דיק און ביז גאָר שטאַמלדיק; ס'פלעגט גרילצן און קלאַפן אין אויער ווי אַ מין טא־טא־טא פון א פאראוואז אין פולן גלויף: מא—טא—טא! בא—טא—טא. אן אומ־

אויפערלעכער געדויש און געפילדער וואָס האָט הנאָה פון זיך זעלבסט און טוט זיך צוליב ווי דער שטייגער פון רעדע־נער — וואָס דונערן און דערגענצן זייערע רייד אין דער לענג, וואָס זיי האָבן פֿאַרפעלט אין דער טיף.

דוד לייב וועלכער איז קיין בייזוויליקער נישט געווען אָבער אָ עקשן איז ער געווען, פֿלעגט זיך נישט מאַכן קיין בייז בלוט פון דעם שפּאַט און ער פלעגט נישט אויפהערן צו קיינען די „ספרדישע הברה" טאָג און נאַכט, ביז ער האָט זי סוף סוף באַזיגט און האָט זי דעראָבערט, פונקט ווי ער האָט באַזיגט אָנדערע שוערי־קייטן און שטערונגען וואָס זיינען אים געשטאַנען ווי אָ שטן אין זיין וועג פון דער „מלחמה פֿאַר אויפלעבונג". אָלע „קמצין", „פתחין", „טיתן" און די „תוין" וואָס האָבן צעשפּאָלטן זיין דיבור, פֿאַר־וואָנדלט אין שטאַמלעניש זיין שפּראַך און האָבן פון אָנ־פֿאַנג געמאַכט דערפון אָ צעברעקלט נישט קלאָר לשון, האָט צום סוף זיך אים אונטערגעגעבן האָט מיט אים שלום געמאַכט, און די ריכטיקע הברה האָט באַקומען די אויבער־האַנט; אָבער אויך נאָכדעם, ווען ער האָט שוין דאָסדאָזיקע לשון באַהערשט און האָט עס ריכטיק אַרויסגערעדט, און ער רעדט שוין אין דער ספרדישער הברה, ווי מען זאָגט „פֿליסיק ווי וואַסער"; אויך דאָן ווען ער פלעגט בלויז פון צייט צו צייט מאַכן אָ „שיינהייטס־פעלער" און פאַרדריייען בלויז אָ לייכטן אות, און פלעגט זאָגן „חפר הסורה" אַנ־שטאָט ספר התורה, „אין חולאַק בדבר", און אַנשטאָט ברוך, פלעגט ער זאָגן „בוראך"... און ענלעכע לייכטע זאַכן, וואָס אפילו געלערנטע און בארימטע פראָפעסאָרן זיינען עלול געשטרויכלט ווערן מיט אָ טעות לגבי זיי — אויך דאָן פלעגן די שטאָט ליצנים און לייכטזיניקע אים דערנידעריקן און דערצאָרנען און פלעגן אים זאָגן מיט אָ כיטערעקייט און געפֿעלשטער תמימותדיקייט „דוד לייב, זינג נאָר דאָס ליד 'הכניתני' פון ביאליקן, דעקלאָמיר אונדז 'תחקי, תחקי' פון טשערניכאָווסקין, אָדער 'מתח נפשי' פון דעם מאלער מאנה און ענלעכע פארדריייענישן".

דוד לייב האָט געווּסט, אַז זייער כוונה איז ליצנות און אונטערהאַלטונג אויפן חשבון פון דער שפּראַך, וואָס איז אַזוי טייער אונדזער הארץ אין די גלותן, די שפּראַך אין וועלכער ער דענקט און איז זיין ליבשאפט, די שפּראַך וועגן וועלכער יהודה לייב גארדאן האָט געזאָגט:

היו את תהיו ובאשר שמה!

לשפת עבר תאמרו: אחות רחמה...

אָבער ער פלעגט זיך איינהאַלטן און פלעגט זיך מאַכן נאיוו; ער פלעגט קודם כל זיי פֿאַרלייגן צו קויפן דעם העברעאישן שקל און דעם ציוניסטישן שקל, אויסשרייבן דעם „העולם" אָדער דעם „המצפה" פון שמעון מנחם לאזער פון קראָקע; באַצאָלן מיטגלידֿ־אָפּצאָל אין דער ביבליאטעק און אין „בית יהודה", און ענלעכע מצוות מעשיות, אַן וועלכע אָ מענטש קאָן נישט ווערן אָ נאַציאָנאַלער ייד.

דוד לייב פלעגט נישט דורכלאָזן קיין געלעגנהייט, כדי אויפצוקלערן די געגנער פון ציוניזם, אַז בלויז דער ציוניזם און די העברעאישע שפּראַך וועלן לייזן די „אידנפראָגע", און אַז זייער צוקונפט און די צוקונפט פון יידישן גאַנצן פאָלק איז בלויז אין לאָנד פון די אָבות — אין ארץ ישראל און אין די קאָלאָניעס; ער פלעגט דאָן דעקלאָמירן פון שאול טשערניכאָווסקין:

שחקי שחקי על חלומות

זו אני החולם שח — — —

און ער איז גליקלעך געווען ווען די „בני הנעורים", „התועי בדרכי החיים" האָבן אים צוליב געטון און געקויפט די שקלים וואָס ער האָט זיי אָנגעבאָטן, זיך אבאנירט אויף די צייטונגען וואָס ער האָט זיי פֿאַרגעלייגט און האָבן זיך אַזוי אַרום באַהאפטן צו דער קליינער, ציוניסטיש־העברע־אישער גרופּע, וואָס ער דוד־לייב, איז געווען איר געטרייער שליח און איר איבערגעגעבענער וואַרט־זאָגער בלב ונפש.

[ב]

— — — העכער אָ יובל יאָרן איז אַריבער זייט דאָן. איז דער יונגער מדינת ישראל, האָט זיך פונאנדערגעזאַמלט אָ „בית החלוצות" פון דער גרויסער שטאָט תל אביב, איז גרויסער קהל, די שארית הפליטה פון דער קהילת הקודש פון הרובן גלות פוילן — די לאָנדסלייט פון שטעטל ראָז־וואָדאָוו, וואָס ביים ברעג פון טייך סאָן; עס איז געווען אין אָונט, דער עולם זיצט אַרומגענומען מיט געפיל און מיט ציטער; נישט צו אָ יום טוב זיינען זיי זיך דאָ פונאַנדער־געקומען; — אָ טאָג פון אַנדענק איז עס הייַנט פאַר זיי, אָ טאָג אין וועלכן זיי וועלן דערמאָנען, מספיד זיין און באַ־וויינען זייערע מתים — זייערע טייערע הרוגים, וועלכע זיינען פאַרטיליקט געווָארן אין דער קאַטאַסטראָפע דורך דער רויבישער נאַצי חיה. אָ שטילקייט, אָ הייליקע שטיל־קייט און אָ הייליגער עגבערנדיקער צער הערשט אין גרויסן זאָל פון דער פאַרזאַמלונג. דאָס געזיכט פון יעדן איינעם איז געוועזענדעט צו דער בימה און דאָס הארץ פונם גאַנצן קהל איז געריכטעט צו אַן אַלטיטשקן, מיט אַן הדרת פנים, וואָס שטייט פאַר אים און לייענט מיט אָ וויינענדיק, פאַר־שטיקט קול אָ לאָנגע מגילה פון פֿורענויות — ווי קאפיטלען פון אָ נייעם „יוון מצולה", פון וועלכן ער אַליין איז געווען

אַ עד ראייה און האָט אויף זיין אייגענעם גוף אויסגעטראָגן די אַלע צרות און איצט איז ער ווי אַ מין אָפּקלאַנג, ווי אַ בת־קול פון דער דאָזיקער בכייה לדורות, פון דעם דאָזיקן געווײן און וואָס גאָנץ בית ישראל וויינט אויף דער גרויסער שרפה וואָס האָט פּאַרבענט דאָס הויז פון ישראל אין דעם שרעקלעכן מדבר פון פּעלקער.

יעדער אומגליקלעכער מענטש איז בבחינת צדיק גמור, און יעדער געשלאָגענער דורך דעם גורל דערגרייכט די הויכקייט פון קדושים; ווייל יסורים לייטערן און ריניקן די נשמה. דער זקן וואָס רעדט אויף דער סצענע איז בשעתו געווען אַ גרויסער געגנער פון ציוניזם, פלעגט רודפן דעם ציונים פון שטעטל און פלעגט שטערן זייער טעטיקייט וויפל נאָר ער האָט געקאָנט. ער און דוד לייב זיינען זיך געווען פיינט, בלוטיקע שונאים אייגנער דעם צווייטן, טראָץ דער קרבת המשפּחה וואָס האָט זיי פּאַרבונדן, ווייל אַ מלחמה איז אַנגאַגענען צווישן די ערשטע ציוניסטן און די ראשי הקהל; ווייל די לעצטע האָבן שטאַרק מורא געהאַט פאַר דאָס שטאָטלעכקייט פונם גרויסן ויזיאָנער און מנהיג: „דערַאבערט די קהילות"! דער דאָזיגער רוף וואָס עס האָט פּראָקלאַמירט דער מנהיג פון דער באָוועגונג און וואָס איז געווארן די פּאַרפּליכטענדיקע לאָזונג, ווועלכע יעדער געטרייער ציוני האָט אָפּגעהיט אין זיין הארץ, האָט אָקטואירט און גערייטעט זיינע מעשים לוט איר, דאָס האָט זייער פּאַרשאַרפט די מלחמה צווישן די ראשי הקהל וואָס זיינען געווען פאַרקויפט צו דער פרעמדער מאַכט און צווישן די ציוניסטן געטרייע דעם פּאָלק און איבערגעגעבנע דעם אויפלעבונגס גדעאָנ, וואָס איז געווען פּראַהאסט דורך די פרעמדע רעגירונגען, ווועלכע האָבן געזען אין ציוניזם אַ בונט און אַן אויפשטאַנד געגן זייער אויטאָריטעט און זייער העגעמאָניע. דערדאָזיקער אָלטער רעדנער, ווועלכע שטייט איצט נעבעכדיק און דערשלאָגן פאַר זיין עדה האָט אַ סך פאַרגעסן און פיל געלערנט אין די שוועריע צייטן, און נאָך די שרעקלעכע מעשים וואָס עס זיינען באַגאַנגען געגן אים און זיין פּאָלק אַזוי די „גוטע" גויים ווי די שלעכטע, האָט ער זיך אביערצייגט, אַז די ציוניסטן פון זיין שטעטל זיינען געוועכט געווען, אַז ער און זיינע חברים האָבן געמאַכט אַ ביטערן, פאטאלן טעות! ווייל וואָלטן זיי נישט געשטערט די ציוניסטן — די „נאַציאָנאַליסטן" אין זייער שפּאָר — נאָר וואָלטן געהאָלפן דער יוגנט צו אויסברייטערן זייער אַרבעט, אויפמונטערן דאָס פּאָלק צו קולטור אַרבעט און צו עלייה קיין ארץ ישראל, אַנשטאָט צו לייגן שווערקייטן אויף זייער וועג, וואָלט גרעסער געווען די צאָל גערעטעוועט פון דער קאַטאַסטראָפע און די שארית הפּליטה וואָלט געפונען הילף אין זייער קלעם ביי זייערע ברידער די וותיקים אין לאַנד. אָבער אין פאַרלויף פון די יאָרן איז אָלץ פאַרגעסן געוואָרן, אויך די שנאה און די קנאה איז פאַרלוירן געגאַנגען מיטן שטראָם פון דער צייט! און אָט שטייט דאָ אַ טראָגישע געשטאַלט — אַ אָלטער און ליבליכער ייד, אַן אויסגעפּרוואוטער אין צער, פיין און וויטאָג, וואָס באַווײנט זיינע מתים, זיין פּאַרגאַנגענהייט אין דער יידישער קהילה קדושה, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ, און בלויז איר אַנדענק לעבט און איז פאַר־בליבן אין די הערצער.

דעם אַנדענק פון די ראשונים, וואָס איז זייער זכות געפינט זיך דאָ די גאַנצע שארית הפּליטה, אין „בית התלוצות" אין מדינת ישראל, הויבט אָרויס פאַרן קהל, וואָס באַווײנט זיינע אומגעקומענע, און פרייט זיך אויך מיט ציון און אירע זין, אַ צווייטער מענטש, אַ מענטש פון אַרבעט און פון בויענדיקן חלוציזם פון מרחביה, פון קיבוץ ארצי אין עמק יזרעאל. ער הויבט אָן דאָרט ווו עס האָט פּאַרענדיקט זיין פאַרגרייער און דערמאָנט מיט ליבשאפט דעם אַנדענק פון די ערשטע־אומבאַקאַנטע יענע „החולמים הנעלמים, ממעטי דברים ומרבי תפארת", וועגן וועלכע דער גרויסער נאַציאָנאַליסט דיכטער האָט תפילה געטון „שיהי חלקי עמהם..." און ער האָט זיי געזען ווי געטרייע שומרים פון גאטס געשטאַלט אויף דער וועלט! און אָט שטייט „יעקעלע חלוץ" פאר זיינע לאַנדסלייט וואָס האָבן זיך דאָ פאַרזאַמלט, און ער שפּינט און ציט דעם המשך פונם פאָדעם פון ראַזוואַדאַזו ביז תל אביב, פון דעם ערשטן מעמד פון עטלעכע וווילע יידישע ינגעלייט פון גלות פוילן, פון אגודת „בית יהודה" אין שטעטל, ביז דעם בית החלוצות אין דער ערשטער יידישער שטאָט און ביז דאָס הויז פון אונדזער לעבן — ציון, דאָס איז מדינת ישראל, דעם חלום־ווירקלעכקייט וואָס איז פאַרווירקלעכט געוואָרן אין אונדזערע טעג.

ער, דער יינגער, וועמענס האָר זיינען ווייס געוואָרן ביי דער אַרבעט און בניין הארץ, לאָזט הערן פון די אַנווועזן־דיקע וואָס באווייזינען זייערע טייערע אומגעקומענע אין פוילן, וועמענס ערד האָט פאַרדעקט טייכן אומשולדיק בלוט, וואָס שרייט צו אונדז פון די גלותן; דערדאָזיקער מענטש פון ארבעט און פארווירקלעכונג לאָזט הערן דעם גורלדיקן רוף פון דורות פון גיבורים מקדשי השם: „בדמייך חיי!" מיט ווייניק ווערטער, שלאגפערטיקע און פעסטע, ווי עס וואָלט זיך אומגעקערט דער אָלטער ויכוח; און ווי דאָן מיט פופציק יאָר צוריק, באַווייזט ער די אַלע, וועלכע האָבן געווויסט צו ווייזען, אָבער האָבן נישט געווויסט צו טאָן, ווייל „זיי האָבן געוואָרט יעדן טאָג ער זאָל קומען",

האָבן אָבער גאָרנישט געטאָן כדי אים צו בריינגען — אַז גלות איז אַן אומגליק נישט בלויז בשעת צרה, נאָר איז אַ פאַרברעכן בעיקר אין אַ גוטער צייט ! גלות איז געגליכן צו אַ באַווּסטזיניקן זעלבסטמארד פון פאַלק ! גלות איז שטענדיק אן אומגליק, אויך אין צייטן פון שלום און פון רוּה, ווייל „דאָס קאָן טרעפן" אין יעדן אָרט און אין יעדער צייט !

*

ווי אַ אינערלעכער גערוּיש און שפּעטשעריי, ווי אַ צארטער ווינט וואָלט אַ ווייַע געטאָן אויבער דעם פאַרזאַמלונגס־זאָל. ווי דעמאָלט אין דעם רבינס שיינער סוכה, וועט דער רבי האָט אָנגעהויבן מיט אַ האַרציקן יום טובדיקן מאָמר : „אזמין לסעודתי אושפּיזין עילאין" ! און אַ ווינט איז אַדורך דעם קהל... דאָס איז געווען אַ ווינט לא מעלמא הדין, ווי ס׳וואָלטן אין אים געווען פאַרבאָרגן דעם טעם און ריח פון אָלע בראשית וועלדער, און דער ווינט לעבט און ברענגט אין באָוועגונג די פּייגל, די פּרעכטיקע אָרבעט פון ר׳ מנדלי סופר ; און עס וויגן זיך און שאָקלען זיך די פאַרביקע פּאַפּירענע קייטן, די באַלדעטע און באַזילבערטע קאשטאַנעס, און אָלע באַצירונגען, באָפוצונגען און ארנאָמענטן, וואָס שלענגלעך זיך און הענגען אָראָפּ פון דעם סופּיט. און גוטע ריחות פליסן אָרויס פון דער כשרער סוכה, וואָס איז אויס־געצירט ווי אַ כלה, און די חינען פון אָלע יידישע שיינע און פרומע כלות אין דער וועלט שטראָלן אָרויס פון איר ליכטיק פּנים.

„עולו אושפּיזין עילאין קדישין" ! און אָט קומט ער אַן, דוד אריה לייב דער ציוני ; ער איז אַריינגעקומען, האָט זיך אַוועקגעזעצט און זיך אויסגעמישט מיטן קהל. זיין געש־טאַלט איצט איז ווי זיין געשטאַלט אמאָל, ער האָט זיך מיט גאָרנישט געענדערט : אַ באַשיידנער ווי ער איז דאָס גע־ווען, איידל, געטריי זיין אידייע — זיין ריינעם ציוניזם, זיין פערלדיקן העברעאיש. זיינע בגדים זיינען פאַרנאָכ־לעסיקט, די טשופּרינע צעשויבערט, זיין הוט אַראָפּגעדרוקט אויף אַ זייט, זיין רעקל נישט פאַרקנעפּלט אין אַ גלייכער ליניע, די בינדע איז נישט אינמיטן קאלנער, נאָר איז פאַ־רוקט אַן אַ זייט מער צום לינקן אַקסל, איין הויז איז פאַר־קאָטשעט ביזן פוסבייַן און דער צוויטער הויז פאַרשטעקט אין זאַק, פון וועלכן אַ העלפט איז אַריינגעטאָן אין שוך, אין וועלכן די שנירעווקעס זיינען פאַרבונדן אויף הונטן ווי אַן עק פון אַ לענטע אין מיידלשע צעפּ.

שטיל ווי אַ בלאָז פון אַ ווינט צווישן וועלבעס ביים טייכל גייט ער אַריין אין זאָל ווו דער קהל איז זיך מתייחד מיט דער נשמה פון אויסגעמאַרדעטן שטעטל, דאָס טויטע־לע־בעדיקע שטעטל ; דער שקל אין איין האָנט, דער „שילוח" אין דער צווייטער האָנט, און אויף זיין קאָפּ מיטן בלאָנדן געקרייזלטן האָר, פלאָטערט די בלוי־ווייסע פאָן מיטן שארף־ווינקלדיקן „מגן דוד" אינמיטן, די פאָן וועלכע ער האָט ליב מיטן גאַנצן האַרצן.

אויף דער פראָגע פון דעם דאָזיקן מענטשן : „דוד אריה, ווען ביסטו געקומען ?" האָט דער אומבאַקאַנטער געענט־פערט שטיל : „איצט בין איך געקומען" !... און אויף דער צווייטער פראָגע : „ווער האָט דיר געזאָגט, אַז מיר זיינען דאָ פאַראַן" ? האָט ער געענטפערט אייער שטימע האָב איך געהערט — סוף סוף האָב איך מיך באַפרייט פון מיינע אַלע עסקים און טרדות און איך בין אַהער געקומען, צו די חברים און צו מיין ארץ ישראל — — — און מיטאַמאָל איז פאַרשווונדן געווען די שטימע פון דעם ווייַנענדיקן בעל מגילת הפורענות, עס איז איינגעשטילט געווען דער דיבור פון דעם חלוץ פון מרחביה, און בלויז דאָס קול פון דוד אריה־לייב, פון אנאנימען ציוניסט פון ראַווּאַדאָוו, איז אַרומגעגאַנגען מיט ציטער און מיט געפּיל איבערן שווייגנדיקן זאָל פון בית החלוצות : איך בין איינער פון די אויף וועלכע הרצל האָט געזאָגט : „איך צוויפל, צי די ערשטע וואָס וועלן אַנפאַנגען מיט דער באָועגונג, וועלן זען די פראכט פון איר ענדע" ; אַבער די עצם התחלה וואָס אַנפילן זייער וועזן מיט נאבעלער שטאָלץ און מיט גליק פון אינערלעכער פרייהייט". און נאָך האָט געזאָגט דער נישט געזעענער דוד לייב : דערדאָזיקער, וועלכער האָט דאָ געווייניגט אַנטקעגן אייך, זעט בלויז די „בגדים פון שרעק" פון דער קליינער צייט, דאָגעגן איך, דער אומבאַקאַנטער ציוני, זע די „פּרעכטיקע בגדים" וואָס די גרויסע צייט פון ישראל האָט אַנגעטאָן אין איר לאָנד ! געדענקסטו וועג מיר האָבן אין אונדזערע יוגנט יאָרן אין בית המדרש איבער־געחזרט די פאעזיע פון טשערניכאָווסקין : „לבן האגדה" ?

היית לנו שיר, לאלף שנים פעם
הושר יושר ויהי לתפלת עם בחג.
מי מלל לנו זאת ? פה בעליית־גג
ולא אויר ואור, הלא טפחנו רעם !

און מיר די יונגע און די אַרעמע האָבן געגלויבט אין דעמאָזיקן שיר און אין דעמאָזיקן דונער ! מיר האָבן געוואָלט, און עס איז נישט קיין לעגענדע. וויייל צוזאַמען מיט הרצלען האָבן מיר געזאָגט צו זיך זעלבסט און צו אַנדערע פון שוואַכן גלויבן : „דערפאַר טו איך גלויבן, אַז עס וועט אויפקומען אַ נייער, ווונדערבאַרער דור יידן אין לאָנד ; די מכבייער וועלן אויפלעבן ! יאָ, מיר האָבן דעם כוח צו שאַפן אַ מדינה, אַ מוסטער מדינה, מיר פאַרמאָגן

אַלע מיטלען וואָס זיינען נויטיג דערצו, אין מענטשן און אין מעשים.

[ג]

אין די דאָזיגע טעג פון גרויסע טאטן און וווּנדערבאָרע געשעניש דאָ אין לאָנד, טראָכט איך אַ סך וועגן די ראשונים און די גוטע פון אונדזער שטעטל, וועגן וועלכע הרצל האָט געזאָגט: „און ווי גרויס איז דער כבוד וואָס דערוואַרט די ערשטע וואָס זיינען אָרויס אייגנוויליק אין דער מלחמה פאַר אונדזער אידייע", און צו זיי האָט געזונגען חיים נחמן ביאַליק:

גוי קו־קו אנחנו! מקו לקו קוממו
שממות עולם ובנו בניו־עד!
יש יום — ומים עד ים יצאו משתוממים
לראות מה פעל קטן גויים, עם נד.

און מיט דאָפּלטער ליבשאפט און פּאַרעהרונג טראָכט איך וועגן אים, דעם געטרייען דוד אריה לייב, דעם אַפּשטאַמיקער פון מיין חסידישער, ציוניסטישער און העברעאישער שטאָט; אַ שטאָט פון פּשוטע מענטשן, אַרבייטזאַמע, ארענטלעכע בעל מלאָכות, יידן בעלי צדקה, יידן גנאדיגע אוהבי ישראל, יעדער אייגער לפי דעם וואָס ער איז און לויט זיין שטאפּל אין דעם יידיש־מענטשלאָכן לייטער וואָס שטייט אויף דער ערד, אויף פּרעמדן באָדן און זיין שפּיץ דערגרייכט ביזן הימל — צום גאָט פון ציון און ירושלים.

היינט וויסן מיר, אז דאָס דאָזיקע ליב און אַנגענעם שטעטל איז אינגאַנצן געווען אָפּגעגעבן צו גאולת ישראל; אַז איר ליבע און האָפענונג צו בעסערע צייטן פלעגט זי אויסדריקן אין תפילה אין געבעט און אין שייַנע ניגונים, אַ ירושה פון דורות חסידים, למדנים און פּאַרשטענדיקע, וואָס האָבן געלעבט אַ וואָכענדיק און צערפּול לעבן אין ביטערן גלות על טהרת הקודש, און דאָס גאַנץ לעבן זייערס איז געווען אַ מין לאַנגע צוגרייטונג צום טאָג וואָס וועט זיין אינגאַנצן גאולה און תיקון פון דעם מענטש און פון דער וועלט.

און אַ מאָל דוכט זיך מיר: ווען ער, און אַזעלכע ווי ער, אומבאַקאַנטע ציונים, וואָלטן היינט דאָ געווען מיט אונדז, וואָלט אַלץ אַנדערש געווען... ווייל דוד לייב און די ענלעכע צו אים וואָלטן זיכער ריכטיק געזען די גרויסע זאַך וואָס איז פאַרגעקומען אין ישראל! זיין גוט אויג, וואָס איז שטענדיק געווען געוועגדעט אַ הער ווי דורך לויטערע נעפּלען, וואָלט אויפגעכאַפּט מיט שנעלקייט, אַן יעדער מחיצה, דאָס אומפאַרשטענדלעכע און אומזעבארע, דאָס וואָס צוליב דער גרויסער נאַטאַנטקייט קאָנען מיר נישט דערזעהן, און מיר זעהן בלויז זיך זעלבסט. און אַמאָל זעה איך אים שטיין אין מיטן דערנאָכט נעבן דער גרויסער פּאָמפּע פונעם ברונעם, וואָס אינמיטן דעם מאַרק, ווי ער זינגט מיט השתפכות הנפש זיין באַליבסטן שיר, ער זינגט און ברומט אונטער מיט אַן אומעטיקער שטימע, דורכגעוויקט מיט גאולה בענקענישן און מיט אַהבת ציון:

התשאי לי שלום מאחי בציון,
מאחי הרחוקים הקרובים?
הוי, מאשרים! הידעו ידע
כי אסבול, הוי אסבול מכאובים.

האָט ער געליטן? ניין! ער האָט בלויז געשטרעבט, געשטרעבט און געליבט... ווייל אַ גרויסע ליבע איז אַ גרויסע שטרעבונג, ווייל גרויסע בענקשאפט רופט מען נשמה שטרעבונג! און ער האָט געטראָגן זיין ליבשאפט צו ציון מוסטערהאפט מיט אמונה און מיט געדולד, און ער האָט אַלץ געטאָן כדי ראוי צו זיין דער דאָזיקער ריינער ליבע. ער האָט געדינט דעם גאָט פון זיין פאַלק נישט על מנת לקבל פרס, ווי עס האָט געזאָגט שפּינאָזא: דער וואָס האָט ליב גאָט אויף אַן אמת, דער זאָל נישט בעטן גאָטס ליבע ווי אַ באַצאָלונג.

גליקלעך איז דער...

הערש וויזען־גארטען

גליקלעך איז דער, וואס האָט די שטאָט ראָווואדאָוו נישט געזען נאָך דעם גרויסן חורבן.

ביי אים וועלן אויף זיין גאַנץ לעבן בלייבן זכרונות פון זיין קליין היים־שטעטל, ווו דאָס לעבן איז געפלאָסן אַזוי אידיליש רוהיג.

נאָר זעלטן פלעגט פאָרקומען אַ געשעעניש, וואס האָט אויפגערודערט דאָס שטעטל און געווארן אויף אַ לענגערער צייט די טעמע פון שמועסן.

דאָס זיינען מערסטנס געווען התונות, וועו די מוזיק האָט געשפילט אויף אין די גאַסן און האָט צוגעצויגן מאַסן מענטשן; און ספעציעל רבישע חתונות, וואס האָבן געדויערט גאַנצע זיבן טעג. דאָמאָלס פלעגן די וואָכעדיקע טעג ווערן יום־טובדיק. אַדער וועו עס זענען פאָרגעקומען ספאָרט־פאָרמעסטונגען, צו וועלכע עס פלעגן קומען געסט פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך. נישט זעלטן פלעגן קומען רעדנער אַדער פאָפולערע טעאָטער־טרופּעס. צו וועלכע אַנדערע שטעטלעך מיט אַ גרעסערער באָפעלקערונג האָבן נישט געהאָט די זכיה.

איינמאָל אין יאָר פלעגט דער סטיטשינער רבי זצ״ל קומען צו דער יאָהרצייט נאָך זיין פאָטער רבי ר׳ משה׳לע זצ״ל, און מיט אים זיינען מיטגעקומען הונדערטער נייע פנימער אין שטעטל אַריין. און אויב ער איז נאָך פאָרבליבן אויף שבת, איז שוין דאָס שטעטל געגאַנגען אויף קעפ...

הסטוצ׳ינר בא

אָבער איין געשעעניש האָט זיך אייגנעקריצט אין זכרון מער פון אַלע אַנדערע.

דאָס זיינען געווען די חלוצים און חלוצות, וואס זיינען געפאָרן קיין ארץ ישראל. דער צוג פלעגט אַוועקגיין פאָרנאַכט, אָבער שוין נאָכמיטאָג האָבן אַנגעהויבן שטראָמען מאַסן־מענטשן צום באָן־הויף. באָלד איז דאָרט געוואָרען

דער סטוטשינער איז געקומען

שוואָרץ פון דעם גרויסען עולם. מען האָט הויך דיסקוטירט, געזונגען העברעישע לידער אין געטאַנצט הורהה. ביז עס איז געקומען די צייט, און דער צוג האָט לאַנגזאַם אַנגעהויבן צו רירן מיטנעמענדיק אויך אַ גרויסע צאָל באַגלייטערס.

אָבער ביי די אַלע, וואס זיינען על פי נס לעבן געבליבן אויף פאָרשידענע אופנים, דורך די מלחמה־יאָרען, און זיך שפעטער צוריקגעקערט אַ קוק צו טון אויף דער שטאָט, וועלן שוין די בילדער אַרויסקומען אַנדערש. אנשטאָט צו פילען זיך הייטער, ווי ביים קומען אַ היים, האָט אויף זיי אַ בלאָז געטון אַ קאַלטער פיינטלעכער ווינט שוין ביים אַנקומען אין שטאָט. נישטאָ מער אויף דער באָן־סטאַציע קיין באַקאַנט היימיש פנים. אויף דער צווייטער זייט באָן, ווו עס פלעגן זיך אַרויסזען די מצבות פון בית החיים, איז דער גאַנצער שטח אויסגעגלייכט, די ביימער פאַרשוווּנדן און עס ליגען באָן־שינעס, אויף וועלכע עס שטייען וואַגאָנען.

אַלע הייזער זיינען גאַנץ, ווי עס וואָלט דאָ גאָרנישט פאָרגעקומען, אָבער וועו מען גיט אַ קוק אַריין, באַווייזט זיך אַ

פרעמד אומפריינטלעך פנים, וואס קוקט מיט חשד ווי עס וואלט געפרעגט: ווי קומט עס, וואס ביסט צוריק דא, עס האט דאך געהייסן אז קיינער איז נישט געבליבען. נישטא מער קיין יידישע פנימער אין דער גאנצער שטאט, אלעס איז פרעמד. די בתי תפילות זיינען צעשטערט און אפגעמאקט פון דער ערד. נישטא קיין זכר, וואס זאל דיך מאכען פילן, אז ביסט אין דער היים, די גאנצע שטאט וועלט דיר פרעמד.

עס נעמט דיך ארום א געפיל פון נקמה. איין פראגע שוואכט דעם מוח: וועזן עס איז געווען א גזרה, אלעס זאל אומקומען, קיינער קיין לעבעדיקער זאל פארבלייבן, קיין שום הייליקער אנדענק זאל זיך נישט דערהאלטן, איז אין וואסזשע פאר א זכות זיינען די אלע מויערן פארבליבן?

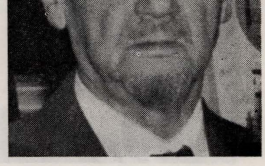
יא, גליקליך איז דער, וואס האט ראזוואדאוו צום צווייטן מאל נישט געזען, אבער נאך גליקליכער איז דער, וואס זעט יעדן טאג, ווי פון די רעשטלעך לעבן־געבליבענע פון די אלע קליינע שטעטלעך בויט זיך א נייי לעבן אין דעם באמת אייגענעם לאנד, וועגן וועלכן זיי האבן יוגענדווייז געט־רוימט.

אלמלי זכו ישראל... אבותינו חטאו באין עם צדקות עשה הקב״ה בישראל שפזרן בין האומות

יצחק שעכטער

אלמלי זכו ישראל, ווען אונדזערע אבות אבותינו וואלטן וועלט געווען, וואלטן מיר געהאט ניט מער ווי די חמשה חומשי תורה (תורת משה) — היינט זו דאס יידישע פאלק איז נישט וועלט געווען, — וישמן ישרון ויבעט — האבן מיר באקומען דעם עונש, פארטריבן געווארן פונם לאנד אין מיר האבן צובאקומען די נביאים ישעיה, ירמיהו, תרי עשר און אנדערע הונדערטער ספרי מוסר ותוכחה. אלמלי זכה דורנו. ווען אונדזער דור וואלט וועלט געווען, וואלטן מיר היינט געווען גליקלעך וואס מיר האבן זוכה געווען צו דערלעבן צו זען מיט אונדזערע אויגן שיבת ציון. די צוריק־אויפגע־בויטע יידישע מדינה — מדינת ישראל — אתחלתא דגאולה, היינט זו מיר האבן נישט זוכה געווען. זו מיר האבן בא־צאלט מיט 6 מיליאן קדושים, איז אונדזער שמחה פארש־טערט, און מיר שרייבען יזכור ביכער.

ראזוואדאוו איז געקומען צו א מצב פון חסד לאומים, צו זיין אנגעוויזן אויף דעם חסד פון דעם פריץ, דעם גראף. אין אונדזער געבורטשטעטל איז די יידישע עקאנאמישע עקזיסטענץ אפהענגיק געווען א סך פונם פריץ (לובאמירס־קי) און דאס פאליטישע לעבן — פונם סטאראסטוא (שר המחוז), און דאס גייסטיקע לעבן — פון דעם רבין. האט א ייד געדארפט א טובה פונם פריץ, האט ער געמוזט אנקומען צום „מאשעק", אין יעדער פריץ האט געהאט אזא משה׳ק, מיט 50—60 יאר צוריק איז דער משה׳ק אין ראזוואדאוו גע־וען ר׳ הערשל ניימאן ע״ה, א פיינער ייד, געטון א טובה שלא על מנת לקבל פרס, בלויז פאר מצוה ווענן. האט אייי־נער באדארפט א טובה ביים סטאראסטוא, האט מען שוין געמוזט אנקומען צום משה׳ק פון סטאראסטווע, און דער איז געווען נישט קיינער ווי דער ראש הקהל, — כדי צו ווערן ראש־הקהל, האט מען געדארפן „נושא חן" זיין ביים סטאראסטווע... אויף וואס פאר אן אופן די סארטן טובה־לעך זיינען דורכגעפירט געווארן — האבן נאר געקענט וויסן די באטרעפנדע. איך געדענק 3 דורות אזעלכע משה׳קעס — ראשי הקהל. — דער ערשטער; משהקע הירשפעלד ע״ה א בכבודער הויכגעשטעלטער ייד; נחום לייכט ע״ה (נחום ארי־

יצחק שכטר

שעס) אלס וויצע — (גראדע געווען דער עלטער זיידע פונם שרייבער פון די שורות). דער ראש הקהל משהקע האט באקומען א קאנצעסיע אויף א שענק, דער וויצע — א קאנצעסיע אויף פאבריצירן ליכט און פארקויפן נאפט. קיין גרויסע טובות לטובת הקהלה איז נישטא זיי צו צושרייבן. ביידע האבן נישט געהאט קיין גרויס נחת פון זייערע קינדער.

דער צווייטער ראש הקהל אנשיל צאנגען ע"ה, אן א ווינצע. א קלוגער ייד. א פאליטיקער, א געטרייער דינער צום סטאראסטוא. מעשים טובים לטובת הכלל איז מיר אומבאקאנט אים צו צושרייבן.

דער דריטער און דער לעצטער ראזוואדאווער ראש הקהל איז געווען דער יונגער מאן בער רייך. יחי׳. געפינט זיך היינט צו טאג אין מדינת ישראל — א נדיב לב מעורב עם הבריות, א בעל צדקה, א יודע ספר. דאכט זיך שוין א פייער ראש הקהל, ווי האבן אבער אונדזערע חז״ל געזאגט: „אל תתודע לרשות". אין דעם מאמענט, ווען מ׳וועט משעובד למלכות, וועט מען זיין וועקצייג. נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען עסטרייך איז זיך צעפאלן ווי א קארטן־הייזל, פוילן איז געווארן פריי, אומאפהענגיק און אנגעפאנגען איינשטעלן ארדנונג, וואס ס׳האט געמוען א לאנגע צייט, בימים ההם איש הישר בעיניו יעשה, האבן מיר יידישע סאלדאטן — לעבנגעבליבענע, צוריקגעקומענע גאנץ פון דער מלחמה, — ארגאניזירט 50 וועטעראנען, יונגע לייט און געהאלטען די שטאט אין ארדענונג. חברנו הציוני זאב גרייזמאן ע״ה, געווען הויפטמאן אין די עסטרייכישער ארמיי, (געפאלן אלס קאפיטן אין דער מלחמה פוילין־רוסלאנד) איז געווען דער אנפירער. א ציוניסטישער פארריין איז לעגאליזירט געווארן מיטן נאמען „בית יהודה". חבר וואלוויש גרייזמאן איז געווארן דער נשיא. האבן מיר ציונים (חסידים־ציונים, מזרחי, סתם ציונים, פועלי ציונים אלע פאראייניקט) געפאדערט פארטרעטער אין דער קהלה. און דא האט זיך אנגעפאנגען פאליטיק; דער ראש הקהל בער רייך, דער רבי ר׳ אפרימל הארוויץ ע״ה, מיט דירעקטיוון פון סטאראסטוא, זיינען קעגן די ציוניסטן, און מיר האבן געהאט ענגוג אויסצושטיין פון די רדיפות. נישט איינמאל איז געקומען א באפעל פון סטאראסטוא צו שליסן דעם פאריין. ס׳איז געווען א פאל, אז מיר האבן פארנומען, אז דער ראש הקהל קלייבט זיך אין וועג צו פארן צום סטאראסטוא א פרייטיק־פרי קיין דזיקוב, האבן מיר דאנערשטאק א נאכט צופאר, אפגעהאלטן א ספעציעלע פארזאמלונג און באשלאסען צוריקהאלטן דעם ראש הקהל פון דער רייזע, ווייל מיר האבן געוווסט, דאס די רייזע איז ספעציעל געצילט קעגן די ציוניסטן. האבן מיר געואכט די גאנצע נאכט, און געשיקט שומרים נאך שומרים צו באואכן דאס הויז פונם ראש הקהל. די לעצטע גרופע שומרים שוין פארטאג — ואני בתוכם — האבן פארלוירן דאס געדולד און אריינגעריסן זיך אין הויז, אינם שלאפצימער. אבער דער ראש הקהל איז נישט געווען — מעגלעך זיך דערווייסט פונם פלאן. — איינער פון דער גרופע האט פון אנטוישונג און אויפרעגונג צעבראכן א סך געפעס אין דער קיך (דעם ראש הקהלס 2 זון לייזער און יוסעק האבן מיט געווייין געבעטן, און מיר האבן פארלאזט דאס הויז). דער ראש הקהל איז יא געפארען.

הקהל באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן רוזוואדוב

כמעט יעדע נאכט זיינען אפגעהאלטן געוואלדן באראטונ־
גען אינם רבינס הויז, האבן מיר אויסגעקליבן א קאמיטעט —
אויב מיין זכרון דינט מיר: איז דער קאמיטעט באשטאנען
פון נשיא הערמאן זילבער, שמואל פלעדעל יחי׳ (כעת אין
אמעריקע), מרדכי בערגשטיין יחי׳ (כעת בישראל), חיים
וואלף בירנבוים ע״ה ואני יצחק שעכטער. אונדזער פאר־
לאנג איז געווען, דער רבי זאל זיין נייטראל און זיך נישט
מישן אין די וואלן. דער רבי האט אונדז געענטפערט, אז
נאך אלעס איז ער א בירגער גלייך ווי מיר, און אלס רבי
מוז ער אויספאלגן די דירעקטיוון פון בעלזער רבינס
הויף קעגן ציוניסטן) נאטירלעך מיט דער צושטימונג פונם
ראש הקהל און סטאראסטווא קעגען די ציוניסטן. דער סוף
פון די וואלן איז געווען, די ציוניסטן האבן געזיגט און בא־
קומען א געוואגנדע פארשטייערשאפט אין קהל. צי יענער
צייט זיינען מיר, די יוגנט געוואלדן טעטיק אין קהלישן לעבן;
געגרינדעט א בית הספר, עברית בעברית, געזאמלט ענני־
גדע סומעס געלט פארן קרן היסוד, און זיך באטייליקט
אין אלע געביטן פונם יידישן לעבן. אויך באוויזן אויפצו־
בויען אן אייגן בית עם. ס׳זיינען אבער געקומען פאראם־
צייטן, אנטיסעמיטיזם, און די יוגנט האט געפילט, אז עס
איז געקומען אן אנדערער רוח און ס׳איז נישטא מער קיין
פלאץ פאר דער יוגנט דארט אין פוילן. עס איז געגרינדעט

יצחק אבנון נואם באזכרה במלאות 24 שנה לחורבן קהילת רוזוואדוב

אזכרה ביום השנה ה־24 להשמדת קהילת רוזוואדוב

משה סילבר, יו"ר הוועד האמריקאי למען הספר,
נושא את נאומו באזכרה במלאות 24 לחורבן רוזוואדוב

געווארן א „הכשרה", די אומשטענדן — עקאנאמישע, פּא־ליטישע, אנטיסעמיטיזם האבן צוגעהאלפן און פּילע פּילע פון אונדזערע ראַוואדאוואר חברים און חברות האבן זוכה געווען צו זיין פון די ערשטע בונים פון מדינת ישראל. געהאקט שטייגער על הכביש, געשווויצט, געהונגערט, געליטן מאלאריע, שפּעטער געקעמפט קעגן די שונאים און אויך געפאלן אלס גבורים. יזכור אלהים. געבענשט זאל זיין זייער אנדענק.

„צדקה עשה הקב"ה בישראל שפּזרן לבין האומות".

די השגחה האט געפירט — אויס עקאנאמישע, פּאליטישע אומשטענדן — אז יידן אין די מאסען זאלן אויסוואנדערן אין פּארשידענע וועלט־טיילען. און א מיליאנען־יידישער־קבוץ (כן ירבו) איז אויסגעוואקסן אין די פּאראיניקטע שטאטען, צווישען זיי זיינען אויך געווען עמיגראנטן פון ראַז־

הרב יצחק ידידיה פרנקל נואם באזכרה ביום השנה ה־24
לחורבן קהילת רוזוואדוב

וואדאוו. פון יאר צו יאר האט זיך זייער צאל פּארגרעסערט און זיי האבן געגרינדעט א חברה מיטן נאמען „בני משה האראוויץ" די צאל מיטגלידער האט דערגרייכט ביז 250 פאמיליעס (כן ירבו). נישט אלע לאנדסלייט האבן באלאנגט צי דער חברה. געווען אויך א ראַוואדאוואר פאריין — דער גרויסער קבוץ בכלל איז ביז היינט צו טאג, דער גרויסער כח און שליח פון דער השגחה, וואס האט געהאלפן און העלפט מדינת ישראל.

א גרויסער רעליף־קאמיטע איז פון די ראַוואדאוואר חברה געשאפן געווארן און געטאן פיינע ערלעכע ארבייט מיט גרויס אנשטרענגונג לא על מנת לקבל פרס. איך אלס סעקראטאר האב פיל שלאפלאזע נעכט פארברענגט לעזנדיק די הארצרייסנדע טרויעריקע בריוו פון אונדזערע נויטבאַ־דערפטיקע לאנדסלייט מעבר לים — פון די לאגערן אין דייטשלאנד, — אויף מיין איניציאטיוו איז געגרינדעט גע־ווארן א קרן „כופר נפש" ביי דער ראַוואדאוואר חברה, דאס דער ראש פון יעדער פאמיליע איז מחויב זיך צו באשטייערן מינימום 25 דאלאר א יאר־אויסלייז געלד, — וואס מיר זיי־נען ניצל געווארן פון די גרויזאמע קערפערלעכע אין נשמה־דיקע ליידן. אייניקע האבן זיך מחייב געווען פאר זיך און זייער פרוי — 50 דאלאר א יאר, און אויך טאקע באצאלט. דער צוועק פון דעם „קרן" איז געווען אויפבויען פאר אונ־דזערע שוועסטער און ברודער — אונדזערע לאנדסלייט — א נייע היים אין ארץ ישראל און העלפען זיי זיך איינארד־נען. דער קרן קימת איז געווען גרייט צו געבן פריייען באדן, די „נשר" צעמענט־פאבריק, ווי מיין קוזין מנחם שוחט ע"ה (מענדעלע שעכטער) און דב שפּרגעל האבן געארבייט און געהאט א גרויסן איינפלוס — געוואלט געבן צעמענט פאר

א ביליקן פריין אבער ס׳זיינען געווען צווישן אונדז צרי עין, אפשר אויס קנאה, און אפשר זיינען מיר נישט ווערט געווען צו אזא גרויסער שיינער ערהויבענער אונטערנעמונג, וואס וואלט געווען א שטאלץ פאר די ראזוואדאווער, און אויך א מוסטער פאר אנדערע ארגאניזאציעס פון לאנדס־לייט. משה גאלדמאן פון תל אביב, וואס איז גראדע דאמאלס געווען צו גאסט ביי אונדז אין ניו יארק, אין בייגעווען א רעליף־מיטינג, האט געזאגט, אז די אונטערנעמונג פון א פערטל מיליאן דאלאר זיינען מיר נישט אימשטאנד דורכ־צופירן. מיין ענטפער איז געווען, אז דאס איז א פלאן מיט אפצאלונגען אויף א לענגערער צייט און ווען דער אמתר רצון, דער גוטער ווילן זאל זיין דערביי, איז דער פלאן אבסאלוט דורכפירבאר. דער סוף איז געווען, אז דער פלאן איז אויפגעגעבן געווארן. די איינגעזאמעלטע געלדער זיי־נען פארבליבן ביים רעליף פאנד. עס איז געגרינדעט גע־ווארן די גמילת חסד־קאסע אין ישראל מיט אייניקע טוי־זנט פונט, וואס עקזיסטירט ביזן היינטיקן טאג. איצט האלטן מיר ביים ארויסגעבן דעם יזכור בוך צו פאראייביקן אונ־דזערע קדושי ראזוואדאווי. זאל השי״ת אונדז טרייסטן, אז בימינו זאלן מיר זוכה זיין צו דער גאולה שלמה.

הקהל באזכרה במלאות 24 שנה לחורבן רוזוואדוב

חלק מן הקהל באזכרה

ייסוד ארגון יוצאי רוזוואדוב בישראל ופעולותיו

י. ג.

ב־4 באפריל 1950 הגעתי ארצה. הוכנסתי כעולה חדש לבית עולים מחנה ישראל ונתקבלתי לאולפן של הסוכנות באלנבי 83 בתל־אביב.

באחת הפגישות הראשונות שלי עם המנוח משה לסט ז״ל, הראה הוא לי מכתב מבן עירנו יצחק שכטר מאמריקה, בו הוא שואל אם זה נכון שיעקב גולדמן הגיע ארצה ונמצא בתל־אביב.

בפגישה זו דיבר אתי המנוח בעניין הקמת ארגון יוצאי רוזוואדוב, והזכיר שארגון כזה היה קיים כבר בארץ אולם קיומו הופסק.

ב־30 ביוני 1950 הגיע אלי מכתב מיצחק שכטר, בו הודיע שהוא המזכיר של חברת „בני משה־הורוביץ״ בניו־יורק והוא מציע לי לארגן ארגון יוצאי רוזוואדוב גם בישראל. הוא הציע אפילו מועמדים מהמכרים שלו בישראל לוועד האירגון.

יחד עם צ׳שה פינגרהוט והמנוח משה לסט התחלתי לטפל בענין.

חיש מהר אורגן ועד זמני, שהסכים לקרוא לאסיפה כללית של יוצאי רוזוואדוב ולערוך אזכרה לזכר קדושינו.

האספה התקיימה ביום 30 באוקטובר 1950 בבי״ס תלפיות בתל־אביב ונבחר ועד כדלקמן:

יו״ר : מאיר מוהר

סגן : אבנון יצחק

גזבר : פינגרהוט צ׳שה

מזכיר : יעקב גולדמן

חברי הועד : איימר מרדכי

ברגשטין מרדכי

לסט משה

לומפ שרגא

פורשירם אסתר

פלוס שמעון

קליינמן נתן

שר יצחק

אחרי האסיפה הודענו לאמריקה על ייסוד הארגון.

הידיעה על ייסוד הארגון הגיעה לעולים החדשים. הם התחילו להביא לפני הוועד את דאגותיהם ובראש וראשונה על הצורך בהלוואות. היו גם מקרים של חיפוש עבודה וכו׳. הכתובת שלנו היה המשרד של התאחדות עולי פולין.

כדי שנוכל לנצל את קופת התאחדות עולי פולין היה צורך בגיוס כמה מאות לירות לשם קניית מניות בקופת ההתאחדות. החברות בקופת ההתאחדות איפשרה לנו מתן הלוואות לבני עירנו ולא היה אף מקרה שמישהו לא קיבל את ההלוואה המבוקשת.

בינתיים שמענו שארגוני פולין מוציאים ספרי יזכור כדי להנציח את קהילותיהם.

התיעצנו עם אנשי עט של בני עירנו. בהתחלה חשבנו,

הקהל עומד דום באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

כי הכל תלוי בהם, אולם במשך הזמן באנו לידי מסקנה, כי הכל תלוי בכסף ואת הכסף יש לחפש אך ורק אצל אחינו בני עירנו באמריקה.

בשנת 1953 הבאנו להם את הצעתנו להוציא בכוחות משותפים את ספר רוזוואדוב, אולם הצעתנו לא הביאה כל תוצאות ממשיות.

באספה הכללית באותה שנה התפטר (מטעמי בריאות) מאיר מוהר. במקומו נבחר פה אחד אלימלך קורן מבראנד־וויצע (פרבר של רוזוואדוב) בעל אולמי גיל ברחוב גורדון. אולם לצערנו הרב הייתה כהונתו קצרה. אחרי זמן מה נפטר אלימלך קורן.

באסיפה הכללית הקרובה נבחר פה אחד יצחק אבנון־ווסרשטיין. באותה אסיפה הציע חברנו מרדכי איימר לדחות את תאריך סידור האזכרה מסתיו לאביב, כדי לאפשר לבני עירנו, התיירים מאמריקה, המבקרים בדרך כלל בארץ בתקופת פסח ויום העצמאות, להשתתף באזכרות לזכר קהילתנו. גם הצעה זו נתקבלה פה אחד.

בשנת תשט״ז (1956) ביוזמתו של חברנו שרגא לומפ הנצחנו לוח זכרון לזכר קדושי רוזוואדוב על הר ציון בירושלים, הטכס התקיים ב״ט באייר ומדי שנה בשנה נוסעת קבוצה ניכרת לאזכרה להר ציון.

מאז מתקיימת האזכרה לזכר קדושי עירנו באותו יום מדי שנה בשנה.

שנת 1956 הביאה לנו עוד שני מאורעות משמחים:

א) עלייה ניכרת של יוצאי פולין וביניהם מניין משפחות של יוצאי עירנו.

חלק מן הקהל באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

במת הנואמים באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

ב) קבלנו ידיעה מאמריקה על בחירת ועד חדש של „בני משה הורוביץ".

למכתב היו מצורפים 2 צ'קים, אחד לשם השקעתו כהון יסודי למען קופת גמ"ח, השני למען הנצרכים של בני עירנו.

יסדנו מיד את קופת הגמ"ח והתחלנו במתן הלוואות לבני עירנו, כמובן בלי ריבית.

אחינו באמריקה חזרו ושלחו עוד פעמים מספר משלוחי כסף לקופת גמ"ח וגם עבור נצרכים לחג הפסח.

הכספים למען הקופה הפסיקו לזרום לאחר זמן, כי לא היה צורך בזה כבר, ואילו המתנות לפסח ממשיכות להגיע מדי שנה בשנה, לשביעת רצונם של הנצרכים ולשביעת רצוננו.

ייסוד קופת גמ"ח הביא אתו צורך בבחירת ועדת בקורת. באספה הכללית נבחרו (נוסף לחברים הקודמים) חברים נוספים לוועד: אנה־זיינגר עוזר, נוסבאום שמואל, יצחק שר, מהלר משה וברינסקי ירוחם. ברינסקי אינו רוזוואדובאי, כי אם בעלה של בת רוזוואדוב, של תרצה אנהיזינגר (בתו של סאנע), אולם הוא רואה את עצמו כרוזוואדובאי במלוא מובן המלה.

בשנת 1960 התחלנו לעודד את חברי הוועד באמריקה למען הוצאת הספר. הודענו להם שנשארנו בין המעטים מערי פולין שטרם הוציאו ספר יזכור.

בסופו של דבר הגיעה הצעה של אברהם אויסאיבל, היינו: בכדי שלא יהיה צורך בהשקעה גדולה מארגון „בני משה הורוביץ" באמריקה, מציעים הם להשתמש בכספי קופת גמ"ח לצורך הוצאת הספר, ונוסף לזה מוכנים הם גם להעביר לנו בהתחלה 1000 $, כי הרי ידוע להם שכספי הקופה מפוזרים בין הלווים.

למען האמת לא מצאה חן בעינינו הפשרה המוצעת מאחר וידענו שהדבר יפגע באנשים יוצאי עירנו, הזקוקים להלוואה בלי ריבית, אולם לא הייתה לנו ברירה אחרת אלא להסכים להצעה זו.

אורגנה מערכת הספר מאנשי עט — בני עירנו: י. אבנון, משה בן מנחם, (בן מנדל שו"ב שלנגר), אליעזר חסיד (שטורך) ואליעזר רייך.

הוועד הקבוע נבחר גם כוועד הספר, ולמטרה זו נוספו עוד 2 אנשים, יוכבד סנס (בת משה לב) ואריה גרינבוים. וירוחם ברינסקי נבחר גם כגזבר של ועד הספר.

יוצאי רוזוואדוב בכל העולם קיבלו את הידיעה, בדבר ההכנות להוצאת הספר, בעין יפה. לאט לאט התחיל לזרום חומר.

נבחרה משלחת של שלשה אנשים, ברינסקי ירוחם, המזכיר י. גולדמן ואליעזר רייך שמתפקידם היה לבוא בדברים עם הנהלת „יד ושם" בעניין עריכת והוצאת הספר. המשלחת נסעה לירושלים והביאה אתה טיוטת הסכם עם „יד ושם". הוועד החליט פה אחד על חתימת ההסכם.

וכעת בהגיענו לשלב האחרון של הוצאת הספר רואים אנו חובה לעצמנו להזכיר את שני בני עירנו באמריקה שעזרו בהרבה לייסוד קופת גמ"ח ואח"כ להוצאת הספר (אנו רושמים אותם לפי זמני הפטירה): זיינבל וידרשפיל ז"ל ואברהם אויסאיבל ז"ל. אנו מביעים בזה את צערנו העמוק על שלא זכו לראות את הספר.

אנו גם מזכירים את הזכויות בייסוד הארגון שיהיו למשה לסט ז"ל. יהי זכרם ברוך!

המזכירות

אזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

וועז מיר האבן אנגעהויבן חלומן וועגן „ספר רוזוואדאוו"

י. ג.

נאכדעם ווי מיר האבן אין ארגון אנגעהויבן רעדן, אז מען דארף אונטערנעמען אן אקציע וועגן דרוקן א ספר יזכור של ראזוואדאוו, האבן עטלעכע פון אונדז אויף זיך גענומען באזוכן אונדזערע לאנדסלייט אין תל־אביב און מחוצה לה.

היינט, ווען מיר דריקען צו מזל דעם ספר האב איך באש־לאסן צו באשרייבן איינעם פון מיינע ווייזיטן.

ויהי היום, און איך האב געמאכט א ווייזיט ביי דער חשו־בער משפחה וואגשאל. איך האב אין דער פריוואט־ווילינונג געטראפן נאר דעם ראש המשפחה ר' שמואל אהרן איינעם אליין.

נאך דער געוועלכער באגריסונג האב איך געפרווט פא־רינטערעסירן דעם הער וואגשאל פאר אונדזער פלאן: א־רויסגעבן א ספר הזכרון. נאכדעם ווי איך האב אים בקיצור דערקלערט דעם ציל און תוכן פונם ספר, האט ער מיר צו מיין אנגענעמער איבערראשונג געענטפרט, אז דער געדאנק געפעלט אים.

נאך א קליינער פויזע האט ער מיר געשטעלט א פראגע: אויב מיר וועלן אריינשטעלען א באשרייבונג פונם „ראז־וואדאוער הויף". איך האב אים געגעבן א פאזיטיוון ענט־פער, האט ער מיר דערצעלט די סיבה פון זיין צווייפל. איך האב אים פארזיכערט, אז מיר וועלן דעם הויף באשרייבן ווי עס איז אונדז באוווסט: ד. ה. פון רבין ר' משהלע ביז צו די „אור־אור אייניקלעך דעם רבין ר' נפתלי און רבין ר' משהלע. דער לעצטער האט געטראגן דעם נאמען פונם ערש־טן. מיר וועלן אויך אריינשטעלן די בילדער פון דער משפ־חה, אנהויבנדיק פון רבין ר' הערשעלע ביז צום לעצטען רבין ר' משהלע, וועלכער איז אויך געווען דער יינגסטער פון רבנים דינאסטיע.

ר' שמואל אהרן וואגשאל האט זיך מיט מייגע אינפאר־מאציעס זייער דערפרייט.

ביים געזעגענען זיך האט ר' שמואל אהרן געווונשן, אז אונדזער פלאן זאל מקוים ווערן און צום שלוס אויך באר־מערקט:

איך בעט אויך גלייכצייטיק נישט צו פארגעסן צו באר־מערקן, אז מיר זיינען געווען פארוואנדט מיט דער רבנישער משפחה.

דערמיט האבן מיר זיך געזעגנט.

איך פריי זיך. אז ווען איך שרייב די ווערטער, דרוקט מען דעם ספר ראזוואדאוו, אבער גלייכצייטיג באדויער איך, וואס ר' שמואל אהרן וואגשאל ז"ל האט נישט זוכה געווען צו ליינען דעם ספר.

„חבל על דאבדין — יהי זכרו ברוך".

אזכרה לקהילת רוזוואדוב בהר הזיכרון

מר שרגא לומפ ונתן קליימאן בטקס העלאת נר התמיד באוהל יזכור

דו"ח של חברי רוזוואדוב „בני משה הורוביץ" בניו־יורק

אברהם אוסאיבל

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה נעשה נסיון לייסד „חברה" בניו־יורק. אולם הדבר יצא לפועל רק בפרוץ המלחמה, כאשר נוסדה „חברת רוזוואדוב ע"ש בני משה הורוביץ". מטרות הארגון היו פעולות משותפות בתחומי הדת, הצדקה והעזרה ההדדית. אגב, ארגונים דומים ויותר ותיקים במקצת: „צעירי רוזוואדוב" ו„לשכת רוזוואדוב" מונים, הראשון 25 חברים והשני אפילו פחות מזה.

אחרי ייסוד ארגוננו, היו מתקהלים בתחילה חברינו, לצורך פגישה ותפילה, בחדרים שכורים. אחרי מו"מ קנינו את משכננו הנוכחי שברחוב אטורני 91.

חברי ארגוננו התגאו מאד ברכישה זו וכשנבנה אגף נוסף עזרו בכסף ובעבודת כפיים.

מאז הקמתו, משמש ביתנו (בית הכנסת), במשך שנים רבות, כמרכז דתי וחברתי לאחינו. בתחילה, כשחברי ארגוננו התגוררו בסמוך לבית הכנסת, הוא שימש להם כמעט כמקום הבלעדי למנוחה ולבידור. זה קירב את החברים ואיפשר להם להתחלק זה עם זה בחוויותיהם המשמחות והמצערות כאחת. במשך שנים רבות מצאו בו חברינו וידידינו חמימות של ממש, עניין, והרגשת צוותא. בחדרים מקודשים אלה עברו הרבה מאחינו. אחדים הלכו מאז לעולמם ואלה הם: משה בורגר, אבי בראנד, דוד גולדפארב, הארי גראיסמן, בני איצקוביץ, סם קארטי־גאנר, חיים קנופף, הארי קורן, הנרי קורן, הארי קליינקופף, משה לאופגראבן, מאקס זאלץ, דוד ויזן, שמעון וידרשפיל ומאיר דיזל.

החברים הקשישים, הפעילים עדיין בארגון ואשר שירתו אותו בנאמנות הם: בני אוסובל, יצחק בלומנקרנץ, הארי אנדה, שמואל ליב גלאנץ, אירווינג גראיסמן, צ'ארלס קארטיגאנר, ברל רייך, פראנק רייך, יצחק שכטר, הרב משה שכטר, משה זילבר, נתן זילבר, בני ואסרשטיין, חיים ויטמן והירש ויזן.

ארגוננו, החדור רוח מסירות, ממשיך באלה הפעולות:

א) קיום קשרים הדוקים עם חברינו במקומנו ובחו"ל;

ב) עזרה כספית לנצרכים (בין השאר ייסדנו קרן הלוואות שפעלה כאן, כשהיה בה צורך ועתה היא פועלת בישראל).

ג) אנו תורמים לארגוני הצדקה היהודיים החשובים ביותר ולמטרות כגון: המגבית היהודית המאוחדת, איגוד הפילאנטרופים היהודיים, מגן דוד אדום וכו'. ד) ארגוננו עוזר לכל־כלת ישראל ע"י קניית אגרות המגבית.

פעולות עזרה וצדקה אלה הם נוסף על תפקידי העזרה ההדדית ופעילות תרבותית ורוחנית שהארגון נטל על עצמו.

אנו משתדלים לקיים את תמצית הפעילות בארגוננו בהתאם למטרותיו הנשגבות. זה מתבטא במפעלי צדקה שונים ובולט גם באירועינו החברתיים. כך למשל, בתקופה האחרונה לנשיאותי חלקנו כבוד ראוי לאלה שתרמו לשגשוג ארגוננו הרבה כל כך, במשך שנים רבות כל כך. כך למשל כיבדנו את דוד גולדפארב, חיים ויטמן, בני אוסובל וערכנו מסיבה לכבוד חתונת הזהב של אדון וגברת צ'ארלס קארטיגאנר.

מאחר והזיכרון הוא מאבות המצפון, אנו, יחד עם יוצאי עירנו בישראל, אוספים חומר להוצאת „ספר יזכור".

מטרתנו הבאה היא לגייס לשורותינו יותר ככל שאפשר מיוצאי עירנו וילדיהם כדי להמשיך במסורותיו המפוארות של ארגוננו ובעבודת המופת שנטל על עצמו במשך שנים רבות. אך לא במלים בלבד אפשר להשיג מטרה נשגבה זו. כאן נחוצים מעשים, מכל אלה שלנגד עיניהם המטרה לחזק את ארגוננו ולהפיח בו חיים. תפקיד זה בוודאי ראוי הוא לכולנו.

חברים ובני עירי!

אמנם היה נסיון ליצור בניו־יורק חברה לפני מלחמת העולם הראשונה, הנה היה זה רק סמוך לפרוץ המלחמה שנוצרה „**חברת בני משה הרוזוואדובאית**". מטרת האירגון רווית רצון טוב במישור החברתי והדתי והכוללת מעשים שבגמילות חסדים. דרך אגב, ארגונים דומים, ותיקים יותר מ„הצעירים הרוזוואדובאים", נמנים עליהם כיום כ־25 חברים בלבד ועל ה„אכסניה הרוזוואדובאית" עוד פחות.

מיד לאחר יסוד הארגון, נהגנו להתכנס לפגישות ולתפילות במקום שכור. ולאחר שהחלפנו דירות מספר פעמים רכשנו את המקום הקבוע לאירגוננו ברח' אטורני 91 בניו־יורק.

החברים גאים על רכישה זו וכשנתוסף אגף חדש לבניין נתנו מלוא תמיכתם, אם במימון הבנייה או בעבודת כפיים ממש.

מאז נרכש ונבנה, שימש לנו בית זה (בית הכנסת) כמרכז חיינו, בו נתרכזו חיי הדת, אחווה ורעות. בימים שהתגוררו החברים לידו, היווה הוא מקום המפגש היחיד לחברים. הוא תרם לא מעט להידוק היחסים בין החברים, להכרת חוויות

הנהלת הארגון "בני משה הורוביץ" בניו־יורק

יושבים מימין לשמאל: רייך בז"ל, אויסאיבל אברהם ז"ל, זילבר משה, זילבר ניסן. עומדים מימין לשמאל: ד"ר נובר, אויסאיבל בעני, שכטר יצחק, רייך אפרים, בירנבוים פייוול.

משותפות ועל ידיו לקחו חלק איש בשמחתו ובצערו של חבריו. פה מצאו חמימות אמת ועניין.

כה רבים מחברינו המסורים עברו באולמות הללו. מתוכם שעזבו אותנו לנצח: משה ברגר, אייב בראנד, דוב גולד־פרב, הרי גרייזמן, בני איצקוביץ, סם קארטיקאנער, חיים קנופף, הרי קורן, הנרי קורן, הנרי קליינקופף, משה לוי־פגרבן, מקס ס. דודו וויזן, שמעון וידרשפיל ומאיר זיסל.

יש מן הוותיקים ביותר, אשר הקדישו מיטב מרצם לאיר־גון, עדיין פעילים בו: בני אויסיבל, יצחק בלומנקרנץ, הרי ענדע, סם. לייב גלנץ. אירווינג גרייזמן, צ'רלס קרטיגנר, ברל רייך, פרנק רייך, יצחק שכטר. ר' משה שכטר, משה זילבר, בני וסרשטיין, חיים ויטמן, והרש וויזן.

תוך מסירות והכרה בחשיבות פעילות ממשיך ארגוננו:

1. לקיים קשרים הדוקים עם בני עירנו כאן ומעבר לים.
2. להושיט עזר ותמיכה לנזקקים (כולל חברה להלוואות, כאן ועתה בישראל).
3. תורם לארגוני סעד ומטרות יהודיים כ־סוכנות „איחוד הפילאנטרופים היהודיים" מד"א וכו'.
4. לוקח חלק במאמצי המימון למען הכלכלה הישראלית על ידי רכישת אגרות חוב ישראליות.
5. ייסד קרן סיוע של הארגון, לפני שנים, המגייסת תרו־מות בעיקר לעזרת נזקקים מבין בני העיר שבישראל.

פעולות רצון טוב וגמילות חסדים אלו, מתנהלות בד בבד עם יתר הפעולות הקשורות בתרבות, חברה, אחוה, אשר אותן מציע הארגון.

אנו מנסים לקיים את חיות הפעלתנות בארגון בצד מט־רותינו הנעלות. וזה מתבטא במשימות צדקה ועזרה. זה אף ניכר באירועים החברתיים שלנו. הנה, במשך תקופת נשי־אותי החולפת ניתן לאלה, אשר עשו כמיטב יכולתם למען האירגון, הכבוד לו הם ראויים. זכור לכם ודאי כי כבוד הוענק לדוד גולדפרב ז"ל, וכן לחיים ויטמן לבני אויסאיבל ומסיבת היובל לכבוד צ'רלס קרטיגנר ורעייתו.

מאחר שהזכרון הוא אבי התודעה הרינו נותנים עתה יד לצדם של בני עירנו שבישראל — להוצאת ספר היזכור של רוזוואדוב.

מטרה חשובה נוספת שהצבנו לנו היא להכליל בני עיר נוספים בשורותינו, כדי שנוכל להמשיך במסורות הנעלות אותן מייצג ארגוננו ואשר אותן כלל במשימותיו במרוצת השנים. אולם לא נשיג מטרה זו ע"י דבורים בלבד. היא דורשת מעשים, שייעשו על ידי כולנו כדי להחיות ולהגביר את הארגון.

דער גורל פון מוניעק אברהם (קראפף)

אריה גרינבוים

אין אייגעם פון די טעג פונם מאנאט יולי 1940, זיינען אנ־געקומען קיין בזשוכאוויץ ביי לעמבערג, סאוויעטישע פא־ליצייַ־לייט און האבן צונויפגענומען אלע פליטים וואס זענען געקומען פונם דייטשען אקופאציע געביט, אריינגעשטופט זיי אין וואגענען און אפגעשיקט קיין סיביר.

צווישן די פארשיקטע אין דעם „פארשיקונגס־צוג" האבן זיך געפונען אייניגע פאמיליעס פון ראזוואדאוו און צווישן זיי מוניעק אברהם (קראפף) מיט זיין משפחה.

נאך א „רייזע" וואס האט געדויערט בערך דריי וואכן זע־נען די דאזיגע פליטים אנגעקומען אין ווייטן סיביר בערך 1000 ק"מ צפונדיק פון דער שטאט אמסק.

דעם גאנצען עולם, און ערך 300 מאן, מענער פרויען און קינדער האט מען אנגלאקירט אין צריפים צו 60 אין איין צריף.

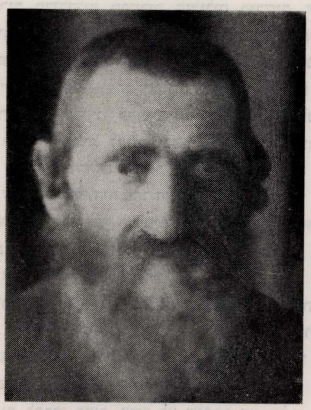
עס איז נישט פארצושטעלן די פאצווייפלונג וואס האט ארומגעכאפט אלע מענטשן. פלוצים געפינט מען זיך, טוי־זענטער ק"מ פון געבורטס־ארטשאפט, טיף אין וואלד, בערך 1000 ק"מ פון א באן־סטאציע איזאלירט, און פארשפארט אן שום מעגליכקייט ארויסצובאקומען זיך פון דארט.

צו מארגענס נאכן אנקומען אויפן פלאץ האט דער „קא־מענדאנט" פונם לאגער צוזאמען געזומען דעם עולם און ערקלערט, דאס דער פלאץ איז די „פרישע היים" פון די אנגעקומענע, און פון דאנען וועט מען קיינמאל נישט א־רויס. מען האט צוטיילט זענען און העק פאר יעדן איינעם און באפוילן צו גיין אונטערהאקן ביימער.

דער ייאוש האט אלעמען ארומגעכאפט, די מענטשן זענען געווארן מוטלאז, און אין אזא מאמענט איז נויטיג געווען א מענטש וועלכער זאל ערמוטיגן די פארשיקטע. אזא מענטש האט זיך, צום גליק, געפונען. דאס איז געווען מאנ־יעק אברהם (קראפף). ער האט געזומען אויף זיך די אויפ־גאבע צו ערמוטיגן די מענטשן. ביי יעדער געלעגנהייט האט ער פרובירט צו איבעצייגן, דאס די קריטישע לאגע איז צייטווייליג, די יידן אין דער וועלט וועלן נישט פארגעסן אין זיי און עס איז קיין צווייפל דאס באלד נאך דער קריג וועט קומען די באפרייאונג.

יעקב שרייבער ז״ל

י. ג.

יעקב שרייבער

יעקב שרייבער איז געווען אין ראָזוואַדאָוו אַ בעקאַנטער עושר. אַבער אַחוץ אַ מאַטעריעלען פאַרמעגען (צוויי הייזער, אַ גרויס אייזענגעשפעט א.ז.ו.) האָט יעקב שרייבער פאַרמאָגט גייסטיגע אוצרות. די שענסטע מידה פון יעקב שרייבער איז געווען הכנסת אורחים. עס האָט זעלטן געטראָפן אַ שבת אַז יעקב שרייבער זאָל אַהיימגיין פון ביהכ״נ אָן אַ אורח.

יעקב שרייבער איז פאַרטריבן געוואָרן פון שטאָט גלייך מיט אַלע איינוווינער דורך די נאַצים. געווען איז מזרח גאַליציע ביז דעם יאָר 1940, ווען ער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן קיין קאָזאַקאַסטאַן וווּ ער איז אין יאָר 1942 געשטאָרבן. צום גרויס באַדויערן האָט ער נישט זוכה געווען צו זען במו עיניו די אָנטשטייאונג פון מדינת ישראל.

יהי זכרו ברוך!

צהרים ביער

נפתלי ויזן

מול שדות בר ושחת רחבי־ידים, המשתרעים לרגלי הר גבוה מכוסה דשא רענן ורטוב, עומד לו היער ומחשה דומיה מסביב. אין רחש ואין לחש. נשתתקה הבריאה כולה ועצרה את נשימתה. עיפות עצלה שוררת בכל. נרדם הטבע ונפסקה שירת המיתו. בכל השלך הס. שעת צהרים. החמה שוופת, צורבת וכולה אש לוהטת. ודומם עומד לו היער ומחריש; לא נע ולא זע וכולו אומר שקט. ברם הוד שיחיו ולחישות עליו, לוחשים באזני וקורצים עין כאומרים: מי החפץ לחשוף מצפוני לבי יבוא בי ויחשוף, יכנס ויגלה סודותי, סוד שיחי; כל דכפין למנוחה ייתי וינפש תחת אילני העבותים ויריח ממחטי הריחניים וימצא מרגוע לנפשו הנלאה; אסוכך עליכם בצמרותי מפני השמש הבוערת, את כל חצי קריניה, המפלחות ראשי אילני ומוחצות קדקוד שיחי, אבלע ואכניס בקרבי ולא אתן אותן לעבור עליכם, אורחי היקרים ברוכי ה' הבאים לחסות בצל קורתי.

כצל החגנבתי לתוך היכל המנוחה לבל אפריע את מנוחת השלוה מסביב ואת הדממה שהיתה מרחפת בחלל היער. חרדת קודש טמירה ונעלמה מלאתני. נעימות מהולה ביראה נסתרה תקפתני ואיזה רטט קל עבר בכל גופי, וזעזעני. מדי פעם בפעם הפניתי את ראשי לאחור, לפנים ולכל עבר ולבי פחד ורחב בקרבי; בעיני חשד הבטתי על הכל; חשוד נראה לי גם הלחש התם שברשרוש העלים ובצפצוף מזמרי היער. אוויר היער — שקוף וטהור ומפיץ ריחות ניחוח ביד רחבה.

בצעדים אטיים וחרישים צעדתי על המצע הרך והרענן, רטוב טל־בוקר, ורגלי שקעו עד פרקיהן. שרשי האילנות בוקעים ועולים ממעבה האדמה, עורגים הם לאור השמש; פה ושם הם נפוצים בלי סדר וכאלו צר להם המקום בתוך חוגם המצומצם הם משיגים אחד את גבול רעהו ונכנסים אלה במחיצת אלה; שורש מתקרב לשורש וקלח בקלח יפגשו. ובהעלמם שוב בתוך האדמה הם מלטפים ומגפפים אחד את השני באצבעותיהם הארוכות והלחות.

כאברים מדולדלים מפוזרים הזלזלים היבשים, שנבלו בדמי ימיהם, על־פני מצע הקטיפה; ובהשברם תחת רגלי הם משמיעים קול צווחה כאנקת הרוג ברגעיו האחרונים.

העצים העתיקים — מהם חסונים, מתמרים ועולים ישר, ומהם ראשיהם כפופים, עקומים והולכי שחוח — כולם לוחשים תפלה חרישית לקונם, בשפת לא אשמע, וענפיהם עונים לעומתם. העלים הירקרקים גם הם מפללים חרש לאלהי הרוחות כאלו היה פחד השלכת לנגד עיניהם.

השמים ממעל לראשי השיחים מרוסקים וקרועים חתיכות חתיכות; קרובים הם ונמוכים ונראים כנשענים על ראשי העצים הענקים, שלא יפלו לארץ.

סנאית צהבהבה חרדה מרבצה לקול צעדי, נרתעת היא קופצת מבד לבד ומאילן לאילן להמלט על נפשה ועיניה המבריקות מביעות גודל פחדתה, אך בראותה כי אין רובה על כתפי, רוחה שבה אליה ופג פחדה.

מבינות לסבכי היער, אשר לא שופתם עין מלבד הציד וכלבו הנאמן, שוטף לו נחל קטן וצר, שמימיו הבהירים והזכים כבדולח, משתכשכים, כקוראים לגרי היער לשתות מהם ולרוות צמאונם. ריח המחטים של הארנים מעורב בריח כמהין ופטריות, שצצו פה ושם אחרי הגשם, נודף ועולה באפי ומגרהו. בעלי־כנף למיניהם חוצים את האויר במעופם, מפריעים את השקט הגדול וברשרוש כנפיהם הם מקימים שאון כרטט נפשות.

פתאום והנה רחש... עמדתי על מקומי, עצרת את נשימתי ובאזנים קשובות ועינים מרוכזות למקום המאורע הבטתי מתוך יראה נסתרה. פועם הלב ומזדעזע, הברכים כושלות, אך כעבור רגעים אחדים גן הפחד, חלף ואיננו ומנוחה שלמה מסביב. משפחה של ארנבות בהתפרצה ממחבואה בסבך היא שהחרידתני.

ומנוחת הוד, הדרת קודש ושלות היראה, מרחפות בחלל היער, הרחב ומלא רזים, ומשלימות את ההרמוניה הגדולה, הרמונית השקט.

הרוזוואדובאים בארץ (לפני קום המדינה)

י. ג.

יצחק רייז (בן ברל והינדה ז"ל). ממגיני יד מרדכי במלחמת השחרור. מפקד העמדה הקדמית. נפצע בראשו. על קורות חייו — בספר „השמש לא עמד דום" — מ. לרקין.

המטרה לכתיבת הספר היתה הנצחת קדושינו, שלא זכו כמונו לעלות ולקחת חלק בבניית הארץ, אולם עבודתנו לא תהיה מושלמת אם נעבור בשתיקה ולא נזכיר את אלה שעלו בימי נעוריהם, כדי להפוך את השממה לשדות ולב־ נות על אדמת חול: קיבוצים ומושבות, עיירות וערים. עבדו וסבלו ולא זזו מהמקום.

כשעלינו ארצה מצאנו אותם, את בני־עירנו שבעבר: בקיבוצים ובמושבות, בעיר ובכפר, במפעלים, בהוראה וא־ פילו בספרות.

והגיע היום — והנה אנו שוב יחד — ולא כמו בעבר — בני קהילה אחת אלא אזרחי הארץ שלנו.

וכולנו יחד לא נשכח את יקירינו לעולם!

עיירתי רוזוואדוב שהייתה ואיננה כבר

צ. פ.

העיירה בעצם דומה לרוב עיירות בפולין, בלי שום אפק־ טים מיוחדים, בלי נוף מיוחד, בלי הרים וגבעות, מישור, חול, ובוץ. לא היו בתי ספר תיכון, אף לא בניינים מפוא־ רים. גם בשטח התעשיה הייתה רוזוואדוב כמעט ללא תע־ שיה. היוצא מן הכלל היה בית החרושת לחומר ולבנים די גדול שבעליו היה יהודי סימפטי ועשיר, בעל משפחה נחמדה, מר ליב קוס ז"ל. הנהר סאן והחורשה שלכולם הייתה ידועה בשם „וועלדל" הוסיפו קצת פאר.

אנשים עשירים ממש, היו אולי בקושי מנין. אולם בשטח התרבות הייתה רוזוואדוב — אולי עיר יוצאת מן הכלל. למרות היותי אשה אתחיל בתלמידי חכמים. ובכן תלמידי חכמים היו ברוזוואדוב — הרבה. זה אולי מסביר למה לא

היו ברוזוואדוב עשירים. את רוב זמנם הקדישו ללימוד תורה. בית המדרש היה כל היום מלא בחורים שלמדו תורה בהתמדה. היו חסידים ומשכילים וכולם כאחד קראו עתונים, החל בעתוני יידיש, עתוני גרמנית ואח"כ גם עברית. בבית המדרש עסקו לא רק בלימוד גמרא ותוספות. הויכוחים לא היו מוקדשים רק לפלוגתה מי צודק — בית שמאי או בית הלל. היו גם ויכוחים חסידיים (על רבנים) וכדי. הויכוחים היו ערים ורציניים.

הציונים הראשונים:
בעריש מאלער, שמעון פלזן, אביש וסטרייך, חיים האס, אברהם אויסאיבל, אליעזר איימר, יעקב קרבר, לייביש שיינמן, שמואל יצחק נוסבוים, אליעזר חסיד, מרדכי קרפס, אנשל כץ, תומים, זיסל שימן, מוטי ויזן.

האטרקציה של העיירה היה היריד השבועי בכל יום ג' בכיכר העיר. בכיכר היה בניין ענקי שקראו לו „מועצה" („ראטהאוז" בגרמנית) אף על פי ששם לא הייתה מועצת העיר ושום מועצה אחרת. היו בו רק בתי־עסקים וכמה דירות.

ליריד הגיעו מספר גדול מאוד של האוכלוסיה הנוצרית מכל סביבתה של רוזוואדוב. הגיעו גם היהודים שגרו בכפרים שמסביבת רוזוואדוב. אנשי רוזוואדוב, שעסקו במסחר חיכו כל השבוע ליריד.

בשטח התרבות הייתה רוזוואדוב „כרך". הציונות נתקבלה ברוזוואדוב עוד בימי נעוריה (של הציונות). מתי זה היה אינני זוכרת. אני זוכרת רק שבשנת 1908 התחילו הלימודים של השפה העברית. בהתחלה היו 20 תלמידים.

בזמן מלחמת העולם הראשונה התפזר רוב הקהילה היהודית של רוזוואדוב בכל האימפריה האוסטרו־הונגרית. אולם החלק שנשאר בעיירה לא הפסיק את הפעולה הציונית ולא את לימודי העברית. נשמעו הרצאות ונאומים בעברית ולאט לאט התפשטה השפה אצל כל הנוער.

אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה ואחרי שובם של הפליטים התחיל הנוער כבר לחשוב על עליה לא"י. הראשון שעלה לא"י והיחידי — היה משה שטורך, הוא עלה בשנת 1919. התאסף הנוער עם כל המרץ וארגן קבוצה של 105. זאת הייתה הקבוצה הידועה כאחרונה של העליה השנייה.

החלוצים הראשונים בארץ
אליעזר קופפרברג, סוזע לסט ז"ל, יצחק שר, מינדל אנהיזיגר, מרים עדר, מלך פלוימין, פיניע קרוליק, יהושע קיזלשטיין, צשה פינגרהוט, אברהם פנסטר, בן־עמי קנר, שלמה גרינבוים, מלכה שרייבר, מאיר סופר, דבורה ויימן.

שמואל נעמן־רייך מביא עולים צעירים מקרצ'י (הודו)

בשנת 1920 התארגנו למעלה מ־20 בנים ובנות לעליה השלישית. כדאי לציין את העובדה, למרות שחברי קבוצה זו היו קרועים ובלויים, היו מלאי מרץ ותקווה ולא עזבו את הארץ.

גם אנשים אמיצים לא היה חסר בעיירתנו רוזוואדוב. היו כאלה שלחמו וסיכנו את חייהם למען הזולת. אציין רק מקרה אחד של אומץ ואפילו גבורה. זה קרה אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה, בקום מדינת פולין לתחייה. ביום בהיר אחד עברו ברכבת דרך רוזוואדוב חיילי האלר שהיו ידועים משנאתם ליהודים וכמארגני פוגרומים. הם ניצלו את 2—3 השעות שהיה צורך לחכות עד היציאה של הרכבת והתחילו את „עבודתם". היום היה שבת, הם התפזרו במרכז העיירה וכמה מהם עברו ע"י בית המדרש בו התפללו או למדו עוד כמה יהודים, ביניהם גם צבי סופר (היה ידוע כהערשלע קאשעמאכער). החיילים התנפלו והתחילו להכות יהודים. כאשר הגוער שמע על ההתנפלות הגיעו בריצה הבן חיים סופר ואחותו רחל עם קבוצת נערים, התנפלו על הרוצ־חים, החזירו להם מכות כפליים והניסו אותם. זה היה מעשה גבורה ראוי לשבח.

ראוי שאזכיר בהזדמנות זו את ידידתו לאה הלר.

קראו לה תמיד „לאה הלר". היא הייתה יפת תואר, מלאת מרץ, מלאת חיים ואומץ, והעיקר היה לה לב למען הזולת.

בשנת 1920 נסעה לאה לבדה בתור חלוצה לארץ־ישראל. היא הייתה הראשונה מעיירתנו רוזוואדוב שהעיזה לנסוע לארץ ישראל.

בהגיעה ארצה לא נרתעה מכל עבודה קשה. היא ידעה שהיא באה כדי לעבוד. עבדה בכבישים, בבתי חולים וכו'. את כספה נתנה למי שהיה זקוק לזה. כולם ידעו שבשעת הדחק אפשר לפנות ללאה, וכולם ידעו בבטחון שלאה תענה לבקשתם.

בשנת 1930, השתקעה בירושלים. היא פתחה את הפנסיון הראשון בבית הכרם. היה זה פנסיון „לכל דכפין"... כל נצרך מצא שם בית ואוכל.

כעת, לאה גרה בחיפה. הגורל גמל לה על כל מעשיה. יש לה בעל טוב, בן מצוין ונכדים נחמדים ומי יתן ותזכה לאריכות ימים בחיק משפחתה!

לאה הלר

החלוצים הראשונים
משה שטורך, יוסף בירנבוים, יוסף מלחי, חיים סופר, פנחס קלינגוף, יוסף קנר, צשה פינגרהוט, יפה שיינוק

אב ומלך

דב רפל

שני התארים „אב" ו„מלך" מבטאים את היחס היסודי בין ה' ועולמו ובריותיו. תארים אחרים — כגון „מושיע", „גואל", „זן", „מפרנס" — אינם מבטאים אלא אספקטים מסוימים של שני התארים הראשונים: „מושיע" ו„גואל" שייכים ל„מלך", „זן" ו„מפרנס" שייכים ל„אב".

ואע"פ ש„גואל ומושיע, זן ומפרנס" ניתנים להאמר בנשימה אחת, ישנו הבדל תיאולוגי ניכר בין שני התארים. „מלך" קרוב יותר לרעיון המשפט, והמשפט מניח רצון חופשי ואחריות מלאה של האדם למעשיו. „אב" קרוב יותר לרעיון החסד ובאמור הכתוב „כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלקיך מיסרך", כוונת הדברים ברורה. כפי שנראה, דבקה היהדות יותר במושג „המלך", כיאות לדת שעיקרה ההלכה והמשפט.

גם מבחינת דתית־רגשית קיים הבדל בין התארים. ה־„מלך" מדגיש את יראת ה', לאו דווקא את יראת העונש, אבל תמיד את יראת הרוממות — בשעה ש„אב" מדגיש את האהבה, במשמעות הרגשית הבסיסית, הזרה כמעט לח־לוטין ליהדות, פרט לזרמים המיסטיים.

במקרא מצויים שני התארים, (דברים ל"ב ו; ל"ג ה; שמ"ב ז, יד; ירמיה י, ז; לא, ח; מלאכי א, ו; א, יד; ב, י). רק לעתים הם סמוכים זה לזה, אולם על פי רוב הם נפרדים והתואר „מלך" שכיח הרבה יותר מאשר התואר „אב" עם מקבילו „בנים אתם להי" וכד'.

עשויים אנו לתמוה על העדר גמור כמעט של שימוש בתואר „אב" כרמז לבורא עולם. ב„טימיאוס", האגדה הפי־לוסופית על מעשה בראשית, מכנה אפלטון את בורא העולם בשם אב", לא בזכות מידותיו האבהיות, כי אם רק מכוח העובדה שהוא ברא את העולם. במובן זה משתמשת התורה בתואר „אב" בדברים לב, ו, אולם הנביא מלאכי מנתק בפירוש את הקשר באמרו „הלא אב אחד לכלנו, הלוא אל אחד בראנו" (ב, י) ואינו מוצא לנכון לומר „הלוא אל אחד לכלנו, הלוא אב אחד בראנו".

אילו היה התואר „אב" קשור בבריאה, היה צריך לחול על ישראל ועל העמים כאחד. אולם רק במקרים נדירים ביותר נזכרים עמים אחרים כבנים לה'. אפשר לומר שהתואר האלוהי „אב" שבמקרא מבטא יחס של רגש ולא של מוצא.

כאמור מצוי התואר „מלך" הרבה יותר מאשר התואר „אב". ולא רק הכמות קובעת. השימוש בתואר „מלך" מצוי מאד גם בפרקים אשר מצד תוכנם יאה להם יותר השימוש בתואר „אב", כגון תהלים קמ"ה. בחלקו האחרון מתאר הפרק את דרכי טובו של ה' בעולם, אולם בפתיחה לתיאור זה, המלא טוב וחסד, אנו מוצאים את הפסוקים:

„כבוד מלכותך יאמרו. וגבורתך ידברו.
להודיע לבני האדם גבורותיו וכבוד הדר מלכותו.
מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור"

כלומר: בתעודתו של משורר תהילים מצטייר ה' כמלך גם כשהוא עושה מעשים של אב. בדומה לכך מוצאים אנו גם בספר מזמורי שלמה („תהלות שלמה") שבספרים חיצוניים. גם שם מתאר המשורר את ה' כרב חסד ומסיים במפתיע בכנותו אותו „מלך":

כי אם ארעב, אליך אשוע, אלהים, ואתה תתן לי.
עופות ודגים אתה תכלכל בתתך גשם בערבות להצמיח עשב.
תכין חציר במדבר לכל חי ואם ירעבו אליך ישאו פניהם.
מלכים ועמים ושרים אתה תכלכל, אלהים,
ומי תקות עני ואביון — אם לא אתה ה' ?
ואתה תשמע, כי מי טוב וסח בלעדיך ?
שמח נפש עני בפתחך ידך בחסד.
חסד אדם מצער ולמחרת אם ישנה ויתן, גם על זה תתפלא.
אמנם, מתנתך רבה בחסד ובנדיבות ואשר מבטחו בך לא ימעיט מתן.
על כל הארץ חסדך ה' בנדיבה.
אשרי האיש יפקדנו אלהים במדת ספקו — אם יעדיף האיש יחטא.
די לו חוק ספקו בצדקה ובו ברכת ה' לשבוע בצדקה.
ישמחו יראי ה' בטוב, וטובתך על ישראל במלכותך.
ברוך כבוד ה' כי הוא מלכנו.
(מזמור שלמה ה, ח—יט ע"פ א. כהנא)

מזמורים אלה מוצאם מאחרית ימי בית שני והם מביעים, לדעת אחד מפרשניהם, את ההשקפות הדתית שרווחו בקרב הפרושים[1].

האם אמנם ה„מלכות" היא מהסימנים המובהקים של התיאולוגיה הפרושית? אין אנו באים לחלוק על המוצא הפרושי של „מזמורי שלמה" — סימנים רבים מעידים על כך — אולם מצויה בידינו יצירה פרושית מובהקת, אם כי מתקופה יותר מאוחרת, אשר בה ה„אב" וה„מלך" עומדים צפופים. הכוונה היא לסידור התפילה.

גם בתפילות העתיקות ביותר, בתפילת שמונה־עשרה ובברכות שלפני קריאת שמע ולאחריה — אם כי אולי לא בנוסחאות העתיקות ביותר של אותן תפילות וברכות — מצוי התואר „אב" סמוך ל„מלך". נוסחאות כגון „אבינו מלכנו בעבור אבותינו שבטחו בך וכו' תחננו ותלמדנו" או „סלח לנו אבינו כי חטאנו, מחל לנו מלכנו כי פשענו" או „אבינו מלכנו... המלך הטוב והמטיב לכול" הם חידושים תיאולוגיים חשובים. וייתכן שצורות אחדות המצויות בסידור תפילותינו נוצרו מתוך הסתייגות מהחידושים, כגון „אלהינו שבשמים" שבתפילת ערבית של חול, שהיא בניגוד ל„אבינו שבשמים" המקובל. וכן „אב הרחמים" בתפילת „על הכל יתגדל" במקום „אב הרחמן" המצוי יותר והמובן יותר.

מצאנו שר' עקיבא השתמש בתואר „אב" בתפילותיו יותר מחכמים אחרים. ר' עקיבא מצטייר בדמיוננו כאיש הלכה מובהק כל כך, עד שעשויים אנו לשכוח את מאמריו בתפילה ובמידות, אשר מתוכם ברור שהוא ראה את יחס ה' לישראל כיחס אב לבנים. במסכת אבות ג, יח אומר ר' עקיבא: „חביב האדם שנברא בצלם... חביבין ישראל שנקראו בנים למקום...". ואם במס' אבות הסתפק ר' עקיבא בתואר „חביבין" — במס' יומא הוא מפליג ואומר: „אשריכם ישראל לפני מי אתם מיטהרים ומי מטהר אתכם אביכם שבשמים!" (סוף יומא). וגם המסופר במס' תענית כה, ע"ב על ר' אלישוע שירד לבקש גשמים וברך כ"ד ברכות וירד אחריו ר' עקיבא ואמר „אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו רחם עלינו" מעיד, שר' עקיבא היה נוהג לכלול את הנוסח „אבינו" בתפילתו.

אבל מה עניין מלכות אצל תפילות גשמים? מה הקשר בין „אין לנו מלך אלא אתה" ובין ירידת גשמים? הלא הייתה מתבקשת כאן יותר תפילת בנים המבקשים מזון מאביהם כדרך שהתפלל חוני המעגל (תענית כג).

נראה שלא בכדי הזכיר ר' עקיבא את תואר המלכות אצל תפילת גשמים. פרנסת העניים בשנות הרעב היתה ממעשי החסד שנהגו בה הן מלכי רומי עצמם והן מלכים שהיו נתונים למרותם. מה שעשה מונבז המלך לר' יהודה הנשיא בשנות בצורת, עשו גם מלכי רומא[2]. כשאמר ר' עקיבא „אין לנו מלך אלא אתה" — התכוון לומר שהקב"ה, כמלך

1 Ryle & James, The Psalms of the Pharisees.

2 א"א אורבך, מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל, „ציון" כרך ט"ז (תשי"א).

ישראל, חייב לפתוח את אוצרותיו בשני בצורת ולכלכל את עמו.

מתוך ההערות דלעיל אפשר לבחון את נוסח הברכה שאחרי פסוקי מלכויות ולעמוד על מה שיש בה ויכול היה להעדר ממנה ועל מה שאין בה ויכול היה להיות:

„מלוך על העולם כולו בכבודך
והנשא על כל הארץ ביקרך
והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך".
כל זה שייך ל„הדרת מלך".
„וידע כל פעול כי אתה פעלתו
ויבין כל יצור כי אתה יצרתו" —

כאן חידוש. הלא יש מקום לטענה שאין המלך זהה עם הבורא. העדר הזכרת ה„אב" הוא אופייני ליהדות ואולי אפילו לחוג מסויים בה.

אחרי הדברים האלה הננו מבקשים למצוא משהו על תלותו של האדם בהוה בחסדי המלך, מעין „ואתה נותן לחם לכל בשר בחסדך הגדול", מעין מה שמצינו בתהילים קמה ובמזמורי שלמה — ואין אנו מוצאים. וגם כאן בלי ספק לא יד המקרה בדבר, כי אם כוונה.

ואמנם, המלכות הנזכרת כאן היא, כפי שציין כבר ר' יוסף אלבו, מלכות של בורא עולם ולא מלכותו של מנהיגו של עולם. בהנהגת העולם עוסקים „זכרונות" ומכיון שתלותו של אדם בה' שייכת להנהגת העולם בהוה, לא נמצא לה מקום בברכה זאת.

עם הספר תחת מכבש הדפוס הגיעתנו הידיעה המרה כי עיירתנו שכלה את אחד ממיטב בניה את הסופר והמשורר

מאיר מוהר ז"ל

עליו אפשר להגיד ללא כל הגזמה, כי שרשיו עמוקים היו בקרקע עיירתנו. אם כי את רוב שנותיו בילה מחוץ לעיירה, אם באמריקה ואם באירופה המערבית או בארץ ישראל. בפרסומיו קל להכיר כי כשרונו הופרה מתרבויות המערב. הרי חלק הגון משיריו בהשראת נופה הפיסי של רוזוואדוב באו. וגם ברשימותיו לא קשה לזהות את הגוף האנושי של העיירה.

פרסומיו הראשונים בחתימת שמלאי (על שום המקצוע בו עסק אז, כי תפר שמלות היה באמריקה) ראו אור בעתון הסטירי "הדבורה" שיצא בניו־יורק. אולם פרי כשרונו הודפס בכל הבמות הרציניות החל "מהתקופה" "דרך מקלט" "מאזנים" "גזית" "הפועל הצעיר" "הדואר" "ודבר".

הוא ידע עד כמה קשה לכשרון צעיר לסלול דרכו בספרותנו ולכן היסס מאוד בתחילה וחשש לנסות ולשלוח מפרי עטו למערכות העתונים, אך משהתחיל לדרוך כוכבו, יש לציין שלא רק שלא התבייש בכור מחצבתו אלא התגאה בתרבות שיינק בעיירה ואף נתן לה פומבי רב. כי לכן אין כמוהו ראוי לציון בספר שבא להנציח את זכרה של רוזוואדוב שהיתה ואיננה, אך תהיה תמיד בלב בניה בארץ ובתפוצות.

תהיה נשמתו צרורה בצרור חיי הנצח של קהילות הקודש שנשמדו ושהוא ספד להם ברשימותיו.

מלבד ספרי התרגום של מאיר מוהר מיצירותיהם של תומס מן, פרנץ ורפל, ולודביג מרכוזה נקבץ חלק משיריו בספר "עין בעין" בהוצאת הספרים של אגודת הסופרים העברים וחלק מרשימותיו בספר "בחרט אנוש". אך רוב מיצירותיו פזורות על פני במות שונות.

תנצבה

יצחק אבנון איננו

עוד ספרנו תחת מכבש הדפוס, הכתנו הידיעה על מותו ללא עת של חברנו האהוב **יצחק אבנון** ז"ל.

משחר נעוריו נשתזר בנופנו, תוסס חדוות חיים, טוב לב ובהיר אופי.

מצא את ביתו בקן השומרי ברוזוואדוב. שכלו הער, לשונו העממית השנונה וצמאונו להשכלה העמידוהו במרכז החבורה הפועלת והמפעילה.

כזה מצאנוהו גם ברבות השנים עם בואו ארצה. נצמד אלינו כחבר פעיל בועד, משמש לא אחת יו"ר ומנחה ושומר אמונים לכל חוט המקשרנו אל פני זמנים ומקומות.

עצם מהותו שפעה נעורים בקרן השפע והטבעה בעשרות ספרי מדע פופולאריים לילד לנוער ולעם, פרי עטו. ערנותו ודמיונו המקיף הנציחוהו בלבות של אלפי קוראים צעירים הרכונים על האנציקלופדיות של "אבנון" ודמיונם מרחף עם אבנון בעולמות הנצח.

הוועד

לא נשכחנו

נר זכרון

לצערנו קצרה ידנו להציב מצבה על קברות קדושי קהילתנו.

מי ומה אנחנו שנציב מצבה ליקרים שלנו, שנרצחו בשנים 1943—1944 על־ידי הנאצים ברוזוואדוב ובמקומות אחרים.

אספנו את שמות הקדושים לרשימה זו מקרובים בארץ ובחוץ־לארץ, כדי שתהיה במקום מצבה, שלא ייאבד זכרם של יקירינו ולמען תהיה נשמתם צרורה בצרור החיים.

נזכור גם את שאר בני עירנו הי״ד שלצערנו ובלי אשמתנו לא יכולנו לכלול את שמותיהם ברשימה זו.

נ ש מ ה - ל י כ ט

אויף אייערע קברים קאנען מיר נישט קומען, ווייל נאר דער ווינד קאן ווייסן פון אייער געביין. דעריבער זאל דיזאזיקע מצבה פארוואנדעלט ווערן אין א פייערדיק וואסר, און זאל דאס אונדז דערמאנען אין אייך.

מיר האבן געזאמעלט די נעמען פון די קדושים ביי קרובים און באקאנטע, אין ישראל און אין דער גאנצער וועלט, כדי קיינער זאל נישט פארפעהלט ווערן פון דער אלגעמיינער מצבה.

מיר זענען דא מזכיר, אלע אונדזערע קדושים, וועמענס נעמען זיינען נישט אויס־ געשלאסן — נישט צוליב אונדזער שולד — אין דער דאזיקער רשימה.

יהי זכרם ברוך

רשימת השמות של קדושי רוזוואדוב

אבן צבה
אבן משה ומשפחתו
אברמוביץ שלום ואשתו
אויסאיבל שמואל
אויסאיבל משה
אויסאיבל מלכה
אויסאיבל שמואל
אויסאיבל יוסף
אויסאיבל דבורה
אויסאיבל מרים
אויסאיבל משה אביגדור
אוסט דבורה ובעלה
אוסט משה
אוסט רייזל וילדה
אוסט רבקה ומשפחתה
אוסט חיה ובעלה מאיר
אוסטר הרש
אוסטר פסל ו־2 ילדים
אטלס חיים
אטלס עמיש
אטלס רבקה
אטלס שרה
אטלס מיכאל
אטלס מכה
איטצינגער ישראל
איטצינגער אסתר (אשטשה)
איטצינגער קיילטשע־קיילע
איטצינגער חייקע
איננברג אביגדור
איצקוביץ׳ לייזר
איצקוביץ׳ איטע
איצקוביץ׳ שרה
איצקוביץ׳ פיינה
איצקוביץ׳ יוסף
איצקוביץ׳ טוביה
אירום ליפע
אלנבוגן שמואל
אלנבוגן גיטל
אלנבוגן ד״ר אברהם
אלנבוגן חנה
אלנבוגן גיזלה
אנהויזגר מרדכי ובנו
אנהויזגר נתנאל (פנה)
אנהויזגר חיים אפרים
אנהויזגר אסתר ובעלה
אנהויזגר משה ואשתו
אנהויזגר טובה
אנהויזגר מרים גיטל
אפטילן בריש
אפטילן אוריש
אפטילן אהרן
אפטילן ישראל אליהו
אפטילן גיטל
אפטילן טילע
אפלבוים יהושע וילדיו
אפלבוים יוסה
אראטען יצחק (אישטע)
אראטען גיטל־נעניה (אשתו) וילד
בוך משה
בוך שרה (בין)
בוך שמואל יעקב
בוך פיגע
בוך חיה ו־4 ילדים
בוך מלך
בוך יהודה
בוך שלמה
בוך בני
בוך מאניע
בוך פראדיל
בוק השיל
בורגר יוסף
בורגר אסתר
בורגר יצחק
בורגר פרל
בורגר ברוך
בורגר שיינדל
בירנבוים אברהם
בירנבוים שרה טובע
בירנבוים טויבאלע
בירנבוים רחל
בירנבוים גולדה
בירנבוים שאול
בירנבוים רויזע
בירנבוים נפתלי
בירנבוים פיגע

בירנבוים רוזה
בירנבוים רבקה
בירנבוים לייביש
בירנבוים חיים זאב
בירנבוים לפציץ
בירנבוים שלומית
בירנבוים משה
בירנבוים יהודה
בירנבוים מרדכי
בירנבוים מיימל
בירנבוים יוחנן ואשתו חנה וילדיהם
בירנבוים פרומעט ובעלה
בירנהק אדולף
בירנהק רבקה
בירנהק אפרים זינדל
בלוינשטוק חיה גיטל ו־3 ילדים
בלומן דוד לייב ומשפחתו
בלסבלג חיה שרה וכנה
בלסבלג ליפא
בנד בנימין
בנד אסתר
בנד שבעלע
בנד משה
בנד שרה
בעער יהושע
בעער ברכה
בעער שמואל זיינוויל
בעער פנחס אלימלך
בעער חנה
בק יעקב
בק חמצ'שי (נחמה)
בק ירמיהו
ברגלס נפתלצ'ה
ברגלס ברנדל
ברגלס לייבל
ברגלס חוה
ברגלס מכה
ברגלס מרים
ברגלס רבקה
ברגלס רוחלה
ברגלס לאה
ברגר עטע
ברגר אסתר
ברגר אשר
ברגר ישראל
ברגשטיין פייגע
ברנדמן שלום
ברנדמן חיה
ברנר איטע
ברנר יונה
ברנר מלכה
ברנר בונים ומשפחתו

גאלדמאן יעקב (מקוטאוזע וואלע)
גאלדמאן שאשע
גאלדמאן יצחק (מסקאוויעזין)
גאלדמאן רבקה וילד
גאלדמאן דבורה
גאלדמאן שלמה
גאלדמאן גולדה וילדיהם
גאלדפארב טוביה
גאלדפארב רבקה
גאלדפארב שלמה
גארטן אברהם
גארטן מרדכי
גארטן אריה לייב
גארטן יצחק
גארטן לאה
גארפונקעל בעריש (בערטשה)
גארפונקעל שלמה
גארפונקעל יצחק
גארפונקעל ירמיה
גבל משה ומשפחתו
גבל אברהם
גבל טוביה
גבל אסתר
גולד ישראל
גולד מנשה
גולד צביה
גולד רחל
גולד יענטע
גולד חיים שמחה ומשפחתו
גולד צבי הערש
גולד דבורה
גולד יעקב
גולד ברכה
גולד שרה
גולדברג שלום
גולדברג מרים
גולדברג חוה
גולדברג השל
גולדמן קפיל
גולדמן עטע
גולדמן אסתר
גולדמן חילק יחיאל
גולדמן אברהם
גולדמן יוסף
גולדמן רגינה רבקה
גולדפרב רבקה
גולדפרב בני

גולדפרב טויבעלע
גולדפרב שולמית
גיפעם ניסן
גיפעם גולדע
גיפעם חיים ומשפחתו
גיפעם משה ומשפחתו
גיפעם ברוש
גיפעם קלרה
גיפעם פאניע
גלבווקם יוסף
גלבווקם מלכה
גלבווקם איטע
גלבווקם ישעיהו
גלבווקם ברטה
גלאנץ יוסף
גלאנץ פייגה סימה
גלאנץ חיה גולדה
גלאנץ חנה
גלאנץ נח
גלאנץ אסתר
גלאנץ רחל
גלנץ הרשל
גלנץ נאלדע
גלנץ יעקב
גלנץ שלמה
גלנץ מלכה
גלנץ טויבע
גרטן הרש
גרטן מרדכי
גרטן איטע
גרטן אברהם
גרטן חנה שיינדל
גרטן העשל בן יצחק
גרטן יצחק
גרטן משה
גרטן שרה גיטל
גרטן מלכה
גרטן אליעזר
גרטן איטשע וילדיו
גרטטן דבורה
גרופנקל משה ומשפחתו
גרפונקל לייב
גרפונקל איטע וילדיה
גרפונקל לאה
גרפונקל חנינא
גרפונקל שרה
גרפונקל ברוש ומשפחתו
גרפונקל גולדה
גרפונקל לאה
גרפונקל יצחק

גרפונקל יהודית
גרפונקל מרדכי
גרפונקל־שיפמן בריינדל ושני בניה :
מרדכי וזלמן ומשפחותיהם
גרויזמן שמואל ואשתו ובתם. אמו —
אדלה גרויזמן
גרויזמן שרולע ומשפחתו
גרינבוים שרה
גרינבוים אברהם
גרינבוים משה
גרינבוים אהרן משה
גרינבוים מלכה
גרינבוים דוד
גרינבוים לאה ושני ילדיה
גרינבוים חנטשע ושני ילדיה
גרינבוים נחמיה
גרינבוים מלכה ו־3 ילדיה
גרינבוים חיים
גרינבוים מלכה ו־2 ילדיה
גרינבוים חנוך ו־2 ילדיו
גרינבוים מינדל
גרינבוים יונה (דער רויטער) ומשפחתו
גרינבוים שרה
גרינבוים חנע
גרינבוים גולדע (בוך)
גרינברג רחל
גרינולד קוצ'ע
גרינשפאן שלמה (ראדאמישל)
גרינשפאן סימה (בית פנסטער)
גרינשפאן פנחס
גרינשפאן אלימלך
גרינשפאן יוסף

דאמען לייביש ומשפחתו
דאמען מאטל
דאמען מלכה
דאמען שייע ומשפחתו

האלבערטאל־צאנגן רבקה
האלבערטאל ירמיהו פנחס
האלבערטאל אירל
האלבערטאל יצחק
האלבערטאל חיים
האלבערטאל טובה
האלבערטאל דוד
האלבערטאל יהודה לייב
האלבערטאל אסתר
האלבערטאל יצחק
האלבערטאל אסתר־אשטשה
האמערספעלד אהרן

האמערספעלד צבי־הרש

האמערספעלד אסתר

האנפלינג מרדכי

האנפלינג רייזאלע

האנפלינג חנה

האנפלינג זלאטע

האם יהודה

האם גולדע

האם מאיר

האם ביילע

האם שמואל

האם הרש

האם משה

האם בריינע

האם רינע

האם לייב

האם פרוידע רויזע

האם מלך

האם הרש

האם בעריש

הגלר מאיר

הופרט חיים

הופרט חנה

הופרט אליעזר

הופרט ניטל

הופרט מרדכי מוטיו

הופרט עמיל

הופרט ניטל

הורוביץ נפתלי רב העיר

הורוביץ מרימצ'ה אשתו

הורוביץ יהודית

הורוביץ הרש

הורוביץ משה'לה רב

הורוביץ אלטע חיה אשתו

הורוביץ די אלטע רביצין

הורוביץ רבקה

הורוביץ הרשלה

הורוביץ ועוד בת קטנה

הייבלום יוסף

הייבלום מרים ומשפחתה

הייבלום בריינשע ומשפחתה

הייבלום

הירש פנחס שמואל

הירש זלאטע רייזל

הירש פנחס

הירש משה

הירש זלאטע

הירשהורן צבי

הירשהורן חנה

הירשהארן חנה בת אריה לייב

הימבערג איטשע [דער פשעמישלער שניידער]

הלר יואל ומשפחתו

הלר בשה מכות פרומט

הלר משה

העלער בלומה

העלער שמואל

העראנג שמואל

העראנג געלה

העראנג אברהם בעריש

העראנג ציפיה

העראנג אפרים פישל

העראנג שלמה

העראנג שאול דב

העראנג עובדיה

העראנג דוד

העראנג פייגה

הקל הרש

הר שרה (לינדנבוים)

הר זיסל

הר לייב

הר שרה

הר אלי

הר הינדע

הר שרה ביילע

הרשזון דוד

הרשזון איטע

הרשזון ירחמיאל

הרשזון פייגע

הרשזון סימע

הרשזון ירמיהו

הרשזון חנה

הרשזון הרצל

הרשזון רבקה

וואסרשטיין אבא

וואסרשטיין חיה

וואסרשטיין אחים ואחיות

וויזן לייב

וויזן ישראל

וויזן קוילע

וויזן דינה

וויזן לאה

וויזן ישראל וואלף

וויזן דינה

וויזן נחמן

וויזן אודעס

וויזן משה יהודה

וויזן מכה

וויזן יעקב שלמה

וויזן הלע
וויזן בלימע
וויזן חיה שרה
וויזן רבקה
וויזן זינדל
וויזן יעקב מרל (סנדרוביץ)
וויזן חנא
וויזן פסל
וויזן לייב
וויזן ביילע לאה
וויזן שמעון
וויזן פרומע
וויזן דבורה
וויזן משה
וויזן נחמה
וויזן שמואל
וויזן טובה וולדיה
וויזן יצחק
וויזן רחל
וויזן שמואל
וויזן אסתר וולדיה
וויזן הרש
וויזן בעריש
וויזן עשיל
וויזן יעקב
וויזן מרגלית וולדיה
וויזן משה
וויזן ידידיה ומשפחתו
וויזן חנה בת משה
וויזן מאטל
וויזן שפרה
וויזן חיים יוסף
וויזן אסתר
וויזן ברוינדל
וויזן פנחס
וויזן שרה רבקה
וידנפלד נפתלי
וידנפלד רבקה
וידנפלד פרוידל
וידנפלד חיה
וידנפלד יהודה
וידערשפיל מנדל
וידערשפיל חיים
וידערשפיל בלומע
וידערשפיל שרה ביילע
וויזנפלד יצחק־יהודה
וויזנפלד שבע
וויזנפלד שמה
וויזנפלד ישראל
וויזנפלד אברהם ואשתו
וויזנפלד בעריש
וויזנפלד יואל
וויזנפלד רבקה
וויזנפלד רבקה
וויזנפלד מוטל
וויזנפלד נפתלי
וויזנפלד פרוידיל
וויזנפלד לייב
וויזנפלד יצחק־יהודה
וויזן מרדכי
וויזן חיים יוסף
וויזן שרה
וויזן לאה־לייטשה
וויזן נעמה
וויזן בעריש
וויזן ביילה
וויזן חנה (לבית שארף)
ויזן אסתר
ויטמאן אלטער־עזרה
ויטמאן פרל
ויכסלבוים פייגע (פין בארג)
ויכסלבוים מינקע
וילנר משה
וילנר ברוינדל
וילנר חנה
וילנר ביילע
וילנר חיים
וילקנפלד יהושע
וילקנפלד רחל
וילקנפלד רווא
וילקנפלד יצחק
וילקנפלד זלף
וילקנפלד חנא
וילקנפלד אסתר
וילקנפלד דוד
וילקנפלד זליק
וינמן בריש ואשתו
וינמן חניע
וינמן דוד
וינמן שמואל
וינמן שרה
וינמן שמחה
וינמן חיה
וינמן יצחק ומשפחתו
וינמן ישעיה ברוך ואשתו
וינשטוק מרדכי
וינשטוק חנמשע
וינשטוק ברוינמשע
וכהולדר יחיאל מרדכי
וכהולדר אביגדור

וכהולדר רוזע
וכהולדר דבורה
וכהולדר מאיר
וכהולדר ריקל
וכהולדר שיינדל
וכהולדר רות
וכטל יואל ומשפחתו בן יעקב
וכטל יואל בן שאול
וכטל יואל בן משה
וכטל דער ווייסער
וכטל משה
וכטל יעקב
וכטל דוד
וכטל מרים
זלד משה
זלד מרים
זלד הרש
זלד חנה רחל
זנג וולף
זנג פייגע
זנג אורצע
זסטרייך אסתר
זסטרייך רייזל
זסטרייך עובדיה
זסטרייך רבקה
זסטרייך העניטשע
זסטרייך נעכע
זסטרייך אברהם
זסטרייך פייגע וולדיה
וקס אליעזר
וקס דבורה
וקס אהרן
וקס חיה
וקס פייבל
וקס מאיר
ורמן שולמית
ורמן שלמה

זיגעל ישראל
זיגעל שפרה
זיגעל בריינדל ובעלה
זיגעל חנה ובעלה
זיגעל סימה
זיגעל שלמה
זיגעל שושנה
זיגעל מרדכי
זיגעל מרים
זילבר צבי
זילבר דינה
זילבר דוב בריש

זילבר גולדע
זילבר אלימלך
זילבר וחצי
זילבר יוכבד
זילבר בנימן
זילבר שרה
זילבר גניה
זילבר לאה
זילבר אברהם
זילבר צבי (הרמן)
זילבר דוד בעריש
זילבר חיים
זילבר ראובן
זילבר רייזל
זילבר אפרים
זילבר מרדכי ואשתו
זילבר חיים מאיר
זילבר לייזער
זילבר חנה
זילבר חיים
זילבר פנחס
זילבער פייגע־לאה
זילבער שיינדל
זילבער רבקה
זילבער וולף
זילבער דב־באז׳א
זילבער סימה־גיטל
זילבער עטל־חיה
זילבערמן יעקב
זילברמן שמואל־לייב
זילברמן לאה
זילברמן נח
זילברמן אליהו
זילברמן יהודית
זילברמן בתיה
זילברמן אברהם
זילברמן ברכה
זילברמן יוסף
זילברמן אסתר
זילבר שמעדל
זילבר חנה־סאשע
זילבער רבקה
זילבער מינדל
זילבער פנחס
זילבער יעקב־משה
זילונקה פנחס ד״ר
זילונקה שרה

חאצקל מלמד (דער זקליקאבער)

טובליכט אהרן
טובליכט שבע
טוכטרמן אברהם
טוכטרמן מרים שרה
טוכטרמן הניך
טוכטרמן רחל
טוכטרמן שולמית
טוכטרמן רבקה
טוכטרמן יוסי
טוכמן זינדל
טוכמן אהרן
טוכמן שרה
טוכמן שאול
טוכמן פיגע
טיטלבוים פיגע
טיטלבוים חנוך
טיטלבוים שמחה
טיטלבוים מאניע
טיטלבוים אפרים
טיטלבוים אברהם
טיטלבוים נחמה
טיטלבוים ו־2 ילדים
טיטלבוים מלכה
טיטלבוים יוסף
טייכר הניע
טייכר רחל (בוך)
טייכר גולדע
טייבער פיגע
טיש שמואל
טיש חייה
טיש אפרים
טיש ניסן
טננבוים הרש בר
טננבוים שיינדל
טנצר חנה
טנצר יעקב ודודו חנה
טראונשטיין משה ד״ר

יונגווירט שמעון
יונגווירט חנה וילדיה
יסקביצער ישראל ומשפחתו
יקובי פסח
יקובי חוה
יקובי ירמיהו
יקובי מנדל מנחם

כהן שלמה
כהן שושנה
כין העניק

כין אימע
כין מאיר
כין הינדע
כין לייבוש ומשפחתו
כין שלמה

לארבער ליאון־לייב
לארבער מונדעק
לאסט יוסל ומשפחתו
לאסט שלמה
לאסט אסתר מכית גרוס וילדיהם
לאסט אננה (אשת משה וילדיהם)
לב משה
לונחק משה
לופגרבן אליעזר
לופגרבן לאה
לופגרבן סופיה
לופגרבן רישל
לופגרבן לייב ומשפחתו
לופגרבן גולדע
לופגרבן משה
לופגרבן חיים ומשפחתו (זאגר)
לייבלר משה ומשפחתו
לינדזנבוים רבקה
לינדזנבוים שמחה
לינדזנבוים חייה
לינדזנבוים ריסל
לינדזנבוים שרה
לינדזנבוים אברהם
לינדזנבוים יענטע
לינדזנבוים יוסף
לינדזנבוים ביילע
לינדזנבוים אברהם
ליפשיץ ביילע גיטל
ליפשיץ נוח
ליפשיץ גימפל ומשפחתו
ליפשיץ אליעזר ומשפחתו
ליפשיץ ישראל זלמן
ליפשיץ רבקה
ליפשיץ ריבע
ליפשיץ חנה
ליפשיץ זלמן
ליפשיץ יצחק
ליפשיץ חיים
ליפשיץ הינדע
ליפשיץ אהרן
ליפשיץ שרה ביילע

לנגר סנדער
לנגר העניע
לנדוי ד״ר

לנדוי ברוינדל
לנדוי ברוך
לנדוי רחל
לשקוביץ משה
לשקוביץ שרה וולדיה
לשקוביץ אפרים

מאהלר אברהם
מאהלר רחל
מאהלר שמעון
מאהלר אסל
מאהלר בעריש
מאהלר שמואל
מאהלר דבורה שינדל
מאהלר יעקב
מאהלר שבע
מאהלר שמעון
מאהלר מלך
מאהלר אהרן
מאהלר רייזל
מאהלר ניטל
מאהלר פערל
מאהלר רייזל
מאהלר ביילע
מאהלר דוב בעריש
מוהר דוד
מוהר זישע וולד
מונהייט פריבע
מושקאט שמעון
מושקאט רייצע
מושקאט לאה
מושקאט מלכה
מייזלס יונה
מייזלס סימה
מייזלס יוסף
מייזלס מרדכי ומשפחתו
מלצר צפורה
מנדלבוים שלמה
מנדלבוים ניטל
מנדלבוים חיה
מנדלבוים שמחה
מסינג יעקב ואשתו
מסינג לאה
נאדל ומשפחתו
ניסט יעקב
נכט מינטשע

סוכול ראצה (מבית כהן)
סוכול לייביש ומשפחתו (פישניצער)
סוכול משה ומשפחתו
סוכול נפתלי שקספיר
סחר שרה ומשפחתה (שטינפלד)
סינגל ליאון מנ"ר
סינגל גוסטבה
סינגל דבורה
סנדרוביץ יעקב דוד
סנדרוביץ רבקה
סנדרוביץ הרש מאיר
ספיר חנה
ספיר שמואל
ספיר חיים
ספיר משה

עדר בנימין
עדער זכריה
עדער פייבל
עדער רחל
עמער פרציע
ענדה יעקב
ענדה ניטל
ענדה אהרן יהושוע
ערליך היימן

פאסטן שמיר שאול
פאסטן גולדע
פונק אפרים ומשפחתו
פוסמן פריידע
פוסמן אברהם
פייט חיים
פייט שרה וולד
פינגרהוט מרדכי
פינגרהוט רבקה
פייער אידל
פייער רחל
פייער הרש
פייער הנשע
פייער לייטשע
פייער ביילע יודל'ס מאכטער
פייער בערל
פלדמויז פייגע
פלדמויז שרה
פלדמויז חיה
פלדהנדלר יוסף
פלדהנדלר אהרון
פלום ישראל וולף
פלום חיה רייזל
פלום יצחק צבי
פלום בלומע
פלום זאב
פלום הרש

פלום ציפע
פלום יענטע
פלום לייב (ריכנמאל)
פלום יעקב
פלום פרומע
פלום ברוך
פלום משה
פלום בלימע
פלום באשע
פלום שרה
פלום טובה
פלום בצלאל
פלום דוד
פלומין רבקה'לע
פלומין לייזער עליע
פלומין שמואל חיים
פלומין שרה
פלומין שימעלע ומשפחתו
פלזן אהרן יוסל
פלזן גיטעלע
פלזן שרה
פלזן זישע ומשפחתו
פלזן חיל
פלזן ינקל
פלזן רוחלע
פלזן מאלע
פלזן יוסף
פלזן מלטשע
פלזן משה
פלזן משה
פלזן רבקה
פלזן שבע
פלזן דוד
פלזן פייגע (רובל)
פלזן גיטל
פלזן אהרן יוסף
פלזן בינה
פליקצ'ז משה
פליקצ'ז חיה (רוזן)
פליקצ'ז אסתר
פלנצגרבן ומשפחתו
פנסטער חיים
פנסטער יעקב לייב
פנסטער רייזל
פנסטער רייזל
פנסטער מוטל
פענסטער יעקב לייב (ראדאמישל)
פס זיסל וארבעה ילדים
פס אליהו
פס חנה
פס יצחק ומשפחתו
פס צפורה ובעלה
פס שמואל משה ואשתו
פס בלה ובעלה
פסח פנקס ומשפחתו. אשתו : חווה. בנם : ירמיהו.
פרופס דוד ומשפחתו (די ברוניקעס)
פרופס וולוויש ומשפחתו
פרופס נוח
פרופס ישראל אברהם
פרופס נחמן
פרופס ביילה ומשפחתה
פרופס שלמה
פריד חיה טויבע
פריד יוסלעלע
פריד אנדזיע
פריד יעזשיק יהושע
פרידמן משה ומשפחתו
פרידמן ראובן
פריפס מאיר
פריפס שרה
פריפס רפאל
פריפס ביילע וילדיה
פרלמן אברהם־חיים
פרלמן אסתר
פרלמן מאיר־מאנעס
פרלמן רבקה
פרלמן משה
פרלמן גאלדה
פרלמן יהודה
פרלמן חיה לאה
פרלמן לאה לוסטי
פרלמן ברכה
פרלמן ביילה
פרלמן זיסל
פרלמן אסתר
פרלמן הניע מינדל
פרלמן שאול
פרלמן יוסף
פרלמן יצחק
פרלמן אבע
פרלמוטר יהודה
פרלמוטר משה
פרלמוטר מלכה וילדיה
פרלמוטר שלום
פרלמוטר לאה

צוקר שאול
צוקר יצחק
צוקר גיטל

צייזל ברוך

צייזל יעמי מבית פלוס

צייזל בעמי

צייזל מושה

ציטרין יצחק

ציסן ברוך

ציסן טוסקא

ציסן בתי

קאמר מנדל

קאמר חיה

קאמר גיטל

קאמר מרים

קאם איזידור

קאם אידה

קאם צישה

קאם שמעון

קאם בלה

קאם נחמן

קאם סימע

קאם רוזה

קורצווייל לייבישׁ ומשפחתו

קורצווייל מאיר

קורצווייל חיים

קורצווייל חיסקע

קורצווייל הרש ברל

קורצווייל איטע ו־3 ילדים

קורצווייל לייבישׁ

קורצווייל חיסשע ו־2 ילדים

קורצווייל דוד

קופפר תמר

קופרברג לייב

קורן הנוך

קורן חיים יעקב

קורן מאלע

קורן ברוינדל

קורן פערעלע ומשפחתה

קורן ברל

קורן פיגע

קורן אליעזר

קורן גיטל

קורן משה

קורנבלום רבקה

קולער חיים לייזער

קולער הרשל ואשתו

קולער שמואל ומשפחתו

קולער ישראל

קלב פנחס

קלב מלכה

קלב דינה

קלב לאה

קלב חיים

קליינמן יצחק

קליינמן רחל

קליינמן שמואל

קליינמן רבקה ו־3 ילדים

קליינמן עטיל

קלריסטנפלד יעמע

קלריסטנפלד אברהם

קלריסטנפלד יעקב

קלריסטנפלד שוינדל

קנופף יצחק (זיידע) ואשתו

קניגסברג בוילע

קנריק יצחק איצעלע

קנריק בוילע

קסטן ברל

קסלר הדסה

קסלשמיד פנטיאל

קסלשמיד בוילע בערטע ו־3 ילדים

קסלשמיד אידל

קסלשמיד מוטל

קסלשמיד מריה

קסלשמיד זעליג

קסלשמיד זלאטע

קעניגסבערג משה־זישה

קעניגסבערג בוילע

קעניגסבערג שאול

קעניגסבערג אפרים־איטשע

קעניגסבערג שבע

קעניגסבער משה

קעניגסבערג חיים

קעניגסבערג אסתר

קעניגסבערג לאה

קעניגסבערג אליעזר

קרבס משה ומשפחתו

קרבס גולדע ובעלה

קרבס לאה ובעלה

קרוליק יוסף ומשפחתו

קרוליק מיכאל

קרוליק דינה

קרוליק ישראל (מנגבוים צענגן)

קרוליק ניבע ושלושה ילדים

קרוליק בריש ומשפחתו ו־3 ילדים

קרוליק מרדכי ואשתו

קרוליק שושנה ומשפחתה ו־2 ילדים

קרוליק שרה ומשפחתה

קרוליק אמיע

קרוליק שוינדל

קרופף אברהם ומשפחתו

קרופף משה מוניק

קרס הדסה
קרס יצחק וילדה
קרס אהרן יצחק
קרס צבי
קרס ביילע
קרס יצחק

רובינשטיין שמואל
רובינשטיין פרימעט
רובל ליאון ומשפחתו
רוזען ישראל
רוזען חיה
רוזען דליה
רוזען פפה (פרל)
רוזען אללה (אידל)
רוזן מנס
רוזן זיסל
רוזן יעקב יצחק
רוזן חנה
רוזן צפורה וילדיה
רוזן ביינע
רוזן חייקה
רוזן עזר
רוזן איטע
רוזן יוסף
רוזן שיינדל
רוזן ביינע
רוזנבוים יהושוע
רוזנבוים שבע מבית פרופט ו־4 ילדים
רוזנבוים חיים אשתו ובנותיו בתיה, יפה
רוזנבוים זלמן
רוזנבוים מלכה
רוזנבוים יפה, פנינה, מרים, רבקה
רוזנבוים חיים
רוזנבוים מלכה
רוזנבוים בשיה ויפה
רוזנבליט רחל
רוזנבליט אברהם
רוזנבליט יוסף
רוזנבליט שרה
רוזנבליט חיה
רוזנבליט צבי הרש
רוזנבליט אליהו
רוזנבליט סנה
רוזנבליט דינה
רוזנבליט משה
רוזנבליט בעריש
רוזנברג אהרן
רוזנברג גדליה
רוזנברג סימה (לבית לאפט)

רוזנברג לאה (לאה/קע)
רוטנברג יעקב
רוטנברג רייזל
רוטנברג שיינדל
רוטנברג אריש
רוטנברג מאיר
רוטנברג מלך

רוטשטין האלה
רוטשטין חיה
רוקר יוסף רב ומורה הוראה
רוקר מלה
רוקר ישעיהו
רוקר שרה
רייך אהרון
רייך אימה־קריינדל
רייך טובה
רייך שיינדל
רייך יוחנן
רייך לויב יהודה
רייך אליעזר ד"ר
רייך ברוניע
רייך רוחמשע רייזל
רייך פנחס
רייך דינה
רייך היצה (מבית ווילנר)
רייך יעקב
רייך פרל
רייך צבי־הרש (פעפיש)
רייך רבקה, רייזל
רייך חיים
רייך סורצע
רייכנטל בצלאל
רייכנטל שלמה
רייכנטל זולף ומשפחתו
רייס ברוך
רייס יוסקע
רייס הענדל
רייס אמא של הנהל
רייס משה
רייס יוסף
רייס זלמן
רייס ישראל
רייס שרה
רייס ירמיהו
רייס נתן
רייס ניצע
רייס רחל ליבע
רייס ברל
רייס הינדע
רייס לאה

רייס מאיר
רייס בוילע
רייס מלך
רייס הרש
רייס בר
רייס ברל
רייס שמואל
רייס שויע
רייס יואל
רייס משה
רייס איצ'ע
רייס ריבע
רייס שרה
רייס גולדע
רייס יענטע
רייס ריבע
רייס חנה
רייס אסתר
רייס יצחק
רייס רויזע
רייס ברל
רייס נוסן
רייס אלימלך
רייס יעקב ומשפחתו
רייס פריידע
רייס שרה
רייס שלמה
רייס בוילע (ווייז)
רייס זונדל
רייס מרדכי
רייס רבקה
רייס אויע
רייס יוחנן
רייק יעקב ד"ר ואחותו ברא
רייפר בירק

שוורץ ד"ר ואשתו מבית לופט
שוורץ אליעזר
שוורץ מרים
שוורץ ברוך לייב
שוורץ אויע
שוורץ חיה בוילע
שוורץ צבי'ה
שוורץ פרידה
שוורץ יעקב
שוורץ לאה
שוורצמן יחיאל
שוורצמן אלטע ו־3 ילדים
שוש לייזער (יוסקעפיצער)
שמורם רייזל
שמורם מאיר
שטיינר רבקה
שטיינר אברהם
שטיינר יהודה ומשפחתו
שטיינר זלמן
שטיינר סילבה
שטיינר צילה
שטיינר קלרא
שטיינר רוזה ומשפחתה
שטינפלד סימע לאה
שטינפלד יצחק (איזאק)
שטינפלד גיטל
שטינפלד אסתר
שטינפלד מרים
שטינפלד צבי
שטינפלד משה
שטינפלד גיטל ומשפחתה
שטינפלד חנינא
שטינפלד חנה
שטעכל תמר (שרייבר)
שטעכל אליהו
שטעכל רחל
שטראה שלמה
שטראה הלה (פייגע)
שיינמן הרשל
שיינמן ברנדל
שיינמן גיטל
שיינמן חיימל
שיינמן ברוך
שיף אלימלך
שיף צירל ומשפחתה
שיפמן זלמן
שיפמן הנדל
שיפמן מרדכי
שיפמן אברהם
שיין מאטל
שיין לייבל
שיין משה
שיין ועוד 3 ילדים אשר לא יודעים שמותם
שכטר גיטל
שכטר שמואל
שכטר פריידה (פריידקה)
שכטר שרה
שכטר חיה
שליסל מוטל ומשפחתו
שלענגר משה שמואל ואשתו
שלענגר מנדל שוחט
שמידט רחל מבית לפט
שמידט שאול
שמידט בלומע

שמידט אליעזר
שמידט צילה
שמידט רחל
שמש חיים
שנאל חיים לייב
שנאל חוה
שנאל עטעלע ומשפחתה
שנאל יצחק
שנאל שרה מבית סטעמפעל
שנל מרדכי
שנל הנשטע
שפייזר יוניא מג"ר
שפילמן יוסף
שפילמן סימע
שפילמן חוה
שפילמן יענע
שפילמן חנה
שפילמן חנה
שפילמן בלומע
שפילמן משה
שפילער קריינדל (מבית פנסטער)
שפילר יעקב
שפילר משה
שפילר יוסף
שפילר חנוך
שפירא ורז'ע
שפירא יוסף
שפירא חנה
שפירא שמחה
שפירא ברוך משה
שפירא חיה
שפירא גרשון
שפירא הניע
שפירא נוח
שפירא פישל
שפירא פרידה
שפס אפרים ומשפחתו : אשתו — פריידל
בנותיהם : שרה ואיטה. בניהם : וולף,
נתן, דוד, משה, שמעון
שפס לייזר אשתו וחמשת ילדיהם.
שפרגל שמריה
שפרגל פרל
שפרגל ברכה
שפרגל מרדכי
שפרגל יוכבד (וויזן)
שפרגל אברהם זינדל
שפרינגר סורצ'ע
שפרינגר זלמן ואשתו
שפרינגר חיים דוד
שפרינגר סוניה
שעק בשה (מבית גולדמן)
שעק בירק עם 4 ילדים
שר זינדל
שר דוד ואשתו
שר ביילע
שר גאצל
שר משה ומשפחתו
שר שרה
שר בלומע
שר לייזער כץ (שוחט) ואשתו
שר יואל ואשתו
שרייבר משה
שרייבר גיטל ו־5 ילדים
שרייבר צירל
שרייבר יעקב
שרייבר פנחס ואשתו

דער קאמיטעט פארן יזכור־בוך אין ישראל און אין אמעריקע טרויערן נאך די פארשטארבענע חברים וועלכע האבן בייגעטראגן צום דערשיינען פון יזכור־ספר ראזוואדאוו

יקותיאל גולדמאן ז״ל

זיינווול ווידערשפיל ז״ל

חבל על דאבדין

מיט אַראָפגעבויגענעם קאָפּ בין איך מזכיר מיין ליבען פאטער

הערמאן-צבי זילבער

זיין פרוי

פייגע-לאה

און מיינע בריידער און שוועסטער

דב בן צבי

שיינדל בת צבי

רבקה בת צבי

וולף בן צבי

און אלע מיינע קרובים און בעקאנטע, חברים און פריינד.
זאָלן מיינע טרערן דינען ווי בלומען אויף זייערע אומבעקאנטע קברים.

איך בין אויך מזכיר מיין ליבע מוטער

סימע-גיטל בת מענדל

וואס אויך איר קבר האָבן די נאַצישׂ פאַרשוועכט.

משה און דז׳עני זילבער

לא נשכח את הורינו, אחיותנו
ואת קרובי משפחתנו היקרים

בירנבוים אברהם, אבא

בירנבוים שרה-טובה, אמא

זילבער-בירנבוים גולדה, אחות

בירנבוים רחל, אחות

אויסאיבל שמואל, חתן

זילבער עטאלע-חיה, בתה של גולדה וניסן

מנציחים:
בירנבוים פייבל-פיליפ
ומשפחתו, ניו-יורק

לזכר הורינו, אחינו ואחותנו היקרים

אלנבויגען שמואל

אלנבויגען גיטל

אלנבויגען אברהם, מג"ר

אלנבויגן חנה

המשפחות המנציחות:

גרינבוים לורקה (מבית אלנבויגען)
ובעלה ידידיה
קורטיטש-אלנבויגען קלארא ובעלה
אלנבויגען מארעק

עס איז געווען אַמאָל אַ יידישע קהילה אין יאסטקאוויצע (נעבן ראזוואַדאָוו)
זי האט איבערשריטען מיט אַ יאהר — איהרע מאה ועשרים שנה אין תש"ג
איז געקומען חורבן יאסטקאוויצע !

מיר וועלן די קהילה און די אומשולדיקע קרבנות

קיינמאהל נישט פארגעסן

וויטמאן אלטער עזרא	**פערלמאן רבקה**
וויטמאן פערל	**פערלמאן משה**
פערלמאן אברהם-חיים	**פערלמאן גולדה**
פערלמאן אסתר	**פערלמאן יהודה**
פערלמאן מאיר-מאניס	**פערלמאן חיה-לאה**

מנציח: פרלמן מאיר, ניו-יורק

בגלל חוסר פרטים על מות משפחותינו, בימי השואה

אנו החתומים מטה מנציחים את:

הורינו, אחינו ואחיותינו, סבינו וסבותינו
דודינו ודודותינו, קרובי משפחתנו וידידינו היקרים

לא נשכח אותכם!

מיר אונטערצייכענטע פאראייביקן אונדזערע טראַגיש אומגעקומענע

עלטערן, שוועסטער און ברידער, גראַסעלטערן
אָנקעלס, טאַנטעס, קרובים און פריינט

מיר וועלן אייך קיינמאָל ניט פאַרגעסן!

המנציחים: די אין טרויער פאַרבליבענע:

קארטאגענער טשארלי
בארגער יחיאל מאיר
ראזענבלאט אבא
זילבער ל.
שאפירו ס.
קרעבס אידא
פייער באשא

ד״ר יוסף וליאונורה נובר
בירנבוים אירווינג
פייערשטיין בל.
זילבער־שבה יהודית
זעמלער ל.
שפיץ מאזעס
ראטפאגעל־לייבאוויץ׳

גיורא ברזילי

בן חיה ומקס

נכד לאלימלך ויוכבד (יכד) זילבער

נפל בעין־גדי

ב מ ל ו י מ ש מ ר ת ו

יהי זכרו ברוך!

יצחק זבולוני

בנם של יפה ויונה

נכד של דוד וגיטל שינוק

נפל בקרב ה־ל״ה בחושו
לגוש עציון הנצור

בחמישי בשבט תש״ח

היה רק בן 19½ שנה

לזכר אחותי ואחי היקרים

חיה וסרשטיין, אבא וסרשטיין

שנספו בימי השואה

י ה י ז כ ר ם ב ר ו ך

מנציח: יצחק אבנון־וסרשטיין ומשפחתו

לזכר עולם!

עודד שתיל

נכד של צבי וטובה סופר

נולד בשנת 1932, גמר בתור נווט בחיל האויר

נעלם בזמן מלוי תפקידו

היה בן 21 שנה

יהי זכרם ברוך!

ויזענפעלד נפתלי
ויזענפעלד רבקה
ויזענפעלד פריידל
ויזענפעלד חיה
ויזענפעלד יהודה

מנציח:
טאובענפעלד ס. ניו־יורק

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

ויזענפעלד יצחק-יהודה
ויזענפעלד שבע
ויזענפעלד משה
ויזענפעלד בעריש
ויזענפעלד ישראל

יהי זכרם ברוך!

מנציח:
ויזענפעלד דוד, ברוקלין

לזכר הורינו היקרים

רבקה פינגרהוט

מרדכי פינגרהוט

שנספו בימי השואה

מנציחים: צשה פינגרהוט ומשפחתה
חיים פינגרהוט ומשפחתו
ברצלונה־ספרד
מאיר פינגרהוט ומשפחתו

צום אנדענק פון מיינע טייערע עלטערן

קורן חיים יעקב
קורן מאטעל
פון ראָזוואַדאָוו — בראנדוויצע

און מיין שוועסטער
מאהלער רייזעל דבורה
און איהר משפחה

וועלכע זיינען אומגעבראַכט
געוואָרן דורך די נאַצישׂ

מנציחים:
צוקערמאן־קורן ברײנה ובעלה
צוקערמאן אברהם, ניו־יורק

לזכר עולם

פלעדעל דב-בר
פלעדעל-בעק צירעל
ערבעספלד-פלעדעל אסתר
ערבעספעלד באשע
ערבעספעלד ראזא
אפפען אהרן-דב
אפפען-פערלמאן חיה-גיטל
פלעדעל-אפפען איידל-באשע
פלעדעל דבורה
פלעדעל רחל

מנציח:
בעק יוסף ומשפחתו

מצבת־עד להורינו ובני משפחתנו

זילבער שמערל, אבא

זילבער חנה שאשע, אמא

האניגסבערג-זילבער רבקה
עם בעלה וילדיהם

מאנדעלבוים-זילבער מינדעל
עם שני ילדים

זילבער פנחס
עם אשתו ובתם

זילבער יעקב משה

מנציח:
זילבער ניסן, ניו־יורק

מיר וועלן קיינמאל נישט פארגעסן:

מיין ליבען מאן, אונדזערע טייערע עלטערן
און קרובים:

לארבער לעאן, מאן

פייער יהודה, פאטער

פייער רחל, מוטער

לארבער עדמונד, שוואגער

קעסטן בערל, קרוב

פארבליבען אין טרויער:
לארבער־פייער עטקע און אירע קינדער
ניו־יורק

ברודער הערש פייער אין ישראל
און שוועסטער גארטען־פייער הענע
און זייערע משפחות

מיר וועלן אייך נישט פארגעסען

סאשע גאלדמאן

ביילע גאלדמאן־שעק איר מאן **בירך שעק**

מיט פיר קינדער

יצחק־איטשע אראטען זיין פרוי **געניא שעק-אראטען**

און איין קינד

מנציחים:

פרידא גאלדמאן־זילבער ומשפ' גאלדמאן

לזכר יקירנו ואהובינו שנהרגו על קידוש השם

אמנו
גיטל שכטר בת ר' אריה לייב

אחותנו
חיה ויזען ב"ר אשר אנשל שכטר ובעלה **דב ויזען** ב"ר חיים
ושלש בנותיהם: **אסתר נעכע** ושם השלישית לא ידוע

דודתנו
חנה הירשהורן בת ר' אריה לייב
דודנו **פנחס שכטר**, בתו העלמה **פריידקע שכטר**

יהי זכרם וזכר כל המשפחה וזכר של ידידים ומכירים ברוך!

מנציחים:
יצחק ומשה שכטר ומשפחותיהם
ניו-יורק—אמריקה

נזכור לעד את הורינו וקרובינו היקרים

אבא
עדער בנימין

אמא
עדער-בירנבוים רויזה

אח
עדער שרגא-פייבל

עדער רחל

עדער זכריה

עדער פרימט

ובעלה **גדליה**

מנציחים:
ויזן גיטל (לבית עדער)
ובעלה ויזן נתן
גרינשטיין-עדער מרים
ו מ ש פ ח ו ת י ה ם

לזכר עולם לכל משפחתנו היקרה

ויזן חיים-יוסף
ויזן לייבעלע
ויזן שמעון
העלער יואל
העלער שמואל
ויזן לאה'צשה
ויזען נחמן
ויזן ישראל
איצקוביץ' לייזער
איצקוביץ' יוסף
איצקוביץ' טוביה

ויזן בילה-לאה
ויזן פרימט
ויזן דבורה
ויזן-העלער בלומה
ויזן דינה
ויזן ישראל וולף
ויזען ידידיה
ויזן שרה
איצקוביץ' איטע
איצקוביץ' שרה
איצקוביץ' פייגה
שארף חנה

יהי זכרם ברוך!

מנציח:
מאיר ויזען ומשפחתו, ניו-יורק

מזכרת נצח

ברצוננו להציג בזה מצבת זכרון לאהובי נפשנו

לזכרם של:

אמנו היקרה
מרת רבקה הלברטאל
ב"ר מאיר צאנגען זצ"ל

אחינו היקר
ירמיה-פנחס
ואשתו **איידל**

ובניהם היקרים
יצחק, חיים
טובה ודוד

אחינו היקר
יהודה לייב ואשתו **אסתר**
ובנם יחידי **יצחק**

אחותנו היקרה
אסתר-אשטשה

המשפחות המנציחות:
האלבערטאל יחזקאל-שרגא
אנווערס־בעלגיא
האלבערטאל מרדכי־צבי (מאטל)
ניו־יורק—אמעריקא

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע
עלטערן, שוועסטער, אנקעלס, טאנטעס
און זייערע קינדער

פאטער
ראזענבערג גדליה

מוטער
ראזענבערג-לאסט סימע

שוועסטער
ראזענבערג לאה (לאה'טשה)

טאנטע
שמידט-לאסט רחל (רחלה)

לאסט אננא (משה'ס פרוי) מיט די קינדער

אנקעל
לאסט שלמה
לאסט-גראסס אסתר (שלמה'ס פרוי)

מנציחים:
האלצער־ראזענבערג דארא
ובעלה האלצער מאריאן ובנם
לאסט־שפילמן שרה־סלה ומשפחתה
לאסט־קורצווייל פרידה ומשפחתה

צום עוויגען אנדענק פון אונדזערע טייערסטע

פאטער
סענדראוויטש יעקב דוד

אמא
סענדראוויטש רבקה

שוועסטער
פריעד-סענדראוויטש חיה טובה

שוואגער
פריעד יוסף
אנדזיה און **שייקע** זייערע קינדער

ברודער
סענדראוויטש הערש
יעקובי מנחם-מנדל

אין אייביגער טרויער:
ויזען אידא, לבית סענדראָוויטש
מיט מאַן און טאָכטער

מיר וועלן קיינמאל נישט פארגעסן
אונדזערע טייערע:

פייער בערל, אבא

גאלדמאן יעקב, סבא

גאלדמאן שאשע, סבתא

שעק-גאלדמאן ביילה, טאנטע

שעק בירך, אנקעל
מיט זייערע 4 קינדער

אראטין איטשע-יצחק, קוזען

אראטין געניא, קוזינע
און זייער קינד

מנציחים:
פייער שלמה־סטאנלי
מוטער פריידל, שוועסטער מאניע און משפחה

לזכר עולם להורינו היקרים

גרינבוים ישראל אברהם

גרינבוים מינדל

מנציחים, הבנים :
ידידיה
שלמה
ברוך
ואריה גרינבוים

שרה (סוז'ע)

צום אנדענק פון מיין טייערע מוטער
און ליבסטע שוועסטער

לינדזענבוים רישאלע

לינדזענבוים שרה (סוז'ע)

וועלכע זיינען דערשאָסן געוואָרן דורך
די נאַצים אין ראָזוואַדאוואר וועלדל

ס'טרויערן אייביק :
מלכה מאנדל און משפחה

לזכר עולם

אסתר וועסטרייך פרימיט מאהר
רייזל מאהר-וועסטרייך
דוד מאהר עם אשתו וילד

יהי זכרם ברוך

מנציחים:
יעקב וועסטרייך ומשפחתו
משה מאהר ומשפחתו
גלייכער אסטר ומשפחתה
בינשטוק קריינדל ומשפחתה

מצבת נצח להורינו ואחינו היקרים

הירש משה

הירש זלאטע-רייזל (לבית הולנד)

הירש פנחס שמואל

שנספו בכפר פלאבו (ליד רוזוואדוב)
ע"י הנאצים

מתאבלים מרה :
הירש סיני
הירש יוסף־ישעיהו
שבע
יוכבד
וישראל זלמן הירש

לזכר אחינו היקר

פנחס (פיני) בן משה וזלטה הירש **מניסקו**

נשבה בזמן המלחמה ב־1939 בידי הנאצים במרץ 1940 חזר משבי בזמן שכל המשפחה עם יתר יהודי העיר כבר גורשו.
בהיותו לבד המשיך להתקיים במחבוא בתנאים קשים, ובשנת 1942 נטבע בדמי ימיו עם עוד קבוצת יהודים מהעיר, ע"י הפושעים הנאצים

טוב לבו אוהב ואהוב לכולם לא יישכח לעלם מלב אחיותיו
שבע ויוכבד

מאחיו
הירש סיני, ישעיהו, מאיר
וישראל זלמן ומכל מכיריו

אין עוויגען צער
באוויינען מיר און טרויערן נאך

אונדזערע טייערע שוועסטער
און בריידער

יהי זכרם ברוך

מנציחים :
בעני גוסי וואסערשטיין

אין עוויגען טרויער
נאך מיינע טייערע עלטערן און געשוויסטער

אבא
ויזען מרדכי
אמא
ויזען-גארטען לאה
אחות
ויזען רבקה
אחות
ויזען ביילה

מנציח :
ויזען צבי־הערש ומשפחתו

לזכר ההורים היקרים, אחיותי והסבא

אבי
האנפלינג מרדכי
אמי
האנפלינג רייזל
אחותי
האנפלינג חנה
אחותי
האנפלינג זלאטע
והסבא
גאלדרייך יחזקאל

מנציח :
האנפלינג צבי

צום אנדענק פון עלטערן און געשוויסטער

ויזען משה, אבא
ויזען נחמה, אמא
ויזען טובה
יונגוויירט שמעון
ויזען שמואל ושני ילדים **יונגוויירט חנה** יילד
קלאריסענפעלד עטא
קלאריסענפעלד אברהם
קלאריסענפעלד יעקב
קלאריסענפעלד שיינדל

יהי זכרם ברוך

מנציח : אברהם ויזען

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

פלוס ישראל־זאב
בן בנימין־דוד

פלוס חיה־רייזעל
בת יצחק־צבי

מנציחים :
צבי־הערש פלוס ומשפחתו

לזכר ההורים היקרים

שנאלל יצחק

שנאלל־סטעמפעל שרה

והיקרה
מלצר צפורה

מנציח :
חיים סטעמפעל ומשפחתו

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע
עלטערן און געשוויסטער

אבא
הערציג שמואל
אמא
הערציג געלע
בריידער
אברהם־בעריש, אפרים־פישעל, שלמה
שוועסטער
ציביה

מנציחה :
נוסבוים־הערציג פערל, ניו־יורק

צום אנדענק פון מיינע טייערע

גארפונקעל בערל־בערטשע

סבא
גארפונקעל שלמה
דוד
גארפונקעל יצחק
דוד
גארפונקעל ירמיה

מנציח :
גארפונקעל לואי, ניו־יורק

לזכרון נצח

שפרגל זיסל-אלכסנדר, בעל ואבא
שפרגל שמריהו, סבא
שפרגל פרל, סבתא
רייס שלמה, דוד
רייס אידה (לבית שפרגל), דודה

גניבש מנדל, דוד
גניביש פסל (לבית שפרגל), דודה

וילדיהם:
גניביש הערטא
גניביש עריך

זכרם לא ימוש מקרבנו

מנציחים:

חנה שפרגל, רעיה
כהנא רגינה (לבית שפרגל), בת
שפרגל יצחק, בן

קלרה לשנר (לבית שפרגל)
שפרגל ברוך
הילדים והנכדים והמשפחה

חיים-העניריק גאָלדמאן

נפתלי גולדמן ז״ל האט געהאט 5 זיהן פון וועלכע נישט אלע האבן געלערנט פידל שפילען, אבער אלע האבן זיי געשפילט פידעל און אטייל אפילו גוט געשפילט. דער אינגסטער זון חיים, איז יונגערהייט אוועק קיין דויטש־לאנד וווּ ער האט ענטוויקעלט זיין מוזיקאלישען טא־לענט און געווען באווּוסט אין מוזיקן־קרייזען.
בימי היטלער איז חיים גולדמן גלייך מיט אנדערע אסט־יידן פארטריבען געווארן קיין זבאנשין־פוילן. צוזאמען מיט איהם איז אויך פארטריבען געווארן זיין פרוי **מרים** לבית קריגער. זיי זיינען פון זבאנשין באפרייט געווארן און געקומען קיין רוזוואדאוו. דארט האט זיי ביידע געטראפן דערזעלבער גורל, וועלכער האט געטראפן אנדערע אונשולדיקע ווי זיי קרבנות.

לזכר עולם

גולדמן חיים-העניריק

גולדמן-קריגער מרים

גולדמן יחיאל, (א ברודער פון חיים)

גולדמן-שלייען חוה

יהי זכרם ברוך

מנציחים:
צאצאיהם של נפתלי ודבורה גולדמן ז״ל

לזכר הורינו היקרים

כ״ץ חיים מאיר

כ״ץ הינדה

שניספו בימי מלחמת העולם השנייה

מנציחים:

חיה אנהיזיגר־כ״ץ
דוד אנהיזיגר ומשפחתו
כ״ץ פנחס־פיליפ ורעיתו
הערבסטמן־כ״ץ שרה ומשפחתה
ברוקלין, נ. י.

לזכר הורינו,
אחינו ואחיותינו היקרים

אמא
אנהיזיגר חיה גיטל, לבית פלוס

אבא
אנהיזיגר חיים אפרים

אחיות
אנהיזיגר אסתר וטובה

אח
אנהיזיגר משה (מוסע)

שנהרגו בגליציה המזרחית
בידי הנאצים

מנציחים:
אנהיזיגר דוד ומשפחתו
ברוקלין, נ. י.

צום אנדענק פון אונדזערע אומגעקומענע
קרובים און בעקאנטע

גולדברג שלמה
גולדברג מרים
גולדברג חוה
גולדברג השל
ברנר יונה
ברנר מלכה
רוזן יוסף
רוזן שיינדל
רוזן בינה
טיש שמואל
טיש חיה
טיש אפרים
טיש ניסן

מנציחים:
אפרים רייך ומשפחתו, ניו־יורק
יעקב רייך ומשפחתו, ישראל

צום אנדענק פון אונדזערע
טייערע עלטערן און געשוויסטער

אבא
פריסט מאיר

אמא
פריסט שרה

אח
פריסט רפאל

אשתו
פריסט ביילה
וילדיהם

מנציחים:
מאקס פריסט
אברהם פריסט
ישראל פריסט

ואחותם:
רייזל זארניצקי

נר תמיד אונדזערע ליבע און טייערע:

פרלמן שאול
פרלמן יוסף
פרלמן-ברונפלד לאה
פרלמן ברכה
פרלמן ביילה
פרלמן אבא
פוסמן אברהם
פוסמן פריידה
ברגר אשר
ברגר ישראל
ברגר עטה
פרלמן זיסל
פרלמן אסתר
פרלמן יצחק

פאראייביגט דורך:
אליעזר פרלמן, ניו־יורק
ומשפחתו בישראל

צום אייביקען אנדענק פון אונדזערע טייערע עלטערן, געשוויסטער און משפחה:

פלוס צבי-הערש
פלוס ציפה, לבית פלוס
פלוס משה
פלוס פרומה
פלוס בלומה
פלוס שרה
פלוס טובה
צייזעל ברוך
צייזל יעטע, לבית פלוס
צייזעל בעטי
צייזעל טושה

מנציחים:
וינרב חיה (לבית פלוס)
וינרב יחיאל־אלטער
רוזן סימה (לבית פלוס) ובעלה רוזן יהושוע

לזכרון נצח למשפחתנו היקרה:

רייך פנחס
רייך דינה
רייך-וילנר היצה
רייך חיים

מנציח:
רייך־בערל (בעזשע)
ומשפחתו, ניו־יורק

לזכר עולם

איטצינגער אסתר
ובעלה **איטצינגער ישראל**
וילדותיהם
קיילטשע
חייקה
ראזענבליט דינה
ובעלה **ראזענבליט אברהם**
וילדיהם
משה
בעריש
זילבער פנחס
בן שבע ומשה זילבער

מנציחים:
זילבער שמעון ומשפחתו
אנטפרפן וישראל

צום אייביקען אנדענק

מעכה רייס	**הענדל שיפמאן**
הערש רייס	**אברהם שיפמאן**
פסח רייס	**ברוך רייס**
יוסף רייס	**שרה רייס**

פאראייביקט דורך:
מרס. ס. לינדנבוים

צום אנדענק פון מיינע טייערע עלטערן, געשוויסטער, קרובים און פרייַנד:

גלאנץ יוסף	זילבער אסתר
גלאנץ פייגה-סימה	גולדפארב רבקה
גלאנץ חיה-גולדה	גולדפארב בענדעט
גלאנץ צבי-יעקב	גולדפארב טוביה
גלאנץ חנה	גולדפארב שלמה
גלאנץ אסתר	זילבערמאן יעקב
גלאנץ נח	זילבערמאן שמואל-לייב
גלאנץ רעחעל	זילבערמאן לאה
גלאנץ אסתר	זילבערמאן נח
זילבער אברהם	זילבערמאן אליהו
זילבער ברכה	זילבערמאן יהודית
זילבער יוסף	זילבערמאן בתיה

מנציחים:
האחים: שמואל לייב ודוד גלאנץ

לזכר עולם

פעלדמויז פייגה
פעלדמויז שרה-רבקה
פעלדמויז חיה-געלה

מנציח:
זיסל פעלדמאן, ניו-יורק

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע
עלטרן און געשוויסטער:

גאלדמאן יצחק
גאלדמאן רבקה (מיט קינדער)
גאלדמאן דבורה (מיט א קינד)
גאלדמאן שלמה און **גולדה**
מיט זייערע קינדער און נאנצע משפחה

מנציח:
יחיאל גולדמאן, ברוקלין—נ. י.

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע טייערע

פענסטער יעקב לייביש
שפילר קריינדל, בתו
שפילר יעקב, בעלה של קריינדל
וילדיהם
משה, יוסף, חנוך
גרינשפן שלמה, חתן של יעקב ליביש
גרינשפן סימה, בתו של יעקב ליביש
ובניהם של שלמה וסימה
פנחס, אלימלך, יוסף
שטראה שלמה
שטראה פייגה

מנציחים:
בענו גרוסס
ואחותו סטפה
ומשפחותיהם
באנטוורפן-בעלגיע
ובכל מקום שהם

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

אויסאיבל משה-אביגדור

אויסאיבל מרים

אויסאיבל יוסף

אויסאיבל מלכה

קאמער חיה

קאמער מענדעל

יהי זכרם ברוך

מנציחים:
אויסאיבעל בעני ומשפחתו,
ניו־יורק

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע
עלטערן און געשוויסטער

גאלדמאן עובדיה, אבא
גאלדמאן סימה, אמא
גאלדמאן צבי-הערמאן, אח
גאלדמאן-קריגער פרידה, גיסה
גאלדמאן יקותיאל-קרול, אח
לבית **וורצעל חוה,** גיסה
גאלדמאן שכנא-סטעפי, בנם
גאלדמאן מנשה-מקס, אח
גאלדמאן ראצה-רוזה, גיסה
גאלדמאן יחיאל, דוד
גאלדמאן חוה, דודה
גאלדמאן חיים-הייניריך, דוד
גאלדמאן מרים, דודה

מנציחים:
גולדמאן זיגמונט ואשתו לילי
יעבץ חיה־אסתר ומשפחתה
גולדמאן משולם ומשפחתו
ומשפחת גולדמאן ושלייען

צום אייביקען אנדענק

קעניגסבערג משה-זישה
קעניגסבערג ביילה
קעניגסבערג שאול
קעניגסבערג אפרים-איטשה
זיין ווייב
קעניגסבערג שבע
זייער זוהן
קעניגסבערג משה
קעניגסבערג חיים
זיין ווייב
קעניגסבערג אסתר
זייער טאכטער
קעניגסבערג לאה
קעניגסבערג אליעזר

מנציחה:
רחל לעדערריך, ברוקלין, נ. י.

לזכרון עולם

בצלאל ב״ר יוסף
וזוג׳ **יענטע** בת ר׳ מאיר **ומשפחותיהם**
אסתר, צבי-הערש ואהרן
האמערספעלד
אהרן שעכטער ורעיתו ומשפחותיהם
ר׳ יעקב בירנבוים
וזוג׳ **לאה** לבית ליכטענשטיין
פרימעט, רחל, דוד
וברוך בירנבוים ומשפ.
חיים-אליעזר רוזן
וזוג׳ **סימה** ב״ר שאול
דוד
פייגה
ועובדיה הערציג
בני ר׳ שאול דב הערציג

יהי זכרם ברוך

מנציח:
משה שעכטער מפלאווא (ע״י רוזוואדוב)

לזכר עולם

אמנו
רבקה-ריבעלע אנהיזיגער-פינגערהוט

אבינו
סאנע-נתנאל אנהיזיגער

דודנו
מרדכי גארטען

ודודתנו
איטע גארטען-אנהיזיגער
אשר נספו במלחמת עולם השנייה
בארצות נכר

זוכרים אתכם לעד:
חייטשה ולייבש צעהנגעבוט
מוטיו ובינה פעדערבוש
מינדעל ויצחק ברית
תרצה וירוחם ברינסקי
העשיו וציזשע פעדערבוש
גיטשו ויהודה סירקיס

מיר וועלן קיינמאל נישט
פארגעסען אונדזערע טייערע

גארטען אברהם

גארטען מרדכי

גארטען אריה לייב

גארטען יצחק

גארטען לאה

מנציחים:
הארבער אלעק — מאזעס
הארבער אריה־ליב
פעראייניגינג, דרום־אפריקע
האטעל צענטראל

אין אייביקען אנדענק פון אונדזערע
טייערע עלטערן און ברידער:

אבא
גארטען יצחק

אמא
גארטען מלכה

את
גארטען אליעזר

את
גארטען הערש

פאראייביקען אין צער:
פרידא קעסלער לבית גארטען
אברהם קעסלער

לזכרון עולם

מוטער
כהן שאשע

ברודער
כהן שלמה

שוועסטער
סאמבול ראצע

שוועסטער
קארנבלום רבקה

אין עוויגער טרויער פארבליבענע:
וואגנער העלען־חייה
וואגנער האררי, ניו־יורק

צבי־הירש (פפיש) רייך

בנם של צפורה ואבא רייך

נפל בידי הרוצחים בצרפת 1942

מנציחים:

אחותו

טובה משפחתה, בלגיה

האחים

יוסף רייך ומשפחתו, צרפת

דב רייך משפחתו, בריסל

אליעזר רייך ומשפ', מרחביה

מצבת נצח לזכר אחותנו ואחינו היקרים

אברהם בן שמואל ואסתר **גולדמן**

קרבן מחנה ברגן בלזן

רבקה־רגינה בת שמואל ואסתר **גולדמן**

קרבן מחנה טרזינה־צ'כוסלובקיה

לעולם לא נשכח את יקירינו!

מנציחים:

יעקב, שרה־סאלי, פעפא,

פרידה, רוז'ה, אסתר

בלה קאס ז"ל (בת ליב ואטה קאס)

ליב קאס, חרשתן עשיר ברוזוואדוב, מכובד על־ידי יהודי רוזוואדוב ומוכר הוא ואשתו כמכניסי אורחים מובהקים, מבורך — לא רק בנכסים אלא גם בילדים טובים ובני תרבות.

בזמן הגירוש של יהדות רוזוואדוב ע"י הנאצים, גורש גם ליב קאס עם אשתו ובנותיהם: בלה, רוז'א והלה. ליב קאס פנה עם משפחתו ללבוב שבגליציה.

ביום בהיר אחד, הופיעו ברחובות העיר לבוב מודעות, כי כל אלה שנאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם, יוכלו לחזור למקומותיהם. מספר יהודים בודדים החליטו לנסוע לרוזוואדוב ולבדוק — אם יש אפשרות לחיות תחת מכבש הנאצים. בין הסנוניות האלו היתה גם בלה, בתם של ליב ואטה קאס, שהסכימו לנסיעה הנ"ל. אחרי טלטולים במשך המלחמה הצליחו ליב קאס, עם אשתו ובנותיהם (אחרי המלחמה) לעלות ארצה.

לצערם הגדול של ההורים קבלו ידיעה, שבלה נרצחה ברוזוואדוב. אותו הגורל השיג את בניו ומשפחותיהם. שנשארו בפולין. זמן קצר — אחרי קבלת הידיעות הללו נפטרו ליב ואטה קאס בתל־אביב.

את אלה מבכים בנות קאס ומשפחותיהם

קאס נחמן, אשתו **סימה**

ובתם **רחל־רוז'ה**

קאס אייזיג, אשתו **אידה**

בתם **צשה** ובנם **שמעון**

קאס חנוך, בן לייב ואטה

קאס רוז'ה, בת לייב ואטה

יהי זכרם ברוך

מנציחים: לאה קאס־רוקח ובעלה זיסל
הלה קאס־פאליק ובעלה בצלאל
צילה גולדברג, בת ישראל וייסברג ז"ל
בעלה א. גציל גולדברג
ומשפחותיהם

רשימת יוצאי רוזוואדוב

אברהם יוסף, קרית־אונו
אברהם נורית, גבעת רמב"ם, גנסין 7
אברהם שלמה, קרית־אונו, הנשיא 37
אברך הנדל, בני־ברק, בעל שם טוב 7
אבנון יצחק, תל־אביב, גליצנשטיין 5
אברמוביץ פרידה, תל־אביב, ר' 348 מס' 118
אדערברג שרה, תל־אביב, הכובשים 7006/70
אוסטרובר רבקה, קבוץ המעפיל
אוסט פרומה, נהריה, שכון ממשלתי 122/4
אוסט אברהם, נהריה, מחנה עבודה 433
אוסט הרמן, בית־שמש, ת. ד. 46
אוסט יעקב, נהריה שכ' דפין 413
אוסט הרש, בית שמש, ת. ד. 46
אוסאיבל דוד, קרית־בורוכוב, מנחם 14
אורבך מרדכי, לוד, ל"ח 3
איזק מנחם, רמתיים, בנק הלוואה וחסכון
אממר אלתר חיים, בני־ברק, בעל שם טוב 7
איימר מרדכי, רמת־גן, ארנון 7
איימר חוה, חדרה, שכון נוה עובד
אי מער אליעזר, תל־אביב, אידלסון 5
איזנברג רבקה, שיך מוניס, א' 23
אלבוים פפה, תל־אביב, ראשונים 2
אלנבוגן, חיפה, חביבה 10/5
אלנבוגן רחל, חיפה, הגנים 28
אברמוביץ, תל־אביב, יוסף הנשיא 3
אלשטין שלמה, תל־אביב, גולדברג 6
אנהיזיגר לייזר, חיפה, שניאור זלמן 22
אנהיזיגר זיסל, כפר־אתא, עמידר 15
אנהיזיגר פרומה, תל־אביב, פרץ חיות
אנהיזיגר חיים, כפר־אונו, קפלן 63
אנהיזיגר משה, רמת־גן, אורי ניסן 5
אנהיזיגר עוזר, בני־ברק, שת"ל 17
אראטן חיים, שייך מוניס, 8, מס' 58
אראטען זלמן, שייך־מוניס א', מס' 23
ארונביץ רות, תל־אביב, יוסף הנשיא 3
ארז דינה, ירושלים, עמוס 9
אשר משה, רמת־גן, המתמיד 5
אשר אהרן, רמת־גן, הצבי 23
איזק מנחם, הוד השרון — רמתיים, רח' י. ב. גמלא

בארי מינה, תל־אביב, בודנהיימר 37
בברינג גולדה, נתניה, אבא הלל 12
בוך פנחס, רמת־גן, הרצל 75
בוך ברוך, בני־ברק, קפלן 6
בוך יוכבד, פתח־תקוה, רוששילד 7
בורשטין עטה, בני־ברק, השת"ל, 17
בזוזה גיטל, בת־ים, עמידר, 223/1
ביטנר, פתח־תקוה, פרנקפורטר 13
בירנבוים רבקה, בני־ברק, שכון ויזניץ
בירנבוים אביגדור, בני־ברק, צירלזון 28
בלזבלג פנחס, רמת־גן, שד' נחמה
בלזבלג שמחה, עין־המפרץ, קבוץ
בלזבלד משה, גבעתיים, בורוכוב 21
בלסנבוים גיטל, תל־אביב, יצחק שדה 92
ברגשטין טוביה, נען, קבוץ
ברגשטין פב"אן, תל־אביב, יוחנן הופסי 6
ברגשטין נטע, רמת־גן, נהרות נהר 11
ברגשטין ישעיהו, חולון, שדרות קוגל 3
ברגשטין מרדכי, חולון, טוהן 14
ברנדמן שמואל, מעלה חמישה, קבוץ
ברנר אפרים, גבעת נשר ליד חיפה
ברנד טילה, יאזור
ברנד לייב, תל־אביב, עין חרוד
ברנד שמחה, חדרה, בית אליעזר עצמאות 40
ברנדמן יוסף, ירושלים, הפלמ"ח 49
ברונפלד דינה רמת־גן, הרא"ה 70
ברוד רחל, רמת־יצחק, השר משה 39
ברנסקי תרצה, תל־אביב, בוגרשוב 77
ברל־נר מניה, בני־ברק, עקיבא 113
ברית מינדל, חדרה, זבוטינסקי

גוז בילה, גבעת רמב"ם, הצנחנים 17
גולדמן רוזה, בת־ים, שד' עצמאות 52
גולדמן יעקב, תל־אביב, ת. ד. 3229
גולדקורן מלכה, תל־אביב־יפו, ירושלים 79
גוטהלף שלום, חיפה, עיראק 26
גולדברג שלמה, חיפה, ארלוזורוב 12
גולדמן פפה, בת־ים שד' עצמאות 52
גולד שמואל, תל־גנים, אילין 5
גילבר דבורה, רמת־גן, גבעה 62
גינזבורג לאה, רחובות, הזית 3
גלבוע שמואל, תל־אביב, דיזנגוף 226
גלבוע אברהם, כפר־ויתקין
גלבקס אסתר, עין המפרץ, קבוץ
גלבקס יוטה, כפר אברהם, יהודיה
גרינבוים לייביש, רמת־גן, האם 41

גרינבוים שמחה, רמת־גן, הרצל 14
גרינבוים אריה, פתח־תקוה, פיק"א 75
גרינבוים חנה, נס־ציונה, בית הסוכנות
גרינבוים שלמה, נס־ציונה
גרינבוים משה, חולון, דוב הוז 27
גרינבוים צבי, חיפה, שכון עממי 24
גרינברג פפה, נהריה, הרצל 87
גרפונקל זיסל, רמת־גן, דרורי 5
גרפונקל שרה, חיפה, יצחק שדה 5
גרפונקל שמחה, רמת־גן, תרעד 10
גרטני צב', חיפה, שכון עממי 24
גרטן מאיר, בת־ים, עמידר 256/2
גרטן חוה, חיפה, יפו 149
גרטן יהושע, עכו, שכון שלוש 2
גרטן משה, כרכור
גרטן שניאור, כרכור
גרינצויג ראובן, בני־ברק, עקיבא 75
גרין דבורה, רמת־גן, בועז 18
גריזמן אריה, הרצליה, סוקולוב
גריזמן יעקב, הרצליה, גורדון 16/2
גריזמן אריה, רמת־גן, תל־יהודה גרנדוס 15
גרינבלט חיה, ירושלים, אבו־טור 18/54
גרמן אליעזר, רעננה, עצמן 11
גרסון שלמה, חולון, שנקר 10

דובלמן הדסה, בני־ברק, אברהם 29
דומב יצחק
הרב דומב צבי, הוד השרון
דיאמנד אסת, בני־ברק, שכון ד' 15
דיאמנד צבי, חיפה, עיראק 4
דמן יצחק, בני־ברק, שכון חרדים
דרילינג יצחק, בני־ברק, יעבץ 7

האוזר יעקב, תל־אביב, הקונגרס 9
האוזר דב, בת־ים, ירושלים 53
האוזר דב, בת־ים, עמידר ויצמן 86/4
האר אברהם, תל־אביב, כפר־שלם 1
הבלר ישראל, חולון, ההסתדרות 55
הופרט מאיר, אשקלון, שכ' עממי א/52
הופרט משה, תל־אביב, הקליר 13
הופרט מאיר, אשקלון, שכון עממי 52
הופרט אלימלך, נתניה, עמידר גן ברכה 8
הויזר מרדכי, לוד, ל"ג 14
הויזר שבע, בת־ים, עמידר 86
הוֹיזר פעסל, חיפה, מדרגות 26
הובנשטוק פרידה, חיפה, עין הים, התורן 16/6
הורוביץ צבי, צפת, ת. ד. 111
הירשהורן משה, כפר־סבא, עובד בן ציון 13
הימן נחמה, רמת־גן, שכונת הלל
הירש יוסף, בת־ים, טרומפלדור 9

הירש יעקב, קרית־אונו, הרצל 33
הלפרן טובה, ראשון־לציון, עזרה ובצרון שכון 134
הלפרן בינה, חולון, רסקו ב'
הס אברהם, חולון, פיירברג 9
הר יצחק, ירושלים, דרום תלפיות 8
הר יצחק, ירושלים, תלפיות שכון עממי 8
הר אליהו, תל־אביב, לוחמי גליפוץ 56
הרצפלד שרה, קרית־אונו
הרטמן פרידה, הרצליה, רוגוזין 22/4

ווגשל צב', בני ברק, זכרון מאיר
וגשל שלמה, בני־ברק, זכרון מאיר
וגנר משה, אליעזר נשר, הגפן 4
וגנר דבורה, תל־אביב, עצמון 11
וויזן זיגמונט, שכון צבורי 4, עכו
וויזן שלמה, גבעתים, כצנלסון 12
וויזן חנוך, נתניה, גבע 33
וויזן יוסף, בני ברק, אהרונסון 5
וויזן רחל (מקישעס), חיפה, הגבורים 30
וויזן יעקב, בית־דגון, שכון ד' 14
וויזן אברהם, בני־ברק, ירושלים 23
וולקן יהודית, תל־אביב, פרץ חיות 5
וילקנפלד פנחס, בת־ים, רמת יוסף
וילקנפלד מכס, תל־אביב, מזור 12
וינשטוק אריה, רמת־גן, הרצל 16
וינשטוק יוסף, חיפה, יצחק שדה 25
וינשטוק אליעזר, בני־ברק, רבי טרפון 18
וינשטוק לייזער, תל־אביב, לווינסקי 71
וינשטוק זאב, נתניה, סטרומה 15
וינשטוק חיה רבקה, נתניה, סטרומה 15
וינשטוק אברהם, חולון, מודיעין 10
וילקומירסקי צילה, רמת־גן, החשמונאים 30
ויכטר חיה, רמת־גן, פרדס אברלה 10
וינמן שרה, בני־ברק, חנה סנש 1
וינמן יעקב, כרכור
ויסמן שמואל, חולון, רופין 9
ויסמן משה, לוד, רח' ה' 127
ויסברוד חיפה, מושב קדימה
וינר שמחה, תל־אביב, סלמה ד' ס"ג 6
וינריב, תל־אביב, הירשנברג 3
ולד חיים, יהודיה, 15/9
ולד שושנה, יהודיה, ביאליק 22
וכטל חנה, תל־אביב, קק"ל 88
וכהולדר מלכה, חיפה, הקישון 7
וכהולדר גניה, תל־אביב, מלצט 24
וכהולדר צבי, נס־ציונה
וכהולדר צבי, רמת־גן, חרות 4
ונג דוד, רמת־גן, שדרות הקונגרס 25
וסטריך יעקב, ירושלים (בקעה), רח' יהודה 13
וסטריך ירמיה, ירושלים, רח' יהודה 13

וקס אהרן, ראשון לציון, שכון ברנשטין
וקס אריה, תל־אביב, מנדלי מו״ס 13
ורמוט סימה, תל־אביב, דרך השלום 89

זבולוני יפה, כפר־חסידים
זיבצהנר שרה, קרית ים ל׳ 3
זידמן זאב, בת־ים, הרב קוק 22
זילבר אליעזר, תל־אביב, נוה צה״ל 13
זילבר נחמן, תל־אביב, ירמיהו 20
זילבר אהרן, חולון, מקוה ישראל 4
זילבר זיסל, תל־אביב, לה גארדיה 43/18
זילבר יוסף, רמת־גן, שכון עמידר
זילבר אליעזר, חדרה, הרצל 19
זייפר גולדה, תל־אביב, לה גארדיה 69/3
זילברברג שאול, בני־ברק, זכרון מאיר
זלץ מרים, עכו, טרומפלדור 27
זמלר משה, חיים, גבעת־שמואל, חנות דגים
זרמי שטרום משה, כרכור
זרניק יעקב, חיפה, עצמון 20

חסיד אליעזר, נשר

טביזל פלה, רמת־יצחק, ירושלים 66/6
טובליכט אהרן, פרדס חנה
טובליכט יצחק, חדרה, גבעת אולגה
טודרוס שלמה, בני־ברק, מנחם 6
טוי־ינסקי לושה, קרית־מוצקין, שכ׳ מומחים
טוכטרמן יוסף, תל־אביב, פרישמן 58
טץ יהודית, נהריה, הגעתון 41
טש מרים, עין־עירון, ד. כרכור

יואלי פרומה, ירושלים, רב צעיר 13
יוכנוביץ פרומה, עין־עירון, ד. כרכור

כהנר רגינה, גבעתיים, קרן קימת 34
כנר־טמיר בן עמי, בית לחם, הגלילית
כץ משה, חיפה, קרית אליעזר 41/2
כץ אנשל, ירושלים, עמוס 2
כץ צבי, חיפה, עין המפרץ קבוץ
כץ אברהם ד״ר, ראשון לציון, מנשה 23
כץ משה, רמת יצחק, ירושלים 49
כץ צבי, חיפה, מוריה
כץ ניסן, רמת־גן, חבר (שכון בורוכוב) 5
כץ מלה, ראשון־לציון, מושב זקנים מלבן
כץ פרידה, רמת־יצחק, הרואה 194
כץ לאה, ראשון־לציון, רש״י 23

לב נפתלי, בני ברק, יעל 8
לב חיה, בני־ברק, בארי 11
לב ישראל, רמת־גן, יהושפט 173
לב בונים, פתח־תקוה, שכ׳ גת רימון 14/8
אלעזר רוזן, כפר־אתא
לווין אליעזר, תל־אביב, בית אור 10
לווין אנדה, תל־אביב, מודיליאני 2
לווין צפורה, רמת־חן, בני הנביאים 498
לומפ אברהם, רמת־גן, המתמיד
לומפ שרגא, תל־אביב, בוגרשוב 30
לופגרבן נחמן, לוד, ס״א 15
לופגרבן אשר, עין המפרץ קבוץ
לוסטיג רבקה, רמת־גן, המתמיד 32
לוינסון צפורה, תל־אביב, רמת הטייסים 23
לייבלר צבי, חולון, סוקולוב 35
ליבר יחזקאל, תל־אביב
ליבוביץ יחיאל, נתניה, ארונוביץ 13
ליפשיץ נפתלי, תל־אביב, בר־גיורא 21
ליפשיץ יעל, רמת־גן, איתמר 8
ליפשיץ חנה, עכו, עובדה (שכון ממשלתי) 4
ליבוביץ מאיר, חדרה, נוה עובד 85
ליבוביץ משה, חדרה, גבעת אולגה 130/4
לינדר פרידה, נשר
לינדוסר שרה, פתח־תקוה, ברודר 7
ליכטנשטין אלקה, רמת־גן, בועז 4
ליכט אפרים, בני־ברק, שכון מזרחי 6
לנגר יהודה, תל־אביב, ברנשטין כהן 6
לנגר צביה, גבעתיים, שדה בוקר 2
לנגר שמחה, הרצליה
לנג גניה, נוה־נאמן ב׳ 167
לנדוי סנדר, ירושלים, שכון עממי ב׳
לסט־רוגוזונסקי, פרידה וצפורה, הרצליה, צריפים 72
לסט משה, כרכור
לרר לאה, תל־אביב, בצלאל 25
לרנר שושנה, ירושלים, קרית יובל שכון ותיקים 81
לשנר קלרה, גבעתיים, הכנסת 32

מוהר יחיאל, ירושלים, אלחריזי 7
מוהר יחיאל, תל־אביב, שלמה המלך 79
מונהיט ברוך, תל־אביב, בצרון שכ׳ הסתדרות
מילר יפה, סביון, השקמה 36
מלבר פלה, רמת־גן, ביאליק 20
מליניק, תל־אביב, דרך הטייסים 6
מנדל מלכה, גבעתיים, התע״ש 45
מרגלית רבקה, חיפה, פאר 49
מרגלית מלכה, רמת־גן, שד׳ הילד 12

נבנצהל דובקה, תל־אביב, קרל נטר 7
נוימן רוחה, נתניה, גן ברכה
נוסבוים שמואל, בני־ברק, שפירא 14
נסבוים יוסף, תל־אביב, סוקולוב 85
נכטיגל שרה, קרית־אונו, רמז 36

סופרין נתן, לוד, ל״י 7
סופר חיים, כרכור
סופר מאיר, נס־ציונה
סטמפל שפרה, כפר־יונה
סטוצקי ביילה, בני־ברק, חברון 28
סירקיס גיטל, חדרה, שכון ותיקי הסתדרות
סנדץ לאה, רמת־גן, המעין 6
סנס יוכבד, בני־ברק, בארי 6
סופר חיים, גבעת רמב״ם, אנצי סירני 26
ספיר בריש, גבעת רמב״ם, המגדל 2

עמיר לאה, חיפה, נוה שאנן, גורדון 22
ענדע עטל, עכו, הים 12
ענטע יעקב, הרצליה, מעברת שובקו
ענטע פייגה, נתניה, גן ברכה עמידר 29

פאסט סוניה, תל־אביב, אחד העם 75
פדרבוש, תל־אביב, נוה צה״ל 2/2
פדרבוש מרדכי, רמת־יצחק, הרכסים 34
פדרבוש בינה, רמת־יצחק, הרכסים 34
פדרבוש צבי, רמת־יצחק, נגבה 28
פוקס פרומה, תל־אביב, 273/44
פוזנר, בת־ים, ירושלים 53
פינקלשטין לובה, רמלה, ר׳ ק׳
פייט מנדל, בת־ים, ירושלים 103
פייט יצחק, חולון, תל־גיבורים 8
פייט אלטע, חולון, תל־גיבורים 8
פייט יצחק, פתח־תקוה, הרצל 4
פייער הירש, נהריה, שכון ממשלתי 520
פינגרהוט מאיר, חיפה, אדם הכהן 9
פינגרהוט צשה, תל־אביב, בוגרשוב 77
פלזן בתיה, אילת השחר, קבוץ
פלזן יהושע, חדרה, ברנדס
פלזן אוסקר, פתח־תקוה, פרישמן 34
פלוס גילה, חיפה, מול מחצבה 201
פלוס שרה, קרית חיים 23
פלוס יצחק, תל־אביב, אבן גבירול 102
פלוס רחל, ירושלים, הזית 6
פלוס שמעון, חולון, שכ׳ רסקו 1—36
פליקצו צבי, בית־יצחק
פלדמן שרה, תל־אביב, שד׳ נורדוי 72
פליקצוג גולדה, תל־עמל, קבוץ
פליק הלה, תל־אביב, הוברמן 4
פלויטן אלימלך, תל־אביב, מזרחי ב׳ פנת סלמה
פנסטר אברהם, ירושלים, שטראוס 13
פס נפתלי, רמת־גן, כנפי נשרים 34
פס יוסף, תל־אביב, דרך השלום 101
פס יצחק, ירושלים, שמואל הנביא 42
פס צבי, קרית אונו, הרצל 25
פרוסט חנינא, קרית־חיים 6/61

פרוסט שמואל, תל־אביב, סלמה ר׳ כ׳ 6
פרוינד רות, ירושלים, בן יהודה
פרנק אידא, נתניה, מערת זאב
פרלמוטר שרה, חדרה, נוה עובד
פרנקל מלכה, תל־עמל, קבוץ
פריריך שרה, חולון, שנקר 15/6
פרידמן ישראל, בת־ים

צדוק מניה, כרכור
צווייג אל־יעזר, נהריה, שכון עמידר 38
צויבל דוד, תל־אביב, אלוף ישחק שדה 205
צענגיבוט לייב, חדרה, שכון מזרחי נוה חיים
צענגיבוט חיה, חדרה, שכון מזרחי נוה חיים

קוולובסקי צפורה, חיפה, קיסריה 19
קוטצר אברהם, כפר־סבא, שכון עובד ציוני 13
קוטשער רומן, חולון, שיכון ז׳סי כהן 7/8
קופפרברג, תל־אביב, סוקולוב 58
קוללר בלומה, רמת־גן, כלניות
קורן מלכה, תל־אביב ויתקין 15
קורן יעקב, בת־ים, הרצל 74
קורן סלה, תל־אביב, דיזנגוף 183
קורן שמעון, תל־אביב, דיזנגוף 183
קורצווייל זאב, חבת־ציון, ע״י חדרה
קורצוויל שרגא, בני־ברק, שכון מזרחי ה׳
קיזלשטין יהושע, תל־אביב, שיינקין 47
קלוזנר אמליה, מושב בית־מאיר ליד ירושלים
קלויזנר זאב, בת־ים, שד׳ עצמאות 46
קלויזנר חנוך, לוד, ר׳ ל׳ 33
קליינברגר שרה, תל־אביב, פרץ חיות 5
קליין רחל, בני־ברק, ר׳ עקיבא 72
קליינמן נתן, גבעתיים, התע״ש 15
קלינג רחל, תל־אביב סלמה ב׳
קלינברד בנימין, בני־ברק, תל־גבורים
קלייגקופף חיה, רמת־גן, נוה־יהושע 4
קלבנסקי רחל, רמת־גן, תלפיות 15
קלפר יוכבד, גבעת־רמב״ם, ישראל טיבר 52
קנופף, קרית ביאליק, סמטת גלבוע 6
קניגסברג ישעיהו, קבוץ נען
קסלר משה, חולון, סוקולוב 91
קסטנבוים מאיר, תל־אביב, אבן גבירול 132
קרוליק פיניע, ירושלים, עקיבא 16
קרנה עטרה, תל־אביב, בן־סרוק 16

רבינזביץ טובה, נחלת גנים, רש״י 9
רוזנבליט נוח, חיפה, עבאס, 91
רוזנבלט ישראל, גבעתיים גנסין 16
רוזנבלט פנינה, כפר־חיים
רוזנמן נשקה, ראשון־לציון, שכ׳ ותיקים
רוזן משה, חיפה, קרית אליעזר 79/2

רוזן אהרן, נס־ציונה, נורדוי
רוזן אליעזר, כפר־אתא, עצמאות 30
רוזן לייב, לוד, שכון נוה־עובד 63
רוזנוסר ביילע, עפולה, השחר 20
רוזין צבי, רמת־גן, חרות 4
רוטמן משה, חיפה, עורך 18
רוטנברג לאה, רמת־גן, אורי ניסן 5
רוטנברג אפרים, בני־ברק, שכון ו׳
רוטשטין אריה, הרצליה, שכון ותיקים
רוקר שלמה, חדרה, גבעת־אולגה 35/4
רוקר יחיאל, חיפה, בר־גיורא 9
ריך לעמל, ראשון־לציון, נורדוי 90
רייך אהרן, נען, קבוץ
רייך יוכבד, פתח־תקוה, הרצל 4
רייך משה, ירושלים, הפלמ״ח 18
רייך בר, רמת־יצחק, נגבה 60
רייך עדה, חיפה, השילוח 17
רייך אליעזר, מרחביה, קבוץ
רייך יעקב, מרחביה, קבוץ
רייך חנה, מרחביה, קבוץ
ריכר דוד, תל־אביב, נוה צה״ל, בל. 2
רייכר דוב, תל־אביב, לה גארדיה ב׳ 66
רייס ברל, חולון, דגניה 5
רייס יצחק, יד־מרדכי, קבוץ
רייס נפתלי, גבעתים, כצנלסון 100
רייס יהודה, תל־אביב, הגדוד העברי 62
רייס בנימין, רעננה, רמת־עמידר 50
רייס שמואל, רמת־יצחק, עמידר א/119
רייס צבי, ע״י המפרץ, קבוץ
רייזנר מרדכי, חיפה, צה״ל 21
רייכנטל גיטל, ירושלים, צ׳רניחובסקי 48
רייפר ישעיהו, כרכור

שה שלמה, בני־ברק, עקיבא 48
שטינפלד חנינא, תל־אביב, עליה 25
שוורץ משה, תל־אביב, בת־ציון 3
שטורך שמואל, תל־אביב, לווינסקי 75
שטורך משה, תל־אביב, ברנדיס 67
שטיגליץ יוסף, בני־ברק, בית טישלר

שיף אליעזר, גבעתיים, המעגל 3
שיינמן פרל, נתניה, בנימין 75
ש־פמן יעקב וולף, תל־אביב, עין גב 7
שילר משה, תל־אביב, בן יהודה 240
שליסל גילה, חיפה
שליסל לאה, תל־אביב, אפלטון 17
שלר, פתח־תקוה, שכ׳ הפמ״ז
שכטר ישראל, תל־אביב, עליה 25
שכטר משה, תל־אביב, בן שפרוט 5
שמיד ישראל, גבעת־שמואל, ויצמן
שמיד ניסן, גבעת־שמואל, בית 40/4
שמיד ישראל, פג׳ה — עמידר ב׳ 93/5
שמעוני שלמה, כרכור
שנייבוים אברהם, קרית־חיים, ר׳ כ״ז 61
שנייבוים פרידה, קרית־חיים, ר׳ כ״ז 42
שנל דוד, תל־אביב, דיזנגוף 191
שנל מרדכי, גבעתיים, כצנלסון 115
שפרינגר ישראל, בני־ברק, שכ׳ ו׳ 23
שפרינגר אברהם, קרית־חיים, ר׳ טו׳ 9
שפרינגר יהודה, לוד, רח׳ ,,ה״ 100
שפרגל הירש, גב־ים 30/3
שפרגל יחיאל, חיפה, אחוזה 9
שפרגל דוב, חיפה, הרצליה 32
שפרגל הרש, קרית־ים, ג׳ חשמונאים 3/3
שפרגל יצחק, בת־ים, קלוזנר 11
שפירא איטע, בני־ברק, טבריה — מודיעין 63/65
שפירא רחל, תל־אביב, אחד העם 32
שפירא יעקב, תל־אביב, סלמה ב׳ בל׳ 23/28
שפירא פסח, גבעתים, רח׳ כצנלסון 37
שרייבר מוניק, חיפה, בית־לחם, 49
שרייבר יצחק, רמת־יצחק, הגנה 40
שפרבר מלכה, כפר־סבא, שכ׳ הפוהמ״ז 13
שפר לאה, תל־אביב, סלמה ב׳ 31
שר יוסף, תל־אביב, אלוף דוד 207
שר ברוך, תל־אביב, רמת החייל, הגליל 104
שר יצחק, תל־אביב, שיבת ציון 26
שר (מאהלר) משה, תל־אביב, נוה צה״ל, רח׳ בן חיל 12
שתיל יהודה, בני־ברק, ביריה 9
שתיל לאה, כרכור

BELGIUM בלגיה

FRIEDMAN LEA, Van Leer Str. 1, Anvers
HALBERTAL CHASKEL, 61 Belgeley Ave., Anvers
HOLLANDER-SCHREIBER HELA, 43 Rue Quellin, Anvers

CANADA קאנדה

HOLZER-ROSENBERG DORA, 4156 Cunard St., Montreal 9. Que.

AUSTRALIA אוסטרליה

KURTYCZ-ELLENBOGEN S. (KLARA), 37 Warners Ave. Sydney-Bondi

ENGLAND אנגליה

HAGER LEA, 24 Elmcroft Crescent London, N.W. 11
HERSHMAN JAN, 5 Basing Hill, London, N.W. 11
HOFFERT HERSH, 28 Shinhell Lane, London, N.W. 4
NEUMAN A., 10 Hill Cresccent, London 20
ROCKER B., 9 Bolders Manor Drive, London, N.W. 11

BRASIL בראזיל

NUESSENBAUM WALDEMAR, Rue de Cuececola 123, Rio de Janeiro

U. S. A. ארצות־הברית

ANHIESIGER DAVID, 146 E 52 St., Brooklyn 3, N.Y.
AUSSUBEL BENNY, 1180–46 St., Brooklyn 10, N.Y.
AUSSUBEL FAMILY, 2502 Ave. 1 Brooklyn 10, N.Y.
BENTON F., 3457–82 St., Jackson Heights, N.Y.
BIRNBAUM DAVID, 1124–th St., Brooklyn 4, N.Y.
BIRNBAUM SARA, 82–09 Bell Blvd., Hollis-Hills, N.Y.
BIRNBAUM PHILIP, 55 Nagle Ave., New York E.
FELDMAN ZYSSL, 445 Neptun Ave, Brooklyn, N.Y.
FINGERHUT O., 200 W. 86 St., N.Y.
FLUSS HERSCH, 177 Nagle Ave., New York 10034
FROST H., 1112–47th St., Brooklyn, N.Y.
FROST SAMUEL, 667–177 St. W. New York 10033
GELBWACHS HYMAN, 217 Haven Ave., New York 10033
GARTEN HERSCH, 1379 E. 10 St., Brooklyn, N.Y.
GARFUNKEL LOUIS, 180 E. 3 Rd. St., Brooklyn, N.Y.
GELBWACHS HYMAN, 21 Haven Ave., New York 10033
GLANZ SHMUEL-LEIB, 3111 Brighton 2 St. Brooklyn 35, N.Y.
GLEICHER A., 800 Woo St., Los Angeles 35, Calif.
GOLDMAN CHIEL, 5000–15th Ave., Brooklyn 19, N.Y.
GRUENBAUM H., 15 Oxford St., Brooklyn 35, N.Y.
GRUENBAUM LAURA and DYDIA, 26 Buchanan St. Beacon, New York
HAGER LEA, 24 Elmcroft Crescent, New York 11, N.Y.
HACKEL HARRY, 127 East, Ninth St., Los Angeles 15, Calif.
HANFLING CWI, 181 E 93 St. Brooklyn 12, N.Y.
KESSLER ABRAHAM, 1726 Union St., Brooklyn 13, N.Y.
LEDERREICH RACHEL, 909–47 St., Brooklyn 19, N.Y.
LORBER-FEUER ETKA, 852 Westminister Ave., Hillside, New Jersey
MOHR MORRISS, 18715 Ohio, Detroit 21, Mich.
NEUMAN RUBIN, 1315–48 St., Brooklyn 19, N.Y.
NOVER JOSEF, DR., 5706 15th Brooklyn 19, N.Y.
NUSSBAUM-HERZIG PEARL, 67–11 Yellowstone Bld. Forrest Hills, N.Y.
NOVER JOSEF DR., 5706–15 Ave., Brooklyn 19, N.Y.
PERLMAN MAYER, 34 Hillside Ave., New York 40
PERLMAN LASAR, 736 Mamor Court, Brooklyn 35, N.Y.
REICH SYMCHE, 240 Andobow Ave., New York 33
ROSENGARTEN-KUPFERBERG ETL, 750 Driges Ave. Brooklyn, N.Y.
SCHACHTER ISAAC, 140 Mitchel Ave. Long Beach, N.Y.
SILVER M., 790 Concourse Village, W. Bronx 10051, N Y.
SCHWARTZ ISRAEL, 6321 n. Mozart, Chicago, Ill.
SCHACHTER MOSES, 647 West 172 St., New York 10032
STEMPEL CH., 4515–12 Ave., Brooklyn 19, N.Y.
SPIRA DON, 232 E., 4 St., 1491 Carol St., Brooklyn, Lakwood N.Y.
SOBEL SHEINDEL, 763 Harvard Pl., Clifside Park, N.Y.
SILVER M., 1027 Walton Ave., Bronx 52, N.Y.
SILBER NATHAN & FRIDA, 4701–12 Axe., Brooklyn 19, N.Y.
SHREIER SANE, 141–41 79 Ave., Flushing 67 L.I. N.Y.
SPINRAD ASHER, 1330–45th St., Brooklyn 19, N.Y.
TANBENFELD E., 108 Ave. D., New York
WAGNER HARRYA 20 Mauter St., Brooklyn 6, N.Y.
WASSERSTEIN B., 3091 Brighton 3 rd. St., Brooklyn, N.Y.
WIESEN ABRAHAM, 1030 Place, Brooklyn 13, N.Y.
WISENFELD NAFTALI, 108 Ave. D., New York 9
WISEN NORMAN, 1645 S. Liwonia St., Los Angeles 35 Calif.
WIESEN MAX-MEYER, 22 Northbrook Road, Spring Valley, N.Y.
WISEN NATHAN, 2410 Barker Ave., Bronx 76, N.Y.
WISEN HERSCH, 1379 E. 10 St., Brooklyn, N.Y.
WISENFELD DAVID, 315 Lott Ave., Brooklyn, N.Y.

FRANCE צרפת

BEER ARON and MANIA, 7 Rue des Blancs, Monteaux, Paris IV
BIRNBAUM D., Papeterie de Cothiers pour la Couconne, Charente, Paris
GRUENBAUM MAURICE-MOSHE, 37 Chemin de Casselardit, Toulouse, Hte-Gar.
MAHLER-SHER MEILECH, 3 Blvd. Richard Lenoir, Paris XI
MAHLER-SHER JOSEF, 7 Rue Pasteur, Paris XI
MOHR CH., 13 Place Simon Vollont, Lille
SILBER M., 86 Rue Victor Hugo, Lens Pa de Ca

SWITZERLAND שווייץ

MOHR JACK-JACOB, 8 Ave. Warnery, Lausanne

SOUTH-AFRICA דרום אפריקה

HARBER ALOC-MOSE (ARIE-LEIB), Vereiniging, Central Hotel, South-Africa

secondary schools in the hope of continuing their studies abroad. It was made incumbent on every Jewish child to attend secondary school in addition to the traditional Torah school and the Hebrew school, and during the twenties they all made their way to the "Gymnasia" at the neighbouring town of Nisko. Here a nucleus of Jewish youngsters was formed which was to play a major part in the history of the community during its last fifteen years.

During the thirties the economic situation of the Jews of Rozwadow was at its worst. There was no industry; trade dwindled while anti-Semitism increased; taxation grew heavier; all outlets for emigration were barred; the economic crisis of 1927 put an end to the Palestinian immigration. Yet these years witnessed a spiritual revival and a cultural Jewish life of a force, intensity and joyfulness as had not been known before or since.

ELIEZER REICH

The year 1919 witnessed the notorious campaign of General Haller with troops sent from France ostensibly to quash the separatist tendencies of the Ukrainians in Western Galicia, who swept through Poland, throwing Jews out of railway carriages, cutting off their beards and sidelocks, plundering and robbing wherever they put up their camp. Thus it was brought home to everybody that the liberation of Poland was not tantamount to Jewish freedom, and the illusions held by the Jewish assimilationists that Poland was fighting also for the Jews were dispelled once and for all. The Jews had been fighting on all fronts, but the various nations celebrated their liberation on their very bodies. The slaughter in the Ukraine, the wild riots of Haller's troops coupled with news of the Balfour Declaration aroused national aspirations among the Jewish masses. A mass rally at the Rabbi's Talmud school was attended by old and young, men and women alike. Rabbi Wolf Birenbaum, a veteran Zionist, opened the meeting and the author—a mere child at the time—recited Ezekiel's Vision of the Dry Bones as tears rolled down the cheeks of the audience. Tangible results soon materialized: a branch of the Zionist Organization—"Bet Yehuda"—was established and proudly joined by all young Jewish boys and girls in town. A Hebrew library was established and many cultural activities took place, as well as fund-raising campaigns for the Jewish National Fund, and various celebrations of a Jewish national character. Hebrew teachers were invited to the town and a Hebrew school was opened, attended by many dozens of young pupils of both sexes. Its devoted staff of teachers—Jakov Ajzen, Szmulewitz and Kimchi—brought up the new generation on the Bible and on Hebrew poetry. Soon Hebrew became a spoken language. The school, the library and the Hebrew press became the breeding ground for Zionist pioneering movements eager to implement the dream of a Jewish home. Zionism had transcended its romantic pre-War era and entered a second phase of action and realization. The stream of immigrants to Israel—the so-called "third immigration"—via Bratislawa or Vienna and Trieste, was accompanied by the anthem of Hechalutz, "The Pioneer," composed by Yehiel Mohr, the son of Mendel Szochat, the ritual slaughterer of Rozwadow (now living in France). "Here I am a pioneer, a pioneer from Poland" they sang, and for many years this song reverberated through the trains bring ing young men and women to their new home in Palestine. Frequently the sons of well-to-do landlords would gather in one of the ample courtyards to weed and hoe and plant, pulling up their shirt sleeves to train in ordinary farm tasks in preparation for their impending emigration, so that the whole town started to breathe of the new homeland. The old pre-War way of life centered round the Talmud school, the rabbinical court and religious studies had disappeared, giving way to Zionist organizations, lay studies, practical ideas, free communication with the modern world and everyday economic problems.

THE ECONOMIC SITUATION OF THE JEWS OF ROZWADOW DURING 1920–1930

Many of the refugees of 1914 failed to return and settled elsewhere or emigrated at the end of the War to Germany, Holland or the United States. The collapse of the Hapsburg Empire also put an end to the old pattern of trade relations into which Galician Jewry had been integrated for a period of a hundred and fifty years. Europe was split up into separate national States divided by protective tariff walls and a spirit of national fanaticism. During the first post-War years there still were some chances for an economic existence but the sources of livelihood gradually dried up. The refugees returned utterly destitute, here and there helped by subsidies of the Joint American Committee, and all expectantly waiting for a letter from some relative in America who would send them a dollar. Again the goal was emigration, but this time entry to America was barred by the famous quota system. The world had locked the doors behind it by means of passports and visas. Russia was completely sealed off—no one could enter and no one could leave.

Nothing was left to the Jews but to fight on their own ground. This time they had to contend with a new form of planned and organized anti-Semitism, designed to deprive them of their economic position. The Polish government's tax policy left no Jew unaffected. There was no choice but to turn to the liberal professions, but soon the doors of the medical, agricultural and chemical institutes were to be closed as well by means of the *numerus clausus*—the severe restriction on the number of Jews admitted. In the meantime Jewish children flocked to the

der and beat up the defenceless Jews. On the eve of the Day of Atonement a deportation order was issued against the Jews "as an anti-Russian element." The Cossacks made it their business to round up all Jews, assemble them on the other side of the San and deport them to Siberia, where they remained until the Bolshevist Revolution in 1917.

THE RETURN OF THE REFUGEES (1916)

Gradually the Jewish refugees returned from Vienna and Bohemia, finding the town burnt and in ruins, plundered and without possible sources of livelihood. Those who came back were mainly older people and little children, while the younger, able-bodied men remained in Vienna or Bohemia, or as soldiers in the Austrian army. However, the economy of the town revived more quickly than ever before: Rozwadow was no longer a little frontier town, but an important railway junction connecting occupied Congress Poland with Austria-Hungary after the extension of the railway line as far as Lublin during the War. Thus the towns of Congress Poland became accessible to trade while Rozwadow had been turned into a military base and a major line of communication for the armies sent to the Eastern Front. The refugees slowly returned to their homes; the tradesmen and the teachers came back, and everyday life again took its course under the control of the Austrian military governor, Captain Herzog. In the autumn of 1918 the Austro-Hungarian front collapsed and the Central Powers surrendered. One wintry November day the military rulers left the town and chaos set in. Austria had ceased to be an Empire, but the State of Poland had not yet arisen. In every town provisional "national councils" and "militias" were set up, but in the meantime the farmers from the neighbouring country-side were given a free hand to molest the Jews. In their hundreds the peasants of Plawo and Turbia descended on the town, to loot Jewish houses and shops, and to beat up and murder at will. They received their national independence with the cry "Long live free Poland! Beat up Jews!" Throughout the 5th of November, 1918 they continued their wild celebrations, pouring wine bought from Jewish taverns down the throats of their horses—and the rest down the drains—with adjurations to "drink Jewish wine because Poland is ours." Their women brought sacks and sheets to pick up unpunished anything they might find in the homes of the Jews. The riots continued for eight days, from 5th until 12th November, during which time the Jewish youth organized their own self-defence, headed by Wolf Greisman, an officer of the Austrian army just returned from the front. They got in touch with the Jewish youth of the adjacent towns, and armed with light weapons, were ready to render opposition to the rioting peasants. Knowledge of the existence of this band undoubtedly acted as a strong deterrent in preventing the hardened Jew-baiters from repeating their acts of violence. However, it took until well into the middle of the month until calm was restored, and until the first signs of the "new order" became visible in the replacement of the arbitrarily nominated national councils by properly elected citizens' councils.

THE "COUP D'ÉTAT" WITHIN THE JEWISH COMMUNITY

The transition from the Austrian to the Polish regime did not leave the Jewish community unscathed. With the Jewish refugees from Vienna, Rabbi Dov Reich also came back to lead his flock. But the collapse of the Austrian Empire and the general revolutionary atmosphere which pervaded the Polish population also prompted the younger generation of Jews to get rid of the vestiges of the ancient regime and to replace the traditional community leadership by an elective community council. They decided to wrest and remove the powers of the head of the community from the non-existent Austrian authorities. On the initiative of young Mosze Storch (now Moshe Hassid of Tel Aviv) a strong delegation called on Rabbi Ber Reich, demanding the official seal. A national Jewish council was constituted, headed by Rabbi Jakov Schreiber, an honest and serious iron-merchant, well-liked by the community. This council, however, together with the other temporary administrative bodies set up, did not last long, and upon the restoration of a stable Polish government the office of community president again reverted to Dov Reich. Yet times had changed. The general spirit of revolution, and the confidence of the young generation in its own powers, did much to foster the rapid progress of the town. Under the impact of subsequent events the Jewish population rallied under the banner of Zionism, and Rozwadow became a centre of revival for the entire vicinity.

and their influence continued even after they had left Rozwadow to seek their personal future.

EMIGRATION

Even merchants and landlords had no easy time in earning their living. They would heave a deep sigh every mealtime during grace, when coming to the words "lest we need the charity of man or his loans," and add "and the notes." Whenever one of the merchants would suddenly disappear and be discovered in Germany or in America, everybody knew that his escape was due to the burden of promissory notes and that he would one day call for his family to join him. Emigration was rampant to an even greater extent among the tradesmen and their sons. It was the sons of these tailors and shoemakers and "Dorfslaeufer" who first founded the *landsmannschaft* of Rozwadow in the U.S.A., followed by impoverished merchants and their sons. The emigration of a member of the family was considered a disgrace for those who remained. Poverty set in very fast: families who only a generation ago were among the local dignitaries were within the course of a few years reduced to accepting secret charity and Passover donations, and became wandering beggars and peddlars. Summer 1914 saw the end of a long period of consolidation: the inhabitants of the town scattered to all winds and when Rozwadow was rebuilt during 1920–1939 as part of independent Poland it already was a different town preserving but little of its former community structure.

ROZWADOW DURING WORLD WAR I

Three days after the declaration of war against Russia, Austrian troops already made their appearance because as a frontier town lying on the River San, Rozwadow was evidently destined to be in the frontline of battle. Thousands of soldiers from all nations of the Austro-Hungarian Empire filled the town; flats were requisitioned to quarter the Austrian officers and courtyards to house the soldiers. Foodstores were established to feed the infantry and the picked cavalry regiments. Trenches were dug in a wide circle round the north-eastern corner of the town, gun positions were established and miles of barbed wire fences were drawn. Pontoons were commandeered for the Austrian soldiers to cross the San into Congress Poland, and proceed towards Iwanogrod (Deblin), the westernmost Russian fortifications. The presence of tens of thousands of soldiers in the town brought prosperity to the poor, vending cakes, chocolates and cigarettes to the military. All studies were interrupted, both at the official and at the Jewish Torah schools. During the first fortnight the Austrian armies were victorious and advanced into Russian territory, but already by the beginning of September they started to retreat and the Russians closed in on the San, along the entire right bank of the river. The rumbling of cannons was heard from the north-east. The Jews living in the towns along the San were seized by fear of the Russians, especially in view of the rumours that the Russians would take their revenge on the Galician Jews for their subservience to the Austrian Empire or would slaughter them simply for being Jews. Overcome by panic, the inhabitants of Rozwadow fled the town, by cart and on foot, leaving their houses and shops and all their property behind them. Only a few days before the Jewish New Year old and young started wandering in long lines through villages and towns, southwards to the Carpathian mountains and to Slovakia, or westwards, towards Cracow. Tens of thousands of penniless refugees descended upon Vienna and the various towns of Bohemia and Moravia. The Government of Vienna granted them a tiny pittance while Jewish welfare organizations established cheap cookhouses, and the Jewish community of Vienna organized a drive to provide them with clothing for the winter. Anita Muehler and Robert Stricker played an outstanding role in these rescue activities. Most of the refugees were crowded into the Leopoldstadt quarter, waiting for the moment when Galicia would be liberated from the Russians so that they might return to their homes. It took some two years until Galicia was finally vacated by the Russian armies, when the government allowance was stopped and the refugees gradually returned, while in the West and in the rest of the Russian Empire the war was still going on.

On the 14th of September, 1914, Rozwadow itself had been bombarded by Russian gunners, when the last of the Austrians retreated and the Russians entered the town. Half the town, in an arc running from east to north, was burnt down. Those of the Jews who had remained sought refuge in the Capuchin monastery or hid in the cellars. The farmers from the vicinity, spurred on by the Russian officers, swept through the half-ruined town to plun-

men at the age of 13–14. The town boasted a large number of Torah teachers, many of whom had come from elsewhere, some of them full-time and some engaging in additional occupations—mending umbrellas during the lessons, or tying fringes on to the ritual garb worn by Jews next to their bodies, and other occupations to do with Jewish ritual, or working as peddlars on market days, or as marriage brokers, etc. These teachers prepared their pupils for life by teaching them to read and write in Yiddish according to prescribed "letter books" containing forms of letters suitable for all occasions. Special teachers would coach pupils at their homes in the vernacular so that they could at least be able to write an address. These home teachers would also teach girls the Hebrew alphabet, the daily prayers and the Latin script. Girls from better homes could quote verses from Schiller or Goethe in German by the time they became marriageable.

Rozwadow also had an elementary Government school, with four forms, but the Jews avoided sending their children there lest they should learn the evil ways of the gentiles. The situation changed, however, when the Baron Hirsch School opened its gates in 1900. This was a great blessing to the town. The children of the poor were now able to learn to read and write in the vernacular and acquire the fundamentals of arithmetic. Textbooks were given free of charge. The Jewish teachers of the school were imbued with a deep sense of duty and vocation, particularly Spinnrad, the headmaster, and his two assistants, Tewinger and Komita. Since their livelihood did not depend on the townspeople they were independent of their narrow restrictions and customs and could thus remain faithful to the progressive and enlightened educational principles followed in the rest of the Austro-Hungarian empire. This school, however, was not destined for a long existence and ceased functioning at the outbreak of the First World War. With the downfall of the Hapsburg Empire, Baron Hirsch's projects also came to an end.

Until World War I there was not a single Jew who sent his sons to secondary school, not only because there was none in the town, but mainly because it still seemed inconceivable for Jewish children to attend schools where writing on the Sabbath was compulsory. Secular professional training was regarded merely as a means to an end, but carried no status. Jewish lawyers, doctors, pharmacists or engineers who came to Rozwadow prospered financially, but had no influence over the population and lived on the margins of both Jewish and gentile society. Not they, but internal factors were responsible for the imminent cultural awakening of the town. The expansion of commercial relations and the spirit of national revival during 1904–1914 helped to open up new horizons and create a new outlook on life, and Rozwadow became the liveliest town in the whole neighbourhood.

The "Danzig merchants" brought with them not only the marvels of the new technology—lux lamps, electric bells, etc.—but also copies of German newspapers, Hebrew and Yiddish books published in Warsaw, and the Hebrew papers "Hatzefira" and "Hashiloah." There also were Jews who, like my own father, a Danzig merchant, brought a French governess for their girls or even a Hebrew teacher. No expense was spared to keep them and provide them with the necessary books, dictionaries and papers. Our house became a centre for all young people who were fond of books and folksongs and endowed with aesthetic feeling according to the taste of the times. In homes like these the children were brought up to the true Jewish tradition as well as on Western culture and the romanticism of national revival, long before the Zionist Movement had become a living force and started functioning on an organizational level.

In 1905 the town was overrun by a wave of refugees from Russia, on their way to Western Europe. Though they stayed for only a short time, some of them with their brilliant personalities and revolutionary past, left their imprint on the perennial Talmud students of the town. Under their influence they started learning the Bible, Hebrew grammar, languages and history. Among the younger generation there were three outstanding talents: H. G. Wisen, the well-known philologist and grammarian; Ajzyk Mandel, the great Talmud scholar —both deceased—and Rabbi Mosze Reich, the present editor of the Rabbi Kook Institute in Jerusalem, and M. Mohr, who has won a prominent place in modern Hebrew literature with his fine-felt poems and beautiful translations. The members of this circle imbued the town with their Zionist ideas and love for the Hebrew language, their personal rectitude and upright national spirit,

Rabbi Gedalia Szmelkes was put up as the opposing candidate to the Polish historian, Prof. Michael Bobrzyński, the official nominee. The mayors and district commissioners were in charge of the elections. The struggle between the community leaders —assimilationists and orthodox alike—and the Zionists first broke out in 1907 and lasted down to the days of Hitler. While the first enjoyed the support of the authorities it was the Zionists who embodied the aspirations of the younger generation for a Jewish revival. In that fateful year the community leadership rested in the hands of an honest, God-fearing Jew, Simcha Flomin, whose innocence was exploited by the district commissioner who was able to interfere freely in community matters and to conduct the canvass for the campaign among the Jewish public at his own will. But already then the young Berl Reich, the son of Leibush Reich, and the brother of the former head of the community, Anschel Zangen, started to gain prominence in the community. Having received his political training in his uncle's home he was able to occupy the posts of community chairman and mayor—both nominated and elected (since 1931)—for a period exceeding the sum of the terms of all his predecessors, from 1907 until 1940. Thanks to his ability, wisdom and energy he was able to withstand all the storms of the First World War, the restoration of Poland and the period between the two World Wars. Exiled to Siberia in 1940, he later became the chief organiser of the return to Poland of the survivors assembled in Walbrzych in 1946, a post he held until his immigration to Israel. Both friends and foes alike admired his public spirit, his good sense and great executive powers. In Ramat Gan, where he finally settled, he lived to a ripe old age, as the last living reminder of the life and history of Rozwadow.

THE RABBIS

Rozwadow had no local or appointed rabbis until the eighties of the last century. Learned men and Halakhic judges from outside instructed the community in the principles of law and justice until Rabbi Moishele, the grandson of Rabbi Naftali of Ropczyce, was invited to Rozwadow, and his brother, Rabbi Meyerl the author of "Divrei Noam"), to Dzików, during the period when Moske Hirszfeld was in charge of community affairs. With the arrival of Rabbi Moishele Horowitz a "rabbinical court" with all the trappings, after the fashion of the Galician Hassidim, was set up. The rabbinical courts of Rozwadow, Dzików and Rymanów maintained close ties of hospitality with each other. Thanks to its simple, unassuming ways the Ropczyce "dynasty" became very popular and except for a few habitual grumblers and objectors it had no opponents or rivals in the town. On Rabbi Moishele's death in 1891 he was succeeded by his son, Rabbi Zvi Herschele Horowitz, who left for Vienna at the outbreak of World War I, and on his return, finding Rozwadow deserted and in ruins, moved to the town of Rzeszów. He died in that town, but was buried in the graveyard of Rozwadow. Of his two sons, Ephraim and Menashe, he was succeeded to the rabbinate by the former. Rabbi Ephraim had an uphill fight to make a living and to keep his followers strictly to the right path after the general casting off of traditions during the period between the two World Wars, making many enemies due to his uncompromising attitude. His poverty drove him to seek his fortune among Jewish communities in various countries of Europe, until his return to Rozwadow in 1930, where he died young and unmourned. During the stormy period which followed, his son, Rabbi Naftali, filled his seat with circumspection and a liberal sense for contemporary changes. He was dearly beloved by all, and in course of time shared in the general fate. Thus the rabbinical dynasty of Ropczyce in Rozwadow came to an end after four generations only. It has been commemorated by the survivors of the town in New York, who named their organization after its first member, "Association of the Sons of Moshe Horowitz."

EDUCATION

By the time the First World War broke out Jewish education in Rozwadow already had a long tradition behind it. Every parent's ideal was that his son should be a scholar, a "genius" well versed in in the Talmud and in rabbinical law, spending his days in the Bet Hamidrash, the "house of learning," and in course of time marrying the daughter of a rich man.

From the early age of three, children were put in the charge of Torah teachers, who succeeded one another until the boy was able to study independently, when he was given a tutor of his own. The sons of the poor were apprenticed to master crafts-

semi-urban and semi-rural Jews, the "Dorfslaeufer" who brought in kosher dairy products from the villages or travelling tradesmen who roamed the countryside to mend the farmers' clothes and shoes, pots and pans, and to peddle their wares, consisting of haberdashery, etc. (The "Dorfslaeufer" later settled in a neighbouring town and subsequently moved away altogether.)

THE COMMUNITY LEADERS

My uncle, Dov Reich, who served as head of the community for over forty years, told me that to the best of his memory Rozwadow had about ten previous community leaders. The first was Rabbi Moske Hirszfeld who from 1868 presided both over the community and over the municipal council for a period of about fifteen years. He was one of the richest men in town, both merchant and moneylender, well versed in the Torah and prominent in social activities. His home was a constant meeting place for all persons of culture, scholars and men of moderate outlook. He never intervened in the disputes between the Chassidim, and brought up his sons as Torah scholars, which might incidentally enable them to marry the daughters of prominent men in the vicinity. In 1882 he was succeeded in the community leadership by Nahum Licht, who remained in this post for a period of four years. Though a devoted, orthodox Jew, modest in his ways, he lacked the required spirit of initiative and his tasks were a burden to him and to the members of the community. He was therefore glad to be relieved of his duties by Rabbi Baruch Borger, who replaced him in 1886. A cultured, warmhearted Jew, Rabbi Borger was, however, too busy to eke out a living. Not overly successful either in his personal life or in his official duties, he soon abandoned his post. In 1888 Shlomoh Reich (Verleger) was appointed in his stead, serving both as mayor and as head of the community. A Torah scholar, highly cultured and a man of moderate views, he brought up his children in the true Jewish tradition. As the holder of a tobacco wholesale concession he was able to make a good living and attain considerable prosperity. One of his daughters was married to Asher Rubin, one of the followers of the "enlightenment" who one day disappeared from town without leaving a trace. Rumour had it that he landed in Berlin, shed all remnants of religion, and became a notable scholar.

Shlomoh Reich remained in his post as mayor and community president for almost ten years, until 1896, when he was replaced by a council of three: Anschel Zangen, Meir Lichtman and Haim Karmel. Since Haim Karmel was immersed in his business and Meir Lichtman was occupied by family matters, the running of the community was in fact left to Anschel Zangen. For ten years he managed the community's affairs side by side with his varied private business consisting of land transactions, money-lending and an agency for the transfer of local peasants to Prussia. As the son of one of the older families of Rozwadow and a relation of Leibusch Reich, the largest timber merchant in the neighbourhood, he was highly respected both in the town and in the vicinity.

In 1906 one of the members of the community council—Haim Karmel—went bankrupt and fled the town. The District Superintendent, Count Lisocki, disbanded the council. Anschel never returned to office for two additional reasons—his last illness and the intrigues of Yerachmiel Kanarek. The landlord of a number of estates in the area, one of the largest spenders and philanthropists, who used to ride out like a king in his carriages, Rabbi Kanarek was jealous of Zangen's position and wanted his own son, Moishele, to take his place. With the connivance of the District Commissioner he managed to secure the office for his son.

Moishele Kanarek, however, was too preoccupied with his estates and business affairs to take much interest in his duties, and left the post at the disposal of the District Commissioner, who in 1907 handed it over to Simcha Flomin. That year for the first time the Jews together with all the other residents of Galicia were called upon to elect their representatives to the Landestag in Lemberg and to the Parliament in Vienna. The general national ferment in the Austro-Hungarian Empire also affected the "Jewish street." The youngsters who were opposed to assimilation put up Jewish candidates and decided to take the fate of the Jews into their own hands, while the slogan of the Zionists to "conquer the communities" found a willing ear among the younger generation. The Jewish public was torn between the pressure put upon them by the Austrian authorities and the community dignitaries on the one hand, and the desire to choose a candidate who would be close to the spirit of the masses, on the other.

ted, housing offices, clerks, shops and ordinary poor families. A brick kiln was established to supply building materials for the houses built round the market place. Rozwadow had the advantage over all the other towns in the neighbourhood in that the railway station stood in the centre of town and moreover served as the last railway junction on the northern boundary of Galicia. These direct rail communications, followed by the establishment of post, telegraph and telephone services, became a powerful economic and cultural factor, and brought the Jewish youth closer to the cultural influences of Vienna. Accordingly there arose the need for further consolidation of the municipal, administrative, economic and community structure which made itself felt during the eighties of the last century.

By the end of the century the market-place surrounded by a square of one or two-storey stone buildings, had already been erected. All these houses belonged to Jews and by a secret ban no Gentile was admitted to ownership—a custom broken only after the First World War. Here lived the wealthier Jews—merchants and other dignitaries—each house serving as both living quarters and business premises. A "house in the market place" was a status symbol. The shoemakers, the tailors, the Torah teachers and all the rest of the common folk lived in the overcrowded side streets. On the outskirts of the town and in the suburbs leading to the adjacent villages lived the gentiles, who engaged in farming or crafts catering to both town and country people—blacksmiths and tinsmiths, and the like. The small houses of government officials, teachers, the doctor, the organ player, the "licensed builder," the "shkole," the court house and the tax assessing offices also lay on the outskirts of the town, open to the outlying fields. From there onwards started the area considered out of bounds to the Jews, where the most blatant anti-Semitism was rampant.

OCCUPATIONS

Most of the Jews of Rozwadow were poor—small peddlars and tradesmen—or employed in various religious occupations—religious scribes, Torah teachers, or engaged in connection with slaughter. The few wealthier Jews either held concessions for the sale of tobacco and brandy or acted as commercial agents. There also were two or three money-lenders. There was a large number of tradesmen: carpenters, tailors, shoemakers, plumbers, hairdressers and barbers, bakers, butchers, house painters, watchmakers, hatters, makers of paper bags, bookbinders, *matze*-bakers (on a temporary basis), semolina grinders, beer bootleggers, soapmakers and shirtmakers. The craftsmen carried on their trade at home, their children and apprentices all working hard towards the weekly market day which provided their income for the entire week. On market days the shopkeepers would also bring out their diverse wares. However, neither trade nor small commerce was enough to earn a decent living. The neighbouring farmers who attended the weekly fair were also extremely poor and had little to spend on goods. They usually bought on credit or borrowed money from the Jews, or merely came to have a drink at the poor Jewish tavern.

But towards the end of the nineteenth century the rapid economic development of their country prompted the Germans to look abroad for sources of timber for their growing industry. German [Austrian] entrepreneurs would come to the neighbourhood of Rozwadow, buy up whole forests and commission the Jewish firm of Fraute-Soehne to tie up the timber into rafts to be punted down the river. With the growing timber trade wholesale merchants from Danzig began to employ hundreds of farmers in cutting down the wood during the winter season and carting the logs down to the banks of the River San, to be despatched to the Baltic Sea by way of the San and the Wisla.

The flourishing timber trade prompted many Jews to open their own business or enter into partnership with German firms, becoming so-called "Danzig merchants." This trade, however, was bound up with many risks, for sudden floods might at any time break up the rafts and with one fell blow wipe out the family's entire fortune.

Side by side with the timber trade the Jews of Rozwadow and the vicinity organized the emigration of farm labour to Prussia, where they were in touch with agents of German firms looking for cheap labour. The Jewish agents would provide for the peasants' travel expenses and accompany them to their place of destination, where they were hired by the head.

Only a minority of Jewish families engaged in these occupations, while the rest remained in dire poverty. There was one other marginal category of

ges, and the special taxes such as those on candles for ritual use and on Jewish ritual slaughter of animals of food, remained in force for many years. Yet, while imposing heavy levies on candles and on ritually slaughtered meat and poultry, the reactionary Catholic Austrian regime at the same time used the Jewish community organization to enforce compliance with those Jewish ritual customs without which the taxes could not have been collected.

The tax collectors were recruited from among members of the Jewish communities, and a number of these people took extortionate and corrupt advantage of their position.

In his book on the Hassidic Movement and the Enlightenment, Prof. Mahler notes that "the Jewish population of Galicia hardly grew throughout the first half of the 19th century while the Christian population almost doubled during that time" (p. 16).

The poverty with which the Jewish settlements in the vicinity of Rozwadow were afflicted at that time is indicated by the fact that Rabbi Naftali of Ropczyce (d. 1831), the founder of the rabbinical dynasty of that name, made charity to the poor the main subject of his preaching. The heavy taxes and the restrictive measures limiting the sources of livelihood of Galician Jewry continued down to the forties of the nineteenth century. The absolutist policy of the regime designed towards the centralization of Jewish life compelled the Jews to maintain the necessary decentralization through evasion of the law. Unauthorized prayer meetings in "stibl" came to replace the official synagogue; correct names and dates of birth were not disclosed to the authorities; religious marriage was not confirmed by official registration. Persecutions and anti-Jewish legislation were countered by the underground solidarity of the impoverished Jewish masses centering round the personality of the hassidic rabbi. Local tradition tells of the "Holy Man"—the seer of Lublin—spending some time in Rozwadow approximately in the year 1825, but not staying long, either because of the religious opposition he encountered, or because of the poverty of the Jews in that town. This seems to be the only Jewish source indicating the presence of Jews in Rozwadow during the first third of the nineteenth century, corresponding in date to the tradition of the oldest Jewish families in the town as to the time of their arrival.

No ancient buildings or graveyards were found in Rozwadow and there are no stories about the burning of old synagogues. Apparently most of the Jewish population hailed from the surrounding villages, maintaining close family ties with the relatives who remained there. This state of affairs continued throughout the existence of the Rozwadow community. Often, when some religious requisites were needed, they were brought to the town from one of the neighbouring settlements. Before Rabbi Moishele, the grandson of Rabbi Naftali of Ropczyce, was nominated rabbi, the community elders approached Shimon Schochat, the grandfather of Rabbi Shimon Katz of Majdan Kolbuszowski, "to direct his flock" and inspire the community of Rozwadow with his spirit of learning, innocence, and faith. However, he preferred to remain in anonymous poverty and refused the offer. Until the rabbinical dynasty of Ropczyce established its seat in the neighbourhood during the seventies (Rabbi Meyerl in Dzików and Rabbi Moischele Horovitz in Rozwadow) the religious leadership consisted of scholars and teachers mostly imported from other localities. Nevertheless the township served as a centre of trade and commerce for the neighbouring rural and urban communities. Tradesmen—hatters, tailors, shoemakers and shopkeepers—regularly attended market days held in the vicinity. The growing number of Jewish shops and craftsmen in Rozwadow probably accounted for the prominent role it played in this sphere.

During the last third of the nineteenth century Rozwadow had 2,150 inhabitants, of whom over 1,600—or 77 percent—were Jews. Despite the accelerated natural increase between 1880 and 1921, the population of Rozwadow made no great strides and after World War I the number of inhabitants stood at only 2,700 while that of the Jews had gone down owing to emigration. In 1880 there were 234 houses in the town, mostly wooden one-storey buildings. It seems, however, that towards the end of the eighties, following the construction of the Przeworsk-Rozwadow-Dębica line linking Rozwadow by railway with the Lemberg-Krakow-Vienna highway, the economic situation of the townsmen improved considerably, as may be seen from the stone houses which took the place of the wooden huts, standing in four rows enclosing the large "market square." In the centre of the market place a large two-storey municipality building was erec-

tween Sandomir, Lezajsk, and Pzreworsk—either in Tarnobrzeg or in Nisko and Rudnik. This does not mean that there were no Jews or no Jewish community in Rozwadow and in the vicinity. On the contrary, there is good evidence of Jews living in the 20 rural communities of the parish of Charzewice in the words of Bishop Szaniawski who on his visit in 1727 to raise funds for the restoration of the church of Charzewice extolled the devotion of the Jews of Rozwadow to their religion. "Take an example from the Jews of Rozwadow," he said. "Although there are only 30 Jewish houses in the town, they nevertheless took one, embellished it and converted it into a synagogue. Not only the local Jews but Jews from the entire neighbourhood are coming there for their prayers." This shows that in Rozwadow there were more Jews than in the adjacent villages, but is no proof of the existence of a Jewish community. However, Rozwadow soon became the nucleus for the formation of a Jewish community and served as a centre for all Jewish settlements in the parish of Charzewice. On the arrival of Prince G. Lubomirskt during the first quarter of the eighteenth century he saw to it that Rozwadow, which lay close to his palace, should become a centre of trade and commerce for the surrounding rural communities within his domain. In this he was aided by the Jews living in the various villages and in Rozwadow proper. Balicki-Lipinski in their History of Old Poland (Vol. III, p. 482) state that "Rozwadow with its Capuchine monastery and parish church belongs to the family or Prince Lubomirski. His forefather, G. Lubomirski, one of the commanders of the Royal regiments, tried to improve the lot of the townsmen—his poor subjects—and in 1714 procured from King August III privileges to hold two market days a week, on Sundays and on Thursdays." It may be assumed that these fairs attracted an increasing number of Jews, who were the craftsmen and merchants at that time. This development was, however, slowed down by the hostile laws enacted against the Jews during the second half of the 18th century and by the pogroms and persecutions to which they were constantly subjected. By then the church had become aware of the king's crumbling power. The nobles' free veto rights in the royal elections had brought Poland close to political destruction, and its economy had waned to virtual extinction as a result of the constant internal dissensions caused by the warring nobility (szlachta). The Council of the Four Lands, the autonomous administrative centre of Polish Jewry, came to an end in 1764. Aided by the burghers, the church dared to raise its head and a wave of persecutions and blood calumnies was launched against the Jews, sweeping from the Ukraine to the District of Poznan and as far as Przemyśl in Galicia. The chief source of incitement was the church, which looked with disfavour upon the protection given to the Jews by the nobles. In prevailing conditions the nobles, of course, were free to tax both Jews and peasants to the full. In 1772 Galicia was severed from Poland proper, and Rozwadow became border territory between Galicia and the declining Kingdom of Poland, heading for further division in 1793 and 1795. This put a radical stop to the development of commerce and trade. The economic decline of Galician Jewry during 1772–1790 was further aggravated by Joseph II's experimental and anti-Jewish policy. In Dubnow's words: "The economic situation of the Jews in Galicia deteriorated tremendously as a result of numerous edicts, at first restricting and subsequently altogether barring them from the liquor trade in the rural communities and from the lease of various farming occupations, in which no less than one third of all Galician Jews had engaged so far. Tens of thousands were shorn of their livelihood and descended into the direst poverty, while the Austrian government expelled to Poland all those too indigent to pay their taxes for three years in a row. In the same year Joseph II's government was also bent on destroying the old self-government of the Jewish communities. Under the pretext of introducing enlightened government regulations he called upon the Jews to engage in agriculture—but gave them no land to do so. At the same time Jewish youngsters were drafted for military service. The situation of Galician Jewry became still worse during the reign of Leopold II (1790–1792), and although during the times of Franz they enjoyed a certain period of respite due to the Napoleonic wars, following the restoration and the Congress of Vienna there began slowly to form the poverty-stricken organizational, economic and cultural picture of Galician Jewry. These conditions persisted right up to 1914."

The edicts of Emperor Joseph II restricting the marriage of Jews and the sale of alcoholic bevera-

ROZWADOW

GEOGRAPHY

FROM the first partition of Poland in 1772 up till its reconstitution, as an independent country in 1918 Rozwadow, on the left bank of the San, had been the northernmost town in Galicia, on the border between Galicia and "Congress Poland." Here, at the broadest section of the San, the river flows slowly, flooding the low-lying left bank in the late winter months so that the town is surrounded by a belt of marshlands in the east and in the north. The soil is poor, and frequently, the melting of the snows or sudden summer rains further up along the river, had caused its waters to rise and cover the fields, destroying the peasants' scanty harvest. In 1911, to protect the town against the ravages of the river, the Austrians built dykes on the lower parts of the left shore and reinforced the river banks by planting willow trees along its sides. This was the beginning of the famous basket-weaving industry which sprang up in this region, and had its centre at the neighbouring town of Rudnik. Generally, however, the land remained barren and unploughed. To the south and south-east, next to the swamplands and forests, extended dry alluvial sandbanks, the only point of access to the river, at the village of Plawo, from where rafts of timber cut in the adjoining forests were sent down on their several weeks' way to the Free Port of Danzig.

By the end of the nineteenth century Jewish landlords of the Tarnobrzeg district held title to about 17,000 acres of land out of a total territory of about 175,000, and 14 landed estates, 114 taverns, 12 corn-brandy distillieries, 3 beer breweries, 14 flour mills and 3 sawmills were in Jewish hands. Round the manorial estates gathered tradesmen and merchants who formed the nucleus for the townships which began to be founded along the river in the eighteenth century.

The earliest chronicles in which Rozwadow is mentioned date back to the thirties of the eighteenth century.

HISTORY

It is difficult to trace the history of the town in the absence of sufficient source material, but it seems certain that it has grown out of the adjacent village of Charzewice, just as the town of Tranobrzeg had its origins in the village of Dzików. For many years the land on which the town was built had belonged to a family of nobles by the name of Rożewski, and then in the sixteenth and seventeenth centuries the area between the Wisla and the San passed into the hands of Princes Lubomirski and Tarnowski. The Lubomirskis built their palace in the village of Charzewice, the site of a small, ancient parochial church. A local chronicle relates that in 1727 the parish authorities petitioned Prince Georg Lubomirski "not to leave the House of God in ruins and that he may for his own sake deign to restore the building which was about to collapse." In this context mention is also made of Rozwadow, which is stated to number thirty Jewish households. In 1897 the head of the Capuchin monastery distributed a pamphlet calling upon the members of the parish to raise funds for the building of a new church at Rozwadow instead of the ancient church of Charzewice which had been completely destroyed after the third partition of Poland in 1795, and indeed the cornerstone for a new church was laid. It seems, however, that Prince Georg Lubomirski was more interested in developing commerce and trade, and the pamphlet accuses him of undermining the church and being in league with the Jews.

THE JEWS OF ROZWADOW

There are no sources indicating the existence of an organized Jewish community before the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century. In the community records of the Council of the Four Lands which functioned until 1746, no mention is made of Rozwadow nor of any other Jewish communities within the area be-

Our next important goal is to enlist as many of our Rozwadower landsleit and their children to join ranks with us as members of our organization, to maintain the noble traditions it represents and to sustain the exemplary work it has undertaken over the years. But this formidable goal cannot be attained by words alone. It requires DEEDS, deeds by all of us who go forward in the purpose to envigorate and revitalize our organization. *Surely This is A Task Worthy of Us All.*

ADOLPH AUSUBEL,
President

LANDSLEIT AND FRIENDS

While there was an attempt to form a Chevra in New York before World War I, it was just about the time of the outbreak of the war that the Rozwadower Chewrat B'nei Moshe Horowitz was formed. The purpose for forming the organization was for fraternal, benevolent, religious, charitable, and associated activities. Incidentally, analogous and somewhat older organizations, the "Rozwadower Young Men" now has about 25 members and the "Roswadower Lodge" even less.

In any event, our organization, after its founding, met, prayed, and purchased the property we now own at 91 Attorney Street, New York.

The members treated this acquisition with great personal pride, and when an addition was built to the structure, gave financial as well as physical and manual help.

Since the purchase and construction of our home (Synagogue), it has, over the years, served as the center of our fraternal, social and religious life. Initially, when the members lived near the Synagogue, it served as almost the exclusive place of recreation and diversion for them. It permitted for close contacts amongst the members, the sharing of common and uncommon experiences, joys and tribulations. Through the years our members and friends have found in it real warmth, interest and a sense of togetherness.

Through these hallowed halls have passed many of our dedicated brethren. Some of those who have since gone to their eternal rewards are: Moses Borger, Abe Brand, David Goldfarb, Harry Goldfeber, Harry Greisman, Benny Itzkowitz, Sam Kartiganer, Chim Knopf, Harry Korn, Henry Korn, Harry Kleinkopf, Moses Laufgraben, Max See, David Wiesen, Simon Wiederspiel and Meyer Zeisel.

Others, amongst the older members, who are still active in the organization and who have given devoted service are: Benny Ausubel, Isaac Blumengranz, Harry Ende, Sam Leib Glanz, Irving Glanz, Irving Greisman, Charles Kartiganer, Berl Reich, Frank Reich, Isaac Schachter, Rev. Moses Schachter, Moses Silber, Nathan Silber, Benny Wasserstein, Chaim Wittman and Hersch Wiesen.

Our organization, with its continued sense of dedication and conscience,

(1) continues to maintain close ties with our landsleit here and abroad,

(2) has afforded a helping material and financial hand to the needy (including establiching Loan Associations, at one time when needed, here, and now in Israel),

(3) contributes to the foremost Jewish charitable organizations and causes, such as United Jewish Appeal, Federation of Jewish Philanthropies, Red Mogen David, etc.,

(4) participates in the financial efforts to sustain the Israeli economy by the purchase of Israel bonds.

These benevolent and charitable activities are in addition to the continued social, fraternal, cultural and spiritual functions which the organization offers.

We are trying to sustain the life-blood of activity in the organization consistent with our noble purposes. This takes the form of various charitable and benevolent drives and undertakings. It is also evident in our social events. For example, during my recent presidency we have paid due homage to those who have given so much over the years, towards the nurturing of our organization. You may recall these occasions when we honored the late David Goldfarb, as well as Chaim Wittman, Benny Ausubel and the 50th. Anniversary banquet in honor of Mr. and Mrs. Charles Kartiganer.

Since memory is the father of conscience, we, together with our landsleit in ISRAEL, are compiling for publication this "YISKOR BOOK of ROZWADOW."

IN LOVING MEMORY

AND EVERLASTING MOURNING OF MY BELOVED HUSBAND

HYMAN EHRLICH

OF JASTKOWICE (NEAR ROZWADOW)

MRS. HYMAN EHRLICH

NEW YORK

IN MEMORY

of their beloved husband, father and a very distinguished, hard working member as well as Secretary-Treasurer of the Rozwadower Chewra BNEI MOSHE HOROWITZ

HENOCH KORN.

In an article on himself in Rozwadower Journal he wrote twenty-five years ago under the title

DER SCHWEIGENDER

THE SILENT.

He was a man who worked in his quiet way with heart and soul for the Rozwadower Chewra untiringly and held the office of secretary-treasurer twenty-five years and was always very active in all Committees of the Society.

MALKA KORN, his wife

Meier KORN, his son

Roswadower Society

THE YIZKOR BOOK COMMITTEE OF AMERICA

SILVER, Morris, *President*
AUSUBEL, Benny
ANHISIGER, Chaja
ANHISIGER, David
BORGER, J.M.
GLANZ, Sam Leib
GREISMAN, Irving
WISEN, Nathan
REICH, Berish-Dov

BIRNBAM Philip, *Secretary*
WISEN, Zvi Herman
SILBER, Nathan
NOVER, Joseph, Dr.
ENDE, Harry
PERLMAN, Lazar
PERLMAN, Mayer
KARTIGANER, Charles
REICH, Efraim

SHACHTER, Moses

THE YIZKOR BOOK COMMITTEE OF ISRAEL

ITZCHAK AVNON, *President* MAYER MOHAR

GOLDMAN, Jacob, *Secretary*
BRANSKI, Jerucham, *Treasurer*
BERGSTEIN, Marcus
GRUNBAUM, Arie
WANG, David
LUMP, Shraga
KLEINMAN, Nathan

NAAMAN-REICH, Samuel
SENS-LEV, Jadzia
FINGERHUT, Esther-Cesia
FORSHIRM, Esther, *née* HOFERT
FLUS, Simon
SHER, Itzchak
SHER-MAHLER, Moses

GOLDMAN YEKUSIEL

THE EDITORS OF THE YIZKOR-BOOK IN ISRAEL

BEN-MENACHEM, Moses (SHLANGER)
CHASID-STORCH, Lazar
REICH, Lazar (SON of ABA REICH)

ROZWADOW
MEMORIAL BOOK

ROZWADOW
MEMORIAL BOOK

EDITOR : NACHMAN BLUMENTAL

YAD VASHEM

IRGUN YOTZEY ROZWADOW IN ISRAEL
BNEI MOSHE HOROWITZ SOCIETY OF U. S. A.
and
THE ROZWADOWER ASSOCIATION OF BELGIUM

JERUSALEM 1968